İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cilt - Vol. 15 / Sayı - Issue 29
E-ISSN: 2587-0106

TRDİZİN

DİCLE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DICLE UNIVERSITY JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ
INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL
web: https://dergipark.org.tr/duiibfd

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DICLE UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

E-ISSN 2587-0106 / ISSN 1309-4602

CİLT / VOL 15 - SAYI / ISSUE 29 (BAHAR / MAYIS – SPRING / MAY)

2025

Dergimiz, 2011 yılında yayın hayatına başlayan ve elektronik ortamda yayınlanmakta olan uluslararası hakemli bir dergidir. Mayıs (Bahar) ve Kasım (Güz) aylarında olmak üzere yılda 2 kere yayınlanmaktadır. Gerektiğinde Yayın Kurulu Kararı ile ek ve özel sayılar yayınlanabilir.

Dergimiz **SIS, ISIFI, ROOT INDEXING, BASE, I2OR, DRJI, INFOBASEIndex, ESJI Index, OpenAIRE, ASOS, SOBİAD ve TR Dizin** atıf indekslerinde taranmaktadır.

Our journal is an international peer-reviewed e-journal which is being published since 2011. It is published 2 times a year in Spring / May and Fall / November. Additional and special issues may be published with the decision of the Editorial Board when deemed necessary.

It is indexed in **SIS, ISIFI, ROOT INDEXING, BASE, I2OR, DRJI, INFOBASEIndex, ESJI Index, OpenAIRE, ASOS, SOBIAD and TR Dizin** Citation indexes and also listed in **JournalPark Academic**.

http://dergipark.gov.tr/duiibfd

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

DİCLE UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

E-ISSN 2587-0106 ISSN 1309-4602

Cilt / Volume: 15 - Sayı / Issue: 29

Dönem: Bahar (Spring) - Period: Mayıs (May)

2025

Uluslararası Hakemli Dergi - International Refereed Journal

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD		
Unvanı, Adı Soyadı Title, First Name, Surname	**Görevi / Task**	**Üniversite / University**
Prof. Dr. Pelin KARATAY GÖGÜL	Sahibi Owner	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Prof. Dr. Pelin KARATAY GÖGÜL	Baş Editör Chief Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Mehmet SONGUR	Editör Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Osman GEYİK	Editör Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Meryem ÇAKIR KANTARCIOĞLU	Yardımcı Editör Assistant Editors	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Pinar DURSUN YAMAÇ	Yardımcı Editör Assistant Editors	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Halil İbrahim ŞENGÜN	İşletme Alan Editörü Business Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Nurettin MENTEŞ	Ekonometri Alan Editörü Econometrics Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Osman GEYİK	Maliye Alan Editörü Public Finance Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Özgür ALTINDAĞ	Sosyal Hizmet Alan Editörü Social Work Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Selman KIZILKAYA	Sağlık Yönetimi Alan Editörü Health Management Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Yunus YILMAZ	İşletme Alan Editörü Business Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ömer TAYLAN	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Alan Editörü Political Science and Public Administration Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Ferhat KAYA	Uluslararası İlişkiler Alan Editörü International Relations Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Müslüm KAYACI	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Alan Editörü Political Science and Public Administration Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Barış ÜLKER	İktisat Alan Editörü Economics Field Editor	Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / SCIENCE AND ADVISORY BOARD	
Prof. Dr. Abdullah ÇELİK	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Abdullah YILMAZ	Anadolu Üniversitesi, Türkiye / Anadolu University, Turkey
Prof. Dr. Abdülkadir BİLEN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ	İnönü Üniversitesi, Türkiye / İnönü University, Turkey
Prof. Dr. Arpad HORNYAK	University of Pecs, Hungary
Prof. Dr. Bahar BURTAN DOĞAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Bayram COŞKUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye / Muğla Sıtkı Koçman University, Turkey
Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK	İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye / İstanbul Medipol University, Turkey
Prof. Dr. Esra SİVEREKLİ	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Fazıl Hüsnü ERDEM	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Fehim BAKIRCI	Atatürk Üniversitesi, Türkiye / Atatürk University, Turkey
Prof. Dr. Francesco PASTORE	University of Campania, Italy
Prof. Dr. Gökhan TUNCEL	İnönü Üniversitesi, Türkiye / İnönü University, Turkey
Prof. Dr. M. Halis ÖZER	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Hamza ATEŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye / İstanbul Medeniyet University, Turkey
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI	Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Türkiye / Middle East Technical University, Turkey
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ	Şırnak Üniversitesi, Türkiye / Şırnak University, Turkey
Prof. Dr. Khaled TADMORİ	Lebanese University, Lebanon
Prof. Dr. Khaliq AHMAD	International Islamic University of Malaysia, Malaysia
Prof. Dr. Mahmut TEKÇE	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Mehmet KAYA	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Mehmet ŞİŞMAN	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Murat DEMİR	Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey
Prof. Dr. Murat PIÇAK	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Mustafa ERDOĞDU	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Mustafa ORÇAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye /Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Prof. Dr. Muzaffer KOÇ	Marmara Üniversitesi, Türkiye / Marmara University, Turkey
Prof. Dr. Nafiz TOK	Aksaray Üniversitesi, Türkiye / Aksaray University, Turkey
Prof. Dr. Pelin KARATAY GÖGÜL	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Reis MULITA	Universiteti Marin Barleti, Albania
Prof. Dr. Seyfettin ASLAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Prof. Dr. Şükrü KARATEPE	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başdanışmanı / Republic of Turkey Presidential Adviser
Prof. Dr. Tevfik ERDEM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye / Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
Prof. Dr. Yakup BULUT	Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye / Mustafa Kemal University, Turkey
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye /Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Aliye Fatma	International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

MATARACI	
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Demet YAMAN SONGUR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Halil İbrahim ŞENGÜN	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Liliana BOŞCAN	Bucharest University, Romania
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Mahmut Hakkı AKIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye / Necmettin Erbakan University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Mehmet SONGUR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Memet MEMETI	South East European University, Macedonia
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye /Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Müge SAKAR	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Nazım KARTAL	Sinop Üniversitesi, Türkiye / Sinop University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Osman GEYİK	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Özgür ALTINDAĞ	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Qurbanov NUSRET	Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan
Assoc. Prof. / Doç. Dr. Yunus YILMAZ	Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey
Assist. Prof. / Dr. Öğr. Üyesi Dukagjin LEKA	Kadir Zeka University, Gjilan Kosovo

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE	
Prof. Dr. Ahmet ÖZEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali APALİ	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Alper AYTEKİN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Bedrettin KESGİN	Bağımsız Araştırmacı
Prof. Dr. Elif Türkan ARSLAN	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Halil ALTINTAŞ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan SAMUR	Batman Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan UZUN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan KAYA ÜLGER	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Kurtuluş BOZKURT	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Latif Gürkan KAYA	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Necati Alp ERİLLİ	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan BAHAR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan ORMECI	İstanbul Kent Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer İSKENDEROĞLU	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar Narin EMİRHAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ	Samtskhe-Javakheti State University
Prof. Dr. Selçuk KOÇ	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfi YILDIRIM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Sezer KORKMAZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin ERTAN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Türker ŞİMŞEK	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulkerim EROĞLU	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doç. Dr. Abdüssamet POLATER	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Alptekin ULUTAŞ	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Aydın KOÇAK	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Ayhan DEMİRCİ	Toros Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram KOCA	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Berna AK BİNGÜL	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Bora BAYRAKTAR	İstanbul Kültür Üniversitesi
Doç. Dr. Duygu İÇEN	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah ÖZCAN	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Emre ÇITAK	Hitit Üniversitesi
Doç. Dr. Engin YÜCEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Eray YILMAZ	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Eylem BAYRAKÇI	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Hacı Ömer KÖSE	Sayıştay Başkanlığı
Doç. Dr. Halis AYHAN	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan YILDIRIM	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Doç. Dr. Handan KARAKAYA	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Hayri ABAR	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail CİĞERCİ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Koray ÇETİNCELİ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Merve GENÇYÜREK ERDOĞAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Orçun AVCI	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür ALTINDAĞ	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Reşat ARICA	Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Savaş KESKİN	Bayburt Üniversitesi
Doç. Dr. Selçuk GEMİCİOĞLU	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Turgay MÜNYAS	İstanbul Okan Üniversitesi
Doç. Dr. Tülin ALTUN	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ufuk BİNGÖL	Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Veysel ERGÜÇ	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Yakup SÖYLEMEZ	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Zerrin FIRAT	Uludağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cennet Yastıbaş KAÇAR	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihan DABAN	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ece Doğan ERDİNÇ	Fenerbahçe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ender GÜRGEN	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erhan POLAT	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Ömür BİNİCİ	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Sezgin ERKAN	Nişantaşı Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kenan ŞAHİN	Milli Savunma Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sadık ÇOBAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZDEMİR	Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nalan Gülten AKIN	Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nur Gözde TAYFUR	İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Osman Seraceddin SESLİOKUYUCU	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Selim GÜLMEZ	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Can POLAT	Harran Üniversitesi
Dr. Aslan AYDOĞDU	Sivas Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Mine ARGALI DENİZ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Özge Dinç CAVLAK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Serdar ÖZDEMİR	Sağlık Bilimleri Üniversitesi

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Yıl/ Year: 2025 **Cilt / Volume: 15** **Sayı / Issue: 29**

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İç Kapak /Inner Cover i

Künye / Tag ii

İçindekiler / Contents viii

Editörden xvi

MAKALELER / ARTICLES

1- Araştırma Makalesi / Research Article

REKLAM HARCAMALARININ FİRMALARIN BÜYÜME PERFORMANSINA ETKİSİ

THE EFFECT OF ADVERTISING EXPENDITURES ON COMPANY GROWTH PERFORMANCE

Müslüm POLAT & Mesut ASLAN

ss. / pp. 1-17

2- Araştırma Makalesi / Research Article

BITCOIN İLE ULUSLARARASI PAY PİYASASI ARASINDAKİ GETİRİ VE VOLATİLİTE YAYILIMININ DCC-GARCH MODELİ İLE ANALİZİ

ANALYSIS OF RETURN AND VOLATILITY SPILLOVERS BETWEEN BITCOIN AND INTERNATIONAL EQUITY MARKET WITH DCC-GARCH MODEL

Enes YILDIZ

ss. / pp. 18-38

3- Araştırma Makalesi / Research Article

G7 ÜLKELERİNİN LOJİSTİK PERFORMANSLARININ PSI TABANLI COBRA YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF LOGISTICS PERFORMANCE OF G7 COUNTRIES WITH PSI BASED COBRA METHOD

Ali Aygün YÜRÜYEN & Bora TOPAL

ss. / pp. 39-57

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106
İ.İ.B.F.
Yıl/ Year: 2025 Cilt / Volume: 15 Sayı / Issue: 29

4- Araştırma Makalesi / Research Article

MİLENYUM SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE'NİN KARADENİZ HAVZASI'NDAKİ SAVUNMACI REALİST ANLAYIŞI
TÜRKİYE'S DEFENSIVE REALIST APPROACH IN THE BLACK SEA BASIN IN THE POST-MILLENIUM ERA

Yunus Emre GÜNEY

ss. / pp. 58-76

5- Araştırma Makalesi / Research Article

EVALUATION OF THE FACTORS AFFECTING THE CAREER CHOICE OF STATISTICS STUDENTS WITH FUZZY DEMATEL AND FUZZY TOPSIS METHODS

İSTATİSTİK BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN KARİYER SEÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN BULANIK DEMATEL VE BULANIK TOPSIS YÖNTEMLERİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Mert ERSEN, Semra ERPOLAT TAŞABAT & Kemal Cem SÖYLEMEZ

ss. / pp. 77-122

6- Araştırma Makalesi / Research Article

TOPLU TAŞIMA ARAÇLARININ ROTALAMA OPTİMİZASYONUNUN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF ROUTING OPTIMIZATION IN PUBLIC TRANSPORTATION VEHICLES

Kısmet CİNGÖZ

ss. / pp. 123-143

7- Araştırma Makalesi / Research Article

CGI TABANLI REKLAMLARIN SOSYAL MEDYA ETKİLEŞİMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: POPÜLER MARKA REKLAMLARININ İNCELENMESİ

EVALUATION OF SOCIAL MEDIA INTERACTION OF CGI BASED ADVERTISEMENTS: EXAMINATION OF POPULAR BRAND ADVERTISEMENTS

Fatih AKSOY

ss. / pp. 144-171

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106
İ.İ.B.F.
Yıl/ Year: 2025 Cilt / Volume: 15 Sayı / Issue: 29

8- Araştırma Makalesi / Research Article

INVESTIGATING THE IMPORTANCE OF SPORTS ECONOMICS AND ECONOMIC GROWTH ON TOURISM: AN EMPIRICAL STUDY OF EU COUNTRIES

SPOR EKONOMİSİNİN VE EKONOMİK BÜYÜMENİN TURİZM ÜZERİNDEKİ ÖNEMİNİN ARAŞTIRILMASI: AB ÜLKELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Tuncer GÖVDELİ

ss. / pp. 172-190

9- Araştırma Makalesi / Research Article

NE EĞİTİMDE NE İSTİHDAMDA OLAN (NEET) GENÇLER KONULU ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES ON YOUTH NOT IN EDUCATION EMPLOYMENT OR TRAINING (NEET)

Ahmet USANMAZ & Nur ÖZDEMİR

ss. / pp. 191-218

10- Araştırma Makalesi / Research Article

1970'LERDEN 1990'LARA BÜLENT ECEVİT'İN DÖNÜŞÜMÜ: "HALK ADAMLIĞI"NDAN "DEVLET ADAMLIĞI"NA

THE TRANSFORMATION OF A POLITICAL LEADER FROM THE 1970S TO THE 1990S: AN EVALUATION ON BÜLENT ECEVİT

Ayşem SEZER ŞANLI & Emre TEKİN

ss. / pp. 219-243

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106
Yıl/ Year: 2025 Cilt / Volume: 15 Sayı / Issue: 29

11- Araştırma Makalesi / Research Article

İDEOLOJİK HASIMDAN STRATEJİK MÜTTEFİKE SOĞUK SAVAŞ SONRASI ULUSLARARASI SİSTEMDE SUUDİ ARABİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ

FROM IDEOLOGICAL FOE TO STRATEGIC ALLY: AN ANALYSIS OF SAUDI ARABIA-CHINA RELATIONS IN THE INTERNATIONAL SYSTEM AFTER THE COLD WAR

Engin KOÇ & Besra TOKTAŞ

ss. / pp. 244-268

12- Araştırma Makalesi / Research Article

KAMU MALİ DENETİMİNDE DİJİTAL İKİZ KULLANIMI: SAYIŞTAY İÇİN MODEL ÖNERİSİ

USE OF DIGITAL TWIN IN PUBLIC FINANCIAL AUDIT: A MODEL PROPOSAL FOR REVENUE ADMINISTRATION

Mehmet ÖLMEZ & Bülent BAYRAK

ss. / pp. 269-296

13- Araştırma Makalesi / Research Article

TELE-TIP UYGULAMALARININ KABULÜNDE TEKNOLOJİ KAYGISININ ROLÜ

THE ROLE OF TECHNOLOGY ANXIETY IN THE ACCEPTING OF TELE-MEDICINE APPLICATIONS

Gülfer BÜYÜKTAŞ GAYIR

ss. / pp. 297-318

14- Araştırma Makalesi / Research Article

EŞİNİ KAYBEDEN YAŞLI KADINLARIN KAYIP VE YAS DENEYİMLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A STUDY ON THE LOSS AND GRIEF EXPERIENCES OF ELDERLY WOMEN WHO LOST THEIR SPOUSES

Nurallah YELBOĞA & Gamze Gülse GÜNDAĞ

ss. / pp. 319-349

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106
İ.İ.B.F.
Yıl/ Year: 2025 Cilt / Volume: 15 Sayı / Issue: 29

15- Araştırma Makalesi / Research Article

BULGARİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE ZORUNLU GÖÇ HAREKETLERİ (1912-1925)

FORCED MIGRATION MOVEMENTS FROM BULGARIA TO TURKEY (1912-1925)

Ersin AKSOY, Osman ŞAŞKIN & Harun ÇOBAN

ss. / pp. 350-369

16- Araştırma Makalesi / Research Article

SOLO YAŞAMLARIN DÖNÜŞTÜRDÜĞÜ KONUT TERCİHLERİ: ANKARA İLİ ÖRNEĞİ

HOUSING PREFERENCES TRANSFORMED BY SOLO LIVES: THE CASE OF ANKARA PROVINCE

Mehmet AKALIN

ss. / pp. 370-409

17- Araştırma Makalesi / Research Article

PLASTİK VE PLASTİK AMBALAJ VERGİLERİ: ÜLKE ÖRNEKLERİ

PLASTIC AND PLASTIC PACKAGING TAXES: COUNTRY CASES

Seda ÖZVAR

ss. / pp. 410-426

18- Araştırma Makalesi / Research Article

AN ANALYSIS OF ISRAEL'S ATTACKS ON PALESTINE (7 OCTOBER 2023-7 OCTOBER 2024): IS A JUST WAR POSSIBLE?

İSRAİL'İN FİLİSTİN'E YÖNELİK SALDIRILARININ (7 EKİM 2023- 7 EKİM 2024) İNCELENMESİ: HAKLI BİR SAVAŞ MÜMKÜN MÜ?

Cansu KAYA

ss. / pp. 427-445

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106
İ.İ.B.F.
Yıl/ Year: 2025 Cilt / Volume: 15 Sayı / Issue: 29

19- Araştırma Makalesi / Research Article

ÖRGÜTSEL ADALET VE SESSİZ İSTİFA: GÖRELİ YOKSUNLUK TEORİSİNE DAYALI BİR ARACILIK MODELİ

ORGANIZATIONAL JUSTICE AND QUIET QUITTING: A MEDIATION MODEL BASED ON RELATIVE DEPRIVATION THEORY

Vural DENİZ

ss. / pp. 446-474

20- Derleme Makale / Review Article

ENERJİ VE FİNANS PİYASALARI İLİŞKİSİNDE ENERJİ (ARZ) GÜVENLİĞİ ENDEKSLERİNİN ÖNEMİ: BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

ASSESSING THE IMPORTANCE OF ENERGY (SUPPLY) SECURITY INDICES IN LINKING ENERGY AND STOCK MARKETS

Elif Hilal NAZLIOĞLU & Dündar KÖK

ss. / pp. 475-496

21- Derleme Makale / Review Article

THE SHARING ECONOMY BUSINESS MODEL OF E-SCOOTERS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE TRANSPORTATION

SÜRDÜRÜLEBİLİR ULAŞIM BAĞLAMINDA E- SKUTERLERİN PAYLAŞIM EKONOMİSİ İŞ MODELİ

Çiğdem SARI & Nil Esra DAL

ss. / pp. 497-525

22- Derleme Makale / Review Article

ULUSLARARASI SATRANÇ TAHTASI: KOSOVA DEVLETİ'NİN BAĞIMSIZLIK İLANI İLE BÖLGESEL VE ULUSLARARASI AKTÖRLERİN KONUMLANMASI

INTERNATIONAL CHESSBOARD: POSITIONING OF REGIONAL AND INTERNATIONAL ACTORS WITH THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF THE STATE OF KOSOVO

Rejhan RAHMAN

ss. / pp. 526-554

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

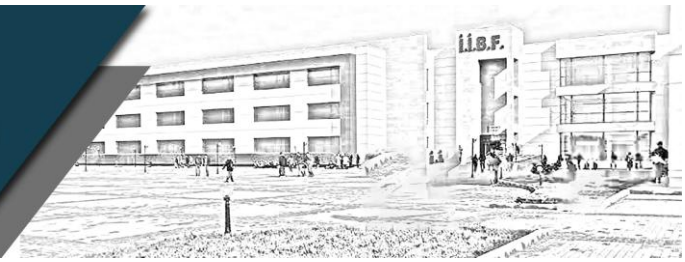

Yıl / Year: 2025 **Cilt / Volume: 15** **Sayı / Issue: 29**

EDİTÖR'DEN

Değerli Meslektaşlarımız,

Dergimizin 15. Cilt 29. Sayısını akademik camiada okurların hizmetine sunmuş bulunmaktayız. Dergimizin bu sayısının yeni makalelerle, literatüre önemli bir katkı sağlamasını ümit ediyoruz. Bu sayımızda birbirinden değerli 19 adet araştırma makalesi ve 3 adet derleme makale bulunmaktadır. Bu sayının ortaya çıkmasına katkı sunan yazarlarımıza, hakem heyetimize ve kurul üyelerimize; makalelerin yayın sürecinin başından sonuna kadar titiz ve özverili çalışmalarından dolayı değerli alan editörlerimize, yazım ve dil editörlerimiz ile yayın ekibimize teşekkürlerimizi iletiyoruz.

Kasım 2025'te yayınlanması planlanan 15. Cilt 29. Sayımız için makale kabullerimiz devam etmektedir. Değerli meslektaşlarımızın bu sayımıza da yoğun ilgi göstereceğini umut ediyorum. Bir sonraki sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı günler diliyorum.

Prof. Dr. Pelin KARATAY GÖGÜL
Baş Editör / Editor-in-Chief

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 1-17

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 04.06.2024 Accepted / Kabul: 06.01.2025

REKLAM HARCAMALARININ FİRMALARIN BÜYÜME PERFORMANSINA ETKİSİ*

Müslüm POLAT [1]
Mesut ASLAN [2]

Öz

Firmalar bir takım tanıtım araçlarını kullanarak firma performansını artırmaya çalışırlar. Bu tanıtım araçları içerisinde en önemli olanlarından biri de reklam tanıtım aracıdır. Bu çalışmada BIST imalat sektöründe faaliyette bulunan firmaların reklam harcamalarının firma büyüme performansına etkisi panel veri analizi kullanılarak araştırılmıştır. Araştırmada firma performansını temsilen toplamda iki model oluşturulmuştur. 2010-2019 dönemi boyunca imalat sektöründe reklam harcaması yapan toplamda 43 firmanın verisi kullanılarak analizler yapılmıştır. Hesaplanan değişkenler bağımlı, bağımsız ve kontrol değişkeni olarak üç gruba ayrılmıştır. Reklam harcamalarının etkisini tespit edebilmek amacıyla yapılan çalışmalardan bağımsız değişkenin Reklam Harcamaları / Satışlar olması kararlaştırılmıştır. Ardından firma büyüme performanslarından olan aktiflerdeki büyüme ve satışlardaki büyüme değişkenleri bağımlı değişken olarak belirlenmiş ve son olarak panel veri analizi kullanılarak reklam harcamalarının firma performansına etki düzeyini araştıran çalışmalardan hareketle satışların logaritması ve kaldıraç oranı değişkenleri kontrol değişkeni olarak modele dahil edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, reklam harcamalarının firmalarda aktif büyümeyi negatif etkilediği, satışlardaki büyüme ile aralarında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Firma bazlı birim etkilere bakıldığında; reklam harcamalarının firmalara olan etkisinin farklılık gösterdiği, reklam harcaması yapan bazı firmaların reklam harcamalarından olumlu, bazı firmaların ise olumsuz etkilendiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Reklam Harcamaları, Panel Veri Analizi, Firma Performansı, Büyüme.

Jel Kodları: G0, G17, M37.

---

* Bu çalışma Dr. Mesut Aslan'ın Doç. Dr. Müslüm Polat danışmalığında yaptığı "Reklam Harcamalarının Firma Performansına Etkisi: BİST İmalat Sektöründe Panel Veri Analiziyle Bir Uygulama" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

[1]Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: mpolat@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1198-4693.
[2]Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: mesutaslan@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2338-7474.

Atıf/Citation
Polat, M. & Aslan, M. (2025). Reklam harcamalarının firmaların büyüme performansına etkisi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 1-17.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

THE EFFECT OF ADVERTISING EXPENDITURES ON COMPANY GROWTH PERFORMANCE

Abstract

Firms try to increase firm performance by using a number of promotional tools. One of the most important of these promotional tools is the advertising promotion tool. In this study, the effect of advertising expenditures of companies operating in the BIST manufacturing sector on company growth performance was investigated using panel data analysis. In the research, a total of two models were created to represent firm performance. Analyzes were made using the data of 43 companies that spent advertising in the manufacturing sector during the 2010-2019 period. The calculated variables were divided into three groups as dependent independent and control variables. In order to determine the effect of advertising expenditures, it was decided that the independent variable would be Advertising Expenditures / Sales. Then, growth in assets and growth in sales variables, which are among firm growth performances, were determined as dependent variables, and finally, logarithm of sales and leverage ratio variables were included in the model as control variables, based on studies investigating the effect of advertising expenditures on firm performance using panel data analysis. According to the results of the analysis, it has been determined that advertising expenditures have a negative effect on active growth in companies and there is no significant relationship between sales growth and sales growth. Looking at the firm-based unit effects; It has been determined that the effect of advertising expenditures on companies differs, that some companies that make advertising expenditures are positively affected by advertising expenditures, and some companies are negatively affected.

Keywords: Advertising Expenditures, Panel Data Analysis, Firm Performance, Growth.

Jel Codes: G0, G17, M37.

1. GİRİŞ

Rekabetin her geçen gün önemini arttırdığı ortamda firmalar sürekli olarak yeni müşteriler elde edebilme ve var olan müşterilerini koruyabilme çabası içerisine girmektedirler. Bu amaçla firmalar çeşitli tanıtım faaliyetlerine başvurmaktadırlar. Bu tanıtım faaliyetleri arasında sıklıkla kullanılan ise reklam faaliyeti olmuştur.

Reklam, firmaların ulaşmak istedikleri tüketiciyi, reklamı yapılan ürün veya hizmete yönelik verilen reklam iletisini anlamaya, firmalar tarafından sunulmuş olan satış koşullarını kabul ederek, tüketicide satın alma isteği oluşturup, hedeflenen tüketicileri satın almaya yöneltmeyi amaçlayan bir tutundurma faaliyetidir (Graham ve Frankenberger, 2000). Özellikle piyasaların sıkıntılı olduğu dönemlerde firmaların önem vermesi gereken önemli harcamalardan biri olarak görülmektedir.

Bu tanıtım aracı, işletmelere var olan pazarlarda en elverişli pazar ortamını bulması konusunda destekçi olup, işletmeleri, yatırımlarını verimli alanlara yönlendirmesi konusunda teşvik eden bir araçtır. Firmalar reklam aracılığıyla bulundukları rekabet ortamında kendilerine has bir pazar ortamı oluşturabilmekte ve bu alanda faaliyetlerini sürdürebilmektedirler. Bu sebeple, reklam harcamaları ile bu harcamaların firmalara getirmiş olduğu kazanç, eski dönemlerde olduğu gibi, günümüzde de araştırmacıların merak ettiği konulardan biri olmuştur.

Günümüzde firmalar kaynaklarının büyük bir bölümünü reklam harcamalarına ayırarak, bu tanıtım mecrasının firmaların finansal performansına destekte bulunmasını isterler. Ayrıca mümkün olduğu sürece reklam harcamalarına para harcayarak rakiplerine rekabette üstünlük kurmaya gayret ederler. Deloitte firması tarafından açıklanan Türkiye'de 2019 yılına ait tahmini medya ve reklam yatırımları raporuna göre, ülkemizde bu dönemde 11 milyar 49 milyon TL reklam harcaması yapılmıştır. Dünya genelinde ise bu oran yaklaşık olarak 640 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlara bakıldığında reklam harcamalarının firmaların giderlerinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Reklam harcamaları bazı firmalarda olumlu etki yaparken, bazı firmalarda ise olumsuz bir etki yapmaktadır. Başarılı stratejiler uygulanarak, doğru yerde ve uygun vakitte reklam harcaması yapılması durumunda reklam harcamaları firma performansını olumlu etkilerken, tersi bir durum olması durumunda ise olumsuz etkileyebilmektedir. Dolayısıyla firmaların yaptığı reklam harcamalarının firma performansına etkisinin araştırılması, firmalara reklam harcamalarının hedefine ulaşıp ulaşmadığı konusunda önemli bilgiler sunar.

Bu çalışmanın odak noktası reklam harcamalarının firmaların büyüme performansına olan etkisini analiz etmektir. Bu amaçla, BIST'te faaliyet gösteren imalat firmaları için aktiflerdeki büyüme ve net satışlardaki büyüme oranları kullanılarak, reklam harcamalarının bu büyüme oranlarına etkisi analiz edilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Yapılan literatür taramasında reklam harcamalarının firma büyüme performansı etkisi üzerine yapılan çalışmalara rastlanılmadığı için, reklam harcamalarının firmaların diğer performans göstergelerine etkisine yönelik çalışmalarla ilgili literatüre yer verilmiştir. İlgili literatür Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazarlar	Araştırma Alanı / Ülkeleri	Yöntem	Dönem	Sonuç
Hirschey ve Wegandt (1985)	İngiltere'de faaliyette bulunan çeşitli firmalar	Dinamik Regresyon Analizi	1960-1977 Yıllık Veri	Reklam harcamaları ile AR-GE harcamalarının firmaların piyasa değeri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Yapılan araştırmalar sonucunda, reklam harcamalarının ve ARGE harcamalarının işletmelerin piyasa değerini olumlu etkilediği ve

				bu sebeple bu harcama kaleminin soyut sermaye yatırımı şeklinde değerlendirilebileceğini belirtmişlerdir.
Bublitz ve Etteredge (1989)	ABD'de faaliyette bulunan 4 Endüstri Şirketi	EKK Tahmin Yöntemi	1987-1988 Aylık Veri	Reklam harcamalarının firma performansına olan etkisini araştırmışlardır. Yapılan araştırmalar sonucun da, bu harcama kaleminin bu tür bir etkisinin olmadığı tespit edilmiş ve bu sonucu göz önüne alınarak reklamı bir harcama kalemi olarak sınıflandırılmıştır.
Andras ve Srinivasan (2003)	Compustant veri tabanından 196 tüketici ürünleri şirketi ve 876 üretim ürünü şirketi	Çok boyutlu ölçekleme yöntemi	1985-2004 Yıllık Veri	Reklam harcamaları ve AR-GE harcamalarının firma kârlılığı üzerinde olumlu bir etki yaptığı sonucu elde edilmiştir.
P. Conchar, R. Crask ve M. Zinkhan (2005)	ABD'de faaliyette bulunan Market Zincirleri	Meta-Analiz Yöntemi	1978-1997 Yıllık Veri	Reklam ve promosyon harcamalarının firmanın piyasa değerine etkisinin pozitif yönlü olduğu sonucu elde edilmiştir.
Eng ve Keh (2007)	Financial Word Dergisinde bulunan firmalardan elde edilen veriler	Panel EKK tahmin modeli	1992-1996 Yıllık Veri	Reklam harcamalarının firmaların gelecekteki performansı üzerinde minimum düzeyde bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir.
Gupta (2008)	Otomobil, Tekstil ve Sanayi Endüstrilerinde Faaliyette bulunan şirketler	Panel EKK tahmin modeli	1997-1998 2006-2007 Yıllık Veri	Otomobil, Tekstil ve Gıda endüstrilerini baz alarak reklam harcamalarının firma performansına etkisini incelemiştir. Elde edilen sonuçta, reklam harcamalarının satışlar üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisi var iken, kârlılık üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Otomobil sektöründe reklam harcamalarının hem performans hem satışlar hem de kârlılık üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisinin olduğunu ancak, tekstil ve gıda endüstrilerini de ele alıp üç sektör beraber değerlendirildiğinde, reklam harcamalarının kârlılık üzerinde olumsuz ve anlamsız bir etkisinin olduğu sonucunu elde etmiştir.

Bhagwat ve Debruine (2011)	İlaç şirketlerinin 20 yıllık verileri	Panel veri analizi	1988-2008 Yıllık Veri	Reklam harcamalarının ilaç sektörünün kârlılık ve performans üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Yapılan analizler neticesinde Reklam harcamalarının kârlılık üzerinde olumlu bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.
He ve Chen (2011)	Çin ve Japon ev aletleri endüstrisi	Engle Granger Eş-Bütünleşme Testi	2001-2005	Yapılan analiz neticesinde reklam harcamalarının firma performansını etkilediği tespit edilmiştir.
Dauda (2014)	Nijerya Şişeleme Şirketi	Veri zarflama ve korelasyon yöntemi	1996-2009	Yapılan araştırmalar neticesinde, ilk hipotez olan reklam harcamalarıyla şirketin geliri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. İkinci hipotez de reklam harcamalarının şirketin kârlılığı üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.
Weifeng ve Zuhui (2014)	Çin'de faaliyette bulunan çeşitli şirketler	Varyans Analizi	2000-2013 Yıllık Veri	Reklam harcamaları ve AR-GE yatırımlarının işletmelerin performansları üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu sonucu tespit edilmiştir.
Çıtak (2015)	Borsa İstanbul KOBİ sanayi endeksine kayıtlı firmalar	Veri Zarflama Yöntemi	2012-2013 Günlük ve Haftalık Veri	Pazarlama harcamalarının firmaların performansları üzerindeki etkisini ve borsa İstanbul KOBİ sanayi endeksi firmalarının etkinliklerini incelemişlerdir. KOBİ'lerin reklam harcamalarının çoğunlukla düşük seviyede olduğunu ve birçoğunun ölçeğe göre artan getiride faaliyet gösterdiğini tespit etmişlerdir.
Huang (2015)	Çin'de Bulunan Çeşitli Şirketler	Eş Bütünleşme Testi	2010-2012 Yıllık Veri	Reklam harcamalarının işletmelerin kısa vadeli kârlılığı üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını tespit etmiştir. İşletmeler ancak çok uzun vadeli bir yatırım yaptığında bu harcama kaleminin pozitif bir etki yapabileceği tespit edilmiştir.
Geyikçi ve Mucan (2016)	Türkiye'de faaliyette bulunan hizmet işletmelerindeki 10 şirket	Dinamik Panel Veri Analizi	2009-2016 Çeyreklik Veri	Reklam harcamalarına yönelik verileri finansal tablolarında belirten ve hizmet sektörü alanında faaliyetlerini devam ettiren on işletmenin reklam harcamaları ile kârlılıkları, net satışları ve toplam

				aktiflerine yönelik veriler kap.gov.tr adresinden alınarak incelenmeye çalışılan bu çalışma da, reklam harcamalarının satışların ve karlılığın üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
İlarslan, Demirtaş ve Bayat (2018)	BIST 30'da faaliyette bulunan işletmeler	Dinamik Panel Veri Analizi	2010-2016 Yıllık Veri	Reklam harcamalarının işletme büyüklüğü değişkenlerinin işletme kârlılığı üzerinde istatistiki anlamda olumlu ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu belirlenmiştir.
Xu, Liu ve Chen (2019)	Kore'de Borsaya kayıtlı firmalar	Faktör Analizi	2012-2016 Yıllık Veri	Reklamın büyük firmalar için olumlu bir etkiye sahip olduğu ve bu harcamaların firma performansını artırdığını tespit etmişlerdir.

Yapılan literatür çalışmasına bakıldığında reklam harcamalarının firma performansına etkisini ölçmek amacıyla yapılan çalışmaların çoğunlukla yabancı kaynaklı olduğu görülmektedir. Yurtiçi çalışmalarda ise böyle bir etkinin incelenmesine yönelik yapılan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu sebeple çalışmanın literatüre katkı yapması beklenmektedir.

3. VERİ VE YÖNTEM

Panel veri analizi, ülkelerin, firmaların, endüstrilerin, hane halklarının vb. yatay kesit gözlemlerinin belli bir zaman dönemi içinde bir araya getirilmesi şeklinde tanımlanabilmektedir (Baltagi, 2005, 1). Genel olarak panel veri analizinin kabul edilmiş denklemi şu şekilde formüle edilmektedir:

$$Y_{it} = \alpha + \beta X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Panel veri analizinin sabit etkiler modelinde, başlangıç noktasının yatay kesit verilerinin tüm değerleri için farklı bir sabit değer alacağı varsayılmaktadır. Rassal etkiler modelinde ise başlangıç noktasının tesadüfî değişken olduğu kabul edilmektedir. Bu iki model arasında seçim yapılması panel veri analizinde ilk adımı oluşturur (Balı ve Ciner, 2011, s.51). Sabit etkiler modeli ile rassal etkiler modellerinden hangi modelin kullanılacağına karar verebilmek amacıyla Hausman testi kullanılır (Ata, 2012, 278).

Çalışmamızda kullanılmış olan veri setindeki finansal tablolara ait veriler Kamuyu Aydınlatma Platformunun dipnotlarından alınmıştır. Dönem itibariyle 2010-2019 yılları dikkate alınmıştır. Firma ait değerler ise Finnet 2000 programından elde edilmiştir. Ardından finansal tablolardan gerekli oranlar hesaplanmıştır. Hesaplanan bu değişkenler bağımlı, bağımsız ve kontrol değişkenleri olarak üç ayrı gruba ayrılmıştır. Bu değişkenleri

belirleyebilmek amacıyla benzer çalışmalara bakılmıştır (Geyikçi ve Mucan, 2016; Qureshi, 2007; Baltagi, 1999). Reklam harcamalarının etkisini belirleyebilmek amacıyla yapılmış olan çalışmalardan bağımsız değişkene karar verilmiş, firma performansına yönelik yapılmış olan çalışmalara bakılarak bağımlı değişkenler belirlenmiştir. Son olarak panel veri analizi kullanılmış ve reklam harcamalarının firma performansına etki düzeyini inceleyen çalışmalardan uygun görülen kontrol değişkenleri belirlenmiştir.

Araştırmanın yapıldığı dönem itibariyle imalat sektöründe toplam 173 firma faaliyette bulunmaktaydı. Bu firmalardan sadece 43 tanesi 2010-2019 dönemi süresince dipnotlarında reklam harcamalarına yer verdiği için bu firmaların verileri kullanılarak araştırma yapılmıştır.

Oluşturulan modellerde yer alan bağımlı, bağımsız ve kontrol değişkenleri ve bu değişkenlere ait kısaltma ve açıklamalar Tablo 2'de sunulmuştur. Değişkenlerden sadece satışların logaritması ve aktiflerin logaritması değişkenleri logaritmik veridir. Diğer değişkenler oran halindedir.

Tablo 2. Değişkenler ile Değişkenlerin Kısaltma ve Açıklaması

	Değişkenin Adı	**Değişkenin Kısaltması**	**Değişkenin Açıklaması**
		Bağımsız Değişken	
1	Reklam Harcamaları/Satışlar	RE_HAR	Reklam harcamaları satış hasılatına bölünmüştür.
		Bağımlı Değişkenler	
1	Aktiflerdeki Büyüme	AK_BU	$(t-t_{-1})/t_{-1}*100$ formülü kullanılarak aynı yılın satışlarından bir önceki yılın satışları çıkartılmıştır ve bir önceki yılın satışlarına bölünerek hesaplanmıştır.
2	Satışlardaki Büyüme	SA_BU	$(t-t_{-1})/t_{-1}*100$ formülü kullanılarak bu yılın aktiflerinden bir önceki yılın aktifleri çıkarılmış ve bir önceki yılın aktiflerine bölünerek hesaplanmıştır.
		Kontrol Değişkenleri	
1	Satışların Logaritması	SA_LOG	Satış hasılatının logaritması alınmıştır.
2	Kaldıraç Oranı	KAL_OR	Toplam borç toplam varlıklara bölünmüştür.

Bağımsız değişken olarak normalde reklam harcamaları değişkeni alınmıştır. Fakat diğer değişkenler oran halinde olduğundan bu değişken satışlar hasılatına bölünmüştür. Firmalarda büyüme önemli bir kavramdır. Büyüme temel hedeflerden biri olmuştur. Bu sebeple bağımlı değişken olarak aktiflerdeki büyüme ve satışlardaki büyüme değişkenleri ele alınmıştır.

Araştırmada kullanılacak olan modeller şu şekildedir:

Aktiflerdeki büyüme için geliştirilen model

$$AK_BU = a_i + \beta_1 RE_HAR + \beta_2 SA_LOG_{i,t} + \beta_3 KAL_OR_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

Satışlardaki büyüme için geliştirilen model

$$SA_BU = \beta_1 RE_HAR + \beta_2 SA_LOG_{i,t} + \beta_3 KAL_OR_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (3)$$

Modellerde bağımsız değişken olarak RE_HAR (Reklam harcamaları/Satışlar) oranı alınmıştır. Kontrol değişkenleri olarak ta SA_LOG (Satışların Logaritması) ve KAL_OR (Kaldıraç Oranı) değişkenleri modele dahil edilmiştir.

4. ANALİZ VE BULGULAR

Tablo 3. İmalat Sektöründeki Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Median	Maximum	Minimum	Standart sapma	Jarque-Bera	Olasılık (Gözlem Sayısı)
RE_HAR	0.015	0.005	0.192	0.000	0.022	2615.61	0.0000 (430)
AK_BU	19.381	12.815	42.58	-32.570	38.897	83129.2	0.0000 (430)
SA_BU	17.747	1.425	48.50	-60.740	32.380	1453.63	0.0000 (430)
SA_LOG	8.722	8.606	10.95	6.950	0.7482	31.180	0.0000 (430)
KAL_OR	52.830	54.610	10.58	6.060	22.143	23.935	0.0000 (430)

Analizlerde başlangıçta tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır ve sonuçlar Tablo 3'te raporlanmıştır. Tablo 3'e bakıldığında 43 firmanın reklam harcamalarına yaptıkları yatırımın satışlarına oranının ortalaması %0.15 olarak gerçekleşmiştir. Bu veriye bakarak firmaların reklam harcamalarına çok az bütçe ayırdıklarını söylemek mümkündür. Jarqua-Bera normallik testi istatistik sonuçlarına göre ise analizlerde kullanılacak değişkenlerin tümü normal dağılım göstermemektedir.

Tablo 4. İmalat Sektöründeki Değişkenlere Ait Korelasyon Katsayıları

	RE_HAR	AK_BU	SA_BU	SA_LOG	KAL_OR
RE_HAR	1				
AK_BU	-0.075	1			
SA_BU	-0.071	0.018	1		
SA_LOG	-0.016	-0.08	0.042	1	
KAL_OR	0.099	0.114	0.141	0.332	1

İmalat sektöründe faaliyette bulunan firmalar kullanılarak, değişkenlerin tümüne ait korelasyon katsayıları hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir. İstatistiki açıdan

korelasyon katsayısı 1 ve -1 arasında bir değer almaktadır. İki değişken arasında var olan korelasyon ilişkisini korelasyon katsayısının önündeki işaret belirlemektedir. Bu katsayının mutlak değerinin bire yakın olması durumda değişkenler arasında güçlü bir ilişki tespit edilirken, tersi durumda zayıf bir ilişki durumu söz konusu olmaktadır. Tablo 4'e bakıldığında bağımsız değişken olarak kullanılacak olan reklam harcamalarının diğer değişkenlerle zayıf bir ilişki içerinde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. İmalat Sektörü İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	Breusch-Pagan LM	Pesaran Scaled LM	Bias Corrected scaled LM	Pesaran CD
RE_HAR	1661.93*	17.85*	15.46*	5.52*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
AK_BU	109.495*	4.3884*	1.9995*	7.4886*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0456)	(0.0000)
SA_BU	118.918*	14.4931*	12.1043*	16.555*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
SA_LOG	650.53*	133.59*	131.20*	72.81*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
KAL_OR	257.62*	38.69*	36.31*	23.27*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)

Not. %1, %5, %10 önem düzeyleri sırasıyla *,**,*** ile ifade edilmiştir.

Panel veri analizinde birim kök testinin varlığını belirleyebilmek amacıyla başlangıçta yatay kesit bağımlılık testi yapılır. Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının tespit edilmemesi durumunda birinci nesil birim kök testi kullanmak gerekirken, yatay kesit bağımlılığının varlığı durumunda ikinci nesil birim kök testi kullanmak daha güvenilir sonuçlar elde edilmesi açısından önemlidir. Bu sebeple yatay kesit bağımlılık testi yapılmış ve analize yönelik sonuçlar Tablo 5'de verilmiştir. Yapılan Breusch pegan LM (Breusch ve Pagan, 1979), Pesaran scaled LM (Pesaran, 2004) ve Bias-Corected scaled LM (Bun ve Carree, 2005) testlerinin neticesinde bütün değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Bu nedenle değişkenlerin durağanlığı, yatay kesit bağımlılığını göz önüne alarak test eden ikinci nesil birim kök testleri ile test edilmiştir.

Tablo 6. İmalat Sektörü İçin İkinci Nesil Birim Kök Testleri

DEĞİŞKENLER	PANIC (BOING)			
	SABİTLİ		SABİTLİ VE TRENDLİ	
	PCe_Choi	PCe_MW	PCe_Choi	PCe_MW
RE_HAR	5.9895*	164.5522*	6.0207*	164.9603*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
AK_BU	4.8928*	150.1687*	8.4992*	197.4663*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
SA_BU	4.4406*	144.2378*	5.8524*	162.7529*
	(0.0000)	(0.0001)	(0.0000)	(0.0000)

SA_LOG	2.5922*	119.9963*	5.2823*	155.2763*
	(0.0048)	(0.0091)	(0.0000)	(0.0000)
KAL_OR	5.6071*	159.5361*	4.3322 *	142.8158*
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)

Not. %1, %5 ve %10 önem seviyesinde serilerin durağanlığı belirlenmiştir, PANIC(BOING) testinde maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak alınmıştır

Değişkenlerin seviye değerleri için ikinci nesil birim kök testlerinden PANİC(BOİNG) testi kullanılmış ve sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur. PANİC(BOİNG) testinin sonucuna göre %1 önem düzeyinde hiçbir değişkenin birim kök içermediği tespit edilmiştir.

4.1. Reklam Harcamalarının Aktiflerdeki Büyümeye Etkisi

Reklam harcamalarının firmanın büyüme performansı ile ilişkisini ölçmek amacıyla iki model oluşturulmuştur. Bu modellerden birincisi olan Model (4)'de bağımlı değişken olarak aktiflerdeki büyüme, bağımsız değişken olarak reklam harcamaları/satışlar ve kontrol değişkenleri olarak da satışların logaritması ve kaldıraç oranı kullanılmıştır. Modelin formülasyonu şu şekildedir:

$$AK_BU = a_i + \beta_1 RE_HAR + \beta_2 SA_LOG_{i,t} + \beta_3 KAL_OR_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (4)$$

Modelde rassal ve sabit etkilerin test edilmesi amacıyla F ve LM testleri kullanılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Model (4) için F ve LM Test Sonuçları

Testler	İstatistik	Olasılık	Sonuç
F_{Birim}	0.9389	0.5830	Birim etkisi yok
F_{Zaman}	1.1634	0.3173	Zaman etkisi yok
$F_{Birim\text{-}Zaman}$	5.4660	0.3797	Birim-zaman etkisi yok
LM_{Birim}	0.0000	1.0000	Birim etkisi yok
LM_{Zaman}	0.0040	0.4740	Zaman etkisi yok
$LM_{Birim\text{-}Zaman}$	0.0040	0.9980	Birim-zaman etkisi yok

F testinde modelde sabit birim ve zaman etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde LM testinde de modelde rassal birim ve zaman etkisi bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla modelin klasik yöntemle tahmin edilmesine karar verilmiştir. Yapılan tahminde değişen varyans ve otokorelasyon varsayımlarını belirleyebilmek için sırasıyla Breush-Pagan testi ve Wooldridge testi kullanılmış ve sonuçlar Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Model (4) İçin Değişen Varyans ve Otokorelasyon Test Sonuçları

Testler	İstatistik	Olasılık

Breush-Pagan Testi	354.42*	0.0000
Wooldridge Testi	18.666*	0.0001

Not. %1, %5 ve %10 Önem seviyelerindeki anlamlılık, sırası ile *,**,*** ile ifade edilmiştir.

Tablo 8'de Breush-Pagan testine göre %1 önem seviyesinde değişen varyansın olmadığını savunan H_0 hipotezi, Wooldridge (Wooldridge, 2010) testine göre %1 önem seviyesinde otokorelasyonun olmadığını savunan H_0 hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla bu durumda modelde hem değişen varyans sorunu, hem de otokorelasyon sorunu vardır. Dolayısıyla model (4) dirençli tahmincilerden Arellano, Froot, Rogers tahmincisi (Arellano, 2001) ile tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 9'da raporlanmıştır.

Tablo 9. Model (4) için Klasik Etkili Regresyon Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Olasılık
RE_HAR	-0.1349*	0.6096	3.50	0.002
SA_LOG	-0.9119*	0.3970	-2.29	0.017
KAL_OR	0.3266*	0.1187	2.75	0.009
C	3.3100*	0.9623	3.43	0.005
R^2 = 0.1437	**P=** 0.0023			

Not. %1, %5 ve %10 Önem seviyelerindeki anlamlılık, sırası ile *,**,*** ile ifade edilmiştir.

Regresyon analizinden elde edilen tahmin sonuçlarına göre reklam harcamaları ile aktif büyüme arasındaki ilişki, %1 anlam düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Reklam harcamalarındaki bir puanlık artış, aktiflerdeki büyümeyi -0.1349 puan azaltmaktadır. Satışların büyüklüğündeki bir puanlık artış, aktif büyümeyi -0.9119 puan azaltmaktadır. Kaldıraç oranındaki bir puanlık artış, aktif büyümeyi 0.3266 puan arttırmaktadır. Birim etki olmadığından firmalara ait birim etkiler hesaplanamamıştır.

4.2.Reklam Harcamalarının Net Satışlardaki Büyümeye Etkisi

Reklam harcamalarının firmanın büyüme performansına etkisini ölçmek amacıyla geliştirilen bu modelde, bağımlı değişken olarak satışlardaki büyüme, bağımsız değişken olarak reklam harcamaları (reklam harcamaları/satışlar), kontrol değişkenleri olarak da satışların logaritması ve kaldıraç oranı değişkenleri kullanılmıştır.

$$SA_BU = \beta_1 RE_HAR + \beta_2 SA_LOG_{i,t} + \beta_3 + KAL_OR_{i,t} + \mathcal{E}_{i,t} \quad (5)$$

Sabit ve rassal etkileri belirlemek amacıyla yapılan F ve LM testleri ile sabit etkili ve rassal etkili modellerden hangisinin kullanılacağını belirleyebilmek amacıyla yapılan Hausman

testine ait sonuçlar Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10. Model (5) için F, LM ve Hausman Test Sonuçları

Testler	İstatistik	Olasılık	Sonuç
$\mathbf{F_{Birim}}$	1.6825*	0.0066	Birim etkisi var
$\mathbf{F_{Zaman}}$	5.2700*	0.0000	Zaman etkisi var
$\mathbf{F_{Birim\text{-}Zaman}}$	19.6698*	0.0001	Birim-zaman etkisi var
$\mathbf{LM_{Birim}}$	0.0000*	0.0000	Birim etkisi var
$\mathbf{LM_{Zaman}}$	5.9090*	0.0080	Zaman etkisi var
$\mathbf{LM_{Birim\text{-}Zaman}}$	5.9090**	0.0520	Birim-zaman etkisi var
Hausman	37.8320*	0.0000	Sabit Etkili Model

Not. %1, %5 ve %10 Önem seviyelerindeki anlamlılık, sırası ile *,**,*** ile ifade edilmiştir.

Sabit ve rassal etkilerin varlığını tespit edebilmek amacıyla yapılan F ve LM testlerinin sonucuna göre, sabit birim etkilerin, sabit zaman etkilerinin, rassal birim etkilerinin ve rassal zaman etkilerinin varlığı %1 önem düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Hausman testine göre rassal etkilerin olduğunu iddia eden H_0 hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla modelin tahmininde sabit etkili model kullanılmıştır.

Model (5)'in tahmininde dirençli tahmincilere ihtiyaç olup olmadığını tespit edebilmek amacıyla; değişen varyansın test edilmesi için kullanılan Wald testi, otokorelasyonun test edilmesi için kullanılan Baltagi-Wu LBI testi ve birimler arası korelasyonun test edilmesi amacıyla kullanılan Pesaran testi sonuçları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11. Model (5) İçin Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Birimler Arası Korelasyon Test Sonuçları

Testler	İstatistik	Olasılık
Wald Testi	26.251*	0.0000
Baltagi-Wu Lbı	1.944*	0.0005
Pesaran Test	1.8709*	0.0000

Not. %1, %5 ve %10 Önem seviyelerindeki anlamlılık, sırası ile *,**,*** ile ifade edilmiştir.

Tablo 11'de görüldüğü gibi model (5) için yapılan testler neticesinde modelde değişen varyans, oto korelasyon ve birimler arası korelasyon sorunu vardır. Bu nedenle çift yönlü sabit etkili model, dirençli tahmincilerden Driscoll ve Kraay tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12. Model (5) İçin Sabit Etkili Regresyon Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Olasılık
RE_HAR	11.1036	7.9395	-1.39	0.311
SA_LOG	18.5355	14.2718	1.30	0.226
KAL_OR	0.1147	0.1711	0.67	0.519
C	12.6806	21.5082	-1.10	0.270
R^2= 0.1524	P=0.0000			

Analiz sonucunda reklam harcamalarının satışlardaki büyümeyi negatif yönde etkilemesine rağmen, katsayı istatistiki olarak anlamlı bulunmamıştır. Ayrıca satışlardaki büyüme ile kaldıraç oranının satışlardaki büyümeye etkisi pozitif olmakla birlikte aynı şekilde istatistiki açıdan anlamlı olmadığı saptanmıştır. Bu modelde firmalara ait birim etkiler hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 13'te verilmiştir.

Tablo 13. Model (5) İçin Firmalara Ait Sabit Birim Etkiler

Sıra	Firmalar	Katsayı	Sıra	Firmalar	Katsayı
1	Ford	-2.5454	**23**	Deva	4.2186
2	Karsan	-6.3014	**24**	Aygaz	-2.4476
3	Anadolu Isuzu	-12.7260	**25**	Ege profil	-0.0188
4	Tofaş	-11.0139	**26**	Good year	-8.2588
5	Vestel	-9.5749	**27**	Hektaş	0.0173
6	Alarko	9.4515	**28**	Sarkuysan	-5.1110
7	Parsan	4.3852	**29**	Bossa	0.7246
8	Arçelik	-6.2326	**30**	Desa deri	2.9805
9	İhlas	5.6384	**31**	Akın Tekstil	1.0132
10	Klimasan	5.6404	**32**	Yataş	3.8171
11	Ersu	5.4211	**33**	Yünsa	5.2347
12	Kent	1.4031	**34**	Viking	2.6438
13	Pınar et-un	2.6717	**35**	Ege seramik	1.3272
14	Pınar su	6.0060	**36**	Doğtaş	6.9184
15	Pınar süt	-1.2196	**37**	Uşak seramik	2.0287
16	Banvit	-4.5077	**38**	Afyon Çimento	3.2399
17	Kristal	7.8496	**39**	Bursa çimento	-1.7247
18	Tat gıda	-2.2256	**40**	Çemaş döküm	5.6546
19	Brisa	-3.1685	**41**	Katmerciler	2.0969
20	Dyo boya	-7.4705	**42**	Dagi	6.7251
21	Marshall	9.0068	**43**	Hateks	4.6002
22	Tüpraş	-11.1682			

Tablo 13 incelendiğinde 17 firmanın reklam harcamalarının net satışlardaki büyümeyi negatif etkilediği, 26 firmanın ise pozitif etkilediği görülmektedir. Bu durum bazı firmaların reklam harcamalarından pozitif, bazılarının ise negatif etkilendiğini göstermektedir. Olumlu etkilenen firmalar arasında en çok etkilenen firma 9.4515 oranı ile Alarko Carrier firması olurken, en az etkilenen firma ise 0.0173 oranı ile Hektaş firması olmuştur. Negatif etkilenen firmalar

arasından en az etkilenen firma -0.0188 oranı ile Ege Profil firması olurken, en çok etkilenen firma -12.7260 oranı ile Anadolu Isuzu firması olmuştur.

5. SONUÇ

Günümüz piyasasında yüksek bir rekabet ortamı bulunmasından dolayı firmalar ve pazarlamacılar bu denli yoğun rekabet ortamında rakiplerine nazaran bir rekabet avantajı kazanma çabası içerisine girmektedir. Bu avantaj sağlanamadığı durumda markaların varlıklarını devam ettirmeleri neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle reklam ürün ve hizmetler için oldukça önemli bir konuma sahiptir.

Yapılan bu çalışma, imalat sanayinde faaliyette bulunan firmaların reklam harcamalarının firma büyüme performansına etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaçla BİST'te faaliyette bulunan imalat firmalarının verileri alınarak panel veri analizi ile bu analiz yapılmıştır. 2010-2019 yıllarında imalat sektöründe devamlı olarak reklam harcaması yapmış 43 firma bulunmaktadır. Analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının firmaların aktif büyüme oranını negatif etkilediği, satışlardaki büyüme ile reklam harcamaları arasında negatif ilişki ile birlikte katsayının anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Firmalara yönelik birim etkilere bakıldığında, firma bazlı reklam harcamalarının etki düzeyinin firmadan firmaya değişkenlik gösterdiği, firmalardan bazılarının reklam harcamalarından pozitif etkilendiği, bazılarının ise negatif etkilendiği tespit edilmiştir. Çalışmada kullanılan iki modele ait sonuçlara bakıldığında firma performansı üzerinde reklam harcamalarının negatif etkisinin olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar literatürde negatif etki tespit eden Bublitz ve Etterge (1989), Eng ve Keh (2007), Peterson ve Jeong (2010), Bhagwat ve Debruine (2011)'nin çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Bununla birlikte detaylı bir şekilde literatür çalışması yapıldığında, reklam harcamalarının firma performansına etkisinin çoğunlukla pozitif olduğu görülmektedir.

Firma performansı üzerinde reklam harcamalarının negatif etkisinin olmasının çeşitli nedenleri olabilir. Bu sebeplerden biri, rakiplerin reklam çalışmalarının göz ardı edilmesi olabilir. Tanıtımı yapılacak reklam ile ilgili rakipler daha etkili ve tutarlı reklam harcaması yaptıklarında, diğer reklamlar müşterinin ilgisini çekmeyebilir. Bu durum dolayısıyla firmaların lüzumsuz bir reklam harcaması yapmalarına neden olabilmektedir. Reklamın yapılacağı zamanın iyi seçilmesi gerekmektedir. Gelişigüzel yapılan reklamlar firmalara kâr yerine zarar ettirebilir. Reklam harcaması yapıldıktan sonra, bu harcama kaleminin geri dönüşleri hakkında bir değerlendirme yapılmaması da bir başka başarısızlık sebeplerinden biri olabilir.

Reklam harcamalarının pozitif etkisinin olmamasının bir diğer nedeni, reklam yapılan platformun doğru platform olup olmadığının sorgulanmaması olabilir. Reklam için seçilen nokta yanlış ise, reklam etkisiz olabilir. Bu nedenle firmaların bulundukları sektörü ve rakiplerin hangi platformda çalışmalar yürüttüğünü iyi araştırmaları gerekmektedir. Reklam veren firmanın hedef kitle gibi düşünebilmeyi de göz ardı etmemesi gerekir. Dolayısıyla reklamın müşterinin talep ve ihtiyaçlarına cevap vermesi gerekir.

Reklam harcaması yapan firmaların öncelikli olarak bir hedef kitle belirlemesi, reklam yapılan alanın iyi araştırılması ve ilgili alana yönelik veriler toplaması firmaların başarılı sonuçlar elde etmesi bakımından önemlidir. Stratejinin iyi ayarlanması ve rastgele bir reklam harcamasının yapılmaması gerekir. Reklam harcaması yapacak firmanın yeterli ve güvenilir bir çalışan kadrosuna sahip olması gerekmektedir. Bu kadronun eksiklikleri görebilecek ve bu eksiklikleri doğru yorumlayabilecek bir vizyona sahip olması gerekir. Doğru kararlar alıp doğru müşteri kitlesi belirlendiğinde yapılan reklam harcamalarından başarılı sonuçlar elde etmek mümkündür. Aksi taktirde firma performansını arttırarak yatırıma dönüşmesi beklenen reklam harcamaları, firma için ek bir gider kalemi oluşturarak firma performansını negatif etkileyebilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamıştır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Andras, T. L., & Srinivasan, S. S. (2003). Advertising intensity and R&D intensity: Differences across industries and their impact on firm's performance. *International Journal of Business and Economics*, *2*(2), 81–90.

Arellano, M. (2003). *Panel data econometrics*. Oxford University Press.

Ata, S. (2012). Türkiye'nin ihracat potansiyeli: Çekim modeli çerçevesinde bir inceleme. *International Conference on Eurasian Economies*, 11–13.

Balı, S., & Ciner, M. O. (2011). Altın fiyatlarının İMKB 100 Endeksi'ne etkisi ve bu etkinin ölçümlenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *25*(3), 45–63.

Baltagi, B. H. (1999). Unequally spaced panel data regressions with AR(1) disturbances. *Econometric Theory*, *15*(1), 814–823.

Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data* (3rd ed.). John Wiley & Sons.

Bhagwat, Y., & De Bruine, M. (2011). R&D and advertising efficiencies in the pharmaceutical industry. *International Journal of Applied Economics*, *8*(1), 55–65.

Breusch, T., & Pagan, A. (1979). A simple test for heteroscedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, *47*(5), 1287–1294.

Bublitz, B., & Ettredge, M. (1989). The information in discretionary outlays: Advertising, research and development. *The Accounting Review*, *64*(1), 108–124.

Bun, M. J. G., & Carree, M. A. (2005). Bias-corrected estimation in dynamic panel data models. *Journal of Business and Economic Statistics*, *23*, 200–210.

Çıtak, L. (2015). Pazarlama yatırımlarının finansal performans üzerindeki etkisi ve Borsa İstanbul KOBİ Sanayi Endeksi firmalarının etkinliklerinin değerlendirilmesi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *45*, 49–68.

Dauda, A. (2014). Assessment of advertising on the sales revenue and profitability of Nigerian Bottling Company PLC. *European Journal of Business and Management*, *6*(37), 144–155.

Eng, L. L., & Keh, H. T. (2007). The effects of advertising and brand value on future operating and market performance. *Journal of Advertising*, *36*(4), 91–100.

Geyikçi, U. B., & Mucan, B. (2016). Reklam harcamalarının finansal duruma olan etkisinin panel veri analizi yöntemiyle ölçümü. *Sosyal Bilimler Dergisi*, *1*(50), 68–85.

Graham, R., & Frankenber, K. (2000). The contribution of changes in advertising expenditures to earnings and market values. *Journal of Business Research*, *50*(2), 149–155.

Gupta, N. (2008). Advertisement and firms' performance: An empirical analysis. *SSRN*. https://doi.org/10.2139/ssrn.1405014

Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, *46*(0), 1251–1271.

He, F., & Chen, R. (2011). R&D, advertising and firm technical efficiency: An empirical analysis on Chinese and Japanese household appliance industry. *Inderscience Publishers*, *16*(1), 107–122.

Hirschey, M., & Weygandt, J. J. (1985). Amortization policy for advertising and research and development expenditures. *Journal of Accounting Research*, *23*(1), 326–335.

Huang, J. (2015). Effects of advertising and R&D expenditure on enterprise performance. *Joint International Social Science*, 111–119.

İlarslan, K., Demirtaş, M., & Bayat, T. (2018). Reklam harcamaları ve firma büyüklüğünün kârlılık üzerindeki etkisi: BIST 30'da yer alan firmalar üzerine ampirik bir analiz. *International Congress of Eurasian Social Sciences (ICOESS)*, 479–485.

Conchar, M. P., Crask, M. R., & Zinkhan, G. M. (2005). Market valuation models of the effect of advertising and promotional spending: A review and meta-analysis. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *33*, 445–460.

Peterson, R. A., & Jeong, J. (2010). Exploring the impact of advertising and R&D expenditures on corporate brand value and firm-level financial performance. *Original Empirical Research*, *38*(6), 677–690.

Qureshi, Ġ. (2007). Advertising value of UK firms' advertising expenditures. *Global Journal of International Business Research, 1*(1), 12–23.

Xu, J., Liu, F., & Chen, Y. (2019). R&D, advertising and firms' financial performance in South Korea: Does firm size matter? *Sustainability*, *10*, 1–16.

Weifeng, S., & Zuhui, H. (2014). Advertising expenditure, R&D expenditure and firm performance. *Science Research*, *2*, 44.

Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric analysis of cross section and panel data* (2nd ed.). MIT Press.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 18-38

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 28.02.2024

BITCOIN İLE ULUSLARARASI PAY PİYASASI ARASINDAKİ GETİRİ VE VOLATİLİTE YAYILIMININ DCC-GARCH MODELİ İLE ANALİZİ

Enes YILDIZ [1]

Öz

Bu çalışmada, kripto varlık piyasasının merkezinde yer alan Bitcoin ile küresel pay piyasasını temsil eden spot ve vadeli S&P 500 endeksleri arasındaki getiri ve volatilite yayılımları DCC-GARCH yöntemi aracılığıyla analiz edilmiştir. Analizler sonucunda; Bitcoin, spot S&P 500 endeksi ve vadeli S&P 500 endeksinin volatilitelerine gelen bilgi şoklarının kısa bir sürede sönümlenmediği yani bu finansal varlıkların volatilitelerinde kümelenmelerin söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte spot S&P 500 piyasasından Bitcoin'e doğru tek taraflı ve pozitif yönlü bir volatilite aktarımına ulaşılırken, vadeli S&P 500 piyasası ile Bitcoin arasında karşılıklı ve negatif yönlü volatilite etkileşimleri belirlenmiştir. Getiri bağlantıları incelendiğinde ise, Bitcoin getirileri ile her iki S&P 500 piyasasının getirileri arasında zamana bağlı olarak değişen, pozitif yönlü ve kuvvetli dinamik koşullu korelasyon ilişkileri saptanmıştır. Ulaşılan bulguların, uluslararası pay ve kripto varlık piyasalarına dair güncel bir bakış açısı sağlaması ve bahse konu piyasalarda faaliyet gösteren yatırımcılara kaynak tahsisi ve portföy optimizasyonu konularında rehberlik etmesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bitcoin, S&P 500 Endeksi, DCC-GARCH.

Jel Kodları: C58, G11, G15.

[1] Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-posta: enesyildiz012@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1692-8992.

Atıf/Citation
Yıldız, E. (2025). Bitcoin ile uluslararası pay piyasası arasındaki getiri ve volatilite yayılımının DCC-GARCH modeli ile analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 18-38.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

ANALYSIS OF RETURN AND VOLATILITY SPILLOVERS BETWEEN BITCOIN AND INTERNATIONAL EQUITY MARKET WITH DCC-GARCH MODEL

Abstract

In this study, the return and volatility spillovers between Bitcoin, which is at the center of the crypto asset market, and the spot and futures S&P 500 indices, which represent the global equity market, are analyzed using the DCC-GARCH method. As a result of the analysis, it is found that information shocks to the volatilities of Bitcoin, spot S&P 500 index and S&P 500 futures do not dampen in a short period of time, that is, there are clusters in the volatilities of these financial assets. In addition, while there is a unilateral and positive volatility transmission from the spot S&P 500 market to Bitcoin, there are reciprocal and negative volatility interactions between the S&P 500 futures market and Bitcoin. In terms of return linkages, time-varying, positive and strong dynamic conditional correlations are found between Bitcoin returns and the returns of both S&P 500 markets. The findings are expected to provide an up-to-date perspective on the international equity and cryptoasset markets and provide guidance to investors operating in these markets in terms of resource allocation and portfolio optimization.

Keywords: Bitcoin, S&P 500 Index, DCC-GARCH.

Jel Codes: C58, G11, G15.

1. GİRİŞ

Finansal piyasalar, fon arz ve talep eden ekonomik birimler arasındaki finansman aktarımını düzenleyen kurumlar, araçlar ve kurallar bütününden meydana gelmektedir. Bu platformları, amaçlarına ve fonksiyonlarına göre sınıflandırmak mümkündür. Ödeme ve teslimatın yapılma zamanı dikkate alındığında, iki tür piyasadan bahsedilmektedir. Bu piyasalar, spot (nakit) ve vadeli işlem piyasaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada spot piyasalar, alışverişe konu finansal varlıklara ait ödeme ve teslimatın derhal ya da birkaç gün içinde yapıldığı piyasaları ifade etmektedir (Anbar, 2015: 327). Vadeli işlem piyasaları ise; faiz oranı ve döviz kuru risklerinden korunmak, olumsuz fiyat hareketlerinden etkilenmemek, arbitraj olanaklarından yararlanmak veya spekülatif kazanç elde etmek gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Vadeli işlem piyasalarında türev varlıklar alınıp satılmaktadır. Ödemeler ise, dayanak varlık için belirlenen ileri bir tarihte gerçekleştirilmektedir (Cecchetti, 2006: 50).

Kripto varlıklar, geleneksel yatırım araçlarına alternatif şekilde geliştirilen yeni/yenilikçi bir varlık sınıfını temsil etmektedir. Bu varlıkların merkezinde yer alan Bitcoin'in hikâyesi, 2008 yılına dayanmaktadır. "Satoshi Nakamoto" takma adıyla yayımlanan "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System" isimli çalışmada; internet üzerinden yapılan ödemelerin tamamen bankalara bağımlı hale geldiği, bu sebeple bankalar tarafından (yüksek) komisyonların talep edildiği ve iptal edilen işlemler nedeniyle uygulanan sistemin suiistimale açık olduğu ifade edilmiştir. Bahse konu çalışmada, elektronik para sistemi olarak önerilen Bitcoin sayesinde bankalara ihtiyaç duyulmaksızın ve bunlara komisyon ödenmeksizin iki kişi arasında işlem yapılabileceği belirtilmiştir. Nitekim karmaşık bir algoritma ile ödemeler şifrelenmekte ve

herhangi bir iptal işlemi söz konusu olmadığı için sistemin suiistimal edilmesi önlenmektedir. Burada elektronik para, "dijital imza zinciri" olarak tanımlanmaktadır. Ödeme işleminde ise; göndericinin dijital imzası, alıcının açık anahtarı ve bir önceki işlemin özeti kullanılmaktadır. Sistemin hacklenmesi, zincirde o zamana kadar oluşturulan ve birbirlerine bağlı olan bütün halkalarının geriye doğru çözülmesi ile mümkündür. Bu çözülme, her ne kadar teoride olası görünse de, uygulamada neredeyse imkânsızdır (Çizmeci & Göver, 2020: 319-320; Nakamoto, 2009: 1-2).

Bitcoin, yüksek volatilitesi ve regülasyonlara dayalı problemleri nedeniyle yeni bir tartışma zemini meydana getirmiştir. Öte yandan geleceğin teknolojisine ışık tutan bir finansal varlık olarak kabul görmüş ve yatırımcılar arasında oldukça popüler hale gelmiştir. Bitcoin'in hızla yükselen piyasa değeri, artan işlem hacmi ve genişleyen yatırımcı tabanı bu yatırım aracını finans ekosistemi açısından önemli kılmıştır. Pay piyasaları ise, organize piyasalardan ilk akla gelen ve en iyi bilinen finansal platformlardır. Bu piyasalar, ekonomilerin gidişatlarına ilişkin sinyaller veren barometrelere benzetilmektedir (Tanör, 1999: 8). Dolayısıyla Bitcoin gibi yenilikçi ve derinlik kazanan bir finansal varlık ile kaynak tahsisinde ve portföy yönetiminde kritik bir rol oynayan pay piyasaları arasındaki getiri ve volatilite yayılımlarının araştırılması önemli görünmektedir. Bu amaçla gerçekleştirilecek çalışmaların, hem piyasalar arasındaki etkileşim mekanizmalarını anlamak hem de yatırım ve risk yönetimi stratejileri geliştirmek bağlamında faydalı olacağı düşünülmektedir.

Son dönemde, finansal piyasalar arasındaki entegrasyonun artması, geleneksel varlık sınıfları ile yenilikçi yatırım araçları arasındaki ilişkilerin araştırılmasını önemli kılmaktadır. Finansal piyasaların karmaşık ve çapraşık bir yapı sergilemeleri ise, bu piyasalar arasında farklı yönde ve büyüklükte olması muhtemel bağlantıların ortaya konulmasını gerektirmektedir. Özellikle kripto varlıklar gibi yenilikçi ve yatırım potansiyeli yüksek finansal enstrümanlar ile portföy yönetimi açısından kritik bir rol üstlenen pay piyasaları arasındaki aktarım mekanizmalarının incelenmesi, günümüz finans ekosisteminin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Bu çalışmada, kripto varlık piyasasının merkezinde yer alan Bitcoin ile spot ve vadeli pay piyasaları arasındaki muhtemel getiri ve volatilite bağlantıları, Dinamik Koşullu Korelasyon GARCH (DCC-GARCH) yöntemi ile analiz edilmiştir. Çalışmada, küresel pay piyasasını temsilen S&P 500 endeksi tercih edilmiştir. Böylece uluslararası yatırım koşullarının daha iyi anlaşılması bağlamında kripto varlık piyasası ile küresel pay piyasası arasındaki fiyatlama dinamikleri incelenebilmiştir. Bunun yanı sıra DCC-GARCH modeli kullanılarak, özellikle koşullu volatilite yayılımları ve piyasalar arası entegrasyonların tespit edilmesi noktasında

ilgili literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir. Ulaşılan bulguların, gerek teorik olarak gerekse de uygulamalı finans açısından yeni içgörüler sunması beklenmektedir. Bu kapsamda çalışmanın geri kalanında ilk olarak ilgili literatür ele alınmıştır. Daha sonra, veri seti ve yöntem açıklanarak analizlere ve bulgulara yer verilmiştir. Son aşamada ise; sonuç, tartışma ve politika önerileri ile çalışma tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Kripto varlıklar ile pay piyasaları arasındaki ilişkileri analiz eden çalışmalara bakıldığında, büyüyen bir literatürün varlığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte ilk araştırmaların daha çok kripto varlıkların finansal piyasalardaki yerini ve bu varlıkların diğer piyasalar ile ilişkili olup olmadıklarının tespitini önceledikleri, son dönemdeki çalışmaların ise nispeten karmaşık ve gelişmiş ekonometrik yöntemlere odaklandıkları belirlenmiştir. Yine son dönemde, kripto varlıklar ile pay piyasaları arasındaki muhtemel ilişkilerin, finansal piyasalar arasındaki bulaşıcılık, etkileşim veya aktarım mekanizmaları açısından yoğun bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Bu kapsamda Bitcoin ile pay piyasaları arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar Tablo 1'de sunulmuştur:

Tablo 1. Bitcoin ile Pay Piyasaları Arasındaki İlişkiyi Araştıran Çalışmalar

Yazarlar	Analiz Dönemi	Yöntem	Ulaşılan Bulgular
Baek & Elbeck, (2015)	2010/Temmuz – 2014/Şubat (günlük ve aylık veriler)	Regresyon Analizi, Newey-West Kovaryans Tahmincisi	Bitcoin getirilerinin, Bitcoin piyasasının katılımcıları tarafından içsel bir şekilde yönlendirildiği ve temel ekonomik faktörlerden etkilenmediği saptanmıştır. Bununla birlikte Bitcoin'in spekülatif bir araç olduğu ifade edilmiştir.
Georgoula vd. (2015)	27.10.2014 – 12.01.2015 (günlük veriler)	Makine Öğrenmesi Algoritmaları, Johansen EşBütünleşme Testi, Vektör Hata Düzeltme Modeli	Bitcoin fiyatlarının küresel ekonomik aktivitenin genel durumunu yansıtan Standard and Poor's 500 borsa endeksi ile negatif yönlü bir ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.
Dirican & Canöz, (2017)	24.05.2013 – 05.11.2017 (haftalık veriler)	ARDL Sınır Testi	Uzun dönemde Bitcoin fiyatları ile ABD ve Çin borsa endekslerinin birlikte hareket ettikleri belirlenmiştir. Yani uzun dönemde Bitcoin fiyatlarının bahse konu borsalardaki yatırımcıların kararlarına etki edebildiği anlaşılmıştır. Buna karşın Bitcoin fiyatları ile FTSE100, NIKKEI 225 ve BIST100 endeksleri arasında bir eşbütünleşme ilişkisine ulaşılamamıştır.

Corbet vd. (2018)	2013 – 2016 (günlük veriler)	Diebold ve Yılmaz (2009, 2012) Yayılma Yaklaşımı, Baruník ve Křehlík (2018) Yaklaşımına Dayalı Zaman-Frekans Analizi, DCC-GARCH Modeli	Bitcoin, Ripple ve Litecoin'in piyasa kaynaklı dış şoklardan nispeten izole olduğu görülmüştür. Bu kapsamda kripto para piyasası ile S&P 500 arasında sınırlı bir bağlantının olduğu belirtilmiştir. Öte yandan kısa yatırım ufkuna sahip yatırımcıların portföy yatırımlarının getirisini artırmak ve riskini azaltmak amacıyla kripto para piyasalarına yatırım yapabilecekleri öne sürülmüştür.
Güleç vd. (2018)	2012/Mart – 2018/Mayıs (aylık veriler)	Johansen EşBütünleşme Testi, Granger Nedensellik Testi	Türkiye bağlamında yapılan analizler sonucunda, Bitcoin'in faiz değişkeninin Granger nedeni olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın Bitcoin ile ABD Dolar kuru, altın ve BIST 100 endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
Kanat & Öget (2018)	01.01.2013 – 26.01.2018 (günlük veriler)	Vektör Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik / WALD testi	Bitcoin değişkeni ile Türkiye ve G7 ülke borsaları arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi gözlemlenememiştir. Buna karşın kısa dönemde İngiltere borsasının Bitcoin'in, Bitcoin'in ise S&P 500 ve Kanada Borsasının Granger nedeni olduğu anlaşılmıştır.
Kılıç & Çütcü (2018)	02.02.2012 – 06.03.2018 (günlük veriler)	Engle-Granger ve Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testleri, Toda-Yamamoto ve Hacker -Hatemi-J Nedensellik Testleri	Eşbütünleşme testleri sonucunda, Bitcoin fiyatları ile BIST endeks değeri arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi elde edilememiştir. Ancak, Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucuna göre, Borsa İstanbul'dan Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu görülmüştür.
Öztürk vd. (2018)	2013/Ocak – 2018/Ocak (günlük veriler)	Johansen EşBütünleşme Testi, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Toda Yamamoto Nedensellik testine göre Bitcoin'den altına doğru bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Öte yandan Bitcoin ile Nasdaq, Nikkei 225 ve S&P 500 endeksleri arasında herhangi bir uzun dönemli ilişkiye ulaşılamamıştır.
Zhang vd. (2018)	28.04.2013 – 04.01.2018 (günlük veriler)	Bir Dizi Etkinlik Testi, Kayan Pencere Analizi	Kripto para bileşik endeksi ile Dow Jones Sanayi Ortalaması endeksinin güç yasası çapraz korelasyonlu oldukları ve bahse konu çapraz korelasyonun tüm örneklem döneminde kalıcı olduğu belirlenmiştir.

Gil-Alana vd. (2020)	07.05.2015 – 05.10.2018 (günlük veriler)	Kesirli Bütünleşik ve Eşbütünleşik Yaklaşımlara Dayalı Uzun Hafızalı Modeller	Altı adet kripto para birimi ile S&P 500 Composite, S&P GSCI Commodity Total Return, VIX, S&P Bond Index, S&P GSCI Gold Total Return ve US Nominal Dollar Broad Index arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi elde edilememiştir. Bu bulgu, kripto para birimlerinin ana akım finansal varlıklardan ayrıştığı yani kripto varlıkların çeşitlendirme fırsatları sunduğu anlamına gelmektedir.
Gürsoy & Tunçel (2020)	19.07.2010 – 10.01.2020 (günlük veriler)	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Bitcoin serisinden S&P 500 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Ancak, Bitcoin serisinden BIST 100, Bovespa, Invsaf40 ve Merval pay piyasalarına doğru bir nedensellik ilişkisi elde edilememiştir.
Tunçel & Gürsoy (2020)	06.08.2010 – 06.01.2020 (günlük veriler)	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Gerçekleştirilen nedensellik testine göre Bitcoin'den BIST 100 endeksine doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Benzer şekilde BIST 100 endeksinden Bitcoin değişkenine doğru da bir nedensellik ilişkisi saptanmamıştır.
Wang vd. (2020)	2010/Şubat – 2018/Şubat (günlük veriler)	Vektör Otoregresyon Modeli, Etki - Tepki Fonksiyonları, Kayan Pencere Analizi	Bitcoin'in S&P 500, Nasdaq ve Dow Jones endeksleri üzerindeki etkisinin bu endekslerin Bitcoin üzerindeki etkisinden daha zayıf olduğu gözlemlenmiştir. S&P 500 standart sapmasındaki büyümenin, Bitcoin ortalaması üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu da görülmüştür.
Camgöz (2021)	30.06.2016 – 31.05.2021 (günlük veriler)	BEKK-MGARCH Modeli	Bitcoin ile G7 ve BRICS-T ülkeleri pay piyasası endeksleri arasındaki korelasyon düzeyinin sıfır civarında dalgalanma gösterdiği fakat her iki ülke grubu için de 2020/Mart dönemi dikkate alındığında, Bitcoin ile pay piyasası endeksleri arasındaki korelasyonun önemli ölçüde arttığı belirlenmiştir.
Kartal & Yağlı (2021)	01.01.2013 – 31.12.2019 (aylık veriler)	Johansen EşBütünleşme Testi, Vektör Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik Testi	Bitcoin ile analize konu borsa endeksleri arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu görülmüştür. İlaveten, MOEX ve BIST 100 endekslerinin Bitcoin'in Granger nedeni olduğu, Bitcoin'in ise SHANGAI endeksinin Granger nedeni olduğu tespit edilmiştir.
Koy vd. (2021)	10.03.2016 – 11.06.2019 (günlük veriler)	GARCH, EGARCH, TARCH Modelleri	S&P 500, Dow Jones Sanayi Ortalaması ve Nasdaq 100 endekslerinin üçünün de Bitcoin'in volatilitesini açıklamada istatistiki açıdan anlamlı oldukları görülmüştür.

López-Cabarcos vd. (2021)	04.01.2016 – 30.09.2019 (günlük veriler)	GARCH, EGARCH Modelleri	S&P 500 getirileri ve S&P 500 endeksine ilişkin sosyal ağ duyarlılığının Bitcoin'in volatilitesini etkilediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte Bitcoin'in volatilitesinin spekülatif dönemlerde daha istikrarsız bir yapı sergilediği belirtilmiştir.
Ağaçkesen (2022)	01.01.2013 – 31.10.2021 (haftalık veriler)	VAR Analizi ve Granger Nedensellik Testi	Bitcoin değişkeninden Dow Jones Sanayi Ortalaması endeksine doğru %5, S&P 500 endeksine doğru ise %10 anlamlılık düzeylerinde nedensellik ilişkileri olduğu belirlenmiştir.
Kılıç (2022)	25.07.2010 – 13.02.2022 (haftalık veriler)	DCC-GARCH Modeli	Bitcoin değişkeni ile BIST 30 vadeli işlemler piyasası arasında karşılıklı bir volatilite etkileşimine ulaşılmıştır. Bunun yanında söz konusu değişkenler arasında yaşanan volatilite etkileşiminin negatif yönlü olduğu da ifade edilmiştir.
Bazán-Palomino (2023)	05.05.2013 – 13.09.2022 (gün içi veriler)	HARDL-RV Modeli, Kayan Pencere Analizi	2020/Mart dönemi sonrası Bitcoin'den pay piyasalarına doğru olan eşzamanlı volatilite aktarımında, tüm bölgeler için önemli düzeylerde artış yaşandığı tespit edilmiştir. Bu son dönemde, her ne kadar Bitcoin oynaklığının Kuzey Amerika ve üç Avrupa pay piyasası üzerindeki uzun dönemli etkisinin azaldığı belirlense de Asya-Pasifik pay piyasalarının çoğunda önemli olmaya devam ettiği anlaşılmıştır.
Jia vd. (2023)	03.11.2014 – 31.10.2019 (günlük veriler)	Kantil Regresyon Analizi, Kantil Üzerinde Kantil Regresyon Analizi	Çin pay piyasası getirilerinin ve altın fiyatlarının Bitcoin'i istatistiki açıdan anlamlı düzeyde ve pozitif yönlü olarak etkiledikleri tespit edilmiştir. Öte yandan altın fiyatlarının borsa getirilerini negatif yönde etkilediği de saptanmıştır.
Kim & Park (2024)	01.05.2013 – 31.05.2022 (günlük veriler)	Kantil Granger Nedensellik Testi	Tüm döneme ilişkin sadece ortalamadaki nedenselliği dikkate alan geleneksel nedensellik testine göre, Bitcoin'in önde gelen dokuz pay piyasası endeksinin hiç birinin Granger nedeni olmadığı tespit edilmiştir. Ancak, genel kantil aralığı baz alındığında, pay piyasası endekslerinin yarısından fazlası için anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca, Bitcoin'den hisse senedi endekslerine doğru nedensellik ilişkisinin daha düşük kantil aralıklarında yüksek kantil aralıklarına kıyasla daha güçlü olduğu belirlenmiştir.

Mishra & Dash (2024)	04.04.2015 – 31.07.2023 (günlük veriler)	DCC-GARCH Modeli	Bitcoin'den Çin, Hindistan, Malezya, Pakistan, Güney Kore ve Singapur pay piyasalarının oynaklıklarına doğru bir volatilite yayılımı saptanamamıştır. Buna karşılık Japonya ve Türkiye borsalarının Bitcoin'den kaynaklanan kısa vadeli bir volatilite etkileşimi sergiledikleri ifade edilmiştir. Uzun dönemde ise, Malezya hariç tüm pay piyasalarına Bitcoin'den volatilite aktarımlarının yaşandığı tespit edilmiştir.

İlgili literatüre bakıldığında, Bitcoin ile spot pay piyasaları arasındaki ilişkiler farklı örneklem grupları veya analiz teknikleri kullanılarak incelenmiştir. Araştırmaların bir kısmında ((Güleç vd. (2018), Kanat & Öget (2018), Kılıç & Çütcü (2018), Öztürk vd. (2018), Gil-Alana vd. (2020)) Bitcoin ile analize konu pay piyasaları arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisine ulaşılamamıştır. Bazı çalışmalarda ise ((Georgoula vd. (2015), Kartal & Yağlı (2021)), bu iki değişkenin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri ifade edilmiştir. Öte yandan Dirican & Canöz (2017) tarafından, sadece belirli ülkeler için Bitcoin ile pay piyasaları arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığından bahsedilmiştir.

Nedensellik ilişkisi dikkate alındığında, Bitcoin ile pay piyasaları arasındaki ilişkiye yönelik bir fikir birliğinin henüz oluşmadığı anlaşılmıştır. Nitekim Güleç vd. (2018) ve Tunçel & Gürsoy (2020) tarafından Bitcoin ile BIST 100 endeksi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi saptanamamıştır. Yine Gürsoy & Tunçel (2020) tarafından Bitcoin'den BIST 100 endeksine doğru bir nedensellik ilişkisi raporlanmamıştır. Buna karşın Kılıç & Çütcü (2018) ve Kartal & Yağlı (2021) tarafından Borsa İstanbul'un Bitcoin'in Granger nedeni olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan Kanat & Öget (2018), Gürsoy & Tunçel (2020) ve Ağaçkesen (2022) tarafından Bitcoin'in S&P 500 borsasının Granger nedeni olduğu saptanmıştır. Yine Kim & Park (2024) çalışmasında Bitcoin ile S&P 500 borsası arasında bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

Bitcoin ile pay piyasaları arasındaki yayılımlara ilişkin farklı yönde bulgular olmakla birlikte genel anlamda aktarım mekanizmalarının mevcudiyeti söz konusudur. Her ne kadar Corbet vd. (2018) tarafından Bitcoin'in piyasa kaynaklı dış şoklardan nispeten izole olduğu yani Bitcoin ile S&P 500 piyasası arasında sınırlı bir etkileşimin varlığı dile getirilse de; Koy vd. (2021), López-Cabarcos vd. (2021) ve Bazán-Palomino (2023) tarafından Bitcoin ile S&P 500 piyasası arasında volatilite bağlantıları tespit edilmiştir. Benzer şekilde Mishra & Dash (2024) tarafından uzun dönemde Bitcoin'den 7 Asya pay piyasasına doğru volatilite aktarımları elde edilmiştir.

Literatür taramasından görüleceği üzere, Bitcoin ile pay piyasaları arasındaki ilişkiye dair başta eşbütünleşme ve nedensellik ilişkileri olmak üzere bir fikir birliği henüz ortaya konulamamıştır. Bu nedenle güncel yöntemler ve veri setleri kullanılarak ulaşılacak yeni bulguların ilgili literatüre katkı sağlayacağı ifade edilebilir. Ayrıca; risk yönetimi, fiyat keşfi ve portföy çeşitlendirme için oldukça önem arz eden vadeli pay piyasalarının analizlere dâhil edilmesi, küresel düzeydeki pay piyasası katılımcılarının daha rasyonel şekilde kaynak tahsisi gerçekleştirmelerine yardımcı olabilir. Buradan hareketle çalışmada, uluslararası vadeli pay piyasası da analizlere dâhil edilmiştir. Bununla birlikte vadeli pay piyasasının değişken olarak kullanılması, çalışmanın özgünlüğünü arttırarak Bitcoin ile küresel pay piyasası arasındaki volatilite ve getiri bağlantılarının daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına ve derinlemesine incelenmesine olanak tanımıştır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada, kripto varlık piyasasının merkezinde yer alan Bitcoin ile küresel pay piyasasını temsil eden spot ve vadeli S&P 500 endeksleri arasındaki getiri ve volatilite bağlantıları, DCC-GARCH modeli ile analiz edilmiştir. Bu kapsamda 23.07.2010-15.11.2024 dönemi için günlük verilerden yararlanılmıştır. Gün uyuşmazlığı, herhangi bir tarihte bir zaman serisine ait verinin mevcut olmaması halinde, diğer zaman serisine ilişkin verinin de dikkate alınmaması yoluyla giderilmiştir. Bununla birlikte değişkenlerin ABD Doları cinsinden piyasa değerleri kullanılmış olup logaritmik getirileri $\ln(p_t/p_{t-1})$ formülü yardımıyla hesaplanmıştır. İlaveten; Bitcoin (BTC), spot S&P 500 (SPOT) ve vadeli S&P 500 (VA) değişkenlerinin analizi için ihtiyaç duyulan veriler, Investing veri tabanından temin edilmiştir.

İfade edildiği üzere, ekonometrik yöntem olarak çok değişkenli GARCH modellerinden DCC-GARCH modeli kullanılmıştır. Nitekim zamandan bağımsız kabul edilen sabit (değişmeyen) bir koşullu korelasyon katsayısı varsayımı, çoğu finansal uygulama açısından realist bir yaklaşım sayılamayabilmektedir. Bu sebeple Christodoulakis & Satchell (2002), Tse & Tsui (2002) ve Engle (2002) tarafından yapılan araştırmalarda, zamandan bağımsız olmayan (zamana bağlı) bir koşullu korelasyon matrisinden yola çıkılarak, Sabit Koşullu Korelasyon GARCH (CCC-GARCH) modelinin farklı genellemeleri tanıtılmıştır. Bu modeller, Dinamik Koşullu Korelasyon GARCH (DCC-GARCH) modelleri olarak da bilinmektedirler (Bauwens vd. 2006: 89). Bu modellerden Christodoulakis & Satchell (2002)'in geliştirdiği model, yalnızca iki değişkenden meydana gelen bir yapıda uygulanabilmektedir. Tse & Tsui (2002) ile Engle (2002)'in geliştirdikleri modeller ise, çok daha fazla değişkenden meydana gelen ve yüksek boyutlara sahip örneklemlere uygulanabilmektedir (Davaslıgil Atmaca, 2018: 290).

Engle (2002) tarafından geliştirilen çok değişkenli DCC-GARCH yaklaşımı; "$H_t = D_t R_t D_t$", "$D_t = \text{diag}\{\sqrt{h_{i,t}}\}$", "$R_t = D_t^{-1} H_t D_t^{-1}$", "$r_t | \Im_{t-1} \sim N(0, D_t R_t D_t)$" ve "$\varepsilon_t = D_t^{-1} r_t$" olmak üzere aşağıda gösterilmiştir (Engle, 2002: 341-342):

$$D_t^2 = \text{diag}\{\omega_i\} + \text{diag}\{K_i\} \circ r_{t-1} r'_{t-1} + \text{diag}\{\lambda_i\} \circ D_{t-1}^2 \quad (1)$$

$$Q_t = S \circ (\iota' - A - B) + A \circ \varepsilon_{t-1} \varepsilon'_{t-1} + B \circ Q_{t-1} \quad (2)$$

$$R_t = \text{diag}\{Q_t\}^{-1} Q_t \text{diag}\{Q_t\}^{-1} \quad (3)$$

Bu yaklaşıma göre "R_t", koşullu korelasyon matrisini; "D_t" ise, baş köşegende yer alan koşullu standaart sapmaları kapsayan diyagonal bir matrisi simgelemektedir. Burada "R_t" terimini zaman içerisinde sabit tutmak, DCC-GARCH'ın CCC-GARCH'a dönüşmesine yol açmaktadır. Öte yandan "S", standardize edilen kalıntılar vektörünün koşulsuz korelasyon matrisini; "ι", birlerden oluşan bir vektörü; "Q_t", "N × N" boyutunda, simetrik bir yapıda ve pozitif tanımlanmış olan varyans - kovaryans matrisini; "∘" simgesi ise, Hadamard'ın matris çarpma işlemini belirtmektedir (Brooks, 2019: 554-555).

DCC-GARCH modelinde, bütün varlıkların tek değişkene sahip bir GARCH sürecini izlediği varsayılmaktadır. Bununla birlikte modelin tahmin edilmesinde, Formül 4'de sunulan log-olabilirlik fonksiyonu kullanılmaktadır (Engle, 2002: 342):

$$L = -\frac{1}{2}\sum_{t=1}^{T}(n\log(2\pi) + 2\log|D_t| + r'_t D_t^{-1} D_t^{-1} r_t \quad (4)$$

$$-\varepsilon'_t \varepsilon_t + \log|R_t| + \varepsilon'_t R_t^{-1} \varepsilon_t)$$

Tse & Tsui (2002) tarafından geliştirilen model, Engle (2002) tarafından tanıtılan modele kıyasla birtakım farklılıklar barındırmaktadır. Öyle ki Formül 2'de yer alan "A" ve "B" parametreleri, tek bir skaler şeklinde belirtilerek basitleştirilebilmektedir. Bu durumda, tüm koşullu korelasyonlar aynı süreci izleyecektir. Bununla birlikte Engle (2002), sistemde yer alan değişkenlerin ilk olarak tek değişkenli GARCH çerçevesinde ayrı ayrı modellendiği iki aşamadan meydana gelen bir tahmin sürecini savunmaktadır. Böylece ortak bir log-olabilirlik fonksiyonnu oluşturulabilmektedir. Daha basit bir anlatımla, bireysel GARCH modelleri için bütün log-olabilirliklerin toplamı alınabilmektedir. Modelin ikinci aşamasında ise, korelasyon matrisindeki bilinmeyen parametreler baz alınarak, koşullu olabilirliğin maksimizasyonuna gidilecektir. Formül 5'de, ikinci aşamadaki tahmin için uygulanan log-olabilirlik fonksiyonu gösterilmiştir (Brooks, 2019: 555-556):

$$\ell(\theta_2|\theta_1) = \sum_{t=1}^{T}(\ln|R_t| + \varepsilon_t' R_t^{-1}\varepsilon_t) \quad (5)$$

Formül 5'deki "θ_1" birinci aşamanın tahminindeki bütün bilinmeyen parametreleri, "θ_2" ikinci aşamanın tahminindeki bütün parametreleri simgelemektedir. Burada uygulanan iki aşamadan oluşan tahmin prosedürü tutarlı görünmektedir. Ancak, birinci aşamada yer alan bir parametre belirsizliğinin bir sonraki aşamaya aktarılması, gerçekleştirilen tahminlerin tutarlı fakat verimsiz olmasına neden olmaktadır (Brooks, 2019: 556).

Yukarıda belirtilenlerin yanı sıra iki değişkenden oluşan bir DCC-GARCH (1,1) modeline ait genel yapı, aşağıdaki gibi formüle edilebilir (Hepsağ & Akçalı, 2016: 58):

$$r_t = \alpha + \sum_{i=1}^{k} \beta r_{t-i} + y_t \quad (6)$$

$$\rho_t = \mathrm{cov}(\varepsilon_{A,t}, \varepsilon_{B,t}) = (1 - \theta_1 - \theta_2)\rho + \theta_1 \rho_{t-1} + \theta_2 \psi_{t-1} \quad (7)$$

$$\begin{bmatrix} h_{A,t} \\ h_{B,t} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \gamma_1 \\ \gamma_2 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \phi_{11} & \phi_{12} \\ \phi_{21} & \phi_{22} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} y_{A,t-1}^2 \\ y_{B,t-1}^2 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \delta_{11} & \delta_{12} \\ \delta_{21} & \delta_{22} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} h_{A,t-1} \\ h_{B,t-1} \end{bmatrix} \quad (8)$$

Eşitliklerde, $y_{A,t} = \sqrt{h_{A,t}\varepsilon_{A,t}}$ ile $y_{B,t} = \sqrt{h_{B,t}\varepsilon_{B,t}}$ olarak kabul edilmektedir. Eşitlik 6, "k"ıncı dereceden vektör otoregresif bir süreci izleyen ortalama modelidir. $r_t = (r_{A,t}, r_{B,t})'$ ile $y_t = (y_{A,t}, y_{B,t})'$, iki değişkenden meydana gelen bir yapıyı; "ρ_t", zaman içinde değişim gösteren korelasyon katsayısını; "ρ", "N × N" boyutuna sahip ve köşegenlerindeki elemanları bir olan pozitif tanımlanmış bir matrisi; "$h_{A,t}$", "A" getiri serisinin oynaklığını; "$h_{B,t}$", "B" getiri serisinin oynaklığını simgelemektedir. "$0 \leq \theta_1, \theta_2 < 1$" ile "$\theta_1 + \theta_2 \leq 1$" kısıtları ise, "$\rho$" koşullu korelasyon matrisinin pozitif tanımlı olma şartını yerine getirmektedir. Bu gösterime göre "ϕ_{11}" ve "δ_{11}" parametreleri "A" finansal varlığının, "ϕ_{22}" ve "δ_{22}" parametreleri ise "B" finansal varlığının oynaklığında yaşanan kalıcılığı ölçmektedirler. "ϕ_{11}", "δ_{11}" ile "ϕ_{22}", "δ_{22}" parametrelerinin istatistiki olarak anlamlı ve bire yakın bulunmaları, sırasıyla "A" ve "B" finansal varlıklarının oynaklıklarında volatilite kümelenmelerinin varlığını göstermektedirler. Diğer taraftan "ϕ_{21}" ile "δ_{21}", "A" finansal varlığının oynaklığından "B" finansal varlığının oynaklığına doğru volatilite aktarımını; "ϕ_{12}" ile "δ_{12}", "B" yatırım aracının oynaklığından "A" yatırım aracının oynaklığına doğru volatilite aktarımlarını yakalamaktadırlar. Bahse konu parametrelerden minimum birinin istatistiksel olarak anlamlı

olması, "A" ve "B" yatırım araçlarına ilişkin oynaklıklar arasında minimum tek taraflı bir aktarım mekanizmasının mevcudiyetine işaret etmektedir. Yine modelin tahmini sonucunda, finansal enstrümanların getirileri arasında zaman içinde değişim gösteren bir korelasyon da ölçülebilmektedir. Tahmin esnasındaki iterasyonlar ise, Broyden-Fletcher-Goldfarb-Shanno ve Berndt-Hall-Hall-Hausman algoritmaları aracılığıyla gerçekleştirilebilmektedir (Hepsağ & Akçalı, 2016: 58; Kılıç, 2021: 60-61).

4. ANALİZLER VE BULGULAR

Çalışmada, ilk olarak fiyat serilerine ait tanımlayıcı istatistiklere bakılmıştır. Devamında ise, zaman yolu grafikleri aracılığıyla getiri serilerinin karakteristik özellikleri analiz edilmiştir. Böylece birim kök testleri uygulanmadan önce değişkenlerin durağanlık davranışları görsel olarak ortaya konulabilmiştir. Daha sonra, birim kök testleri olarak Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri uygulanmıştır. Birim kök testlerinin tespitinde, ilgili literatür dikkate alınmıştır. Son aşamada ise, DCC-GARCH modeli üzerinden Bitcoin ile spot ve vadeli pay piyasaları arasındaki getiri ve volatilite yayılımları incelenmiştir. Bu kapsamda değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de yer almaktadır:

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	BTC	**SPOT**	**VA**
Ortalama	13295.5200	2758.5380	2791.4690
Ortanca	3600.8000	2474.0000	2472.0000
Maksimum	91046.5000	6001.3500	6031.7500
Minimum	0.1000	1047.2000	1044.7500
Standart Sapma	19267.6600	1217.6520	1264.8340
Çarpıklık	1.5501	0.6154	0.6313
Basıklık	4.3240	2.3590	2.3069
Jarque-Bera	1706.9400 (0.0000)	289.2471 (0.0000)	311.6026 (0.0000)
Gözlem Sayısı	3605	3605	3605

Not. Tabloda ifade edilen "**BTC**", "**SPOT**" ve "**VA**", sırasıyla Bitcoin'i, spot S&P 500 endeksini ve vadeli S&P 500 endeksini temsil etmektedir.

Tablo 2'ye göre; Bitcoin'e, spot S&P 500 endeksine ve vadeli S&P 500 endeksine ait fiyat serilerinin oldukça yüksek standart sapma değerlerine (sırasıyla 19267.6600, 1217.6520 ve 1264.8340) sahip oldukları saptanmıştır. Burada, kripto varlık ve S&P 500 pay piyasalarına ilişkin standart sapma değerlerinin yüksek hesaplanması, bahse konu piyasalardaki oynaklığın oldukça yüksek olduğu anlamına gelmekte ve bu riskli finansal piyasalar açısından makul görünmektedir.

Çarpıklık, bir dağılım eğrisinin merkeze kıyasla hangi yöne doğru ne düzeyde kaydığını göstermektedir. Normal bir dağılımda çarpıklığın değeri sıfırdır. Tablo 2'ye göre, her üç değişken için de çarpıklık değerleri pozitif olarak hesaplanmıştır. Şu halde Bitcoin, spot S&P 500 ve vadeli S&P 500 piyasalarında, aşırı pozitif getirilerin gerçekleşme olasılığının aşırı negatif getirilerin gerçekleşme olasılığından fazla olduğu ifade edilebilir.

Basıklık, bir dağılım eğrisinin tepe noktasını göstermekte ve bu eğrinin ne kadar sivri ve uzun veyahut yassı ve kısa olduğunu izhar etmektedir. Normal bir dağılımda, basıklık katsayısı üçe eşittir. Tablo 2'ye bakıldığında, Bitcoin'e ilişkin basıklık katsayısının (yaklaşık olarak 4.32) üçün üzerinde olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, Bitcoin'in pozitif basıklığa sahip olduğu yani leptokurtik bir karakter sergilediği anlamına gelmektedir. Kalın/şişman kuyruklu dağılımlar olarak da isimlendirilen leptokurtik dağılımlarda, getirilerin büyük hareketler üretme olasılığı normalden daha yüksektir. Dolayısıyla Bitcoin piyasasındaki getirilerin büyük hareketler üretme olasılığının normalden daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Son olarak, Jarque-Bera testine göre, her üç değişken için de boş hipotezin ret edildiği yani üç değişkene ait fiyat serisinin de normal dağılıma sahip olmadığı anlaşılmıştır. Getiri serilerine ilişkin zaman yolu grafikleri ise, Şekil 1'de sunulmuştur:

Şekil 1. Getiri Serilerine Ait Zaman Yolu Grafikleri

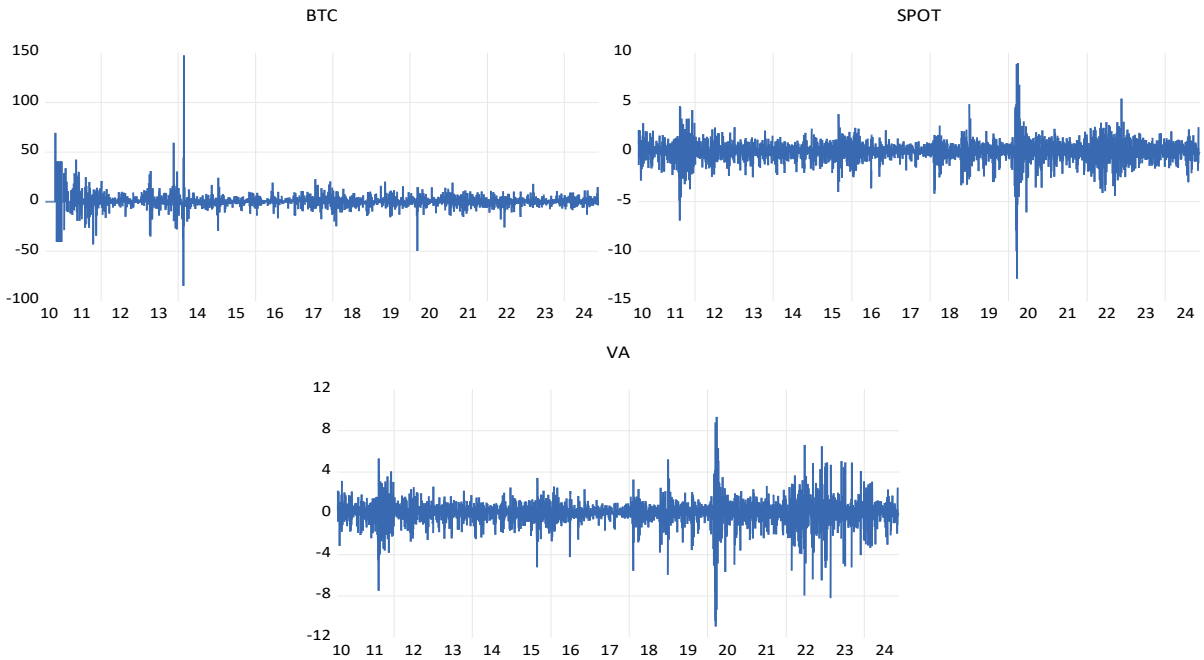

Zaman yolu grafikleri, zaman serilerinin yapısal özelliklerin anlaşılmasında faydalı ön bilgiler sağlamaktadırlar. Şekil 1 incelendiğinde; Bitcoin'e, spot S&P 500 endeksine ve vadeli S&P

500 endeksine ilişkin logaritmik getiri serilerinin sıfır etrafında dağılım sergileyen durağan bir sürece yaklaştıkları belirlenmiştir.

Volatilite kümelenmesi, finansal piyasalarda yaşanan volatilitenin, kümeler halinde meydana gelme eğilimine atıfta bulunmaktadır. Bu fenomene göre, her iki işaretten küçük getirileri küçük getirilerin, büyük getirileri ise büyük getirilerin izlemesi beklenmektedir (Mandelbrot, 1963: 418). Şekil 1'e bakıldığında, tüm değişkenlere ilişkin logaritmik getiri serilerinin, eşit değişimler sergilemekten ziyade belirli dönemlerde yumru/topak bir görünüme sahip oldukları yani volatilite kümelenmeleri barındırdıkları görülmüştür.

Çalışmada, zaman yolu grafikleri aracılığıyla ulaşılan bilgiler ışığında ADF ve PP birim kök testleri kullanılmıştır. Bu kapsamda birim kök test sonuçları Tablo 3'de gösterilmiştir:

Tablo 3. Birim Kök Test Sonuçları

	ADF		**PP**	
	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli Model	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli Model
BTC	-31.8015***	-31.8743***	-62.4781***	-62.5301***
SPOT	-19.9419***	-19.9395***	-67.8580***	-67.8486***
VA	-23.9106***	-23.9074***	-70.9562***	-70.9459***
		Kritik Tablo Değerleri		
%1	-3.4320	-3.9606	-3.4320	-3.9606
%5	-2.8621	-3.4111	-2.8621	-3.4111
%10	-2.5671	-3.1273	-2.5671	-3.1273

Not. Tabloda yer alan *** işareti, istatistik değerlerinin %1 önem düzeyinde anlamlı olduklarını belirtmektedir. "**BTC**", "**SPOT**" ve "**VA**" ise, sırasıyla Bitcoin'i, spot S&P 500 endeksini ve vadeli S&P 500 endeksini temsil etmektedir.

Hem ADF hem de PP testinin gerek sabitli gerekse de sabitli ve trendli modelleri göz önünde bulundurulduğunda; Bitcoin'e, spot S&P 500 endeksine ve vadeli S&P 500 endeksine ait logaritmik getiri serilerinin seviye değerleri ile birim kök içermedikleri yani durağan bir yapı sergiledikleri saptanmıştır. Buradan hareketle bahse konu finansal varlıklar arasındaki getiri ve volatilite yayılımlarının DCC-GARCH modelleri kullanılarak tahmin edilebileceğine karar verirmiştir. Bitcoin ile spot S&P 500 endeksi arasındaki getiri ve volatilite yayılım sonuçları Tablo 4'de yer almaktadır:

Tablo 4. Bitcoin ile Spot S&P 500 Endeksi Arasındaki Getiri ve Volatilite Yayılımı

	Katsayılar	**Standart Sapmalar**	**t-istatistikleri**	**Olasılık Değerleri**
γ_{BTC}	1.7457	0.0669	26.0898***	0.0000
γ_{SPOT}	0.0604	0.0048	12.5671***	0.0000
$\phi_{BTC,BTC}$	0.1759	0.0065	27.0860***	0.0000

$\phi_{BTC, SPOT}$	3.3074	0.1051	31.4824***	0.0000
$\phi_{SPOT, BTC}$	-0.0267	0.0125	-1.6196	0.1053
$\phi_{SPOT, SPOT}$	0.2230	0.0140	15.9790***	0.0000
$\delta_{BTC, BTC}$	0.7767	0.0045	173.4287***	0.0000
$\delta_{BTC, SPOT}$	-2.4296	0.1271	-19.1093***	0.0000
$\delta_{SPOT, BTC}$	0.0112	0.0269	0.4181	0.6759
$\delta_{SPOT, SPOT}$	0.7258	0.0138	52.7317***	0.0000
θ_{BTC}	0.0127	0.0095	1.3424	0.1795
θ_{SPOT}	0.9674	0.0305	31.7395***	0.0000

Not. Tabloda yer alan *** işareti, istatistik değerlerinin %1 önem düzeyinde anlamlı olduklarını belirtmektedir. "**BTC**" ve "**SPOT**" ise, sırasıyla Bitcoin'i ve spot S&P 500 endeksini temsil etmektedir.

Bitcoin ile spot S&P 500 endeksi arasındaki getiri ve volatilite yayılım sonuçları Tablo 4'de raporlanmıştır. Buna göre Bitcoin'e ait volatilite kalıcılığını gösteren ARCH ($\phi_{BTC, BTC}$) ve GARCH ($\delta_{BTC, BTC}$) parametrelerinin her ikisinin de istatistiki açıdan anlamlı oldukları, bu parametrelere ilişkin katsayıların pozitif hesaplandıkları ve katsayı toplamlarının 1'den küçük olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, bahse konu katsayıların büyüklüğü 1'e oldukça yakın (0.9526) bulunduğundan, Bitcoin piyasasının volatilitesinde meydana gelen bir şokun kısa bir sürede sönümlenmediği yani uzun bir süre boyunca devam ettiği anlaşılmıştır. Öte yandan Spot S&P 500 endeksinin volatilitesindeki kalıcılığı gösteren $\phi_{SPOT, SPOT}$ ve $\delta_{SPOT, SPOT}$ parametrelerine bakıldığında; her iki parametrenin de anlamlı oldukları, katsayılarının pozitif hesaplandıkları ve katsayı toplamlarının 1'den küçük olduğu saptanmıştır. Söz konusu katsayıların toplamının 1'e oldukça yakın (0.9488) olması ise, spot S&P 500 piyasasında volatilite kümelenmelerinin varlığını ortaya koymaktadır.

Spot S&P 500 endeksinden Bitcoin'e doğru volatilite yayılımını gösteren $\phi_{BTC, SPOT}$ ve $\delta_{BTC, SPOT}$ parametrelerinin her ikisinin de istatistiki açıdan anlamlı oldukları tespit edilmiştir. Buna karşın Bitcoin'den spot S&P 500 endeksine doğru volatilite etkileşimini simgeleyen $\phi_{SPOT, BTC}$ ve $\delta_{SPOT, BTC}$ parametrelerinin ikisinin de anlamlı olmadıkları (sırasıyla 0.1053 ve 0.6759) görülmüştür. Dolayısıyla spot S&P 500 piyasasından Bitcoin piyasasına doğru tek yönlü bir volatilite aktarımından bahsetmek mümkündür. Tablo 4'e göre, spot S&P 500 piyasasının volatilitesinde yaşanan %1'lik bir şokun, bir sonraki işlem gününde, Bitcoin'in volatilitesini yaklaşık olarak %0.88 (3.3074-2.4296) arttırdığı ifade edilebilir.

Bitcoin ile spot S&P 500 endeksi arasında bir getiri yayılımından bahsedebilmek için θ_{BTC} ve θ_{SPOT} parametrelerinden en az birinin istatistiki olarak anlamlı bulunması beklenmektedir. Bu kapsamda θ_{SPOT} parametresinin istatistiki açıdan anlamlı olduğu (katsayı büyüklüğü: 0.9674) belirlenmiştir. Dolayısıyla Bitcoin ile spot S&P 500 getirileri arasında zamana bağlı olarak değişen, pozitif yönlü ve çok güçlü bir dinamik koşullu korelasyon ilişkisi elde edilmiştir.

Bitcoin ile vadeli S&P 500 endeksi arasındaki getiri ve volatilite yayılım sonuçları Tablo 5'de sunulmuştur:

Tablo 5. Bitcoin ile Vadeli S&P 500 Endeksi Arasındaki Getiri ve Volatilite Yayılımı

	Katsayılar	Standart Sapmalar	t-istatistikleri	Olasılık Değerleri
γ_{BTC}	2.4421	0.0113	216.9383***	0.0000
γ_{VA}	0.0332	0.0012	27.0696***	0.0000
$\phi_{BTC, BTC}$	0.1456	0.0027	52.9815***	0.0000
$\phi_{BTC, VA}$	0.2449	0.0130	18.8553***	0.0000
$\phi_{VA, BTC}$	-0.0025	0.0037	-67.8149***	0.0000
$\phi_{VA, VA}$	0.1735	0.0028	61.7058***	0.0000
$\delta_{BTC, BTC}$	0.7932	0.0009	884.8005***	0.0000
$\delta_{BTC, VA}$	-0.2772	0.0127	-21.7570***	0.0000
$\delta_{VA, BTC}$	0.0023	0.0069	33.5209***	0.0000
$\delta_{VA, VA}$	0.8172	0.0017	484.2140***	0.0000
θ_{BTC}	0.0027	0.0094	0.2879	0.7734
θ_{VA}	0.8908	0.5383	1.6550*	0.0979

Not. Tabloda yer alan *** ve * işaretleri, istatistik değerlerinin sırasıyla %1 ve %10 önem düzeylerinde anlamlı olduklarını belirtmektedir. "**BTC**" ve "**VA**" ise, sırasıyla Bitcoin'i ve vadeli S&P 500 endeksini temsil etmektedir.

Bitcoin ile vadeli S&P 500 endeksi arasındaki getiri ve volatilite yayılım sonuçları Tablo 5'de gösterilmiştir. Tablo 5'e göre, Tablo 4'e benzer şekilde $\phi_{BTC, BTC}$ ve $\delta_{BTC, BTC}$ parametreleri; istatistiki açıdan anlamlı, katsayıları pozitif ve katsayı toplamları 1'den küçük bulunmuştur. $\phi_{BTC, BTC}$ ve $\delta_{BTC, BTC}$ parametrelerine ait katsayıların büyüklüğü ise, 0.9388 (0.1456+0.7932) olarak hesaplanmıştır. Şu halde Bitcoin'in volatilitesinde yaşanan şokların yüksek kalıcılığa sahip olduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan $\phi_{VA, VA}$ ve $\delta_{VA, VA}$ parametrelerinin de; istatistiki açıdan anlamlı oldukları, katsayılarının pozitif hesaplandıkları ve katsayı toplamlarının 1'den küçük olduğu tespit edilmiştir. Bahse konu katsayıların toplamının 0.9907 olması ise, vadeli S&P 500 piyasasına gelen bilgi şoklarının oldukça kalıcı bir nitelik taşıdığı ve kısa bir sürede elimine olmadığı anlamına gelmektedir. Buradan hareketle vadeli S&P 500 piyasasındaki volatilitenin kümeler halinde ortaya çıkma eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür.

Elde edilen bulgulara bakıldığında, vadeli S&P 500 endeksinden Bitcoin'e doğru volatilite etkileşimini gösteren ARCH ($\phi_{BTC, VA}$) ve GARCH ($\delta_{BTC, VA}$) parametrelerinin her ikisinin de anlamlı oldukları görülmüştür. Buna göre vadeli S&P 500 piyasasının volatilitesinde meydana gelen %1'lik bir şokun, bir sonraki işlem gününde, Bitcoin'in volatilitesini yaklaşık olarak %0.03 (0.2449-0.2772) azalttığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte Bitcoin'den vadeli S&P 500 endeksine doğru da bir volatilite aktarımına ulaşılmıştır. Nitekim Bitcoin'den vadeli S&P 500 endeksine doğru volatilite yayılımını simgeleyen $\phi_{VA, BTC}$ ve $\delta_{VA, BTC}$ parametrelerinin ikisinin

de istatistiki açıdan anlamlı oldukları belirlenmiştir. Katsayılara bakıldığında ise, Bitcoin'in volatilitesinde yaşanan %1'lik bir şokun, bir sonraki işlem gününde, vadeli S&P 500 piyasası volatilitesini yaklaşık olarak %0.02 (0.0023-0.0025) azalttığı tespit edilmiştir. DCC-GARCH modelinden ulaşılan bulgular, Bitcoin ile vadeli S&P 500 piyasası arasında karşılıklı bir volatilite etkileşiminin varlığını ortaya koymaktadır. Son olarak, %10 önem düzeyi dikkate alındığında, θ_{VA} parametresi anlamlı olduğundan (katsayı büyüklüğü: 0.8908), Bitcoin ile vadeli S&P 500 getirileri arasında zamana bağlı olarak değişen, pozitif yönlü ve kuvvetli bir dinamik koşullu korelasyon ilişkisinden bahsedilebilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bitcoin gibi yenilikçi ve derinlik kazanan bir finansal varlık ile uluslararası pay piyasalarının merkezinde yer alan S&P 500 endeksi arasındaki getiri ve volatilite yayılım mekanizmalarının analiz edilmesi, kaynak tahsisi ve portföy/risk yönetimi açısından faydalı görünmektedir. Bu kapsamda gerçekleştirilecek çalışmalar, gerek piyasalar arasındaki bağlantıların anlaşılması gerekse de yatırım stratejilerinin geliştirilmesi bağlamında piyasalardaki katılımcılara katkılar sunmaktadır. Buradan hareketle çalışmada, Bitcoin ile uluslararası pay piyasasını temsil eden spot ve vadeli S&P 500 endeksleri arasındaki getiri ve volatilite aktarımları, DCC-GARCH modeli kullanılarak analiz edilmiştir.

Analizler sonucunda; Bitcoin, spot S&P 500 endeksi ve vadeli S&P 500 endeksi volatilitesine gelen bilgi şoklarının kısa bir sürede sönümlenmediği ve uzun bir süre boyunca devam ettiği görülmüştür. Bu bulgu, söz konusu finansal varlıkların volatilitesinde meydana gelen şokların yüksek bir kalıcılığa sahip olduğu anlamına gelmekte ve bu yatırım araçlarındaki volatilite kümelenmelerinin varlığını doğrulamaktadır. Öte yandan spot S&P 500 piyasasından Bitcoin piyasasına doğru tek taraflı ve pozitif yönlü bir volatilite yayılımı elde edilirken, vadeli S&P 500 piyasası ile Bitcoin piyasası arasında karşılıklı ve negatif yönlü bir volatilite etkileşimine ulaşılmıştır. Koşullu getiri aktarımları incelendiğinde ise, Bitcoin getirileri ile spot ve vadeli S&P 500 getirileri arasında zamana bağlı olarak değişen, pozitif yönlü ve kuvvetli dinamik koşullu korelasyon ilişkileri belirlenmiştir.

İlgili literatür göz önünde bulundurulduğunda, spot S&P 500 piyasasından Bitcoin'e doğru volatilite yayılımının tespit edilmesi, Bitcoin ile G7 pay piyasaları arasında korelasyon ilişkisi saptayan Camgöz (2021) ve S&P 500 endeksinin Bitcoin'in volatilitesini açıklamada anlamlı olduğunu ifade eden Koy vd. (2021)'ni desteklemektedir. Ters yönde bir volatilite aktarımına ulaşılamaması ise, S&P 500 endeksinin Bitcoin üzerindeki etkisinin bu kripto varlığın S&P

500 endeksi üzerindeki etkisinden daha güçlü olduğunu raporlayan Wang vd. (2020) ile tutarlı görünmektedir. Buna karşın gerek spot gerekse vadeli S&P 500 piyasasından Bitcoin'e doğru volatilite etkileşimlerinin elde edilmesi, kripto para piyasası ile S&P 500 piyasası arasında sınırlı bir bağlantı olduğunu dile getiren Corbet vd. (2018) ile nispeten çelişmektedir. Ayrıca, spot ve vadeli S&P 500 getirileri ile Bitcoin getirileri arasında dinamik koşullu korelasyon ilişkilerinin belirlenmesi, López-Cabarcos vd. (2021) ile paralellik sergilemektedir.

Genel anlamda ulaşılan bulguların, gerek teorik olarak gerekse uygulamalı finans açısından yeni içgörüler sağlaması beklenmektedir. Bunun yanı sıra risk yönetimi, fiyat keşfi ve portföy optimizayonu konularında küresel düzeydeki yatırımcıların daha rasyonel kararlar almalarına yardımcı olması hedeflenmektedir. Örneğin, kripto varlık piyasasında faaliyet gösteren kişi ya da kurumlar, küresel pay piyasasında yaşanan volatilite şoklarını dikkate alarak, kripto varlık piyasasında ortaya çıkması muhtemel dalgalanmalara karşı pozisyon alabilirler. Yine kripto varlık piyasası yatırımcıları, finansal tahmin uygulamalarını, küresel pay piyasası getirilerini de içerecek şekilde modelleyebilirler.

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları söz konusudur. Nitekim çalışmada, uluslararası pay piyasasını temsilen spot ve vadeli S&P 500 endeksleri kullanılmıştır. Ancak, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ait pay piyasaları ile kripto varlık piyasası arasındaki getiri ve volatilite ilişkileri, ülke ekonomilerinin spesifik koşullarına bağlı olarak farklılık sergileyebilir. Dolayısıyla ulusal pay piyasalarının her biri için değişen yönde ve büyüklükte yayılım mekanizmalarının saptanması veya herhangi bir etkileşime ulaşılamaması muhtemel görünmektedir. Bu doğrultuda gelecek çalışmalara, farklı gelişmişlik seviyesindeki ülkeler açısından özellikle vadeli pay piyasaları ile kripto varlık piyasaları arasındaki aktarımları karşılaştırmalı olarak araştırmaları tavsiye edilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ağaçkesen, E. (2022). Bitcoin ile Hisse Senedi Piyasaları Arasındaki Karşılıklı İlişkinin İncelenmesi: Türkiye ve Seçilmiş Ülkeler. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 5*(4), 419-431.

Anbar, A. (2015). Finans. M. Eryılmaz, S. Kaygusuz, & İ. Efil içinde, *İşletme: Kuram ve Pratik* (s. 313-359). Bursa: Ekin Kitabevi.

Baek, C., & Elbeck, M. (2015). Bitcoins as an investment or speculative vehicle? A first look. *Applied Economics Letters, 22*(1), 30-34.

Bauwens, L., Laurent, S., & Rombouts, J. V. (2006). Multivariate GARCH Models: A Survey. *Journal of Applied Econometrics, 21*(1), 79-109.

Bazán-Palomino, W. (2023). The increased interest in Bitcoin and the immediate and long-term impact of Bitcoin volatility on global stock markets. *Economic Analysis and Policy, 80*, 1080-1095.

Brooks, C. (2019). *Introductory Econometrics for Finance* (4 b.). Cambridge: Cambridge University Press.

Camgöz, M. (2021). Alternatif Bir Yatırım Aracı Olarak Bitcoin: Uluslararası Hisse Senedi Portföylerinde Daha Üstün Bir Risk-Getiri Etkinliği Mümkün Mü? *Journal of Business and Trade, 2*(2), 102-119.

Cecchetti, S. (2006). *Money, Banking, and Financial Markets.* New York: McGraw-Hill International Edition.

Christodoulakis, G. A., & Satchell, S. E. (2002). Correlated ARCH (CorrARCH): Modelling the Time-Varying Conditional Correlation between Financial Asset Returns. *European Journal of Operational Research, 139*(2), 351-370.

Corbet, S., Meegan, A., Larkin, C., Lucey, B., & Yarovaya, L. (2018). Exploring the Dynamic Relationships between Cryptocurrencies and Other Financial Asset. *Economics Letters, 165*, 28-34.

Çizmeci, B., & Göver, İ. H. (2020). Toplumlarda Fiziksel Paradan Dijital Paraya Geçiş: Bitcoin Örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 21*(2), 310-333.

Davaslıgil Atmaca, V. (2018). BİST Şehir Endeksleri Oynaklığının DCC-GARCH Model İle Analizi. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 16*(31), 287-308.

Dirican, C., & Canöz, İ. (2017). Bitcoin Fiyatları ile Dünyadaki Başlıca Borsa Endeksleri Arasındaki Eşbütünleşme İlişkisi: ARDL Modeli Yaklaşımı ile Analiz. *Journal of Economics, Finance and Accounting, 4*(4), 377-392.

Engle, R. (2002). Dynamic Conditional Correlation: A Simple Class of Multivariate Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity Models. *Journal of Business & Economic Statistics, 20*(3), 339-350.

Georgoula, I., Pournarakis, D., Bilanakos, C., Sotiropoulos, D. N., & Giaglis, G. M. (2015). Using Time-Series and Sentiment Analysis to detect the Determinants of Bitcoin Prices. *9th Mediterranean Conference on Information Systems* (s. 1-14). Samos, Greece: SSRN Electronic Journal.

Gil-Alana, L. A., Abakah, E. J., & Rojo, M. F. (2020). Cryptocurrencies and stock market indices. Are they related? *Research in International Business and Finance, 51*, 1-11.

Güleç, Ö. F., Çevik, E., & Bahadır, N. (2018). Bitcoin ile Finansal Göstergeler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7*(2), 18-37.

Gürsoy, S., & Tunçel, M. B. (2020). Kripto Paralar ve Finansal Piyasalar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Bitcoin ve Seçili Pay Piyasaları Arasında Yapılmış Nedensellik Analizi (2010-2020). *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 55*(4), 2126-2142.

Hepsağ, A., & Akçalı, B. Y. (2016). Analysis of Volatility Spillovers between the Bank Stocks Traded in Istanbul Stock Exchange and New York Stock Exchange. *Eurasian Econometrics, Statistics & Emprical Economics Journal, 1*, 54-72.

Jia, Z., Tiwari, S., Zhou, J., Farooq, M. U., & Fareed, Z. (2023). Asymmetric nexus between Bitcoin, gold resources and stock market returns: Novel findings from quantile estimates. *Resources Policy, 81*, 103405.

Kanat, E., & Öget, E. (2018). Bitcoin ile Türkiye ve G7 Ülke Borsaları Arasındaki Uzun ve Kısa Dönemli İlişkilerin İncelenmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3*(3), 601-614.

Kartal, C., & Yağlı, B. (2021). Bitcoin ile Türkiye ve BRICS Ülkeleri Borsa Endeksleri Arasındaki Eşbütünleşme İlişkisi. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities, 6*(11), 21-34.

Kılıç, E. (2021). DCC-GARCH ile Altında Spot Fiyat, Vadeli Fiyat ve Risk İlişkisi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5*(Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi: Krizler, Belirsizlikler ve Arayışlar Özel Sayısı), 55-68.

Kılıç, E. (2022). Bitcoin ile Vadeli İşlemler Piyasası Arasındaki İlişkinin Analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 21*(3), 1457-1470.

Kılıç, Y., & Çütcü, İ. (2018). Bitcoin Fiyatları ile Borsa İstanbul Endeksi Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 13*(3), 235-250.

Kim, M. J., & Park, S. Y. (2024). Quantile causal relationship between Bitcoin and stock indices. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 1-17.

Koy, A., Yaman, M., & Mete, S. (2021). Kripto Paraların Volatilite Modelinde ABD Borsa Endekslerinin Yeri: Bitcoin Üzerine Bir Uygulama. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 13*(24), 159-170.

López-Cabarcos, M. Á., Pérez-Pico, A. M., & Piñeiro-Chousa, J. (2021). Bitcoin volatility, stock market and investor sentiment. Are they connected? *Finance Research Letters, 38*, 1-7.

Mandelbrot, B. (1963). The Variation of Certain Speculative Prices. *The Journal of Business, 36*(4), 394-419.

Mishra, A., & Dash, A. K. (2024). Return volatility of Asian stock exchanges; a GARCH DCC analysis with reference of Bitcoin and global crude oil price movement. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies, 17*(1), 29-48.

Nakamoto, S. (2009). *Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System.* www.bitcoin.org: https://bitcoin.org/bitcoin.pdf adresinden alındı

Öztürk, M. B., Arslan, H., Kayhan, T., & Uysal, M. (2018). Yeni Bir Hedge Enstrümanı Olarak Bitcoin: Bitconomi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11*(2), 217-232.

Tanör, R. (1999). *Türk Sermaye Piyasası: Taraflar* (2 b., Cilt 1). İstanbul: Beta Yayınları.

Tse, Y. K., & Tsui, A. K. (2002). A Multivariate Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity Model With Time-Varying Correlations. *Journal of Business & Economic Statistics, 20*(3), 351-362.

Tunçel, M. B., & Gürsoy, S. (2020). Korku Endeksi (VIX), Bitcoin Fiyatları ve BIST100 Endeksi Arasındaki Nedensellik İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 19*(76), 1999-2011.

Wang, X., Chen, X., & Zhao, P. (2020). The Relationship Between Bitcoin and Stock Market. *International Journal of Operations Research and Information Systems, 11*(2), 22-35.

Zhang, W., Wang, P., Li, X., & Shen, D. (2018). The inefficiency of cryptocurrency and its cross-correlation with Dow Jones Industrial Average. *Physica A, 510*, 658-670.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 39-57

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 12.03.2025

G7 ÜLKELERİNİN LOJİSTİK PERFORMANSLARININ PSI TABANLI COBRA YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ

Ali Aygün YÜRÜYEN [1]
Bora TOPAL [2]

Öz

Lojistik sektörü, bir ülkenin sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmasında önem arz etmektedir. Ülke düzeyinde lojistik verimliliğini değerlendirmeye yönelik çok fazla araç bulunmamaktadır. LPI (Logistics Performance Index- Lojistik Performans Endeksi), ülkelerin ticaret lojistiği performanslarında maruz kalabileceği olası zorlukları ve fırsatları saptamak için oluşturulan ve lojistik sektöründe yer alan yönetici ve karar vericilerin kullandıkları bir karşılaştırma aracıdır. G7 ülkeleri, dünya ekonomisinin büyük oyuncuları olarak lojistik performans açısından önemli bir rol oynamaktadır. Çalışmanın temel amacı, literatürde bilinen ve tanıtılan çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinden PSI (Preference Selection Index- Tercih Seçim İndeksi) ve COBRA (COmprehensive Distance Based RAnking- Kapsamlı. Mesafe Tabanlı Sıralama) kullanılarak, G7 ülkelerinin lojistik performans değerlerinin analiz edilmesi ve sıralanması şeklindedir. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası'nın 2023 yılında yayınladığı LPI raporundan alınmıştır. Çalışmada ÇKKV yöntemlerinden PSI ve COBRA yöntemleri entegre edilerek G7 ülkeleri analiz edilmiştir. Kriter ağırlıklarının değerlendirilmesinde PSI yönteminden, alternatiflerin sıralanmasında ise COBRA yönteminden faydalanılmıştır. PSI yönteminin sonucuna göre en yüksek önem düzeyine sahip kriter "zamanındalık" kriteri belirlenirken, en düşük önem düzeyine sahip kriter ise "altyapı" kriteri olarak belirlenmiştir. COBRA yöntemi analiz sonucunda G7 ülkeleri arasında en iyi lojistik performansa sahip ülke "Almanya" belirlenirken, en kötü lojistik performansa sahip ülke ise "İngiltere" olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik Performans, ÇKKV, LPI, PSI, COBRA.

Jel Kodları: C00, C02, C10, F10, L91.

[1]Öğr. Gör., Ardahan Üniversitesi, E-posta: aliaygunyuruyen@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0323-7789.
[2]Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, E-posta: boratopal@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7109-4986.

Atıf/Citation
Yürüyen, A. A. & Topal, B. (2025). G7 ülkelerinin lojistik performanslarının PSI tabanlı Cobra yöntemi ile incelenmesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 39-57.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

INVESTIGATION OF LOGISTICS PERFORMANCE OF G7 COUNTRIES WITH PSI BASED COBRA METHOD

Abstract

The logistics sector is important for a country to achieve sustainable development goals. There are not many tools to evaluate logistics efficiency at the country level. LPI (Logistics Performance Index) is a comparison tool used by managers and decision makers in the logistics sector, created to identify the potential challenges and opportunities that countries may face in their trade logistics performance. G7 countries play an important role in terms of logistics performance as major players in the world economy. The main purpose of the study is to analyze and rank the logistics performance values of G7 countries using PSI (Preference Selection Index) and COBRA (COmprehensive Distance Based Ranking) which are known and introduced in the literature. The data used in the study was taken from the LPI report published by the World Bank in 2023. In the study, G7 countries were analyzed by integrating the PSI and COBRA methods from the MCDM methods. The PSI method was used in the evaluation of the criteria weights, and the COBRA method was used in the ranking of the alternatives. According to the results of the PSI method, the criterion with the highest level of importance was determined as the timeliness criterion, while the criterion with the lowest level of importance was determined as the infrastructure criterion. As a result of the COBRA method analysis, Germany was determined to be the country with the best logistics performance among the G7 countries, while the country with the worst logistics performance was determined as the England.

Keywords: Logistics Performance, MCDM, LPI, PSI, COBRA.

Jel Codes: C00, C02, C10, F10, L91.

1. GİRİŞ

Bir işletmenin veya bölgenin gelişiminin lojistik altyapısına bağlı olduğu bilinmektedir. Lojistik görünümünü ilerletmek suretiyle bölgelerin, ülkelerin ve hatta kıtaların ekonomik büyümesini önemli ölçüde hızlandırmak mümkündür. Ülke düzeyinde lojistik verimliliğini değerlendirmeye yönelik çok fazla araç bulunmamaktadır. Önde gelen uluslararası kuruluşlar tarafından düzenli olarak üretilen uluslararası sıralamalar, okuyucuların belirli kriterler altında birden fazla ülkeyi birbirleriyle karşılaştırmasına olanak sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu ülkelerin ve bölgelerin bu konuda sahip olabileceği zayıflıkları da vurgular (İnaç vd., 2024, s. 2). Bu bakımdan lojistik performansı ülkeler açısından önemli bir kavram olarak görülmektedir. Performans kavramı; "bir bireyin, grubun veya örgütlenmiş bir sistemin iş yapma düzeyi ya da başarıyı ve istenilen sonucun elde edilmesini sağlayan güç ve yetenek" şeklinde tanımlanmaktadır (Topal, 2020, s. 110). Bu tanımdan hareketle performansın, lojistikte dahil olmak üzere tüm alanlarda hedeflere ulaşma düzeyini ortaya koyan çok boyutlu bir kavram olduğu söylenebilir. Günümüzün küreselleşmiş dünyasında işletmeler tedarikçiler, üreticiler ve tüketicilerden oluşan geniş bir ağ ile birbirine bağlıdır. Ürün ve hizmetlerin bu ağ içinde hareket etme etkinliği lojistik performansı tarafından belirlenmektedir.

LPI, küresel ticaretin ve ekonomik entegrasyonun önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. LPI, Dünya Bankası'nın ülkelerin lojistik performansını karşılaştırmak ve

iyileştirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Başka bir ifade ile LPI, ülkelerin lojistik kalitesine göre sıralamasını göstermektedir (Mešić vd., 2022, s. 13). Gelişmekte olan ekonomilerden gelişmiş ekonomilere kadar, LPI' nin ölçtüğü lojistik performans, ülkelerin ticaret kolaylığı, rekabet gücü ve ekonomik büyüme potansiyelini belirlemede kritik bir rol oynamaktadır. LPI, ülkelerin ticaret lojistiği performanslarında yaşayabilecekleri olası zorlukları ve fırsatları saptamak için oluşturulan ve lojistik sektöründe yer alan yönetici ve karar vericilerin kullandıkları bir karşılaştırma aracıdır (Rezaei vd., 2018, s. 159). LPI, ülkelerin lojistik altyapılarının, lojistik hizmet kalitesinin, gümrük işlemlerinin etkinliğinin, takip ve izleme, sevkiyatların düzenlenmesi ve zamanlama kriterlerini değerlendirmeye yönelik kapsamlı bir araçtır (Arvis vd., 2018, s. 7).

G7 ülkeleri, dünya ekonomisinin büyük oyuncuları olarak lojistik performans açısından önemli bir rol oynamaktadır. Çeşitli problemler, durumları ve hedefleri izleyen problemler ve problemlerin çözümünde kullanılan geliştirilmiş çok çeşitli ÇKKV yöntemleri bulunmaktadır (Topal, 2024, s.100). Bu çalışma G7 ülkelerinin lojistik performanslarını ÇKKV yöntemleri yardımıyla analiz etmektedir. Çalışmada faydalanılan veriler 2023 yılında Dünya Bankası tarafından yayınlanan LPI raporundan alınmıştır. Değerlendirme kriterlerinin objektif ağırlıkları PSI yöntemi uygulanarak belirlenmiştir. Belirlenen kriterlerin ağırlıkları kullanılarak COBRA yöntemi ile alternatiflerin sıralaması yapılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde hem lojistik performans değerlendirmesi hem de yöntemlerin literatür incelemeleri sunulmuştur. Üçüncü bölümde, çalışmada faydalanılan yöntemler tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde, Dünya Bankası'nın 2023 yılında yayınladığı LPI raporundan alınan veriler doğrultusunda G7 ülkelerinin lojistik performansları PSI ve COBRA yöntemleri ile analiz edilmiş ve analiz sonuçları alternatifleri mesafe tabanlı değerlendiren ÇKKV yöntemlerinden bazıları (TOPSIS, VIKOR, EDAS, WASPAS) ve GİA yöntemi sonuçları ile karşılaştırılmıştır. Son bölümde ise sonuçlara ve tartışmaya yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür incelemesi, ÇKKV yöntemleri kullanılarak ülkelerin LPI'lerini değerlendiren çalışmalar ve yöntemler açısından olmak üzere iki şekilde yapılmıştır.

2.1. ÇKKV Yöntemleri Kullanılarak Yapılan LPI Çalışmaları

Lojistik performans, uluslararası yük akışları ağına ulaşmak vasıtasıyla ülkelerin ekonomik performanslarına etki etmektedir. Lojistik etkinliklerin verimliliği, literatürde uluslararası yük taşımacılığında ana kriter olarak kabul edilmektedir. Ülkelerin lojistik etkinliklerinin verimliliğini ölçmek, yerel ve uluslararası lojistik işletmeleri için önemlidir. Literatürde ÇKKV yöntemlerinden yararlanarak ülkelerin lojistik performanslarını değerlendiren birçok çalışma yer almakta olup söz konusu bu çalışmaların bazılarına aşağıda değinilmiştir (Andrejic & Kilibarda, 2014, s. 857).

Tablo 1. ÇKKV Yöntemleri Kullanılarak Yapılan LPI Literatür Taraması

Yazar(lar)	Yıl	Değişkenler	Yöntem(ler)
Martí vd.	2017	LPI raporunda bulunan ülkeler	Veri Zarflama Analizi
Ulutaş & Karaköy	2019	G20 ülkeleri	SD ve WASPAS
Kısa & Ayçin	2019	OECD ülkeleri	SWARA ve EDAS
Karaköy & Ölmez	2019	Balkan ülkeleri	Entropi ve OCRA
Orhan	2019	Türkiye ve AB ülkeleri	Entropi ve EDAS
Yıldırım & Mercangöz	2020	OECD ülkeleri	Bulanık AHP ve Gri ARAS
Yalçın & Ayvaz	2020	Türkiye ve komşusu 4 ülke	Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS
Altıntaş	2021	AB ülkeleri	CRITIC, WASPAS ve COPRAS
Stojanović & Puška	2021	Körfez ülkeleri	CRITIC ve MABAC
Ulutaş & Karaköy	2021	Geçiş Ekonomi ülkeleri	Gri SWARA ve Gri MOORA
Mešić vd.	2022	Batı Balkan ülkeleri	CRITIC ve MARCOS
Stević vd.	2022	Balkan ülkeleri	CRITIC ve MARCOS
Oğuz	2023	2023 LPI raporundaki ilk 10 ülke	EDAS ve TOPSIS
Türkoğlu & Duran	2023	RCEP ülkeleri	CRITIC, GİA ve WASPAS
Çalık vd.	2023	OECD ülkeleri.	Pisagor AHS, Bulanık AHS, AHS, VIKOR, CODAS ve TOPSIS
Miškić vd.	2023	AB ülkeleri	MEREC ve MARCOS
Topal & Ulutaş	2024	G8 ülkeleri	SD ve AROMAN
Kara vd.	2024	Belirlenen 78 ülke	MPSI ve ARLON
Pehlivan vd.	2024	G20 ülkeleri	TOPSIS ve Kümeleme Analizi
Ju vd.	2024	Avrupa ülkeleri	CRITIC, MEREC, Entropi ve Bulanık ROV
Akbulut vd.	2024	G20 ülkeleri	SD, PSI, MEREC ve MARA
Gelmez vd.	2024	G20 ülkeleri	SD, COPRAS ve SAW
Özekenci	2024	OPEC ülkeleri	Entropi, CRITIC, LOPCOW ve EDAS

2.2. PSI ve COBRA Yöntemleri ile Yapılan Çalışmalar

Bu kısımda çalışmada faydalanılan ÇKKV yöntemleri açısından yapılan literatür incelemesi bulunmakta olup çalışma kapsamında kullanılan PSI ve COBRA yöntemlerine ait literatür taraması özet olarak aşağıdaki Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. PSI ve COBRA Yöntemleri ile Yapılan Çalışmalar

Yazar(lar)	Yıl	Problem	PSI	COBRA
Maniya & Bhatt	2010	Malzeme seçimi.	✓	
Vahdani vd.	2011	Yakıt türleri seçimi.	✓	
Khorshidi & Hassani	2013	Malzeme seçimi.	✓	
Tuş & Adalı	2018	Personel seçimi.	✓	
Sarı	2019	Makinelerin performans analizinde ve toplam malzeme verimliliği değerleri ile karşılaştırılması.	✓	
Akbulut	2020	Türk mevduat bankalarının performans değerlendirmesi.	✓	
Ulutaş	2020	İstifleyici seçimi.	✓	
Krstić vd.	2022	Tersine lojistikte Endüstri 4.0 teknolojilerinin uygulanabilirliğinin sıralanması.		✓
Popović vd.	2022	E-ticaret geliştirme strateji seçimi.		✓
Ulutaş vd.	2023	Doğal taş seçimi.		✓
Asker	2024	Havayollarının finansal performans analizi.		✓
Vatansever	2024	Üniversite sıralaması		✓
Oğuz & Satır	2024	BIST'te yer alan perakende şirketlerinin karlılık performans analizi.		✓
Sedighi vd.	2024	Taşınabilir sabit disk sürücüsünün seçimi.		✓
Çıtak & Ünlü	2024	BIST'te işlem gören bankaların sürdürülebilirlik raporlarının değerlendirilmesi.		✓

3. METODOLOJİ

Çalışma temel olarak, entegre PSI-COBRA modellerini kullanarak G7 ülkelerinin lojistik performans endeksini değerlendirmektedir. Makalenin metodolojisi aşağıdaki beş aşamayı içermektedir;

- ✓ Verilerin düzenlenmesi,
- ✓ G7 ülkelerinin LPI değerlerinin analizi,
- ✓ PSI yöntemi kullanılarak kriterlerin ağırlık değerlerinin hesaplanması,
- ✓ G7 ülkelerinin COBRA yöntemi kullanılarak sıralanması,
- ✓ Karşılaştırmalı analizin yapılması.

3.1. PSI Yöntemi

PSI yöntemi, yedi adımda kriterlerin ağırlık sonuçlarını hesaplamaktadır. Söz konusu yöntemin aşamaları aşağıda gösterilmektedir (Maniya & Bhatt, 2010, s. 1786);

1. Adım: Karar matrisi D elde edilen veriler doğrultusunda oluşturulur.

$$D = [d_{ij}]_{m\times n} \tag{1}$$

Denklem (1)'de sunulan d_{ij} değeri i. alternatifin j. kriterdeki performansını açıklamaktadır.

2. Adım: Denklem (1)'de belirtilen karar matrisinde bulunan değerler denklem (2) ve denklem (3) uygulanarak normalize edilir. Bu işlem için faydalı kriterlerin normalize işleminde denklem (2)'den yararlanılırken, maliyet (faydasız) kriterlerin normalize işlemlerinde ise denklem (3)'ten yararlanılmaktadır.

$$d_{ij}^{*} = \frac{d_{ij}}{max(d_{ij})} \tag{2}$$

$$d_{ij}^{*} = \frac{min(d_{ij})}{d_{ij}} \tag{3}$$

3. Adım: İkinci adımda bulunan normalize edilmiş değerlerin ortalaması aşağıdaki denklem (4) uygulanarak hesaplanır.

$$\bar{d}_{ij}^{*} = \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{ij}^{*}}{m} \tag{4}$$

4. Adım: Tercih varyansı (PV_j) denklem (5) uygulanarak hesaplanır.

$$PV_j = \sum_{i=1}^{m}\left(d_{ij}^{*} - \bar{d}_{ij}^{*}\right)^2 \tag{5}$$

5. Adım: Genel tercih değeri (∇_j) denklem (6) ve her bir kriterin ağırlığı (w_{jPSI}) ise denklem (7) uygulanarak hesaplanır.

$$\nabla_j = \left|1 - PV_j\right| \tag{6}$$

$$w_{jPSI} = \frac{\nabla_j}{\sum_{j=1}^{n} \nabla_j} \tag{7}$$

3.2. COBRA Yöntemi

COBRA yöntemi, alternatifleri mesafe tabanlı değerlendiren ÇKKV yöntemidir. Yöntemin diğer mesafe tabanlı ÇKKV yöntemleri ile farkları bulunmaktadır (Krstić vd., 2022, s. 6). COBRA yönteminin mesafe tabanlı yöntemlere kıyasla en önemli avantajı, kapsamlı bir değerlendirme yaklaşımı sunmasıdır. Bu yöntem, alternatifleri sıralarken yalnızca pozitif ideal ve negatif ideal çözümleri değil, aynı zamanda ortalama çözümü de dikkate alarak kapsamlı mesafeler üzerinden bir analiz gerçekleştirir. Buna karşın, mesafe tabanlı yöntemler genellikle en fazla iki referans çözüm kullanmaktadır. Ayrıca, COBRA yöntemi mesafe hesaplamalarında hem Öklid mesafesini hem de taksi mesafesini kullanarak elde edilen sonuçların güvenilirliğini artırmaktadır. Farklı mesafe ölçümlerinin kullanılması, birbirine yakın değerlere sahip alternatifler arasında daha hassas bir farklılaşma sağlayarak karar verme sürecinin doğruluğunu ve güvenilirliğini artırmaktadır (Krstić vd., 2022, s. 21).

Gri İlişkisel Analiz (GİA), belirsizliğin azaltılmasını hedefleyen ve gri sistem teorisine dayanan çok kriterli karar verme yöntemlerinden biridir. Bu yöntemin temel amacı, referans seriler ile karşılaştırma serileri arasındaki ilişkileri niceliksel olarak değerlendirmektir (Doğan & Akyurt, 2022, s. 920). Bu doğrultuda, öncelikle bir referans dizi oluşturulmakta, ardından alternatiflere ait karşılaştırma dizileri ile referans dizi arasındaki gri ilişkisel katsayılar hesaplanarak alternatiflerin göreceli performansları analiz edilmektedir (Teker vd., 2024, s. 881). COBRA yöntemi ile GİA yöntemi arasında da farklılıklar bulunmaktadır. COBRA yöntemi, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerinin avantajlarını birleştirerek ideal ve en kötü çözümlerin bir uzlaşma sıralamasını oluşturur. GİA, alternatiflerin kriterlere ilişkisini gri korelasyon katsayısıyla değerlendirir ve benzerlik düzeyine göre bir sıralama oluşturur. COBRA, çatışan kriterler arasında bir denge sağlarken, GİA belirsizliğe veya eksik verilere karşı esneklik sunar. COBRA, optimum bir denge arayışına dayanırken, GİA, alternatiflerin göreceli benzerliklerini analiz ederek karar sürecini desteklemektedir.

Alternatifleri mesafe tabanlı sıralayan COBRA yönteminin uygulanmasına yönelik izlenecek adımlar aşağıda yer almaktadır (Krstić vd., 2022, s. 10-12):

1. Adım: Karar matrisi oluşturulur. Karar matrisi, denklem (1)'de verilmiştir.

2. Adım: Karar matrisindeki değerler normalize edilir. Normalizasyon işlemleri denklem (8) yardımıyla yapılmaktadır.

$$\alpha_{ij} = \frac{d_{ij}}{max\ d_{ij}} \tag{8}$$

3. Adım: Normalize karar matrisinde yer alan değerler aşağıdaki denklem (9) yardımıyla ağırlıklandırılır.

$$\Delta_{w=[w_j \times \alpha_{ij}]} \tag{9}$$

4. Adım: Kriter fonksiyonunun her biri için pozitif ideal çözüm (PIS_j) faydalı kriterler için denklem (10), faydasız kriterler için denklem (11) kullanılarak hesaplanır. Kriter fonksiyonunun her biri için negatif ideal çözüm (NIS_j) faydalı kriterler için denklem (12), faydasız kriterler için denklem (13) kullanılarak hesaplanır. Ortalama çözüm (AS_j) ise denklem 14 kullanılarak hesaplanır.

$$PIS_j = max_i\left(w_j \times \alpha_{ij}\right), \forall j = 1, \dots, m \quad j \in J^B \tag{10}$$

$$PIS_j = min_i\left(w_j \times \alpha_{ij}\right), \forall j = 1, \dots, m \quad j \in J^C \tag{11}$$

$$NIS_j = min_i\left(w_j \times \alpha_{ij}\right), \forall j = 1, \dots, m \quad j \in J^B \tag{12}$$

$$NIS_j = max_i\left(w_j \times \alpha_{ij}\right), \forall j = 1, \dots, m \quad j \in J^C \tag{13}$$

$$AS_j = \frac{\sum_i^n 1(w_j \times \alpha_{ij})}{n}, \qquad \forall j = 1, \dots, m \quad j \in J^B, J^C \tag{14}$$

5. Adım: Alternatiflerin her biri için pozitif ideal çözümden uzaklıklar (d(PIS_j)) ve negatif ideal çözümden uzaklıklar(d(NIS_j)) belirlenir. Bununla birlikte pozitif ortalama çözümden uzaklıklar (d(AS_J^+)) ve negatif ortalama çözümden uzaklıklar (d(AS_J^-)) aşağıda yer alan denklemler ile belirlenir.

$$d\left(S_j\right) = dE\left(S_j\right) + \sigma \times dE\left(S_j\right) \times dT\left(S_j\right), \forall j = 1, \dots, m \tag{15}$$

Denklem (15)'te yer alan S_j herhangi bir çözümü (PIS_j, NIS_j veya AS_j) temsil eder, σ ise denklem (16) ile elde edilen düzeltme katsayısıdır.

$$\sigma = max_i dE\left(S_j\right)_i - min_i dE\left(S_j\right)_i \tag{16}$$

$dE\left(S_j\right)$ ve $dT\left(S_j\right)$ sırasıyla aşağıdaki gibi elde edilen pozitif ideal çözüm için Öklid ve Taksi mesafelerini göstermektedir.

$$dE(PIS_j)_i = \sqrt{\sum_{j=1}^{m}(PIS_j - w_j \times \alpha_{ij})^2}, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{17}$$

$$dT(PIS_j)_i = \sum_{j=1}^{m}|PIS_j - w_j \times \alpha_{ij}|, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{18}$$

Negatif ideal çözüm için Öklid ve Taksi mesafeleri denklem (19) ve (20) ile elde edilir:

$$dE(NIS_j)_i = \sqrt{\sum_{j=1}^{m}(NIS_j - w_j \times \alpha_{ij})^2}, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{19}$$

$$dT(NIS_j)_i = \sum_{j=1}^{m}|NIS_j - w_j \times \alpha_{ij}|, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{20}$$

Ortalama çözümden pozitif uzaklıklar denklem (21) ve (22) ile elde edilir:

$$dE(AS_j)_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^{m} T^+(AS_j - w_j \times \alpha_{ij})^2}, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{21}$$

$$dE(AS_j)_i^+ = \sum_{j=1}^{m} T^+|AS_j - w_j \times \alpha_{ij}|, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{22}$$

$$T^+ = \begin{cases} 1, & eğer\ AS_j < w_j \times \alpha_{ij} \\ 0, & eğer\ AS_j > w_j \times \alpha_{ij} \end{cases} \tag{23}$$

Ortalama çözümden negatif uzaklıklar denklem (24) ve (25) ile elde edilir:

$$dE(AS_j)_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^{m} T^-(AS_j - w_j \times \alpha_{ij})^2}, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{24}$$

$$dE(AS_j)_i^- = \sum_{j=1}^{m} T^-|AS_j - w_j \times \alpha_{ij}|, \quad \forall i = 1, \dots, n, \ \forall j = 1, \dots, m \tag{25}$$

$$T^- = \begin{cases} 1, & eğer\ AS_j > w_j \times \alpha_{ij} \\ 0, & eğer\ AS_j < w_j \times \alpha_{ij} \end{cases} \tag{26}$$

6. Adım: Alternatifler, denklem (27) ile hesaplanan kapsamlı mesafelerin (dC_i) artan değerlerine göre sıralanır.

$$dC_i = \frac{d(PIS_j)_i - d(NIS_j)_i - d(AS_j)_i^+ + d(AS_j)_i^-}{4} \ \forall 1 = 1, \dots, n \tag{27}$$

4. UYGULAMA

Bu çalışmada, G7 entegrasyonunda yer alan ülkelerin (Almanya, ABD, Kanada, İtalya, İngiltere, Fransa ve Japonya) lojistik performanslarını ÇKKV yöntemleri yardımıyla analiz edilecektir. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası'nın 2023 yılında yayınladığı LPI raporundan alınmıştır (Dünya Bankası, 2023). Analiz sürecinde çalışmada faydalanılan

kriterler, Dünya Bankası'nın ülkelerin LPI endekslerini hesaplarken dikkate aldığı altı ana kriter kullanılmıştır. Bu kriterler; gümrük ve sınır yönetimi (K1), altyapı (K2), sevkiyatların düzenlenmesi (K3), lojistik hizmetlerin kalitesi (K4), takip ve izleme (K5) ve zamanındalık (K6) şeklindedir. Kullanılan altı kriter de faydalı kriterlerdir. Değerlendirme kriterlerinin objektif ağırlıkları PSI yöntemi uygulanarak belirlenmiştir. Belirlenen kriterlerin ağırlıkları kullanılarak COBRA yöntemi ile alternatiflerin sıralaması yapılmıştır. 2023 yılında LPI raporundan alınan veriler doğrultusunda oluşturulan karar matrisi aşağıdaki Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Karar Matrisi

Kriterler / Ülkeler	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Almanya	3,9	4,3	3,7	4,2	4,1	4,2
ABD	3,7	3,9	3,4	3,9	3,8	4,2
Kanada	4	4,3	3,6	4,2	4,1	4,1
İtalya	3,4	3,8	3,4	3,8	3,9	3,9
İngiltere	3,5	3,7	3,5	3,7	3,7	4
Fransa	3,7	3,8	3,7	3,8	4,1	4
Japonya	3,9	4,2	3,3	4,1	4	4

4.1. PSI Yöntemine Göre Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması

Karar matrisinin oluşturulmasının ardından kriterlerin ağırlıkları hesaplanmıştır. Karar matrisinde bulunan her değerlendirme kriterine denklem (2) uygulanarak bu değerler normalize edilir. Normalize karar matrisine Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4. PSI Yöntemi Normalize Karar Matrisi

Kriterler / Ülkeler	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Almanya	0,975	1	1	1	1	1
ABD	0,925	0,907	0,919	0,929	0,927	1
Kanada	1	1	0,973	1	1	0,976
İtalya	0,850	0,884	0,919	0,905	0,951	0,929
İngiltere	0,875	0,860	0,946	0,881	0,902	0,952
Fransa	0,925	0,884	1	0,905	1	0,952
Japonya	0,975	0,977	0,892	0,976	0,976	0,952

Denklem (4) kullanılarak hesaplanan normalize edilmiş değerlerin ortalama performansları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Ortalama Performans Değerleri

Kriterler / Ülkeler	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Almanya	0,002	0,005	0,003	0,003	0,001	0,001
ABD	0	0,001	0,001	0	0,001	0,001
Kanada	0,005	0,005	0,001	0,003	0,001	0
İtalya	0,007	0,002	0,001	0,001	0	0,001
İngiltere	0,003	0,005	0	0,004	0,004	0
Fransa	0	0,002	0,003	0,001	0,001	0
Japonya	0,002	0,002	0,003	0,001	0	0

Denklem (5)'ten yararlanılarak değerlendirme kriterlerinin tercih varyansı (PV_j) hesaplanmaktadır. Daha sonra elde edilen her bir değere denklem (6) uygulanarak genel tercih değeri (∇_j) hesaplanır. Son olarak denklem (7) uygulanarak her bir kriterin ağırlığı bulunmaktadır. Hesaplanan tercih varyansı (PV_j), genel tercih değeri (∇_j) ve kriter ağırlıkları Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Tercih Varyansı, Genel Tercih Değeri ve Kriter Ağırlıkları

Kriterler / Sonuçlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
PV_j	0,019	0,022	0,012	0,013	0,008	0,003
∇_j	0,981	0,978	0,988	0,987	0,992	0,997
w_{jPSI}	0,166	0,165	0,167	0,167	0,167	0,168

Tablo 6'da görüldüğü üzere PSI yöntemine göre kriter ağırlıklarının sıralaması şu şekildedir: K6>K5=K4=K3>K1>K2. Hesaplanan sonuçlara dayanarak en önemli kriter olarak K6 (zamanındalık) kriteri belirlenirken en önemsiz kriter K2 (altyapı) olarak belirlenmektedir.

Hesaplanan kriter ağırlıkları G7 ülkelerinin lojistik performans endeksi açısından COBRA yöntemine göre sıralanması işlemleri sonraki kısımda ele alınmıştır.

4.2. COBRA Yöntemi ile Ülkelerin Sıralanması

Karar matrisinde yer alan her bir değere denklem (8) uygulanarak bu değerler normalize edilmiştir. Normalize edilen karar matrisi Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. COBRA Yöntemi Normalize Karar Matrisi

Kriterler / Ülkeler	K1	K2	K3	K4	K5	K6

Almanya	0,975	1	1	1	1	1
ABD	0,925	0,907	0,919	0,929	0,927	1
Kanada	1	1	0,973	1	1	0,976
İtalya	0,850	0,884	0,919	0,905	0,951	0,929
İngiltere	0,875	0,860	0,946	0,881	0,902	0,952
Fransa	0,925	0,884	1	0,905	1	0,952
Japonya	0,975	0,977	0,892	0,976	0,976	0,952

Denklem (9) uygulanarak normalize karar matrisinde yer alan değerler ağırlıklandırılmaktadır. Söz konusu ağırlıklandırılmış değerlere ilişkin karar matrisi aşağıdaki Tablo 8'de sunulmaktadır.

Tablo 8. Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi

Kriterler / Ülkeler	**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**
Almanya	0,162	0,165	0,167	0,167	0,167	0,168
ABD	0,154	0,150	0,153	0,155	0,155	0,168
Kanada	0,166	0,165	0,162	0,167	0,167	0,164
İtalya	0,141	0,146	0,153	0,151	0,159	0,156
İngiltere	0,145	0,142	0,158	0,147	0,151	0,160
Fransa	0,154	0,146	0,167	0,151	0,167	0,160
Japonya	0,162	0,161	0,149	0,163	0,163	0,160

Denklem (10-25) uygulanıp Öklid ve Taksi mesafe ölçümlerine dayanarak pozitif, negatif ve ortalama ideal çözüme mesafeler hesaplanmakta ve alternatiflerin nihai sıralaması yapılmaktadır. COBRA yöntemine göre nihai sıralama sonuçları aşağıdaki Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9. COBRA Yöntemi Sıralama Sonuçları

Ülkeler	$d(PIS)$	$d(NIS)$	$d(AS)^+$	$d(AS)^-$	dC	**Sıralama**	**2023 LPI Sıralamaları**	
Almanya	0,004	0,046	0,020	0	-0,0089	1	4	1
ABD	0,029	0,022	0,006	0,009	0,0014	5	19	5
Kanada	0,006	0,045	0,020	0	-0,0084	2	9	2
İtalya	0,041	0,011	0	0,019	0,0070	6	23	6
İngiltere	0,042	0,011	0	0,021	0,0074	7	27	7
Fransa	0,029	0,028	0,010	0,010	0,0001	4	13	4
Japonya	0,021	0,035	0,012	0,009	-0,0024	3	14	3

Tablo 9'da yer alan COBRA yöntemi sonuçlarına göre LPI değerleri açısından G7 ülkeleri şu şekilde sıralanmıştır: Almanya > Kanada > Japonya > Fransa > ABD > İtalya > İngiltere olarak gerçekleşmiştir. Belirlenen sıralamaya bağlı olarak G7 ülkeleri arasında en iyi lojistik performansa sahip ülke Almanya, en kötü lojistik performansa sahip ülke ise İngiltere olarak belirlenmiştir.

4.3. Sonuçların Diğer ÇKKV Yöntemleri ile Karşılaştırılması

COBRA yönteminin sonuçları literatürde alternatifleri mesafe tabanlı değerlendiren ÇKKV yöntemlerinden bazıları (TOPSIS, VIKOR, EDAS, WASPAS) ve GİA yöntemi ile karşılaştırılmıştır. Belirlenen yöntemler Tablo 3'te yer alan karar matrisi üzerinde uygulanmıştır. Bu şekilde diğer yöntemlerle karşılaştırmalı bir analiz yapılarak COBRA yönteminin sonuçları karşılaştırılmıştır. Söz konusu yöntemlerin G7 ülkelerine göre karşılaştırılmalı analiz sonuçları aşağıdaki Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10. Karşılaştırmalı Analiz Sonuçları

	COBRA	TOPSIS	VIKOR	EDAS	WASPAS	GİA
Almanya	1	1	2	1	1	1
ABD	5	5	5	5	5	5
Kanada	2	2	1	2	2	2
İtalya	6	6	6	6	6	6
İngiltere	7	7	7	7	7	7
Fransa	4	4	4	4	4	3
Japonya	3	3	3	3	3	4

Tablo 10 incelendiğinde yapılan karşılaştırmalı analiz sonuçlarına göre COBRA tekniğinin TOPSIS, EDAS, WASPAS ve GİA yöntemleri ile aynı sonuçları verdiği görülmüştür. COBRA yönteminin sonuçları ile VIKOR yönteminin sonuçları karşılaştırıldığına sadece COBRA yöntemi sonucunda birinci sırada yer alan Almanya ikinci sıraya gerilerken ikinci sırada yer alan Kanada birinci sıraya yükselmiş diğer ülkelerin sıralamasında herhangi bir değişiklik gerçekleşmemiştir. Bu durum COBRA yönteminin diğer yöntemlere alternatif olarak kullanılabileceğini ve analiz sonuçlarının diğer yöntemlerle benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın temel amacını, literatürde bilinen ve tanıtılan ÇKKV yöntemleri entegre edilerek G7 ülkelerinin lojistik performans değerlerinin analiz edilmesi ve sıralanması oluşturmaktadır.

Çalışmada kriter ağırlıklarının değerlendirilmesinde PSI ve COBRA yöntemleri bir arada kullanılmıştır. PSI yöntemi ile kriter ağırlıkları belirlenirken COBRA yöntemiyle G7 ülkelerinin sıralaması yapılmıştır. PSI yönteminin sonucuna göre en yüksek önemden en düşük öneme göre kriter ağırlıklarının sıralaması şu şekildedir: K6 (zamanındalık), K5 (takip ve izleme), K4 (lojistik hizmetlerin kalitesi), K3 (sevkiyatların düzenlenmesi), K1 (gümrük ve sınır yönetimi) ve K2 (altyapı). Kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesinin ardından alternatiflerin sıralanması için COBRA yöntemi uygulanmıştır. COBRA yönteminin sonuçlarına göre G7 ülkelerinin lojistik performans sıralaması: Almanya > Kanada > Japonya > Fransa > ABD > İtalya > İngiltere olarak gerçekleşmiştir.

Analiz sonucunda, Almanya'nın G7 ülkeleri arasında en yüksek LPI skoruna sahip olmasında gelişmiş lojistik altyapısı, stratejik konumu, etkin sınır ve gümrük işlemleri, ileri düzeyde teknoloji entegrasyonu ve nitelikli iş gücü belirleyici faktörler olarak sıralanabilir. Bununla birlikte Almanya'nın sahip olduğu kara, deniz ve hava taşımacılığındaki yüksek kapasite ve kalite, lojistik süreçlerin hızını ve verimliliğini artırırken, dijitalleşme ve bilgi teknolojilerinin etkin kullanımı süreçlerin izlenebilirliğini ve şeffaflığını güçlendirmektedir. Ayrıca, lojistik sektöründeki sürekli iyileştirme anlayışı ve verimlilik odaklı yönetim yaklaşımları Almanya'nın G7 ülkeleri arasında LPI sıralamasında en iyi performansı göstermesine neden olduğu söylenebilir.

Buna karşın, analiz sonucunda İngiltere'nin G7 ülkeleri arasında en düşük LPI skoruna sahip olmasının temel nedenleri arasında; G7 ülkelerine kıyasla yetersiz kara ve demir yolu altyapısı, sektöre yönelik yatırım seviyesinin düşük olması, dijitalleşme sürecindeki gerilik ve Brexit sonrası karmaşıklaşan gümrük ve sınır kontrol süreçleri gibi faktörler sıralanabilir. Bu faktörler, lojistik hizmetlerin etkinliğini azaltarak süreçlerin izlenebilirliğini ve operasyonel verimliliği olumsuz etkilemekte, dolayısıyla İngiltere'nin G7 ülkeleri arasında en kötü performansı göstermesine neden olduğu ifade edilebilir.

Bunların yanında COBRA yönteminin sonuçları literatürde alternatifleri mesafe tabanlı değerlendiren ÇKKV yöntemlerinden bazıları (TOPSIS, VIKOR, EDAS, WASPAS) ve GİA yöntemi ile karşılaştırılmıştır. Yapılan karşılaştırmalı analizde, COBRA tekniğinin TOPSIS, EDAS, WASPAS ve GİA yöntemleri ile aynı sonuçları verdiği, VIKOR yöntemine ise sadece iki alternatifin sıralamada farklılık gösterdiği görülmüştür. Bu durum COBRA yönteminin diğer yöntemlere alternatif olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Ayrıca çalışma

kapsamında G7 ülkelerinin lojistik performanslarını nispeten yeni sayılan PSI-COBRA yöntemleri ile değerlendirilmesi, bu çalışmanın lojistik performans endekslerini değerlendirmek için yapılan diğer çalışmalardan farkını ortaya koymaktadır. Literatür taramasından da anlaşılacağı üzere PSI ve COBRA yöntemlerini entegre ederek ülkelerin LPI'ni değerlendiren başka çalışma bulunmamaktadır. Çalışma bu yönüyle literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Gelecek çalışmalarda LPI raporunda yer alan ülkelerin tamamını analiz ederek daha detaylı bir çalışma yapılabilir. Ayrıca, bulanık/gri ÇKKV yöntemleri uygulanarak çalışmanın kapsamı daha da arttırılabilir. Bununla birlikte gelecek çalışmalar, bu çalışmada kullanılan ÇKKV yöntemlerini farklı karar verme problemleri için kullanabilir ve farklı ÇKKV yöntemleri ile entegre edilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamıştır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Akbulut, E. A., Ulutaş, A., Yürüyen, A. A., & Balalan, S. (2024). Hibrit bir ÇKKV modeli ile G20 ülkelerinin lojistik performansının ölçülmesi. *Business & management studies: an ınternational journal, 12*(1), 1-21. https://doi.org/10.15295/bmij.v12i1.2300

Akbulut, O. Y. (2020). Gri Entropi temelli PSI ve ARAS ÇKKV yöntemleriyle Türk mevduat bankalarının performans analizi. *Finans ekonomi ve sosyal araştırmalar dergisi, 5*(2), 171-187. https://doi.org/10.29106/fesa.690432

Altıntaş, F.F. (2021). Avrupa birliği ülkelerinin lojistik performanslarının CRITIC tabanlı WASPAS ve COPRAS teknikleri ile analizi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 25*(1), 117-146.

Andrejic, M., & Kilibarda, M. (2014). Global logistics efficiency ındex. *8th Internotional Quality Conference* (23 Mayıs 2024).

Arvis, J. F., Ojala, L., Wiederer, C., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K., & Kiiski, T. (2018). Connecting to compete 2018: Trade logistics in the Global Economy. World Bank, Washington, DC.

Asker, V. (2024). Financial performance analysis using the MEREC-based COBRA method: an application to traditional and low-cost airlines. gospodarka narodowa. *The polish journal of economics*, *318*(2), 35-52.

Çalık, A., Erdebilli, B., & Özdemir, Y. S. (2023). Novel Integrated Hybrid Multi-Criteria Decision-Making Approach for Logistics Performance Index. *Transportation Research Record*, 2677(2), 1392-1400. https://doi.org/10.1177/03611981221113314

Çıtak, Ö., & Ünlü, U. (2024). BIST'te işlem gören bankaların sürdürülebilirlik raporlarının ÇKKV yöntemi ile değerlendirilmesi. *Alanya Akademik Bakış*, *8*(3), 840-857. https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.1474388

Doğan, H., & Akyurt, H. (2022). TOPSIS ve GİA yöntemleriyle finansal performans ölçümü: Bir otel uygulaması. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, *6*(4), 914-930. https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.1131

Dünya Bankası. (2023). International LPI. https://lpi.worldbank.org/

Gelmez, E., Güleş, H. K., & Zerenler, M. (2024). Evaluation of Logistics Performances of G20 Countries Using SD-Based COPRAS and SAW Methods. *Journal of Turkish Operations Management*, *8*(2), 339-353. https://doi.org/10.56554/jtom.1471209

İnaç, H., Ayözen, Y. E., Yelshibayev, R., & Issayeva, G. (2024). An application of logistics performance ındex-driven policy development to Turkey and Kazakhstan. *Journal of the knowledge economy*, 1-20. https://doi.org/10.1007/s13132-024-02160-z

Ju, M., Mirović, I., Petrović, V., Erceg, Ž., & Stević, Ž. (2024). A novel approach for the assessment of logistics performance ındex of EU countries. *Economics*, *18*(1), 20220074. https://doi.org/10.1515/econ-2022-0074

Kara, K., Yalçın, G. C., Simic, V., Baysal, Z., & Pamucar, D. (2024). The alternative ranking using two-step logarithmic normalization method for benchmarking the supply chain performance of countries. *Socio-economic planning sciences*, 92, 101822. https://doi.org/10.1016/j.seps.2024.101822

Karaköy, Ç., & Ölmez, U. (2019). Balkan ülkelerinde lojistik performans endeksi değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyumu*, 178-180. https://doi.org/10.36287/setsci.4.8.031

Khorshidi, R., & Hassani, A. (2013). Comparative analysis between TOPSIS and PSI methods of materials selection to achieve a desirable combination of strength and workability in Al/SiC composite. *Materials & Design*, 52, 999-1010. https://doi.org/10.1016/j.matdes.2013.06.011

Kısa, A. C. G., & Ayçin, E. (2019). OECD ülkelerinin lojistik performanslarının SWARA tabanlı EDAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9*(1), 301-325. https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.500320

Krstić, M., Agnusdei, G. P., Miglietta, P. P., Tadić, S., & Roso, V. (2022). Applicability of industry 4.0 technologies in the reverse logistics: a circular economy approach based on comprehensive distance based ranking (COBRA) method. *Sustainability*, *14*(9), 5632. https://doi.org/10.3390/su14095632

Maniya, K., & Bhatt, M. G. (2010). A selection of material using a novel type decision-making method: Preference selection index method. *Materials & Design*, *31*(4), 1785-1789. https://doi.org/10.1016/j.matdes.2009.11.020

Martí, L., Martín, J. C., & Puertas, R. (2017). A DEA-logistics performance index. *Journal of applied economics*, *20*(1), 169-192. https://doi.org/10.1016/S1514-0326(17)30008-9

Mešić, A., Miškić, S., Stević, Ž., & Mastilo, Z. (2022). Hybrid MCDM solutions for evaluation of the logistics performance index of the Western Balkan countries. *Economics*, *10*(1), 13-34. https://doi.org/10.2478/eoik-2022-0004

Miškić, S., Stević, Ž., Tadić, S., Alkhayyat, A., & Krstić, M. (2023). Assessment of the LPI of the EU countries using MCDM model with an emphasis on the importance of criteria. *World Review of Intermodal Transportation Research*, *11*(3), 258-279. https://doi.org/10.1504/WRITR.2023.132501

Oğuz, S. (2023). Evaluatıon Of Customs, Infrastructure And Logıstıcs Servıces Wıth Multı-Crıterıa Decısıon-Makıng Methods: A Comparatıve Analysıs For The Top 10 Countrıes In The Logıstıcs Performance Index. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 10(4), 167-178. http://doi.org/10.17261/Pressacademia.2023.1837

Oğuz, A., & Satır, H. (2024). Analyzing profitability performance with the integrated MEREC-COBRA method: The case of BIST retail companies. *Business and economics research Journal*, *15*(1), 33-50.

Orhan, M. (2019). Türkiye ile Avrupa Birliği ülkelerinin lojistik performanslarının Entropi ağırlıklı EDAS yöntemiyle karşılaştırılması. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (17), 1222-1238. https://doi.org/10.31590/ejosat.657693

Özekenci, E. K. (2024). Assessment of the Logistics Performance Index of OPEC Countries with ENTROPY, CRITIC and LOPCOW-based EDAS Methods. *Journal of Transportation and Logistics*, *9*(2), 260-279. https://doi.org/10.26650/JTL.2024.1339285

Pehlivan, P., Aslan, A. I., David, S., & Bacalum, S. (2024). Determination of logistics performance of G20 countries using quantitative decision-making techniques. *Sustainability*, *16*(5), 1852. https://doi.org/10.3390/su16051852

Popović, G., Pucar, Đ., & Smarandache, F. (2022). MEREC-COBRA approach in e-commerce development strategy selection. *Journal of process management and new technologies, 10*(3-4), 66-74. https://doi.org/10.5937/jpmnt10-41073

Rezaei, J., van Roekel, W. S., & Tavasszy, L. (2018). Measuring the relative importance of the logistics performance index indicators using Best Worst Method. *Transport policy*, 68, 158-169. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2018.05.007

Sarı, E. B. (2019). Measuring The performances of the machines via preference selection ındex (PSI) method and comparing them with values of overall equipment efficiency (OEE). *İzmir iktisat dergisi*, *34*(4), 573-581. https://doi.org/10.24988/ije.2019344859

Sedighi K. S., Zolfani, S. H., & Nemati, A. (2024). Selection of portable hard disk drive using ENTROPY-COBRA-MARCOS-MAIRCA: A case of the Iranian market. *Decision making and artificial ıntelligence trends*, *1*(1), 52-76. https://doi.org/10.22034/dmait.2024.199487

Stević, Ž., Erceg, Ž., & Kovačević, B. (2022). The impact of sensitivity analysis on the evaluation of the logistics performance index. https://doi.org/10.7251/NOEEN2231041S

Stojanović, I., & Puška, A. (2021). Logistics performances of gulf cooperation council's countries in global supply chains. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, *4*(1), 174-193. https://doi.org/10.31181/dmame2104174s

Teker, S., Azkeskin, S. A., & Aladağ, Z. (2024). Enerji Sürdürülebilirliğinin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Ölçülmesi ve Copeland Yöntemi İle Bütünleştirilmesi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, *20*(4), 871-895. https://doi.org/10.17130/ijmeb.1440773

Topal, A., & Ulutaş, A. (2024). Evaluating the Logistics Performance of G8 Nations Using Multi-Criteria Decision-Making Models. *J. Intell. Manag. Decis*, *3*, 150-158. https://doi.org/10.56578/jimd030302

Topal, B. (2024). Entropi ve AHP ağırlıklı TOPSIS yöntemiyle firmaların ferformans sıralaması: BIST'te bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *26* (1), 98- 125. http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1380809

Topal, B. (2020). *Yatırım Faaliyetlerinden Kaynaklanan Nakit Akışları ile Firma Değeri ve Firma Performansı İlişkisi: BIST İmalat Sektöründe Bir Uygulama* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tuş, A., & Adalı, E. A. (2018). CODAS ve PSI yöntemleri ile personel değerlendirmesi. *Alphanumeric journal*, *6*(2), 243-256. https://doi.org/10.17093/alphanumeric.432843

Türkoğlu, M., & Duran, G. (2023). Çok kriterli karar verme yöntemleri ile bölgesel kapsamli ekonomik ortaklik (rcep) ülkelerinin lojistik performanslarinin değerlendirilmesi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, *15*(1), 45-69. https://doi.org/10.55827/ebd.1247297

Ulutaş, A. (2020). Stacker selection with PSI and WEDBA Methods. *International journal of contemporary economics and administrative sciences, 10*(2), 493-504. https://doi.org/10.5281/zenodo.4430021

Ulutaş, A., Balo, F., & Topal, A. (2023). A new hybrid MCDM method for optimizing natural stone selection for building envelopes. *Revista de la construcción*, *22*(3), 646-660. http://dx.doi.org/10.7764/rdlc.22.3.646

Ulutaş, A., & Karaköy, Ç. (2021). Evaluation of LPI values of transition economies countries with a grey MCDM model. *In handbook of research on applied aı for ınternational business and marketing applications* (499-511). IGI Global. https://doi.org/10.4018/978-1-7998-5077-9.ch024

Ulutaş, A., & Karaköy, Ç. (2019). G-20 Ülkelerinin lojistik performans endeksinin çok kriterli karar verme modeli ile ölçümü. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *20*(2), 71-84.

Vahdani, B., Mousavi, S. M., & Tavakkoli-Moghaddam, R. (2011). Group decision making based on novel fuzzy modified TOPSIS method. *Applied mathematical modelling, 35*(9), 4257-4269. https://doi.org/10.1016/j.apm.2011.02.040

Vatansever, K. (2024). Nitelikten niceliğe yönelime üniversite sıralamaları bağlamında bakış: bir model önerisi. İçinde. Ş. Sevim (Ed.) Güncel İşletmecilik Araştırmaları-5, (ss. 153-169). Eğitim Yayınevi.

Yalçın, B., & Ayvaz, B. (2020). Çok kriterli karar verme teknikleri ile lojistik performansın değerlendirilmesi. *İstanbul ticaret üniversitesi fen bilimleri dergisi, 19*(38), 117-138.

Yıldırım, B. F., & Adıgüzel Mercangöz, B. (2020). Evaluating the logistics performance of OECD Countries by Using Fuzzy AHP and ARAS-G. *Eurasian economic review*, *10*(1), 27-45. https://doi.org/10.1007/s40822-019-00131-3

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 58-76

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 13.03.2025

MİLENYUM SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE'NİN KARADENİZ HAVZASI'NDAKİ SAVUNMACI REALİST ANLAYIŞI

Yunus Emre GÜNEY[1]

Öz

21. yüzyılda Karadeniz Havzası, iki kutuplu bir alt-sistem görünümündedir. Bu kutuplardan ilki, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Birliği (AB) iken diğer kutup ise Rusya Federasyonu'dur (RF). Söz konusu iki kutup arasında yükselen güç mücadelesi, havza içerisinde 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı, 2014 Kırım'ın ilhakı ve 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı gibi krizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye ise dengeleyici bir aktör rolü üstlenerek havzadaki güç dengesizliklerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu makalenin amacı, 21. yüzyılda Türkiye'nin Karadeniz Havzası'ndaki politikalarının motivasyonunu araştırmaktır. Nitekim çalışma, Türkiye'nin havzada, ''güç mü yoksa güvenlik arayışında mı'' olduğu sorunsalı üzerinden incelenmektedir. Çalışma, güvenlik konusuna yaptığı vurgu dolayısıyla savunmacı realizm bağlamında analiz edilmektedir. Araştırma neticesinde, Türkiye'nin havzada statükocu bir şekilde hareket ettiği ve temel motivasyonunun güvenlik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Savunmacı Realizm, Karadeniz Havzası, Türkiye'nin Karadeniz Politikası.

Jel Kodları: F50, F59, Z00.

[1] Dr. Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, E-posta: emre1guney@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5062-9937.

Atıf/Citation
Güney, Y. E. (2025). Milenyum sonrası dönemde Türkiye'nin Karadeniz Havzası'ndaki savunmacı realist anlayışı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 58-76.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

TÜRKİYE'S DEFENSIVE REALIST APPROACH IN THE BLACK SEA BASIN IN THE POST-MILLENIUM ERA

Abstract

In the 21st century, the Black Sea Basin has the appearance of a bipolar sub-system. The first of these poles is the United States of America (USA), the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and the European Union (EU), while the other pole is the Russian Federation (RF). The rising power struggle between these two poles has led to the emergence of crises in the basin, such as the 2008 Russo-Georgian War, the 2014 annexation of Crimea, and the 2022 Russo-Ukrainian War. Türkiye, on the other hand, tried to prevent the power imbalances in the basin by taking on the role of a balancing actor. The aim of this article is to investigate the motivation of Türkiye's policies in the Black Sea Basin in the 21st century. As a matter of fact, the study is examined through the research question of whether Türkiye "seeks power or security" in the basin. The study is analyzed within the context of defensive realism due to its emphasis on security. As a result of the research, it was concluded that Türkiye acts in a status-quo manner in the basin and its main motivation is security.

Keywords: Defensive Realism, Black Sea Basin, Türkiye's Black Sea Policy.

Jel Codes: F50, F59, Z00.

1. GİRİŞ

''Karadeniz Havzası'' kavramıyla Karadeniz'e kıyıdaş ülkeleri kapsayan bölge kastedilmektedir. Soğuk Savaş'ın bitimiyle altı kıyı devletini (Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, RF, Türkiye ve Ukrayna) içerisinde barındıran Karadeniz Havzası'nda, Soğuk Savaş döneminde ise dört kıyı devleti [Bulgaristan, Romanya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve Türkiye] yer almıştır. SSCB, Soğuk Savaş sürecinde, Karadeniz Havzası'ndaki en büyük güç olmuştur. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla bölgede oluşan güç boşluğu; ABD, NATO ve AB'nin (Batı ittifakı)[2] kıyı ülkeleriyle yakınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim 2000'li yıllarda, Romanya ve Bulgaristan'ın NATO ve AB ile bütünleşmesiyle Batı ittifakı, Karadeniz Havzası'nın batısını kontrol altına almıştır. RF ise Batı genişlemelerinden tehdit algılamış; Batı ile bütünleşmeyi hedefleyen Gürcistan ve Ukrayna gibi ülkelere karşı saldırgan politikalar hayata geçirmiştir.

Milenyum sonrası dönemde Karadeniz Havzası, ''iki kutuplu'' bir yapıya dönüşmüştür. Havzanın kuzeyi ve doğusunda RF nüfuz sahibiyken, havzanın batısında da Batı ittifakı etkinlik alanı oluşturmuştur. İki kutup arasında, havzanın güneyinde yer alan Türkiye ise ''dengeleyici bir aktör'' olarak öne çıkmıştır (Tüysüzoğlu, 2013, s. 266-267). Türkiye'nin 2008 RF-Gürcistan Savaşı, 2014 Kırım'ın ilhakı süreci ve 2022 RF-Ukrayna Savaşı'nda Batı dünyası ile RF arasında izlediği dengeleyici tutum da bu duruma işaret etmiştir.

[2] ''Batı ittifakı'' kavramı ile işaret edilen aktörler ABD, NATO ve AB'dir. Bu üç aktörün Karadeniz Havzası'nda birbirine paralel hareket ettiklerine dikkat çekilmek istenen noktalarda Batı ittifakı olarak niteleneceklerdir.

21. yüzyıl Karadeniz Havzası'nda, Batı ittifakı ve RF arasındaki rekabet derinleşmiştir. Her iki kutup da kıyı ülkeleri (özellikle Gürcistan ve Ukrayna) üzerinde nüfuz kurmayı amaçlamıştır. Kıyı ülkeleri de RF tehdidi karşısında güvenliğini sağlamak için Batı ile bütünleşmeyi hedeflemiştir. Bu çalışmada tutumunun değerlendirileceği Türkiye ise ulusal ve bölgesel güvenliği önemseyerek çatışmayı artıracak girişimlerden kaçınmış; iki kutup arasında dengeleme *(balancing)* politikası izlemeye çalışmıştır. Türkiye'nin 21. yüzyılda Karadeniz Havzası'nda, özellikle 2008 RF-Gürcistan Savaşı, 2014 Kırım ilhakı ve 2022 RF-Ukrayna Savaşı gibi kriz dönemlerindeki tutumu, realist gelenek içerisindeki savunmacı realizmin önermelerine benzerdir. Zira bu kuram, temelde devletlerin ''sınırlı güç arayışına'' vurgu yapmakta ve devletlerin nihai hedefinin ''güvenlik'' olduğunu varsaymaktadır. Dolayısıyla bu çalışmayı, savunmacı realist kuram bağlamında ele almanın faydalı olacağı düşünülmektedir.

Uluslararası ilişkiler literatürüne bakıldığında, Türkiye'nin Karadeniz Havzası'ndaki politikalarını çeşitli açılardan inceleyen birçok çalışmanın bulunduğu dikkat çekmektedir. Ne var ki literatürde, Türkiye'nin RF-Ukrayna Savaşı'ndaki da dâhil olmak üzere 21. yüzyıl Karadeniz Havzası'ndaki tutumunu, savunmacı realist perspektiften değerlendiren bilinen bir akademik kaynağa rastlanmamıştır. Bu nitelikte bir çalışma yapılmasıyla literatüre katkı sağlanabileceğine inanılmaktadır. Buradan hareketle, ''Türkiye, 21. yüzyılda Karadeniz Havzası'nda izlediği politikalarıyla bölgede güç mü yoksa güvenlik peşinde mi koşmaktadır?'' sorunsalı bu çalışmanın araştırma sorusu olarak belirlenmiştir. Çalışmanın amacı ise savunmacı realist kuram bağlamında 21. yüzyılda, Türkiye'nin havzadaki politikalarının motivasyonunu incelemektir. Değinilen amaç ekseninde çalışmada vaka incelemesi *(case study)* yöntemi kullanılacak; kitap, makale, rapor, çevrimiçi gazete ve Türkiye'nin resmî kurumlarının web sitelerinden faydalanılacaktır.

Çalışmanın giriş ve sonuç kısımları hariç, üç bölümden (gelişme kısmı) oluşması planlanmaktadır. Gelişme kısmının ilk başlığında, çalışmanın kuramsal çerçevesi olan realist düşünce ve savunmacı realizm ortaya konulacaktır. İkinci başlıkta ise Türkiye'nin 21. yüzyılda Karadeniz Havzası'ndaki politikaları ele alınacak; özellikle 2008 RF-Gürcistan Savaşı ve 2014 Kırım'ın ilhakı krizlerinde izlediği tutum incelenecektir. Son olarak üçüncü başlıkta da güncel bir mesele olarak, 2022 yılında başlayan RF-Ukrayna Savaşı sürecindeki Türkiye'nin yaklaşımı değerlendirilecektir.

2. REALİZM VE SAVUNMACI KANADI

Kökeni milattan önce (MÖ) 5. yüzyıla kadar dayanan realist düşünce, uluslararası ilişkiler disiplininde, klasik realizm ismiyle II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla[3] ortaya çıkmıştır (Carr, 1946; Thucydides, 1950). Devlet davranışlarını insan doğasının ''kötü'' ve ''bencil'' yönleriyle ilişkilendiren klasik realizm; devletlerin daima güç peşinde koştuğunu öne sürerek ve çatışmanın kaçınılmaz olduğunu vurgulayarak disiplin içerisinde hızla merkez yaklaşımlardan biri hâline gelmiştir. Ancak klasik realizmin varsayımları[4] 1950'li ve 1960'lı yıllardan itibaren eleştirilere maruz kalmıştır (Korab-Karpowicz, 2017, s. 15). Nihayetinde 1980'li ve 1990'lı yıllarda, realizmi daha güçlü varsayımlara dayandırmak için neorealizm (savunmacı ve saldırgan realizm) ve neoklasik realizm gibi kuramlar ortaya çıkmıştır.

Kenneth Waltz, 1979 yılında kaleme aldığı *Theory of International Politics* isimli eseriyle neorealist kuramın uluslararası ilişkiler disiplininde yükselmesini sağlamıştır. Yazar, kuramında, klasik realizmden farklı olarak, devlet davranışlarını insan doğası ile değil; ''anarşik uluslararası sistem'' üzerinden değerlendirmeyi tercih etmiştir (Waltz, 1979). Yapısal bir kuram olarak öne çıkan neorealizmde (gerek savunmacı gerekse de saldırgan realizmde), aşağıda ortaya konulmuş varsayımlar hususunda genellikle ortak bir anlayış söz konusudur. Bu varsayımlar şu şekilde sıralanabilir (Spindler, 2013, s. 129):

- Uluslararası sistem anarşiktir; devletlerin güvenliğini sağlayacak üst bir otorite bulunmamaktadır.
- Üniter yapıdaki devletler, uluslararası politikanın en temel aktörüdür.
- Devletlerin nihai amacı güvenliktir ve devletler, öncelikle kendilerine yetmeli ve güvenmelidir *(self-help system)*.
- Devletlerin hedeflerinin hiyerarşisi; yüksek politikalar (güvenliğe ilişkin politikalar) ve düşük politikalar (ticari ve çevresel konular gibi) şeklindedir.
- Devletlerin hedeflerine ulaşmak için kullanabileceği en önemli araç güçtür.

[3] I. Dünya Savaşı sonrası, uluslararası sistemde barışı hâkim kılmaya yönelik idealist düşünce doğrultusunda atılan adımların (Milletler Cemiyeti'nin kurulması gibi) II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasını önleyememesi üzerine klasik realizm, idealizm eleştirisiyle uluslararası ilişkiler disiplininde kendisine yer edinmiştir (Wilson, 1998).

[4] Klasik realizme göre uluslararası sistemde daima çatışma mevcuttur. Uluslararası sistem anarşiktir. Rasyonel hareket eden ve bütüncül yapılar olan devletler, uluslararası ilişkilerin en temel aktörüdür. Devletler, ahlaki davranmak zorunda değildir; esas olan ulusal çıkarlardır. Devletler, güçlerini artırarak çıkarlarını ve güvenliklerini sağlamaya çalışmaktadır (Korab-Karpowicz, 2017).

Yukarıdaki son maddede de görülebileceği üzere neorealizmde güç bir ‘‘araç’’ olarak görülmektedir. Sahip olunması gereken gücün miktarı konusunda ise neorealizm iki kanada ayrılmaktadır. Saldırgan realizm, anarşik uluslararası sistemde, devletlerin güvenliğini sağlaması için ‘‘daima güç arayışında olacağını’’ ve ‘‘gücün maksimize edileceğini’’ vurgulamaktadır (Mearsheimer, 2001, s. 30-32). Savunmacı realizm ise devletlerin güvenliğini sağlaması için sürekli güç arayışında olmasının ‘‘başka ülkelerin güvenliğini tehdit edeceğini’’ düşünmektedir. Bu nedenle savunmacı realist kuramda özellikle ‘‘denge’’ konusu üzerinde durulmaktadır. Nitekim savunmacı realizm çatısı altında, güç dengesi *(balance of power)*, tehdit dengesi *(balance of threat)* ve savunma-saldırı dengesi *(offense-defense balance)* gibi kuramlar geliştirilmiştir (Glaser, 1994-1995; Walt, 1987).

Tehdit dengesi ve savunma-saldırı dengesi, çalışmanın gelecek kısımlarına ışık tutmayacağı için ele alınmayacak olsa da çalışmada faydalanılacak olan dengeleme ve güç dengesi sisteminden kısaca söz etmek önem arz etmektedir. Anarşik uluslararası düzende, iki ya da daha fazla devlet, kendi kendine yetme ilkesiyle bir arada yaşamaktadır. Zayıflayan devlete yardım edebilecek bir üst otoritenin bulunmadığı bu ortamda devletler, sistemdeki (veya alt-sistemdeki) güç dengesizliklerini engellemeye çalışmaktadır (Waltz, 1979, s. 118). Dengeleme, bir dış politika davranışıdır; güç dengesi ise dengeleme davranışının uluslararası sistem (veya alt-sistem) düzeyindeki çıktısıdır. Dengeleme yaparken temel hedef, yükselen gücün hegemonyasını önlemektir. Devletler, ekonomik ve askeri kapasitesini artırarak iç dengeleme *(internal balancing)* ittifak ya da ortaklık kurarak ise dış dengelemeye[5] *(external balancing)* başvurabilmektedir (Açıkmeşe, 2014, s. 96). Nitekim dengeleme başarılı olduğunda ve güçler arasında görece eşitlik sağlandığında, güç dengesi sistemi ortaya çıkmaktadır.

Devletlerin, anarşik uluslararası sistemde kendi kendine yetme ilkesiyle hareket etmesi güvenlik ikilemlerini *(security dilemma)* beraberinde getirebilmektedir. Güvenlik ikilemi, niyetlerin belirsiz olduğu anarşik uluslararası sistemde, bir devletin güç artırma girişiminden tehdit algılayan diğer devlet veya devletlerin de güç artırmaya yönelmesiyle ortaya çıkan ‘‘karşılıklı güç artışı durumu’’ (açmaz) olarak tanımlanabilir (Herz, 1950, s. 157). Ancak savunmacı realizmde güvenlik ikilemlerinin ortaya çıkma ihtimalinin, sınırlı güç arayışı varsayımı nedeniyle klasik ve saldırgan realizme göre daha az olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

[5] Çalışmada sıklıkla kullanılan ‘‘dengeleme’’ kavramı ile esasen ‘‘dış dengeleme’’ davranışı kastedilmektedir.

Özetle savunmacı realizmin, devletlerin güvenlik arayışına yaptığı vurgu ile klasik realizmden, arzulanan güç konusunda ise hem klasik hem de saldırgan realizmden farklılaştığı ifade edilebilir. Söz konusu yanıyla savunmacı realizmin bu çalışmaya anlamlı bir perspektif sunması beklenmektedir.

3. 21. YÜZYILDA KARADENİZ HAVZASI'NDA TÜRKİYE'NİN ROLÜ (2000-2022)

Avrasya'nın önemli bir parçası olan Karadeniz Havzası, ticaret yolları ve özellikle enerji hatlarıyla büyük güçlerin bölgedeki rekabetini körükleyen bir koridordur. 21. yüzyılda altı kıyı devletinin bulunduğu havzada; Gürcistan, Ukrayna ve Türkiye, enerji transferinde transit ülkelerdir. Avrupa; RF ve Hazar enerji kaynaklarını söz konusu ülkeler üzerinden temin etmekte; bu husus da bölgenin hem alıcı hem transit hem de tedarikçi ülkeler açısından istikrarlı olmasını gerektirmektedir. Ancak havza, iki rakip olan RF ile Batı ittifakının gerek birbirlerine karşı güvenliklerini sağlamak adına gerekse de bölgede hâkimiyet kazanmak amacıyla rekabete girmeleri dolayısıyla istikrarsız bir hâle gelmektedir.

Karadeniz Havzası'nda 18. yüzyıldan Soğuk Savaş sona erinceye kadar geçen süreçte en büyük güç Rusya olmuştur. Soğuk Savaş döneminde, Batı Bloku içerisinde yer alan Türkiye haricindeki kıyı ülkelerinin (Bulgaristan ve Romanya) SSCB'nin uydu devletleri *(satellite state)* olması nedeniyle SSCB'nin havzadaki gücü, Batı Bloku tarafından dengelenememiştir. SSCB'nin dağılmasıyla Karadeniz'e kıyısı olan devlet sayısı, dörtten altıya yükselmiş, Batı ittifakı; Bulgaristan, Gürcistan, Romanya ve Ukrayna'yı Batı sistemi ile bütünleştirmek için zemin hazırlamaya başlamıştır (NATO, 2022).

Milenyum sonrası dönemde, Batı ittifakının Karadeniz Havzası'nda giriştiği eylemler, RF'nin tehdit algısını artırmıştır. RF'nin yakın çevresinde *(near abroad)*, 2003 yılında Gürcistan'da, 2004-2005'te ise Ukrayna'da gerçekleşen Renkli Devrimler bu çerçevede bir örnektir. Zira Batılı devletler, demokratik taleplerin yükseldiği bu eylemlere destek vermiş; bu ülkelerde, devrimler neticesinde Batı ile entegrasyonu hedefleyen yönetimler göreve gelmiştir (Lutsevych, 2013, s. 2). Yine havzadaki eski Doğu Bloku ülkelerinden Bulgaristan ve Romanya'nın 2004 yılında NATO'ya, 2007 yılında ise AB'ye katılması da bu kapsamda bir örnektir. Nihayetinde 2000'li yıllar ile havza ülkelerinden üçünün (Bulgaristan, Romanya ve 1952 yılından beri Türkiye) NATO üyesi olması, Gürcistan ve Ukrayna'nın da örgüte katılımının planlanması, Karadeniz Havzası'ndaki dengeleri bozmuştur.

21. yüzyıl anarşik uluslararası sisteminde çok kutupluluğa dönüşüm yaşanırken ve zaman zaman ABD ile Avrupa arasındaki müttefiklik ilişkileri dahi sorgulanırken, Karadeniz

Havzası'nda ise iki kutuplu bir yapı ortaya çıkmıştır. Zira ABD, NATO ve AB birbirine paralel hareket ederek havzanın batısında; RF ise kuzeyi ve doğusunda etkinlik alanı oluşturmuştur (Tüysüzoğlu, 2013, s. 266).

Batı ittifakının bölgeye yönelik ilgisinden tehdit algılayan RF, Karadeniz'in NATO denizine dönüşmesini engellemeyi amaçlamış; bölgedeki Rus nüfuzunu güçlendirmeyi hedeflemiştir. 2008 yılına gelindiğinde bu devlet, Gürcistan ile Güney Osetya Özerk Cumhuriyeti arasında başlayan çatışmalara, bölgede yaşayan Rus uyruklu nüfusun güvenliğini gerekçe göstererek taraf olmuş ve Gürcistan'ı işgal etmiştir (Torun, 2024, s. 1136). Gürcistan'ı mağlup eden RF, bu ülkedeki özerk cumhuriyetlerden Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanımıştır. RF, Gürcistan işgaliyle bu ülkenin Batı ile bütünleşme sürecini sekteye uğratmıştır. ABD ve Avrupalı devletler ise işgal sürecinde RF'ye karşı etkili bir tepki ortaya koyamamıştır (Cornell, 2008, s. 312).

Enerji alanında transit ülke olmasının yanı sıra Türkiye, Karadeniz'deki 1700 kilometre kıyı uzunluğu[6] ve Türk Boğazları üzerindeki hâkimiyetiyle de bölgede jeopolitik olarak önemli bir aktördür (Balık, 2019, s. 119). Söz konusu niteliklere ek olarak, Türkiye'nin Batı ile olan tarihsel müttefikliği ve RF ile 21. yüzyılda her alanda[7] gelişen ilişkileri de bu devlete havzanın ''dengeleyicisi olma'' rolünü vermektedir. Bu bağlamda Türkiye, RF-Gürcistan Savaşı sürecinde Batı, RF ve Gürcistan arasında bir denge politikası uygulamıştır. RF'ye karşı itidalli ve tarafsız bir tutum benimseyen Türkiye; krizin çözümü için taraflar ile diyaloğu vurgulamış, Batılı müttefikleriyle Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü öne çıkarmış, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanımamıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2008). Ayrıca Türkiye yine bu dönemde, ABD'nin Türk Boğazlarından Karadeniz'e hastane gemilerini geçirme girişimini de Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin sınırlamalarını[8] aştığı gerekçesiyle engellemiştir (Özersay, 2013, s. 821). Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin bu deniz üzerinde güç artırma faaliyetlerini ''hukuki'' olarak

[6] Diğer kıyı ülkelerinden; Bulgaristan 414, Gürcistan 322, Romanya 256, RF 421, Ukrayna ise 1756 kilometre kıyı uzunluğuna sahiptir (Balık, 2019, s. 119).

[7] Ekonomik alanda; 2001 yılında Türk-Rus ticaret hacmi 4,3 milyar $ seviyesinden, 2008'de 37,8 milyar $ düzeyine yükselmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2024). Siyasi alanda; 2001-2008 döneminde, Türkiye ve RF arasında karşılıklı üst düzey ziyaretler gerçekleştirilmiştir (Çulha, 2016). Kültürel alanda; 2007 senesinde Türkiye'de Rus Kültür Yılı, 2008 yılında da RF'de Türk Kültür Yılı ilan edilmiştir (The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, 2008).

[8] Sözleşmeye göre Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkeler, barış zamanında bu denizde toplam 30 bin ton ağırlığında savaş gemisi bulundurabilmektedir. Sözleşme, bazı durumlarda 45 bin tona kadar izin vermektedir (Convention Regarding the Regime of the Straits, 1936). ABD ise tanesi yaklaşık 70 bin tona ulaşan iki hastane gemisini Gürcistan'a ulaştırmaya çalışmıştır (Özersay, 2013, s. 821).

kısıtlamaktadır (Convention Regarding the Regime of the Straits, 1936). Nihayetinde ABD, Türkiye'nin kendisine yönelik tutumundan hoşnut olmasa da daha hafif tonajlı gemilerini göndererek sözleşmeyi ihlal etmeden Karadeniz'e girebilmiştir (Özersay, 2013, s. 822-823).

Realist perspektiften bakıldığında, anarşik uluslararası sistemde, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin daima varlığının sağlanabileceğini ifade etmek ve Türkiye tarafından bu sözleşmenin her zaman kusursuz bir şekilde işletilebileceğini söylemek pek mümkün değildir. Ancak sözleşme, Türkiye'nin boğazlar üzerindeki egemenliğini tesis ettiği için söz konusu devlet, bunu tartışmaya açabilecek girişimlerden kaçınmaktadır. Türkiye, RF-Gürcistan Savaşı sürecinde de görülebileceği üzere, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile boğazlardan geçişi kontrol etmiş; Karadeniz'deki güç dengesizliklerini önlemiştir. Aksi hâlde, Türkiye, RF-Gürcistan Savaşı'nda sözleşmeyi uygulamaya özen göstermeseydi bölgede güç dengesizlikleri ortaya çıkabilir; Batı ittifakı ile RF arasındaki güvenlik ikilemi derinleşebilirdi.

Ukrayna'daki Batı ittifakı-RF mücadelesi, 1990'lı yıllardan itibaren gelişmeye başlasa da rekabet, esasen 2000'lı yıllar ile tırmanmıştır. Söz konusu süreç boyunca Ukrayna'da hem iktidara gelen yönetimler hem de halk, RF ve Batı ittifakı ile bütünleşme noktasında fikir ayrılıkları yaşamıştır. Nitekim 2013 yılı sonunda, ''RF yanlısı'' olarak bilinen Ukrayna Başkanı Victor Yanukoviç, AB ile ortaklık anlaşmasından geri adım atmıştır. Bu durum karşısında Batı ile bütünleşmeyi arzulayan Ukrayna halkı protestolar gerçekleştirmiştir. Protestolar neticesinde Yanukoviç, yönetimi terk etmek zorunda kalmış; bunun üzerine RF yanlısı halk da ülkenin güneyindeki Kırım ve doğusundaki Donbass Bölgesi'nde eylemlere katılmıştır (Sullivan, 2022). Ülkede artan istikrarsızlıklar, Ukrayna'yı Rus kimliğinin ''ayrılmaz bir parçası'' olarak gören RF'yi harekete geçirmiştir (Köroğlu & Satymova, 2022, s. 1026). Nihayetinde RF, Kırım'daki etkinliğini artırmış ve Mart 2014'e gelindiğinde bu yarımadayı ilhak etmiştir. Ancak ilhak, uluslararası toplum tarafından kabul görmemiş, ABD ve AB, RF'ye yaptırımlar[9] uygulamaya başlamıştır (Sullivan, 2022).

Batı ittifakı ve RF'nin Karadeniz Havzası'nda karşılıklı güç artırma girişimleri (çevreleme, genişleme veya yayılma faaliyetleri), bölgede güvenlik ikilemini beraberinde getirmiştir. Söz konusu ikilem ise havzada çatışmaları ortaya çıkarmıştır. Nitekim 2008 RF-Gürcistan Savaşı ve 2014 Kırım'ın ilhakı krizi de bu duruma örnek teşkil etmektedir.

RF'nin Gürcistan ve Ukrayna işgalleriyle Karadeniz'de güç artırması, yalnızca Batı ittifakının değil; aynı zamanda Türkiye'nin de aleyhine olmuştur. Ancak Kırım'ın ilhakı krizinde de

[9] Yaptırımlarla ilgili bilgi için bkz. (Åslund, 2019).

Türkiye, RF'ye karşı itidalli bir yaklaşım sergilemiştir. Türkiye, RF ile diyalog kurulmasını vurgulamış; müttefiklerinin RF'ye uyguladığı yaptırımlara katılmamıştır. Kırım'ın ilhakını tanımayan Türkiye, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü öne çıkarmıştır (Presidency of the Republic of Türkiye, 2014). Kriz akabinde Türk-Rus stratejik ilişkileri derinleşmeye devam etmiş; Rus doğal gazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyan TürkAkım Hattı (2020 yılında açılmıştır) üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Kasım 2015'te Türkiye-Suriye sınırında bir Rus jetinin Türkiye tarafından düşürülmesi ise Türk-Rus ilişkilerini ciddi düzeyde sarsmıştır (Melamedov, 2018, s. 4). Bu kriz sonrasında Türkiye, NATO'nun Karadeniz'de güç artırmasına daha olumlu bir yaklaşım benimsemiştir. Söz konusu tutum, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın sözlerine de yansımıştır. Erdoğan'ın ifadesi şu şekildedir (Kucera, 2016):

> *''Karadeniz'de koordinasyon ve iş birliğimizi artırmalıyız. Varşova'da 8-9 Temmuz'da yapılacak NATO zirvesinden somut sonuçlar çıkmasını umuyoruz... Karadeniz, bir istikrar denizine dönüştürülmelidir. NATO Genel Sekreteri'ne de söyledim, Karadeniz'de yoksunuz ve bu yüzden Karadeniz neredeyse bir Rus gölü hâline geldi. Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler olarak üzerimize düşen görevi yerine getirmeliyiz. Eğer harekete geçmezsek tarih bizi affetmeyecektir.''*

Türkiye, 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen darbe girişiminde, gergin ilişkilere sahip olduğu RF'den hızla destek alırken; Batılı müttefiklerinden ise umduğu güçlü desteği bulamamıştır (Usluer, 2016, s. 37-38). Bu husus da Türk-Rus ilişkilerini yeniden onarmaya başlamıştır. Türkiye, NATO müttefikleriyle sıklıkla güven problemi yaşamış ve güvenlik kaygılarının ortakları tarafından giderilmediğini düşünmüştür. Türkiye'nin terör örgütü olarak kabul ettiği yapıların [Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ), Kürdistan İşçi Partisi (PKK), Demokratik Birlik Partisi (PYD) ve onun silahlı kanadı Halk Koruma Birlikleri (YPG)] müttefiklerince desteklenmesi veya söz konusu yapılar karşısında Türkiye'nin yeterince desteklenmemesi, bu bağlamda bir örneği teşkil etmektedir. Zira Türkiye, ülke içerisi ve dışarısında terör örgütü olarak gördüğü yapılarla mücadele ederken, müttefikleri tarafından ''yalnız bırakıldığına'' inanmıştır (Dinçer vd., 2024; McConnel, 2023). Türkiye'nin müttefikleriyle arasındaki güvensizlik ve yakın çevresindeki güvenlik arayışı ise iki kutuplu Karadeniz Havzası'na dengeleme politikası olarak yansımıştır.

Bu başlık altında ele alınan süreç göz önüne alındığında, Karadeniz Havzası'nda güç dengesi sisteminin kurulamadığı söylenebilir. RF ile diğer beş kıyı devletinin maddi kapasitesi arasında belirgin bir farklılık vardır. Örnek olarak, havza ülkelerinin 2015 yılındaki Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'na (GSYİH) ve yıllık askeri harcama düzeylerine bakılabilir. Söz konusu yıl, beş kıyı

devletinin toplam GSYİH'i 1,1 trilyon $ seviyesinde (Türkiye'nin 864,3 milyar $), RF'nin ise 1,3 trilyon $ düzeyinde olduğu dikkat çekmektedir (World Bank, 2024). Aynı yıl, beş kıyı devletinin toplam askeri harcamasının, 21,9 milyar $ (Türkiye'nin 15,6 milyar $), RF'nin ise 66,4 milyar $ olduğu göze çarpmaktadır (World Bank, 2024). Ne var ki bu beş kıyı ülkesinin tamamının ittifak olmadığını da ifade etmek gerekmektedir. Zira NATO çatısı altında müttefikliği bulunan kıyı devletleri yalnızca Türkiye, Bulgaristan ve Romanya'dır.

Türkiye'nin Türk Boğazları üzerindeki hâkimiyeti, askeri-ekonomik gücü, NATO müttefiki olması ve RF ile kurduğu stratejik ilişkileriyle Karadeniz Havzası'nın dengeleyici aktörü olduğu göze çarpmakta; Batı ittifakı ve RF'yi birbirine karşı dengelemeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Türkiye, realist bir tutumla Batılı müttefiklerine güvenememektedir. Bu durum da Türkiye'nin RF'ye karşı, Karadeniz'de Türkiye aleyhine güç artırsa dahi, sert veya keskin bir politika izlemesinin önüne geçmektedir. Ne var ki Türkiye'nin bölgede, tamamıyla ''müttefiklerine karşı'' bir pozisyon almadığını da belirtmek gerekmektedir. Nitekim bu husus, 2019 yılında, dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun bir söyleminde de yer bulmuştur. Söz konusu ifade, şu şekildedir (Yılmaz, 2019):

> *''Biz bir NATO üyesiyiz ve NATO'nun aldığı kararları da destekliyoruz ve katkı da sağlıyoruz. Biz Karadeniz'in gerginlikler denizi olmasını istemiyoruz. Tam tersi barışın, huzurun ve istikrarın olduğu bir deniz olmasını istiyoruz.''*

Türkiye, ulusal güvenlik konusunda, realizmde vurgulanan devletin kendi kendine yetme-güvenme ilkesinin öneminin farkında olsa da Karadeniz'deki istikrar hedefi için özellikle bölgesel iş birliğini öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, kıyı ülkelerinin içerisinde yer aldığı ekonomik-ticari ve güvenlik odaklı oluşumlar [Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (KEİ), Karadeniz Deniz İş Birliği Görev Grubu (BLACKSEAFOR) ve Karadeniz Uyum Harekâtı (BLACKSEAFOR Harmony) gibi] aracılığıyla iş birliği geliştirilmesini önemsemektedir (Bayram & Tüfekçi, 2018, s. 12). Başka bir deyişle Türkiye'nin özellikle havzadaki ''istikrar'' söz konusu olduğunda temel anlayışının, ''bölgesel bir kendi kendine yetme'' olduğu söylenebilir. Bu ifadeyle işaret edilmek istenen husus, eğer bölgedeki sorunlar ortadan kaldırılacaksa problemler daha fazla derinleşmeden konunun kıyı ülkelerinin iş birliğiyle çözülmesidir. Zira Türkiye, sorunlar derinleşirse Karadeniz'e kıyısı olmayan bölge-dışı aktörlerin de (özellikle ABD gibi) havzada güç artırabileceğini öngörebilmektedir.

Özetle Türkiye, Karadeniz Havzası'nın tamamıyla NATO veya RF hegemonyasına girmesini tercih etmemektedir. Bu kapsamda havzada, savunmacı realist bir anlayışla ve statükocu eğilimle hareket eden Türkiye'nin, güç peşinde koşmadığı, daha çok güvenlik arayışında

olduğu söylenebilir. Bu başlık altında, milenyum sonrası dönemde Türkiye'nin Karadeniz Havzası'ndaki tutumu, 2022 yılına kadar ele alınmıştır. Türkiye'nin, RF-Ukrayna Savaşı'yla başlayan süreçteki anlayışı ise bir sonraki başlıkta değerlendirilecektir.

4. RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE'NİN TUTUMU

Kırım'ın ilhakının ardından Mayıs 2014'te, Ukrayna'nın doğusunda yer alan ve RF ile bütünleşmek isteyen Donetsk ve Luhansk'taki ayrılıkçılar da bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu dönemle beraber Ukrayna ordusu ile ayrılıkçılar arasında, günümüze kadar sürecek olan çatışmalar başlamıştır. Ukrayna'daki çatışmaları sona erdirmek için Almanya ve Fransa'nın arabuluculuğunda, RF ve Ukrayna ile Minsk görüşmeleri gerçekleştirilse de bu hedefte tam anlamıyla başarılı olunamamıştır. Nitekim 21 Şubat 2022'de RF, Donetsk ve Luhansk'ın bağımsızlığını tanıdığını ilan etmiş ve 24 Şubat tarihinde Ukrayna'yı birçok cepheden işgale girişmiştir (Umland & Essen, 2022, s. 7).

Nisan 2022'den itibaren harekâtını Ukrayna'nın doğusu ve güneyine odaklayan RF, Donbass Bölgesi'nden Kırım'a uzanan hattı ele geçirmeye çalışmıştır. Keza RF, bu hedefinde büyük ölçüde başarılı olmuş; Eylül 2022'de söz konusu hat üzerindeki dört bölgeyi (Herson, Zaporijya, Donetsk ve Luhansk) ilhak etmiştir (Sauer & Harding, 2022). Öte yandan ABD ve AB ise savaş sürecinde, RF'ye yaptırımlar[10] uygulamış; Ukrayna'ya ciddi ekonomik ve askeri yardım[11] sağlamıştır. Batı ittifakı ile RF arasındaki mücadelenin bir merkezi hâline gelen RF-Ukrayna Savaşı, Şubat 2025 itibariyle hâlen devam etmekte olsa da ABD, RF ve Ukrayna yönetimlerinden savaşın sona erdirilmesine yönelik verilen mesajlar yoğunlaşmıştır (d'Istria, 2025).

Realist perspektiften RF-Ukrayna Savaşı'na bakıldığında, mevcut çatışma, Batı ittifakı ile RF'nin Karadeniz Havzası'ndaki rekabetinin bir sonucu olarak görülebilir. Zira bu iki kutup arasında, bölgede, milenyum sonrası dönemde, çoğunlukla derinleşen bir güvenlik ikilemi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 2022 yılında başlayan savaşın başlıca sorumlusu her ne kadar RF olsa da çatışmanın yalnızca bu aktörün saldırganlığından kaynaklandığını öne sürmek pek doğru bir yaklaşım olmayabilir. Saldırgan realizmin öncülerinden olan John Mearsheimer'ın savaşın nedeni hakkındaki düşüncesine de bu bağlamda yer verilebilir. Mearsheimer, savaş sırasında gerçekleştirdiği bir röportajda, ''AB-NATO genişlemelerini'' ve ''Ukrayna'nın ABD

[10] RF'ye uygulanan yaptırımlar ile ilgili bilgi için bkz. (Glenn, 2023).
[11] Ukrayna'ya sağlanan yardımlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Masters & Merrow, 2024).

yanlısı bir liberal demokrasiye dönüştürülmeye çalışılmasını'' savaşın nedeni olarak gördüğüne işaret etmiştir (Chotiner, 2022).

Türkiye, RF-Ukrayna Savaşı sürecinde ''ne RF ne de Ukrayna'dan vazgeçeriz'' hedefiyle[12] Batı, RF ve Ukrayna arasında dengelemeye başvurmuştur. Türkiye, bu kriz sürecinde de itidalli bir tutum benimseyerek; taraflar ile diyalog kurulması gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda Türkiye, Batılı müttefikleriyle Ukrayna'nın toprak bütünlüğü ve egemenliğini vurgulamış; RF'nin saldırısını eleştirmiştir (Euronews, 2022). RF-Ukrayna Savaşı, uluslararası alanda, Türkiye'nin jeopolitik ve stratejik önemini yeniden ortaya çıkarmış; nitekim uluslararası medyada, ''Türkiye'nin arabulucu olup olamayacağı'' gündeme gelmiştir (France 24, 2022).

Türkiye, savaş öncesi dönemde muhtemel çatışmayı önlemek adına taraflar arasında diplomatik girişimlerine hız kazandırsa da savaş engellenememiştir. Savaş sürecinde, Beyaz Rusya'daki 28 Şubat görüşmelerinden sonra müzakereler, Türkiye'ye taşınmıştır. Taraflar, Mart 2022'de iki kez Türkiye'de bir araya gelmiştir. 29 Mart İstanbul görüşmesinde, Ukrayna'nın ateşkes sağlanırsa garantörlük sistemi talep etmesi ve Türkiye'nin de bu sistem içerisinde garantör ülkelerden biri olmasını istemesi dikkat çekmiştir (Ali, 2022, s. 362). Garantörlük sistemi, ''ateşkes sağlandıktan sonra'' kurulabilmektedir. Bu sistemde soruna taraf ülkeler arasındaki güvensizliği gidermek için üçüncü taraf aktörler, ''güvenlik garantileri'' vermektedir. Türkiye ise Ukrayna'nın garantörlük talebine olumlu ancak itidalli yaklaşmış; ''verilecek garantinin ne olacağı belli olmadan garantörlüğün olmayacağına'' vurgu yapmıştır (CNN Türk, 2022).

RF-Ukrayna Savaşı'nda henüz hayata geçmemiş bir sistem olan garantörlüğün, her ne kadar uluslararası ortamda devletlere ''itibar-prestij'' kazandırsa da garantör devletler açısından güvenlik sorunlarını da beraberinde getirebileceğini söylemek gerekmektedir. Nitekim anarşik uluslararası sistemde bir ülkenin, başka bir devlete güvenlik garantileri vermesi ve olası bir saldırı durumunda onu veya haklarını koruyacağını taahhüt etmesi, saldırgan devlet karşısında garantörün de güvenliğine bir tehdit oluşturabilir. Üçüncü bir tarafın zorunda kalmadığı hâlde garantör ülke olmasının, savunmacı realizmin ''güvenlik'' vurgusuna ters olduğu ileri

[12] Türkiye, 2014 sonrasında Ukrayna ile ilişkilerini hızla geliştirmiştir. 2022 başlarında Türkiye, bu ülke ile serbest ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Ayrıca Ukrayna ile savunma alanındaki iş birliğini de güçlendiren Türkiye, Ukrayna'ya ihraç ettiği insansız hava araçlarının ortak üretimi konusunda bu ülkeyle anlaşmıştır (Daily Sabah, 2022). 2022 yılında, Türkiye-Ukrayna ticaret hacmi, 6,2 milyar $ düzeyindedir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2024). Öte yandan Türkiye ile RF arasında, enerji alanında stratejik anlaşmalar bulunmaktadır. TürkAkım Projesi ve Akkuyu Nükleer Santrali bu bağlamda örnektir. Savunma alanında da Türkiye'nin RF'den S-400 hava savunma sistemi satın alması gibi önemli bir yakınlaşma yaşanmıştır. Türkiye ile RF'nin 2022 yılındaki ticaret hacmi 65 milyar $ seviyesindeyken Türkiye, RF karşısında 49,7 milyar $ ticaret açığı vermiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2024).

sürülebilir. Bir önceki paragrafta değinilmiş olan Türkiye'nin garantörlük konusundaki itidalli yaklaşımı da bu ülkenin savunmacı realist anlayışının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

RF-Ukrayna Savaşı boyunca Türkiye, tarafların bir araya gelmesini kolaylaştırmaya ve çatışmayı sona erdirmek için arabuluculuk yapmaya çalışmıştır. Arabuluculuk, çatışan aktörler arasında anlaşmazlıkları gidermek amacıyla üçüncü bir tarafın müzakere ve pazarlık sürecine katılması olarak tanımlanabilir (M. E. Yılmaz, 2010, s. 133). Türkiye'nin uluslararası ortamda yükselen tahıl krizinde arabuluculuk yapması da bu çerçevede bir örneği teşkil etmektedir. RF-Ukrayna Savaşı, Karadeniz'den dünyaya yapılan tahıl ticaretini sekteye uğratmıştır. Temmuz 2022'de Türkiye ve Birleşmiş Milletler (BM) arabuluculuğunda RF ve Ukrayna arasında anlaşmaya varılmış; tahıl taşımacılığı için güvenli bir koridor oluşturulmuştur. ''Karadeniz Tahıl Girişimi'' olarak adlandırılan bu anlaşma, Temmuz 2023'te RF'nin çekilmesiyle sona ermiştir (United Nations, 2023).

Türkiye, 27 Şubat 2022 tarihinde, RF-Ukrayna çatışmasını, ''savaş'' olarak nitelemiş ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi doğrultusunda Türk Boğazlarını savaşan devletlerin askeri gemilerine kapatmıştır (Reuters, 2022). Öte yandan Türkiye, Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin askeri gemilerinin geçişine de izin vermemiştir. Birleşik Krallık'ın Ukrayna'ya sattığı mayın avlama gemilerinin engellenmesi bu bağlamda bir örnektir (Dickson, 2024). Türkiye Milli Savunma Bakanı Yaşar Güler, Türkiye'nin bu yaklaşımını sürdüreceğini, *''Türkiye olarak Karadeniz'deki dengeyi sağlayan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni dikkatle, sorumlu ve tarafsız bir biçimde uyguluyoruz ve uygulamakta da kararlıyız''* (Şimşek, 2024) sözleriyle vurgulamıştır. Özetle Türkiye, bölgede güvenlik peşinde koşarken, esasen havza ülkelerinin güvenliklerine de bir tehdit oluşmasının önüne geçmektedir.

Türkiye, müttefikleri Bulgaristan ve Romanya ile Ocak 2024'te Karadeniz Mayın Karşı Tedbir Görev Grubu Mutabakatı'nı (MCM BLACK SEA) imzalamıştır. Türkiye liderliğinde oluşturulan, ''Üçlü Girişim'' olarak da ifade edilen bu organizasyon ''yalnızca imzacı üç NATO ülkesinin askeri gemilerini'' kapsamakta; NATO ile iş birliği vurgulansa da diğer müttefiklerin askeri gemilerini içermemektedir (Le Monde, 2024). Üçlü Girişim, Türkiye'nin istikrar bağlamında ''bölgenin kendi kendine yetmesi'' anlayışına önemli bir örnektir. Türkiye, krizlerde havzadaki müttefikleriyle mücadele etmeyi önemsemekte; iş birliğini artırarak problemlerin büyümesinin önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Aksi hâlde, bölgedeki krizler derinleştikçe NATO'nun havzaya daha fazla sirayet etme olasılığı da yükselmektedir. Bu bağlamda Türkiye, bölgesel iş birliğini artırarak hem havzada NATO'nun muhtemel artabilecek gücünün etkisini kırmak istemekte hem de RF karşısında bir denge oluşturmaya çalışmaktadır.

Ne var ki Türkiye'nin bölgedeki güvenlik ve istikrar arayışı çoğunlukla sağlanamamakta; Batı ittifakı-RF rekabeti bölgedeki krizleri körüklemektedir.

Sonuç olarak Türkiye'nin RF-Ukrayna Savaşı sürecinde de 2008 RF-Gürcistan Savaşı ve 2014 Kırım'ın ilhakı krizlerinde olduğu gibi ulusal ve bölgesel güvenliği merkeze alarak ihtiyatlı hareket ettiği ileri sürülebilir. Dolayısıyla 21. yüzyılda, Karadeniz Havzası'nda Türkiye'nin tutumuna bakıldığında, söz konusu ülkenin savunmacı realist anlayışının ''süreklilik'' arz ettiği söylenebilir.

5. SONUÇ

Milenyum sonrasında, Karadeniz Havzası'nda RF ile Batı ittifakı arasındaki karşılıklı güç artırımından doğan güvenlik ikilemi, bölgedeki istikrarsızlıkları ve çatışmaları tetiklemiştir. Böyle bir ortamda güvenlik ikileminin çatışmacı etkisini azaltabilecek aktörler ve girişimler önem kazanmıştır. Bu husus da havzada dengeleyici aktör rolü üstlenen Türkiye'yi öne çıkarmaktadır.

21. yüzyılda Karadeniz Havzası'nda Türkiye; jeopolitik konumu, Türk Boğazları üzerindeki hâkimiyeti, askeri-ekonomik gücü, NATO müttefiki olması ve RF ile kurduğu stratejik ilişkileriyle önemli bir devlettir. Milenyum sonrasında Türkiye, Karadeniz Havzası'ndaki gücünü bölgedeki dengeleri bozacak şekilde artırmamış; savunmacı realist bir anlayışla hareket etmiştir. Bu kapsamda bölge-dışı aktörlerin de (müttefiki dahi olsa) havzada güç artırmasını engellemeyi hedefleyen Türkiye, esasen bölgede ''güvenlik'' (hem ulusal hem bölgesel) peşinde koşmuş; havzanın iki kutbu olan Batı ittifakı ve RF arasında dengeleme politikası izlemeye çalışmıştır. Böylelikle Türkiye; Gürcistan ve Ukrayna'da meydana gelen krizlerde de görüldüğü üzere havzadaki güç dengesizliklerini engellemeye çabalayan önemli bir aktör hâline gelmiştir.

Türkiye, Karadeniz'in tamamıyla NATO ya da RF kontrolü altına girmesini istememektedir. Havzada, katı ittifaklara veya bloklaşmalara karşı bir tutum benimseyen Türkiye'nin, bölge güvenliği için daha çok kıyı ülkeleri arasında iş birliğini artıracak girişimleri/inisiyatifleri desteklediği görünmektedir. Çalışmada bu husus, Türkiye'nin ''bölgenin kendi kendine yetmesini amaçlaması'' olarak tasvir edilmiştir. Ne var ki Türkiye'nin havzadaki istikrar arzusu çoğunlukla gerçekleşmemekte, bölgede güç dengesi tam anlamıyla kurulamamaktadır.

Herhangi bir uluslararası ilişkiler teorisinden, disiplin içerisindeki herhangi bir konuyu veya olayı tüm yönleriyle açıklamasını beklemek gerek teorilerin sınırlandırıcı çerçevesi gerekse de alanın dinamik yapısı dolayısıyla pek mümkün değildir. Ancak bu çalışmada da görülebileceği

üzere, savunmacı realizm, Türkiye'nin 21. yüzyıl Karadeniz Havzası'ndaki tutumunu anlama ve açıklama hususunda büyük ölçüde etkili bir perspektif sunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Açıkmeşe, S. A. (2014). Realist güvenlik çalışmaları. İçinde M. Aydın ve A. H. Atalay (Ed.), *Strateji ve güvenlik* (s. 84-101). Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Ali, M. (2022). The role of Turkiye in the Black Sea and the Russo-Ukrainian War: A short overview. *Journal of Liberty and International Affairs*, *8*(3), 356-367. doi: 10.47305/JLIA2283356a%20

Åslund, A. (2019). Western economic sanctions on Russia over Ukraine. 2014–2019, *CESifo Forum, 20*(4), 14-18.

Balık, İ. (2019). Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelerin Karadeniz'deki balıkçılık yetki alanları ve balıkçılık faaliyetleri. *Acta Aquatica Turcica*, *15*(2), 117-125. doi: 10.22392/actaquatr.577155

Bayram, D. Ç. & Tüfekçi, Ö. (2018). Turkey's Black Sea vision and its dynamics. *Karadeniz Araştırmaları, 15*(57), 1-16.

Carr, E. H. (1946). *The twenty year's crisis, 1919-1939: An introduction to the study of international relations*. Macmillan & Co. Ltd.

Chotiner, I. (2022, March 1). *Why John Mearsheimer blames the US for the crisis in Ukraine*. The New Yorker. Retrieved October 18, 2024, from https://www.newyorker.com/news/q-and-a/why-john-mearsheimer-blames-the-us-for-the-crisis-in-ukraine/

CNN Türk. (2022, 21 Nisan). *Türkiye Ukrayna'da garantör olacak mı?*. 18 Ekim 2024 tarihinde https://www.cnnturk.com/video/turkiye/turkiye-ukraynada-garantor-olacak-mi-1785716/ adresinden erişilmiştir.

Convention Regarding the Regime of the Straits. (1936). https://treaties.fcdo.gov.uk/data/Library2/pdf/1937-TS0030.pdf

Cornell, S. E. (2008). War in Georgia, jitters all around. *Current History*, *107*(711), 307-314. doi: 10.1525/curh.2008.107.711.307

Çulha, E. (2016). Türk-Rus ilişkilerinin kronolojisi (1991-2017). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *3*(2), 287-298.

Daily Sabah. (2022, February 3). *Turkey, Ukraine ink FTA deal, agree on battle-tested drone production*. Retrieved October 18, 2024, from https://www.dailysabah.com/business/economy/turkey-ukraine-ink-fta-deal-agree-on-battle-tested-drone-production/

Dickson, A. (2024, January 2). *Turkey says UK minehunters can't be sent to Ukraine*. Politico. Retrieved October 24, 2024, from https://www.politico.eu/article/turkey-uk-ships-cannot-be-sent-ukraine-while-war-on-nato/

d'Istria, T. (2025, February 13). *A weakened Zelensky acknowledges opening of peace negotiations.* Le Monde. Retrieved February 13, 2025, from https://www.lemonde.fr/en/international/article/2025/02/13/a-weakened-zelensky-acknowledges-opening-of-peace-negotiations_6738113_4.html

Dinçer, S. D., Çeliker, G., Efesoy, C. ve Altun, T. (2024, 13 Mart). *Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Keçeli: ABD'ye PKK/YPG ve FETÖ ile ilgili beklentilerimizi net bir şekilde ilettik*. AA. 4 Ekim 2024 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/gundem/disisleri-bakanligi-sozcusu-keceli-abdye-pkk-ypg-ve-feto-ile-ilgili-beklentilerimizi-net-bir-sekilde-ilettik/3163415/ adresinden erişilmiştir.

Euronews. (2022, 24 Şubat). *Türkiye: Rusya, Ukrayna'ya yönelik saldırısıyla uluslararası hukuku ihlal etti*. 18 Ekim 2024 tarihinde https://tr.euronews.com/2022/02/24/turkiye-rusya-ukrayna-ya-yonelik-sald-r-s-yla-uluslararas-hukuku-ihlal-etti/ adresinden erişilmiştir.

France 24. (2022). *Erdogan emerges a key mediator in Ukraine War*. Retrieved October 18, 2024, from https://www.france24.com/en/live-news/20220922-erdogan-emerges-a-key-mediator-in-ukraine-war/

Glaser, C. L. (1994-1995). Realists as optimists: Cooperation as self-help. *International Security*, *19*(3), 50-90. doi: 10.2307/2539079

Glenn, C. (2023). Lessons in sanctions-proofing from Russia. *The Washington Quarterly*, *46*(1), 105-120. doi: 10.1080/0163660X.2023.2188829

Herz, J. H. (1950). Idealist internationalism and the security dilemma. *World Politics*, *2*(2), 157-180. doi: 10.2307/2009187

Korab-Karpowicz, W. J. (2017). Political realism in international relations. In N. Zalta (Ed.), *Stanford encyclopedia of philosophy*. The Metaphysics Research Lab.

Köroğlu, N. Ö. & Satymova, S. (2022). Ukrayna kimlik inşasında Polonya etkisi ve günümüze yansımaları. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, *22*(3), 1025-1037. doi: 10.11616/asbi.1097048

Kucera, J. (2016, May 12). *Erdogan, in plea to NATO, says Black Sea has become 'Russian lake'*. Eurasianet. Retrieved October 1, 2024, from https://eurasianet.org/erdogan-plea-nato-says-black-sea-has-become-russian-lake/

Le Monde. (2024, January 11). *Turkey, Bulgaria, Romania sign Black Sea demining deal*. Retrieved October 24, 2024, from https://www.lemonde.fr/en/international/article/2024/01/11/turkey-bulgaria-romania-sign-black-sea-demining-deal_6423564_4.html

Lutsevych, O. (2013). *How to finish a revolution: Civil society and democracy in Georgia, Moldova and Ukraine*. Chatham House. https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0113bp_lutsevych.pdf

Masters, J. & Merrow, W. (2024, September 27). *How much U.S. aid is going to Ukraine?*. CFR. Retrieved October 16, 2024, from https://www.cfr.org/article/how-much-us-aid-going-ukraine/

McConnel, A. (2023, August 14). *Would US extradite members of FETO terrorist organization?*. AA. Retrieved October 4, 2024, from https://www.aa.com.tr/en/analysis/opinion-would-us-extradite-members-of-feto-terrorist-organization/2967420/

Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics*. W. W. Norton & Company.

NATO. (2022). *North Atlantic Cooperation Council (1991-1997)*. Retrieved September 15, 2024, from https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_69344.htm/

Melamedov, G. (2018). Russia's entrenchment in Syria. *Middle East Quarterly, 25*(1), 1-9.

Özersay, K. (2013). Boğazlar konusu. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar-Cilt III* (s. 819-823). İletişim Yayınları.

Presidency of the Republic of Türkiye. (2014). *NATO 2014*. 30 Eylül 2024 tarihinde https://www.tccb.gov.tr/en/exclusive/nato2014/summit/ adresinden erişilmiştir.

Reuters. (2022, February 28). *Turkey to implement pact limiting Russian warships to Black Sea*. Retrieved October 24, 2024, from https://www.reuters.com/world/middle-east/turkey-implement-international-pact-access-shipping-straits-due-ukraine-war-2022-02-27/

Sauer, H. & Harding, L. (2022, September 30). *Putin annexes four regions of Ukraine in major escalation of Russia's war*. The Guardian. Retrieved October 16, 2024, from https://www.theguardian.com/world/2022/sep/30/putin-russia-war-annexes-ukraine-regions/

Spindler, M. (2013). *International relations: A self-Study guide to theory*. Barbara Budrich Publishers.

Sullivan, B. (2022, February 24). *Russia's at war with Ukraine. Here's how we got here*. NPR. Retrieved September 21, 2024, from https://www.npr.org/2022/02/12/1080205477/history-ukraine-russia/

Şimşek, U. (2024, 3 Ocak). *Milli Savunma Bakanı Güler: Karadeniz Tahıl Anlaşması'nın yeniden aktif hale gelmesi için girişimlerimizi sürdürüyoruz*. AA. 24 Ekim 2024 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/politika/milli-savunma-bakani-guler-karadeniz-tahil-anlasmasinin-yeniden-aktif-hale-gelmesi-icin-girisimlerimizi-surduruyoruz/3099498/ adresinden erişilmiştir.

The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2008, June 30). *Russian MFA Spokesman Andrei Nesterenko interview with RIA Novosti in connection with upcoming visit of Russian Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov to Turkey*. Retrieved September 21, 2024, from https://archive.mid.ru/en/web/guest/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/332358/

Thucydides. (1950). History of the Peloponnesian War (Çev. R. Crawley). E. P. Dutton Company.

Torun, B. A. (2024). Uyrukları yurt dışında koruma kavramı bağlamında Rusya Federasyonu'nun Güney Osetya müdahalesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14*(28), 1125-1148. doi: 10.53092/duiibfd.1494436

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2008, 2 Eylül). *Sayın bakanımız ile RF Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov'un ortak basın toplantısı*. 17 Eylül 2024 tarihinde https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimiz-ile-rf-disisleri-bakani-sergei-lavrov_un-ortak-basin-toplantisi_-2-eylul-2008_-istanbul.tr.mfa adresinden erişilmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2024). 21 Eylül 2024 tarihinde https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul adresinden erişilmiştir.

Tüysüzoğlu, G. (2013). Çok kutupluluk tartışmaları ve Karadeniz Havzası'nın bölgesel görünümü. *Akademik İncelemeler Dergisi, 8*(3), 241-273.

Umland, A. & Essen, H. V. (2022). *Russia's dictated non-peace for Ukraine in 2014-2022: Why the Minsk Agreements were doomed from the start and what lessons they reach.* SCEEUS. https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/sceeus/russias-dictated-non-peace-for-ukraine-20142022.pdf/

United Nations. (2023, 14 November). *The Black Sea Grain Initiative: What was achieved? Why was it important?*. Retrieved October 21, 2024, from https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative/achievements/

Usluer, A. S. (2016). The July 15 failed coup attempt and its implications for Turkish foreign policy. *Bilig*, 79, 23-44.

Walt, S. M. (1987). *The origins of alliances*. Cornell University Press.

Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley Publishing Company.

Wilson, P. (1998). The myth of the 'First Great Debate'. *Review of International Studies, 24*(5), 1-16. doi: 10.1017/S0260210598000011

World Bank. (2024). *World development indicators*. Retrieved October 10, 2024, from https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/

Yılmaz, M. E. (2010). Mediating international conflicts. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *3*(1), 132-151.

Yılmaz, T. (2019, 1 Şubat). *Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu: Karadeniz'in gerginlikler denizi olmasını istemiyoruz*. AA. 10 Ekim 2024 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/disisleri-bakani-mevlut-cavusoglu-karadenizin-gerginlikler-denizi-olmasini-istemiyoruz/1381260/ adresinden erişilmiştir.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 77-122

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 27.12.2024 Accepted / Kabul: 21.03.2025

EVALUATION OF THE FACTORS AFFECTING THE CAREER CHOICE OF STATISTICS STUDENTS WITH FUZZY DEMATEL AND FUZZY TOPSIS METHODS

Mert ERSEN [1]
Semra ERPOLAT TAŞABAT [2]
Kemal Cem SÖYLEMEZ [3]

Abstract

Career choice is a pivotal decision that shapes an individual's professional path and has a profound impact on their life. Various factors influence this process, and identifying and prioritizing these influences in real-world scenarios is often challenging. Ranking the factors that are effective in career choice is a problem that can be handled with Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods. Fuzzy logic approach can be used together with MCDM methods. The concept of Fuzzy Logic was developed by Zadeh (Zadeh, 1965) and fuzzy versions of many MCDM methods have been proposed in this context. This study investigates which fields of study hold greater significance during the career planning and preference stages for statistics department graduates, taking into account the influences they encounter in their career selection process. The relationships between the main criteria were analyzed using the Fuzzy DEMATEL method, based on input from expert decision-makers. Subsequently, an initial table was created using the Fuzzy TOPSIS method, incorporating criteria weights derived from the Fuzzy DEMATEL analysis. This approach enabled the identification of the most appropriate decision alternatives and rankings across five different fields of study. The findings indicate that individuals who choose the statistics department due to factors such as numerical ability, skills, interests, environmental influences and family structure, professional values, psychological needs, earnings potential, ease of job acquisition, coursework, and social opportunities tend to prefer working as data specialists after graduation.

Keywords: Fuzzy DEMATEL, Fuzzy TOPSIS, Multi Criteria Decision Making, Carrier Choice.

Jel Codes: C44, D81, C02, M10.

[1] Ph. D, Independent Scholar, E-posta: mert_9034@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5643-4690
[2] Prof. Dr., Mimar Sinan Fine Arts University, E-posta: semra.erpolat@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0001–6845-8278
[3] Ph. D, Independent Scholar, E-posta: kemalcemsoylemez@gmail.com , ORCID: 0000-0003-1607-7208

Atıf/Citation
Ersen, M., Erpolat Taşabat, S. & Söylemez, K. C. (2025). Evaluation of the factors affecting the career choice of statistics students with fuzzy dematel and fuzzy topsis methods. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 77-122.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

İSTATİSTİK BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN KARİYER SEÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN BULANIK DEMATEL VE BULANIK TOPSIS YÖNTEMLERİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Kariyer seçimi, bireyin mesleki yolunu şekillendiren ve yaşamı üzerinde derin bir etkiye sahip olan önemli bir karardır. Bu süreci çeşitli faktörler etkiler ve gerçek dünya senaryolarında bu etkilerin belirlenmesi ve önceliklendirilmesi genellikle zordur. Kariyer seçiminde etkili olan faktörlerin sıralanması da Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri ile ele alınabilecek bir problemdir. ÇKKV yöntemleri ile birlikte bulanık mantık yaklaşımı birlikte kullanılabilmektedir. Bulanık Mantık kavramı Zadeh (Zadeh, 1965) tarafından geliştirilmiş ve bu kapsamda pek çok ÇKKV yönteminin bulanık versiyonu önerilmiştir. Bu çalışmada, istatistik bölümü mezunlarının kariyer planlama ve tercih aşamalarında hangi çalışma alanlarının daha önemli olduğu, kariyer seçim sürecinde karşılaştıkları etkiler dikkate alınarak araştırılmıştır. Ana kriterler arasındaki ilişkiler, uzman karar vericilerden alınan girdilere dayalı olarak Bulanık DEMATEL yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Daha sonra, Bulanık DEMATEL analizinden elde edilen kriter ağırlıklarını içeren Bulanık TOPSIS yöntemi kullanılarak bir başlangıç tablosu oluşturulmuştur. Bu yaklaşım, beş farklı çalışma alanı arasında en uygun karar alternatiflerinin ve sıralamalarının belirlenmesini sağlamıştır. Bulgular, sayısal yetenek, beceri, ilgi alanları, çevresel etkiler ve aile yapısı, mesleki değerler, psikolojik ihtiyaçlar, kazanç potansiyeli, iş bulma kolaylığı, dersler ve sosyal olanaklar gibi faktörler nedeniyle istatistik bölümünü seçen bireylerin, mezun olduktan sonra veri uzmanı olarak çalışmayı tercih etme eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Bulanık DEMATEL, Bulanık TOPSIS, Çok Kriterli Karar Verme, Kariyer Seçimi.

Jel Kodları: C44, D81, C02, M10.

1. INTRODUCTION

Profession refers to the regular activities individuals perform to earn an economic return, typically by utilizing their knowledge, skills, and expertise in a specific field (Akın, 2017). Professions are crucial for the functioning of societies and enabling individuals to sustain themselves. Each profession specializes in a particular sector, addressing needs in that area (Kordon, 2006; Karagülle, 2007). Professionals undergo specific educational processes and continually develop their knowledge and skills throughout their careers (Sarıkaya & Khorshid, 2009). Professions significantly shape the economic and social structure of societies, emphasizing individual contributions within areas of expertise (Akın & Akyıldız, 2018).

Success in a profession depends on several factors. First, continuous learning and development are essential. In a rapidly evolving business world, acquiring new skills and staying up-to-date are key to success (Ganser, 2002). Second, effective communication, both written and oral, is vital for interacting with colleagues and clients (Korkut-Owen, 2008). Third, problem-solving abilities help overcome challenges and find innovative solutions. Adhering to business ethics and integrity is critical for sustained success. Building networks also aids career growth by creating opportunities and support (Altıntaş-Yüksel, 2019). Lastly,

self-confidence and motivation are crucial for overcoming obstacles and achieving goals (Pilavcı, 2007).

Time management is another essential skill for a successful career. Organizing and prioritizing tasks enhances productivity and performance (Alay, 2000). Additionally, adaptability and flexibility are vital in today's dynamic environment, enabling individuals to navigate changing market conditions and technological advancements (Koch, 1998; Durmaz et al., 2016). Setting clear short-term and long-term goals boosts motivation and determination (Greenhaus et al., 1990). Consistent efforts toward these goals are equally important (Demirdelen & Ulama, 2013).

Maintaining work-life balance is also vital. Overworking can lead to burnout and job dissatisfaction (Okumuş et al., 2022). A healthy balance increases overall happiness and supports long-term success. While individual effort and environmental factors shape success, focusing on the factors above can enhance professional achievements.

Career choice is a complex process and a significant MCDM problem (Pala, 2013). It involves evaluating personal characteristics, abilities, and interests alongside external factors such as economic conditions, labor market demands, opportunities, and competition (Aydemir, 2018). Education plays a critical role in developing the skills necessary for a profession (Abiseva, 1997; Turan & Kayıkçı, 2019). Personal values, work ethics, and perspectives on business also influence career choices.

Family, environment, and cultural factors shape career decisions. Professional experiences of family members, societal expectations, and cultural norms can heavily impact choices. Gender roles, social values, and general societal attitudes also play a role in career choice (Bekleyiş, 2007; Canstantine et al., 2005; Sarıkaya & Khorshid, 2009).

In conclusion, career choice is a MCDM problem. Individuals strive to make optimal decisions by considering personal, educational, economic, cultural, and social factors. Balancing these aspects and ensuring long-term satisfaction is crucial for effective decision-making.

Occupational choice is widely studied in social sciences and psychology. Factors such as gender, family expectations, education, job opportunities, personal skills, and professional interests and values have been examined in many studies in the career choice process of individuals (Frady, 2005; Zunker, 2006; Şeker & Kaya, 2018). Key studies focus on gender (Akbayır, 2002; Patton et al., 2003; Zysberg & Berry, 2005), education (Ayık et al., 2007;

Szabo, 2006), professional interests (Harris & Rottinghaus, 2015; Vardarlı, 2014; Yılmaz, 2011), and values (Atlı, 2012; Moore, 2006; Özhan, 2015). Many theorists (Crites, 1969; Roe, 1956; Super, 1953; Trice et al., 1995) highlight family support as a key factor in career development. Conscious and guided decision-making leads to greater career satisfaction and success. Therefore, the literature continues to evolve to support better career guidance strategies.

Uncertainty in career choice complicates finding the right option among many alternatives. Opportunities and risks associated with professions must also be considered. A good career choice increases satisfaction, while a poor one can have long-term negative effects. MCDM methods effectively address such uncertainty, integrating qualitative and quantitative data (Akın & Akyıldız, 2018).

This study evaluates 10 criteria affecting career choice, based on the opinions of five experts and prior research (Akın, 2017; Kartal et al., 2019). Five career fields for statistics graduates were identified as alternatives. Criteria weights were calculated using the Fuzzy DEMATEL method, and the Fuzzy TOPSIS method was applied to rank fields of study. A review of the literature reveals no prior studies combining these two methods, highlighting the contribution of this research.

The study consists of six chapters. In the first part of the study, the introduction, it is emphasized that the uncertainty encountered in career choice makes the effort to find the right one among many alternatives more complex. The second part of the study includes the determination of the main benefit criteria for choosing a career choice, literature review in the third part, methodology in the fourth part, application in the fifth part and results in the last part.

2. DETERMINATION OF MAIN BENEFIT CRITERIA FOR CHOOSING A CAREER CHOICE

Although career choice is one of the most important decisions in an individual's life, it is a complex process influenced by many factors. The theories explaining this process fall under "theories about career choice." The first of these theories is Parsons' Trait-Factor Theory. According to this theory, individuals should establish a meaningful connection between their personal characteristics and the requirements of their chosen profession. When individuals select a career field aligned with their personal qualities and receive the appropriate training, their professional success and productivity increase (Brown, 2002). Another theory is

Ginzberg et al.'s Process Theory, which considers career choice not as a simple matching process but as a process of development and maturation. Similarly, Donald Super's Conceptual Model views career choice not as a momentary decision but as a lifelong process (Yeşilyaprak, 2012). Anne Roe's Needs Theory, on the other hand, argues that childhood experiences are the most significant factor influencing career choice. According to Roe, the primary determinants of career choice are not intelligence, abilities, or hereditary characteristics but rather unmet needs from early childhood (Adıgüzel & Erdoğan, 2014). Finally, John L. Holland's Personality Theory suggests that career choices reflect an individual's personality. Holland identified six different personality types and stated that career interests largely align with an individual's personality traits (Spokane et al., 2002; Adıgüzel & Erdoğan, 2014).

As stated in the introduction, career choice is a multi-criteria decision-making problem since it is affected by numerous factors, including gender, societal expectations, peer influence, family expectations, educational background, job opportunities after graduation, personal qualities (both general and specialized abilities), and professional interests and values. Although many factors influence an individual's career choice, numerical ability, interest, and professional values are considered particularly important for statistics students. Ability is generally defined as a person's capacity or performance in executing a particular activity (Krane & Tirre, 2005). Career counselors can benefit from understanding the skills required for various professions. For example, students with strong spatial reasoning skills may be better suited for fields such as engineering, while those with strong reading and comprehension skills may excel in fields such as law or political science (Özyürek, 2013). Interest refers to an individual's preference for and enjoyment of a specific activity (Brown, 2003). People tend to spend more time and perform better in activities that interest them, contributing to their overall happiness and satisfaction. Occupational value represents a person's expectations regarding the outcomes and goals associated with a particular job or activity. This definition reflects an individual's core beliefs about the reasons for engaging in a profession (Round & Armstrong, 2005). Other factors influencing career choice in this study were identified based on the research of Akın (2017) and Akın & Akyıldız (2018). The fields of study impacting career choice were determined through a joint decision following expert interviews conducted as part of the study.

3. LITERATURE REVIEW

Various methods are used in career selection and the evaluation of career selection criteria. These methods can generally be categorized as mathematical, statistical, and Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods. Since such problems are assessed based on multiple criteria, MCDM methods are frequently used to determine the weights of the criteria and rank alternatives. Additionally, in cases where decision-makers rely on subjective evaluations, MCDM methods are combined with fuzzy logic and analyzed using the Fuzzy MCDM method (Carlsson & Fuller, 1996).

Several studies in the literature have applied MCDM methods to career selection. Research on the factors affecting career and occupational preferences has been reviewed, along with an examination of the statistical programs used in these studies. Additionally, studies employing Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS methods, which are among the MCDM methods, are discussed under this heading.

Kıyak (2006) examined the main criteria considered by general high school students when choosing a profession and analyzed the data using SPSS. Through one-way analysis of variance (ANOVA) and paired sample t-tests, the study found that factors such as job security, social security, ease of finding employment, and high salary influenced students' career choices. Similarly, Özkaya (2007) conducted a survey to investigate the relationship between the interests of Istanbul Mevlana High School students and their career choices, also analyzing the data with SPSS. The study revealed that students' career decisions were shaped by material factors such as job security, social security, ease of employment, and salary.

Kılınç (2007) analyzed survey data using frequency, percentage, mean, standard deviation, and t-tests in his thesis on the factors influencing university and department preferences. The findings indicated that parents' level of education, family income, and school type played a significant role in students' university choices. Ecer (2007), in his doctoral thesis, evaluated candidates in human resource selection using the Fuzzy TOPSIS method. Similarly, Eleren and Ersoy (2007) applied the Fuzzy TOPSIS method to rank the most appropriate cutting methods in marble and natural stone processing. Küçük and Ecer (2007) also utilized the Fuzzy TOPSIS method for supplier evaluation.

Yelken (2008) studied the university preferences of senior secondary school students in Sakarya and the factors influencing their career choices. Data analyzed with SPSS 12.0 revealed that female students preferred professions such as civil service and teaching, which

offer stability, while male students were more inclined toward numerically based professions. Başkal (2009), in his master's thesis, investigated the occupational selection anxiety of senior students in Anatolian, science, and general high schools based on various variables. Using SPSS 15.0 and tests such as the independent group t-test, Mann-Whitney U test, Kruskal-Wallis H test, ANOVA, and Scheffe test, the study found that students' career selection anxiety significantly varied depending on factors such as gender, school type, field of study, parents' education level, occupation, family status, and income level.

Çelik (2009) examined the criteria affecting the occupational preferences of senior Anatolian high school students in Istanbul and analyzed the data using SPSS 13.0. The results indicated that job security, career opportunities, the ability to utilize one's skills, development opportunities, and salary were key influencing factors. Arı (2009) developed software based on fuzzy logic rules for vocational guidance, which processes input data to generate career suggestions and predicts that computers can produce more accurate results when processing fuzzy expressions.

Hsu et al. (2009) used the Fuzzy TOPSIS method to identify the factors influencing tourists' preferences. Similarly, Polychroniou and Giannikos (2009) applied a fuzzy multi-criteria decision-making method for human resource selection in a Greek bank. Vurucu (2010) examined the effects of family and socio-economic environment on career choices among vocational high school students in Kocaeli through a survey. The study found that 59% of students were influenced by family expectations, 47% by friends and their environment, and 80% were satisfied with their chosen profession. Various statistical analyses, including frequency, percentage, mean, standard deviation, t-test, ANOVA, and Kruskal-Wallis H test, were applied. Similarly, Kuştarcı (2010) investigated the impact of family socio-economic structure on students' faculty or college preferences and found that this structure significantly influenced their choices. The study utilized SPSS 15.0 and applied the Chi-square (x^2) test. Tan et al. (2010) used the Fuzzy TOPSIS method to support project selection for contractors in the construction industry, while Erginel et al. (2010) applied the same method to rank GSM operator preferences in Turkey following the implementation of number portability. Highlighting the complexity of manager selection, Kelemenis et al. (2011) used the Fuzzy TOPSIS method for selection processes requiring group decisions, specifically in the selection of support managers through an extended TOPSIS approach.

Madi and Md-Tap (2011) used the Fuzzy TOPSIS method by incorporating operational risks when selecting the most appropriate investment instruments in the investment market. Ada et

al. (2011) applied the Fuzzy DEMATEL method to analyze relationships between key factors in flexible manufacturing systems. Kars (2012) studied the impact of socio-economic and cultural factors on the career choices of senior high school students and found that family, job opportunities, education level, social environment, financial gain, and alignment with interests and abilities were significant determinants. Pekkaya and Çolak (2013) identified job security, earnings, and career opportunities as the most influential factors in university students' career choices, using the analytic hierarchy process to determine this finding.

Ayhan (2013) compared the results of AHS, ELECTRE, and TOPSIS methods in his research on supplier selection and management in the furniture industry. Similarly, Özkan (2013) examined the applicability of Fuzzy TOPSIS and AHP methods in animal husbandry by comparing both approaches. Abbasi et al. (2013) applied generic DEMATEL deployments to assess risks in knowledge-based networks used in new product development, while Organ (2013) utilized the Fuzzy DEMATEL method to analyze factors affecting machine selection in the textile industry. In a study by Çınar (2013), the multi-criteria decision problem related to choosing a career or field of study among university students and graduates was modeled using a combined approach of DEMATEL and simple weighting methods, with findings linked to individuals' attitudes toward risk. Ecer et al. (2014) employed the Fuzzy TOPSIS method to evaluate firms in the cement sector and create an optimal portfolio. Additionally, Srikrishna et al. (2014) applied the TOPSIS technique in their research on automobile selection.

Ertuğrul and Özçil (2014) conducted research on air conditioner selection using multi-criteria decision-making methods such as TOPSIS and VIKOR. Yazıcılar (2015) applied a combination of Fuzzy AHP and Shannon Entropy-based TOPSIS methods to select machinery and equipment, aiming to gain a competitive advantage in manufacturing factories. Eray (2015) examined differences between AHP, ELECTRE III, PROMETHEE, and TOPSIS, as well as their fuzzy counterparts—Fuzzy AHP, Fuzzy ELECTRE, and Fuzzy TOPSIS—in supplier selection within the construction sector. Similarly, Ayvaz et al. (2015) utilized the Fuzzy TOPSIS method for supplier selection in the banking sector. Nilashi et al. (2015) employed DEMATEL and analytic network process methods to evaluate critical success factors in construction projects. Altan and Aydın (2015) used the Fuzzy DEMATEL method to analyze interactions among criteria for selecting a third-party logistics company in the pipe manufacturing industry, while also applying the Fuzzy TOPSIS method to examine the hierarchy of these criteria. Finally, Çakın and Özdemir (2015) used DEMATEL-based

analytical network process and TOPSIS methods to rank the research and innovation performance of 12 regions in Turkey, focusing on regions classified at level 1 in the statistical regional unit classification.

Damgacı (2016) aimed to determine the most efficient energy source by evaluating alternative energy sources using the heuristic Fuzzy TOPSIS method. Similarly, Özdemir (2016) applied Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS methods to analyze the relationships and importance levels of factors contributing to occupational accidents in ports and to rank alternative solutions. Özçil and Ertuğrul (2016) used these methods to evaluate the financial performance of insurance companies traded on the ISE. Karaatlı et al. (2016) employed the DEMATEL method to determine the weights of various criteria and utilized the Fuzzy TOPSIS method for performance evaluation in sugar factories. In the field of education, Akın (2017) applied the Fuzzy DEMATEL method to examine the criteria influencing students' career planning and preferences, while Akın and Akyıldız (2018) used the Fuzzy TOPSIS method to investigate the factors affecting high school students' career choices. More recently, Kumar and Singh (2019) examined the integration of AHP and TOPSIS methods for supplier evaluation and selection in the steel manufacturing sector, where AHP was used to prioritize criteria and TOPSIS was applied to rank suppliers based on optimal and suboptimal choices.

Agrawal et al. (2020) analyzed the factors influencing service quality in banking, finding that reliability and ease of use were the most significant determinants of e-service quality. Similarly, Gülsün and Erdoğmuş (2021) employed Fuzzy TOPSIS and Fuzzy AHS methods to rank the performance of banks, concluding that the income and expense structure was the most critical factor affecting financial performance. Lu et al. (2022) combined DEMATEL and EDAS methods to explore the factors influencing consumers' intentions to use cross-border e-commerce platforms. In a related study, Tsai et al. (2023) examined the selection and evaluation process of a food distribution platform using DEMATEL, DANP, and modified VIKOR methods. More recently, Özüdoğru and Uzun (2024) investigated service quality in the insurance sector by applying AHS and TOPSIS methods.

When the literature is examined, it is seen that career choice is influenced by many factors. These factors include the individual's interests, abilities, values, personality traits, gender, age, family structure, economic status of the family, social environment, status of the profession, financial gain and working conditions. In addition, the statistical programs used in the studies in the literature were also carefully examined. In most studies, various analysis techniques were applied with the SPSS statistical program and important findings were obtained.

Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS methods, as multi-criteria decision making methods, are effective methods for making group decisions and solving problems involving fuzzy expressions. In these methods, fuzzy expressions are represented by fuzzy numbers, membership values are assigned and these expressions are analyzed. In the literature, Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS are widely used in many sectors such as supplier selection, equipment procurement, determination of tourist preferences in tourism, banking, communication, construction, human resources selection and selection of the most appropriate investment instruments in capital markets.

Career choice and the factors affecting these choices are problems that can be solved with multi-criteria decision making methods. In the literature review, there is no research on this issue in which Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS methods are used together. For this reason, it is preferred to use Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS methods together to rank students' career choices and the factors affecting them.

4. METHOD

The evaluation of quantitative and qualitative criteria in decision-making involves uncertainty, as it relies on subjective opinions of decision-makers. Fuzzy set theory, developed by Zadeh, offers a solution for modeling such uncertainty. In this study, Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS, both MCDM methods, were applied to a career selection case (Zadeh, 1965).

The solution proposal stages for the decision process were structured as follows:

- - Phase 1

Purpose: Identification of aims, criteria and alternatives

Method: Obtaining Expert Opinions

- - Phase 2

Purpose: To determine the relationships between the main criteria and their weights

Method: Fuzzy DEMATEL

- - Phase 3

Purpose: Evaluation of alternatives and selection of the best alternative

Method: Fuzzy TOPSIS

4.1. Fuzzy DEMATEL Method

Decision-making involves actions individuals take, consciously or unconsciously, in both business and social contexts. Uncertainties about the future complicate the decision-making process. Therefore, to make the right decision, a systematic, mathematically grounded approach should be used, considering all available data and possible alternatives (Özdağoğlu, 2008).

The DEMATEL method, a MCDM technique developed between 1972 and 1976 by the Battelle Memorial Institute's Science and Human Relations Program in Geneva, addresses complex, nested problems (Fontela & Gabus, 1974). Like other MCDM methods, it relies on expert knowledge to analyze decision-making challenges. It assesses the cause-and-effect relationships between criteria and evaluates the weight of those relationships.

The goal of the DEMATEL method is to visualize complex cause-and-effect relationships and draw meaningful conclusions. However, determining the degree of interaction between factors is challenging because such interactions are difficult to quantify. As a result, the DEMATEL method has been extended to a fuzzy environment (Öztürk, 2009).

The Fuzzy DEMATEL method integrates the traditional DEMATEL approach with Fuzzy Set Theory (Zadeh, 1965) to address uncertainties stemming from human nature and uses fuzzy numbers for solutions. This approach allows relationships between criteria to be evaluated using inexact (relative) concepts instead of precise values. The steps of the fuzzy DEMATEL method are summarized as follows (Lin & Wu, 2008; Dalalah et al., 2011; Jassbi et al., 2011; Büyüközkan & Çifçi, 2012; Baykaşoğlu et al., 2013; Altan & Karaş-Aydın, 2015; Gök-Kısa & Perçin, 2017; Gök-Kısa & Çelik, 2022).

Step 1: Identifying the Criteria and Creating the Fuzzy Scale

In this step, all criteria identified as influencing the decision-making problem through expert opinions are determined. Then, pairwise comparisons are made between these criteria, with the extent of one criterion's influence on another expressed as a linguistic variable. A numerical scale and a fuzzy scale are applied to represent these influences (Li, 1999; Kiraz & Gürsoy, 2019).

This fuzzy scale is given in Table 1.

Table 1. Linguistic Variables, Numerical and Fuzzy Equivalents

Linguistic Variables	Numerical Equivalents	Fuzzy Equivalents
Very Low (VL)	1	(0, 0, 0.1)
Low (L)	2	(0, 0.1, 0.3)
Slightly Low (SL)	3	(0.1, 0.3, 0.5)
Middle (M)	4	(0.3, 0.5, 0.7)
Slightly High (SH)	5	(0.5, 0.7, 0.9)
High (H)	6	(0.7, 0.9, 1.0)
Very High (VH)	7	(0.9, 1.0, 1.0)

Source. Chen, 2000

Step 2: Creating the Fuzzy Direct Relationship Matrix

In order to determine the relationships between the criteria C = {Ci | i=1,2,...,n}, a decision-making group consisting of p experts make pairwise comparisons to extract the interaction between the criteria with the numerical equivalents of the linguistic variables given above. In this way, p $\dot{Z}^1, \dot{Z}^2, ..., \dot{Z}^p$ fuzzy matrices are created.

Accordingly, the direct relationship matrix consisting of triangular fuzzy numbers $\dot{Z}^k_{ij} = (l^k_{ij,}\, m^k_{ij,} u^k_{ij})$ of k experts whose elements indicate the degree of influence of criterion i on criterion j is shown in Equation 1.

$$\dot{Z}^k = \begin{bmatrix} 0 & \dots & \dot{Z}^k_{1n} \\ \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot \\ \dot{Z}^k_{n1} & \dots & 0 \end{bmatrix}, k = 1,2,...,p; i = 1,2,...,n \qquad (1)$$

Step 3: Constructing the Normalized Fuzzy Direct Relationship Matrix

Once the direct relationship matrix is obtained, this matrix needs to be normalized.

The normalized fuzzy direct relationship matrix, denoted as $\dot{X}^k = \left[\dot{X}^k_{ij} \right]_{nxn}$, is obtained using Equation 2 and Equation 3.

$$\dot{X}^k_{ij} = \frac{\dot{z}^k_{ij}}{r^k} = \left(\frac{l^k_{ij}}{r^k}, \frac{m^k_{ij}}{r^k}, \frac{u^k_{ij}}{r^k} \right) \qquad (2)$$

$$r^k = \max_{1<i<n}(\sum_{j=1}^{n} u_{ij^k}) \tag{3}$$

The normalized relationship matrix is created by using Equation 2 and Equation 3. In the expressions in the Equations, "l" is the first triangular fuzzy number, "m" is the second triangular fuzzy number and "u" is the last triangular fuzzy number. Using Equation 3, all "u "s are summed as columns and a value is found for each column. The largest of these values is selected and gives "r". Then the whole matrix is divided by "r" and the normalized direct relationship matrix is obtained. The normalized direct relationship matrix is denoted by "$\bar{X}$". The normalized fuzzy direct relationship matrix is given in Equation 4.

$$\dot{X} = \begin{bmatrix} \dot{X}_{11} & \dot{X}_{12} & \dots & \dot{X}_{1n} \\ \dot{X}_{21} & \dot{X}_{22} & \dots & \dot{X}_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \\ \cdot & \cdot & \cdot & \\ \cdot & \cdot & \cdot & \dots \\ \dot{X}_{n1} & \dot{X}_{n2} & \dots & \dot{X}_{nn} \end{bmatrix} \tag{4}$$

Step 4: Constructing the Total Fuzzy Direct Relationship Matrix

Once the normalized relationship matrix is obtained, the total relationship matrix will be created using Equation 5.

$$\dot{T} = \dot{X} + \dot{X}^2 + \dot{X}^3 + \dots = \sum_{i=1}^{\infty} \dot{X}^i = \dot{X}(1 - \dot{X})^{-1} \tag{5}$$

Since it is difficult to apply this to the normalized fuzzy direct relationship matrix composed of triangular numbers, a separate matrix is created from each of the numbers l, m, u and applied in this way. These three matrices are first subtracted from the unit matrix; then the inverse of the resulting matrix is taken and multiplied by the initial form of the matrix. After repeating this process for all three, the results are combined and a single total relationship matrix consisting of triangular fuzzy numbers, denoted by "$\bar{T}$", is obtained as shown in Equation 6.

$$\dot{T} = \begin{bmatrix} \dot{T}_{11} & \dot{T}_{12} & \dots & \dot{T}_{1n} \\ \dot{T}_{21} & \dot{T}_{22} & \dots & \dot{T}_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \dot{T}_{n1} & \dot{T}_{n2} & \dots & \dot{T}_{nn} \end{bmatrix} \quad (6)$$

Step 5: Identifying Cause and Effect Relationships (Sender-Receiver Groups)

After the total relationship matrix is created, the sum of the column elements of this matrix, $\dot{D}_i$, and the sum of the row elements, $\dot{R}_i$, are found. Summing these values yields the values $\dot{D}_i + \dot{R}_i$ and $\dot{D}_i - \dot{R}_i$. Since these values are still composed of triangular fuzzy numbers, these values are clarified by applying the formulas in Equation 7 and Equation 8.

$$\dot{D}_i^{Def} + \dot{R}_i^{Def} = \frac{1}{4}(x_{ij,l} + 2x_{ij,m} + x_{ij,u}) \quad (7)$$

$$\dot{D}_i^{Def} - \dot{R}_i^{Def} = \frac{1}{4}(x_{ij,l} + 2x_{ij,m} + x_{ij,u}) \quad (8)$$

While the $\dot{D}_i^{Def} + \dot{R}_i^{Def}$ value indicates the importance and total impact of a criterion within other criteria, the $\dot{D}_i^{Def} - \dot{R}_i^{Def}$ value allows the criteria to be divided into two groups as sender or receiver. If this value is positive, the criterion is in the sending group and has a high impact on other criteria. If this value is negative, the criterion is in the receiver group and its impact on other criteria is low. With the help of this data, a cause and effect relationship diagram can be drawn, also called an influence directional graph diagram.

Step 6: Calculation of Weights

Criteria weights are calculated according to the formula given in Equation 9.

$$w_i = \left\{ (\dot{D}_i^{Def} + \dot{R}_i^{Def})^2 + (\dot{D}_i^{Def} - \dot{R}_i^{Def})^2 \right\}^{1/2}, W_i = \frac{w_i}{\sum_{i=1}^{n} w_i}, \sum_{i=1}^{n} W_i = 1 \quad (9)$$

4.2. Fuzzy TOPSIS Method

One of the most common methods in MCDM problems is the TOPSIS method, first proposed in 1981 (Hwang & Yoon, 1981; Çınar, 2010). The TOPSIS method, as in other MCDM

methods, can use expert opinions for the selection of decision criteria in the decision-making process. In this case, the method provides objective evaluation according to the selected criteria. Its core principle involves calculating distances to the ideal solution, separately considering the positive ideal solution and the negative ideal solution. The best alternative is the one closest to the positive ideal solution and farthest from the negative ideal solution (Gürsoy, 2019).

In the fuzzy TOPSIS method, most steps of TOPSIS (except min and max operations) are generalized to fuzzy (Wang & Lee, 2007). Human preferences and decisions are often imprecise and cannot be expressed as exact numerical values. Thus, using linguistic values is often more realistic. The fuzzy TOPSIS method was developed to address uncertainty in human judgments, especially for group decision-making problems involving linguistic uncertainty (Chen, 2000). The optimal solution is determined where the positive ideal solution is closest and the negative ideal solution is farthest (Büyüközkan & Çifçi, 2012; Soba et al., 2014).

TOPSIS has been widely applied to MCDM problems (Chu, 2002; Chu et al., 2003; Lai et al., 1994; Wang et al., 2005). While the traditional TOPSIS method assumes precise information, real-world evaluations often involve uncertainty. To address this, fuzzy set theory (Zadeh, 1965) was integrated into TOPSIS, making it more suitable for uncertain decision-making (Bali et al., 2014; Chen, 2000; Kulak et al., 2005). Fuzzy TOPSIS has been applied in many studies to rank alternatives in MCDM problems (Wang & Elhag, 2006; Kahraman et al., 2007; Önüt & Soner, 2008; Yang & Hung, 2007).

This study utilizes the fuzzy TOPSIS method presented by Chen (2000) for evaluating and ranking alternatives. Triangular fuzzy numbers are used for the evaluations. The following steps are followed in applying the fuzzy TOPSIS method (Chen, 2000).

Step 1: Selection of Decision Makers and Solution Alternatives

A decision-making group is formed from the people who will be authorized to decide on the solution of the problem and alternatives are identified.

Step 2: Making Evaluations with Linguistic Variables

After selecting the appropriate linguistic variables for the importance weights of the criteria, the linguistic variables are used to evaluate the alternatives according to the criteria.

Step 3: Transforming Assessments into Fuzzy Numbers

The verbal variables that decision makers set for importance weights and evaluation of alternatives are transformed into triangular or trapezoidal fuzzy numbers.

Step 4: Creating the Fuzzy Decision Matrix

At this stage, the decisions made by each group of decision makers are converted into fuzzy numbers and a fuzzy decision matrix is formed by averaging these numbers. Decision makers (K of them) make their evaluations among alternative solutions $A_1, A_2, ..., A_m$ by considering the decision criteria defined by $C = \{Ci \backslash i = 1, 2, \cdots, n\}$. The fuzzy decision matrix $\dot{D}$ in Equation 10 consists of $\dot{x}_{ij}$ elements as shown in Equation 11, which represent the performance of alternatives $A_i (i = 1, 2, ..., m)$ with respect to criteria $C_j (j = 1, 2, ..., n)$. W, shown in Equation 12, is the matrix of decision criteria consisting of $\dot{w}_i$ elements representing the importance weights of the $C_j (j = 1, 2, ..., n)$ criteria.

$$\dot{D} = \begin{bmatrix} \dot{x}_{11} & \dots & \dot{x}_{1n} \\ . & . & . \\ . & . & . \\ . & . & . \\ \dot{x}_{m1} & \dots & \dot{x}_{mn} \end{bmatrix} \tag{10}$$

$$\dot{x}_{ij} = \frac{1}{K}\left[\dot{x}_{ij}^{1} + \dot{x}_{ij}^{2} + \dots + \dot{x}_{ij}^{K}\right] \tag{11}$$

$$W = \left[\dot{w}_1, \dot{w}_2, ..., \dot{w}_n\right] \tag{12}$$

Step 5: Creating the Normalized Fuzzy Decision Matrix

By applying the formulas in Equation 13 and Equation 14 to the fuzzy decision matrix, the normalized fuzzy decision matrix is obtained. Here $\dot{r}_{ij}$ constitutes the elements of the normalized fuzzy decision matrix.

$$\dot{r}_{ij} = \left(\frac{a_{ij}}{c_j^*}, \frac{b_{ij}}{c_j^*}, \frac{c_{ij}}{c_j^*}\right), \quad j \in B, \; c_j^* = \max_i c_{ij} \tag{13}$$

$$\overset{:}{r}_{ij} = \left(\frac{a_{j^-}}{c_{ij}}, \frac{a_{j^-}}{b_{ij}}, \frac{a_{j^-}}{a_{ij}} \right), \quad j \in C, \; a_j^- = \min_i a_{ij} \tag{14}$$

Decision criteria can be divided into benefit and cost criteria. In Equation 13 and Equation 14, B is the benefit criterion and C is the cost criterion. The resulting normalized fuzzy decision matrix is denoted by $\overset{:}{R}$ as in Equation 15.

$$\overset{:}{R} = \left[\overset{:}{r}_{ij} \right] \quad i = 1,2,...m, \quad j = 1,2,...n \tag{15}$$

Step 6: Determination of the Weighted Normalized Decision Matrix

The weighted normalized fuzzy decision matrix is the $\overset{:}{V}$ matrix consisting of $\overset{:}{v}_{ij}$ elements and is shown in Equation 16.

$$\overset{:}{V} = \left[\overset{:}{v}_{ij} \right] = \overset{:}{r}_{ij} \, x \, \overset{:}{w}_j, \; i = 1,2,...,m, \; j = 1,2,...,n \tag{16}$$

Step 7: Determination of Fuzzy Positive and Negative Ideal Solutions

A^* = Fuzzy positive ideal solution, calculated as given in Equation 17.

A^- = Fuzzy negative ideal solution, calculated as given in Equation 18.

$$A^* = (\overset{:}{v}_1^*, \overset{:}{v}_2^*, ..., \overset{:}{v}_n^*) \quad j = 1,2,...,n \tag{17}$$

$$A^- = (\overset{:}{v}_1^-, \overset{:}{v}_2^-, ..., \overset{:}{v}_n^-) \quad j = 1,2,...,n \tag{18}$$

In this formulation $\overset{:}{v}_j^* = (1,1,1)$ and $\overset{:}{v}_j^- = (0,0,0)$.

Step 8: Calculation of Proximity Coefficients

The distances of each solution alternative from the fuzzy positive ideal solution and the fuzzy negative ideal solution are calculated according to Equation 19 and Equation 20. d_i^* is the distance from the fuzzy positive ideal solution and d_i^- is the distance from the fuzzy negative ideal solution.

$$d_i^* = \sum_{j=1}^{n} d(\overset{:}{v}_{ij}, \overset{:}{v}_{j^*}), \; i = 1,2,...,m \tag{19}$$

$$d_i^- = \sum_{j=1}^{n} d(\overset{:}{v}_{ij}, \overset{:}{v}_{j^*}),\ i = 1,2,...,m \tag{20}$$

Here d (..., ...) is the distance between two fuzzy numbers and is calculated by the Vertex method. This method is calculated as in Equation (21) for the distance between two triangular fuzzy numbers such as $\overset{:}{m} = (m_1, m_2, m_3)$ and $\overset{:}{n} = (n_1, n_2, n_3)$.

$$d(\overset{:}{m}, \overset{:}{n}) = \sqrt{\frac{1}{3}\left[(m_1 - n_1)^2 + (m_2 - n_2)^2 + (m_3 - n_3)^2\right]} \tag{21}$$

Step 9: Finding Proximity Coefficients for Each Alternative

Proximity coefficients for all alternatives are calculated according to the formula given in Equation 22.

$$CC_i = \frac{d_i^-}{d_i^* + d_i^-}, i = 1,2,...,m \tag{22}$$

Step 10: Ranking of Alternatives

According to the proximity coefficients calculated for each alternative, a ranking is made from the largest number to the smallest. The alternative with the largest proximity coefficient is selected as the alternative solution. If the closeness coefficient is high, the alternative is closer to the fuzzy positive ideal solution and further away from the fuzzy negative ideal solution.

5. APPLICATION

Graduates of the Department of Statistics can work in various public or private institutions where data analysis is required. Besides being statisticians, they can also serve as data specialists, software developers, production planners, or quality specialists. Graduates may further pursue academic development by enrolling in graduate programs in fields such as Biostatistics, Economics, Business Administration, Econometrics, Industrial Engineering, Computer Engineering, Actuarial Science, Mathematics, and Statistics.

In this study, the criteria emphasized by 5 different students who graduated from the Department of Statistics at Mimar Sinan Fine Arts University while making career choices and their perspectives and perceptions of working areas in the context of these criteria were evaluated. The perceptions and thoughts of the graduates about the professions are very important for the students who will choose the statistics department for their career choice.

For this reason, it is thought that it will be possible for the sectors that want to employ new graduates to better explain their sectors by knowing and benefiting from their perspectives and evaluations on professions. The career groups that the students of the Department of Statistics will work in when they graduate and the criteria they will take into consideration when choosing these business lines will be evaluated with the Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS method, which is an analytical method and frequently used in multi-criteria decision making problems, and the results will be compared. Thus, students' perceptions and aspirations regarding their career choices will be revealed specific to the statistics department, realities and perceptions can be compared on the basis of each criterion, a new vision can be determined in the triangle of university, student and sector in line with the results, and a study that can be a source of inspiration for new research on this subject will be revealed.

This study aims to determine whether the factors influencing individuals' career selection significantly affect the key fields of study in career planning. In the first stage of the solution proposal, criteria and alternatives for the decision-making process were identified, incorporating both criteria used in previous occupational selection studies and those provided by expert decision-makers. In the second stage, expert opinions were analyzed using the Fuzzy DEMATEL method to identify relationships between the main criteria in the decision-making process. In the third stage, an initial table was constructed using the Fuzzy TOPSIS method based on scores from expert decision-makers. The criteria weights obtained from Fuzzy DEMATEL were then applied in the Fuzzy TOPSIS method to rank the decision alternatives in the five study areas determined as a result of a joint decision as a result of interviews with the experts in the study.

The solutions for both fuzzy DEMATEL and fuzzy TOPSIS methods were implemented using Excel.

The main criteria in the decision process solution model and the alternatives identified as study areas are given in Table 2 and Table 3 respectively. In the analysis to be made, the criteria that are considered to be effective in career choice as a result of literature review and interviews with experts will positively affect the success of the analysis. The calculations made in terms of the application problem are given below in tables with the calculation results. All criteria given in Table 2 are considered as benefit criteria for the evaluation of alternatives.

Table 2. Main Benefit Criteria for Career Choice

Main Criteria	Coding
Numerical ability	K1
Skill	K2
Interest	K3
Environmental influences and family structure	K4
Professional values (prestige, status, earnings, other opportunities, secure income)	K5
Psychological needs (Characteristics such as order, achievement, attention, closeness, understanding emotions, aggression are important in choosing a profession. In physical competencies; basic physical characteristics that can be listed as height, weight, bone and muscle structure are important in terms of occupational selection).	K6
Earnings potential	K7
Ease of job acquisition	K8
Coursework	K9
Social opportunities	K10

Table 3. Alternatives Determined as Working Areas in Career Profession Selection

Alternatives	Coding
Statistician	A1
Production Planning and Quality Specialist	A2
Data Specialist	A3
Software Developer	A4
Academic	A5

5.1. Determining the Relationship Between the Main Criteria and Their Weights

At this stage, 5 decision makers evaluate the main criteria and the relationships between the main criteria are extracted and evaluated by Fuzzy DEMATEL method.

Step 1: Identifying Criteria and Creating a Fuzzy Evaluation Scale

The evaluations of the decision makers for the main criteria are taken with numerical data according to Table 1 and translated into fuzzy numbers according to the fuzzy scale. The 1st Expert's evaluation results are given numerically in Table 4 and translated into fuzzy numbers in Table 5 as an example.

Table 4. 1. Expert's Assessment of the Main Criteria

Decision Maker 1										
	K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
K1	*	6	5	6	4	7	2	1	6	4
K2	5	*	4	5	4	6	1	2	5	4

K3	3	4	*	5	3	5	4	1	6	5
K4	2	3	3	*	2	4	2	1	4	3
K5	5	5	4	6	*	6	4	4	7	6
K6	2	1	3	4	2	*	3	2	4	5
K7	6	7	4	6	4	5	*	5	6	5
K8	7	6	7	7	4	6	5	*	6	6
K9	2	3	2	4	1	4	2	2	*	5
K10	4	4	3	5	2	3	3	2	3	*

Table 5. 1. Conversion of the Expert's Main Criteria Evaluation into Fuzzy Numbers

	Decision Maker 1 (l, m, u)										
		K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
L	**K1**	0	0.7	0.5	0.7	0.3	0.9	0	0	0.7	0.3
	K2	0.5	0	0.3	0.5	0.3	0.7	0	0	0.5	0.3
	K3	0.1	0.3	0	0.5	0.1	0.5	0.3	0	0.7	0.5
	K4	0	0.1	0.1	0	0	0.3	0	0	0.3	0.1
	K5	0.5	0.5	0.3	0.7	0	0.7	0.3	0.3	0.9	0.7
	K6	0	0	0.1	0.3	0	0	0.1	0	0.3	0.5
	K7	0.7	0.9	0.3	0.7	0.3	0.5	0	0.5	0.7	0.5
	K8	0.9	0.7	0.9	0.9	0.3	0.7	0.5	0	0.7	0.7
	K9	0	0.1	0	0.3	0	0.3	0	0	0	0.5
	K10	0.3	0.3	0.1	0.5	0	0.1	0.1	0	0.1	0
M		**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0	0.9	0.7	0.9	0.5	1	0.1	0	0.9	0.5
	K2	0.7	0	0.5	0.7	0.5	0.9	0	0.1	0.7	0.5
	K3	0.3	0.5	0	0.7	0.3	0.7	0.5	0	0.9	0.7
	K4	0.1	0.3	0.3	0	0.1	0.5	0.1	0	0.5	0.3
	K5	0.7	0.7	0.5	0.9	0	0.9	0.5	0.5	1	0.9
	K6	0.1	0	0.3	0.5	0.1	0	0.3	0.1	0.5	0.7
	K7	0.9	1	0.5	0.9	0.5	0.7	0	0.7	0.9	0.7
	K8	1	0.9	1	1	0.5	0.9	0.7	0	0.9	0.9
	K9	0.1	0.3	0.1	0.5	0	0.5	0.1	0.1	0	0.7
	K10	0.5	0.5	0.3	0.7	0.1	0.3	0.3	0.1	0.3	0
U		**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0	1	0.9	1	0.7	1	0.3	0.1	1	0.7
	K2	0.9	0	0.7	0.9	0.7	1	0.1	0.3	0.9	0.7
	K3	0.5	0.7	0	0.9	0.5	0.9	0.7	0.1	1	0.9
	K4	0.3	0.5	0.5	0	0.3	0.7	0.3	0.1	0.7	0.5
	K5	0.9	0.9	0.7	1	0	1	0.7	0.7	1	1

	K6	0.3	0.1	0.5	0.7	0.3	0	0.5	0.3	0.7	0.9
	K7	1	1	0.7	1	0.7	0.9	0	0.9	1	0.9
	K8	1	1	1	1	0.7	1	0.9	0	1	1
	K9	0.3	0.5	0.3	0.7	0.1	0.7	0.3	0.3	0	0.9
	K10	0.7	0.7	0.5	0.9	0.3	0.5	0.5	0.3	0.5	0

Step 2: Creating the Fuzzy Direct Relationship Matrix

Based on the data received from 5 expert decision makers, the fuzzy direct relationship matrix is created as in Table 6 by averaging each cell of 5 of the matrices created as in Table 5.

Table 6. Fuzzy Direct Relationship Matrix

	Fuzzy Direct Relationship Matrix (l, m, u)										
		K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
L	**K1**	0	0.5	0.46	0.78	0.22	0.62	0.02	0.02	0.54	0.42
	K2	0.26	0	0.38	0.62	0.1	0.54	0.02	0.02	0.54	0.42
	K3	0.16	0.2	0	0.66	0.02	0.46	0.08	0	0.54	0.38
	K4	0	0.04	0.08	0	0	0.26	0	0	0.18	0.16
	K5	0.42	0.58	0.58	0.82	0	0.78	0.18	0.18	0.74	0.74
	K6	0.02	0	0.18	0.42	0	0	0.02	0	0.26	0.24
	K7	0.7	0.7	0.66	0.82	0.42	0.74	0	0.34	0.82	0.66
	K8	0.74	0.7	0.78	0.82	0.42	0.82	0.34	0	0.78	0.58
	K9	0.1	0.1	0.1	0.42	0.02	0.34	0	0	0	0.24
	K10	0.18	0.18	0.22	0.46	0	0.38	0.04	0.06	0.38	0
M		**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0	0.7	0.66	0.94	0.42	0.8	0.12	0.1	0.74	0.62
	K2	0.46	0	0.58	0.8	0.26	0.74	0.12	0.12	0.74	0.62
	K3	0.34	0.38	0	0.84	0.12	0.66	0.18	0.06	0.74	0.58
	K4	0.08	0.16	0.2	0	0.04	0.46	0.04	0.04	0.38	0.34
	K5	0.62	0.78	0.78	0.96	0	0.94	0.38	0.38	0.9	0.92
	K6	0.1	0.06	0.38	0.62	0.06	0	0.1	0.04	0.46	0.42
	K7	0.88	0.88	0.82	0.96	0.62	0.9	0	0.54	0.96	0.84
	K8	0.9	0.88	0.94	0.96	0.62	0.96	0.54	0	0.94	0.78
	K9	0.26	0.26	0.26	0.62	0.1	0.54	0.04	0.06	0	0.42
	K10	0.38	0.38	0.42	0.66	0.08	0.58	0.16	0.22	0.58	0
		K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0	0.86	0.84	1	0.62	0.92	0.3	0.26	0.9	0.82
	K2	0.66	0	0.76	0.94	0.46	0.9	0.3	0.3	0.9	0.82
	K3	0.54	0.58	0	0.96	0.3	0.84	0.34	0.22	0.9	0.78

U	**K4**	0.26	0.34	0.38	0	0.18	0.66	0.18	0.18	0.58	0.54
	K5	0.82	0.94	0.92	1	0	1	0.58	0.58	0.98	1
	K6	0.26	0.22	0.58	0.82	0.22	0	0.26	0.18	0.66	0.62
	K7	0.98	0.98	0.92	1	0.82	0.98	0	0.74	1	0.96
	K8	0.98	0.98	1	1	0.82	1	0.74	0	1	0.94
	K9	0.46	0.46	0.46	0.82	0.26	0.74	0.18	0.22	0	0.62
	K10	0.58	0.58	0.62	0.84	0.26	0.76	0.34	0.42	0.76	0

Step 3: Constructing the Normalized Fuzzy Direct Relationship Matrix

Each cell of the fuzzy direct relationship matrix is divided by the value in the maximum "Total u" row to obtain the normalized direct relationship matrix. The resulting normalized fuzzy direct relationship matrix is shown in Table 7.

Table 7. Normalized Fuzzy Direct Relationship Matrix

	Normalized Fuzzy Direct Relationship Matrix (l, m, u)										
		K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
L	**K1**	0	0.059	0.054	0.092	0.026	0.073	0.002	0.002	0.064	0.05
	K2	0.031	0	0.045	0.073	0.012	0.064	0.002	0.002	0.064	0.05
	K3	0.019	0.024	0	0.078	0.002	0.054	0.009	0	0.064	0.045
	K4	0	0.005	0.009	0	0	0.031	0	0	0.021	0.019
	K5	0.05	0.069	0.069	0.097	0	0.092	0.021	0.021	0.087	0.087
	K6	0.002	0	0.021	0.05	0	0	0.002	0	0.031	0.028
	K7	0.083	0.083	0.078	0.097	0.05	0.087	0	0.04	0.097	0.078
	K8	0.087	0.083	0.092	0.097	0.05	0.097	0.04	0	0.092	0.069
	K9	0.012	0.012	0.012	0.05	0.002	0.04	0	0	0	0.028
	K10	0.021	0.021	0.026	0.054	0	0.045	0.005	0.007	0.045	0
M		**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0	0.083	0.078	0.111	0.05	0.095	0.014	0.012	0.087	0.073
	K2	0.054	0	0.069	0.095	0.031	0.087	0.014	0.014	0.087	0.073
	K3	0.04	0.045	0	0.099	0.014	0.078	0.021	0.007	0.087	0.069
	K4	0.009	0.019	0.024	0	0.005	0.054	0.005	0.005	0.045	0.04
	K5	0.073	0.092	0.092	0.113	0	0.111	0.045	0.045	0.106	0.109
	K6	0.012	0.007	0.045	0.073	0.007	0	0.012	0.005	0.054	0.05
	K7	0.104	0.104	0.097	0.113	0.073	0.106	0	0.064	0.113	0.099
	K8	0.106	0.104	0.111	0.113	0.073	0.113	0.064	0	0.111	0.092
	K9	0.031	0.031	0.031	0.073	0.012	0.064	0.005	0.007	0	0.05
	K10	0.045	0.045	0.05	0.078	0.009	0.069	0.019	0.026	0.069	0
		K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**

U	**K1**	0	0.102	0.099	0.118	0.073	0.109	0.035	0.031	0.106	0.097
	K2	0.078	0	0.09	0.111	0.054	0.106	0.035	0.035	0.106	0.097
	K3	0.064	0.069	0	0.113	0.035	0.099	0.04	0.026	0.106	0.092
	K4	0.031	0.04	0.045	0	0.021	0.078	0.021	0.021	0.069	0.064
	K5	0.097	0.111	0.109	0.118	0	0.118	0.069	0.069	0.116	0.118
	K6	0.031	0.026	0.069	0.097	0.026	0	0.031	0.021	0.078	0.073
	K7	0.116	0.116	0.109	0.118	0.097	0.116	0	0.087	0.118	0.113
	K8	0.116	0.116	0.118	0.118	0.097	0.118	0.087	0	0.118	0.111
	K9	0.054	0.054	0.054	0.097	0.031	0.087	0.021	0.026	0	0.073
	K10	0.069	0.069	0.073	0.099	0.031	0.09	0.04	0.05	0.09	0

Step 4: Creation of the Total Fuzzy Direct Relationship Matrix

Matrices $Lx(I-L)^{-1}$, $Mx(I-M)^{-1}$ and $Ux(I-U)^{-1}$ are created using the unit matrix I. These matrices are shown in Equation 23, Equation 24 and Equation 25. With these matrices, the total fuzzy direct relationship matrix is created.

$$Lx(I-L)^{-1}=\begin{bmatrix}0.008 & 0.067 & 0.066 & 0.119 & 0.028 & 0.095 & 0.004 & 0.004 & 0.084 & 0.067\\ 0.036 & 0.008 & 0.054 & 0.095 & 0.014 & 0.081 & 0.004 & 0.003 & 0.079 & 0.062\\ 0.023 & 0.029 & 0.008 & 0.095 & 0.004 & 0.068 & 0.01 & 0.001 & 0.076 & 0.055\\ 0.001 & 0.006 & 0.011 & 0.006 & 0 & 0.034 & 0 & 0 & 0.025 & 0.022\\ 0.062 & 0.083 & 0.088 & 0.139 & 0.005 & 0.126 & 0.024 & 0.024 & 0.119 & 0.112\\ 0.004 & 0.002 & 0.024 & 0.056 & 0 & 0.007 & 0.003 & 0 & 0.036 & 0.032\\ 0.099 & 0.104 & 0.105 & 0.151 & 0.056 & 0.132 & 0.005 & 0.043 & 0.138 & 0.112\\ 0.104 & 0.104 & 0.119 & 0.153 & 0.057 & 0.142 & 0.044 & 0.004 & 0.135 & 0.104\\ 0.014 & 0.014 & 0.016 & 0.058 & 0.003 & 0.047 & 0.001 & 0 & 0.007 & 0.033\\ 0.025 & 0.026 & 0.033 & 0.069 & 0.002 & 0.056 & 0.006 & 0.008 & 0.055 & 0.01\end{bmatrix} \quad (23)$$

$$Mx(I-M)^{-1}=\begin{bmatrix}0.036 & 0.118 & 0.123 & 0.185 & 0.066 & 0.16 & 0.029 & 0.026 & 0.151 & 0.128\\ 0.082 & 0.035 & 0.108 & 0.159 & 0.046 & 0.144 & 0.027 & 0.026 & 0.141 & 0.12\\ 0.065 & 0.072 & 0.036 & 0.153 & 0.028 & 0.126 & 0.031 & 0.017 & 0.132 & 0.108\\ 0.021 & 0.031 & 0.039 & 0.027 & 0.011 & 0.075 & 0.01 & 0.009 & 0.065 & 0.058\\ 0.122 & 0.145 & 0.157 & 0.217 & 0.029 & 0.202 & 0.065 & 0.063 & 0.194 & 0.183\\ 0.027 & 0.024 & 0.063 & 0.103 & 0.014 & 0.03 & 0.018 & 0.011 & 0.08 & 0.072\\ 0.159 & 0.167 & 0.173 & 0.235 & 0.104 & 0.213 & 0.027 & 0.084 & 0.216 & 0.187\\ 0.162 & 0.168 & 0.187 & 0.237 & 0.104 & 0.221 & 0.087 & 0.024 & 0.215 & 0.183\\ 0.046 & 0.049 & 0.054 & 0.109 & 0.021 & 0.095 & 0.012 & 0.014 & 0.033 & 0.076\\ 0.068 & 0.072 & 0.083 & 0.13 & 0.024 & 0.115 & 0.029 & 0.034 & 0.113 & 0.041\end{bmatrix} \quad (24)$$

$$Ux(I-U)^{-1} = \begin{bmatrix} 0.123 & 0.224 & 0.239 & 0.307 & 0.153 & 0.283 & 0.108 & 0.101 & 0.277 & 0.255 \\ 0.186 & 0.121 & 0.22 & 0.286 & 0.131 & 0.268 & 0.103 & 0.1 & 0.264 & 0.242 \\ 0.161 & 0.172 & 0.122 & 0.269 & 0.105 & 0.243 & 0.099 & 0.084 & 0.246 & 0.222 \\ 0.093 & 0.106 & 0.119 & 0.104 & 0.065 & 0.168 & 0.059 & 0.058 & 0.157 & 0.145 \\ 0.242 & 0.265 & 0.283 & 0.352 & 0.108 & 0.334 & 0.156 & 0.152 & 0.327 & 0.312 \\ 0.102 & 0.103 & 0.15 & 0.207 & 0.075 & 0.108 & 0.073 & 0.063 & 0.178 & 0.165 \\ 0.273 & 0.285 & 0.3 & 0.374 & 0.208 & 0.352 & 0.101 & 0.178 & 0.349 & 0.326 \\ 0.275 & 0.286 & 0.31 & 0.376 & 0.209 & 0.356 & 0.182 & 0.098 & 0.351 & 0.326 \\ 0.13 & 0.136 & 0.148 & 0.219 & 0.085 & 0.2 & 0.069 & 0.071 & 0.117 & 0.176 \\ 0.164 & 0.171 & 0.188 & 0.253 & 0.101 & 0.232 & 0.098 & 0.104 & 0.229 & 0.134 \end{bmatrix} \quad (25)$$

The total fuzzy direct relationship matrix is tabulated in Table 8.

Table 8. Total Fuzzy Direct Relationship Matrix

	Total Fuzzy Direct Relationship Matrix (l, m, u)										
L		**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0.008	0.067	0.066	0.119	0.028	0.095	0.004	0.004	0.084	0.067
	K2	0.036	0.008	0.054	0.095	0.014	0.081	0.004	0.003	0.079	0.062
	K3	0.023	0.029	0.008	0.095	0.004	0.068	0.01	0.001	0.076	0.055
	K4	0.001	0.006	0.011	0.006	0	0.034	0	0	0.025	0.022
	K5	0.062	0.083	0.088	0.139	0.005	0.126	0.024	0.024	0.119	0.112
	K6	0.004	0.002	0.024	0.056	0	0.007	0.003	0	0.036	0.032
	K7	0.099	0.104	0.105	0.151	0.056	0.132	0.005	0.043	0.138	0.112
	K8	0.104	0.104	0.119	0.153	0.057	0.142	0.044	0.004	0.135	0.104
	K9	0.014	0.014	0.016	0.058	0.003	0.047	0.001	0	0.007	0.033
	K10	0.025	0.026	0.033	0.069	0.002	0.056	0.006	0.008	0.055	0.01
M		**K1**	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0.036	0.118	0.123	0.185	0.066	0.16	0.029	0.026	0.151	0.128
	K2	0.082	0.035	0.108	0.159	0.046	0.144	0.027	0.026	0.141	0.12
	K3	0.065	0.072	0.036	0.153	0.028	0.126	0.031	0.017	0.132	0.108
	K4	0.021	0.031	0.039	0.027	0.011	0.075	0.01	0.009	0.065	0.058
	K5	0.122	0.145	0.157	0.217	0.029	0.202	0.065	0.063	0.194	0.183
	K6	0.027	0.024	0.063	0.103	0.014	0.03	0.018	0.011	0.08	0.072
	K7	0.159	0.167	0.173	0.235	0.104	0.213	0.027	0.084	0.216	0.187
	K8	0.162	0.168	0.187	0.237	0.104	0.221	0.087	0.024	0.215	0.183
	K9	0.046	0.049	0.054	0.109	0.021	0.095	0.012	0.014	0.033	0.076
	K10	0.068	0.072	0.083	0.13	0.024	0.115	0.029	0.034	0.113	0.041
		K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
	K1	0.123	0.224	0.239	0.307	0.153	0.283	0.108	0.101	0.277	0.255
	K2	0.186	0.121	0.22	0.286	0.131	0.268	0.103	0.1	0.264	0.242

U	**K3**	0.161	0.172	0.122	0.269	0.105	0.243	0.099	0.084	0.246	0.222
	K4	0.093	0.106	0.119	0.104	0.065	0.168	0.059	0.058	0.157	0.145
	K5	0.242	0.265	0.283	0.352	0.108	0.334	0.156	0.152	0.327	0.312
	K6	0.102	0.103	0.15	0.207	0.075	0.108	0.073	0.063	0.178	0.165
	K7	0.273	0.285	0.3	0.374	0.208	0.352	0.101	0.178	0.349	0.326
	K8	0.275	0.286	0.31	0.376	0.209	0.356	0.182	0.098	0.351	0.326
	K9	0.13	0.136	0.148	0.219	0.085	0.2	0.069	0.071	0.117	0.176
	K10	0.164	0.171	0.188	0.253	0.101	0.232	0.098	0.104	0.229	0.134

Step 5: Identify Cause and Effect Relationships

The column totals in the total fuzzy direct relationship matrix are $\dot{D}_i$ and row totals are $\dot{R}_i$ as shown in Table 9.

Table 9. $\dot{D}_i$ and $\dot{R}_i$ Values

$\dot{D}_i$ **Values (l, m, u)**										
	K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
l	0.377	0.443	0.525	0.94	0.169	0.788	0.101	0.087	0.755	0.608
m	0.789	0.881	1.023	1.556	0.446	1.379	0.336	0.308	1.341	1.155
u	1.748	1.868	2.078	2.747	1.241	2.544	1.048	1.009	2.494	2.304
$\dot{R}_i$ **Values (l,m,u)**										
	K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
l	0.542	0.435	0.369	0.105	0.784	0.165	0.946	0.965	0.194	0.288
m	1.022	0.888	0.768	0.347	1.376	0.442	1.565	1.587	0.509	0.709
u	2.071	1.919	1.723	1.074	2.53	1.224	2.746	2.769	1.351	1.673

Table 10. $\dot{D}_i$ and $\dot{R}_i$ Values

$\dot{D}_i + \dot{R}_i$ **Values (l, m, u)**										
	K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
l	0.919	0.878	0.894	1.046	0.953	0.953	1.047	1.052	0.949	0.897
m	1.811	1.769	1.791	1.903	1.822	1.821	1.9	1.896	1.849	1.864
u	3.819	3.787	3.8	3.822	3.77	3.768	3.794	3.778	3.846	3.977
$\dot{D}_i - \dot{R}_i$ **Values (l,m,u)**										
	K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**	**K10**
l	-0.166	0.008	0.156	0.835	-0.614	0.622	-0.845	-0.878	0.561	0.32
m	-0.234	-0.007	0.255	1.209	-0.93	0.937	-1.229	-1.279	0.832	0.446

u	-0.323	-0.05	0.355	1.673	-1.289	1.319	-1.698	-1.76	1.143	0.63

According to the formulas in Equation 7 and Equation 8, $\overset{:}{D}_i^{Def} + \overset{:}{R}_i^{Def}$ and $\overset{:}{D}_i^{Def} - \overset{:}{R}_i^{Def}$ values are found as in Table 11. This process is called defuzzification, "def" comes from the English word "defuzzying".

Table 11. $\overset{:}{D}_i^{Def} + \overset{:}{R}_i^{Def}$ and $\overset{:}{D}_i^{Def} - \overset{:}{R}_i^{Def}$ Values

Main Criteria	$\overset{:}{D}_i^{Def} + \overset{:}{R}_i^{Def}$	$\overset{:}{D}_i^{Def} - \overset{:}{R}_i^{Def}$
K1	2.09	-0.239
K2	2.051	-0.014
K3	2.069	0.255
K4	2.168	1.231
K5	2.092	-0.941
K6	2.091	0.954
K7	2.16	-1.25
K8	2.155	-1.299
K9	2.123	0.842
K10	2.15	0.461

Step 6: Determination of Main Criteria Weights

According to the formulation in Equation 9, criteria weights are created as in Table 12.

Table 12. Criteria Weights

Main Criteria	**w**	**W**
K1	2.104	0.093
K2	2.051	0.09
K3	2.085	0.091
K4	2.493	0.109
K5	2.294	0.101
K6	2.298	0.101
K7	2.496	0.109
K8	2.517	0.11
K9	2.284	0.1
K10	2.199	0.096

5.2. Evaluation of Alternatives and Selection of the Best Alternative

At this stage, the 5 decision makers in the project evaluate the relationship between the main criteria and the alternatives, and based on these relationships, the alternatives are ranked using the Fuzzy TOPSIS method.

Step 1: Selection of Decision Makers and Solution Alternatives

After the evaluation of the decision-making group, which will have the authority to decide on the solution of the problem and determine the criteria weights, 5 different solution alternatives are identified.

Step 2: Evaluation of Criteria and Alternatives with Linguistic Variables

Alternatives are evaluated with linguistic variables according to the criteria. Evaluations are made by 5 different experts. For example, the evaluations made by the 1st Expert are given in Table 13.

Table 13. 1. Expert's Assessment of Main Criteria-Alternatives

Decision Maker 1					
	A1	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
K1	7	2	6	5	5
K2	5	4	6	7	5
K3	4	5	7	7	6
K4	2	1	5	5	4
K5	5	4	6	6	7
K6	3	2	4	5	6
K7	5	4	7	7	6
K8	4	4	6	6	5
K9	5	4	7	5	4
K10	6	5	6	7	5

Step 3: Transforming the Assessments into Fuzzy Numbers

In step 2, the evaluations made are converted into fuzzy numbers according to the fuzzy scale determined in Table 1. In Table 14, the evaluation results of Expert 1 are transformed into triangular fuzzy numbers according to the fuzzy scale.

Table 14. 1.Triangular Fuzzy Number Representation of the Expert's Evaluation of the Main Criteria-Alternatives

	Decision Maker 1 (l, m, u)

		A1	A2	A3	A4	A5
L	K1	0.9	0	0.7	0.5	0.5
	K2	0.5	0.3	0.7	0.9	0.5
	K3	0.3	0.5	0.9	0.9	0.7
	K4	0	0	0.5	0.5	0.3
	K5	0.5	0.3	0.7	0.7	0.9
	K6	0.1	0	0.3	0.5	0.7
	K7	0.5	0.3	0.9	0.9	0.7
	K8	0.3	0.3	0.7	0.7	0.5
	K9	0.5	0.3	0.9	0.5	0.3
	K10	0.7	0.5	0.7	0.9	0.5
M		A1	A2	A3	A4	A5
	K1	1	0.1	0.9	0.7	0.7
	K2	0.7	0.5	0.9	1	0.7
	K3	0.5	0.7	1	1	0.9
	K4	0.1	0	0.7	0.7	0.5
	K5	0.7	0.5	0.9	0.9	1
	K6	0.3	0.1	0.5	0.7	0.9
	K7	0.7	0.5	1	1	0.9
	K8	0.5	0.5	0.9	0.9	0.7
	K9	0.7	0.5	1	0.7	0.5
	K10	0.9	0.7	0.9	1	0.7
U		A1	A2	A3	A4	A5
	K1	1	0.3	1	0.9	0.9
	K2	0.9	0.7	1	1	0.9
	K3	0.7	0.9	1	1	1
	K4	0.3	0.1	0.9	0.9	0.7
	K5	0.9	0.7	1	1	1
	K6	0.5	0.3	0.7	0.9	1
	K7	0.9	0.7	1	1	1
	K8	0.7	0.7	1	1	0.9
	K9	0.9	0.7	1	0.9	0.7
	K10	1	0.9	1	1	0.9

Step 4: Creation of the Fuzzy Decision Matrix

Based on the data received from 5 expert decision makers, the fuzzy decision matrix is created as in Table 15 by averaging each cell of 5 of the matrices created as in Table 14, that is, by applying the formula in Equation 11.

Table 15. Fuzzy Decision Matrix

	Fuzzy Decision Matrix (l, m, u)					
L		**A1**	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
	K1	0.74	0.24	0.74	0.5	0.28
	K2	0.62	0.46	0.82	0.78	0.5
	K3	0.62	0.46	0.82	0.58	0.54
	K4	0.1	0.04	0.5	0.5	0.62
	K5	0.7	0.46	0.82	0.7	0.78
	K6	0.32	0.14	0.46	0.38	0.78
	K7	0.62	0.42	0.82	0.74	0.38
	K8	0.34	0.24	0.82	0.74	0.42
	K9	0.74	0.24	0.74	0.28	0.2
	K10	0.62	0.46	0.78	0.7	0.66
M		**A1**	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
	K1	0.9	0.42	0.9	0.7	0.46
	K2	0.8	0.66	0.96	0.92	0.7
	K3	0.8	0.66	0.96	0.76	0.74
	K4	0.24	0.16	0.7	0.7	0.8
	K5	0.88	0.66	0.96	0.88	0.94
	K6	0.5	0.3	0.66	0.58	0.94
	K7	0.8	0.62	0.96	0.92	0.58
	K8	0.54	0.42	0.96	0.92	0.62
	K9	0.9	0.42	0.9	0.46	0.38
	K10	0.8	0.66	0.94	0.88	0.82
		A1	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
U	**K1**	0.98	0.62	0.98	0.86	0.66
	K2	0.92	0.84	1	0.98	0.88
	K3	0.92	0.84	1	0.9	0.9
	K4	0.42	0.34	0.88	0.88	0.92
	K5	0.98	0.84	1	0.98	1
	K6	0.68	0.5	0.84	0.78	1
	K7	0.92	0.82	1	1	0.76
	K8	0.74	0.62	1	1	0.82
	K9	0.98	0.62	0.98	0.66	0.58
	K10	0.92	0.84	1	0.98	0.92

Step 5: Constructing the Normalized Fuzzy Decision Matrix

In Step 4, the fuzzy decision matrix is normalized by the formula given in Equation 13. In short, the values below each alternative are divided by the largest value within that alternative. In this way, the normalized fuzzy decision matrix in Table 16 is created.

Table 16. Normalized Fuzzy Decision Matrix

	Normalized Fuzzy Decision Matrix (l, m, u)					
		A1	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
L	**K1**	0.154	0.05	0.154	0.104	0.058
	K2	0.129	0.096	0.171	0.163	0.104
	K3	0.129	0.096	0.171	0.121	0.113
	K4	0.021	0.008	0.104	0.104	0.129
	K5	0.146	0.096	0.171	0.146	0.163
	K6	0.067	0.029	0.096	0.079	0.163
	K7	0.129	0.088	0.171	0.154	0.079
	K8	0.071	0.05	0.171	0.154	0.088
	K9	0.154	0.05	0.154	0.058	0.042
	K10	0.129	0.096	0.163	0.146	0.138
M		**A1**	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
	K1	0.188	0.088	0.188	0.146	0.096
	K2	0.167	0.138	0.2	0.192	0.146
	K3	0.167	0.138	0.2	0.158	0.154
	K4	0.05	0.033	0.146	0.146	0.167
	K5	0.183	0.138	0.2	0.183	0.196
	K6	0.104	0.063	0.138	0.121	0.196
	K7	0.167	0.129	0.2	0.192	0.121
	K8	0.113	0.088	0.2	0.192	0.129
	K9	0.188	0.088	0.188	0.096	0.079
	K10	0.167	0.138	0.196	0.183	0.171
U		**A1**	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
	K1	0.204	0.129	0.204	0.179	0.138
	K2	0.192	0.175	0.208	0.204	0.183
	K3	0.192	0.175	0.208	0.188	0.188
	K4	0.088	0.071	0.183	0.183	0.192
	K5	0.204	0.175	0.208	0.204	0.208
	K6	0.142	0.104	0.175	0.163	0.208
	K7	0.192	0.171	0.208	0.208	0.158
	K8	0.154	0.129	0.208	0.208	0.171
	K9	0.204	0.129	0.204	0.138	0.121

	K10	0.192	0.175	0.208	0.204	0.192

Step 6: Constructing a Weighted Normalized Fuzzy Decision Matrix

The weighted normalized fuzzy decision matrix is calculated according to the formulation in Equation 16. In short, the weighted normalized fuzzy decision matrix is obtained by multiplying the normalized fuzzy decision matrix found in step 5 by the sub-criteria weights found by the Fuzzy DEMATEL method in section 5.1. The weighted normalized fuzzy decision matrix is given in Table 17.

Table 17. Weighted Normalized Fuzzy Decision Matrix

	Weighted Normalized Fuzzy Decision Matrix (l, m, u)					
		A1	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
L	**K1**	0.014	0.005	0.014	0.01	0.005
	K2	0.012	0.009	0.015	0.015	0.009
	K3	0.012	0.009	0.016	0.011	0.01
	K4	0.002	0.001	0.011	0.011	0.014
	K5	0.015	0.01	0.017	0.015	0.016
	K6	0.007	0.003	0.01	0.008	0.016
	K7	0.014	0.01	0.019	0.017	0.009
	K8	0.008	0.006	0.019	0.017	0.01
	K9	0.015	0.005	0.015	0.006	0.004
	K10	0.012	0.009	0.016	0.014	0.013
M		**A1**	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
	K1	0.017	0.008	0.017	0.014	0.009
	K2	0.015	0.012	0.018	0.017	0.013
	K3	0.015	0.013	0.018	0.014	0.014
	K4	0.005	0.004	0.016	0.016	0.018
	K5	0.019	0.014	0.02	0.019	0.02
	K6	0.011	0.006	0.014	0.012	0.02
	K7	0.018	0.014	0.022	0.021	0.013
	K8	0.012	0.01	0.022	0.021	0.014
	K9	0.019	0.009	0.019	0.01	0.008
	K10	0.016	0.013	0.019	0.018	0.016
		A1	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
	K1	0.019	0.012	0.019	0.017	0.013
	K2	0.017	0.016	0.019	0.018	0.017
	K3	0.017	0.016	0.019	0.017	0.017
	K4	0.01	0.008	0.02	0.02	0.021

U	**K5**	0.021	0.018	0.021	0.021	0.021
	K6	0.014	0.011	0.018	0.016	0.021
	K7	0.021	0.019	0.023	0.023	0.017
	K8	0.017	0.014	0.023	0.023	0.019
	K9	0.02	0.013	0.02	0.014	0.012
	K10	0.018	0.017	0.02	0.02	0.018

Step 7: Determination of Fuzzy Positive and Negative Ideal Solutions

Fuzzy positive ideal solution and fuzzy negative ideal solution values are found as given in Equation 26 and Equation 27 respectively.

$$A^* = [(0.015, 0.019, 0.021), (0, 01, 0.014, 0.019), (0.019, 0.022, 0.023), (0.017, 0.021, 0.023), (0.016, 0.02, 0.021)]$$

(27)

$$A^- = [(0.002, 0.005, 0.01), (0.001, 0.004, 0.008), (0.01, 0.014, 0.018), (0.006, 0.01, 0.014), (0.004, 0.008, 0.012)] \quad (28)$$

Step 8: Calculation of Proximity Coefficients

The positive and negative distances of the 5 alternative solutions according to the 10 main criteria are first calculated according to the Vertex method in Equation 21. Then, the distances of each solution alternative from the fuzzy positive ideal solution and the fuzzy negative ideal solution are calculated according to Equation 19 and Equation 20. These values are given in Table 18 and Table 19 respectively.

Table 18. The Distance (Proximity Coefficients) Between Ai=(i=1,...5) and A^* for Each Criterion

Criteria	d(A1, A^*)	d(A2, A^*)	d(A3, A^*)	d(A4, A^*)	d(A5, A^*)
K1	0.001	0.006	0.004	0.007	0.01
K2	0.004	0.002	0.004	0.004	0.006
K3	0.004	0.002	0.004	0.006	0.005
K4	0.013	0.01	0.006	0.005	0.002
K5	0	0.001	0.002	0.002	0
K6	0.008	0.008	0.008	0.008	0
K7	0.001	0	0	0	0.006
K8	0.006	0.004	0	0	0.005
K9	0	0.005	0.003	0.011	0.011
K10	0.003	0.001	0.003	0.003	0.003

Table 19. The Distance (Proximity Coefficients) Between Ai=(i=1,...5) and A^- for Each Criterion

Criteria	d(A1, A^-)	d(A2, A^-)	d(A3, A^-)	d(A4, A^-)	d(A5, A^-)
K1	0.011	0.004	0.003	0.004	0.001
K2	0.009	0.008	0.004	0.007	0.005
K3	0.009	0.008	0.004	0.005	0.006
K4	0	0	0.002	0.006	0.01
K5	0.012	0.01	0.006	0.008	0.011
K6	0.005	0.003	0	0.002	0.011
K7	0.012	0.01	0.007	0.01	0.005
K8	0.007	0.006	0.008	0.011	0.006
K9	0.012	0.005	0.005	0	0
K10	0.01	0.009	0.005	0.007	0.008

Step 9: Finding Proximity Coefficients for Alternatives

After calculating the distances of all 5 alternatives to the positive and negative ideal solution for all criteria, d_i^* and d_i^- values are obtained for the alternatives and CC_i proximity coefficients are found for each alternative according to the formulation in Equation 22. These values are given in Table 20.

Table 20. Finding the Closeness Coefficients for Each Alternative

	A1	**A2**	**A3**	**A4**	**A5**
d_i^*	0.04	0.039	0.033	0.046	0.049
d_i^-	0.087	0.062	0.044	0.061	0.063
$d_i^* + d_i^-$	0.127	0.101	0.078	0.107	0.112
CC_i	0.687	0.616	1.323	0.567	0.562

Step 10: Ranking of Alternatives

In other words, when the closeness coefficients of the alternatives are ranked from largest to smallest, A3>A1>A2>A4>A5. In other words, the alternative solution numbered 3 “to be a data specialist” was determined as the field in which the graduates of the statistics department wanted to work the most, followed by “to be a statistician”, “to be a production planning and quality specialist”, “to be a software developer” and “to be an academician”.

6. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

In this study has effectively analyzed the factors influencing career selection among statistics graduates and identified the significance of various criteria in shaping their preferences. Individuals' personality traits, values, interests, abilities, and skills are critical in determining their career paths, alongside societal perceptions of professions and their financial and moral rewards. To evaluate these factors comprehensively, Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods, including fuzzy DEMATEL and fuzzy TOPSIS, were applied. Relationships between the main criteria were analyzed using fuzzy DEMATEL based on expert opinions, followed by ranking alternatives using fuzzy TOPSIS. This mixed approach provided a systematic framework to identify the most suitable career alternatives across five fields of study and addressed the inherent uncertainty in decision-making processes.

The findings revealed that graduates who prioritize numerical aptitude, professional values, and social facilities often prefer careers as data specialists. It was observed that factors such as interests, skills, family influence, psychological needs, financial returns, job prospects, coursework, and social opportunities also significantly influence career choices. The demand for data-driven roles, particularly data specialists, has grown significantly in today's job market, placing this profession among the top 10 most lucrative careers globally (Horat & Deniz, 2020). This aligns with the increasing emphasis on big data and the need for professionals capable of extracting actionable insights.

However, statistics departments, which primarily offer theoretical education, may lose ground to engineering faculties, particularly computer engineering, for students aiming to become data scientists or pursue similar roles. Data scientists require a deeper understanding of statistics than programmers and greater programming expertise than traditional statisticians, driving demand for graduates with interdisciplinary skills. To remain competitive, statistics departments must adapt by integrating practical, industry-relevant skills, such as data science, programming, machine learning, and artificial intelligence, into their curricula.

To address these challenges, universities should enhance their curricula with applied skills like data visualization, advanced programming, and AI. Offering specialized certifications or interdisciplinary programs that bridge statistics with computer engineering or business administration can further prepare students for versatile career paths. Career guidance initiatives, such as mentorship programs and workshops, should also help students identify their strengths and align them with suitable career goals. Additionally, students should

actively pursue internships and projects in data-centric roles to gain hands-on experience, while self-assessment tools can help them better understand their values and aptitudes.

Employers, on the other hand, should strengthen collaborations with academia by providing internships, real-world projects, and guest lectures to prepare students for workforce demands. Companies should also invest in upskilling initiatives to further enhance the statistical and technical expertise of their employees. Moreover, working with statistics graduates, who are true data experts, is critical for collecting and organizing high-quality data for accurate analysis and stronger future predictions. Challenges such as the rejection of data requests or difficulties in data storage and organization highlight the need for statisticians' expertise in ensuring reliable and actionable data insights.

Future research can build on this study by applying the integrated fuzzy DEMATEL and fuzzy TOPSIS methodology to other disciplines, validating its robustness and adaptability. Longitudinal studies tracking graduates' career trajectories could provide valuable insights into how preferences evolve and which criteria have lasting impacts on career satisfaction. Additionally, integrating other MCDM methods or conducting sensitivity analyses could further enhance the reliability of these findings.

In today's era of technological transformation, the demand for professionals skilled in big data, analytics, and machine learning will continue to rise. Statistics departments must adapt to this reality by incorporating cutting-edge technologies into their programs, ensuring that graduates are well-prepared to meet industry demands. Governments and institutions should also promote statistical education through funding and interdisciplinary innovation, enabling graduates to thrive in emerging fields. By aligning curricula, research, and career guidance with market trends, stakeholders can ensure that statistics graduates excel in their careers and contribute meaningfully to a data-driven world.

Declaration of Research and Publication Ethics

In order to apply the survey method in this study, permission was obtained from the Mimar Sinan Fine Arts University Science and Engineering Scientific Research and Publication Ethics Committee dated 24.05.2024, number E-15207191-050.04-168133, and research and publication ethics were complied with in this study.

Researcher's Contribution Rate Statement

In this study, Mert Ersen contributed 50%, Semra Erbolat Taşabat 30% and Kemal Cem Söylemez 20%.

Declaration of Researcher's Conflict of Interest

There are no potential conflicts of interest in this study.

REFERENCES

Abbasi, M., Hosnavi, R., & Tebrizi, B. (2013). Application of fuzzy DEMATEL in risks evaluation of knowledge- based networks. *Hindawi Publishing Corporation Journal of Optimization*, 1-7.

Abiseva, Ş. (1997). Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Bazı Etmenler. (Unpublished master's thesis). Uludağ University, Social Sciences Institute. Bursa.

Ada, E., Kazançoğlu, Y., & Aksoy, M. (2011, Haziran). *Esnek üretim sistemlerine etki eden faktörlerin bulanık DEMATEL yöntemi kullanılarak değerlendirilmesi*. XIth Production Research Symposium, Istanbul, Turkey, 722-731.

Adıgüzel, O., & Erdoğan, A. (2014). Anne Roe ve Holland'ın kişilik kuramları ile Shein'in kariyer değerlerinin içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmesi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, *6*(3), 15-25.

Agrawal, V., Seth, N., & Dixit, J. (2020). A combined AHP–TOPSIS–DEMATEL approach for evaluating success factors of e-service quality: an experience from Indian banking industry. *Electronic Commerce Research*, *22*.

Akbayır, K. (2002). Öğretmenlik mesleğine yönelmede ailenin ve branş seçiminde cinsiyetin rolü. *V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi Dergisi*, *2*, 1183-1188.

Akın, N. G. (2017). İşletme Bölümü Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Bulanık DEMATEL Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, *13*(4), 873-890. https://doi.org/10.17130/ijmeb.2017433413

Akın, N. G., & Akyıldız, M. (2018). Fen Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Bulanık TOPSIS Yöntemi ile Analizi. *Journal of Management and Economics Research*, *16*(1), 77-97. https://doi.org/10.11611/yead.359180

Alay, S. (2000). Relationship Between Time Management and Academic Achivement of Selected University Students. (Unpublished master's thesis). ODTÜ, Ankara.

Altan, Ş., & Karaş-Aydın, E. (2015). Bulanık DEMATEL ve bulanık TOPSIS yöntemleri ile üçüncü parti lojistik firma seçimi için bütünleşik bir model yaklaşımı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *20*(3), 99-119.

Altıntaş-Yüksel, E. (2019). Sınıf Öğretmenlerinin Mesleki Yenilikçilik Eğilimleri ve Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. (Doctoral dissertation). Gazi University, Institute of Educational Sciences, Ankara.

Arı, E. (2009). Bulanık Mantık Tabanlı Mesleki Yönlendirme. (Unpublished master's thesis). Sakarya University, Institute of Natural Sciences, Sakarya.

Atlı, A. (2012). Lise öğrencilerinin mesleki değerlerinin incelenmesi. (Unpublished master's thesis). İnönü University, Institute of Educational Sciences, Malatya.

Aydemir, L. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Meslek Tercihlerini Belirleyen Faktörlere Yönelik Bir İnceleme. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *6*(5), 713-723. https://doi.org/10.18506/anemon.378084

Ayhan, E. (2013). Satın Alma Sürecinde Tedarikçi Seçimi ve Yönetimi Üzerine Mobilya Endüstrisinde Bir Uygulama. (Unpublished master's thesis). Istanbul University, Institute of Graduate Studies in Sciences, Istanbul.

Ayık, Y. Z., Özdemir, A. & Yavuz, U. (2007). Lise türü ve lise mezuniyet başarısının, kazanılan fakülte ile ilişkisinin veri madenciliği tekniği ile analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *10*(2), 441-454.

Ayvaz, B., Boltürk, E., & Kaçtıoğlu, S. (2015). Supplıer Selectıon with TOPSIS Method In Fuzzy Environment: An Applicatıon In Banking Sector Research Article. *Sigma Journal Engineering And Natural Science*, *33*(3), 351-362.

Bali, Ö., Tutun, S., Pala, A. & Çörekçi, C. (2014). A MCDM Approach with Fuzzy DEMATEL and Fuzzy TOPSIS for 3PL Provider Selection. *Sigma, 32*(2), 222-39.

Başkal, S. (2009). Anadolu, Fen ve Genel Liselerde Eğitim Alan Son Sınıf Öğrencilerinin Bir Üst Öğrenime Geçişte Meslek Seçimi İle İlgili Yaşadıkları Kaygıların Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Muğla İli Örneği). (Unpublished master's thesis). Yeditepe University, Social Sciences Institute, Istanbul.

Baykaşoğlu, A., Kaplanoğlu, V., Durmuşoğlu, Z. & Şahin, C. (2013). Integrating Fuzzy DEMATEL and Fuzzy Hierarchical TOPSIS Methods For Truck Selection. *Expert Systems With Applications, 40,* 899-907.

Bekleyiş, F. (2007). Öğrencilerin Mesleki İlgi Alanlarının ve Ailenin Meslek Seçimine Etkisi. (Unpublished master's thesis). Abant İzzet Baysal University, Social Sciences Institute, Bolu.

Brown, D. (2002). *Career choice and development – introduction to theories of career development and choice- origins, evolution, and current efforts*. Fourth Edition, San Francisco: Jossey- Bass.

Brown, D. (2003). *Career information, career counseling and career development*. ABD: Pearson Education, Inc.

Büyüközkan, G. & Çifçi, G. (2012). A Novel Hybrid MCDM Approach Based On Fuzzy DEMATEL, Fuzzy ANP and Fuzzy TOPSIS to Evaluate Green Supplier. *Expert Systems With Applications*, *39*(3), 3000-3011.

Canstantine, M. G.,Wallece, B.C. & Kindaichi, M.M. (2005). Examining Contextual Factorsin the Career Desicion Statudof African American Adolescent. *Journal of Career Assestment,13*, 307-319.

Carlsson, C. ve Fuller, R. (1996). Fuzzy multiple criteria decision making: recent developments. *Fuzzy Sets and Systems, 78*(2), 139-153.

Chen, C. T. (2000). Extensions of the TOPSIS for Group Decision-Making under Fuzzy Environment. *Fuzzy Sets and Systems, 114*, 1-9. https://doi.org/10.1016/S0165-0114(97)00377-1

Chu T. C., (2002). Selecting plant location via a fuzzy TOPSIS approach. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, *20*, 859–864.

Chu, T. C. & Lin, Y. C. (2003). A fuzzy TOPSIS method for robot selection. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, *21*, 284–290.

Crites, J. O. (1969). *Vocational psychology: The study of vocational behavior and development*. New York: McGraw-Hill.

Çakın, E., & Özdemir, A. (2015). Bölgesel gelişmişlikte ar-ge ve inovasyonun rolü: DEMATEL tabanlı analitik ağ süreci (DANP) ve TOPSIS yöntemleri ile bölgelerarası bir analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *30*(1), 115-144.

Çelik, H. (2009). Anadolu Liselerinde Son Sınıfta Okuyan Öğrencilerin Meslek Tercihlerine Etki Eden Faktörler. (Unpublished master's thesis). Yeditepe University, Social Sciences Institute, Istanbul.

Çınar, N. T. (2010). Kuruluş Yeri Seçiminde Bulanık TOPSIS Yöntemi ve Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *1*, 37-45.

Çınar, Y. (2013). Kariyer tercihi probleminin yapısal bir modeli ve riske karşı tutumlar: Olasılıklı DEMATEL yöntemi temelli bütünleşik bir yaklaşım. *Sosyo Ekonomi*, *19*(19), 157- 186.

Dalalah, D., Hayajneh, M. & Batieha, F. (2011). A Fuzzy Multi-Critera Decision Making Model for Supplier Selection. *Expert Systems with Applications*, 38, 8834-8391.

Damgacı, E. (2016). Alternatif Enerji Kaynaklarının Sezgisel Bulanık TOPSİS Yöntemiyle Değerlendirilmesi. (Unpublished master's thesis), Gazi University, Graduate School of Natural and Applied Sciences, Ankara.

Demirdelen, D. & Ulama, Ş. (2013). Demografik değişkenlerin kariyer tatminine etkileri: antalya'da 5 yıldızlı otel işletmelerinde bir araştırma. *İşletme Bilimi Dergisi*, *1*(2), 65-89.

Durmaz, M., Hüseyinli, T. ve Güçlü, C. (2016). Zaman Yönetimi Becerileri İle Akademik Başarı Arasındaki İlişki, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *5*(7), 2291-2303. https://doi.org/10.15869/itobiad.260266

Ecer, F. (2007). Fuzzy TOPSIS Yöntemiyle İnsan Kaynağı Seçiminde Adayların Değerlemesi ve Bir Uygulama. (Unpublished doctoral thesis). Afyon Kocatepe University, Social Sciences Institute, Afyonkarahisar.

Ecer, F., Vurur, N.S., & Özdemir, L. (2014). Bulanık Bir Modelle Firmaları Değerlendirme ve Optimal Portföy Oluşturma: Çimento Sektöründe Bir Uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *6*(11), 476-500.

Eleren, A., & Ersoy M. (2007). Mermer Blok Kesim Yöntemlerinin Bulanık TOPSİS Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *Madencilik, 46*(3), 9-22.

Eray, E. (2015). İnşaat Sektöründe Tedarikçi Seçiminde Kullanılan Çok Amaçlı Karar Destek Yöntemlerinin Karşılaştırılması. (Unpublished master's thesis). Istanbul Technical University, Institute of Natural and Applied Sciences, Istanbul.

Erginel, N., Çakmak, T., & Şentürk, S. (2010). Numara Taşınabilirliği Uygulaması Sonrası Türkiye'de GSM Operatör Tercihlerinin Bulanık TOPSİS Yaklaşımı İle Belirlenmesi. *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi A- Uygulamalı Bilimler ve Mühendislik*. *11*(2), 81-93.

Ertuğrul, İ., & Özçil, A. (2014). Çok Kriterli Karar Vermede TOPSİS ve VIKOR Yöntemleriyle Klima Seçimi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. *4*(1), 267-282.

Fontela, E. & Gabus, A. (1974). DEMATEL, Innovative Methods. *Report No.2 Structural Analysis of the World Problematique, Battelle Geneva Research Institute*, 67- 69.

Frady, W. P.(2005). A study of high school student's career interest inventories and their relationships to students completion of ccccupational programs. (Unpublished doctoral dissertation). Clemson University, USA.

Ganser, T. (2002). The new teacher mentors: Four trends that are changing the look of mentoring programs for new teachers. *American School Board Journal*, *189*(12), 25–27.

Gök-Kısa, A. C., & Çelik, P. (2022). Bulanık DEMATEL Yaklaşımı ile Proje Başarısına Etki Eden Kritik Faktörlerin Değerlendirilmesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, *23*(1), 71-86. https://doi.org/10.31671/doujournal.1064623

Gök-Kısa, A. C. & Perçin, S. (2017). Bütünleşik bulanık DEMATEL-bulanık VIKOR yaklaşımının makine seçimi problemlerine uygulanması, *Journal of Yasar University*, *12*(48), 249-256.

Greenhaus, J.H., Parasuraman, S. & Wormley, W. (1990). Effects of race on organizational experiences, job performance evaluations, and career outcomes. *Academy of Management Journal*, *33*(1), 64-86.

Gülsün, B. ve Erdoğmuş, K. N. (2021). Bankacılık Sektöründe Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi ve Bulanık TOPSIS Yöntemleri ile Finansal Performans Değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, *25*(1), 1-15.

Gürsoy, N. (2019). Bulanık DEMATEL ve Bulanık TOPSIS yöntemleri ile üretme satın kararlarını etkileyen faktörlerin incelenmesi ve otomotiv yedek parça sektöründe bir uygulama. (Master's thesis). Sakarya University, Graduate School of Natural and Applied Sciences, Sakarya.

Harris, K. L. & Rottinghaus, P. J. (2015). Vocational interest and personal style patterns exploring subjective wellbeing using the strong interest inventory. *Journal of Career Assessment*, *10*, 41-79.

Horat, S. I., & Deniz, E. (2020). Türkiye'de Veri Bilimi ve İstatistik. *Eurasian Econometrics Statistics & Emprical Economics Journal*, *15*, 36–49. https://doi.org/10.17740/eas.stat.2020-V15-03

Hsu, T. K., Tsai, Y. F., & Wu, H. H. (2009). The preference analysis for tourist choice of destination: A case study of Taiwan. *Tourism Management*, *30*(2), 288-297.

Hwang, C.L. and Yoon, K. (1981). *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*, New York: Springer-Verlag.

Jassbi, J., Mohamadnejad, F. & Nasrollahzadeh, H. (2011). A Fuzzy DEMATEL Framework For Modeling Cause and Effect Relationships of Strategy Map. *Expert Systems with Applications*, *38*, 5967–5973.

Kahraman, C., Çevik, S., Ates, N.Y. & Gülbay, M. (2007). Fuzzy multi-criteria evaluation of industrial robotic systems. *Computers & Industrial Engineering*, *52*(4), 414-433.

Karaatlı, M., Ömürbek, N., Işık, E., & Yılmaz, E. (2016). Performans değerlemesinde DEMATEL ve bulanık TOPSIS uygulaması. *Ege Academic Review*, *16*(1), 49-64.

Karagülle, B. (2007). Türkiye'de İşsizliğe Bir Çözüm Önerisi Olarak Türkiye İş Kurumu'nun İş Danışmanlığı Hizmetleri. (Expertise Thesis). Ministry of Labor and Social Security, General Directorate of Turkish Employment Agency, Ankara.

Kartal, K. S., Ayyıldız, E., & Alp, S. (2019). Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler ile Kariyer Planlama/Tercih Kriterleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi*, *3*(5), 29-50.

Kars, V. (2012). *Meslek Seçiminde Öğrencinin Karşılaştığı Sorunlar ve Farkındalık*. (Unpublished medical specialty thesis). Yüzüncü Yıl University, Faculty of Medicine, Van.

Kelemenis, A., Ergazakis K., & Askounis, D. (2011). Support Managers' Selection Using An Extension Of Fuzzy TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, *38*(3), 2774–2782.

Kılınç, A. (2007). Üniversite Seçiminde Öğrenci Yönelimlerini Etkileyen Faktörler. (Unpublished master's thesis). Marmara University, Institute of Pure and Applied Sciences, Istanbul.

Kıyak, S. (2006). Genel Lise Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yaparken Temel Aldığı Kriterler. (Unpublished master's thesis). Yeditepe University, Social Sciences Institute, Istanbul.

Kiraz, A., & Gürsoy, N. (2019). Üretme-Satın Alma Karar Problemi için Otomotiv Yedek Parça Sektöründe Entregre Bulanık DEMATEL ve Bulanık TOPSIS Uygulaması. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, *6*(2), 309-326. https://doi.org/10.35193/bseufbd.555695

Koch, R. (1998). The 80/20 Principle: The Secret of Achieving More with Less. London: Nicholas Brealey Publishing.

Kordon, E. (2006). Yetkinliklere Dayalı Kariyer Planlama ve Endüstri Mühendisliği Öğrencileri İçin Bir Uygulama. (Master's thesis). Pamukkale University, Graduate School of Natural and Applied Sciences, Denizli.

Korkut-Owen, F. (2008). *Meslek Seçimi ve Meslek Seçimini Etkileyen Etmenler*. Ragıp Özyürek (Ed.), Kariyer Yolculuğu İçinde. Euroguidance (Avrupa Rehberlik Merkezi), Avrupa Birliği Eğitim ve Gençlik Programları Merkezi Başkanlığı, Hayat Boyu Öğrenme Programı (LLP), Ortak Konulu (Transversal) Programı, 1. Baskı, Ankara, 11-46.

Krane, N. E. R., & Tirre, W. C. (2005). Ability assessment in career counseling. In S.D.Brown & R.W.Lent (Eds.), *Career development and counseling* (330-352), New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Kulak, O., Durmuşoğlu, M. B., & Kahraman, C. (2005). Fuzzy multi-attribute equipment selection based on information axiom. *Journal of Materials Processing Technology, 169*(3), 337-345.

Kumar, A. & Singh, R. K. (2019). Integration of AHP and TOPSIS for Supplier Evaluation and Selection in a Steel Manufacturing Company. *Journal of Industrial Engineering International*, *15*(1), 1-14.

Kuştarcı, A. (2010). Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısının Öğrencilerin Fakülte veya Yüksekokul Tercihleri Üzerindeki Etkileri (Cumhuriyet Üniversitesi Örneği). (Unpublished master's thesis). Cumhuriyet University, Social Sciences Institute, Sivas.

Küçük, O., & Ecer, F. (2007). Bulanık TOPSİS Kullanılarak Tedarikçilerin Değerlendirilmesi ve Erzurum'da Bir Uygulama. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *3*(1), 45-65.

Lai, Y.J., Liu, T.Y. & Hwang, C.L. (1994). TOPSIS for MODM. *European Journal of Operational Research*, *76*(3), 486-500.

Li, R. J. (1999). Fuzzy Method in Group Decision Making. *Computers and Mathematics with Applications*, *38*(1), 91-101.

Lin, C. J. ve Wu, W.W. (2008). A Causal Analytical Method For Group Decision-Making Under Fuzzy Environment. *Expert Systems with Applications*, *34*(1), 205-213.

Lu, Y. H., Yeh, C. C., & Liau, T. W. (2022). Exploring the key factors affecting the usage intention for cross-border e-commerce platforms based on DEMATEL and EDAS method. *Electronic Commerce Research*, 1-23.

Madi, E.N., & Md-Tap, A.O. (2011). Fuzzy TOPSIS Method in the Selection of Investment Boards by Incorporating Operational Risks. Proceedings of the World Congress on Engineering. London, U.K,. July, Vol I , 6-8.

Moore, C. A. S. (2006). Career values of college students: An analysıs by generation (Unpublished doctoral dissertation). Colorado State University, Colorado.

Nilashi, M., Zakaria, R., Ibrahim, O., Majid, M. Z. A., Zin, R. M., & Farahmand, M. (2015). MCPCM: A DEMATEL- ANP – based multi-criteria decision-making approach to

evaluate the critical success factors in construction projects. *Arabian Journal for Science and Engineering*, *40*, 343-361.

Okumuş, M. T., Bakan, İ., & Kutluk, M. R. (2022). İşe Tutkunluk, Odaklanma Yeteneğinin Kariyer Tatmini ve İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Bir Alan Çalışması. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *12*(1), 119-138. https://doi.org/10.48146/odusobiad.1034056

Organ, A. (2013). Bulanık DEMATEL yöntemiyle makine seçimini etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *22*(1), 157-172.

Önüt, S. & Soner, S. (2008). Transshipment Site Selection Using The AHS and TOPSIS Approaches Under Fuzzy Environment. *Waste Management, 28*(9), 1552-1559.

Özçil, A., & Ertuğrul, İ. (2016). The performance analysis of fuzzy DEMATEL methods into insurance companies. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *6*(1), 175-200.

Özdağoğlu, A. (2008). Bulanık analitik serim süreci yaklaşımı ile çok ölçütlü karar verme ve bir işletme uygulaması. (Unpublished doctoral dissertation). Dokuz Eylül University, Social Sciences Institute, Department of Business Administration, Izmir.

Özdemir, Ü. (2016). Bulanık DEMATEL ve bulanık TOPSIS yöntemleri kullanılarak limanlarda yaşanan iş kazalarının incelenmesi. *Journal of ETA Maritime Science*, *4*(3), 235-247.

Özhan, M. B. (2015). Lise öğrencilerinin mesleki değerleri ile beş faktör kişilik özellikleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Unpublished master's thesis). Atatürk University, Institute of Educational Sciences, Erzurum.

Özkan, G. (2013). Bulanık TOPSİS ve AHP Yöntemlerinin Karşılaştırılmasına Yönelik Hayvancılık Alanında Bir Uygulama. (Unpublished master's thesis). Afyon Kocatepe University, Institute of Natural and Applied Sciences, Afyon.

Özkaya, E. (2007). İstanbul İli Ümraniye İlçesi Mevlana Lisesi Son sınıf Öğrencilerinin Mesleki İlgileri. (Unpublished master's thesis). Yeditepe University, Social Sciences Institute, Istanbul.

Öztürk, O., (2009). Türkiye Karayollarında Trafik Kazalarının Nedeni ve Bu Kazaların Analizi. (Master's thesis). Gazi University, Gradute School of Natural and Applied Sciences, Ankara.

Özüdoğru, H., & Uzun, H. (2024). Sigortacılık Sektöründe Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi: AHS ve TOPSIS Yöntemi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, *16*(2), 1200–1225.

Özyürek, R. (2013). *Kariyer psikolojik danışmanlığı kuramları: Çocuk ve ergenler için kariyer rehberliği uygulamaları*. Ankara: Nobel.

Pala, O. (2013). Bulanık Mantık ve Çok Kriterli Karar Verme Uygulaması. (Unpublished master's thesis). Dokuz Eylül University, Social Sciences Institute, Izmir.

Patton, W., Creed, P. A. & Watson, M. (2003). Perceived work related and nonwork related barriers in the career development of Australian and South African adolescents. *Australian Journal of Psychology*, *55*(2), 74-82.

Pekkaya, M., & Çolak, N. (2013). Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Derecelerinin AHP ile Belirlenmesi. *International Journal of Social Science*, *6*(2), 797-818.

Pilavcı, D. (2007). Bilgi Çağında Değişen Kariyer Anlayışı ve Üniversite Öğrencilerinin Kariyer Tercihlerini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Uygulama. (Unpublished master's thesis). Çukurova University, Social Sciences Institute, Adana.

Polychroniou, P.V., & Giannikos, I. (2009). A Fuzzy Multicriteria Decision- Making Methodology For Selection Of Human Resources In A Greek Private Bank. *Career Development International*, *14*(4), 372-387.

Roe, A. (1956). Early determinants of vocational choice. *Journal of Counseling Psychology*, *4*, 212-217.

Round, J. B., & Armstrong, P. I. (2005). Assessment of ınterests and values. In S. D. Brown & R.W. Lent (Eds.), *Career development and counseling* (305-329), New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Sarıkaya, T., & Khorshid, L. (2009). Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Etmenlerin İncelenmesi: Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, *7*(2), 393-423.

Soba, M., Şimşek, A., & Bayhan, M. (2014). Bulanık TOPSIS Yöntemi ile Alışveriş Merkezi Kuruluş Yeri Seçimi: Uşak İlinde Bir Uygulama. *Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *3*(2), 103-132.

Spokane, A. R., Luchetta, E. J., & Richwine, M. H. (2002). *Career choice and development – Holland's theory of personalities in work environments*. Fourth Edition, San Francisco: Jossey- Bass.

Srikrishna, S., Sreenivasulu Reddy, A., & Vani, S. (2014). A New Car Selection in the Market using TOPSIS Technique. *International Journal of Engineering Research and General Science*, *2*(4), 177-181.

Super, D. E. (1953). A theory of vocational development. *American Psychologist*, *8*, 185-190.

Szabo, Z. (2006). The influnce of attributional retraining on career choices. *Journal of Cognitive and Behavioral Psychotherapie*, *6*(2), 89-103.

Şeker, G., & Kaya, A. (2018). Lise Öğrencilerinin Meslek Seçiminde Aile Desteği: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, *8*(49), 157-171.

Tan, Y.T., Shen, L.Y., Langston, C., & Liu, Y. (2010). Construction Project Selection Using Fuzzy TOPSIS Approach. *Journal of Modelling in Management*. *5*(3), 302-315.

Trice, A. D., Hughes, M. A., Odom, C., Woods, K., & McClellan, N. C. (1995). The origins of children's career aspirations: IV. Testing hypotheses from four theories. *The Career Development Quarterly*, *43*, 307-322.

Tsai, P. H., Hsiao, W. H., & Chen, C. J. (2023). Which food delivery platforms are winning the restaurant food delivery wars? Analysis from a consumer perspective. *International Journal of Consumer Studies*, *47*(1), 155-176.

Turan, Ü., & Kayıkçı, K. (2019). Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Meslek Seçiminde Okul Rehberlik Hizmetlerinin Rolü. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, *10*(1), 15-33. https://doi.org/10.19160/ijer.514256

Vardarlı, B. (2014). Küresel model bağlamında mesleki ilgilerin Türkiye'deki yapısının incelenmesi: İzmir İli örneği. (Unpublished master's thesis), Ege University, Social Sciences Institute, Izmir.

Vurucu, F. (2010). Meslek Lisesi Öğrencilerinin Meslek Seçimi Yeterliliği ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler. (Unpublished master's thesis). Yeditepe University, Social Sciences Institute, Istanbul.

Wang, J., Liu, S. Y. & Zhang, J. (2005). An Extension of TOPSIS for Fuzzy MCDM based on vague set theory. *Journal of Systems Science and Systems Engineering*, *14*, 1, 73–84.

Wang, Y. J. & Lee, H. S. (2007). Generalizing TOPSIS for Fuzzy Multiple-Criteria Group Decision-Making. *Computers and Mathematics with Applications*, *53*, 1762–1772.

Wang, Y.M. & Elhag, T.M.S. (2006). Fuzzy TOPSIS method based on alpha level sets with an application to bridge risk assessment. *Expert Systems with Applications*, *31*(2), 309-319.

Yang, T. & Hung, C.C. (2007). Multiple- attribute decision making methods for plant layout design problem. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*. *23*(1), 126–137.

Yazıcılar, F.G. (2015). Makine Teçhizat Seçimi Kararı: Bir Uygulama. (Unpublished master's thesis). Atatürk University, Social Sciences Institute, Erzurum.

Yelken, K. (2008). Ortaöğretim Son Sınıf Öğrencilerinin Üniversite Tercihlerini ve Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler "Sakarya İl Merkezi Örneği" . (Unpublished master's thesis). Sakarya University, Social Sciences Institute, Sakarya.

Yeşilyaprak, B. (2012). Mesleki rehberlik ve kariyer danışmanlığında paradigma değişimi ve Türkiye açısından sonuçlar: Geçmişten geleceğe yönelik bir değerlendirme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, Educational Sciences: Theory & Practice*, *12*(1), 97-118.

Yılmaz, O. (2011). Mesleki İlgi Envanteri'nin geliştirilmesi. (Unpublished master's thesis). Hacettepe University, Social Sciences Institute, Ankara.

Zadeh, L. A. (1965). Fuzzy sets. *Information and Control*, *8*(3), 338-353.

Zunker, V. G. (2006). *Career counseling a holistic approach*. Belmont, CA: Thomson Brooks/ Cole, Publishers.

Zysberg, L. & Berry, D. M. (2005). Gender and students' vocational choices in entering the field of nursing. *Nursing Outlook*, *53*(4), 193-198.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 123-143

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 27.03.2025

TOPLU TAŞIMA ARAÇLARININ ROTALAMA OPTİMİZASYONUNUN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Kısmet CİNGÖZ [1]

Öz

Bu çalışmanın amacı toplu taşıma otobüsleri için rotalama yapan çalışmaların bibliyometrik analizini yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda Web of Science veri tabanında yapılan araştırma sonucunda istenilen kriterlere sahip 233 tane yayına ulaşılmıştır. VOSviwer programı kullanılarak bu 233 çalışmaya ortak yazarlık analizi, atıf analizi ve anahtar kelime analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre toplu taşıma araçlarının rotalanması ile ilgili en çok yayın yapan yazarın Guan Wei olduğu, en çok Çin Halk Cumhuriyeti'nin yayın yapıldığı ve en çok kullanılan anahtar kelimenin routing yani rotalama olduğu belirlenmiştir. En çok yayın yapılan derginin "Transportation Research Part C-Emerging Technologies" olduğu ve en çok atıf alan yayının ise Tong, Zhou, Liu ve Zhou (2017) tarafından yapıldığı ve çalışmanın toplamda 157 atıf aldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Araç Rotalama, Toplu Taşıma, Bibliyometrik Analiz.

Jel Kodları: L91, R42, C44.

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, E-posta: kismetcingoz@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6006-6760.

Atıf/Citation
Cingöz, K. (2025). Toplu taşıma araçlarının rotalama optimizasyonunun bibliyometrik analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 123-143.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF ROUTING OPTIMIZATION IN PUBLIC TRANSPORTATION VEHICLES

Abstract

The purpose of this study is to conduct a bibliometric analysis of research focused on the routing of public transportation bus. In accordance with this purpose, a search conducted in the Web of Science database identified 233 publications meeting the specified criteria. Using the VOSviewer software, co-authorship analysis, citation analysis, and keyword analysis were performed on these 233 studies. According to the analysis results, Guan Wei was identified as the most productive author in the field of public transportation vehicle routing and China was being the leading country in terms of publication volume. The most frequently used keyword was determined to be "routing". Additionally, the journal with the highest number of publications in this field was "Transportation Research Part C: Emerging Technologies," while the most cited study was authored by Tong, Zhou, Liu, and Zhou (2017), receiving a total of 157 citations.

Keywords: Vehicle Routing, Public Transportation, Bibliometric Analysis.

Jel Codes: L91, R42, C44.

1. GİRİŞ

Taşımacılık sektörü bir ülkenin toplam enerji tüketiminin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Aynı zamanda taşımacılık sektörü sera gazı emisyonlarında payı olan ve en hızlı büyüyen enerji son kullanım sektörüdür. Küresel olarak, taşımacılık sektörü toplam sera gazı emisyonlarının %15'ini ve CO_2 emisyonlarının %23'ünü oluşturmaktadır ve bunların %30'u fosil yakıtların yanmasından kaynaklanmaktadır (OECD, 2010, s. 5). Bu doğrultuda, özellikle bireysel araçlar olmak üzere kara taşımacılığı, ulaştırma enerjisi kullanımının %80'ine hakimdir (OECD, 2010, s. 5).

Bireysel araçların trafikte çok kullanılması, hem çevre ve hava kirliliğini artırmakta hem de trafik sıkışıklığı, yol kazalarından kaynaklanan ciddi yaralanmalar ve ölümler, yol ve park altyapısını kolaylaştırmak için kamusal alanın aşırı kullanımı dahil olmak üzere kentsel alanlarda çok sayıda soruna sebep olmaktadır. Bu kapsamda, bir şehrin taşımacılık sektörünün ayrılmaz bir parçası olan toplu taşıma daha da önemli olmaktadır. Bireysel araç kullanımının azaltılması ve bireysel araç kullanımının sebep olduğu sorunlara toplu taşıma araçlarının kullanımının arttırılmasının bir çözüm olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda vatandaşların toplu taşıma araçlarının kullanımına sevk edilmesi ve toplu taşıma araçlarının çevreye daha az zarar veren çevre dostu araçlara dönüştürülmesi bu sayede toplu taşıma araçlarının kullanımının arttırılması gerekmektedir. Ancak insanlar evlerine, işlerine, okullarına veya sosyalleşme alanlarına giderken toplu taşıma araçlarını çok fazla tercih etmemektedirler ve genellikle bireysel araçlarını kullanmaktadırlar. Bunun sebebi ise, duraklara erişim süresi, toplu taşıma aracı içerisinde geçirilen süre ve toplu taşıma aracından indikten sonra varış yerlerine erişim süresidir. Bu ise toplu taşıma kullanımının artmasının önündeki en büyük engellerden birisidir.

Bu doğrultuda karar vericiler otobüs hatlarının rotalarını kısaltarak veya yeni rotalar ekleyerek ya da sefer sıklıklarını arttırarak bu engeli aşmaya çalışmaktadırlar. Buradan da anlaşılacağı üzere toplu taşıma araçlarının rota optimizasyonu birbiri ile çelişen amaçları içermektedir. Karar vericiler bir yandan toplu taşıma kullanımını teşvik etmek için yolcuların seyahat sürelerini kısaltmaya çalışırken bir yandan da işletim maliyetlerini azaltmak istemektedirler. Seyahat sürelerini kısaltmanın bir yolu toplu taşıma araçlarının sefer aralıklarını kısaltmak iken diğer yolu ise araçların rotalarında güncelleme yapmak veya yeni duraklar ekleyerek yeni rotalar oluşturmaktır.

Toplu taşımada otobüs, metro, tramvay ve metrobüs gibi farklı araçlar kullanılmaktadır. Ancak metro, tramvay ve metrobüs araçları için rotalarda güncelleme yapılması veya yeni durak eklenmesi kolay değildir. Çünkü bu araçlar hareket etmek için özel bir zemine ve kendisi için ayrılmış özel bir alana ihtiyaç duymaktadırlar.

Otobüsler toplu taşımada en çok kullanılan araçların başında gelmektedir. Buna ek olarak, önemli miktarda fosil yakıt kullanımları ve yüksek emisyonları nedeniyle, tüm araç emisyonlarının yaklaşık %34'ünü otobüsler oluşturmaktadır (Lin, Zhang, Shen & Miao, 2019, s. 413). Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı otobüs ile yapılan toplu taşımada rotalama optimizasyonu yapan çalışmaların bibliyografik analizini yapmak ve konu ile ilgili bir çerçeve oluşturmaktır. Web of Science veri tabanından ilgili anahtar kelimeler kullanılarak yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen yayınlar VOSviewer ve Excel paket programları kullanılarak analiz edilmiştir.

2. TOPLU TAŞIMA ARAÇLARININ ROTALANMASI

Avrupa Standartları Derneğine göre toplu taşıma "Taşıma türüne, araç ve altyapı sahipliğine, yolculuğun uzunluğuna, ödeme şekline ve servis sağlayıcıların yasal statülerine bağlı kalmaksızın, herkese açık olan, kamuya ilan edilen sabit zamanları veya sıklıkları ve işletim periyotları olan, sabit rotaları ve durakları veya başlangıç ve bitiş noktaları olan veya tanımlanmış bir alanda işletilen, sürekliliği olan ve kamuya yayınlanmış bir ücret tarifesi olan hizmetlerdir" (European Committee for Standardization, 2002).

Toplu taşıma araçlarının rotalanması, şehir içi ulaşım sistemlerinin daha etkin, ekonomik ve çevresel açıdan sürdürülebilir hale getirilmesi için oldukça önemli bir konudur. Toplu taşıma sistemleri iki ana bileşenden oluşur. Bunlardan ilk talep bileşeni, ikincisi ise arz bileşenidir. Talep bileşeninde toplu taşıma aracı kullanıcılarının ve potansiyel kullanıcılarının ihtiyaçları ve

davranışları ele alınırken, arz bileşeninde alt yapı sistemlerinden sistemin planlanmasına kadar hizmet üretimiyle ilgili bütün gereklilikler ele alınır.

Toplu taşıma kullanıcılarının çıkış noktasından varış yerine verimli bir şekilde taşınmasını amaçlayan toplu taşıma ağ planlama süreci dört aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar: 1) Ağ tasarımı, (2) Zaman çizelgeleme, (3) Araç çizelgeleme ve (4) Sürücü atama (Ceder & Wilson, 1986, s. 331; Ceder & Israeli, 1993, s. 408). Bu süreç tüm toplu taşıma türleri için uygulanabilmektedir. Bu sürecin etkin maliyetli ve verimli bir şekilde yönetilmesi için yolcu isteklerinin ve hizmet maliyetlerinin birlikte ele alınması gerekmektedir.

İlk aşama olan ağ tasarımı aşaması, yeni rotaların oluşturulması ve rotaların değiştirilmesini kapsamaktadır (Guihaire & Hao, 2008, s. 1252). Toplu taşıma ağ tasarım sistemleri, bütün olası rotaları ve ağ içerisinde yer alan bütün noktaları diğer noktalarla bağlayan aktarmaları belirleyen sistemlerdir (Ceder, 2001, s. 125). Bu geniş olası rota ve aktarma sistemleri içeren havuzdan ağ bağlantısını koruyan daha küçük alt kümeler oluşturulur (Ceder & Israeli, 1997, s. 667). Burada noktalar ile kast edilen duraklardır.

Ağda yer alan düğümler (duraklar) ve oklar (bağlantılar), her bir okun yani bağlantının geçiş süresi (araç içerisinde geçen süre), taşımacılığa olan talep, başlangıç-bitiş durakları, en kısa yoldan maksimum saplamalar, rota uzunluğu kısıtları, arazi kullanım özellikleri ve yasal düzenlemeler girdi verisi olarak kullanılarak yeni rotalar ve aktarma noktaları oluşturulur (Ceder, 2007, s. 5). Bunlara ek olarak araç kapasiteleri, araç maliyetleri, yakıt maliyetleri, sürücü maliyetleri, bakım – onarım gibi maliyetler de rotalar oluşturulurken göz önünde bulundurulmak zorundadır. Buradan anlaşılacağı üzere rotaların oluşturulmasında seyahat süreleri, rota uzunlukları (km), durak sayıları, başlangıç ve bitiş noktaları ve maliyetler karar değişkenleri olarak kullanılırlar. Bu noktada araç rotalama problemleri ve araç rotalama problemlerinin çözüm yöntemleri önemli olmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi toplu taşıma hatlarının rota tasarımının amacı, belirlenmiş bir başlangıç yeri-varış yeri (O-D) talebini, toplu taşıma ağı üzerinden en maliyet etkin şekilde taşımaktır. Bunu gerçekleştirebilmek için rota tasarım problemlerinin kendine has özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bunlardan ilki talep ağ genelinde yani ağ boyunca yayılır. Yolcu talebi, ağın tamamına yayılmıştır. Bu talep, ağ üzerindeki birçok bağlantı noktasında yani duraklarda yaratılır (yolcu binişi) ve sonlanır (yolcu inişi). Ayrıca, bu talepler başlangıç-varış (O-D) matrisi şeklinde gruplanabilir. İkincisi eş zamanlı taşıma gerektirmektedir. Talebin, genellikle yoğun saatlerde (örneğin, sabah veya akşam zirve saatlerinde) eş zamanlı olarak taşınması gerekir. Üçüncü özelliği ise, sabit rota yapısıdır (Ceder, 2007, s. 410). Planlama dönemi boyunca rotaları yeniden tasarlamak mümkün

değildir. Yani, bir kez rota ağı tasarlandığında, tüm planlama süresi boyunca değişmeden kalır. Burada kast edilen, ağ boyunca yeni durak eklemek zordur. Mevcut duraklara göre rotalar değiştirilebilir ancak planlanan dönemde yeni durak ekleyip yeni rotalar oluşturmak zordur (Ceder, 2007, s.6).

Araç rotalama problemi, bazı kısıtlamalara göre en uygun araç rotaları kümesini bulmayı içerir (Datzing & Ramser, 1959, s. 126). Araç rotalama problemlerinin çözümünde ise farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemler matematiksel modeller, heuristik modeller, meta-heuristik modeller ve simülasyon modelleri olarak gruplandırılabilirler (Ceder &Israeli, 1998, s.3).

Yapılan literatür araştırmasına göre, Demirbilek (2023) tarafından dinamik araç rotalama problemleri ile ilgili, Boz ve Aras (2021) ile Li, Zhou ve Xu (2023) tarafından yeşil araç rotalama problemleri ile ilgili bibliyometrik analizlerin yapıldığı gözlemlenmiştir. Ancak otobüs ile yapılan toplu taşıma araçlarının rotalanması ile ilgili bibliyometrik analiz içeren bir çalışmaya rastlanmamıştır.

3. YÖNTEM

Bu çalışmada otobüs toplu taşımacılığında araç rotalama çalışmalarının bibliyometrik analizini yapmak amaçlanmıştır. Bibliyometrik analiz, bibliyografik veriler üzerinde nicel analizlerin uygulanmasıdır (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey & Lim, 2021, s. 286). Bibliyometrik analiz ile makaleler, kitaplar, kitap bölümleri veya ilgili dokümanlar yazarlara, anahtar kelimelere, dergilere, ülkelere göre sınıflandırılabilen bir araştırma alanı ile ilgili genel bir resim sunmaktadır (Merigó & Yang, 2017, s. 37).

Bibliyometrik analiz için CiteSpace, VOSviewer, Gephi, Leximancer, HistCite ve CitNetExplorer gibi çok sayıda program ve araç kullanılabilmektedir. Bu programlar aslında sosyal ağ analizi yönteminde kullanılmaktadır. Sosyal ağ, sosyal açıdan bir veya daha fazla ilişkiyle birbirine bağlanan ilgili düğümler kümesidir (Marin &Wellman, 2009, s. 12). Düğümler veya ağ üyeleri, ilişkilerle birbirine bağlanan birimlerdir. Bu birimler çoğunlukla kişiler veya kuruluşlardır (Marin &Wellman, 2009, s. 12). Bu kişiler veya kuruluşlar arasındaki bağlantı olarak tanımlanan ilişkiler ağ teorisinin temel bileşenidir (Wasserman & Faust, 1996, s. 4). İlişki, iki düğüm arasındaki doğrudan bir bağ veya farklı bir düğümden gelen bir ilişki üzerindeki dolaylı bir bağ olabilir (Gürgen & Wong, 2016, s.154). Bu çalışmada kullanılacak olan VOSviewer programı tarafından geliştirilen haritalar ise mesafe bazlı ve grafik tabanlı haritalardır. Mesafe tabanlı haritalar, iki öğe (yazar, ülke, atıf vs.) arasındaki mesafenin öğeler

arasındaki ilişkinin gücünü yansıttığı haritalardır. Küçük mesafe genellikle daha güçlü bir ilişkiyi gösterir (Van Eck & Waltman, 2010, s. 525). Bu benzerlikler göz önünde VOSviewer programının arkasında sosyal ağ analizi yöntemi yattığı düşünülmektedir.

VOSviewer mükemmel görselleştirme yeteneklerine sahiptir ve çeşitli kaynaklardan içe ve dışa veri aktarmada verimli bir şekilde işlenebilmektedir (Moral-Muñoz, Herrera-Viedma, Santisteban-Espejo, & Cobo, 2020, s.1). Bu sebeplerle çalışmada verilerin analiz edilmesi ve tabloların oluşturulmasında VOSviewer paket programı kullanılmıştır. VOSviewer, ortak atıf verilerine dayalı olarak yazarların veya dergilerin haritalarını oluşturmak veya eş zamanlı ortaya çıkma verilerine dayalı olarak anahtar kelimelerin haritalarını oluşturmak için kullanılabilir (Van Eck & Waltman, 2010, s. 524). Kavramların birlikte ortaya çıkma sıklıklarını normalleştirmek için, ilişki gücü adı verilen bir ölçü kullanılır. Bu ölçünün amacı, birçok özet içinde ortaya çıkan kavramlar ile yalnızca birkaç özet içinde ortaya çıkan kavramların karşılaştırılabileceği şekilde birlikte ortaya çıkma sıklıklarını normalleştirmektir (Van Eck & Waltman, 2010, s. 524). İki kavramın ilişki gücü, bir yandan kavramların birlikte ortaya çıkma sıklığı ile diğer yandan kavramların beklenen birlikte ortaya çıkma sıklığı arasındaki oran olarak formülize edilmiştir; bu, kavramların ortaya çıkmalarının istatistiksel olarak bağımsız olduğu varsayımı altında elde edilmektedir (Van Eck, Waltman, Van Den Berg & Kaymak, 2006, s.6).

VOSviewer programında öğeler daire ve etiketler ile gösterilir. Her bir öğe için, öğenin etiketinin yazı tipi boyutu ve öğenin dairesinin boyutu öğenin ağırlığına bağlıdır. Öğeler kümelere atanmışsa, bir öğenin rengi öğenin ait olduğu küme tarafından belirlenir. Kümeler arasında bağlantı varsa birbirlerine yönsüz oklarla bağlıdırlar. Bulgular kısmında bu konu ile ilgili yorumlamalar detaylı şekilde yapılmıştır.

Bu doğrultuda Web Of Science veri tabanından ((“vehicle routing) and (“bus”) and (“public transit”) or (“public transport”) or (“public transportation”) or (“urban transport”) or “(urban transportation”) or (“urban transit”) anahtar kelimeleri kullanılarak yapılan araştırma sonucunda 268 yayın tespit edilmiştir. Araştırma bütün alanlarda yapılmış olup alan kısıtlamasına gidilmemiştir. Ayrıca araştırmada herhangi bir zaman kısıtlaması da yapılmamıştır.

Bu 268 yayın Web of Science veri tabanından excel formunda ve “Tab Delimited File” formunda alınmıştır. Excel dosyasında yapılan detaylı incelemeler sonucunda 268 çalışmadan seçilen 233 tanesi analize uygun bulunmuştur. “Tab Delimited File” formatında indirilen dosyadan analize uygun olmayan 35 çalışma çıkarılmıştır. Bu çalışmaların analize uygun

olmama sebepleri; okul servislerinin (school bus) rotalanması, bisiklet paylaşımı (bike sharing), otobüs biletlerinin fiyatlandırılması vs. gibidir.

4. BULGULAR

Web Of Science veri tabanından 1998 – 2024 (Ekim) yılları arasında ((“vehicle routing) and (“bus”) and (“public transit”) or (“public transport”) or (“public transportation”) or (“urban transport”) or “(urban transportation”) or (“urban transit”) anahtar kelimelerine göre yapılan araştırma sonucunda 233 çalışmanın analiz için uygun olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın örneklemini bu 233 çalışma oluşturmaktadır. Belirtilen zaman aralığı içerisinde yıllara göre yayın sayıları Grafik 1’de gösterildiği gibidir.

Grafik 1. Yıllara Göre Yayın Sayıları (1998-2024 (Ekim))

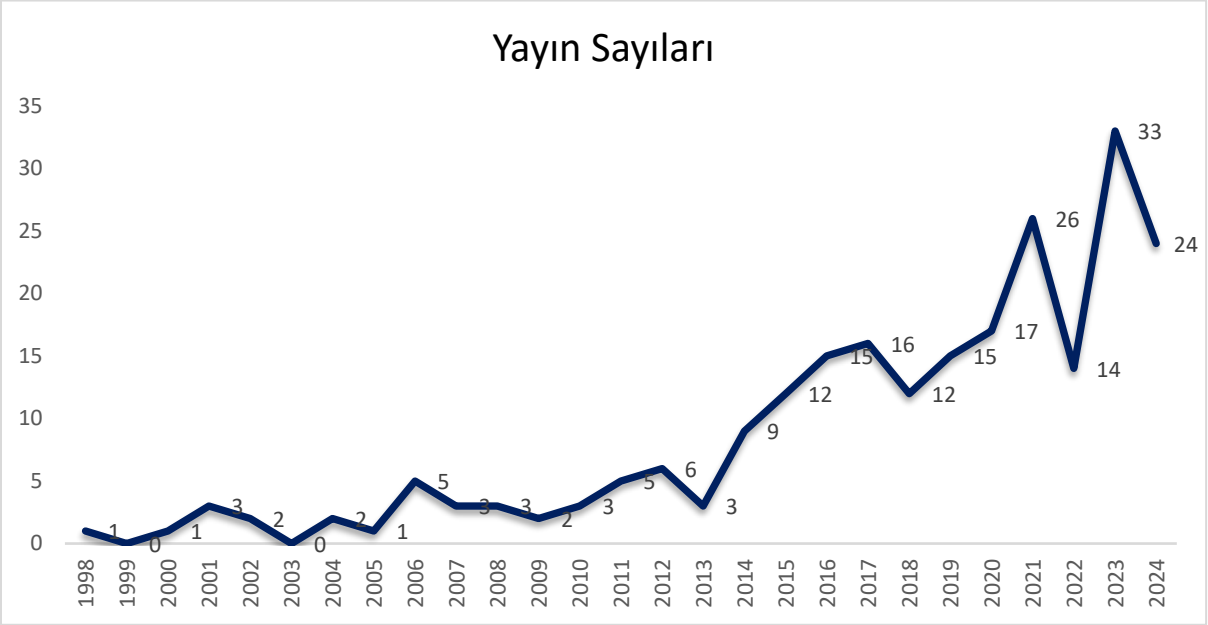

Web Of Science veri tabanından elde edilen verilere göre 1999 ve 2003 yıllarında toplu taşıma otobüslerinin rotalanması ile ilgili hiç yayın yapılmadığı gözlemlenmiştir. 1998 yılı ile 2013 yılları arasında 40 adet yayın yapıldığı ve 2013 yılından sonra ise toplu taşıma otobüslerinin rotalanması ile ilgili yapılan yayın sayılarında ciddi bir artış yaşandığı gözlemlenmiştir. Bunun sebebinin ise sürdürülebilirlik, akıllı ulaşım sistemlerindeki gelişmeler ve teknolojideki gelişmeler olduğu düşünülmektedir. 2023 yılında toplamda 33 yayın yapılırken 2024 yılı Ekim ayı sonuna kadar 24 yayın yapılmıştır. Bu durum konuya verilen önemin günden güne arttığını ortaya koymaktadır.

Çalışmada kullanılan 233 yayından 177 tanesi makale, 50 tanesi bildiri, 4 tanesi derleme çalışma, 1 tanesi kitap ve 1 tanesi kitap bölümüdür.

4.1. Ortak Yazarlık Analizi

Ortak yazarlık analizinde yazarların en az bir yayını olması ve en az bir atıfı olması eşik değer olarak belirlenmiştir. Çalışmada yer alan 871 tane yazardan 738 tanesi en az bir yayını olması ve en az bir atıfı olması şartını taşımaktadır. Ancak 738 yazarın hepsinin birbiriyle bağlantısı bulunmamaktadır. 738 yazardan 22 tanesinin birbiri ile bağlantısı olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan ortak yazarlık ağ haritası Şekil 1'de gösterildiği gibidir.

Şekil 1. Ortak Yazarlık Ağ Haritası

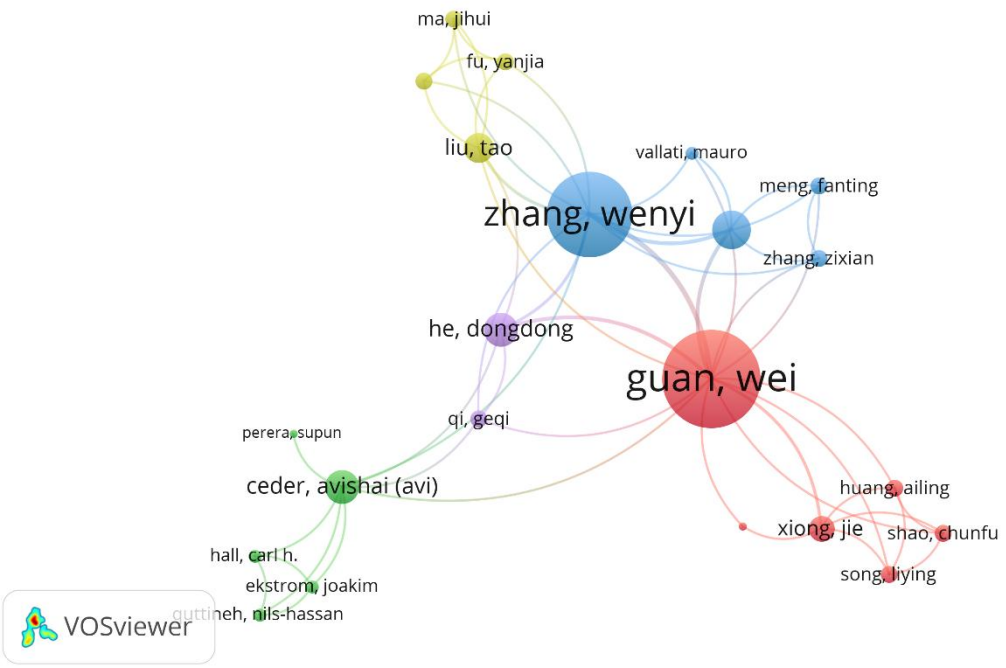

Şekil 1'de dairelerin büyüklüğü yazarların atıf sayısına göre artmaktadır. Bir yazarın çok atıfı varsa, o yazarı temsil eden daire diğerlerine göre daha büyüktür. Analiz sonucuna göre, 22 yazar aralarındaki iş birliğine göre 5 farklı kümeye ayrılmıştır ve her renk bir kümeyi temsil etmektedir. Bu doğrultuda, kırmızı renkle temsil edilen küme 1'de Wei Guan, Ailing Huang, Longchao Huang, Chunfu Shao, Liying Song ve Jie Xiong yer almaktadır. Küme 1'de yer alan ve çalışma kapsamında en yüksek atıfa ve bağlantı gücüne sahip olan yazar Wei Guan'dır. Yazarın toplamda 8 yayını olup 14 farklı yazarla bağlantısı bulunmaktadır ve toplam bağlantı gücü 23'dir. Yazar Beijing Jiaotong Universitesinde profesördür ve 156 tane atıfı bulunmaktadır. Yeşil ile temsil edilen Küme 2'de 5 yazar yer almaktadır. Küme 2'de bağlantı gücü en yüksek yazar Avishai Ceder'dir. Yazarın toplam bağlantı gücü 8 olmakla beraber 3 yayını ve 8 yazarla bağlantısı bulunmaktadır. Mavi renk ile temsil edilen küme 3'te 5 yazar bulunmaktadır ve bunlardan bağlantı gücü en yüksek olan yazar Wenyi Zhang'dır ve toplam

atıf sayısı 135'tir. Yazarın 6 yayını vardır ve 12 yazarla bağlantısı bulunmaktadır. Sarı ile temsil edilen küme 4'te 4 yazar bulunmaktadır ve bunlardan bağlantı gücü en yüksek olan Tao Liu'dur. Yazarın 2 yayını bulunmaktadır ve 6 yazarla bağlantısı vardır. Küme 5 mor renk ile temsil edilmektedir ve kümede 2 yazar bulunmaktadır. Küme 5'te yer alan He Dongdong'un 3 yayını bulunmaktadır ve 5 yazarla bağlantısı vardır.

Dongdong, Ceder, Zhang, Guan ve Qi (2023) "Optimization of a rural bus service integrated with e-commerce deliveries guided by a new sustainable policy in China" isimli makaleyi birlikte hazırlamışlardır. Dongdong, Ceder, Zhang ve Guan farklı kümelerde yer almaktadır ve hepsi bulunduğu kümede en çok yayına ve bağlantı gücüne sahip yazarlardır. Yazarlar bu çalışmalarında hem yolcu taşımacılığı hem de e-ticaret paketleri için hizmet sağlayan bir kırsal elektrikli otobüs sistemi sunmuşlardır. Birden fazla kırsal kasaba için otobüs güzergahlarını belirlemek ve otobüs zaman çizelgesini çözmek için karma tamsayılı programlama modeli geliştirerek kullanıcı ve işletim maliyetlerini minimize etmeyi amaçlamışlardır.

Ortak Yazarların Ülke Analizi

Ortak yazarların ülke analizine bakıldığında en az bir yayını olması ve en az bir atıfı olması eşik değer olarak kabul edilmiş olup bu şartı taşıyan 49 ülke olduğu tespit edilmiştir. Bu 49 ülkenin hepsi birbirleri ile bağlantılı değildir. Birbirleriyle bağlantısı olduğu tespit edilen 37 ülke Şekil 2'de gösterildiği gibidir.

Şekil 2. Ortak Yazarların Ülke Bağlantıları

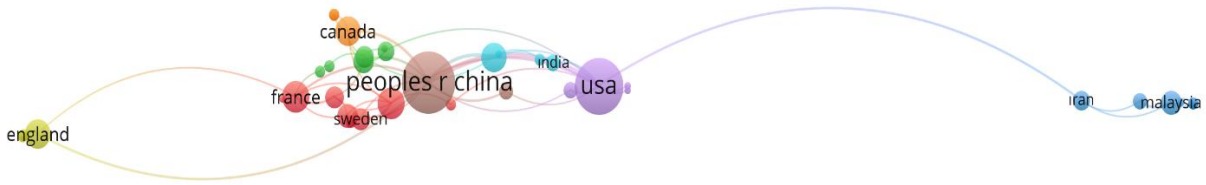

Şekil 2'ye bakıldığında ülkeleri temsil eden dairelerin büyüklüğünü ülkelerin yayın sayıları belirlemiştir. 37 ülke 8 kümeye ayrılmıştır. Ülkeler arasındaki bağlantı çizgilerinin uzunluğu, farklı ülkeler arasındaki iş birliğinin yakınlığını göstermektedir. 1. Kümede Arjantin, Belçika, Fransa, İsrail, İtalya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve İsveç yer almaktadır. 2. Kümede; Mısır, Almanya, Yunanistan, Hollanda, Slovakya ve İsviçre yer almaktadır. 3. Kümede İran, Malezya, Pakistan, Sırbistan, Slovenya ve Güney Kore yer almaktadır. 4. Kümede Danimarka, İngiltere, Türkiye ve Galler yer almaktadır. 5. Kümede Japonya, Kenya, Suudi Arabistan ve Amerika Birleşik Devletleri yer almaktadır. Hindistan, İrlanda, Singapur ve Sri Lanka 6. Kümede

bulunurken Brezilya, Kanada, Kuveyt 7. Kümede yer almaktadır. Son olarak Çin Halk Cumhuriyeti ve Avusturalya 8. Kümede yer alırlar.

Şekil 2'den görüldüğü üzere yayın sayısı ve atıf sayısına göre ilk iki ülke sırasıyla Çin Halk Cumhuriyeti ve Amerika Birleşik Devletleridir. Çin Halk Cumhuriyeti'nde toplu taşıma araçlarının rotalanması konusunda 91 yayın yapan yazarların toplam 10 ülke ile bağlantısı vardır. Bu ülkeler: Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Hollanda, İngiltere, Japonya, Avusturalya, Singapur, İsveç, Fransa ve İsrail. İkinci sırada yer alan Amerika Birleşik Devletleri'nin toplam 11 ülke ile bağlantısı olup toplam bağlantı gücü 24'tür. Bağlantısı olduğu ülkeler: Çin Halk Cumhuriyeti, İtalya, Japonya, Singapur, Avusturalya, Arjantin, İran, Endonezya, Kenya, Arabistan, Mısır ve Singapur'dur.

Ortak Yazarların Kurum Analizi

Ortak yazarların kurum analizine bakıldığında yine en az bir yayını olması ve en az bir atıfı olması eşik değer olarak kabul edilmiş olup bu şartı taşıyan 296 kurum olduğu tespit edilmiştir. Bu 296 kurumun hepsi birbirleri ile bağlantılı değildir. Birbirleriyle bağlantısı olduğu tespit edilen 67 kurumdan ilk ona giren kurumların makale sayıları, atıf sayıları ve toplam bağlantı güçleri Tablo 1'de gösterildiği gibidir.

Tablo 1. Ortak Yazarların Kurumlarının Makale Sayıları, Atıf Sayıları ve Toplam Bağlantı Güçleri

Sıra No	Kurum Adı	Makale Sayısı	Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı gücü
1	Beijing Jiaotong University	21	413	16
2	Beihang University	5	272	13
3	Rutgers State University	3	79	13
4	City University of Hong Kong	5	143	12
5	Tongji University	6	116	10
6	New Jersey Institution Technology	4	122	9
7	Microsoft Res	2	77	8
8	Tsinghua University	6	64	8
9	Changsha University Science & Technology	4	49	8
10	Shanghai Jiao Tong University	3	10	8

Tablo 1'e göre toplu taşıma araçlarının rotalanması konusunda toplam bağlantı gücüne göre yapılan sıralama ile kurumların yayın sayıları ve atıf sayıları verişmiştir. Bu doğrultuda Beijing Jiaotong Üniversitesi ilk sırada yer almaktadır. Onu sırasıyla Beihang Universitesi ve Rutgers State Universitesi takip etmektedir.

4.2. Atıf Analizi

Yayınların atıf analizine bakıldığında bir yayının en az iki atıfı olması eşik değer olarak kabul edilmiş olup bu şartı taşıyan 193 yayın olduğu tespit edilmiştir. Bu yayınların hepsi birbirleri ile bağlantılı değildir. Birbirleriyle bağlantısı olduğu tespit edilen 82 yayının bağlantısı Şekil 3'te gösterildiği gibidir.

Şekil 3. Yayın Atıf Analizi Ağ Haritası

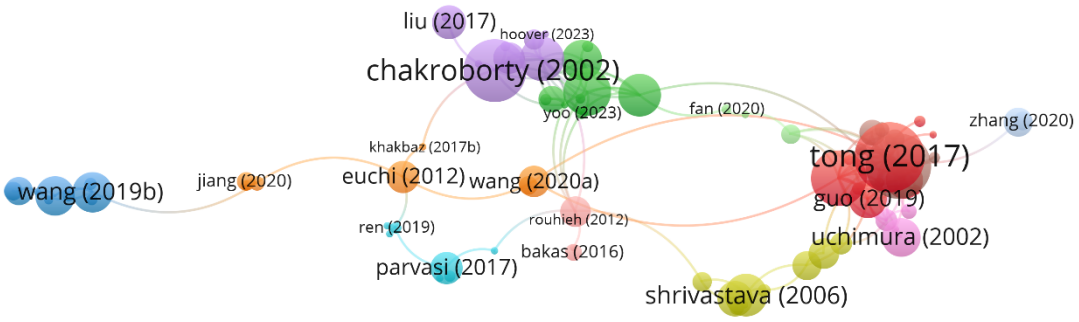

En çok atıf alan 20 makale bilgileri Tablo 2'deki gibidir. Bu doğrultuda en çok atıf alan yayın 2017 yılında Tong, Zhou, Liu ve Zhou tarafından yapılmıştır ve toplamda 157 atıf almıştır.

Tablo 2. En Çok Atıf Alan Makale Bilgileri

Yazar Adı	**Makale Adı**	**Yıllar**	**Dergi Adı**	**Alıntılanma Sayısı**
Tong, Lu (Carol); Zhou, Leishan; Liu, Jiangtao; Zhou, Xuesong	Customized bus service design for jointly optimizing passenger-to-vehicle assignment and vehicle routing	2017	Transportation Research Part C-Emerging Technologies	157
Basso, Rafael; Kulcsar, Balazs; Egardt, Bo; Lindroth, Peter; Sanchez-Diaz, Ivan	Energy consumption estimation integrated into the Electric Vehicle Routing Problem	2019	Transportation Research Part D-Transport and Environment	147
Huang, Di; Gu, Yu; Wang, Shuaian; Liu, Zhiyuan; Zhang, Wenbo	A two-phase optimization model for the demand-responsive customized bus network design	2020	Transportation Research Part C-Emerging Technologies	138
Tablo 2'nin Devamıdır				
Chakroborty, P; Dwivedi, T	Optimal route network design for transit systems using genetic algorithms	2002	Engineering Optimization	131

Lyu, Yan; Chow, Chi-Yin; Lee, Victor C. S.; Ng, Joseph K. Y.; Li, Yanhua; Zeng, Jia	CB-Planner: A bus line planning framework for customized bus systems	2019	Transportation Research Part C-Emerging Technologies	105
Delling, Daniel; Pajor, Thomas; Werneck, Renato F.	Round-Based Public Transit Routing	2015	Transportation Science	99
Owais, Mahmoud; Osman, Mostafa K.	Complete hierarchical multi-objective genetic algorithm for transit network design problem	2018	Expert Systems with Applications	81
Iliopoulou, Christina; Kepaptsoglou, Konstantinos; Vlahogianni, Eleni	Metaheuristics for the transit route network design problem: a review and comparative analysis	2019	Public Transport	73
Kechagiopoulos, Panagiotis N.; Beligiannis, Grigorios N.	Solving the Urban Transit Routing Problem using a particle swarm optimization based algorithm	2014	Applied Soft Computing	69
Shrivastava, Prabhat; O'Mahony, Margaret	A model for development of optimized feeder routes and coordinated schedules - A genetic algorithms approach	2006	Transport Policy	69
Ahmed, Leena; Mumford, Christine; Kheiri, Ahmed	Solving urban transit route design problem using selection hyper-heuristics	2019	European Journal of Operational Research	62

Dergilere Yönelik Atıf Analizi Ağ Haritası

Çalışmanın örneklemini oluşturan 233 makale 156 farklı dergide yayınlanmıştır. Dergi başına düşen ortalama yayın sayısı 1,49'dur. Dergilerin atıf analizine bakıldığında bir dergide en az bir yayın olması ve en az bir atıf alması eşik değer olarak kabul edilmiş olup bu şartı taşıyan 131 dergi olduğu tespit edilmiştir. Bu dergilerin hepsi birbirleri ile bağlantılı değildir. Birbirleriyle bağlantısı olduğu tespit edilen 57 derginin atıf bağlantısı Şekil 4'te gösterildiği gibidir.

Şekil 4. Dergilerin Atıf Ağ Haritası

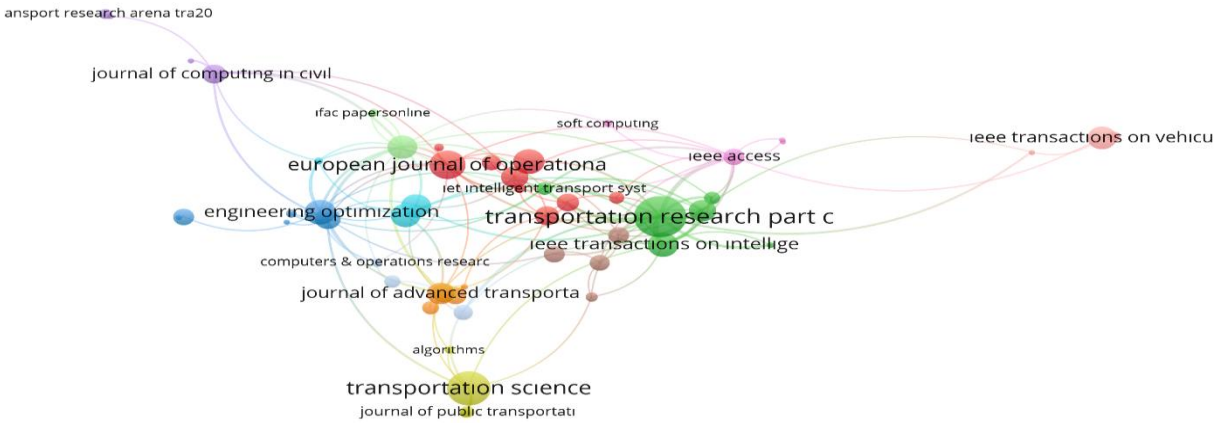

Şekil 4'te dairelerin büyüklüğü yayın sayısına göre belirlenmektedir. Bu doğrultuda en çok yayının yapıldığı ilk üç dergi sırasıyla Transportation Research Part C-Emerging Technologies, IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems ve Transportation Research Record'dur ve yayın sayıları sırasıyla 11, 8 ve 8'dir. Atıf sayılarına göre bir sıralama yapıldığında ise yine ilk sırada Transportation Research Part C-Emerging Technologies yer almaktadır ve onu sırasıyla Transportation Science ve European Journal of Operational Research takip etmektedir. Bu dergilerden Transportation Science SSCI ve SSCE indekslerinde Transportation Research Part C-Emerging Technologies ve European Journal of Operational Research ise SCIE ve SCOPUS indeksinde taranmaktadır.

Tablo 3'te ilk onda yer alan dergilerin yayın sayıları, atıf sayıları ve toplam bağlantı güçleri gösterilmektedir.

Tablo 3. Dergilerin Yayın Sayısı, Atıf Sayısı ve Toplam Bağlantı Güçleri

Dergi Adı	**Yayın Sayısı**	**Atıf Sayısı**	**Toplam Bağlantı Gücü**
Transportation Research Part C-Emerging Technologies	11	466	59
Transportation Science	5	293	12
European Journal of Operational Research	6	193	17
Transportatıon Research Part D-Transport and Environment	1	147	0
Sustainability	8	133	4
Engineering Opimization	1	131	13
IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems	8	123	27
Expert Systems with Applications	3	120	10
Transportation Research Record	8	120	9
Applied Soft Computing	4	114	26

Kurumların Atıf Analizi

Kurumların atıf analizine bakıldığında bir yayını ve en az bir atıfı olması eşik değer olarak kabul edilmiş olup bu şartı taşıyan 296 kurum olduğu tespit edilmiştir. Bu kurumların hepsi birbirleri ile bağlantılı değildir. Birbirleriyle bağlantısı olduğu tespit edilen 139 kurumun atıf bağlantısı Şekil 5'te gösterildiği gibidir.

Şekil 5. Kurumların Atıf Analizi Ağ Haritası

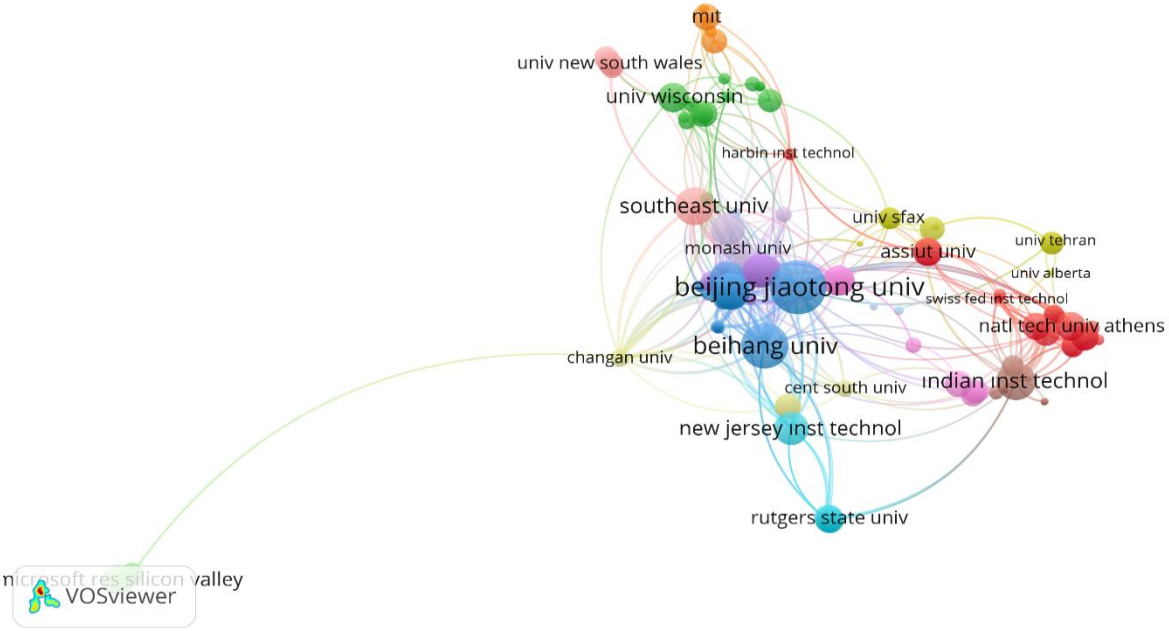

Analiz sonucunda 14 küme ve 826 bağlantı tespit edilmiştir. En çok atıf alan yayınların yazarlarının kurumlarına bakıldığında ilk sırada Beijing Jiotong Üniversitesi gelmektedir. Kurumdaki akademisyenlerin toplu taşıma araçlarının rotalanması ile ilgili 21 yayın yaptığı ve bu yayınların toplamda 413 atıf aldığı görülmüştür. Ayrıca kurumun 55 kurumla bağlantısı olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Tablo 4'te atıf sayıları temel alınarak ilk onda yer alan kurumların adı, yayın sayıları, atıf sayıları, toplam bağlantı güçleri ve kurumların bulunduğu ülke bilgisine yer verilmiştir.

Tablo 4. Kurumların Yayın Sayısı, Atıf Sayısı, Toplam Bağlantı Gücü ve Ülkesi

Kurum Adı	Toplam Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü	Ülke
Beijing Jiaotong University	21	413	135	Çin Halk Cumhuriyeti
Beihang University	5	272	64	Çin Halk Cumhuriyeti
Indian Institutes of Technology	3	171	43	Hindistan
Southeast University	4	168	53	Bangladeş

Arizona State University	1	157	55	Amerika Birleşik Devletleri

Tablo 4'ün Devamı

Kurum Adı	Toplam Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü	Ülke
National Engineering Laboratory for Comprehensive Transportation Big Data Application Technology	1	157	55	Çin Halk Cumhuriyeti
Chalmers Teknik Üniversitesi	2	152	0	İsveç
Volvo Group Trucks Technology	1	147	0	İsveç
City University of Hong Kong	5	143	40	Çin Halk Cumhuriyeti
Hong Kong Polytech University	2	138	35	Çin Halk Cumhuriyeti

Ülkelerin Atıf Analizi

Ülkelerin atıf analizine bakıldığında bir yayını ve en az bir atıfı olması eşik değer olarak kabul edilmiş olup bu şartı taşıyan 49 ülke olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkelerin hepsi birbirleri ile bağlantılı değildir. Birbirleriyle bağlantısı olduğu tespit edilen 37 ülkenin atıf bağlantısı Şekil 6'da gösterildiği gibidir.

Şekil 6. Ülkelerin Atıf Analizi Ağ Haritası

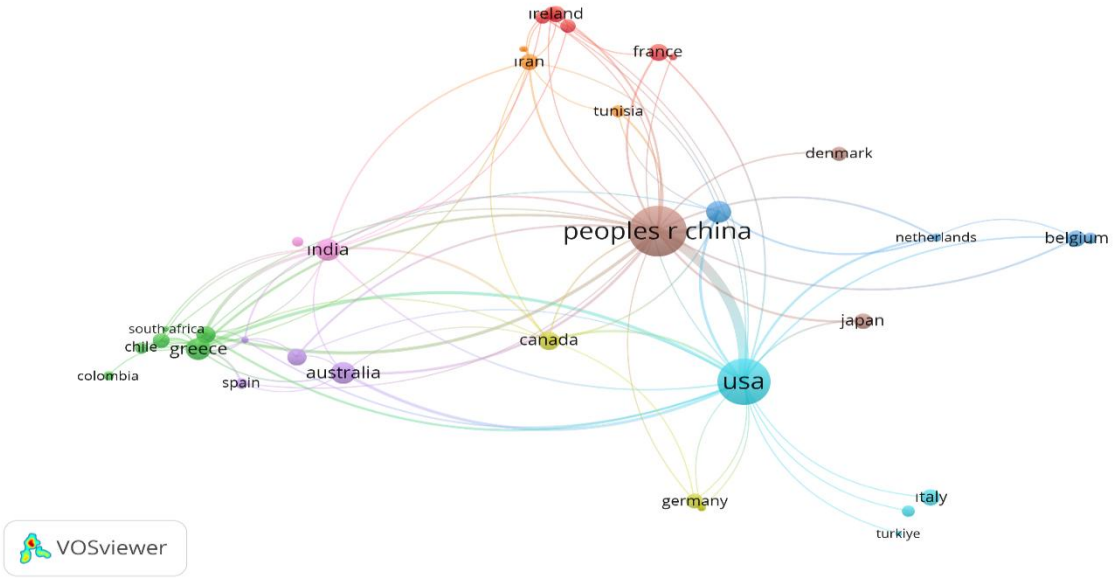

Şekil 6'ya bakıldığında 1998 – 2024 (Ekim) yılları arasında en çok atıf alan ülkelerin birbirleri ile bağlantıları görülmektedir. Bu doğrultuda Tablo 5'de ülkelerin yayın sayısı, atıf sayısı ve toplam bağlantı güçleri yer almaktadır.

Tablo 5. Ülkelerin Yayın Sayısı, Atıf Sayısı ve Toplam Bağlantı Gücü

Ülkeler	Makale Sayısı	Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı gücü
Çin Halk Cumhuriyeti	91	1428	143

Amerika Birleşik Devletleri	51	1173	128
Tablo 5'in Devamı			
Avusturalya	9	184	18
Hindistan	8	179	29
Singapur	11	178	26
Yunanistan	7	177	46
İsveç	5	156	0
Kanada	13	113	17
İngiltere	7	96	24
Mısır	3	92	7

Tablo 5'e göre toplu taşıma araçlarının rotalanması ile ilgili en çok yayın yapan ülke Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Toplam 91 yayın yapıldığı ve toplam aldığı atıf sayısının ise 1428 olduğu görülmektedir. Bu durum Tablo 5'te verilen bilgileri doğrulamaktadır. Tablo 5'te en çok atıf alan kurum bilgilerine bakıldığında ilk onda yer alan beş kurum Çin Halk Cumhuriyeti 'de bulunmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti ülkesini sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri, Avusturalya, Hindistan ve Singapur takip etmektedir.

4.3. Anahtar Sözcük Analizi

Ortak kullanılan anahtar kelimelerin analizi için bir anahtar kelimenin en az iki kez ortak kullanılması eşik değer olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda 833 anahtar kelimeden 132'sinin eşik değeri karşıladığı görülmüştür. Şekil 7'de anahtar kelime bulutuna yer verilmiştir.

Şekil 7. Anahtar Kelime Bulutu

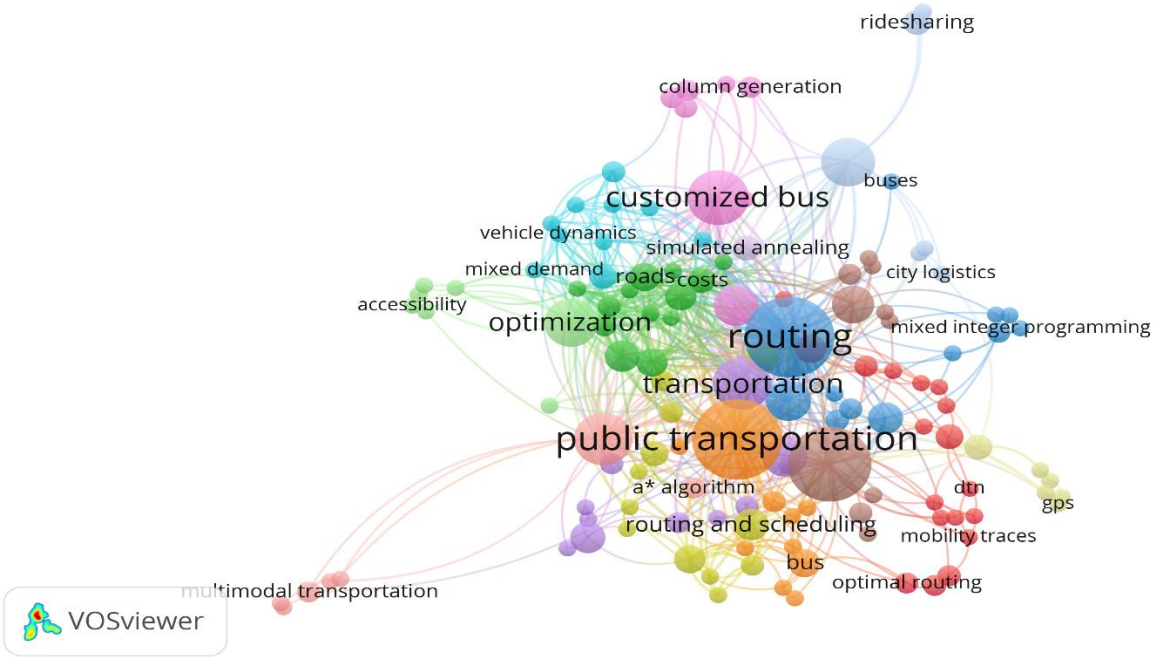

Şekil 7'ye göre 132 anahtar kelime 14 kümeye ayrılmıştır ve 578 bağlantı tespit edilmiştir. Tekrar etme sayısı en yüksek olan anahtar kelime routing yani rotalamadır ve 57 farklı anahtar kelime ile birlikte kullanılmıştır. Rotalama anahtar kelimesinin bulunduğu kümede otobüsler, genetik algoritmalar, meta-heuristikler, karma tam sayılı programlama, tabu arama ve optimizayon anahtar kelimelerinin yer aldığı görülmektedir. Bu durum rotalama problemlerinin çözümünde meta-heuristik algoritmaların ve optimizasyon yöntemlerinin kullanıldığını göstermektedir. Tablo 6'da en çok kullanılan ilk on anahtar kelime, tekrar etme sayıları ve toplam bağlantı güçleri gösterilmektedir.

Tablo 6. Anahtar Kelimelerin Tekrar Etme Sayıları ve Toplam Bağlantı Güçleri

Anahtar Kelime	**Tekrar Etme Sayısı**	**Toplam Bağlantı Gücü**
Routing	28	99
Public Transportation	28	73
Public Transport	25	41
Genetic Algorithms	18	39
Customized Bus	15	49
Vehicle Routing	14	52
Transportation	14	51
Optimization	12	58
Vehicle Routing Problem	12	30
Public Transit	9	11

Arama yapılan anahtar kelimelere ile Tablo 6'da yer alan sıralama birbiri ile uyumludur. Bunlar dışında en çok kullanılan anahtar kelimeler "demand-responsive transit", "electric bus", "tabu search", "column generation" ve "route planning"dir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde bibliyometrik analiz oldukça yaygınlaşmıştır. Bilim insanları, makale ve dergi performansında ortaya çıkan eğilimleri, iş birliği modellerini ve araştırma bileşenlerini ortaya çıkarmak ve mevcut literatürde belirli bir alanın yapısını keşfetmek gibi çeşitli nedenlerle bibliyometrik analizi kullanmaktadırlar. Bibliyometrik analiz ile araştırmacılara ve işletmelere araştırılan konu ile ilgili bir çerçeve sunulmaktadır.

Bu çalışmada Wos veri tabanında bulunan ve toplu taşıma otobüslerinin rotalanması konusunda yazılmış olan yayınlara içerik analizi uygulanarak konu ile ilgili bir çerçeve sunulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda uygun anahtar kelimeler kullanılarak yapılan araştırma sonucunda

233 yayının analizi uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. 233 yayından 177 tanesi makale, 50 tanesi bildiri, 4 tanesi derleme çalışma, 1 tanesi kitap ve 1 tanesi kitap bölümüdür.

Yıllar itibariyle değerlendirildiğinde 2018 yılından sonra yayın sayılarında ciddi bir artış görülmektedir. 2018 yılı ile 2024 (Ekim) yılları arasında toplamda 141 adet yayın yapılmıştır. Bu da son yıllarda çevresel etkilerin bir sonucu olarak düşünülebilir. Artan dünya nüfusu ve şehirleşme, toplu taşıma hizmetlerinden sorumlu kurum ve kuruluşları vatandaşları toplu taşıma kullanımına teşvik etmeye itmektedir. Bu durum bilim insanlarının seyahat süresini, bekleme sürelerini, işletim maliyetlerini ve toplu taşımanın çevreye verdiği zararı azaltmak için çözüm yolları aradığını göstermektedir.

Ortak yazarlık analizi sonucuna göre en çok ortak çalışma yapan yazar Guan Wei'dir. Yazar Beijing Jiaotong Universitesinde profesördür ve 8 yayını olup 156 tane atıfı bulunmaktadır Yazarın 14 farklı yazarla bağlantısı bulunmaktadır. Ortak yazarların ülke analizine bakıldığında en güçlü ilişki Amerika Birleşik Devletleri ve Çin Halk Cumhuriyeti ülkelerindeki yazarlar arasındadır.

Atıf analizi sonuçlarına göre en çok atıf alan yayın Tong, vd. (2017) tarafından hazırlanmıştır. Makale Transportation Research Part C-Emerging Technologies dergisinde yayınlanmıştır. Transportation Research Part C-Emerging Technologies dergisi aynı zamanda otobüsle toplu taşıma araçlarının rotalanması konusunda en çok makalenin yayınlandığı dergidir. Dergi SCIE ve SCOPUS indeksinde taranmaktadır. En çok atıf alan yazarların ülke analizine bakıldığında, en çok atıf alan ülke sıralamasında ilk onda 5 farklı Çin Halk Cumhuriyeti ülkesinden kurum bulunmaktadır. Bu durum toplu taşıma araçlarının rotalanması ile ilgili en çok yayın yapan ülkenin Çin Halk Cumhuriyeti olduğu ve 1998-2024 (Ekim) Yılları arasında 91 yayın yapıldığı ve toplam aldığı atıf sayısının ise 1428 olduğu bilgisini de desteklemektedir. Kullanılan anahtar kelimelere bakıldığında, en çok routing (rotalama) ve public transportation (toplu taşıma) anahtar kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Nüfus artışı, küresel ısınma, iklim değişikliği ve sürdürülebilirlik göz önünde bulundurulduğunda konun öneminin günden güne artması ile otobüsle toplu taşıma araçlarının rotalanması konusu daha da önemli olmaktadır. Bu çalışma ile konu üzerine çalışacak olan yazarlara bir çerçeve sunulacağı düşünülmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışmada sadece WoS veri tabanında yer alan çalışmalar kullanılmıştır. Diğer veri tabanlarında yer alan çalışmalarda analize eklenebilirse daha farklı sonuçlara ulaşılacağı düşünülmektedir.

Ayrıca bu çalışmada sadece toplu taşıma otobüslerinin rotalanması üzerinde durulmuştur ancak toplu taşıma hizmeti sunulan diğer araçlarla ile rotalama çalışmalarının güncel durumu ortaya konabilir ve özellikle rota optimizasyonu konusunda kullanılan yöntemler açısından benzerlikler ve farklılıklar tespit edilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ahmed, L., Mumford, C., & Kheiri, A. (2019). Solving urban transit route design problem using selection hyper-heuristics. *European Journal of Operational Research*, *274*(2), 545-559. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2018.10.022

Basso, R., Kulcsár, B., Egardt, B., Lindroth, P., & Sanchez-Diaz, I. (2019). Energy consumption estimation integrated into the electric vehicle routing problem. Transportation research part d: Transport and environment, *69*, 141-167. https://doi.org/10.1016/j.trd.2019.01.006

Boz, E. Y., & Aras, F. (2021). Yeşil araç rotalama problemi araştırması: geçmiş ve gelecekteki eğilimler. *Journal of Turkish Operations Management*, *5*(2), 806-821.

Ceder, A., & Wilson, N. H. (1986). Bus network design. *Transportation Research Part B: Methodological*, *20*(4), 331-344. https://doi.org/10.1016/0191-2615(86)90047-0

Ceder, A., & Israeli, Y. (1993, September). Design and evaluation of transit routes in urban networks. In *Proceedings of the 3rd international conference on competition and ownership in surface passenger transport, Ontario, Canada*.

Ceder, A., & Israeli, Y. (1997). Creation of Objective functions for transit network design. *IFAC Proceedings Volumes*, *30*(8), 667-673. https://doi.org/10.1016/S1474-6670(17)43897-3

Ceder, A., & Israeli, Y. (1998). User and operator perspectives in transit network design. *Transportation Research Record*, *1623*(1), 3-7. https://doi.org/10.3141/1623-01

Ceder, A. (2001). Operational objective functions in designing public transport routes. *Journal of advanced transportation*, *35*(2), 125-144. https://doi.org/10.1002/atr.5670350205

Ceder, A. (2007). *Public transit planning and operation: Theory, modelling and practice*. CRC Press.

Chakroborty, P., & Wivedi, T. (2002). Optimal route network design for transit systems using genetic algorithms. *Engineering optimization*, *34*(1), 83-100. https://doi.org/10.1080/03052150210909

Dantzig, G. B., & Ramser, J. H. (1959). The truck dispatching problem. *Management science*, *6*(1), 80-91. https://doi.org/10.1287/mnsc.6.1.80

Delling, D., Pajor, T., & Werneck, R. F. (2015). Round-based public transit routing. *Transportation Science*, *49*(3), https://doi.org/10.1287/trsc.2014.0534

Demirbilek, M. (2023). A bibliometric analysis of publications related to dynamic vehicle routing problems. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, *6*(2), 267-283, https://doi.org/10.51513/jitsa.1230420

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of business research*, *133*, 285-296. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070

European Committee for Standardization. (2002). *Transportation - logistics and services - public passenger transport - service quality definition, targeting and measurement*. CEN-EN 13816, CEN.

Guihaire, V., & Hao, J. K. (2008). Transit network design and scheduling: A global review. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, *42*(10), 1251-1273. https://doi.org/10.1016/j.tra.2008.03.011

Gürgen, E., & Wong, C. Y. (2016, December). Networks of research collaboration in logistics and supply chain management: the case of Turkey. In *LM-SCM 2016 XIV. International Logistics and Supply Chain Congress.* 151- 166.

He, D., Ceder, A. A., Zhang, W., Guan, W., & Qi, G. (2023). Optimization of a rural bus service integrated with e-commerce deliveries guided by a new sustainable policy in China. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, *172*, 103069. https://doi.org/10.1016/j.tre.2023.103069

Huang, D., Gu, Y., Wang, S., Liu, Z., & Zhang, W. (2020). A two-phase optimization model for the demand-responsive customized bus network design. *Transportation research part c: emerging technologies*, *111*, 1-21. https://doi.org/10.1016/j.trc.2019.12.004

Iliopoulou, C., Kepaptsoglou, K., & Vlahogianni, E. (2019). Metaheuristics for the transit route network design problem: a review and comparative analysis. *Public Transport*, *11*, 487-521. https://doi.org/10.1007/s12469-019-00211-2

Moral-Muñoz, J. A., Herrera-Viedma, E., Santisteban-Espejo, A., & Cobo, M. J. (2020). Software tools for conducting bibliometric analysis in science: An up-to-date review. *Profesional de la Información, 29*(1). 1-20. https://doi.org/10.3145/epi.2020.ene.03

Kechagiopoulos, P. N., & Beligiannis, G. N. (2014). Solving the urban transit routing problem using a particle swarm optimization based algorithm. *Applied Soft Computing*, *21*, 654-676. https://doi.org/10.1016/j.asoc.2014.04.005

Li, H., Zhou, J., & Xu, K. (2023). Evolution of green vehicle routing problem: A bibliometric and visualized review. *Sustainability*, *15*(23), 16149, https://doi.org/10.3390/su152316149

Lin, Y., Zhang, K., Shen, Z. J. M., Ye, B., & Miao, L. (2019). Multistage large-scale charging station planning for electric buses considering transportation network and power grid. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, *107*, 423-443. https://doi.org/10.1016/j.trc.2019.08.009

Lyu, Y., Chow, C. Y., Lee, V. C., Ng, J. K., Li, Y., & Zeng, J. (2019). CB-Planner: A bus line planning framework for customized bus systems. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, *101*, 233-253. https://doi.org/10.1016/j.trc.2019.02.006

Marin, A., & Wellman, B. (2011). Social network analysis: An introduction. *The SAGE handbook of social network analysis*, *11*, 25.

Merigó, J. M., & Yang, J. B. (2017). A bibliometric analysis of operations research and management science. *Omega*, *73*, 37-48. https://doi.org/10.1016/j.omega.2016.12.004

Moral-Muñoz, J. A., Herrera-Viedma, E., Santisteban-Espejo, A., & Cobo, M. J. (2020). Software tools for conducting bibliometric analysis in science: An up-to-date review. *Profesional de la Información*, *29*(1), https://doi.org/10.3145/epi.2020.ene.03

OECD, I. (2010). Reducing transport greenhouse gas emissions: Trends and data 2010. https://www.itf-oecd.org/reducing-transport-greenhouse-gas-emissions-trends-and-data-2010

Owais, M., & Osman, M. K. (2018). Complete hierarchical multi-objective genetic algorithm for transit network design problem. *Expert Systems with Applications*, *114*, 143-154. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2018.07.033

Shrivastava, P., & O'Mahony, M. (2006). A model for development of optimized feeder routes and coordinated schedules—A genetic algorithms approach. *Transport policy*, *13*(5), 413-425. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2006.03.002

Tong, L. C., Zhou, L., Liu, J., & Zhou, X. (2017). Customized bus service design for jointly optimizing passenger-to-vehicle assignment and vehicle routing. *Transportation research part c: emerging technologies*, *85*, 451-475. https://doi.org/10.1016/j.trc.2017.09.022

Van Eck, N., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *scientometrics*, *84*(2), 523-538, https://doi.org/10.1007/s11192-009-0146-3

Van Eck, N. J. V., Waltman, L., van den Berg, J., & Kaymak, U. (2006). Visualizing the computational intelligence field [application notes]. *IEEE Computational Intelligence Magazine*, *1*(4), 6-10.

Wasserman, S. (1994). Social network analysis: Methods and applications. *The Press Syndicate of the University of Cambridge*.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 144-171

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 03.01.2025 Accepted / Kabul: 27.03.2025

CGI TABANLI REKLAMLARIN SOSYAL MEDYA ETKİLEŞİMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: POPÜLER MARKA REKLAMLARININ İNCELENMESİ

Fatih AKSOY [1]

Öz

Bu çalışma, CGI (Computer-Generated Imagery) tabanlı reklamların markaların sosyal medya etkileşimleri üzerindeki rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda amaçlı örnekleme yöntemi ile Instagram platformundaki 20 popüler marka seçilmektedir. Sözü edilen markaların CGI tabanlı ve CGI olmayan reklamları beğeni, yorum, paylaşım ve görüntülenme metrikleri üzerinden incelenmektedir. Araştırmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmaktadır. Markaların Instagram hesaplarında yer alan ve 2023-2024 tarihler arasındaki CGI tabanlı (n=40) ve CGI tabanlı olmayan (n=40) reklamlardan seksen reklam seçilmektedir ve sözü edilen reklamlar betimsel analiz tekniği ile analiz edilmektedir. Araştırmada, CGI reklamların sosyal medya etkileşim metriklerinde (beğeni, yorum, paylaşım ve görüntüleme) CGI olmayan reklamlara göre üstünlük gösterdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra CGI reklamların 2023 ve 2024 sosyal etkileşim metriklerine bakıldığında, CGI reklamların etkisinin zamanla azalma eğiliminde olduğu tespit edilmektedir.

Çalışma verilerinden, CGI (Computer-Generated Imagery) tabanlı reklamların markaların sosyal medya etkileşimleri üzerinde rolü olduğunu sonucuna varılmaktadır. CGI tabanlı reklamlar, sağlamış olduğu avantajlar (dikkat çekici görseller, etkileyici hikayeler, yaratıcılık, viral potansiyel vb.) ile markaların sosyal medyada geniş kitlelere ulaşmasını ve hedef kitlelerin dikkatlerini çekmede etkili bir araçtır. Aynı zamanda sosyal medya etkileşimini arttırmada önemli bir potansiyele sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra çalışmada, hedef kitlenin CGI reklamlara olan ilgisinin sıradanlaşabileceği riskini taşıdığı sonucuna varılmaktadır. Bu nedenle CGI reklamların etkisinin uzun vadede sürdürülebilir olması için içerik stratejilerinin yenilikçi ve hedef kitleye uygun şekilde geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelime: CGI, CGI Reklam Uygulamaları, Marka, Sosyal Medya.

Jel Kodları: M37, 033, L82.

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, E-posta: arsfatihaksoy@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-6114-0520.

Atıf/Citation
Aksoy, F. (2025). CGI tabanlı reklamların sosyal medya etkileşiminin değerlendirilmesi: Popüler marka reklamlarının incelenmesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 144-171.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

EVALUATION OF SOCIAL MEDIA INTERACTION OF CGI BASED ADVERTISEMENTS: EXAMINATION OF POPULAR BRAND ADVERTISEMENTS

Abstract

This study aims to examine the role of CGI (Computer-Generated Imagery) based advertisements on brands' social media interactions. In this direction, 20 popular brands on the Instagram platform are selected by purposive sampling method. The CGI-based and non-CGI-based advertisements of the mentioned brands are analysed through the metrics of likes, comments, shares and views. Qualitative research method is used in the research. Eighty advertisements are selected from CGI-based (n=40) and non-CGI-based (n=40) advertisements on the Instagram accounts of brands between 2023 and 2024, and these advertisements are analysed by descriptive analysis technique. In the study, it is seen that CGI ads are superior to non-CGI ads in social media interaction metrics (likes, comments, shares and views). In addition, looking at the social interaction metrics of CGI ads in 2023 and 2024, it is determined that the effect of CGI ads tends to decrease over time.

From the study data, it is concluded that CGI (Computer-Generated Imagery) based advertisements have a role on the social media interactions of brands. CGI-based advertisements are an effective tool for brands to reach large audiences on social media and attract the attention of target audiences with the advantages it provides (remarkable visuals, impressive stories, creativity, viral potential, etc.). At the same time, it is noteworthy that it has an important potential to increase social media interaction. In addition, the study concludes that there is a risk that the target audience's interest in CGI adverts may become ordinary. Therefore, in order for the effect of CGI adverts to be sustainable in the long term, content strategies should be developed in an innovative and appropriate way for the target audience.

Keywords: CGI, CGI Advertising Applications, Brand, Social Media.

Jel Codes: M37, 033, L82.

1. GİRİŞ

Günümüzde, dijital teknolojinin gelişmesinin reklamcılık alanına her dönemde olduğu gibi bugün de yansıdığı görülmektedir. Yakın zamanda bu yansımayı Computer-Generated Imagery (CGI) tekniği kullanılarak üretilen CGI tabanlı reklam kampanyalarında izlemek mümkündür. CGI, gerçekte üretilmesi mümkün olmayan ya da çok fazla zaman alan ve maliyetli olan görselleri oluşturmak için yararlanılan bir teknik olup, özellikle sosyal medya ortamlarında markaların yaratıcı, etkileyici ve dikkat çekici içerikler oluşturmasına fırsat verdiği söylenebilir. Bu teknolojinin fiziksel sınırları zorlayan görseller yaratmasından etkileyici hikâye anlatımına kadar birçok uygulamaya sahip olması nedeniyle markaların hedef kitleleriyle güçlü bir duygusal bağ kurmasına yardımcı olabilir.

CGI'nin, hiper-gerçekçi görseller yaratması, hikâye anlatımında sınırsız hayal gücü imkânı vermesi, maliyet ve zaman tasarrufu sağlaması ve viral olma potansiyeli gibi avantajları ile etkileyici reklam içerikleri üretmeye katkı sağlamaktadır. Bu avantajlardan yola çıkarak, özellikle sosyal medya platformlarında, markaların hedef kitleleriyle daha hızlı ve etkili bir biçimde etkileşime geçebilmesi için CGI reklamları, hedef kitlenin ilgisini çeken ve akılda kalmasını sağlayan içerikleri sunma potansiyeli olabilir.

Son yıllarda CGI tabanlı reklamların yoğun bir şekilde sosyal medyadaki kullanımı, markaların sosyal medya etkileşimlerini nasıl şekillendirdiğini araştırmayı önemli kılmaktadır. Bu doğrultuda çalışma, CGI tabanlı reklamların CGI olmayan reklamlara göre markaların sosyal medya etkileşimleri üzerindeki rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmaya başlamadan önce literatür taraması yapılmaktadır. Literatür taramasında özellikle sosyal medyada yayınlanan CGI tabanlı reklamlar ile ilgili yapılan çalışmalara ulaşılmaya çalışılmaktadır. Tarama sonucunda özellikle CGI reklam odaklı olarak sosyal medya platformlarının incelendiği çalışmaya rastlanılmamaktadır. Literatürde yer alan bazı çalışmalarda, CGI'nin ya da animasyonların algı ve etki (Adámková & Hadrava, 2024; Dimitrov, 2014; Kuisma vd., 2010; Goel & Upadhyay, 2017); CGI'nin pazarlama ve reklam stratejilerindeki yeri (Çeber, 2024; Gençyürek Erdoğan, 2024; Hushain vd., 2023; Tayfur, 2024; Sayın, 2024); CGI'nin sosyal medya ve influencer pazarlaması kullanımı (Callahan, 2021; El-Deeb, 2022; Hoang, 2023; Oglesby, 2019; Shaloka, 2021) üzerine araştırmalar yapıldığı tespit edilmektedir. Sosyal medyaya yönelik çalışmalarda dikkat çeken durum ise, özellikle CGI Sosyal Medya Etkileyicileri üzerine odaklanılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın araştırma konusunu oluşturan markaların sosyal medya etkileşiminde CGI tabanlı reklamların rolü ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmağı söylenebilir.

Bu çalışmada CGI reklamların sosyal medya etkileşimi üzerindeki rolünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda, Sosyal medya mecralarından biri olan Instagram üzerinden yayınlanan CGI tabanlı ve CGI tabanlı olmayan reklamları üzerinden markaların sosyal medya etkileşim performansları analiz edilmektedir. Çalışmada araştırma ortamı olarak Instagram'ın seçilme nedeni, görsel odaklı bir sosyal medya platformu olması ve markaların görsel ile video içeriklerini yoğun olarak paylaşmak için Instagram'ı kullanmasıdır (Zhao vd., 2017, s. 243). Araştırmada amaçlı örnekleme yönteminin alt türü olan ölçüt örnekleme türü kullanılarak popüler markalardan, Derby, Ülker, Allianz, Adidas, Nescafe Express, Samsung, Continental, Arçelik, Marks&Spencer, Maybelline, Lorealparis, Nike, Coca-Cola, Apple, BMW, Mercedes, Mcdonalds, Burgerking, Pepsi, Gucci seçilmiştir. Bu markalar seçilirken bazı kriterlere dikkat edilmiştir. Bu kriterler; farklı kategorilerde yer alan popüler markalar olmaları (geniş kitlelere hitap etmeleri), Instagram'ı aktif bir şekilde kullanmaları, Instagram'da CGI ve CGI olmayan reklamları bulunması ve Türkiye'de yayınlanmış CGI reklamlara sahip olmasıdır. Sözü edilen markaların 2023-2024 yıllarındaki CGI tabanlı (n=40) ve CGI tabanlı olmayan (n=40) reklamları arasından belirlenmektedir. Belirlenen reklamlar üzerinden toplanan veriler içerik

analiz tekniği kullanılarak analiz edilmektedir. Ardından bulgular ortaya koyulmaktadır ve sonrasında bulgular yorumlanarak sonuç ortaya koyulmaktadır.

2. COMPUTER-GENERATED IMAGERY (CGI): KULLANIM ALANLARI VE AVANTAJLARI

CGI (Computer-Generated Imagery), Türkçe'ye "bilgisayarla üretilen görüntüler" ya da bilgisayar destekli görüntüler" şeklinde çevrilmektedir (Tayfur, 2024, s.19). Bu teknoloji, gerçek dünyada fiziksel olarak üretilmesi imkânsız olan hem gerçekçi hem de fantastik görüntüler ve özel efektler oluşturmak için kullanılır (Thepixelworkshop, 2023). Bir başka ifadeyle, CGI, animasyon, üç boyutlu modelleme ve görsel efektler gibi birçok tekniği kapsayan bilgisayar tarafından üretilmiş görsellerin kullanımını ifade etmektedir (Cindenia vd., 2019, s. 28). Karantaidis ve Kotropoulos'a (2024, s. 1-2) göre ise, CGI, bilgisayar yazılımı kullanılarak geliştirilen gerçekçi görüntüler, videolar veya özel efektler anlamına gelmektedir. Bu bağlamda CGI tekniğinin fantastik dünyalar gibi fiziksel olarak mümkün olmayan şeyleri oluşturmak için kullanıldığını söylemek mümkündür (Hedwings, 2024). Spurgin (2003, s. 257)' şu ifadeleri ise CGI tekniğinin gerçek dünyada üretilmesi zor olan görselleri yaratıcı bir şekilde ortaya koyduğu göstermektedir:

> *'Bilgisayar teknolojisi reklam verenlerin, ulaşılması zor bir dağın tepesinde duran bir otomobil, odalarda kendi istekleriyle hareket eden giysi parçaları ve karmaşık dans hareketleri yapan köpekler gibi fantastik görüntüler yaratmalarına olanak tanıdı. Ancak bu fantastik görüntüler cansız nesneler ve insan olmayan hayvanlarla sınırlı değildir. İnsan görüntüleri yaratmak içinde bu teknoloji kullanılmaktadır*'. Tüm bu bilgiler ışığında, CGI'nin hem görsellik hem de gerçeklik algısını artırma kapasitesi ile ön plana çıktığından bahsedilebilir.

Günümüz çağında, dijital teknoloji her alanda önemli bir rol oynamaktadır. CGI da yaygın kullanılan bu teknolojilerden biridir (Budianto vd., 2022, s.185). Reklamcılık ve pazarlama, film ve televizyon, e-ticaret, eğitim, video oyunları, mimarlık ve tasarım, otomotiv, moda ve sağlık gibi dünya genelinde pek çok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (contentive.com.tr, 2024; Ivanova & Rusev, 2020, s. 64; Kırık & Kozan, 2020, s. 563; Gibbons, 2016).

Film ve Televizyon: CGI, sinema ve televizyon prodüksiyonlarında sıklıkla fantastik dünyalar, tarihi sahneler, ya da gerçekçi olmayan varlıkların yaratılması için kullanılır. Örneğin, Avatar gibi filmler CGI ile zengin ve detaylı ortamlar yaratmaktadır (nfi.edu, 2024).

Reklamcılık ve pazarlama: CGI, ürünlerin ve hizmetlerin görsellerini daha çarpıcı ve dikkat çekici şekilde sunmaktadır. Markalar, son dönemde CGI ile birlikte yaratılan reklam görsellerini ve filmlerini kullanarak sosyal medyada kullanıcı etkileşimini arttırmaya çabalamaktadır. CGI tekniğinin yaygınlaşması ile birlikte pazarlama alanında güçlü bir iletişim aracı olarak kullanılmaktadır. Özellikle pazarlama amaçlarının sosyal medya ortamlarında gerçekleştirilmesi için CGI tekniği ile oluşturulan kampanyalardan markaların tanıtımı, bilinirliği, itibarı gibi amaçlar için faydalanıldığı söylenebilir.

Video oyunları: CGI, gerçekçi grafikler ve karakterler oluşturmada dikkat çeken bir teknolojidir. CGI sayesinde oyunların gerçekçiliği ve görsel cazibesi artmaktadır. Bu durum, özellikle reklamcıların ve pazarlamacıların markaları tanıtmak için kullandığı önemli araçlardan biri olan video oyunlarına ilgisini daha da arttırdığı söylenebilir.

Sağlık: CGI, tanı ve tedavi planlamasında biyomedikal bilgileri görselleştirmeye yardımcı olmaktadır. Böylece, biyolojik yapıların dinamiklerini ve süreçlerini anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır (Mitchum, 2013).

Mimarlık ve Tasarım: Mimarlık alanındaki yapıların gerçekçi 3D modellerini ortaya koymak için CGI tekniğinden yararlanılmaktadır. CGI sayesinde ortaya koyulan tasarımlar, daha somut ve görselleştirilebilir hale gelmektedir (Enjellina vd., 2023, s. 53).

E-ticaret: CGI, e- ticarette, çevrimiçi alışveriş deneyimini iyileştirmek için kullanılan teknolojilerden biridir (Yang & Liu, 2021, s. 1). CGI teknolojisi, sanal ortamlarda 3D görseller ile ürünü ayrıntılı olarak incelenmesine ve sanal prova odalarında avatarlar üzerinden ürünlerin denenmesine fırsat vermesi alışveriş deneyimini daha gerçekçi ve keyifli hale getirmektedir (Atabarut, 2024).

Eğitim: CGI, eğitim amaçlı ürettiği görseller ile birlikte öğrencilerin öğrenme deneyimlerinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır (Aktay, 2022, s. 51). CGI tarafından oluşturulan görseller, öğrencilerin karmaşık kavramları daha somut şekilde öğrenmesine yardımcı olmaktadır (Obeta, 2024). Özellikle mimarlık, mühendislik ve tıp öğrencilerinin deneyimsel öğrenmelerine önemli katkıları olduğunu söylemek mümkündür.

Otomotiv: CGI, markaların araçlarını tasarlamasına, test etmesine ve pazarlamasında kullanılmaktadır (Kingsnorth, t.y.). CGI teknolojisi ile birlikte müşteriler, araçları sanal ortamlarda deneyimleme fırsatı bulmaktadır. Aynı zamanda bu teknoloji ile birlikte müşteriler araçları farklı renkler, özellikler ve malzemeler ile sanal ortamda kişiselleştirebilmektedir (Christodoulou, 2020).

Moda: Markalar CGI'dan, dijital koleksiyonlarını yaratmak, sanal modellerle ürünlerini dijital ortamda sergilemek ve tasarımların nasıl göründüğünü simüle etmek için yararlanmaktadır (Pereira, 2023). Böylece markalar, ürünler baştan sona dijital olarak yaratılmakta yani; tasarım planlamadan, geliştirmeye ve pazarlamaya kadar her aşamada maliyet ve zaman tasarrufu sağlamaktadır (Danthree Studio, t.y.).

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda, CGI (Computer-Generated Imagery) teknolojisi, günümüzde pek çok sektörde kritik bir rol oynamaktadır ve kullanıldığı her alanda önemli avantajlar sunduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu çalışmada odak noktası, CGI'nin reklamcılık sektörü olduğu için aşağıda özellikle reklam alanına sunduğu avantajlara değinilmiştir.

Geçmişten günümüze kadar reklamcılık alanı her zaman teknolojideki değişimleri ve gelişmeleri takip etmiştir. CGI'ların ortaya çıkmasıyla birlikte, markalar reklam stratejilerini yeniden düşünmekte ve yapılandırmaktadır (Deionn, 2019, s. 1). Bu nedenle reklamcılıkta kullanılan stratejiler ve taktiklerde da bu doğrultuda değişmektedir. Günümüzde rekabetin yoğun olduğu, rakip sayısının fazlalaştığı, ürün ve hizmet çeşitliliğinin arttığı ve her markanın mevcut ve potansiyel hedef kitlelere hızlı bir şekilde ulaşmaya çalıştığı bir ortamda markaların hedef kitlelerinin dikkatini çekebilmek için fark yaratan reklam kampanyaları oluşturması gerekmektedir. Bu noktada CGI teknolojileri, markaların dijital ortamlarda var olabilmek ve burada hedef kitlelerin dikkatini çekmek (Ozdemir vd., 2023, s. 10), etkileşimi ve yaratıcılığı arttırmak (Sayın, 2024, s.20) için kullandığı en popüler araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Sözü edilen teknolojinin kullanımı reklamcılık alanına birçok avantaj sağlamaktadır. Özellikle etkileyici görseller, geliştirilmiş hikâye anlatımı, ürün gösterimi ve maliyet- zaman tasarrufu gibi avantajlar sağlamaktadır (Sayın, 2024, s. 33; Yord, 2024; Tox Media, 2024; Sayın, 2024; contentive.com, 2024; pazarlamailetisimi.com, 2023). Bu avantajların reklamcılık alanındaki katkıları şu şekilde ifade edilebilir:

Etkileyici görseller: CGI tekniği ile hazırlanan reklamlarda kullanılan çarpıcı görseller, hedef kitlenin dikkatini çekmesine, hedef kitlede merak uyandırmasına ve akılda kalıcı ve olumlu bir izlenim yaratmasına yardımcı olduğu söylenebilir (Peker vd., 2021, s.2). Etkileyici görseller sayesinde gerçekte var olmayan nesneleri gerçek dünyaya entegre ederek çarpıcı ve yankı uyandıran kampanyalar geliştirilmesine olanak tanımaktadır. (Roman, 2024).

Geliştirilmiş hikaye anlatımı: Duygusal deneyimler sunan etkileyici hikayeler, markaya olan ilgiyi artırarak tüketicilerin markaya yönelik tutumlarını olumlu yönde değiştirebilir (Kasilingam & Ajitha, 2022, s. 342; Park & Lee, 2014, s. 103). Özellikle bilgi iletişim

teknolojilerinin gelişimi, çevrimiçi iletişime geçiş ve içeriklerin daha fazla dijitalleşmesi (Belova, 2021, s. 13) ile birlikte markaların tanınması ve hatırlanması için çarpıcı ve merak uyandıran hikayeler ile oluşturulmuş reklamlara daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. CGI tekniği ise hikâye oluşturmada sınırsız bir hayal gücü tanıması ve fiziksel kısıtlamaların olmaması nedeniyle markaların beklentilerini karşılayacak reklamların üretilmesine yardımcı olmaktadır. CGI tekniği ile üretilen reklamlarda, gerçek görseller ile dijital görseller bir araya getirilerek daha yaratıcı ve daha dikkat çekici hikâyeler oluşturulmaktadır. CGI reklamlardaki etkileyici hikâye anlatımı ise hedef kitle ile marka arasında duygusal bağın güçlenmesine ve mesajların etkili bir şekilde iletilmesine fırsat verebilir (contentive.com, 2024). Bu bağlamda CGI'n hikâye anlatımındaki katkısı, görsel unsurlarla bütünleşerek güçlü bir etki yaratabilir.

Ürün Gösterimi: CGI, ürünlerin detaylı ve dikkat çekici bir şekilde sunulmasını kolaylaştırmaktadır (Tox Media, 2024). Görsellerin bu şekilde sunulması, ürünün işlevselliğini ve algılanan değerini de arttırması mümkün olabilir (Hushain vd., 2023: 433). Aynı zamanda ürünlerin yüksek düzeyde görsel gerçekçilikle sunmak, insanların daha fazla miktarda bilgiyi ayrıntılı olarak anlamalarına yardımcı olmaktadır (Ivanova & Rusev, 2020, s. 64). Böylece ürün gösterimindeki bu detaylar, hem markaların hem de hedef kitlelerin beklentilerini karşılamada etkili olabileceği söylenebilir.

Maaliyet ve zaman tasarrufu: CGI sayesinde markalar set kurma, oyuncu, ekipman gibi maliyetleri minimize edebilir (Hushain vd., 2023: 433; Jin, C. H., 2011: 100; Yord, 2024). Bunun yanı sıra CGI tekniği ile dijital ortamlarda animasyon ve efektlerin hızlı bir şekilde üretilmesi ve kurgulanması sayesinde reklam kampanyalarının kısa sürede hayata geçirilmesini sağlayabilir. Bu tasarruf, özellikle yoğun rekabetin yaşandığı dijital reklamcılık sektöründe markalar için önemli bir avantaj sunar.

Bilgisayar destekli görüntüleme (CGI), günümüzde pek çok alanda yoğun şekilde kullanıldığı ve birçok avantaj sağladığı görülmektedir. Bu teknoloji, yaratıcılığı sınırsız bir şekilde kullanma imkânı sunarken, maliyet ve üretim süreçlerinde sağladığı kolaylıklarla da dikkat çekmektedir. Özellikle reklamcılık alanında, CGI'ın yaratmış olduğu görsel yenilikler ve özgün tasarımlar, markaların tüketicilere daha etkili ve çarpıcı bir biçimde ulaşmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, sosyal medya platformları, CGI ile hazırlanan içeriklerin en verimli kullanıldığı alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

3. SOSYAL MEDYA ETKİLEŞİMİNDE CGI REKLAMLARIN KULLANIMI

Günümüzde bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimi ile birlikte dijital ortamlarda hedef kitle binlerce içeriğe maruz kalmaktadır. DDB Ajans Başkanı ve CCO'su olan Tuğalan, bu nedenle hedef kitlenin dikkatini çekmek ve hedef kitlede merak uyandırmak için ilk üç saniyenin markalar için önemli olduğunu vurgulamaktadır (Büyükdumlu, 2024). Çünkü dijitalleşmiş bir dünyada yılda 5.3 trilyon görüntülü reklamlarda markaların mevcut veya potansiyel müşterileri olan çocuklar yılda yaklaşık yirmi bin, yetişkinler ise yaklaşık iki milyon reklam ile karşı karşıya kalmaktadır (USC Dornsife, 2023). Hedef kitlelerin bu kadar yoğun reklama maruz kaldığı bir dijital ortamda markaların fark yaratmak, dikkat çekmek, akılda kalıcı olmak, sadakati ve duygusal bağı güçlendirmek, geniş kitlelere ulaşmak ve etkileşimi artırmak için ilgi uyandırıcı reklam kampanyaları üretmesi zorunludur. Markalar, sözü edilen sözü edilen bu amaçlara ulaşabilmek için bahsedilen CGI tekniğinin avantajlarından yararlanarak başarılı reklam kampanyaları oluşturabilirler. Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak, CGI tabanlı reklamlar, markaların sosyal medya ortamlarında dikkat çekme, etkileşim oluşturma ya da etkileşimi arttırma ve müşteri sadakati oluşturma, duygusal bağı güçlendirme stratejilerinde önemli bir iletişim aracı olarak kullanıldığı belirtilebilir.

Sosyal medya platformlarında etkileşim, markaların sosyal medya platformlarında hedef kitle ile kurduğu aktif ilişkiyi ifade etmektedir. Sözü edilen aktif ilişki, markaların kampanyalarına ve iletişimine hedef kitlenin, beğeniler, yorumlar, paylaşımlar, görüntüleme gibi davranışlar ile karşılık vererek aktif bağ kurmasını kapsamaktadır. Sözü edilen bağı kurmak ve etkileşim düzeyini arttırmak için markalar, CGI tabanlı reklamlara ilgi göstermeye başlamıştır. Çünkü CGI reklamcılığı, özellikle sosyal medya yönelik ilginç ve etkileyici reklam içerikleri oluşturması ve bu içeriklerin sosyal medya kullanıcılarının tercihleri ile uyumlu olması, markaların sosyal medya ortamındaki görünürlüğünü ve etkileşimini arttırma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca Sayın (2024) ifade ettiği gibi, CGI reklamlarının sosyal medyada daha hızlı viral olması, daha çabuk ve anlık etkileşim alması ve bu etkileşimin ölçülebilir olması nedeniyle markalar tarafından çok fazla tercih edilmektedir.

Özellikle CGI reklamlar ile sosyal medyada etkileşimin fazla olması sayesinde markalar, hedef kitle hakkında çok daha fazla veri elde etme imkânı bulmaktadır. Çünkü hedef kitlenin çevrimiçi davranışına yani; sosyal medya platformunda marka ile ilgili içeriklere yönelik beğen, yorum, paylaş ve görüntüleme kısmına tıklayarak kişisel ilgi ve desteğini açıkça gösteren verilere ulaşılabilmektedir (Lee & Hong, 2016, s. 360). Bu veriler sayesinde markalar etkileşimin ölçülmesini sağlamaktadır. Ölçülebilen etkileşim (beğeni, yorum, paylaşım,

görüntülenme vb.) sayesinde markalar, ürün ya da hizmetlerinin ne kadar geniş kitleye ulaşıp ulaşmadığı, hangi hedef kitle tarafından dikkat çektiği ya da çekmediği, ürün ya da hizmet hakkında hedef kitlenin düşüncelerinin neler olduğu, hedef kitlenin markayı başkalarına tavsiye edip etmediği, reklamın viral olup olmadığı, hedef kitlenin markayı nasıl algıladığı gibi konularda fikir sahibi olarak sosyal medyada CGI reklamının ne derece başarılı olduğuna dahil bir değerlendirme yapması mümkün olabilmektedir.

Özetle günümüzde markalar, sosyal medya sayesinde hedef kitleleri ile doğrudan iletişim ve güçlü etkileşim kurabildiği önemli platformlardan biridir. CGI reklamlar ise, sosyal medya kullanıcılarının dikkatini çekmek, merak uyandırmak ve duygusal bağ oluşturarak etkileşimi arttırabilecek önemli bir fırsat sunmaktadır. Yaratıcı görseller ve hipergerçekçi içeriklerle oluşturulan CGI reklamlar hem etkileşim oranlarını artırmakta hem de markaların sosyal medya platformlarında görünürlüğünü ve varlığını güçlendirmektedir. Özellikle beğeni, yorum, paylaşım ve görüntülenme gibi etkileşim ölçüm kriterleri sayesinde, markalar reklam kampanyalarının başarısını analiz edebilir ve hedef kitlenin marka algısı hakkında değerli içgörüler elde edebilir. Bu ölçülebilir etkileşimler, markaların reklam stratejilerini optimize etmelerine ve hedef kitlelerine daha etkili şekilde ulaşmalarına olanak tanıyabilir.

Bu çalışma kapsamında CGI tabanlı reklamların sosyal medya platformlarındaki etkileşim üzerindeki katkılarını anlamak amacıyla önce kavramsal bir çerçeve oluşturulmuş, CGI teknolojisinin reklamcılıkta kullanım alanları ve sağladığı avantajlar detaylı şekilde incelenmiştir. Ardından sosyal medya etkileşiminde CGI reklamların kullanımı ele alınmıştır. Bu bağlamda, teorik e genel bir çerçeve çizilmiştir. Şimdi ise bu çerçeve doğrultusunda, araştırmanın yöntem kısmına geçilerek, CGI tabanlı reklamların sosyal medya etkileşiminin markalar üzerinden değerlendirilmesi ele alınacaktır. Araştırmanın yöntem kısmında, veri toplama araçları, örneklem seçimi ve analiz süreci detaylandırılacaktır.

4. YÖNTEM

Bu çalışmanın temel amacı, markaların Instagram hesapları üzerinden yayınlanan CGI tabanlı reklamlar ve CGI tabanlı olmayan reklamlar aracılığıyla markaların, kullanıcılar ile olan etkileşim düzeylerini analiz etmektir. Markaların sosyal medya etkileşiminde CGI tabanlı reklamları değerlendiren çok fazla çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle sözü edilen çalışma hem literatüre katkısı hem de araştırılan konuyla ilgili sonradan yapılacak çalışmalara yol gösterici olacağından önem arz etmektedir.

Araştırma kapsamında oluşturulan temel araştırma sorusu, "CGI tabanlı reklamların, markaların sosyal medya etkileşimi üzerinde bir rolü var mıdır? "şeklindedir. Bu doğrultuda sözü edilen çalışma ile aşağıda yer alan sorular yanıtlanmaya çalışılmıştır.

- CGI tabanlı olmayan reklamların beğeni, görüntülenme, yorum, paylaşım sayıları ne kadardır?
- CGI tabanlı reklamların beğeni, görüntülenme, yorum, paylaşım sayıları ne kadardır?
- CGI tabanlı reklamlar, CGI tabanlı olmayan reklamlarla karşılaştırıldığında nasıl bir etkileşim performansı göstermektedir?
- İlk CGI tabanlı yayınlanan reklamlar ile son yayınlanan CGI reklamlar karşılaştırılarak nasıl bir etkileşim performansı göstermektedir?

Çalışma, markaların Instagram hesaplarında yer alan CGI tabanlı ve CGI tabanlı olmayan reklamların beğeni, paylaşım, görüntüleme ve yorumlama temaları ele alınarak incelenmektedir. Bu veriler doğrultusunda CGI reklamların sosyal medya etkileşimi değerlendirilmektedir. Çalışmada, belirlenen kategorilerin derinlemesine incelenmesi amaçlandığından nitel araştırma yöntemi kullanılmaktadır.

Öncelikle çalışmanın araştırma ortamını, Statista'nın 2024 verilerine göre, en büyük dört sosyal medya platformlarından biri olan Instagram oluşturmaktadır. Instagram'ın görsel odaklı bir sosyal medya platformu olması ve markalar Instagram'ı, görsel ve video içeriklerinde yoğun olarak kullanması (Zhao vd., 2017, s. 243) nedeniyle çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda araştırmanın örneklemini, Instagram hesabında düzenli olarak reklam paylaşan ve hem CGI reklamlara hem de CGI olmayan reklamlara yer veren markalardan oluşmaktadır. Bu markalar belirlenirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmaktadır. Ölçüt örnekleme yöntemi, önceden belirlenmiş kriterlere ya da özelliklere göre bireylerin, grupların ya da ortamların belirlenmesi (Omona, 2013, s. 180) ve sistematik olarak incelenmesi içermektedir. Bu doğrultuda markalar seçilirken, öncelikle Instagram hesaplarında her iki tür reklama (CGI olan ve CGI olmayan) yer verilmesine dikkat edilmektedir. Aynı zamanda etkileşim metriklerinin anlamlı olmasını sağlamak için popüler markaların seçilmesi tercih edilmektedir. Bu kriterler doğrultusunda, 20 popüler markanın iki CGI tabanlı reklamı, iki CGI tabanlı olmayan reklamı olmak üzere toplam 80 reklam seçilmektedir. Sözü edilen reklamlar şu markalardan alınmıştır: Derby, Ülker, Allianz, Adidas, Nescafe Express, Samsung, Continental, Arçelik, Marks&Spencer, Maybelline, Lorealparis, Nike, Coca-Cola, Apple, BMW, Mercedes, Mcdonalds, Burgerking, Pepsi, Gucci.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş ve amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak 80 reklam videosu belirlenmiştir. İçerik analizi kapsamında yürütülen bu araştırmada, örneklem büyüklüğü veri yönetilebilirliği ve analiz sürecinin verimliliği dikkate alınarak belirlenmiştir. Aşırı büyük bir veri seti, analiz sürecini karmaşık hale getirebilir ve yönetilebilirliği zorlaştırabilir şeklinde düşünülmektedir. Bu nedenle, 80 reklam videosu, anlamlı sonuçlar elde etmek ve karşılaştırmalı analiz yapabilmek için optimal bir büyüklüktedir**.**

4.1. Veri Toplama

Sözü edilen araştırma verileri, markaların Instagram hesaplarında bulunan ve kamuya açık olan materyaller (reklam videoları) oluşturmaktadır. Veri toplama sürecinde öncelikle her markanın incelenecek olan CGI tabanlı ve CGI tabanlı olmayan reklamları tespit edilmektedir. Tespit sırasında öncelikle CGI reklamları yoğun olarak kullanan markalar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu markalar belirlenirken literatürde yer alan kaynaklardan (dijitalyuva.com, 2024; Nur Öztürk, 2024; Çeber, 2024) yararlanılmıştır. Ardından hem daha fazla popüler olan hem de sosyal medyayı daha fazla aktif şekilde kullanan markalar dikkate alınmıştır. Sonrasında markaların Instagram hesapları kontrol edilerek, 2023 yılında ilk yayınlanan CGI reklamlar (n=20) tespit edilmiştir. Ardından bu reklamlara (n=20) en yakın tarihte yayımlanan CGI içermeyen reklamlar (n=20) belirlenmiştir. Aynı süreç 2024 yılı için de uygulanarak, 2024 yılına ait CGI tabanlı (n=20) ve CGI içermeyen (n=20) reklamlar tespit edilmiştir. Analiz edilmek üzere tespit edilen bu 80 reklam videosu 1 Ocak 2023 ile 12 Ocak 2024 tarihleri arasında Instagram'ın Reels kısmında yayınlanan ve tüm kamuya açık marka reklam videoları arasından toplanmıştır. 1 Ocak 2023 tarihinin başlangıç olarak seçilmesinin nedeni, araştırmaya dahil edilen markaların çoğunun CGI tabanlı reklamları bu tarihten itibaren yayımlanmaya başlamasıdır. Ayrıca bu dönemde CGI tabanlı reklamlar, markalar için popüler hale gelmiştir. Araştırmanın 2024 Ocak ayında sonlandırılmasının nedeni ise, bir yıl içerisinde yayımlanan ilk CGI tabanlı reklamlar ile en son yayımlanan CGI tabanlı reklamlar karşılaştırılarak etkileşim metriklerindeki değişimi ortaya koymaktır.

Sosyal medyada beğeni, yorum ve paylaşım, görüntülenme sayısı sürekli olarak değişebilir. Yani; veriler toplandıktan sonra reklamlar kullanıcılar tarafından gizli hale getirilebilir ya da silinebilir. Bu nedenle toplanan veriler 12 Ocak 2024'deki durumu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda reklamlar ile ilgili etkileşim metrikleri sayılarında oluşabilecek değişimler, araştırma sonuçlarını çok fazla etkilemeyeceği düşünülmektedir. Çünkü Laestadius (2017, s. 574) göre, 'kullanıcıların yayınlanan içeriklere göstermiş olduğu çoğu tepki genellikle ilk 48 saat içinde

alınıyor.' Bu bağlamda kullanıcıların reklamlara karşı göstermiş olduğu etkileşim sayıları ağırlıklı olarak ilk 48 saat içinde oluşmuştur.

4.2. Veri Analizi

Çalışmanın veri analiz yöntemi içerik analizidir. Bu yöntem, toplanan verileri belirlenen temalar doğrultusunda sistematik bir şekilde kodlayarak, sınıflandırarak ve yorumlayarak anlamlandırmayı amaçlamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 239). Çalışma, CGI ve CGI olmayan reklamların sosyal medya etkileşim metrikleri açısından nasıl bir performans sergilediğini belirlemeye çalıştığından, analiz sürecinde içerik analizi yöntemi benimsenmiştir.

Öncelikle, araştırmanın amacı belirlenmiş ve CGI (Computer-Generated Imagery) tabanlı reklamların markaların sosyal medya etkileşimleri üzerindeki rolünü incelemek hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, incelenecek reklamlar yukarıda bahsedilen kriterlere göre seçilmiştir. Ardından, içerik analizi kapsamında incelenen beğeni, paylaşım, yorum ve görüntüleme gibi etkileşim metrikleri önceden belirlenen temalar olarak ele alınmıştır. Seçilen CGI tabanlı ve CGI olmayan reklamlardan elde edilen veriler ise, bu temalar çerçevesinde kodlanmıştır. Kodlamalar sonucunda 5 tablo oluşturulmuştur. Birinci tabloda ilk yayınlanan CGI tabanlı reklam ve hemen öncesinde yayınlanan CGI olmayan reklamlar ile ilgili veriler yer almaktadır. İkinci tabloda 2023 yılı içerisindeki CGI tabanlı reklamlar ile CGI tabanlı olamayan reklamların sosyal medya etkileşim metriklerinin toplam ve ortalama sayılarına yönelik veriler vardır. Tablo 3'te 2024 yılında yayınlanmış ve örnekleme seçilmiş olan CGI tabanlı ve CGI tabanlı olmayan reklamların verileri bulunmaktadır. Tablo 4'te ise, 2024 yılından seçilmiş reklamların sosyal medya etkileşim metriklerinin toplam ve ortalama sayılarına yönelik veriler gösterilmektedir. Tablo 5'te, 2023 ve 2024 yılları arasında seçilmiş olan CGI tabanlı reklamların zaman içerisindeki sosyal medya etkileşim metriklerini gösteren veriler bulunmaktadır. Bu tablolarda yer alan verilerden yola çıkarak bulgular ortaya koyulmuştur. Bu bulgular incelenerek, CGI reklamlarının markaların sosyal medya etkileşimi üzerindeki rolü karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır**.** Son aşamada**,** kodlanan veriler arasındaki ilişkiler belirlenerek, CGI reklamlarının sosyal medya etkileşimine olan katkısı değerlendirilmiştir**.**

5. BULGULAR

Betimsel analiz sonucunda, Türkiye'de faaliyet gösteren ve popüler olan markaların Instagram hesaplarında bulunan CGI ve CGI olmayan reklamlar (n=80) beğeni, görüntüleme, paylaşım ve yorum başlığı altında sunulmuştur. Bulgular kısmında etkileşim metriklerinin sayısal verileri ve etkileşim oranları ele alınmaktadır. Sözü edilen veriler ise, araştırma soruları doğrultusunda değerlendirilmektedir.

Tablo 1. İlk CGI Tabanlı ve Öncesinde Yayınlanan CGI Tabanlı Olmayan Reklamların Etkileşim Metrikleri İle İlgili Veriler (2023)

Marka	Reklam Türü	Tarih	Beğeni	Yorum	Paylaşım	Görüntüleme
Derby	CGI	05.08.2023	3.5K	25	208	12.8M
Derby	CGI Olmayan	28.07.2023	30	0	30	1.94K
Ülker	CGI	20.05.2023	906	21	134	28.7K
Ülker	CGI Olmayan	13.05.2023	1.34K	21	152	6.4M
Allianz	CGI	28.11.2023	3.5K	21	232	12.1M
Allianz	CGI Olmayan	27.11.2023	4.7K	60	258	5.4M
Adidas	CGI	09.06.2023	416K	794	2K	4.5M
Adidas	CGI Olmayan	06.06.2023	1K	43	428	74K
Nescafe	CGI	17.07.2023	258	82	97	935K
Nescafe	CGI Olmayan	14.07.2023	143	36	41	6.77K
Samsung	CGI	26.07.2023	52.7K	482	4.79K	8.9M
Samsung	CGI Olmayan	26.07.2023	2.83K	91	860	512K
Continental	CGI	17.09.2023	5.62K	23	357	21.9M
Continental	CGI Olmayan	11.09.2023	302	1	32	1.5M
Arçelik	CGI	04.12.2023	20.2K	881	3.865	7.4M
Arçelik	CGI Olmayan	02.12.2023	1.06K	33	89	364B
Marks&Spencer	CGI	19.12.2023	4K	36	423	11M
Marks&Spencer	CGI Olmayan	18.12.2023	247	64	19	15.4B
Maybelline	CGI	08.07.2023	2.9M	22K	844K	76.1M
Maybelline	CGI Olmayan	08.07.2023	2.5K	277	373	202K
Lorealparis	CGI	04.09.2023	490K	2.94K	13.5K	13.5M
Lorealparis	CGI Olmayan	04.09.2023	137K	544	595	1.6M
Nike	CGI	23.04.2023	451K	2.12K	34.5K	15.1M
Nike	CGI Olmayan	23.04.2023	74.9K	414	1.18K	6.3M
Coca-Cola	CGI	10.02.2023	535K	5.69K	10.2K	10.5M
Coca-Cola	CGI Olmayan	27.01.2023	507K	2.6K	4.93K	8.1M
Apple	CGI	28.11.2023	357K	1.25K	5K	7.7M

Apple	CGI Olmayan	24.11.2023	100K	834	4.53K	3.2M
BMW	CGI	05.01.2023	85.9K	684	381	2.1M
BMW	CGI Olmayan	31.12.2022	50.9K	78	6	812K
Mercedes	CGI	01.01.2023	30.3K	81	38	819K
Mercedes	CGI Olmayan	27.12.2022	98.1K	230	99	1.3M
McDonalds	CGI	15.02.2023	14.8K	366	2.04K	455K
McDonalds	CGI Olmayan	27.01.2023	17.3K	408	1.97K	545K
BurgerKing	CGI	16.02.2023	331K	6.56K	234K	3.1M
BurgerKing	CGI Olmayan	15.02.2023	5.07K	113	1.08K	157K
Pepsi	CGI	13.02.2023	4.07K	80	301	78.4K
Pepsi	CGI Olmayan	13.02.2023	19.3K	196	715	18.1M
Gucci	CGI	19.09.2023	69.4K	441	1.58K	1.6M
Gucci	CGI Olmayan	19.09.2023	74.4K	527	2K	2.1M

Tablo 1, 2023 yılında ilk yayınlanan CGI tabanlı reklamlar ile hemen öncesinde yayınlanan CGI tabanlı olmayan reklamların etkileşim metrikleri ile ilgili sayısal verilere yer vermektedir. Tablo 1'e bakıldığında, beğeni kategorisinde CGI tabanlı reklamlar, genellikle daha yüksek beğeni sayısına sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Adidas, Maybelline markalarının CGI tabanlı reklamları ciddi sayıda beğeni alırken, CGI olmayan versiyonu ise düşük sayı da beğeni aldığı söylenebilir. Fakat bazı markalarda da (ör. Mercedes, Gucci) CGI olmayan reklamların daha fazla beğeni almış olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1. Yorum sayıları açısından ele alındığında, CGI tabanlı reklamların üstünlüğü ağırlıklı olarak dikkat çekmektedir. Örneğin, Maybelline markasına irdelendiğinde (22K CGI tabanlı reklamı, 277 CGI olmayan reklamı) CGI tabanlı reklam ile birlikte marka hakkındaki yorumların önemli ölçüde arttığı söylenebilir.

Tablonun paylaşım kategorisinde özellikle CGI reklamların paylaşım sayıları yüksek olduğu şeklinde okunmaktadır. Örneğin, Maybelline, Nike ve Burgerking markalarının paylaşım sayılarına bakıldığında, CGI tabanlı olmayan reklamlara göre ciddi şekilde yüksek olduğu ortaya koyulmaktadır. Bazı markalarda (ör. Gucci, Apple, Marks&Spencer) ise CGI olmayan reklamların paylaşım sayısı çok yüksek olmamasına rağmen CGI tabanlı reklam paylaşım sayısından daha fazla olduğu göze çarpmaktadır.

Görüntüleme başlığı altında Tablo 1. İncelendiğinde, CGI reklamın (Ör. Maybelline, Arçelik, Derby) bariz bir üstünlüğü bulgusuna ulaşılmıştır. Neredeyse bütün CGI tabanlı reklamların milyonlarca görüntülendiği görülmektedir. Bunun yanı sıra bazı CGI olmayan reklamların, CGI

reklamlara (Ör. Pepsi, McDonalds) göre daha fazla görüntüleme sayısına sahip olduğu ile de karşılaşılmaktadır.

Tablo 2. Her Bir Metrik için CGI Tabanlı ve CGI Olmayan Reklamlara Ait Ortalama ve Toplam Değerlerle İlgili Veriler (Ocak 2023)

Metrik	CGI Ortalama	CGI Toplam	CGI Olmayan Ortalama	CGI Olmayan Toplam
Beğeni	288,757.70	5.775.154,00	52.615,60	1.0523.12
Yorum	2,228.85	44,577	328,5	6570,00
Paylaşım	57,882.30	1,157,646	969.35	19,387
Görüntüleme	10,530,805.00	210,616,100	2.797.965,50	55.959.310,00

Tablo 2'deki veriler ile CGI olan ve CGI olmayan reklamların karşılaştırılarak sosyal medya etkileşimi üzerinde nasıl bir etki olduğu görmeye çalışılmıştır. Beğeni kategorisine bakıldığında, CGI reklamların toplam beğeni sayısının ve ortalamasının CGI olmayan reklamlara göre 5.5 kat daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yorum kategorisi incelendiğinde, CGI reklamlar toplam ve ortalama beğeni sayıları, CGI olmayan reklamlara göre, 6.8 kat daha fazladır.

Sosyal medya etkileşim metriklerinden bir diğeri olan paylaşım kategorisinde ise, yine CGI reklamların bir üstünlüğü söz konusudur. Tabloda paylaşım toplam ve ortalama sayısına bakıldığında, CGI reklamların 60 kat daha fazla paylaşıldığı dikkat çekmektedir. Son etkileşim metriği olan görüntülenme kategorisinde ise, görüntülenme toplam ve ortalama sayıları açısından CGI reklamların 3.7 kat daha fazla izlendiği kanıtlanmaktadır.

Tablo 3. Son CGI Tabanlı Reklam ve Öncesinde Yayınlanan CGI Tabanlı Olmayan Reklam Verileri (2024)

Marka	Reklam Türü	Tarih	Beğeni	Yorum	Paylaşım	Görüntüleme
Derby	CGI	03.01.2024	1.8K	15	144	10.9M
Derby	CGI Olmayan	29.12.2023	27	1	-	1.4K
Ülker	CGI	23.09.2024	486	12	86	2.6M
Ülker	CGI Olmayan	23.09.2024	355	7	20	3.5M
Allianz	CGI	21.12.2023	3.95K	67	3.9K	1.3M
Allianz	CGI Olmayan	29.11.2023	1.8K	62	218	1.8M
Adidas	CGI	15.03.2024	257	10	2	37K
Adidas	CGI Olmayan	29.01.2024	700	55	148	72.9K
Nescafe Express	CGI	30.12.2023	130	58	5	5.16K
Nescafe Express	CGI Olmayan	29.12.2023	73	1	1	3.43K

Samsung	CGI	28.10.2024	1.47K	167	175	366K
Samsung	CGI Olmayan	27.10.2024	417	44	27	29.9K
Continental	CGI	14.12.2024	56	1	19	3.28K
Continental	CGI Olmayan	11.12.2024	238	1	19	4.81K
Arçelik	CGI	20.02.2024	3.11K	220	625	1.6M
Arçelik	CGI Olmayan	18.02.2024	554	13	25	1.1M
Marks&Spencer	CGI	19.12.2023	12K	310	3.41K	21.2M
Marks&Spencer	CGI Olmayan	18.12.2023	184	5	23	10.6B
Maybelline	CGI	24.11.2024	3.72K	59	129	177K
Maybelline	CGI Olmayan	23.11.2024	7.11K	50	284	363K
Lorealparis	CGI	21.10.2024	6.7K	108	198	302K
Lorealparis	CGI Olmayan	20.10.2024	2.1K	67	30	137K
Nike	CGI	28.11.2024	115K	778	13.4K	8.3M
Nike	CGI Olmayan	23.11.2024	112K	392	2.14K	9.5M
Coca-Cola	CGI	08.04.2024	236K	2.5K	35.7K	5M
Coca-Cola	CGI Olmayan	05.04.2024	5.7K	1.14K	639	220K
Apple	CGI	09.12.2024	59.6K	356	1.13K	1.4M
Apple	CGI Olmayan	03.12.2024	41.1K	844	3.5K	1.9M
BMW	CGI	06.12.2024	128K	943	2.45K	2.9M
BMW	CGI Olmayan	02.12.2024	148K	1.44K	26.2K	2.7M
Mercedes	CGI	25.11.2024	26.4K	142	1.04K	748K
Mercedes	CGI Olmayan	22.11.2024	43K	244	232	816K
McDonalds	CGI	29.11.2024	4K	358	1.08K	172K
McDonalds	CGI Olmayan	02.11.2024	24.9K	577	2.83K	497K
BurgerKing	CGI	30.10.2024	1.68K	54	450	64.6K
BurgerKing	CGI Olmayan	29.10.2024	10.9K	311	398	172K
Pepsi	CGI	12.11.2024	8.92K	6.40K	1.61K	1.3M
Pepsi	CGI Olmayan	31.10.2024	804	33	19	24.7K
Gucci	CGI	28.06.2024	1M	10.8K	14.4K	20.7M
Gucci	CGI Olmayan	21.06.2023	25.9K	284	146	1.1M

Tablo 3, 2024 yılında son yayınlanan CGI tabanlı reklamlar ile hemen öncesinde yayınlanan CGI tabanlı olmayan reklamların etkileşim metriklerini karşılaştırmaktadır. Tabloyu temel alarak her bir metrik açısından analiz yapılabilir:

Tablo 3'e bakıldığında, beğeni kategorisinde CGI tabanlı reklamların CGI olmayan reklamlara göre genellikle daha fazla beğeni almıştır. Örneğin, Gucci'nin CGI reklamı 1 milyon beğeni alırken, CGI olmayan reklamı 25.900 beğeni aldığı görülmektedir. Ancak bazı markalarda (Ör. Adidas, Maybelline) CGI olmayan reklamlar daha fazla beğeni aldığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. yorum kategorisi açısından değerlendirildiğinde, CGI reklamlara gösterilen ilginin yorum sayılarına da yansıdığı görülmektedir. CGI reklamların bu kategoride de CGI olmayan reklamlara karşı bir üstünlüğü söz konusudur ve daha fazla etkileşim almıştır. Fakat bazı CGI olmayan reklamların (Ör. Apple ve BMW) yorum sayısında üstünlük sağladığı ortaya koyulmuştur.

Paylaşım kategorisine bakıldığında, CGI reklamları yüksek bir performans göstermektedir. Örneğin, Coca-Cola (37.500) ve Gucci (14.400) markalarında CGI reklamların ciddi bir üstünlük sağladığı ortaya koymaktadır. Ancak BMV, Apple, Mercedes markalarının beğeni sayılarına bakıldığında, CGI olmayan reklamların paylaşımda öne çıktığı dikkat çekmektedir.

Son metrik olan görüntülenme kategori ele alındığında, CGI reklamların daha fazla görüntülendiği görülmektedir. Fakat burada dikkat çeken durum ise çoğu CGI reklamlar ile CGI olmayan reklamların (Ör. BMW, Apple, Nike) görüntülenme sayılarının arasında çok büyük farklar olmadığıdır. Bazı CGI olmayan reklamların (Allianz, Nike) ise, daha fazla görüntülendiği belirlenmiştir.

Tablo 4. Her Bir Metrik için CGI Tabanlı ve CGI Olmayan Reklamlara Ait Ortalama ve Toplam Değerlerle İlgili Veriler (Aralık 2024)

Metrik	CGI Ortalama	CGI Toplam	CGI Olmayan Ortalama	CGI Olmayan Toplam
Beğeni	170.573,95	3411479,00	20802,6	416052,00
Yorum	1.167,9	23358,00	278,55	5571,00
Paylaşım	3.349,65	66993,00	665,95	13319,00
Görüntüleme	3953752	79075040,00	2761072,00	55221440,00

Tablo 4'te, 2024 yılında son yayınlanan CGI tabanlı reklamlar ile hemen öncesinde yayınlanan CGI tabanlı olmayan reklamların etkileşim metriklerinin toplam ve ortalama sayılarını ortaya koyarak karşılaştırılması yapılmıştır.

Beğeni kategorisinde, CGI reklamların toplam ve ortalama beğeni sayısı, CGI olmayan reklamlara göre neredeyse 8 kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Tablo 4'te yer alan yorum kategorisi incelendiğinde CGI reklamlar, yorum kısmında yaklaşık olarak 4 kat daha fazla etkileşim sağladığı ile karşılaşılmaktadır. Diğer bir sosyal medya etkileşim metriği olan paylaşım kategorisi ele alındığında, CGI reklamların, CGI olmayan reklama göre karşı neredeyse 5 kat fazla paylaşımla üstünlük sağladığı tespit edilmiştir. Tablo 4'te yer alan son metrik görüntülenme metriğidir. Sözü edilen metrikte ise CGI reklamlar yaklaşık olarak 1.43

kat daha fazla görüntülendiği ortaya koyulmaktadır. Bu kategoride dikkat çeken durum, farkın diğer metriklere göre daha az olmasıdır.

Tablo 5. 2023 ve 2024 Yılında Yer Alan CGI Reklam Verilerinin Karşılaştırılması

Metrik	CGI Toplam (2023)	CGI Toplam (2024)	Değişim (%)
Beğeni	5,775,154.00	3411479,00	-40,93%
Yorum	44,577	23358,00	-47,60%
Paylaşım	1,157,646	66993,00	-94,21%
Görüntüleme	210,616,100	79075040,00	-62,46%

Tablo 5'te yer alan veriler, 2023 ve 2024 yıllarında CGI tabanlı reklamların performansını göstermektedir. Tabloya bakıldığında, sosyal medya etkileşim metrikleri açısından dikkat çekici değişimler olduğu gözlemlenmiştir.

Beğeni metriği incelendiğinde, 2023'te 5.775.154 olan toplam beğeni sayısı, 2024'te 3.411.479'a düşerek %40,93 oranında azaldığı tespit edilmiştir. Diğer bir metrik ise yorum metriğidir. Yorumlarda, 44.577'den 23.358'e düşerek %47,60 oranında bir azalma olduğu görülmüştür. Paylaşım metriğine bakıldığında, en dikkat çekici azalmanın bu metrikte olduğu görülmektedir. Paylaşımlar 1.157.646'dan 66.993'e düşerek %94,21 oranında azalma gerçekleşmiştir. Görüntüleme metriği ele alındığında ise, toplam görüntülenme sayısı 210.616.100'den 79.075.040'a düşerek %62,46 oranında azalmıştır.

Bulgular başlında, CGI tabanlı ve CGI tabanlı olmayan reklamların sosyal etkileşim metrikleri sayıları (Tablo 1. ve Tablo 3.); CGI tabanlı olmayan reklamlara karşı CGI tabanlı reklamların nasıl bir etkileşim performansı (Tablo 2. ve 4.) ortaya koyduğu ve ilk CGI tabanlı yayınlanan reklamlar ile son yayınlanan CGI tabanlı reklamlar karşılaştırılarak (Tablo 5.) sosyal medya etkileşiminde nasıl bir değişim olduğu ile ilgili bulgular yer verilmektedir. Sonuç kısmında ise bu bulgular yorumlanarak CGI reklamların marka sosyal medya etkileşimi üzerinde rolünün olup olmadığı değerlendirilmektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada markaların CGI tabanlı reklamlarının sosyal medya etkileşimi üzerindeki rolü ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Amaçlı örnekleme doğrultusunda, yirmi popüler markanın 2023-2024 yılları arasında Instagram ortamında yer alan reklamları arasından; CGI tabanlı kırk ve CGI tabanlı olmayan kırk reklam olmak üzere markaların seksen reklamı seçilmiştir. Belirlenen reklamlar üzerinden ise, araştırma sorularına yanıt aranmıştır ve bu yanıtları ortaya koymak için betimsel analiz tekniği ile veriler analiz edilmektedir. Bu doğrultuda popüler

markaların Instagram ortamında seçilen reklamları, sosyal medya etkileşim metrikleri olarak belirlenen beğeni, yorum, paylaşım ve görüntülenme sayıları üzerinden analiz edilerek veriler yorumlanmıştır.

Tablo 1'de ve Tablo 3'te yer alan veriler, CGI tabanlı ve CGI olmayan reklamların sosyal etkileşim metriklerinin sayısal bulguları ile ilgilidir. Bu tablolarda yer alan verilere göre *beğeni kategorisinde* CGI reklamları (Ör. Gucci: 1M), CGI olmayan reklamlara (Ör. Gucci: 25.9K) göre genellikle daha fazla beğeni aldığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda CGI reklamların dikkat çekici görselleri, etkileyici hikâyeleri ve yenilikçi yapısı ile hedef kitleden daha yoğun bir duygusal yanıt aldığı sonucuna varılabilir. Ancak bazı markalarda (Ör. Adidas, Maybelline) CGI olmayan reklamlar daha fazla beğeni aldığı tespit edilmiştir. Bu durumda CGI reklamların her zaman her marka için aynı düzeyde etkili olamayacağını ortaya koymaktadır. *Yorum kategorisindeki* bulgulara bakıldığında, CGI reklamlara gösterilen ilginin yorum sayılarına da yansıdığı görülmektedir. CGI reklamlar ile birlikte (Ör. 22K CGI tabanlı reklamı, 277 CGI olmayan reklamı) markalar hakkındaki yorumların önemli ölçüde arttığı söylenebilir. Dolayısıyla CGI reklamları, hedef kitlenin marka hakkında düşüncelerini sosyal medya ortamında ifade etmesine yardımcı olduğu sonucuna varılmaktadır. Tablo 1'de ve Tablo 3 'te yer alan paylaşım kategorilerine bakıldığında, CGI reklamları yüksek bir performans göstermektedir. Bu bağlamda markalar, CGI reklamlar aracılığıyla daha fazla hedef kitleye ulaşabildiği ifade edilebilir. Son metrik olan görüntülenme metriği bulguları değerlendirildiğinde, CGI reklamların (Ör. Maybelline, Arçelik, Derby) diğer metriklerinin oranlarına göre daha az olmak ile birlikte CGI olmayan reklamlara karşı bir üstünlüğü söz konusudur. Bu bağlamda CGI reklamların daha geniş hedef kitle tarafından izlendiği sonucuna varılabilir. Ancak bazı markalarda CGI olmayan reklamların daha fazla görüntülendiği tespit edilmiştir. Bu durumda, reklam içeriğinin dikkat çekici ve etkileyici olup olmaması hedef kitle tarafından izlenmesini etkilediği sonucuna varılabilir.

Tablo 2'de ve Tablo 4'te yer alan veriler, 2023-2024 yılında Instagram'da yer alan CGI tabanlı ve CGI reklamların sosyal medya etkileşim metriklerin toplamlarına ve ortalamalarına yer verilmektedir. Bu veriler ile birlikte CGI tabanlı reklamlar, CGI tabanlı olmayan reklamlarla karşılaştırıldığında nasıl bir etkileşim performansı ortaya koyduğu değerlendirilmektedir. Tablolara bakıldığında, CGI tabanlı reklamlar, CGI tabanlı olmayan reklamlara göre beğeni kategorisinde 5.5 (2023) ve 8 (2024) kat daha fazla paylaşılmaktadır. Bu veriye göre, CGI reklamların dikkat çekici olması ve hiper-gerçekçi içerikler sunması nedeniyle hedef kitlenin ilgisini çekme potansiyeli olduğu sonucuna varılmaktadır. Yorum kategorisinde ise 6.8 (2023)

ve 4 (2024) kat CGI tabanlı reklamların daha fazla yorum aldığı izlenmektedir. Bu bulgulara dayanarak CGI reklamların, hedef kitlenin düşünceleri ifade etmede ve onları harekete geçirmede etkisi olduğu söylenebilir. Diğer bir sosyal medya etkileşim metriği olan paylaşım kategorisi ele alındığında, CGI reklamların 60 (2023) ve 5 (2024) kat daha fazla paylaşıldığı dikkat çekmektedir. Bu bulgulardan yola çıkarak CGI reklamların başarılı bir şekilde oluşturulduğunda, ciddi viral potansiyeli olduğu ve hedef kitlenin bu reklamları çevresi ile paylaşma değer gördüğü sonucuna varılmaktadır. Görüntülenme metriğine ele alındığında, CGI reklamların 3.7 (2023), 1.43 (2024) kat daha fazla kişi tarafından görüntülendiği ortaya koyulmaktadır. Bu durumda CGI reklamların daha geniş hedef kitleye ulaştığını ve sosyal medya ortamında daha yüksek erişim sağladığı şeklinde değerlendirilmektedir. CGI reklamlar, CGI olmayan reklamlar ile karşılaştırıldığında, CGI reklamların genelde üstün bir performansı olduğu sonucuna varılmaktadır. Fakat 2024 yılına gelindiğinde, beğeni metriği dışındaki metriklerin etkileşim ortalamalarında azalma olduğu görülmektedir. Bu durumda CGI reklamların CGI olmayan reklamlara karşı performansının zaman geçtikçe azaldığı sonucu da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, markalar CGI reklamlar ile birlikte sosyal medya etkileşimlerini artırabilmek için yeni reklam stratejileri geliştirmesi gerektiği söylenebilir.

Tablo 5'te yer alan bulgular ise, markaların Instagram hesaplarında yer alan 2023 yılındaki ilk CGI tabanlı reklamlar ile 2024 yılında yayınlanan son CGI tabanlı reklamların performansları karşılaştırılarak nasıl bir değişim yaşandığını göstermektedir. Beğeni metriği incelendiğinde, 2023'te 5.775.154 olan toplam beğeni sayısı, 2024'te 3.411.479'a düşerek %40,93 oranında azaldığı tespit edilmiştir. Bu düşüş, hedef kitlenin CGI reklamlara karşı ilgisinin zamanla azaldığını ya da markaların etkili ve yeni içerik stratejilerine ihtiyaç duyduğu şeklinde yorumlanabilir. Yorumlama metriğinde ise, yorumlar 44.577'den 23.358'e düşerek %47,60 oranında bir azalma gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak, hedef kitlenin CGI reklamlara karşı daha az interaktif hale geldiği ve hedef kitlede sıradanlaşma algısı yarattığını sonucuna varılabilir. En dikkat çekici azalma ise paylaşım metriğinde olduğu görülmektedir. Paylaşımlar, 1.157.646'dan 66.993'e düşerek %94,21 oranında azaldığı tespit edilmektedir. Bu bulgudan yola çıkarak şu şekilde bir sonucu ulaşılabilir: CGI reklamlarının etkileyici ve dikkat çekici içerikler sunmadığı ve ilgi çekmediği sürece viral etkisi yaratma avantajını kaybedeceği söylenebilir. Görüntüleme metriği ele alındığında, toplam görüntülenme sayısı 210.616.100'den 79.075.040'a düşerek %62,46 oranında azalmıştır. Bu bağlamda CGI reklamların zamanla daha az kişiye ulaştığı şeklinde yorumlanabilir.

Çalışma sonucunda markalar, CGI tekniğinin sahip olduğu avantajları kullanarak daha yaratıcı ve özgün anlatımlar oluşturarak hedef kitle ile etkileşimlerini arttırmaktadır. Özellikle elde edilen istatistiki veriler, CGI tabanlı içeriklerin hayal gücünün sınırlarını zorlaması ve merak uyandırması sayesinde markalar hedef kitlelerin dikkatini çekerek daha fazla beğeni, paylaşım, yorum ve görüntüleme aldığını kanıtlamaktadır. Tüm bu bilgiler ile CGI reklamları beğeni sayısına göre daha çekici ve olumlu bir izlenim bıraktığı; yorum sayısı göre, CGI reklam içeriğinin dikkat çekmesi ile birlikte daha fazla hedef kitlenin düşüncelerini ifade ettiği; paylaşım sayısına bakıldığında ise, CGI reklamın daha güçlü bir etki bıraktığı ve daha fazla hedef kitlenin reklamı çevresi ile paylaşmaya değer bulduğu ve organik olarak yayılarak viral olma potansiyelinin yüksek olduğu, aynı zamanda daha fazla kullanıcı tarafından reklamın onay aldığı; görüntüleme sayısı ile geniş çevreye erişim sağladığı sonuçlarına varılmıştır. Fakat çalışmada, CGI reklamlarının sosyal medya etkileşimindeki başarısının zamanla azalma eğiliminde (bknz. Tablo 5.) olduğu sonucuna da varılmaktadır. Bu durum ilk CGI reklamların yakaladıkları heyecan ve yenilik etkisini zamanla kaybettiği şeklinde yorumlanabilir. Aynı zamanda hedef kitlenin CGI reklamlara olan ilgisinin sıradanlaşabileceği riskini taşımaktadır. Bu nedenle CGI reklamların etkisinin uzun vadede sürdürülebilir olması için içerik stratejilerinin yenilikçi ve hedef kitleye uygun şekilde geliştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, CGI tabanlı reklamların marka sosyal medya etkileşimi üzerinde bir rolü olduğu kanıtlanmaktadır. Özellikle CGI tekniğinin, reklama hem yaratıcılık hem de hedef kitleye erişim konusunda önemli katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Böylece CGI reklamların, hedef kitlenin dikkatini çekmek, marka bilinirliğini arttırmak, geniş kitlelere ulaşmak, hedef kitle olan duygusal bağı güçlendirmek açsından güçlü olduğu ifade edilebilir. CGI reklamlar, sosyal medya etkileşim metriklerinin performansını arttıran güçlü bir araç olarak dikkat çekmektedir. Markalar bu teknolojiyi, yenilikçi ve özgün içeriklerle kullanarak daha fazla etkileşim ve marka yaratma potansiyeline sahip olabilir. Ancak markalar, CGI reklamların potansiyeline yoğunlaşırken CGI olmayan reklamların hedef kitle üzerindeki etkisini göz ardı etmemesi gerekmektedir. Çalışmadan elde edilen verilere bakıldığında, bazı özgün ve dikkat çekici içeriklere sahip CGI olmayan reklamların, CGI tabanlı reklamlara göre çok daha fazla sosyal medyada etkileşim aldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bezjıan-Avery ve arkadaşları (1998) tarafından yapılan çalışmada elde ettikleri sonuçlar bu sonucu destekler niteliktedir. Yazarların yaptığı çalışmada, geleneksel reklamların (CGI olmayan), belirli türdeki tüketiciler ve belirli türdeki reklamlar için yeni medyada yer alan etkileşimli reklamlardan daha iyi olduğu sonucuna varmışlardır. Bu nedenle markalar hedef kitleleriyle etkili bir etkileşim kurmak istediklerinde,

CGI tabanlı ve CGI tabanlı olmayan içerikler arasında bir denge sağlamalıdır. CGI tekniği ile üretilen görseller, fiziksel deneyimleri tamamen gölgelemek yerine onları tamamlamalıdır. Böylece iki reklam türünün sağladığı etkileşim, müşteriler üzerinde kalıcı bir izlenim bırakabilir (Viragram, 2024).

İlgili literatür taraması sonucunda, bu çalışmanın CGI tabanlı reklamların markaların sosyal medya etkileşimleri üzerindeki rolünü ele alan sınırlı sayıdaki araştırmalardan biri olduğu söylenebilir. Çalışmada önemli markaların anlık verileri kullanılarak sosyal medya etkileşim metrikleri analiz edilmiştir. Bu analizler sonucunda CGI reklamların marka ile hedef kitle arasındaki etkileşimde bir rolü olduğu ortaya koyulmuştur. Ayrıca CGI reklamların zamanla performans kaybına uğradığına dair önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu nedenle markaların CGI reklamlara yönelik stratejilerini gözden geçirmesi ve yenilemesi gerektiği dikkat çekmektedir. Çalışma bu yönleriyle hem uygulamacılara hem de literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Fakat çalışmadan elde edilen verilerin genellenebilirliği söz konusu değildir. Çünkü araştırmanın bazı sınırlılıkları söz konusudur. Çalışmada, örneklem sınırlılığı söz konusudur. Sadece Instagram'da bulunan reklamları kapsamaktadır. Aynı zamanda sosyal medya etkileşim metriklerinin zamanla değişim göstermesi olasılığı bulunmaktadır. Çalışmada, veriler belirli tarihler arasında toplanmıştır. Dolayısıyla metriklerin değişme olasılığı dikkate alınmamıştır. Diğer bir sınırlılık ise, çalışmada betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu analiz, yüzeysel bir değerlendirme sunmaktadır. Çalışmadan elde edilen verilerin daha detaylı incelenmesine imkân vermemektedir. Çalışmada ayrıca CGI reklamların uzun vadeli etkisi ele alınmamıştır. CGI reklamların sürdürebilirliği ve etkisi zamanla değişebilir ancak bu çalışmada sözü edilen değişim incelenmemiştir. Bunun yanı sıra çalışmada CGI reklamların markaların sosyal medya etkileşimlerinin olumlu katkıları üzerinde durulmuştur ve dezavantajlarına yönelik bir araştırma yapılmamıştır.

Tüm bu sınırlılıklardan yola çıkarak gelecek çalışmalarda, Youtbe, Tiktok, Facebbok gibi farklı sosyal medya mecraları araştırmaya dahil edilerek daha geniş bir örneklem üzerinden araştırma gerçekleştirebilir. Böylece çalışmanın genellenebilirliği söz konusu olabilir. Bunun yanı sıra CGI reklamların, uzun vadeli etkisi görebilmek için marka bağlılığı ve tüketici davranışları üzerindeki etkisi ile ilgili araştırmalar yapılabilir. Aynı zamanda gelecek çalışmalarda CGI reklamların dezavantajları ele alınarak olumsuz etkilerinin neler olabileceği araştırılabilir. Bu bağlamda CGI reklamların daha detaylı ve derinlemesine incelenmesi için anketler, nitel derinlemesine görüşmeler, duygu analizi gibi yöntemler kullanılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Adidas [@Adidas]. (t.y.). Adidas [Instagram profili] 06 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/adidas/ adresinden edinilmiştir.

Allianz [@allianz]. (t.y.). Allianz [Instagram profili] 06 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/allianz/reels/ adresinden edinilmiştir.

Apple [@apple]. (t.y.). Apple [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/apple?igsh=anc2b21lYmxhbjU1 adresinden edinilmiştir.

Arçelik [@arcelik]. (t.y.). Arçelik [Instagram profili] 08 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/arcelik/?hl=t adresinden edinilmiştir.

Atabarut, A. (2024, 15 Ocak). *How to Use AI Image Generation for E-Commerce*. https://akinon.com/how-to-use-ai-image-generation-for-e-commerce/.

Belova, A. D. (2021*). Storytelling in Advertising and Branding*. Cognition, Communication, Discourse, 22, 13-26.

Bezjian-Avery, A. & Calder, B. (1998). New Media İnteractive Advertising vs. Traditional Advertising. *Journal of Advertising Research*, 38 (94), 23-32.

BMW [@bmw]. (t.y.). BMW [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/bmw?igsh=bHhzY21mMW95Z2Fh adresinden edinilmiştir.

Budianto, L., Setiawan, S., Retnaningdyah, P., Barus, P. K., Ningsih, B. A. W., & Amelia, D. R. (2022). The Power of The Computer-Generated Imagery (CGI) in Avengers Endgame Movie: Hyperreality Perspective. *Ethical Lingua: Journal of Language Teaching and Literature*, 9(1), 184-189.

BurgerKing [@burgerking]. (t.y.). BurgerKing [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/burgerking?igsh=MWk1cGhxbGlwaTAzYQ adresinden edinilmiştir.

Büyükdumlu, Ş. (2024, Ocak 29). *CGI Reklam Dünyasında Kalıcı Olabilecek Mi?*. https://www.pazarlamasyon.com/cgi-reklam-dunyasinda-kalici-olabilecek-mi.

Callahan, K. (2021). CGI Social Media Influencers: Are They Above the FTC's Influence. *Journal of Business & Technology Law*, 16 (2), 361-385

Christodoulou, C. (2020, March 5). How CGI Can Shape More Effective Car Marketing. https://www.brandingmag.com/2020/03/05/how-cgi-can-shape-more-effective-car-marketing/.

Cindenia, P. & W., Amizah (2019). Diffusion Innovation in Movies Development: Computer Generated Imagery. *International Journal on Social Science Economics & Art*, 2, 28–32.

Coca-Cola [@cocacola]. (t.y.). Coca-Cola [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/cocacola?igsh=bzR1a3FxMjVucnc4 adresinden edinilmiştir.

Contentive (t.y.). *CGI Teknolojisinin Avantajları ve Kullanım Alanları.* https://contentive.com.tr/cgi-teknolojisinin-avantajlari.

Contınentall [@contınentall]. (t.y.). Contınentall [Instagram profili] 08 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/continentallastikleritr/reels/ adresinden edinilmiştir.

Çeber, B. (2024). Reklamda CGI Uygulamaları: Markaların CGI Reklam Uygulamalarına Yönelik Bir İnceleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 26 (47), 1061-1084.

Danthree Studio (t.y.). CGI in Fashion: Online Shopping & Fashion Influencer. https://www.danthree.studio/en/blog-cgi/cgi-in-fashion-online-shopping-fashion-influencer.

Derby [@derby]. (t.y.). Derby [Instagram profili] 06 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/derbymeclisi/ adresinden edinilmiştir.

Dimitrov, H. (2014). *Consumer Behaviour: The Moderating Role Of Cartoon-Like CGI Character in Advertising. The Department of Architecture, Design & Media Technology* [Unpublished Master Thesis]. Aalborg University.

Dijital Yuva (t.y.). CGI Reklamlar Markaların Yeni Gözdesi Oldu | 20+ Örnek. https://www.dijitalyuva.com/blog/cgi-reklamlar/.

El-Deeb, S. (2022, 1-3, December). Computer-Generated Imagery Influencer Marketing—Which Ends of the Continuum Will Prevail? Humans or Avatars?. In: Reis, J.L., Del Rio Araujo, M., Reis, L.P., dos Santos, J.P.M. (eds), *Marketing and Smart Technologies*. ICMarkTech 2022. Smart Innovation, Systems and Technologies, vol 344. Springer, Singapore.

Enjellina, Beyan, E.V., & Rossy, A.G. (2023). Review of AI Image Generator: Influences, Challenges, and Future Prospects for Architectural Field. *Journal of Artificial Intelligence in Architecture*, 2 (1), 53-65.

Gençyürek Erdoğan, M. (2024). Reklamcılıkta Yeni Trendler: CGI (Computer Generated Imagery) Reklam Uygulamaları. V. Yavuz ve M. Gençyürek Erdoğan (Eds.), Dijital İletişim ve Medyada Yeni Trendler (ss. 28-44). Eğitim Yaynları.

Gibbons, W. (2015, 15 Mart). *Everything Business Owners Need to Know About CGI*. http://willgibbonsdesign.com/blog/about-cgi.

Goel, D., & Upadhyay, R.K. (2017). Effectiveness of use of Animation in Advertising: *A Literature Review*, 5(3), 146-159.

Gucci [@gucci]. (t.y.). Gucci [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/gucci?igsh=cnd0d3loeXBwcG53 adresinden edinilmiştir.

Hadrava, J., & Adámková, K. (2024). *Customers' Attitudestowards CGI (Computer-Generated Imagery) Advertisement Pictured ın Real-Life Scenes* [Unpublished Master Thesis]. UMEA Universty

Hedwings (2024). *CGI Reklam Nedir?*. https://www.hedwings.com/cgi-reklam-nedir/.

Hoang, T. (2023). *The İmpact of CGI İnfluencers on Vietnamese Generation Z Purchase İntention: The Emergence Trend Of CGI İnfluencer Marketing* [Unpublished Master Thesis]. Jyväskylä: Jamk University.

Hushain, J., Nihalani, M., Sharma, D. & Kant, K. (2023). *The Advantage of Animated Advertisements in Today's Era*. 8 (1), 431-436.

Ivanova, B. N., & Rusev, R. (2020, 20-22, November). Improving Computer-Generated Images–Methods For Realistic Depiction. The 3rd International Conference on Applied Research in Engineering, Science and Technology, Paris, France.

Jin, C.-H. (2011). The Role of Animation in the Consumer Attitude Formation: Exploring its Implications in the Tripartite Attitudinal Model. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, 19, 99-111.

Karantaidis, G., & Kotropoulos, C. (2024). Detect with Style: A Contrastive Learning Framework for Detecting Computer-Generated Images. *Information*, 15(3), 1-23.

Kasilingam, D. & Ajitha, S. (2022). Storytelling in Advertisements: Understanding The Effect pf Humor and Drama on The Attitude Toward Brands. *Journal of Brand Management*, 29(4), 341- 362.

Kırık, A. M. ve Kozan, E. (2020, 29-30, Ekim). *CGI Animasyon Teknolojisinin Türk Televizyon Yapımların Görsel Estetik Dönüşümüne Yansıması*. International Turkish Culture and Art Symposium, Ankara, Turkey.

Kingsnorth, E. (t.y.). The Future of Automotive Design: How 3D Renderings Are Shaping the Industry. https://notrianglestudio.com/automotive-rendering/.

Kuisma, J., Simola, J., Uusitalo, L., & Öörni, A. (2010). The Effects of Animation and Format on the Perception and Memory of Online Advertising. *Journal of Interactive Marketing, 24*(4), 269-282.

Laestadius, L. (2017). Instagram. In L. Sloan & A. Quan-Haase (Eds.). *The SAGE Handbook of Social Media Research Methods* (pp. 573-592), SAGE Publications.

Lee, J., & Hong, I. B. (2016). Predicting Positive User Responses to Social Media Advertising: The Roles of Emotional Appeal, Informativeness, and Creativity. *International Journal of Information Management*, 36(3), 360–373.

Lombard, M., & Snyder-Duch, J. (2001). Interactive Advertising and Presence: A Framework. *Journal of Interactive Advertising*, 1(2), 56–65.

LorealParis [@lorealparis]. (t.y.). LorealParis [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/lorealparis?igsh=d25lanNtM3dsc3Vy adresinden edinilmiştir.

Mark & Spencer [@markandspencer]. (t.y.). Mark & Spencer [Instagram profili] 08 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/marksandspencer/ adresinden edinilmiştir.

Maybelline [@maybelline]. (t.y.). Maybelline [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/maybelline?igsh=MWpha3U3bWR2enlkdQ adresinden edinilmiştir.

McDonalds [@mcdonalds]. (t.y.). McDonalds [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/mcdonalds?igsh=aTEycDBvOGFlbGtk adresinden edinilmiştir.

Mercedes [@mercedes]. (t.y.). Mercedes [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/mercedesbenz?igsh=NWpreHoycXhya3B6 adresinden edinilmiştir.

Mitchum, R. (2013, April 11). *CGI for Science*. https://voices.uchicago.edu/compinst/blog/cgi-science/.

Nescafe Express [@nescafeexpress]. (t.y.). Nescafe Express [Instagram profili] 06 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/nescafexpresstr/ adresinden edinilmiştir.

NFI (2024). CG Artwork – Everything You Need To Know. https://www.nfi.edu/.

Nike [@Nike]. (t.y.). Nike [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/nike?igsh=ZTdjMmJoem15M3N1 adresinden edinilmiştir.

Obeta, S. (2024, April 4). *From Lecture Halls to Pixels: Exploring the Role of AI in Educational Image Generation*. https://www.linkedin.com/pulse/from-lecture-halls-pixels-exploring-role-ai-image-generation-obeta-zm7bf/.

Oglesby, C. D. (2019). *The New Frontier of Advertising: Computer-Generated Images as Influencers* [Unpublished Master Thesis]. University of North Florida.

Omona, J. (2013). Sampling in Qualitative Research: Improving the Quality of Research Outcomes in Higher Education. *Makerere Journal of Higher Education*, 4, 169-185.

Ozdemir, O., Kolfal, B., Messinger P. R. & Rizvi, S. (2023). Human or Virtual: How İnfluencer Type Shapes Brand Attitudes. *Comput. Hum. Behav*. 145, C, 1-17.

Park, M. J., & Lee, D. H. (2014). Effects of Storytelling in Advertising on ConsumersEmpathy. *Asia Marketing Journal*, 15(4), 5.

Pazarlama İletisimi (2023, 29 Kasım). CGI *Reklamları: Sanat ve Teknolojinin Buluşma Noktası*. https://pazarlamailetisimi.com/cgi-reklamlari-sanat-ve-teknolojinin-bulusma-noktasi.

Peker, S., Menekse Dalveren, G. G., & İnal, Y. (2021). The Effects of the Content Elements of Online Banner Ads on Visual Attention: Evidence From An-Eye-Tracking Study. *Future Internet*, 13(1), 2-18.

Pepsi [@pepsi]. (t.y.). Pepsi [Instagram profili] 07 Ocak 2024 tarihinde https:// https://www.instagram.com/pepsi?igsh=MW1qMDE4N2NhcXpqOA adresinden edinilmiştir.

Pereira, N. (2023, June 13). How Has CGI and AI Infiltrated The Fashion Industry and What Does It Mean For İts Future?. https://flanellemag.com/how-has-cgi-and-ai-infiltrated-the-fashion-industry-and-what-does-it-mean-for-its-future/.

Roman, D. (2024, January 18). *The Rise Of CGI Marketing and Advertising*. https://wearebrain.com/blog/the-rise-of-cgi-marketing-and-advertising/.

Samsung [@samsung]. (t.y.). Samsung [Instagram profili] 08 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/samsung/ adresinden edinilmiştir.

Sayın, H. (2024, 24 Nisan). *CGI Reklamları ile Zincirleri Kırmak*. https://www.huseyinsayin.com/cgi-reklamlari-ile-zincirleri-kirmak.

Sayın, O. (2024). Dijital Pazarlamada Yeni Trend Cgı Animasyon Teknolojisi: Avantaj ve Dezavantajları. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4 (2), 21-46.

Shaloka, L. M. (2021). *A Study of Computer-Generated Imagery (CGI) in Social Media Influencer Marketing* [Unpublished Master Thesis]. Millersville University.

Spurgin, E. (2003). What's Wrong with Computer-Generated Images of Perfection in Advertising?. *Journal of Business Ethics*, 45, 257-268.

Statista (2024, July 10). Most Popular Social Networks Worldwide as of April 2024, By Number Of Monthly Active Users. https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/.

Tayfur, N. G. (2024). Fijital Pazarlama Ekseninde Tüketiciye Ulaşmanın Güncel Bir Yolu Olarak CGI (Computer Generated Imagery) Reklamlar. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 3(1), 11-28.

Thepixelworkshop (2023, June 22). *The Use of CGI in Film and Television*. https://thepixelworkshop.com/blogs/the-use-of-cgi-in-film-and-television/.

Tox Media (t.y.). *CGI Reklamlar*. https://toxmedia.net/grafik-tasarimi/cgi-reklamlar.

USC Dornsife (2023, November 17). *Thinking vs Feeling: The Psychology of Advertising*. https://appliedpsychologydegree.usc.edu/blog/thinking-vs-feeling-the-psychology-of-advertising.

Ülker [@ulker]. (t.y.). Ülker [Instagram profili] 06 Ocak 2024 tarihinde https://www.instagram.com/ulker/ adresinden edinilmiştir.

Viragram Media (2024, June, 17). *CGI Ads Are The Hottest Trend: Why and How Brands Should Approach It*. https://www.linkedin.com/pulse/cgi-ads-hottest-trend-why-how-brands-should-approach-viragram-nio3f/.

Yang, C. & Liu, Z. (2021). Application of Computer Vision In Electronic Commerce. *Journal of Physics: Conference Series*, 1-6.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (10. Baskı). Seçkin.

Yord (2024, April 1). *How CGI Ads Are Revolutionizing Viral Marketing: Benefits and Top Examples*. https://yordstudio.com/cgi-ads-are-the-new-viral-marketing-benefits-and-top-examples/.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 172-190

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 16.01.2025 Accepted / Kabul: 27.03.2025

INVESTIGATING THE IMPORTANCE OF SPORTS ECONOMICS AND ECONOMIC GROWTH ON TOURISM: AN EMPIRICAL STUDY OF EU COUNTRIES

Tuncer GÖVDELİ [1]

Abstract

The global sports economics has been growing at a rapidly in recent years. With the increasing popularity of sports, the tourism activities of the countries are diversifying. Especially countries that can bring major sports organizations to their countries can benefit greatly from this. The main motivation of this study is to clarify the importance of sports economics. The aim of this study is to investigate the impact of sports tourism on tourism revenues in EU member states for the period 2001-2022. As a result of the cointegration analysis, it was determined that the variables were cointegrated. The cointegration coefficient estimator was used to estimate the elasticity coefficients of the variables. In the analysis results, the elasticity coefficients of economic growth and sports economics are positive and statistically significant. Panel VECM analysis was used to determine the causality relationship between the variables. In the causality findings, economic growth is the causal of tourism receipts and tourism receipts is the causal of sports economics. According to the empirical findings, it is recommended that policy makers implement policies that will revitalize sports economics by investing in the country's sports infrastructure.

Keywords: Sports Economics, Economic Growth, Tourism, EU Countries.

Jel Codes: E60, L83, O52.

[1]Doç. Dr, Atatürk Üniversitesi, Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, E-posta: tgovdeli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6600-8684.

Atıf/Citation
Gövdeli, T. (2025). Investigating the importance of sports economics and economic growth on tourism: an empirical study of EU countries. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 172-190.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

SPOR EKONOMİSİNİN VE EKONOMİK BÜYÜMENİN TURİZM ÜZERİNDEKİ ÖNEMİNİN ARAŞTIRILMASI: AB ÜLKELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Öz

Küresel spor ekonomisi son yıllarda hızla büyümektedir. Popülaritesi her geçen dönem artan spor ile ülkelerin turizm faaliyetleri çeşitlenmektedir. Özellikle büyük spor organizasyonlarını ülkelerine getirebilen ülkeler bundan çok fazla yarar sağlayabilmektedir. Spor ekonomisinin önemini belirginleştirebilme bu çalışmanın temel motivasyonudur. Bu çalışmanın amacı AB üyesi ülkelerinde spor turizminin turizm gelirleri üzerindeki etkisini 2001-2022 dönemi için araştırmaktır. Eşbütünleşme analizi sonucunda değişkenlerin eşbütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Değişkenlerin esneklik katsayılarını tahmin edebilmek için eşbütünleşme katsayı tahmincisi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarında, ekonomik büyüme ve spor turizminin esneklik katsayıları pozitif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini tespit edebilmek için panel VECM analizi kullanılmıştır. Nedensellik bulgularında, ekonomik büyüme turizm gelirlerinin, turizm gelirleri spor ekonomisinin nedenselidir. Elde edilen ampirik bulgulara göre, politika yapıcıların ülkenin spor altyapısına yatırımlar yaparak, spor turizmini canlandıracak politikalar uygulaması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Spor Ekonomisi, Ekonomik Büyüme, Turizm Gelirleri, AB Ülkeleri.

Jel Kodları: E60, L83, O52.

1. INTRODUCTION

Tourism has been increasingly important in recent decades due to the ease of development of recreational and economic resources. Developing Tourism has brought many advantages such as increased employment, increased per capita income, and increased awareness of the protection of cultural heritage. (Shahzad et al., 2017; Wang et al., 2020). Adding to these effects, tourism also contributes positively to the balance of payments, increases the welfare level of the country, inflows foreign exchange into the country, and increases government revenues. Tourism has grown rapidly in recent years and has become one of the world's largest industries. Tourism transfers income from high-income countries to low-income countries. Thus, the increase in the level of development between countries can be prevented (Brida and Risso, 2009; Tang and Tan, 2013; Paramati et al., 2017). In addition, tourism can make positive contributions to social peace (Bayar, 2024).

Due to the restrictions caused by COVID-19, the global tourism sector contracted by 50.4% in 2020 compared to the previous year. Before COVID-19, tourism contributed 9.2% to the economies of European countries. With COVID-19, there was a 47.1% decrease in the tourism sector and its contribution to the economy of European countries decreased to 5.2%. There was a 28% increase in 2021 compared to the previous year. In terms of employment, it declined by 4.7 million from the previous year to 33.1 million in 2020. According to tourism growth forecasts in European countries, an average of 3.3% annual growth will be realized until 2032. This rate is more than twice the growth average of regional countries (1.5). It is

estimated that eight million new jobs will be created in 2032 compared to 2022 (WTTC, 2022).

Sports economics is an increasingly important factor for countries. One of the aims of this study is to focus on the importance of sports economics. The development of sports economics provides many advantages to countries. It will be possible to stand out in international competition, attract investors' attention and attract international funds to the country, and positive contributions will be made to people's welfare with the development of physicians and hospitals that can manage athlete performance and injuries (Lin et al., 2023). In addition to these, the economic perspective will develop, and new employment opportunities will be provided in many areas such as sports marketing, stadium construction, coaching and other hardware business lines (Wu, 2024).

Sports is a discipline in which the economic aspect is revealed with scientific methods (Salgado-Barandela et al., 2017). Sports economics is quite developed in developed countries such as the USA and EU countries. However, sports economics is also needed in developing countries (Zhou et al., 2023). Sports economics has an important place in local and regional development. Especially with large organizations, urban renewal and rural development can be realized rapidly. Since sports economics has national and international advertising power, it is also an element that increases tourism (Răzvan et al., 2020).

Sports economics is an increasingly important factor for countries. Emphasizing the importance of sports economics is one of the aims of this study. It predicts that sports economics in the world will grow by 890.9 billion USD from 2020 to 2025, and 57% of this growth will originate from the European market. Many sporting events are organized in Europe. This has made Europe the main market for sports economics in the world. United Kingdom, Germany and Spain stand out as key leading countries for sports economics in Europe. Sports economics in Europe is growing with many sports organizations. Such organizations have loyal audiences, and a high number of attendees participate in these organizations. The high number of spectators depends on the increasing income level of the household and the variety of activities. As the diversity in the number of events increases, the income level from sports economics also increases Technavio (2021). International sports activities are an element that increases tourism receipts. In countries where sports activities are carried out, the tourism sector is utilized, including hotels, entertainment sector, restaurants and various businesses (Chang et al., 2020).

Sports economics has become an increasingly important sector with the efforts of governments, researchers and non-governmental organizations. Sports economics increases its share in the tourism market and shows its acceptance at the international level. Sports economics includes two types of travel: i) Active sports holidays such as scuba diving, golf, etc.; ii) Active sports holidays such as sports events and sports museums etc. Thus, these activities include situations where sports and tourism are together (Ritchie, 2007). Depending on the popularity of the type of sport, it can provide significant benefits for the region where the event is held. The most important impact of sports events is on tourism and the economy (Perić, 2018). Sustaining tourism through sporting events can be achieved with the support of local people (Chang et al., 2020).

The role of recreational and sports services in the development of tourism is undeniably important. These activities are important in planning tourism services and facilities in accordance with these activities. The sports activities that people prefer also to affect how tourism develops. Sports economics are driving the tourism industry with each passing day. The relationship between sports and tourism has now begun to integrate. This concept, called sports economics, is a combination of sports and tourism and has become an economic, social and cultural phenomenon (Weed and Bull, 2012; Jajić et al., 2015; Markus et al., 2019).

This study aims to investigate the relationship between sports economics, economic growth and tourism receipts in EU member countries. Since sports tourism has not been studied sufficiently in the literature, this study aims to fill the gap in the literature. The feature of the study that distinguishes it from other studies is that the model used has not been encountered in the literature so far. In this model, estimation consistency has been increased by using current econometric methods. Both economic and political makers will benefit from the results of empirical analysis. The empirical model that we use and that may contribute to the literature will shed light on future researchers. With the policies that can be developed as a result of the findings obtained, the welfare level of society will improve and its competitiveness in the international arena will increase.

The plan for the other parts of the study is the following: In the second part, examples of studies on sports economics, economic growth and tourism receipts in the literature will be presented. In the third chapter, data and model will be introduced and econometric approach will be mentioned. In the fourth section, empirical results will be interpreted and discussed. The last part of the study is the conclusions part, and economic and political suggestions will be made.

2. LITERATURE

Although sports economics has a very important place in countries, it is thought that it has not been emphasized enough in literature. Despite the added value that sports economics will provide, it has not been sufficiently researched by economists. One of the first studies on sports economics is Rottenberg (1956), followed by Neale (1964). Sports economics is an important industry that can benefit the economic growth (EG) of countries (Opolska and Proskina, 2017). Among them, Ramos-Villagrasa et al. (2019) used a comprehensive survey to obtain the opinions of participants. In their findings, they determined that sports fans allocate a significant portion of their disposable income to sports. In another study, Kharchenko and Ziming (2021) analyzed the period between 2011 and 2020 in China. The analysis results revealed that sports economics is a factor that increases EG. In another study conducted for China, Wu (2024) examined the period between 2000-2022. In the study conducted by including sports economics in the Cobb-Douglas production function, it was concluded that sports economics positively affects EG. In addition, as the EG, investment in health expenditures will also contribute positively to the sports economics. He (2018) found similar results for the period 2003-2017 using the Cobb-Douglas production function.

Another study that found that sports economics increases EG is Gao et al (2022). In the findings obtained in their study, a 1% increase in sports expenditures increases EG by 0.186%. In another study conducted for the Arab Gulf nations, ELfakharani and Albaheth (2023) investigated the period between 1995 and 2022. In the findings, they concluded that sports economics increase EG. There are also studies investigating the effect of sports economics on reducing unemployment. Hagn and Maennig (2009) investigated the employment relationship of the 2006 FIFA World Cup in Germany. In the findings, they determined that sports economics is a factor that reduces unemployment.

Tourism and EG relationship which Hazari and Sgro (1995) brought to the literature from different perspectives, has been frequently investigated in the literature in recent years. The direction of causality in empirical findings is extremely important for the economic potential of countries. Different results have emerged due to the empirical method and data range etc. used in the researches.

In the literature, there are panel data studies in which economic growth is the causal of tourism. Selvanathan et al. (2021) analyzed South Asian countries using annual data for the period 1990–2014. They estimated relationship between the variables using tourism, EG, CO2 emission and energy data. Findings were obtained that EG is causal in tourism. There are time

series studies in the literature that found similar results. Among the studies that found similar results with time series analysis, Kumar et al. (2018) investigated Fiji for the period 1975-2015. In their research findings, they determined cointegration between the variables under structural breaks and concluded that tourism affects EG positively and significantly in the short and long-run. In the results of the causality analysis of the study, it was concluded that EG is causal of tourism.

Panel data studies in which tourism is the causal of EG are also available in the literature. Gao et al., (2021), analyzed 18 Mediterranean countries. Cointegration and causality analysis were performed in the study in which EG, tourism receipts, CO2 emissions and energy consumption variables were used. According to Kao (1999) and Pedroni (1999) cointegration test results, the variables were found to co-integrate. Dumitrescu and Hurlin (2012) causality analysis report indicates that tourism is causal of EG in Mediterranean countries. In another study, Akadiri and Akadiri (2021) analyzed 16 tourism island states for the period 1995–2016. The bootstrapping cointegration test that takes into account horizontal cross-section dependence was used and found to co-integrate. Causality testing results, Dumitrescu and Hurlin (2012) determined that tourism is causal of EG. Among the studies that found similar results with time series analysis, Kyara et al. (2021) analyzed using similar variables in Tanzania from 1989-2018. In the causality analysis findings of this study, in which annual data were used, they determined that tourism is the causal of EG.

There are also panel data studies showing bidirectional causality between tourism and EG. Seetanah (2011) examined 19 island countries from 1990-2007. GMM analysis was used in the paper in which the contribution of tourism in EG was investigated. Empirical evidence shows that tourism is an important contributor to growth in these countries. In another study, Seghir et al., (2015) investigated the cointegration and causality relationship between tourism expenditures and EG in 49 countries for the period 1988 to 2012. According to the Pedroni (1999) cointegration test, a cointegration relationship was found between the variables. Furthermore, El Menyari (2021) investigated 4 North African countries using similar variables. In addition, Dumitrescu and Hurlin (2012) determined bidirectional causality between EG and tourism in their causality analysis results. There are time series studies in the literature that found similar results. Among them, Sun et al., 2022, analyzed Malaysia for the period 1970-2018. In the study, in which transportation services, tourism, EG and CO2 emission variables were used, the short and long-run elasticity coefficients of the variables

were estimated with QARDL. Transport and tourism had a significant positive impact for the EG.

In some studies, causality wasn't found between tourism and EG. Khan and Hou (2021) examined 38 countries for the period 1995–2018. Kao (1999) cointegration test results show that the variables are cointegrated. However, causality relationship couldn't be determined. Khan et al. (2021) researched 6 Commonwealth of Independent States countries from 1995–2018. Similar results were found according to the causality analysis of Dumitrescu and Hurlin (2012). Among the studies that found similar results with time series analysis, Gövdeli (2018) examined the relationship between tourism, export and EG in Turkey from 1963-2015. Causality analysis between variables was estimated with the help of Hacker and Hatemi-J (2006) Bootstrap Causality test. Causality wasn't found between tourism and EG in the findings.

Although some studies investigate the same country or region, different results may emerge. For example, Cortes-Jimenez (2008), who researched Italy in their studies, Antonakakis et al. (2015), Shahbaz et al. (2018) obtained empirical findings that tourism is causal of EG, while Massidda and Mattana (2013) found bidirectional causality between tourism and EG. Other studies have produced different findings for Spain. While Balaguer and Cantavella-Jorda (2002) predicted that tourism is causal of EG in their studies, Mérida and Golpe (2016), Antonakakis et al. (2015) determined a bidirectional causality relationship between these two variables. Mohamed et al., one of the studies investigating France, another EU member country. (2019) found a bidirectional causality relationship between tourism and EG. However, Louca (2013), Hatemi-J et al. (2014) predicted in their study that tourism is causal of EG. Different causality relationships were also found in Germany, another EU member. While Antonakakis et al. (2015) obtained empirical results that EG is the causal of tourism, Hatemi-J et al. (2014) found bidirectional causality.

3. DATA, MODEL, AND METHODOLOGY

In the study, 19 EU member countries[2] were used by using annual data from 2001 to 2022. The reason why other EU member countries could not be included in the analysis is the data constraint of those countries. In addition, since the data used in the study could be collected until 2022, the data were limited to 2022. The sources of the variables used in the study:

[2] "Belgium, Bulgaria, Croatia, Cyprus, Czechia, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Ireland, Luxembourg, Norway, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia, Switzerland."

Tourism receipt (TR) data was obtained from the World Tourism Organization, economic growth (EG) data from the World Bank, and recreational and sporting services investments representing the sports economics (SE) data from the Eurostat database.

The data sample offers some advantages by converting it to panel data; more information can be obtained, less linearity can occur in the series, more series variability, more consistent estimations, and more degrees of freedom (Marques et al., 2010; da Silva et al., 2018). Developed econometric model:

$$TR_{it} = \gamma_1 + \beta_{1i} EG_{it} + \beta_{2i} SE_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

where i=1,2,…,N refers to the number of cross sections in the panel, t=2001, 2002…2022 refers to the time dimension, ε is the error term, TR; tourism receipt, EG; economic growth, SE; representing sports economics, it refers to recreational and sporting services investments.

In the first stage of the empirical analysis, the cross-sectional dependencies of the variables were tested. For this purpose, Breusch-Pagan (1980) (BP-LM), Pesaran (2021) (P-LM) and Pesaran (2021) (P-CD) tests were used. The null hypothesis of these tests is "there is no cross-sectional dependence in the variable". In addition, the homogeneity of the slope coefficients in the model was investigated with the help of the Pesaran and Yamagata (2008) test.

In order to test the stationarity of variables in panel data analysis, Im et al. (2003) (IPS) and Pesaran (2007) cross-sectionally augmented ADF (CADF) unit root tests were used. While the IPS test is one of the first generation tests, the CADF test is one of the second generation unit root tests and can be used in case of cross-sectional dependence in variables (Pesaran, 2007). In these tests, the null hypothesis is that “the variables have a unit root”.

In the study, cointegration relationship in the panel was investigated using Pedroni (1999), Kao (1999), and Westerlund and Edgerton (2007). The null hypothesis of this test is that “there is no cointegration in the panel”. Short and long-run coefficient estimates between variables were analyzed with The Pooled Mean Group Estimator (PMG) / Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bound test (Pesaran et. al, 1999). Below is the prediction model:

$$\Delta TR_{it} = \varphi_i + \sum_{k=1}^{p} \delta_{ij} \Delta TR_{i,t-j} + \sum_{k=1}^{p} \gamma_{ij} \Delta EG_{i,t-j} + \sum_{k=1}^{p} \omega_{ij} \Delta SE_{i,t-j} + \beta_{1ij} TR_{i,t-1} + \beta_{2ij} EG_{i,t-1} + \beta_{3ij} SE_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

where, i=1, 2…19 is the cross sections, T=1, 2…22 refers to the time dimension, φ_i is an error-corrector, ε is an error-term. The Akaike information criterion (AIC) was used in the ARDL model. The panel error correction model is given below:

$$\Delta TR_{it} = \varphi_i + \sum_{k=1}^{p} \delta_{ij} \Delta TR_{i,t-j} + \sum_{k=1}^{p} \gamma_{ij} \Delta EG_{i,t-j} + \sum_{k=1}^{p} \omega_{ij} \Delta SE_{i,t-j} + \vartheta ECM_{it-1} + \mu_{it} \quad (3)$$

where, ECM_{it-1}, error-correcting part; ϑ, rate of adjustment from short-run dynamics to long-run equilibrium.

Panel data sample consists of 22 years and 19 countries. In the panel ARDL bound test, variables should be stationary at level or first difference. This test has the advantage of estimating short and long-run coefficients.

According to the vector auto regression (VAR) model, the results obtained with the first-order causality test may give erroneous results when cointegrated with the variable Engle and Granger (1987). To address this issue, the vector error correction model (VECM) must be estimated using the VAR model by increasing a delayed error correction term. The VECM model is as follows (Nazlioglu and Soytas, 2012):

$$\Delta TR_{it} = \gamma_{1i} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{11ip} \Delta TR_{it-p} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{12ip} \Delta EG_{t-p} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{13ip} \Delta SE_{t-p} + \theta_{1i} \hat{\varepsilon}_{it-1} + \vartheta_{1it} \quad (4)$$

$$\Delta EG_{it} = \gamma_{2i} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{21ip} \Delta EG_{it-p} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{22ip} \Delta TR_{t-p} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{23ip} \Delta SE_{t-p} + \theta_{2i} \hat{\varepsilon}_{it-1} + \vartheta_{2it} \quad (5)$$

$$\Delta SE_{it} = \gamma_{3i} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{31ip} \Delta SE_{it-p} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{32ip} \Delta TR_{t-p} + \sum_{p=1}^{k} \gamma_{33ip} \Delta EG_{t-p} + \theta_{3i} \hat{\varepsilon}_{it-1} + \vartheta_{3it} \quad (6)$$

where, k; is the optimal lag length and ε^_it; is the residual in the panel FMOLS estimate of equation 4. The VECM causality test gives both short and long-run predictions for Granger causality.

4. EMPIRICAL RESULTS AND DISCUSSIONS

The procedure for the implementation of the panel ARDL procedure is based on Menegaki (2019). Empirical results are presented and interpreted below.

Table 1. Cross-sectional Dependence Findings

	TR		EG		SE	
	Stats.	**Prob.**	**Stats.**	**Prob.**	**Stats.**	**Prob.**
BP-LM	2235.227***	0.000	1739.431***	0.000	1985.904***	0.000
P-LM	111.620***	0.000	84.811***	0.000	98.138***	0.000
P-CD	46.130***	0.000	40.444***	0.000	40.168***	0.000

Note. ***, p <1%.

The cross-sectional dependencies of the variables are given in Table 1. In the findings, the null hypothesis of all variables is rejected. Therefore, it is concluded that there is cross-sectional dependence in the variables. In order to perform panel ARDL and VECM causality analyses, it is necessary to first determine the stationarity of the variables. The prerequisite for the panel ARDL test is that the variables should be stationary of order I(0) or I(1). For this purpose, IPS and CADF panel unit root tests were used.

Table 2. Panel Unit Root Findings

	IPS	**CADF**
	Stats.	**Stats.**
LEVEL		
TR	3.763	-2.225
EG	-1.140	-2.863
SE	-0.021	-2.768
1. DIFFERENCE		
∆TR	-6.227***	-3.114**
∆EG	-6.840***	-3.618**
∆SE	-1.885**	-2.964**

Note. ***, p <1%; **, 1<p<5.

Table 2 shows the panel IPS and CADF unit root tests results. When these results are interpreted, tourism receipt, EG and sports economics are found to have unit root at the level. By taking the difference of the variables, the probability values of all variables were found to be significant. Therefore, the variables are stationary.

Table 3. Cross-Sectional Dependence and Homogeneity Findings

	Stats.	**Prob.**
Cross-section dependency tests:		
BP-LM	1547.944***	0.000
P-LM	74.456***	0.000
P-CD	35.747***	0.000
Homogeneity tests:		
$\tilde{\Delta}$	4.141***	0.000
$\tilde{\Delta}_{adj}$	4.556***	0.000

Note. ***, p <1%.

Before proceeding to cointegration tests, the cross-sectional dependence and homogeneity of the model were investigated. According to the findings, there is cross-sectional dependence in the model. In addition, in the homogeneity test results, the null hypothesis “slope coefficients are homogeneous” was rejected. Therefore, slope coefficients are heterogeneous in the cointegration equations.

Table 4. Panel Cointegration Findings

	Stats.	**Prob.**
Pedroni (1999)		
Panel v-statistics	-1.125	0.869
Panel rho- statistics	0.314	0.623
Panel PP- statistics	-1.708**	0.043
Panel ADF- statistics	-3.168***	0.000
Group rho- statistics	2.151	0.984
Group PP- statistics	-1.352*	0.088
Group ADF- statistics	-2.655***	0.004
Kao (1999)		
ADF	-4.773***	0.000
Westerlund and Edgerton (2007)		
LM_N^+	4.263	0.474

Note. ***, p <1%; **, 1<p<5; *, 5<p<10.

After determining that the variables Tourism receipt, EG and sports economics are stationary in the first order, cointegration among variables was analyzed. In the results of the Pedroni (1999) and Kao (1999) tests, a cointegration relationship was detected in the model. In addition, the results of the Westerlund and Edgerton (2007) LM test could not reject the null hypothesis "there is a cointegration relationship in the model" (Table 4). The cointegration of the variables allows the model to be estimated with the ARDL bounds test.

Table 5. Panel ARDL Findings

	Stat.	**Prob.**
LONG-RUN COEFF.		
EG	0.151***	0.000
SE	0.434***	0.000
SHORT-RUN COEF.		
C	5.509***	0.000
EG	0.004	0.279
SE	0.090	0.530
ECM (-1)	-0.279***	0.000

Note. ***, p <1%; **, 1%< p <5%.

When the results were interpreted, the elasticity coefficient of the EG variable was found to be 0.151 in the long-run, and this result was statistically significant at the 1% level. 1% increase in EG will increase tourism receipt by 0.151%. The long-run elasticity coefficient of

sports economics is 0.434 and it is statistically significant. Increasing the sports economics by 1% is expected to increase tourism Receipts by 0.434% (Table 5).

The coefficient of EG and sports economics is not statistically significant in the short-term coefficient estimation results of the ARDL test. The coefficient of the error correction model (ECM) is -0.279 and is statistically significant. 27.9% of the short-run deviation is corrected in the next period.

Table 6. Panel VECM Causality Findings

	Short-run causality			**Long-run causality**
Dependent Variable	Δ (TR)	Δ (EG)	Δ (SE)	ECT(t-1)
Δ (TR)	-	1.563[0.211]	1.032[0.309]	-0.522(-9.848)
Δ (EG)	36.058[0.000]	-	2.492[0.114]	-2.578(-3.216)
Δ (SE)	5.196[0.022]	0.231[0.630]	-	0.029(0.753)

Note. p-values are presented in bracket, t-statistics are shown in parentheses.

When the short-run causality results were examined, the null hypothesis that tourism receipts isn't the causal of sports economics is rejected. Thus, it was concluded that tourism receipt is the causal of sports economics. Also, the null hypothesis that tourism receipt is not the causal of EG was rejected. It has been determined that tourism receipt is the causal of EG. These findings are consistent with Akadiri and Akadiri (2021), Gao et al., (2021). When the long-run causality results are examined, the null hypothesis that EG and sports economics are not the causal of tourism receipt is rejected. In the long-run, it is concluded that EG and sports economics are the causal of tourism receipt (Table 6).

5. CONCLUSIONS

This study, the relationship between sports economics, economic growth and tourism receipts are investigated. For 19 EU member states, the focus is on the period between 2001 and 2022. In the study, firstly the stationarity of the variables was determined. In the continuation of the empirical analysis, it was found that the variables are cointegrated. Additionally, empirical findings show that a 1% increase in economic growth will increase tourism receipts by a statistically significant 0.151% in the long-run. In addition, a 1% increase in sports economics will increase tourism receipts by 0.434% in a statistically significant way. The causality relationships between the variables were estimated by panel causality test analysis. It was found that economic growth is the causal of tourism receipt and tourism receipt is the causal of sports economics.

The empirical results of the study suggest that economic growth has an increasing impact on the income generated by tourism. One of the main goals of every economy is to focus on policies that increase economic growth. In this way, social welfare increases with economic growth. If it is desired to increase tourism receipts in a country, the growth and development of that country plays an important role. Policies that increase economic growth should be included in policies that improve tourism.

Tourism is a sector that has increased its popularity in the world in recent years. Tourism receipts, which are extremely important for the country's economy, are affected by many factors such as the country's geopolitical position, economic development, etc. As the country's economic development increases, so will the number of tourist arrivals. For this purpose, tourism will develop with the advertisements that will increase the international recognition of the country, taking actions to bring it to the forefront in the social media arena, and paying more attention to the hospitality of the tourists coming to the country.

Not only the natural beauties of the country increase tourism, but also sports economics increase tourism receipts. Especially globalized sports activities provide serious tourism income to countries. For this, the country's economy must be large and it must have infrastructures that can attract tourists. It is recommended that countries that want to get more tourist income should turn to creational and sporting services. In particular, the resources that policy makers will allocate for such services will contribute to the country's tourism when supported with necessary advertisements. For this, the decisions to be taken by sector representatives and policy makers are important.

The sports economics can directly contribute to the country's economy, especially by developing the goods market as well as the service sector. The economy can be revitalized, tax revenues can increase, and unemployment can decrease with new employment areas. With the development of the sports economics, which has many social benefits, people's health levels and welfare can increase. Policy makers are recommended to develop policies on these issues.

Many countries have realized that sports economics makes a significant contribution to the economy, thanks to its recent popularity. They have turned to investments that will revive sports economics by developing appropriate policies. While determining the policies that will revive the sports economics, it is necessary to work on the big tournaments that can be organized in the country at the same time. By organizing big tournaments, not only tourism

but also many sectors in the country's economy will be revived. Policy makers are recommended to work on this issue as well.

Sports economics have many benefits for tourism. Countries will be recognized through advertisements and the number of tourists will be positively affected. Additionally, sports spectators' touristic activities will increase. By investing in sports economics, tourism receipts will increase by ensuring that successful athletes come to the country. It is recommended that investments in sports economics, one of today's popular sectors, be made in a planned manner. In this way, the country's touristic activities will increase.

Declaration of Research and Publication Ethics

This study, which does not require ethics committee approval and/or legal/special permission, complies with research and publication ethics.

Researcher's Contribution Rate Statement

Since the author is the sole author of the article, her contribution rate is 100%.

Declaration of Researcher's Conflict of Interest

There are no potential conflicts of interest in this study.

REFERENCES

Akadiri, S. S., & Akadiri, A. C. (2021). Examining the causal relationship between tourism, exchange rate, and economic growth in tourism island states: evidence from second-generation panel. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, *22*(3), 235-250.

Antonakakis, N., Dragouni, M., & Filis, G. (2015). How strong is the linkage between tourism and economic growth in Europe?. *Economic Modelling*, *44*, 142-155.

Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied economics*, *34*(7), 877-884.

Bayar, İ. (2024) Causality Analysis between Peace, Tourism and Economic Growth: Evidence from Middle East Countries. *Makro İktisat.* Yaz Yayınları.

Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, *47*(1), 239-253.

Brida, J. G., & Risso, W. (2009). Tourism as a factor of long-run economic growth: An empirical analysis for Chile. *European journal of tourism Research*, *2*(2), 178-185.

Chang, MX, Choong, YO ve Ng, LP (2020). Yerel halkın spor turizminin gelişimine desteği: Turizm bağımlılığının düzenleyici etkisi. *Spor ve Turizm Dergisi , 24* (3), 215-234.

Cortes-Jimenez, I. (2008). Which type of tourism matters to the regional economic growth? The cases of Spain and Italy. *International journal of tourism research*, *10*(2), 127-139.

da Silva, P. P., Cerqueira, P. A., & Ogbe, W. (2018). Determinants of renewable energy growth in Sub-Saharan Africa: Evidence from panel ARDL. *Energy*, *156*, 45-54.

Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, *29*(4), 1450-1460.

El Menyari, Y. (2021). The effects of international tourism, electricity consumption, and economic growth on CO2 emissions in North Africa. *Environmental Science and Pollution Research*, *28*(32), 44028-44038.

ELfakharani, A. M., & Albaheth, H. E. (2023). Examining the Link Between Sports Tourism, FDI Inflow, Economic Growth, and FDI Inflows: Does Legal Restrictions on Alcohols Consumption During Sports Events Matter?. *Revista de Psicología del Deporte (Journal of Sport Psychology)*, *32*(1), 207-219.

Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.

Gao, H., Zhang, Y., Zhao, Y., Ma, J. ve Yuan, X. (2022). Derin Öğrenmeye Dayalı Kentsel Sakinlerin Spor Tüketiminin GSYİH Büyümesi Üzerindeki Etkisinin Analizi. *Hesaplamalı Zeka ve Sinirbilim , 2022* (1), 6069881.

Gao, J., Xu, W., & Zhang, L. (2021). Tourism, economic growth, and tourism-induced EKC hypothesis: evidence from the Mediterranean region. *Empirical Economics*, *60*(3), 1507-1529.

Gövdeli, T. (2018). Türkiye'de turizm, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: Maki eşbütünleşme ve bootstrap nedensellik analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(16), 571-586.

Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, *38*(13), 1489-1500.

Hagn, F., & Maennig, W. (2009). Large sport events and unemployment: the case of the 2006 soccer World Cup in Germany. *Applied Economics*, *41*(25), 3295-3302.

Hatemi-J, A., Gupta, R., Ksango, A., Mboweni, T., & Netshitenzhe, N. (2014). Are there asymmetric causal relationships between tourism and economic growth in a panel of G-7 countries. *University of Pretoria, Department of Economics Working Paper*, *76*, 18.

Hazari, B. R., & Sgro, P. M. (1995). Tourism and growth in a dynamic model of trade. *Journal of International Trade and Economic Development*, *4*(2), 243-252.

He, Y. (2018). A study on the impact of sport industry on economic growth: an investigation from China. *Journal of Sport and Applied Science*, *2*(2), 1-10.

Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of econometrics*, *115*(1), 53-74.

Jajić, J., Tišma, S., & Perić, D. (2015). Značaj fitnes kampova za razvoj sportskog turizma. *Tims. Acta: naučni časopis za sport, turizam i velnes*, *9*(2).

Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of econometrics*, *90*(1), 1-44.

Khan, I., & Hou, F. (2021). The dynamic links among energy consumption, tourism growth, and the ecological footprint: the role of environmental quality in 38 IEA countries. *Environmental Science and Pollution Research*, *28*(5), 5049-5062.

Khan, S., Azam, M., Ozturk, I., & Saleem, S. F. (2021). Analysing association in environmental pollution, tourism and economic growth: Empirical evidence from the commonwealth of independent states. *Journal of Asian and African Studies*, 00219096211058881.

Kharchenko, T. O., & Ziming, L. (2021). The Relationship between Sports Industry Development and Economic Growth in China. *Accounting & Finance/Oblik i Finansi*, (91).

Kumar, N., Kumar, R. R., Patel, A., & Stauvermann, P. J. (2018). Exploring the effects of tourism and economic growth in Fiji: Accounting for capital, labor, and structural breaks. *Tourism Analysis*, *23*(3), 391-407.

Kyara, V. C., Rahman, M. M., & Khanam, R. (2021). Tourism expansion and economic growth in Tanzania: A causality analysis. *Heliyon*, *7*(5), e06966.

Lin, A. F. C., Piong, S. Z., Wan, W. M., Li, P., Chu, V. K., & Chu, E. C. P. (2023). Unlocking athletic potential: the integration of chiropractic care into the sports industry and its impact on the performance and health of athletes and economic growth in China and Hong Kong. *Cureus*, *15*(4).

Louca, C. (2013). Tourism industry and economic growth: Time-series evidence from France. *Socio-Economic Sustainability, Regional Development and Spatial Planning: European and International Dimensions & Perspectives ISBN: 978-960-93-6040-1 Edited by*, 332.

Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, *29*(5), 2011-2015.

Markus, Z., Perovic, D., Pekovic, S., & Popovic, S. (2019). Assessing tourist revisit intention through the sports and recreational services offered. *Business Systems Research: International journal of the Society for Advancing Innovation and Research in Economy*, *10*(2), 141-150.

Marques, A. C., Fuinhas, J. A., & Manso, J. P. (2010). Motivations driving renewable energy in European countries: A panel data approach. *Energy policy*, *38*(11), 6877-6885.

Massidda, C., & Mattana, P. (2013). A SVECM analysis of the relationship between international tourism arrivals, GDP and trade in Italy. *Journal of Travel Research*, *52*(1), 93-105.

Menegaki, A. N. (2019). The ARDL method in the energy-growth nexus field; best implementation strategies. *Economies*, *7*(4), 105.

Mérida, A., & Golpe, A. A. (2016). Tourism-led growth revisited for Spain: Causality, business cycles and structural breaks. *International Journal of Tourism Research*, *18*(1), 39-51.

Mohamed, H., Jebli, M. B., & Youssef, S. B. (2019). Renewable and fossil energy, terrorism, economic growth, and trade: Evidence from France. *Renewable energy*, *139*, 459-467.

Nazlioglu, S., & Soytas, U. (2012). Oil price, agricultural commodity prices, and the dollar: A panel cointegration and causality analysis. *Energy Economics*, *34*(4), 1098-1104.

Neale, W. C. (1964). The peculiar economics of professional sports. *The quarterly journal of economics*, *78*(1), 1-14.

Opolska, I., & Proskina, L. (2017). Sports role in economics. In *Economic Science for Rural Development Conference Proceedings* (No. 45).

Paramati, S. R., Alam, M. S., & Chen, C. F. (2017). The effects of tourism on economic growth and CO2 emissions: a comparison between developed and developing economies. *Journal of Travel Research*, *56*(6), 712-724.

Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, *61*(S1), 653-670.

Perić, M. (2018). Estimating the perceived socio-economic impacts of hosting large-scale sport tourism events. *Social Sciences*, *7*(10), 176.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American statistical Association*, *94*(446), 621-634.

Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of applied econometrics*, *22*(2), 265-312.

Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, *142*(1), 50-93.

Pesaran, M. H. (2021). General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels. *Empirical economics*, *60*(1), 13-50.

Ramos-Villagrasa, P. J., Barrada, J. R., Fernández-del-Río, E., & Koopmans, L. (2019). Assessing job performance using brief self-report scales: The case of the individual work performance questionnaire. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, *35*(3), 195-205.

Răzvan, B. M. C., Bogdan, B. G., Roxana, D., & Catalin, P. M. (2020). The contribution of sport to economic and social development. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Educatio Artis Gymnasticae*, 27-38.

Ritchie, B. (2007). Sport tourism: Small-scale sport event tourism: The changing dynamics of the New Zealand Masters Games. In *Niche tourism* (pp. 166-179). Routledge.

Rottenberg, S. (1956). The baseball players' labor market. *Journal of political economy*, *64*(3), 242-258.

Salgado-Barandela, J., Barajas, A., & Sánchez-Fernández, P. (2017). Economic impact of sport: Topic of growing interest for the scientific literature. *International Journal of Medicine & Science of Physical Activity & Sport/Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y del Deporte*, *17*(68).

Seetanah, B. (2011). Assessing the dynamic economic impact of tourism for island economies. *Annals of tourism research*, *38*(1), 291-308.

Seghir, G. M., Mostéfa, B., Abbes, S. M., & Zakarya, G. Y. (2015). Tourism spending-economic growth causality in 49 countries: A dynamic panel data approach. *Procedia Economics and Finance*, *23*, 1613-1623.

Selvanathan, E. A., Jayasinghe, M., & Selvanathan, S. (2021). Dynamic modelling of inter-relationship between tourism, energy consumption, CO2 emissions and economic growth in South Asia. *International Journal of Tourism Research*, *23*(4), 597-610.

Shahbaz, M., Ferrer, R., Shahzad, S. J. H., & Haouas, I. (2018). Is the tourism–economic growth nexus time-varying? Bootstrap rolling-window causality analysis for the top 10 tourist destinations. *Applied Economics*, *50*(24), 2677-2697.

Shahzad, S. J. H., Shahbaz, M., Ferrer, R., & Kumar, R. R. (2017). Tourism-led growth hypothesis in the top ten tourist destinations: New evidence using the quantile-on-quantile approach. *Tourism Management*, *60*, 223-232.

Sun, Y., Kamran, H. W., Razzaq, A., Qadri, F. S., & Suksatan, W. (2022). Dynamic and causality linkages from transportation services and tourism development to economic growth and carbon emissions: New insights from Quantile ARDL approach. *Integrated Environmental Assessment and Management*, *18*(5): 1272–1287

Tang, C. F., & Tan, E. C. (2013). How stable is the tourism-led growth hypothesis in Malaysia? Evidence from disaggregated tourism markets. *Tourism Management*, *37*, 52-57.

Technavio. (2021). Sports Tourism Market Growth, Size, Trends, Analysıs Report By Type, Application, Region and Segment Forecast, *Sample - Sports Tourısm Market Market. https://www.technavio.com/report/sports-tourism-market-industry-analysis*

Wang, J., Huang, X., Gong, Z., & Cao, K. (2020). Dynamic assessment of tourism carrying capacity and its impacts on tourism economic growth in urban tourism destinations in China. *Journal of Destination Marketing & Management*, *15*, 100383.

Weed, M., & Bull, C. (2009). *Sports tourism: Participants, policy and providers*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780080942117

Westerlund, J., & Edgerton, D. L. (2007). A panel bootstrap cointegration test. *Economics letters*, *97*(3), 185-190.

WTTC. (2022). Travel & Tourism Economic Impact 2022 Global Trends, Retrieved from https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2022/EIR2022-Global%20Trends.pdf.

Wu, C. (2024). The Impact of Sports Industry Output on Economic Growth: Evidence from China. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-21.

Zhou, L., Ke, Z., & Waqas, M. (2023). Beyond the Arena: How sports economics is advancing China's sustainable development goals. *Heliyon*, *9*(7).

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 191-218

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 15.04.2025

NE EĞİTİMDE NE İSTİHDAMDA OLAN (NEET) GENÇLER KONULU ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Ahmet USANMAZ [1]
Nur ÖZDEMİR [2]

Öz

Bu çalışmada, nicel ve nümerik ölçüm göstergelerinden hareketle Ne Eğitimde Ne İstihdam da olan Türkçe kısaltması genellikle İngilizcesinin (Not in Employment, Education or Training) baş harfleri olarak kullanılan NEET kavramıyla ilişkili yayınlanmış araştırma makalelerinin bibliyometrik analizleri sonucunda kavrama yönelik kapsamlı bir bakış oluşturmak amaçlanmıştır. Bibliyometrik analiz yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, 26 Eylül 2024 tarihinde Web of Science arama motorunda "NEET" anahtar kelimesiyle bir tarama yapılmış ve 2013-2023 yılları arasında sosyal bilimlerde yayımlanan makaleler SSCI, SCI-EXPANDED ve ESCI indekslerinde incelenmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları kapsamında 374 çalışma üzerinden VOSviewer yazılımı kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda NEET konusu üzerinde en fazla çalışması ve atıfı bulunan araştırmacının Sue Maguire olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu konu üzerine en fazla yayın İtalya'da yapılırken, en fazla yayın yapan üniversite ise Tartu Üniversitesi ve Bath Üniversite'dir. NEET ile ilgili yürütülen çalışmalarda anahtar kelimelere bakıldığında NEET, genç işsizliği ve NEET gençlik ifadeleri ön planda yer almaktadır. Çalışmada bir diğer bulgu NEET nüfus oranlarının yüksek olduğu ülkelerde bu alana yönelik çalışma oldukça sınırlı iken NEET nüfus oranlarının az olduğu ülkelerde çalışmalar yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, NEET, Bibliyometrik Analiz, Web of Science.

Jel Kodları: I20, I30, J10.

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Patnos Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Sosyal Hizmet Bölümü, E-posta: ahmetusanmaz6@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9498-1521.
[2] Dr. Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, E-posta: nurrozdemiir@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0285-8222.

Atıf/Citation
Usanmaz, A. & Özdemir, N. (2025). Ne eğitimde ne istihdamda olan (NEET) gençler konulu çalışmaların bibliyometrik analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 191-218.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES ON YOUTH NOT IN EDUCATION EMPLOYMENT OR TRAINING (NEET)

Abstract

This study aims to create a comprehensive overview of the concept of NEET (Not in Employment, Education or Training), whose Turkish acronym is generally used as the initials of its English acronym, based on quantitative and numerical measurement indicators, through bibliometric analysis of published research articles. In this study, in which the bibliometric analysis method was used, a search was conducted in the Web of Science search engine on September 26, 2024, using the keyword "NEET," and articles published in the social sciences between 2013-2023 in the SSCI, SCI-EXPANDED, and ESCI indexes were examined. Within the scope of the study's limitations, 374 studies were analyzed using VOSviewer software. As a result of the study, it was determined that Sue Maguire is the researcher with the highest number of studies and citations on NEET. In addition, the most publications on this topic were made in Italy, while the University of Tartu and the University of Bath had the most publications. The keywords used in studies on NEET include NEET, youth unemployment, and NEET youth. Another finding of the study is that in countries with high rates of NEET population, studies on this area are quite limited, while in countries with low rates of NEET population, studies are concentrated.

Keywords: Youth, NEET, Bibliometric Analysis, Web of Science.

Jel Codes: I20, I30, J10.

1. GİRİŞ

Toplumsal bir kategori olarak ele alınan gençlik olgusu farklı disiplinler tarafından farklı şekillerde tanımlanıp sınıflandırılmaktadır. Gençliği ergenlik döneminin başlangıcından yetişkinliğe geçiş sürecine kadar olan fiziksel, hormonal ve gelişimsel değişiklikleri kapsayan yaş kategorisi bağlamında ele alan biyolojik tanımlar. Gençliği bireylerin bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerinin önemli bir aşaması ve ergenlikten yetişkinliğe geçişte çeşitli değişimlerin meydana geldiği bir süreç olarak ele alan psikolojik tanımlar. Bireylerin ergenlik döneminden yetişkinliğe geçiş sürecinde sosyal ve kültürel bir kategori olarak tanımlayan ve bu dönemi genellikle 15-24, 15-29 gibi farklı yaşlar arasındaki bireylerin oluşturduğunu ele alan sosyolojik tanımlar bulunmaktadır. Lakin gençlik yaş grubu için evrensel olarak kabul görmüş uluslararası bir tanım bulunmamaktadır. Ancak istatistiksel amaçlar için Birleşmiş Milletler (BM)-Üye Devletler tarafından yapılan diğer tanımlar gençliği bir yaş kategorisi perspektifinden ele alarak 15 ila 24 yaş arasındaki kişileri genç olarak kabul etmektedir. BM tarafından 1985 yılında kabul edilen uluslararası "Gençlik Yılı" bağlamında ortaya çıkan bu tanım Genel Kurul tarafından 1981 tarihli 36/28 sayılı kararında onaylanmıştır. BM'nin gençlikle ilgili tüm istatistikleri, BM sisteminin demografi, eğitim, istihdam ve sağlık üzerine yayınladığı yıllık istatistik yıllıklarında yansıtıldığı gibi bu tanıma dayanmaktadır (BM, 2003, s. 74). Ek olarak BM'nin alt kuruluşu olan ILO'da (Uluslararası Çalışma Örgütü) gençliğe dair yayınlanan raporlarda gençliği 15-24 arasında bulunan bireyler olarak tanımlamaktadır (ILO, 2022, s. 1). OECD (2021) (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) 15-29 yaş, EUROSTAT (Eurostat, 2022) (Avrupa İstatistik Ofisi) yayınladığı raporlarda 18 – 29 yaş

arasını gençlik yaş aralığı olarak kabul etmektedir. BM ve alt kuruluşları raporlar yayınlarken kullanılan yaş eksenli tanımlar dikkate alınınca her bireyin hayatının belirli bir döneminde genç olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak gençliğin sosyolojik tanımlarında toplumdan topluma değişiklik gösteren farklı değişkenler mevcuttur. Gençlik, bireylerin kimliklerini inşa ettiği, toplumsal normlarla etkileşime girdiği ve sosyal rolleri geliştirdiği kritik bir aşama olarak da görülmektedir. Bu süreçte gençler, aile, arkadaş ve okul gibi sosyal gruplarla etkileşim içinde bulunarak değer sistemlerini şekillendirirler. Gençlik, sadece bireysel bir evre değil, aynı zamanda toplumsal yapının dinamikleriyle etkileşim içinde olan bir süreci ifade etmektedir. Bourdieu (2016, s. 173) gençliğe dair tanımında gençliği bir sözden ibaret olarak gören ve toplumsal olanın içerisinde şekillenen bir sürecin ürünü olduğu vurgusunu yapmaktadır. Bu nedenle gence ve gençlik dönemine dair farklı haller ortaya çıkmaktadır. Tek bir gençlik durumundan söz etmek oldukça güçtür. Farklı gençlik hallerine bakıldığında işsiz genç, eğitim almış veya eğitim al(a)mamış genç, yoksul genç, çalıştığı halde yoksul olan genç ne eğitimde ne istihdam da olan genç gibi kategoriler bulunmaktadır. Gençliğe yönelik bu kategorileri çoğaltmak ve farklı gençlik hallerini eklemek mümkündür. Bu çalışmada farklı gençlik hallerinden olan ne eğitimde ne istihdam da bulunan gençlere yönelik Web of Science'da (WoS) yer alan anahtar kelimesi ne eğitimde ne istihdam da Türkçe kısaltması genellikle İngilizcesinin baş harfleri olan NEET (Not in Employment, Education or Training) konulu çalışmaların bibliyometrik analizi incelenmiştir. NEET statüsünde olan bireyler "görünmeyen, sessiz gençler (Genç Hayat Vakfı, 2017) veya Erdoğan (2017) tarafından hazırlanan "Türkiye'de Gençlerin İyi Olma Hali" raporunda "ev genci" gibi farklı isimlendirmeler almaktadır. NEET statüsünde bulunan genç oranlarının yüksek veya düşük olması ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, refah politikaları ve gençlik politikaları hakkında araştırmacılara bilgiler sunmaktadır. Çalışmada bibliyometrik analizi ile NEET statüsünde bulunan gençlere yönelik yapılan çalışmaların haritalandırılması amaçlanmıştır. Çalışma, NEET statüsünde bulunan gençlere yönelik yapılan çalışmaların bibliyometrik analizini gerçekleştirerek, bu alandaki literatürdeki boşlukları belirlemeyi ve bu konudaki araştırma eğilimlerini haritalandırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, NEET statüsünde bulunan gençlere yönelik yapılan çalışmaların dağılımını inceleyerek, ileriki araştırmalar için potansiyel araştırma alanları ve politika geliştirme yönelimlerine dair bilgileri sunmayı hedeflemektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: NE EĞİTİMDE NE İSTİHDAM DA OLMAK (NOT IN EMPLOYMENT, EDUCATION OR TRAINING)

Günümüzde teknolojik gelişmeler ve dijitalleşmenin hızla hayatımıza girmesi, küreselleşmenin etkisiyle rekabetçi piyasada uluslararası şirketlerin etkinliği, nüfus artışı, göç hareketliliği, eğitim ve istihdama yönelik uygulanan politikalar, İngilizce "Not in education, employment or training" ifadesinin kısaltması olarak kullanılan NEET statüsü ile anılan bireylerin oluşmasına yol açmıştır (Açar & Güneş, 2023, s. 57). NEET, eğitimde veya istihdamda olmayan gençlere atıfta bulunmak ve bu gençleri tanımlamak için kullanılan bir kısaltmadır. 90'lı yılların ortalarında, nüfusun giderek büyüyen bir kategorisinin içinde bulunduğu sosyal durumu tanımlamak için ortaya çıkmıştır. NEET terimi ilk başlarda 'Status Zer0' ifadesi ile anılmıştır ve ilk kez 1990'ların ortasında Birleşik Krallık'ta kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim, İngiliz sosyal yardım sisteminde yapılan değişikliklerin ardından istihdamda veya eğitimde olmayan gençlerin tanımlanması için kullanımı gündeme gelmiştir. 16 ve 17 yaşındaki gençleri etkileyen sistem, 1986 tarihli Sosyal Güvenlik Yasası ile gelir desteği veya gençlik eğitimi garantili yardımları kapsamaktadır. Araştırmacılar ve İngiliz hükümetinin temsilcileri, gençler arasında işgücü piyasası kırılganlığının yaygınlığını ölçmek için yeni bir yöntem geliştirmek istemiştir. 'Zer0 Statüsü' ifadesi ilk olarak Galler'deki gençler üzerinde yapılan bir çalışmada, 16-18 yaşları arasında olan ve genellikle hiçbir kategoriye uymayan bir grup insanın işgücü piyasası statüsünü (istihdamda veya eğitim/öğretimde olmama) tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Istance vd., 1994; Eurofound, 2012, s. 19). Daha sonraları bu tanım sosyal dışlanmaya sebebiyet verdiği düşüncesiyle kullanılmamış yerini NEET gençler yani eğitimde öğretimde istihdamda olmayan gençler kavramına bırakmıştır. (Eurofound, 2012, s. 19; Ak vd., 2021, s. 5). NEET istatistikleri aynı zamanda ülkelerin gençlik politikaları ve refah sistemleri hakkında da araştırmacılara bilgi vermektedir. NEET statüsünde bulunan gençlerin oranlarının yüksek veya düşük olması aynı zamanda ülkenin kalkınma ve gelişmişlik düzeyleri ile doğrudan ilişkilidir. Düşük sosyoekonomik gelir seviyelerine ve yetersiz eğitime sahip gençlerin NEET statüsünde olma riski daha yüksek iken, son zamanlarda eğitim düzeyi yüksek ve daha iyi gelir grubundaki gençlerin de bu grupta yer alma oranının arttığı gözlemlenmektedir (Erdoğan vd., 2017, s. 8). Birçok gencin işgücü piyasasında karşılaştığı zorlukların değişen doğası ve ardından gelen kalıcı kırılganlık bu durumu daha da derinleştirmiştir (EP, 2017, s. 2). Ayrıca, NEET olan genç kadınların sayısı 2023 yılında dünya genelinde genellikle genç erkeklerden neredeyse iki kat daha fazla olup, bu fark özellikle Meksika, Şili ve Türkiye gibi ülkelerde belirginleşmektedir (ILO,

2024, s.12). Ekonomik kriz dönemlerinde, aktif iş gücündeki gençlerin NEET grubuna katılma oranlarının arttığı, pasif gruptaki gençlerin ise sayısının neredeyse sabit kaldığı görülmektedir (Tolgay & Çakır, 2022, s. 1687). NEET' statüsünde bulunan gençler genel olarak aktif ve pasif olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Aktif NEET'ler, çalışmıyor ve çalışmaya hazır ve aktif bir biçimde iş arayan gençler arasından anketten önceki dört hafta içinde herhangi bir eğitim almamış ve şu anda herhangi bir eğitim almayan aktif nüfusa karşılık gelmektedir. Pasif NEET grubundaki gençler ise anketten önceki dört hafta içinde herhangi bir eğitim almamış ve şu anda herhangi bir eğitim almayan pasif nüfusu oluşturmaktadır (Gemicioğlu, 2022, s. 326).

NEET gençliği küresel problemlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çözümüne dair yeterli politikaların üretilmemesi ve bu alanda yeterli çalışmaların olmaması sonucu henüz devam etmekte ve bazı ülkelerde NEET statüsünde bulunan gençlerin oranı ciddi yükselişler göstermektedir. NEET gençler küresel bir mesele olarak varlığını korurken bu gruba dahil olma genellikle belirtildiği gibi dünyanın farklı bölgelerinde birbirinden ayrı değişkenlere bağlı olarak artış ve azalışlar göstermektedir. NEET genç statüsünde bulunanların oranları genel olarak Asya ve Afrika ülkelerinde yoğunlaşmakta iken Avrupa ülkelerinde bu oranlar daha düşük olmaktadır. Şekil 1'de görüldüğü üzere NEET genç oranları dünyada aynı oranda dağılım göstermemektedir. Güney Afrika kıtasında bulunan Angola, Namibya, Mozambik, Zimbabve gibi ülkelerde, Tanzanya, Hindistan, Pakistan, Afganistan gibi Asya ülkelerinde Umman ve Yemen gibi körfez ülkelerinde NEET oranları yüksek seyrederken, Avrupa'da bulunan Almanya, Hollanda, Fransa, İsveç, Norveç gibi ülkelerde bu oranlar daha düşük seyretmektedir. Belirtildiği gibi dünya Covid-19 pandemisi sonrası toparlanmaya girdiğine dair söylemler küresel olarak geçerli olmamaktadır.

Şekil 1. NEET Oranlarının Ülkelere Göre Dağılımı

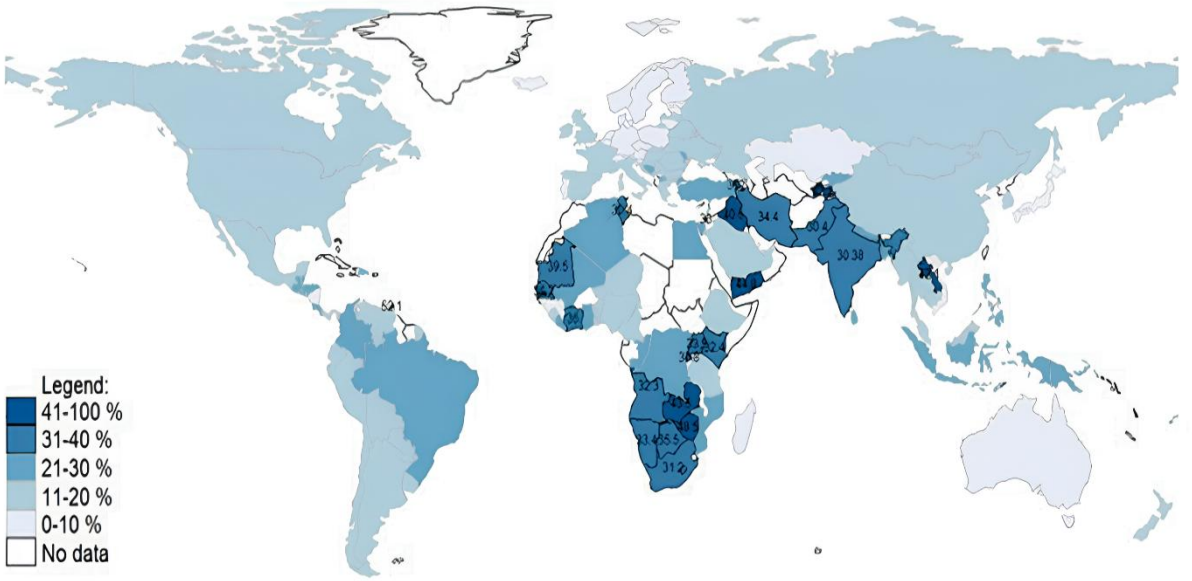

Kaynak. (ILO, 2019, s. 2)

Uluslararası Çalışma Örgütünün (ILO) "Global Employment Trends for Youth 2024" (Gençler için Küresel İstihdam Eğilimleri 2024) raporunda NEET gençlere dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle NEET genç oranlarının Covid-19 pandemi sürecinin etkisiyle ciddi oranda arttığına ve Covid-19 pandemi sonrası NEET genç oranlarında yüksekliğin düşüşe geçmesinin evrensel olmadığı vurgusu yapılmıştır. Rapora göre Dünya genelinde her beş gençten biri yani %20,4'ü 2023 yılında NEET durumundadır. Bu NEET gençlerin üçte ikisini kadınlar oluşturmaktadır. Rapor, çalışan gençler için insana yakışır işler edinme konusunda ilerleme kaydedilmediğini belirtmektedir. Küresel olarak, genç işçilerin yarısından fazlası kayıt dışı istihdamda yer almaktadır (ILO, 2024).

Türkiye'de ise şekil 2'de görüldüğü üzere genç nüfus oranı oldukça yüksektir. Genç nüfus genel nüfus içerisinde %15,1 olmuştur. Yaş grubu dağılımlarına bakıldığında 15-17 yaş grubunda bulunan genç oranı %30,3, 18-19 yaş grubunda bulunan genç oranı %19,4, 20-22 yaş grubu arasında bulunan genç oranı %29,4 iken 23-24 yaş grubu arasında bulunan genç oranı ise %20,9 olmuştur.

Şekil 2. Yaş Grubuna Göre Genç Nüfus Oranı, 2023

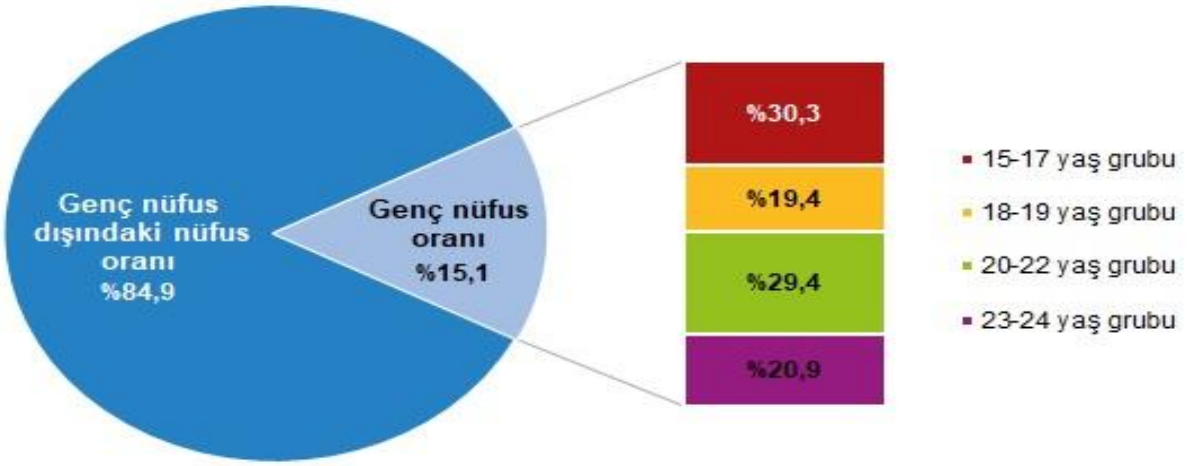

Kaynak. (TÜİK, 2023)

Türkiye'de genç NEET genç nüfus oranına bakıldığında ise şekil 3 ve 4'te görüldüğü üzere Hanehalkı İşgücü Araştırması verilerine göre, gençlerin işgücüne katılma oranı 2022 yılında %43,8 iken, 2023 yılında %45,6'ya yükselmiştir. Genç erkeklerin işgücüne katılma oranı 2022'de %56,2 iken, 2023'te %57,4'e çıkmıştır. Genç kadınlar için bu oran ise 2022 yılında %31,0 iken, 2023 yılında %33,1 olmuştur. Gençlerdeki işsizlik oranı da 2022 yılında %19,4 iken, 2023'te %17,4'e gerilemiştir. Genç erkeklerde bu oran 2022'de %16,4 iken, 2023'te %14,3'e düşmüştür. Genç kadınlarda ise işsizlik oranı 2022'de %25,2 iken, 2023'te %23,2 olarak kaydedilmiştir. Ne eğitimde ne de istihdamda olan gençlerin oranı 2022 yılında %24,2 iken, 2023'te %22,5'e inmiştir. Genç erkekler arasında bu oran 2022'de %16,4, 2023'te ise %15,6 olmuştur. Genç kadınlarda ise 2022 yılında %32,3 olan oran, 2023'te %29,8'e gerilemiştir.

Şekil 3. Kurumsal Olmayan Genç Nüfusun İşgücü Durumu, 2023

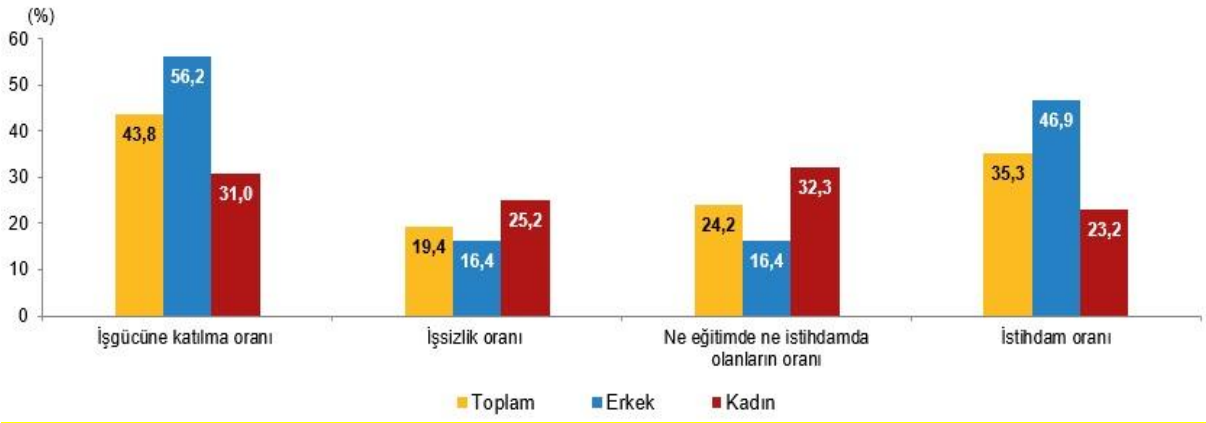

Şekil 4. Kurumsal Olmayan Genç Nüfusun İşgücü Durumu, 2023

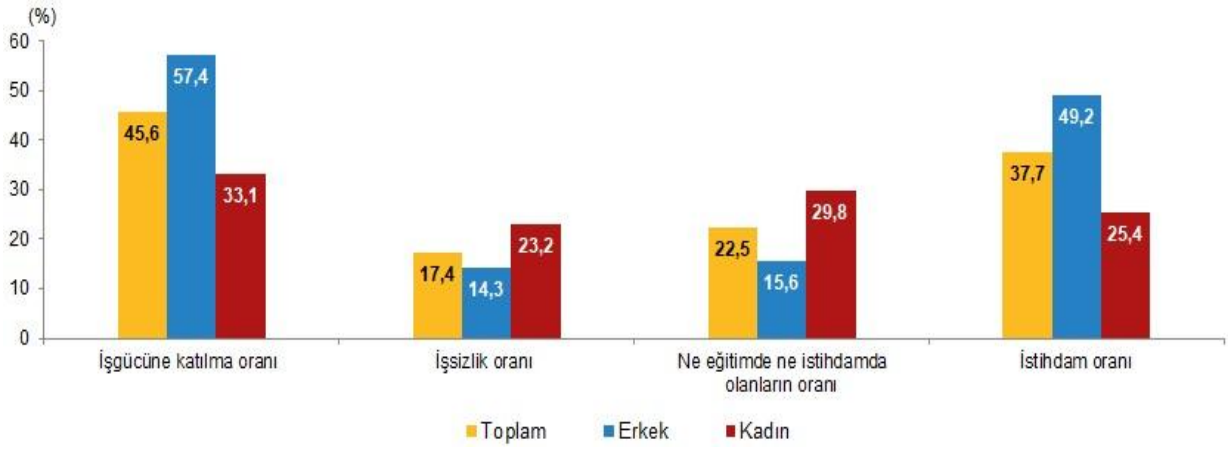

Kaynak. (TÜİK, 2023)

Dünyada ve Türkiye'de NEET gençlere yönelik yapılan çalışmalar genellikle gençlerin toplumsal yaşamla bütünleşememe, sosyal dışlanmaları, maddi iyi olma alanları gibi hususları ele almaktadır. Avrupa'da "Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını İyileştirme Vakfı" İngilizce kısaltması "Eurofound" tarafından yapılan "NEETs Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe" başlıklı raporda, Avrupa'daki NEET gençlerin oranlarını ve bu gruptaki gençlerin karşılaştığı zorluklara değinilmiştir. Raporda, eğitim sistemleri ve işgücü piyasasındaki değişimlerin NEET oranlarını nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur. Araştırma, çeşitli ülkelerdeki politikaların etkinliğini de değerlendirerek, gençlerin eğitim ve istihdama katılımını artırmak için önerilerde bulunmaktadır (Eurofound, 2012). Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından ortaklaşa yapılan "Youth at Work in G20 countries: Progress and policy action in 2023" çalışması, dünya genelindeki NEET gençlerin durumunu ve bu durumla mücadele eden politikaları incelemektedir. Raporda, NEET gençlerin istihdam ve eğitim fırsatlarından yararlanma düzeyleri ile bunların sosyoekonomik arka planları arasındaki ilişki vurgulanmıştır. OECD, ülkelerin gençlere yönelik programlarının etkinliğini artırmak için öneriler sunmaktadır (OECD & ILO, 2023). Yine Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından yayınlanan "Global Employment Trends for Youth 2020" raporu, COVID-19 pandemisinin NEET gençler üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Çalışma, pandeminin eğitim sistemleri ve işgücü piyasası üzerindeki olumsuz etkilerinin NEET oranlarını nasıl arttırdığını ortaya koymaktadır. Rapor, bu durumu düzeltmek için acil önlemler ve uzun vadeli stratejiler önermektedir (ILO, 2021).

Türkiye'de son yıllarda NEET'ler üzerine birçok çalışma yapılmıştır (Özdemir vd., 2024; Kılıç, 2024; Erdoğan & Uyan-Semerci, 2024; Susanlı, 2016; Erdoğan vd., 2017; Usanmaz, 2024). Yapılan bazı çalışmalara detaylı bakıldığında İstanbul Üniversitesi tarafından yürütülen "Türkiye'de Ne Eğitimde Ne İstihdamda Ne De Yetiştirmede (NEİY) Olan Gençler" profil araştırması öne çıkmaktadır. Bu profil araştırmasında Türkiye'de "ne eğitimde ne istihdamda ne de yetiştirmede (NEİY)" olan gençlerin profil araştırması sonuçlarını içermektedir. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'nin 15- 29 yaş grubu nüfusu özelinde NEİY olmanın nedenleri ve etkilerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Araştırma nihai olarak Türkiye'nin "Ulusal NEİY Stratejisi" için referans olabilecek bir kaynak niteliğine sahip olması açısından oldukça önemlidir (Şahin vd., 2020, s. 2). Aksaray özelinde Işık tarafından yapılan "Aksaray'da Genç NEET Sorunu ve Çözüme İlişkin Yerel Düzeyde Strateji Önerileri" isimli çalışmada Aksaray ili örneğinde NEET sorununun boyutlarını ortaya koymak ve bu konuda alınabilecek önlemler için strateji önerileri geliştirmek amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, Türkiye İş Kurumu, Millî Eğitim Bakanlığı ve Nüfus ve Sosyal Güvenlik Kurumu il müdürlüklerinden elde edilen veriler kullanılarak gençler arasındaki işsizlik ve NEET oranları belirlenmiştir. Ayrıca, bu oranların yaş grupları ve cinsiyete göre dağılımları karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmiştir (Işık, 2019). Bir başka çalışma ise Tolgay tarafından İzmir özelinde yapılmıştır. Çalışma 15-24 yaş arasında bulunan ne eğitimde ne istihdam da olup İzmir'de yaşayan 384 genç ile anket yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ne eğitimde ne istihdamda olan gençler üzerinde, genç işsizliğinin çalışma değerlerine olan etkisi incelenmiştir. Genç işsizlerin, yaşadıkları işsizlik deneyimlerinin çalışma değerlerinde meydana getirdiği farklılıklar ölçülmüştür (Tolgay, 2021). NEET genç oranlarının cinsiyete göre dağılımlarını ele alan Lüküslü ve Çelik (2022) çalışmalarında NEET'lerin sadece sosyo-ekonomik bazı değişkenler üzerinden okunamayacağına vurgu yapmışlardır. Toplumsal cinsiyet rollerinin bu oranlar üzerinde etkilerine değinilmiştir. Türkiye'de NEET genç oranlarının fazla olmasına dikkat çekerek bunun yanında bu oranlarda genç kadınların daha fazla etkilendiğini ortaya koyarak, bu konuda ileriki araştırmalara ihtiyaç duyulduğuna vurgu yapılmıştır. Çalışma NEET gençlerin sosyal dışlanma süreçleri ile ilgili cinsiyetin önemli bir değişken olduğunu ve geliştirilecek sosyal politika önerilerinin bu eksende cinsiyete duyarlılık ile geliştirilmesi gerekliliği sonucuna varmıştır. Çolak ve Koç (2023) NEET üzerine yapılan çalışmaları bibliyometrik olarak incelemiştir. Çolak ve Koç'un çalışması NEET kavramının tarihsel sürecini, etkileşim gücünü ve bilimsel-politik etkilerini anlamak için bibliyometrik analizlerin önemini vurgular. Ayrıca VOSviewer yazılımı kullanılarak yapılan analizlerin sonuçlarını sunar. Bu çalışma ise

NEET kavramıyla ilgili 2013-2023 yılları arasında yayımlanan sosyal bilimler makalelerinin bibliyometrik analizini yaparak, araştırmacılar, ülkeler, anahtar kelimeler ve yayınların ilişkilerini incelemiştir. Yine Çakmak ve Yiğit (2022) Türkiye'deki NEET literatürünü ve bu konudaki çalışmaları kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlarken, bu çalışma NEET kavramıyla ilgili dünya genelindeki yayınların bibliyometrik analizini yaparak, araştırmacılar, ülkeler ve anahtar kelimeler arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Çakmak ve Yiğit'in çalışması Türkiye'ye odaklanırken, bu çalışma uluslararası bir bakış açısı ve geniş veri seti üzerinden yapılan analizlere yer vermektedir. Bir başka NEET gençlere yönelik yapılan çalışmada (Çalışkan vd., 2024) bibliyometrik analizde literatüre yeterince atıfta bulunulmayarak bilimsel bir çalışmanın olmazsa olmazı olan literatür taramasını ve yaptıkları çalışmanın diğer çalışmalardan ne farkı yarattığını ve bu farkın literatüre nasıl bir katkı sağladığına yönelik bilgilere yer verilmemiştir. Bu çalışmada ise bu eksiklik göz önünde bulundurularak literatürde benzer çalışmalara atıfta bulunularak bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Kavramsal çerçevede genel olarak ele alınan çalışmalarda NEET gençlerin NEET olmaya sürükleyen nedenler ve bu gençlerin sosyal, ekonomik ve psikolojik durumları incelemekte ve bu durumun arka planındaki nedenleri ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu çalışmanın diğer yapılan çalışmalardan farkı ele alınmıştır

3. YÖNTEM

Bibliyometrik analiz, araştırmacılara inceledikleri konu hakkında en fazla ve en az çalışma yayınlanan yılları, dokümanların türlerini, atıfları, anahtar kelimeleri gibi verileri ortaya koyarak genel bir perspektif sunmakta ve bu sayede araştırmacıların bilgi boşluklarını tespit ederek yeni çalışmalar üretmelerine katkı sağlamaktadır (Donthu vd., 2021, s. 285; Jannah vd., 2023, s. 757). Bibliyometrik yöntem için geliştirilen VOSviewer, Gephi ve Leximancer gibi yazılımlar araştırmacılara analiz esnasında önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Özellikle WEB of Science (WoS) ve Scopus veri tabanlarından alınan verilerin işlenmesi, deşifre edilmesi ve ağ haritalarının oluşturulmasında bu yazılımlar bibliyometrik çalışma gerçekleştirmek isteyen araştırmacılar araştırmaların yılını, anahtar kelimelerini, yayınlandığı dergi ve kurumu haritalandırmaktadır.

Bu çalışma kapsamında yüksek kaliteli dergileri veri tabanında toplayan Web of Science'da (WoS) yer alan "NEET" anahtar kelimesi kullanılarak NEET ile ilgili çalışmalar yürütülen başta eğitim araştırmaları (n=99), sosyal bilimler disiplinlerarası (n=92), sosyoloji (n=59), ekonomi (n=49), psikoloji (n=45) ve sosyal hizmet (n=21) gibi alanlar olmak üzere sosyal bilimler çerçevesinde sınırlandırma gerçekleştirilerek incelenmiştir. "NEET" anahtar kelimesi

WoS tabanında taranmış ve çıkan eşleşmeler 2013-2023 yılları arasında sınırlandırılmıştır. Ayrıca çalışma, SSCI (n=222), SCI-EXPANDED (n=1) ve ESCI (n=151) indekslerinde taranan dergileri kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Gerçekleştirilen bu sınırlandırmalar sonucunda WoS veri tabanında "NEET" anahtar kelimesiyle ilgili 374 araştırma makalesi olduğu belirlenmiştir.

Çalışmamızda 2013-2023 yılları arasındaki yayınları ele almamızın temel nedeni, güncel akademik literatürü analiz ederek son on yıl içinde "NEET" konusundaki eğilimleri, araştırma yoğunluklarını ve bilimsel iş birliklerini ortaya koymaktır. Bibliyometrik analiz çalışmalarında belirli bir zaman aralığının seçimi, araştırmanın amacına ve kapsamına bağlı olarak değişmektedir. Bu bağlamda, çalışmamızın odak noktası, "NEET" ile ilgili son on yıllık bilimsel üretkenliği incelemektir. Seçtiğimiz bu zaman aralığı, literatürde "NEET" üzerine yapılan araştırmaların güncel yönelimlerini ve atıf ağlarını anlamamızı sağlamaktadır. Analizimizi güncel akademik gelişmeleri dikkate alarak yürütmek ve son on yıldaki bilimsel eğilimleri belirlemek amacıyla 2013-2023 dönemi tercih edilmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, nicel ve nümerik ölçüm göstergelerinden hareketle "NEET" kavramıyla ilişkili yayınlanmış araştırma makalelerinin bibliyometrik analizleri sonucunda kavrama yönelik kapsamlı bir bakış oluşturmayı amaçlamaktadır.

3.2. Verilerin İşlenmesi ve Kullanılan Araçlar

Çalışmada Web of Science ve VOSviewer yazılımı kullanılarak veriler iki farklı şekilde işlenmiştir. NEET anahtar kelimesinin Web of Science üzerinden elde edilen verileri çalışmaların yayımlandığı yıl ve araştırma alanları olarak haritalandırılmıştır. Sonrasında WoS üzerinden elde edilen verilerin görselleştirilmesi ve sistematik haritalandırılması için VOSviewer yazılımından yararlanılmıştır. VOSviewer, bilimsel yayınlar, dergiler, araştırmacılar, araştırma kuruluşları, ülkeler, anahtar kelimeler ve terimler arasındaki ilişkileri görselleştirmek için kullanılan bir yazılımdır. Bu yazılım, ortak yazarlık, birlikte oluşma, atıf, bibliyografik eşleşme ve ortak atıf bağlantıları temelinde ağ haritaları oluşturmaktadır (Van Eck & Waltman, 2022, s. 3). Çalışmada VOSviewer yazılımı aracılığı ile NEET ile ilgili yayımlanan araştırma makalelerinin, "ortak yazarlık", "yazarların atıf analizi", "ülke atıf analizi", "kurumların atıf analizi" ve "anahtar sözcük analizi" gibi sınıflandırmalar gerçekleştirilmiş ve haritalandırılmıştır.

4. BULGULAR

Bu çalışmada, 26 Eylül 2024 tarihinde WoS veri tabanında taranan "NEET" anahtar kelimesini içeren 374 araştırma makalesi incelenmiştir. Araştırma makalelerinin yıl, yazar, ülke, üniversite, atıf ve ortak kelime kullanımlarına yönelik analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada; ortak yazar bağları, yazarların atıf analizi, ülkelerin atıf analizi, kurumların atıf analizi ve anahtar sözcük analizi gibi niceliksel analizler yapılmıştır.

NEET bağlamıyla ilgili incelenen çalışmaların en çok eğitim araştırmaları (n=99), sosyal bilimler disiplinlerarası (n=92) ve sosyoloji (n=59) alanlarında gerçekleştirildiği görülmektedir. Araştırma makalelerinin yayınlandığı yıllara bakıldığı zaman, NEET ile ilgili çalışmaların en yüksek 2022 (n=60) ve 2020 (n=48) yıllarında olduğu belirlenmiştir. Ayrıca NEET ile ilgili en çok çalışma gerçekleştiren ülkelerin İngiltere (n=90), İtalya (n=49) ve Amerika (n=31) olduğu görülmektedir.

4.1. Ortak Yazar Analizi

Ortak yazarlık analizi bir çalışma alanındaki arasındaki akademisyenleri incelemektedir (Aydın, 2024, s. 157). Yazarın ortak yazarlık analiziyle en fazla bağlantılı ve iş birliği olan yazarların tespit edilebilmesi için analiz sürecinde en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri belirlenerek ağ haritası hazırlanmıştır. Ağ haritasında, tek bir küme içerisinde yer alan en yüksek bağlantısı bulunan 5 yazar ve toplam 10 bağlantı görülmektedir. Ayrıca bu yazarların her birinin toplamda 4 birim bağlantısı bulunmaktadır.

Grafik 1. Ortak Yazar Analizi

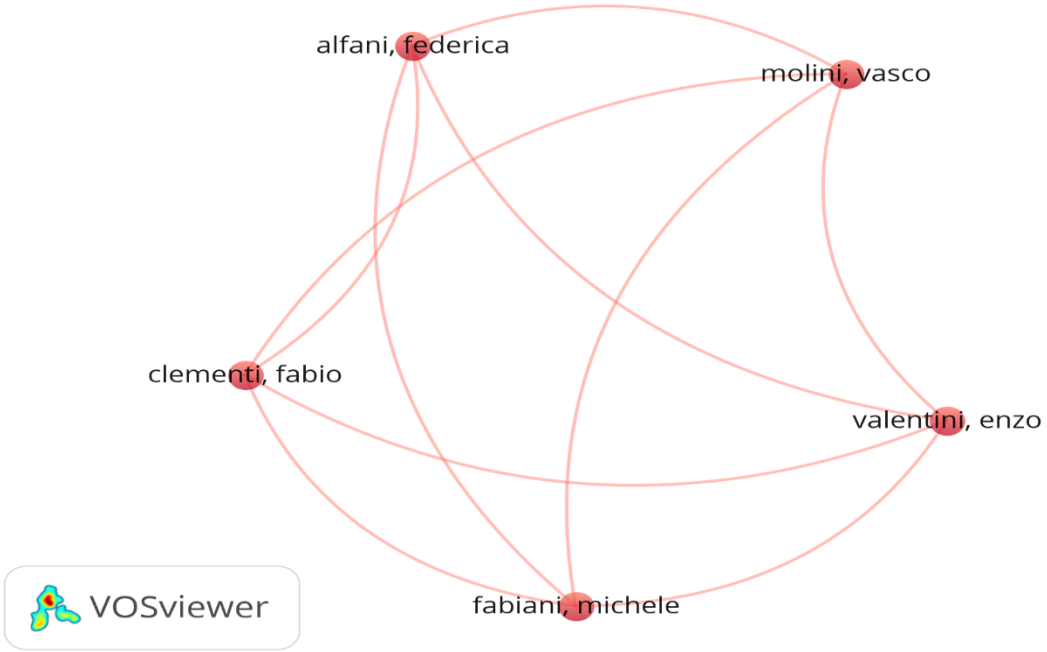

4.2. Yazarın Atıf Analizi

Atıf (citation) analizi, bilimsel yayınlar arasındaki işbirliğini belirlemek, araştırma alanlarını haritalamak, araştırma çıktılarının etkisini değerlendirmek, bilgi transferini gözlemlemek ve aynı zamanda atıf sayıları üzerinden yazarların, üniversitelerin ve dergilerin etki gücünü ortaya koymaktadır (Ding vd., 2014; Küreci 2023, s. 36). 2013-2023 yılları arasında NEET ile ilgili yayınlanan 374 çalışmanın yazarlarının ağ haritaları oluşturulmuştur. Atıf ağlarını tespit etmek için en az 1 yayın ve 1 atıf tercih edilerek ağ haritası çıkarılmıştır. Birbiriyle ilişkili olduğu görülen 121 birim üzerinden yapılan incelemede toplam 7 küme, 364 bağlantı ve 393 bağlantı gücü tespit edilmiştir. Bu ağ haritasının merkezinde Sue Maguire yer almaktadır. Çalışmada belirlenen dönem aralığında Sue Maguire 5 araştırma makalesi yayınlamış ve bu makalelere 97 atıf almıştır. Daha sonrasında her biri 68 atıf alan Vinai Norasakkunkit ve Yukiko Uchida yer almaktadır. Toplam bağlantı gücü açısından incelendiğinde Sue Maguire, Vinai Norasakkunkit ve Yukiko Uchida'nın ilk üçte yer aldıkları görülmektedir.

Grafik 2. Yazarların Atıf Analizi

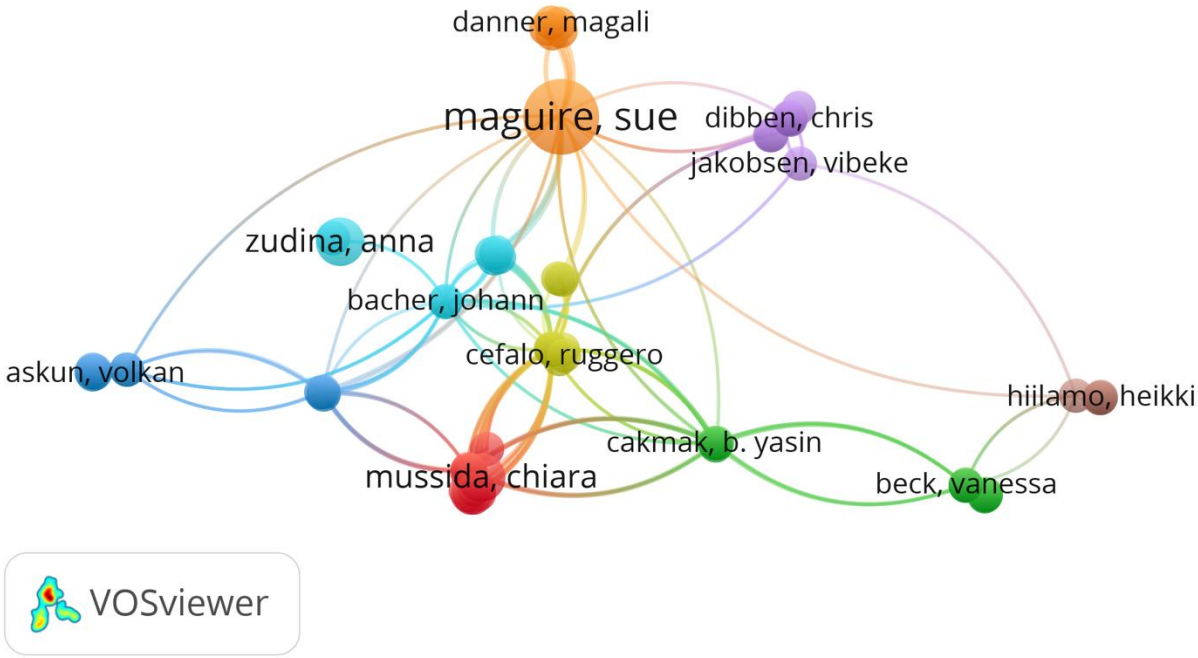

2013- 2023 yılları arasında NEET konusunda çalışmaları bulunan 97 yazar VOSviewer yazılımı yardımıyla tespit edilmiştir. Tablo 1'de hem yayın hem atıf bakımından en etkili 6 yazara odaklanılmıştır. Yayın sayısı ve atıf sayısında birinci sırada yer alan Sue Maguire haricinde diğer yazarların 2 yayını bulunmalarına rağmen atıf sayısı bakımından en yüksek yazarlar arasına giremedikleri görülmektedir.

Tablo 1. En Etkili Altı Yazar

Yazarlar	Yayın sayısı	Yazarlar	Atıf
Sue Maguire	5	Sue Maguire	97
Chiara Mussida	2	Vinai Norasakkunkit	68
Kerli Koiv	2	Yukiko Uchida	68
Katrin Saks	2	Giovanni Bruno	53
Anna Zudina	2	Enrico Marelli	53
Anna Parola	2	Marcello Signorelli	53

4.3. Dergi Analizi

Sınırlandırmalar sonucunda elde ettiğimiz 374 yayın alandaki 79 dergi tarafından yayınlanmıştır. Tablo 2'de yayın sayısı bakımından en üretken 10 dergi ele alınmıştır. Bu göre Journal of Youth Studies (n=45), Research in Post Compulsory Education (n=15) ve Journal of Education And Work (n=12) dergileri ilk üçte yer almaktadır.

Tablo 2. En Çok Yayın Yapılan 10 Dergi (Web of Science, 2024)

Yayıncılar	Yayın sayısı
Journal of Youth Studies	45
Research in Post Compulsory Education	15
Journal of Educatıon And Work	12
Social Indicators Research	7
International Journal of Manpower	6
Social Sciences Basel	6
Youth Society	6

4.4. Yayın Analizi

Bu bölümde atıf oranlarına dikkat edilerek en etkili beş yayın tespit edilmiştir. Tablo 3'te 2013 ve 2023 yıllarında "Reflections on the use of spatial and relational metaphors in youth studies" başlıklı makalenin 98 atıf ile en etkili beş makale arasında ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu makale alandaki atıf sayısı bakımından en etkili dergi olan Journal of Youth Studies'de yayınlanmıştır.

Tablo 3. En Etkili Beş Makale (Web of Science, 2024)

Yayın	Yayın başlığı	Atıf sayısı
Cuervo, H. & Wyn, J. (2014)	Reflections on the use of spatial and relational metaphors in youth studies	98
Poobalan, A. S. vd.	Diet behaviour among young people in transition to adulthood (18-	93

(2014)	25 year olds): a mixed method study	
Uchida, Y. & Norasakkunkit, V. (2015)	The NEET and Hikikomori spectrum: Assessing the risks and consequences of becoming culturally marginalized	68
Henderson, J. L. vd. (2017)	Not in employment, education or training: Mental health, substance use, and disengagement in a multi-sectoral sample of service-seeking Canadian youth	64
Maguire, S. (2015)	NEET, unemployed, inactive or unknown- why does it matter?	62

4.5. Ülkelerin Atıf Analizi

Bir ülkede gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların atıf veri tabanlarında hangi sıklıkta yer aldığı ve bu veri tabanlarında indekslenen yayınların hangi alanlara ait olduğu gibi sayısal veriler, o ülkenin bilimsel göstergeleri olarak kabul edilmektedir (Karasözen vd., 2011, s. 240). Grafik 3'te NEET ile ilgili 374 çalışmanın ülkelere göre dağılımının ağ haritası oluşturulmuştur. NEET anahtar kelimesinin geçtiği yayınların menşeleriyle ilgili ağ haritası oluşturulması için bir ülke tarafından en az 1 eser yayınlanması ve 1 atıf alınması kriteri kapsamında analiz gerçekleştirilmiştir. 6 küme, 35 bağlantı ve 54 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. En fazla atıf alan ülkeler İtalya (208 atıf), İngiltere (160 atıf) ve ABD (70 atıf) olmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından bakıldığında ilk üçte İngiltere, Avusturya ve İtalya yer almaktadır. Eser sayısı olarak sıralama İtalya (11 yayın), İngiltere (9 yayın) ve Rusya (6 yayın) şeklindedir.

Grafik 3.Ülkelerin Atıf Analizi

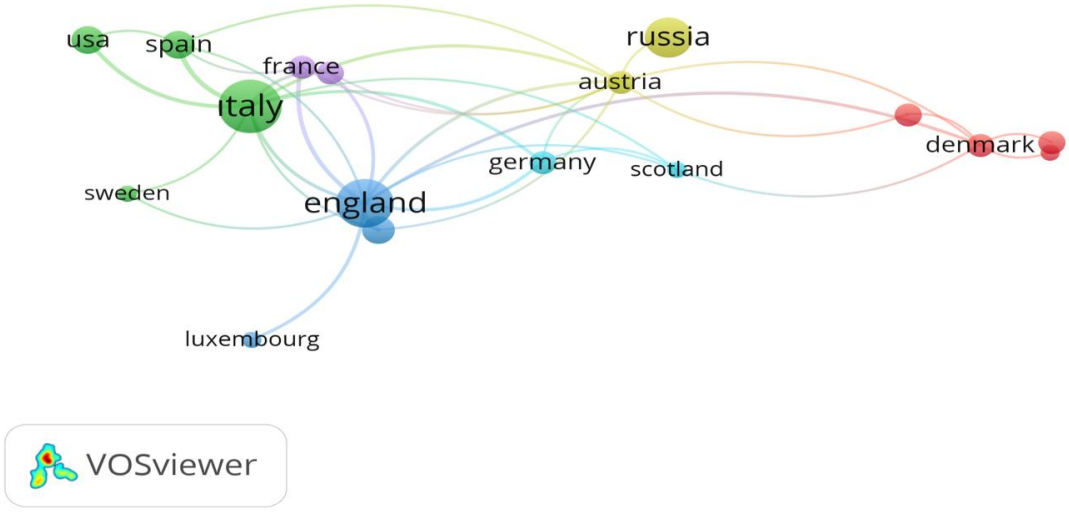

4.6. Kurumların Atıf Analizi

Bibliyometrik analizler araştırma alanında önde gelen kurumların belirlenmesi ve araştırma alanının derinlemesine incelenmesine imkân sağlaması açısından oldukça önemlidir (Martínez-López vd., 2018, s. 445). Grafik 4'te NEET ile ilgili incelenen 374 çalışmada en çok atıf alan üniversitelere göre dağılımı yer almaktadır. University of Bath ve University of Tartu 3 yayın, University of Warwick, Maastricht University ve University of Oxford 2 yayın ile NEET konusunda en çok yayın yapan üniversite temsil ederken en fazla atıf alan kurumlar University of Warwick (n=77), Gonzaga University (n=68) ve Kyoto University (n=68) olmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından bakıldığında ilk üçte University of Torino, University of Warwick ve University of Bath yer almaktadır. Toplamda 8 küme, 92 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 100 olarak tespit edilmiştir.

Grafik 4. Kurumların Atıf Analizi

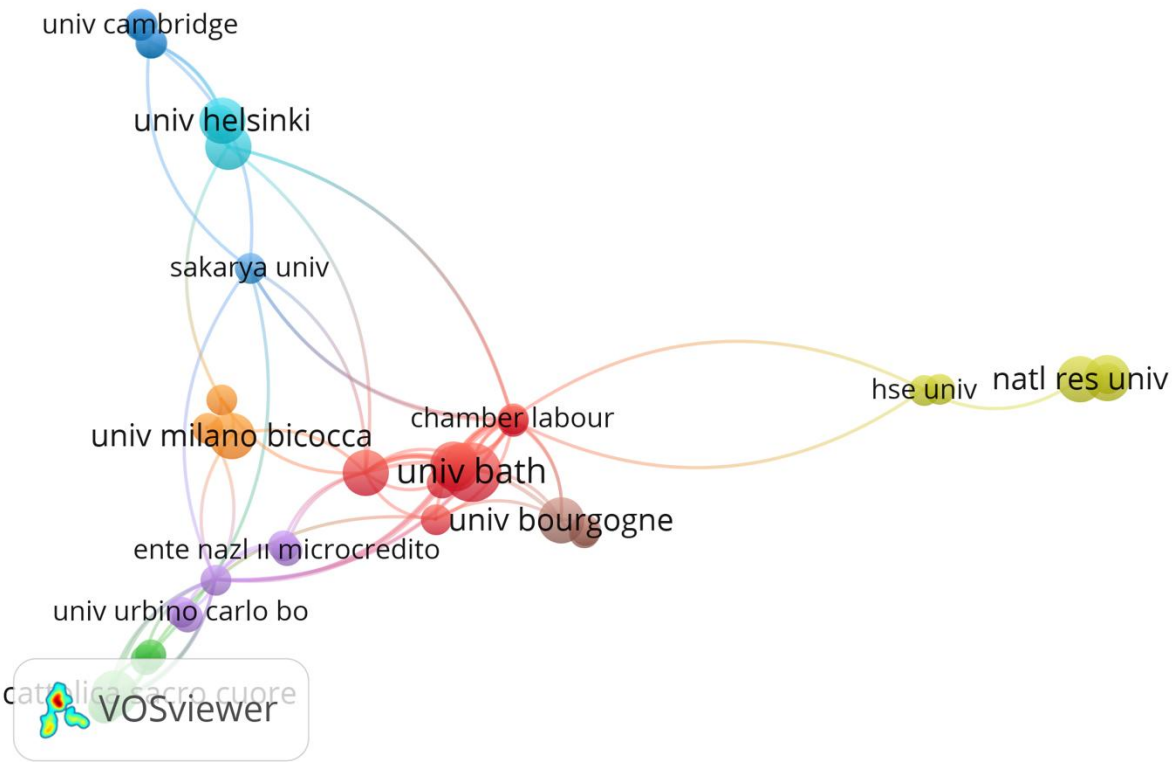

4.7. Anahtar Sözcük Analizi

Anahtar sözcüklerin kullanılma sıklıkları belirli bir alan üzerine yürütülen çalışmaların alan içeriğini temsil edebileceği varsayımına dayanmaktadır (Arslan, 2022, s. 47). Dolayısıyla anahtar sözcükler ilgilenilen alana yönelik temaları yansıtabileceği belirtilenmelidir. Grafik 5'te NEET ile ilgili incelenen 374 çalışmada yer alan ortak anahtar sözcük analizi yer

almaktadır. En az 3 defa görünen ve aralarında ilişki bulunan 163 gözlem birimi ile yapılan analiz sonucunda 3 küme, 39 bağlantı ve 77 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Grafikte görüldüğü üzere çalışmanın araştırma konusu olan NEET 35 tekrar ile ilk sıra yer almaktadır. Daha sonrasında 9 tekrar ile genç işsizliği (youth unemployment), 7 tekrar ile NEET gençlik (NEET youth), 7 tekrar ile gençlik (youth), 5 tekrar ile işsizliği (unemployment) ve 5 tekrar ile eğitim (education) anahtar sözcükleri yer almaktadır. Toplam bağlantı gücü açısından bakıldığında en güçlü ifadelerin NEET, genç işsizliği, gençlik (youth), (youth unemployment) ve NEET gençlik (NEET youth) olduğu belirlenmiştir. Bu grafikte elde edilen bulgular ile 2013 ve 2023 yılları arasında yayınlanan çalışmalarda NEET kavramının farklı alanlarla ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Grafik 5. Anahtar Sözcük Analizi

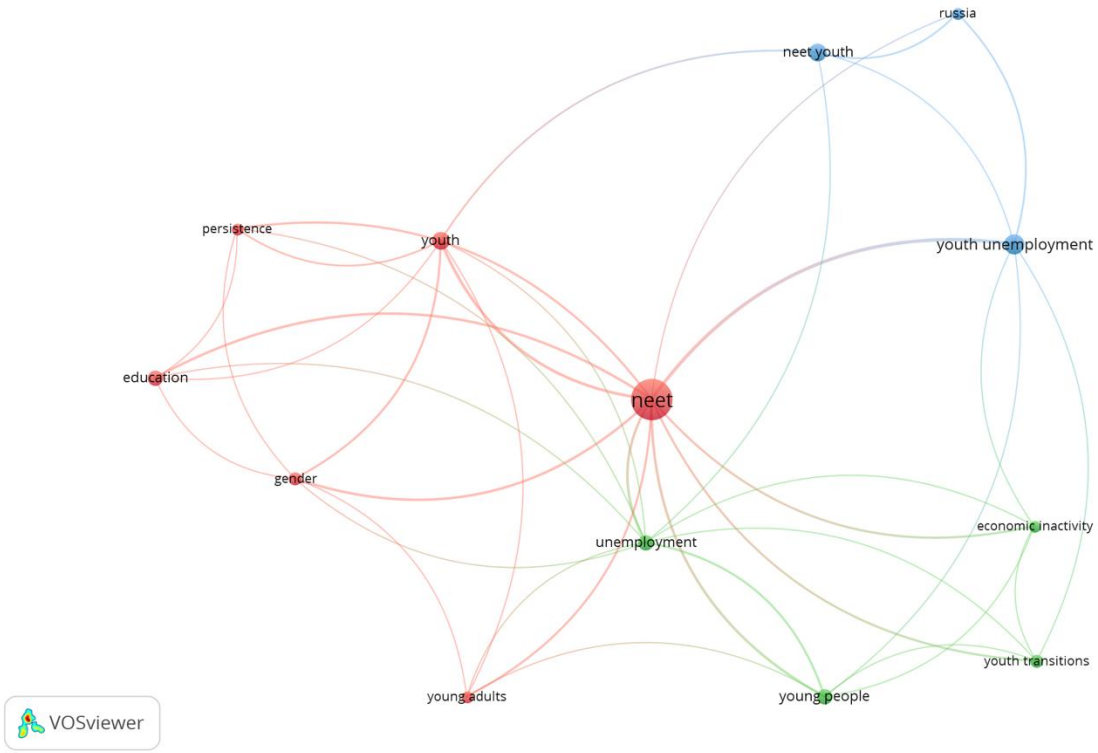

4.8. Eserlerin Bibliyometrik Eşleşme Analizi

İki makale ortak referanslara sahip olduğunda, aralarında olası bir tematik veya kavramsal ilişki bulunduğunu gösteren bibliyografik bir bağ olduğu kabul edilir (Zakaria vd, 2023, s. 3). Grafik 6'da gerçekleştirilen bibliyografik eşleşme, iki farklı kaynağın ortak bir eseri referans göstermesi durumunu tanımlar. Bu grafikte NEET ile ilgili en az 1 atıf kriteriyle aralarında bağlantı bulunan 50 birim eserde gerçekleştirilen analize göre 5 küme, 459 bağlantı ve 1167

toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Bibliyografik eşleme sıralamasından ilk üçte yer alan yayınlar 68 alıntı ile Uchida (2015), 62 alıntı ile Maguire (2015a) ve 53 alıntı ile Bruna (2014) olmuştur. Toplam bağlantı gücü en fazla olan eserler ise Yiğit (2023), Contini (2019), Ripamonti (2023) ve Malo (2023) olmuştur.

Grafik 6. Eserlerin Bibliyometrik Eşleşme Analizi

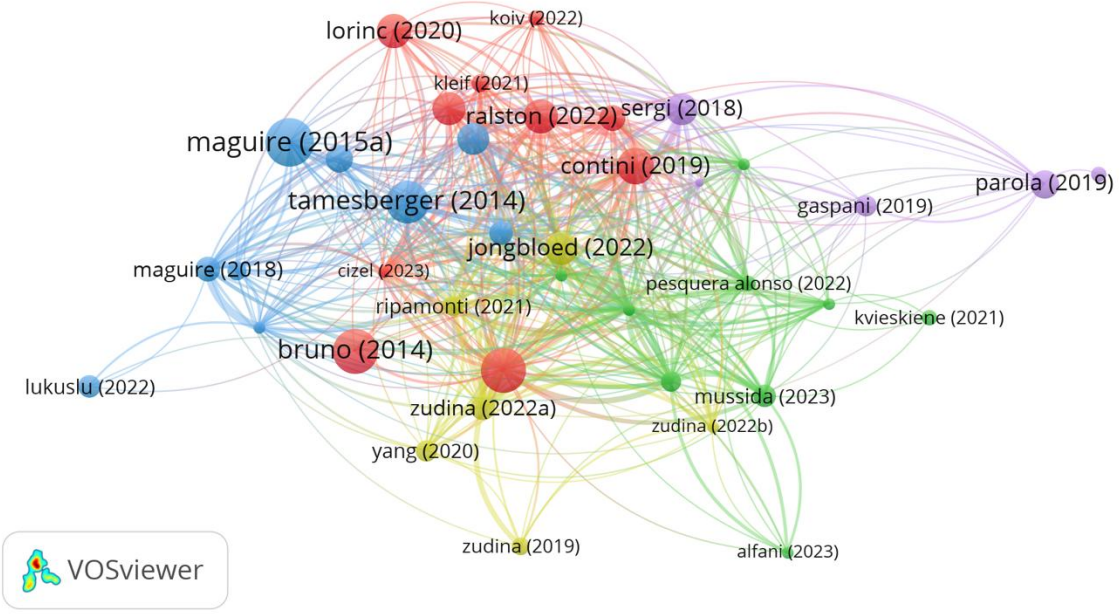

4.9. Yazarların Bibliyografik Eşleşme Analizi

Yazar bibliyografik eşleşme analizi ortak referansa sahip iki yazarın daha benzer araştırma ilgi alanlarına sahip olduğu görüşünü savunmaktadır (Gazni & Didegah, 2016, s. 610). En az 1 yayın ve 1 atıf kriterine bağlı olarak seçilen ve aralarında bağlantı bulanan 95 birim ile gerçekleştirilen analizde 14 küme, 2657 bağlantı ve 15352 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. En fazla bibliyometrik eşleşmesi bulunan yazarlar 97 alıntı ile Sue Maguire (625 bağlantı gücü), 68 alıntı ile Vinai Norasakkunkit (55 bağlantı gücü) ve 68 alıntı ile Yukiko Uchida (55 bağlantı gücü) olmuştur. Diğer bir ifadeyle kaynakçaları en fazla örtüşen ve ilk üçte yer alan yazarlar Sue Maguire, Vinai Norasakkunkit ve Yukiko Uchida'dır.

Grafik 7. Yazarların Bibliyometrik Eşleşme Analizi

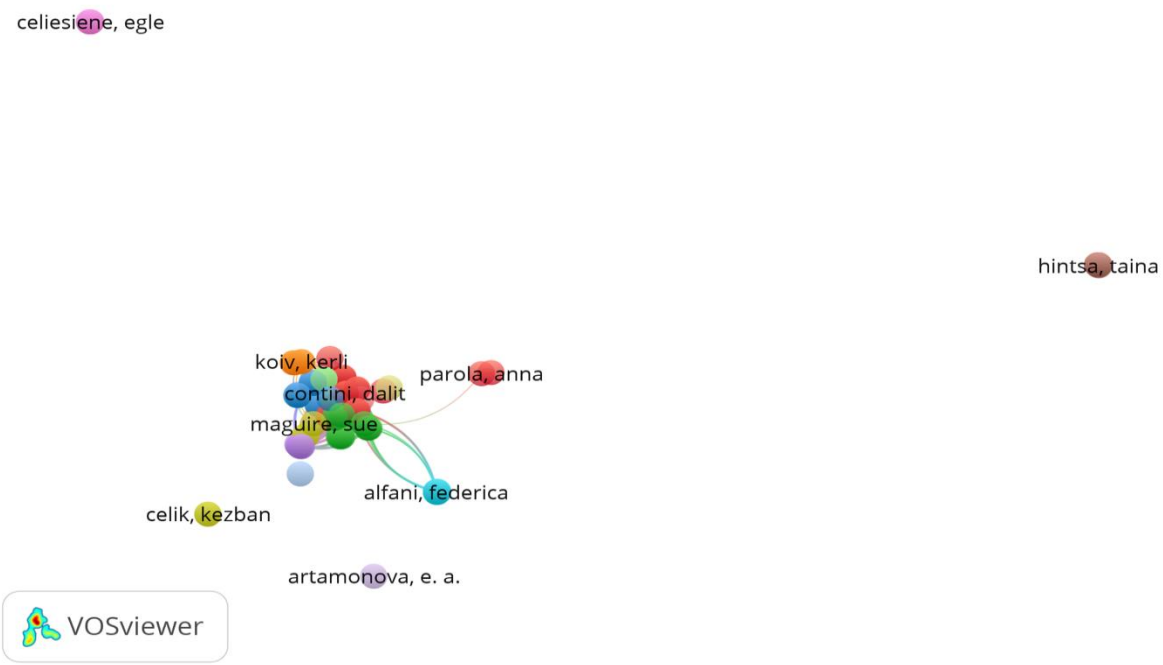

4.10. Yazarların Ortak Atıf Analizi

Bir yayında atıf yapılan farklı kaynaklar ortak atıf olarak ifade edilmektedir (Dirik vd., 2023, s. 180). Ortak atıf, bir yayında farklı iki yayına atıf yapması şekilden de izah edilebilir (Yılmaz, 2021, s. 1479). Atıf sayısı en az 10 seçilerek 14 birim üzerinden gerçekleştirilen analizde 3 küme, 80 bağlantı ve 617 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Grafik 8 incelendiğinde yazarların üç kırmızı mavi ve yeşil olarak kümeye ayrıldığı görülmektedir. En çok ortak atıf yapılan yazar Furlong 36 atıf ve 13 bağlantı ile kırmızı kümede yer almaktadır. Daha sonra 29 atıf ve 12 bağlantı gücü ile Maguire kırmızı kümede bulunmaktadır. Mavi kümenin merkezinde 22 atıf ile 13 bağlantı gücü ile Bynner yer aldığı görülmektedir.

Grafik 8. Yazarların Ortak Atıf Analizi

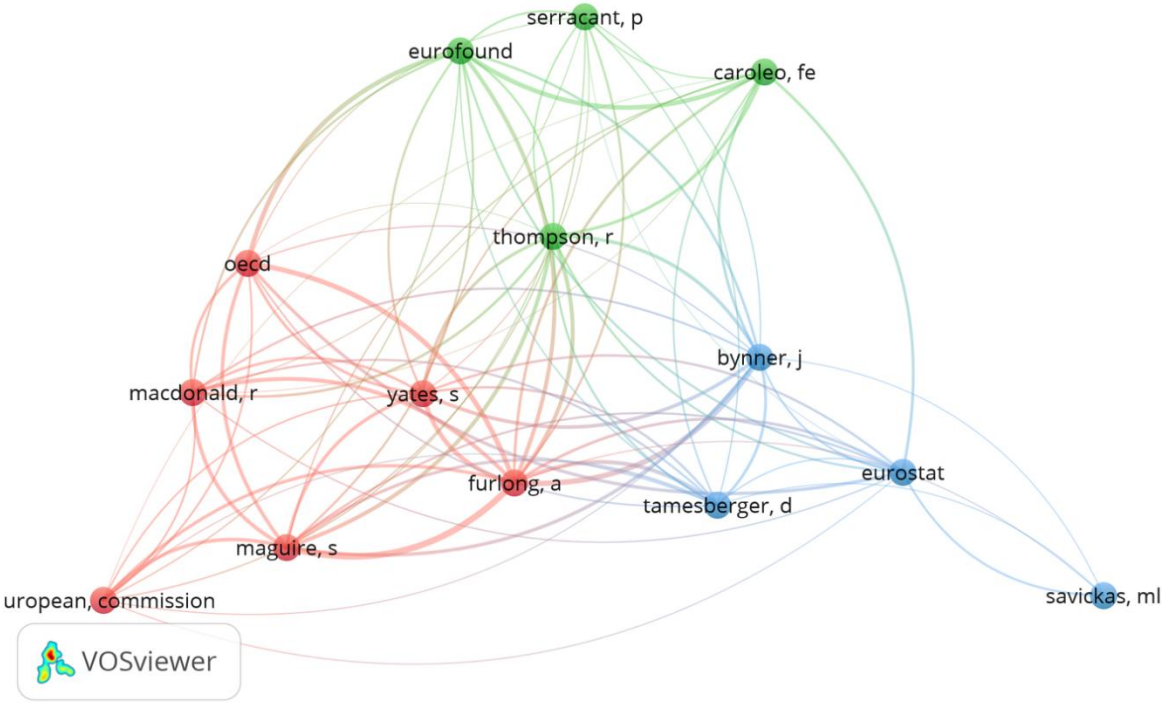

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bibliyometrik analiz, bilimsel yayınların anahtar kelimeleri, yazarları, yazarların ülkeleri ve kurumları gibi verilerin sistematik olarak incelenmesine olanak tanıyan bir yöntemdir. Ayrıca, bu analizler, araştırmacılara belirli bir alanda öne çıkan konuları ve literatürde eksik kalan alanları tespit etme imkânı sunan bibliyometrik ağ haritalarını oluşturur (Donthu vd., 2021). Bilimsel çalışmaların analiz edilip görselleştirilmesiyle ortaya çıkan bu haritalar, gelecekteki araştırmalar için yönlendirici bir rehber niteliği taşıyarak araştırmacılara önemli kolaylık sağlamaktadır.

Bu çalışmada ne eğitimde ne istihdam da olan gençleri tanımlamak için kullanılan ve genellikle yapılan çalışmalarda İngilizce kullanımının (Not in Education, Employment, or Training) baş harflerinin kısaltması olarak yer alan NEET ile ilişkili Web of Science veri tabanında 2013-2023 yılları arasında SSCI, SCI-EXPANDED ve ESCI indekslerinde taranan çalışmalar incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmanın verimliliğinin artırılması için NEET anahtar kelimesi sosyal bilimlerde 27 alanı kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Çalışmada "NEET" ile ilgili çalışmaların sosyal bilimlerde hangi alanlarda yoğunlaştığını tespit edebilmek için öncelikle Web of Science veri tabanının haritalandırma yöntemi kullanılmıştır.

Bu incelemede gerçekleştirilen çeşitli sınırlandırmalar sonucunda NEET ile ilgili araştırma makalelerinin en çok eğitim araştırmaları, sosyal bilimler disiplinlerarası ve sosyoloji alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu ayrışmanın sonucunda Web of Science veri tabanından VOSviewer yazılımın aktarılan 374 çalışmanın bibliyometrik haritası hazırlanarak analiz gerçekleştirilmiştir. NEET ile ilgili çalışma yapan ülkelere bakıldığında eğitimde veya istihdamda olmayan gençlerin oranının düşük olduğu İtalya, İngiltere, Amerika ve Rusya'nın ön sıralarda olduğu görülmektedir. Fakat eğitimde veya istihdamda olmayan gençlerin Güney Afrika, Asya ve Körfez ülkelerinden yoğun olmasına rağmen NEET konusunun üzerine çalışmalar tespit edilememiştir. Bu sonuçlar NEET oranlarının yüksek olduğu ülkelerdeki eğitim sistemleri, istihdam politikaları ve genç nüfusun sosyal özellikleri gibi faktörlerin daha ayrıntılı bir şekilde tartışılmasını gerektirmektedir. Bu tür bir analiz, ilgili ülkelerdeki sosyo-ekonomik dinamikleri daha iyi anlamamıza destek ve ülkeler arası karşılaştırmalarda araştırmacılara yardımcı olacaktır. Bu nedenle, NEET konusunda yapılan çalışmaların neden bazı ülkelerde daha fazla yoğunlaştığına açıklama ve tartışma yapmak bu noktada önem kazanacaktır. Çalışmada elde edilen sonuçlara bakıldığında Türkiye'de NEET konusu üzerine yeterince yoğunlaşılmadığı ve literatürde önemli boşluklar olduğu görülmektedir. Bu çalışma Web of Science veri tabanında 2013-2023 yılları arasında SSCI, SCI-EXPANDED ve ESCI indekslerinde taranan çalışmaları kapsadığı için bu kapsam dışında olan çalışmalara yer verilmemiştir. Lakin Türkiye'de son yıllarda NEET konusunda yapılan birçok çalışma bulunmaktadır (Bostancı vd., 2023; Çolak vd., 2024; Koç & Sezgin, 2024; Köken & Koç, 2024; Simões vd., 2022). Dolayısıyla çalışma, NEET konusuyla ilgili çalışma yapacak araştırmacılara, bu alandaki literatürün derinlemesine incelenmesi ve gelecekteki araştırmaların yönlendirilmesi açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Çünkü başlı başına gençlik çalışmaları ülkelerin kalkınma, refah, gelişme düzeyleri üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Genç istihdamı konusunda öne atılan politikalar, gençlerin toplumsal katılım ve yoksulluktan kurtulmalarının çözümü olarak okunmalıdır. Gençlik politikalarına önem veren ülkeler aynı zamanda refah ve kalkınma göstergeleri açısında da görece iyi durumda oldukları söylenebilir. Gençlerin genç olarak varolabilmeleri toplumsal yaşama katılmaları sosyal politikalar ile mümkündür (Yentürk, 2008, s. 47). Politika ise o alanda çalışma yapan bilim insanları ile üretilen bilgiler sonucu gerçekleşmektedir. Örneğin NEET gençlerin eğitim ve istihdam da olmama durumlarından kurtulmaları bu alanda yapılacak olan politikalar ile mümkündür. Politika önerileri ise bu alanda çalışan bilim insanlarının çalışmaları sonucunda mümkün olmaktadır. NEET gençler üzerine yapılan çalışmalar bu noktada önem arz etmektedir. Çalışmada görüldüğü üzere NEET gençler konusu üzerine araştırmalar oldukça

sınırlıdır. Yapılan araştırmalarda belirli bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Araştırmaların bu alanda ve farklı bölgelerde yoğunlaşması gençlere yönelik görünürlüğün ve farkındalığın artmasına da katkı sağlayabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Açar, E., & Güneş, C. (2023). OECD ülkelerinde makroekonomik faktörlerin ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranına etkisi. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, *11*(31), 56–68. https://doi.org/10.52528/genclikarastirmalari.1314685

Ak, Y., Polat, K., Toktaş, D., & Şahin Söylemez, S. (2021). *Youth not in employment, education or training (NEET) with the cause and effect dimensions*. In *Youth Not in Employment, Education or Training (NEET) in Turkey* (pp. 1–124). IU Press.

Arslan, E. (2022). Sosyal bilim araştırmalarında VOSviewer ile bibliyometrik haritalama ve örnek bir uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *22*(Özel Sayı 2), 33–56.

Aydın, N. (2024). Bibliyometrik analiz nasıl yapılır: Genel bakış. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences*, *10*, 153–160.

Birleşmiş Milletler. (2003). *World Youth Report 2003: The global situation of young people*. https://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/worldyouthreport.pdf (Erişim tarihi: 03.11.2024)

Bostancı, F. C., Çolak, K., & Koç, S. (2024). Causality relationship between youth unemployment and NEET rates by gender: A comparison of Baltic and Mediterranean countries. *Scientific Journal of Finance and Financial Law Studies*, *4*(2), 129–147.

Bourdieu, P. (2016). *Sosyoloji meseleleri* (F. Öztürk, A. Sümer, M. Gültekin & B. Uçar, Çev.). Heretik Yayınları.

Bruno, G. S., Marelli, E., & Signorelli, M. (2014). The rise of NEET and youth unemployment in EU regions after the crisis. *Comparative Economic Studies*, *56*, 592–615.

Çolak, K., Güvenç, D., & Koç, S. (2024). İşgücü piyasasında bir niş jenerasyon: NEET'lerin Y, Z ve Alfa kuşakları açısından bir değerlendirmesi. *International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences*, *8*(4), 165–182. https://doi.org/10.29329/ijiasos.2024.1091.3

Contini, D., Filandri, M., & Pacelli, L. (2019). Persistency in the NEET state: A longitudinal analysis. *Journal of Youth Studies*, *22*(7), 959–980.

Cuervo, H., & Wyn, J. (2014). Reflections on the use of spatial and relational metaphors in youth studies. *Journal of Youth Studies*, *17*(7), 901–915.

Çakmak, A. G. B. Y., & Yiğit, A. G. B. (2022). Türkiye'de ne eğitimde ne istihdamda yer almayan genç (NEET) olmak: Sistematik literatür analizi. In A. Özdemir (Ed.), *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri* (ss. 149–165). Değişim Kitabevi.

Çalışkan, U., Arıkan Saltık, I., Avcı, U., & Çolak Yıldız, E. (2024). Ne eğitimde ne de istihdamda olan gençlere (NEET) yönelik literatürün bibliyometrik analizi. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *13*(2), 117–134.

Çolak, K., & Koç, S. (2023). Bibliometric analysis and mapping with VOSviewer in NEET-head research in social sciences. *Journal of Ekonomi*, *5*(2), 77–91. https://doi.org/10.58251/ekonomi.1380379

Ding, Y., Zhang, G., Chambers, T., Song, M., Wang, X., & Zhai, C. (2014). Content-based citation analysis: The next generation of citation analysis. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, *65*(9), 1820–1833.

Dirik, D., Eryılmaz, İ., & Erhan, T. (2023). Post-truth kavramı üzerine yapılan çalışmaların VOSviewer ile bibliyometrik analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, *4*(2), 164–188.

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, *133*, 285–296.

Erdoğan, E. (2017). *Türkiye'de gençlerin iyi olma hali: Saha araştırması bulguları*. Habitat Derneği. https://habitatdernegi.org/wp-content/uploads/2023/04/turkiye-de-genclerin-iyi-olma-hali-raporu.pdf

Erdoğan, E., & Uyan-Semerci, P. (2024). Bir istihdam meselesinin ötesinde: Yapabilirlik yaklaşımıyla NEET gençleri düşünmek. *Heybe – Sosyal Hizmet ve Sosyal Politika Dergisi*, *(7)*.

Erdoğan, E., Yentürk, N., Akyüz, A. A., Kurtaran, Y., Yurttagüler, L., Dursun, K., & Oy, B. (2017). *Being a NEET in Turkey: Determinants and consequences*. Power.

Eurofound. (2012). *NEETs – Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe*. Publications Office of the European Union.

European Parliament. (2017). *NEETs: Who are they? Being young and not in employment, education or training today*.

https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599360/EPRS_BRI(2017)599360_EN.pdf (Erişim tarihi: 09.11.2024)

Eurostat. (2022). *Young people in Europe: A statistical summary*. https://ec.europa.eu/eurostat/documents/4031688/15191320/KS-06-22-076-EN-N.pdf (Erişim tarihi: 18.02.2025)

Gazni, A., & Didegah, F. (2016). The relationship between authors' bibliographic coupling and citation exchange: Analyzing disciplinary differences. *Scientometrics*, *107*, 609–626.

Gemicioğlu, S. (2022). NEET statüsünde olmanın belirleyenleri: Türkiye üzerine bir inceleme. In G. Kıral & M. S. Özkan (Eds.), *İktisadi ve İdari Bilimlerde Araştırmalar: Kavramlar, Araştırmalar ve Uygulama* (ss. 317–340). Livre de Lyon.

Henderson, J. L., Hawke, L. D., Chaim, G., & Network, N. Y. S. P. (2017). Not in employment, education or training: Mental health, substance use, and disengagement in a multi-sectoral sample of service-seeking Canadian youth. *Children and Youth Services Review*, *75*, 138–145.

International Labour Organization (ILO). (2019). *Young people not in employment, education or training*. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26634NEET_Sida_brief.pdf (Erişim tarihi: 10.11.2024)

International Labour Organization (ILO). (2020). *Global employment trends for youth 2020*. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_737648.pdf (Erişim tarihi: 05.11.2024)

International Labour Organization (ILO). (2022). *Global employment trends for youth 2022*. https://www.ilo.org/global/statistics-anddatabases/publications/WCMS_853321/lang--en/index.htm (Erişim tarihi: 18.02.2025)

International Labour Organization (ILO). (2024). *Global employment trends for youth 2024*. https://www.ilo.org/tr/publications/major-publications/global-employment-trends-youth-2024 (Erişim tarihi: 10.11.2024)

Istance, D., Rees, G., & Williamson, H. (1994). *Young people not in education, training or employment in South Glamorgan*. South Glamorgan Training and Enterprise Council.

Işık, V. (2019). Aksaray'da genç NEET sorunu ve çözüme ilişkin yerel düzeyde strateji önerileri. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, *7*(17), 149–170.

Jannah, V. N., Susanto, N., & Mahachandra, M. (2023). Analysis bibliometrics driving distraction. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, *20*(2), 756–765.

Karasözen, B., Bayram, Ö. G., & Zan, B. U. (2011). WoS ve Scopus veri tabanlarının karşılaştırması. *Türk Kütüphaneciliği*, *25*(2), 238–260.

Kılıç, Y. (2014). Young people in Turkey who are not in education, employment or training (NEET). *Eğitim ve Bilim*, *39*(175), 121–135. https://doi.org/10.15390/EB.2014.3094

Koç, B., & Sezgin, F. (2024). Türkiye'de eğitimde ve istihdamda olmayan gençlik üzerine yapılmış çalışmalara ilişkin bir değerlendirme. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, *22*(3), 1738–1758. https://doi.org/10.37217/tebd.1530217

Köken, M., & Koç, S. (2022). Türkiye'de bölgesel NEET verilerinin mekansal panel veri analizi. *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives*, *10*(2), 113–129.

Küreci, S. (2023). *Okuma becerileri üzerine bibliyometrik bir analiz (2001–2020)* (Yayımlanmamış doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi).

Lüküslü, D., & Çelik, K. (2021). Gendering the NEET category: Young NEET women in Turkey. *Turkish Studies*, *23*(2), 200–222. https://doi.org/10.1080/14683849.2021.1882861

Maguire, S. (2015). NEET, unemployed, inactive or unknown – Why does it matter? *Educational Research*, *57*(2), 121–132.

Malo, M. A., Mussida, C., Cueto, B., & Baussola, M. (2023). Being a NEET before and after the Great Recession: Persistence by gender in Southern Europe. *Socio-Economic Review*, *21*(1), 319–339.

Martínez-López, F. J., Merigó, J. M., Valenzuela-Fernández, L., & Nicolás, C. (2018). Fifty years of the European Journal of Marketing: A bibliometric analysis. *European Journal of Marketing*, *52*(1/2), 439–468.

OECD & International Labour Organization (ILO). (2023). *Youth at work in G20 countries: Progress and policy action in 2023*. https://www.oecd.org/en/publications/youth-at-work-in-g20-countries_8fd7f6b8-en.html (Erişim tarihi: 15.11.2024)

OECD. (2021). *The updated OECD Youth Action Plan*. https://search.oecd.org/employment/youth/The-Updated-OECD-Youth-Action-Plan.pdf (Erişim tarihi: 18.02.2025)

Özdemir, M. O., Metin Özcan, K., & Üçdoğruk Birecikli, Ş. (2024). What makes Turkish youth NEET? *Journal of Youth Studies*, 1–19. https://doi.org/10.1080/13676261.2024.2446967

Poobalan, A. S., Aucott, L. S., Clarke, A., & Smith, W. C. S. (2014). Diet behaviour among young people in transition to adulthood (18–25 year olds): A mixed method study. *Health Psychology and Behavioral Medicine: An Open Access Journal*, *2*(1), 909–928.

Ripamonti, E. (2023). School-to-work transition: Putting non-cognitive skills in context. The case of NEET and suggestions for policy. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*. https://doi.org/10.1007/s10775-023-09628-3

Simões, F., Erdoğan, E., Muratović, M., & Sık, D. (2022). Scrutinising the exceptionalism of young rural NEETs: A bibliometric review. *Youth & Society*, *54*(2_suppl), 8S–28S. https://doi.org/10.1177/0044118X211040534

Şahin, L., Kocakaya, M. E., Demir, İ., Akgül, O., Ak, Y., Polat, K., & Akgül, Ö. (2020). *Türkiye'de 'Ne Eğitimde Ne İstihdamda Ne de Yetiştirmede' (NEİY) Olan Gençler Profil Araştırması*. İstanbul Üniversitesi.

Tolgay, C. (2021). *Genç işsizliğinin çalışma değerleri üzerindeki etkisi: Ne eğitimde ne istihdamda olan (NEET) gençler üzerinde bir araştırma* (Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi).

Tolgay, C., & Çakır, Ö. (2022). Ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin genç işsizliğine yönelik algıları üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *24*(4), 1680–1707.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). *İstatistiklerle Gençlik, 2022*. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2022-49670 (Erişim tarihi: 19.02.2025)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). İstatistiklerle gençlik, 2023. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2023-53677 (Erişim tarihi: 10.11.2024)

Uchida, Y., & Norasakkunkit, V. (2015). The NEET and Hikikomori spectrum: Assessing the risks and consequences of becoming culturally marginalized. Frontiers in Psychology, 6, 1117. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01117

Usanmaz, A. (2024). Ne eğitimde ne istihdamda olan (NEET) gençlik üzerine bir değerlendirme. Çukurova Araştırmaları Dergisi, 10(21), 19–37. https://doi.org/10.29228/cukar.74999

Genç Hayat Vakfı. (2017). Sessiz ve görünmeyen gençler araştırması projesi raporu: Okumayan ve çalışmayan gençliğin durumu ve çözüm önerileri. Genç Hayat Yayınları.

Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2022). VOSviewer manual version 1.6.18. CWTS Meaningful Metrics. https://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.8.pdf

Web of Science. (2024, Eylül 26). Analyze results. https://www.webofscience.com/wos/woscc/summary/5fec1c10-dbcb-432f-aa9f-9ec10ad5dce5-0115bcc1ea/relevance/1

Yentürk, N. (2008). Gençlerin yaşamlarını çevreleyen alanlarda gençlik politikaları önerileri. In N. Yentürk, Y. Kurtaran, & G. Nemutlu (Eds.), Türkiye'de gençlik çalışmaları ve politikaları (ss. 47–80). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, K. (2021). Sosyal bilimlerde ve eğitim bilimlerinde sistematik derleme, meta değerlendirme ve bibliyometrik analizler. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10(2), 1457–1490.

Yiğit, B., Çakmak, B. Y., & Çakmak, E. E. (2023). NEET in Turkey: A typology including jobless youths, parental education and employment status as determinants. Education + Training, 65(5), 731–748. https://doi.org/10.1108/ET-11-2022-0377

Zakaria, H., Kamarudin, D., Fauzi, M. A., & Wider, W. (2023). Mapping the helix model of innovation influence on education: A bibliometric review. Frontiers in Education, 8, Article 1142502. https://doi.org/10.3389/feduc.2023.1142502

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 219-243

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 23.01.2025 Accepted / Kabul: 15.04.2025

1970'LERDEN 1990'LARA BÜLENT ECEVİT'İN DÖNÜŞÜMÜ: "HALK ADAMLIĞI"NDAN "DEVLET ADAMLIĞI"NA

Ayşem SEZER ŞANLI [1]
Emre TEKİN [2]

Öz

Bülent Ecevit, Türk siyasal yaşamının en önemli politikacılarından birisidir. Gazeteci, şair ve yazar kimliği ile bilinen Ecevit, siyasal kariyerine 1960'lı yıllarda başlamış, 2006 yılındaki ölümüne kadar siyasal yaşamın içerisinde kalarak Türk siyasal yaşamına yön vermiştir. Ecevit, siyasal kariyerine Cumhuriyet Halk Partisi'nde (CHP) başlamış; 1980 darbesinden sonra ise kendi partisini kurarak Demokratik Sol Parti (DSP) içerisinde sürdürmüştür. Ecevit devlet bakanı, çalışma bakanı, Başbakan yardımcısı ve Başbakanlık makamlarında göre yapmış; bu bakımdan sol siyasetçiler içerisinde kendisine özgün bir konum inşa etmiştir. Çalışma, buradan hareketle Ecevit'in bir siyasetçi portresi olarak siyasal yaşamındaki kırılma noktalarını ele almaktadır. 1970'li yıllarda, "Halkçı Ecevit", "Kıbrıs Fatihi", "Karaoğlan" gibi sıfatlarla anılan Ecevit, CHP'yi halka yaklaştıran ortanın solu düşüncesi ile demokrat bir lider portresi çizmektedir. Darbe sonrasında eşi ile kurduğu DSP'de demokratik sol olarak formüle ettiği yeni anlayışla yeni bir siyasal yol açmıştır. 1990'larda "Kenya fatihi" olarak anılan Ecevit, bir siyasetçi olarak bu dönem büyük bir dönüşüme uğramış, katı laiklik anlayışıyla daha statükocu ve milliyetçi bir profile bürünmüştür. Bu bağlamda çalışma, Türkiye'nin dönemsel siyasal konjonktürü içerisinde Ecevit'in siyasetçi profilindeki dönüşümü karşılaştırmalı ve analitik bir bakış açısı ile ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bülent Ecevit, Ortanın Solu, Demokratik Sol, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokratik Sol Parti.

Jel Kodları: D72, D74, H83.

[1]Doç. Dr, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, E-posta: aysemsezer@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9954-4811.
[2]Dr. Öğrencisi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: emretekn24@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7936-850X.

Atıf/Citation
Sezer Şanlı, A. & Tekin, E. (2025). 1970'lerden 1990'lara Bülent Ecevit'in dönüşümü: "halk adamlığı"ndan "devlet adamlığı"na. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 219-243.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

THE TRANSFORMATION OF A POLITICAL LEADER FROM THE 1970S TO THE 1990S: AN EVALUATION ON BÜLENT ECEVİT

Abstract

Bülent Ecevit occupies a prominent position in the annals of Turkish political history. A figure of renown in multiple capacities, including his roles as a journalist, poet and writer, Ecevit embarked on his political journey in the 1960s, a journey that would span the course of his life until his demise in 2006. Initially a member of the Republican People's Party (CHP), following the 1980 coup d'état he established his own party, the Democratic Left Party (DSP), and subsequently served as Minister of State, Minister of Labour, Deputy Prime Minister and Prime Minister. This period of political activity saw Bülent Ecevit establish a unique position among left-wing politicians. This study therefore analyses the defining moments in Bülent Ecevit's political life, portraying him as a politician. During the 1970s, Ecevit, known as 'Halkçı Ecevit', 'Cyprus Conqueror' and 'Karaoğlan', was portrayed as a democratic leader with left-of-centre ideas that brought the CHP closer to the people. Following the military coup, Ecevit embarked on a new political trajectory by establishing the DSP (Democratic Left Party) with his wife, which marked a significant shift in his political orientation. During the 1990s, Ecevit, now known as the 'conqueror of Kenya', underwent a substantial transformation in his political persona, adopting a more status quoist and nationalist stance, characterised by his rigid secularist beliefs. The present study aims to unravel the transformation of Bülent Ecevit's political profile within the political landscape of Turkey during this period, employing a comparative and analytical lens.

Keywords: Bulent Ecevit, Left of Centre, Democratic Left, Republican People's Party, Democratic Left Party.

Jel Codes: D72, D74, H83.

1. GİRİŞ

Mustafa Bülent Ecevit, Türk siyasal hayatında büyük etkisi olmuş politikacıların başında gelmektedir. Gerek Türkiye'nin sağ ve sol siyasetleri açısından gerekse kendi içerisinde tanımladığı sosyal demokrat çizgi açısından Ecevit'in siyaset yapma biçimi ya da bir başka deyişle siyasal eylem ve davranışları önemli etkiler doğurmuş, özgün boyutlar taşımıştır.

Ecevit, 1960'lı yılların sonunda siyasete atılarak 1970'li yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bünyesinde siyaset yapmıştır. Türkiye'de karşıt siyasi görüşler etrafında politik şiddetin doruğa ulaştığı bir dönem olan 70'ler boyunca,1971 Muhtırası, Kıbrıs Barış Harekâtı, Kanlı 1 Mayıs Olayları gibi önemli sosyo-politik olaylarda kritik roller üstlenen Ecevit, Başbakan olarak halkın gönlünde *Karaoğlan, Halkçı Ecevit, Kıbrıs Fatihi* sıfatlarıyla karşılık bulmuş, Ecevit'in sol popülizmi CHP'yi tarihinde hiç olmadığı kadar kitlelerle buluşturmuştur. Önce *Ortanın Solu*, daha sonra *Demokratik Sol* olarak formüle ettiği görüşlerini partinin temel siyaseti haline getiren Ecevit, CHP'yi elitlerin partisi olmaktan çıkararak halka yaklaştırmıştır. Bu dönemde Ecevit, CHP'yi o güne kadar seçimlerde alınan en yüksek oy oranına eriştiren siyasetçi olarak da önem kazanmaktadır.

Türkiye'nin 1990'lı yılları PKK, Hizbullah gibi terör odaklarının ülke gündemini meşgul ettiği ve politik şiddetin bir kere daha tırmandığı bir dönem olarak görülür. Kürt siyasal hareketinin yükselişi, irtica sorunu ya da siyasal İslam'ın yükselişi gibi siyasal gündemlere sahip bu dönem, ekonomik krizler ve kırılgan koalisyonları ile 70'lerle oldukça benzeşmektedir. Bu dönemde,

12 Eylül sonrası CHP'ye yeniden dönmeyen Ecevit, 1980'lerin ikinci yarısında eşi Rahşan Ecevit tarafından kurulan ve daha sonra genel başkanlığını devraldığı Demokratik Sol Parti (DSP) çatısı altında siyasi kariyerine devam etmiştir. 28 Şubat Darbesi, Abdullah Öcalan'ın yakalanması, başörtü meselesi gibi pek çok farklı kriz momentinde yine Ecevit'in siyasal manevraları bir kere daha ülke tarihinde özgün bir konum elde etmiş, bu dönemde Ecevit *Kenya Fatihi* yakıştırmasına mazhar olmuştur. Her iki dönemde de Başbakan olarak ülkenin içinde bulunduğu zorlu süreçlerde inisiyatif alan Ecevit, kamuoyu önünde bambaşka iki siyasal profil çizmiştir. 70'li yıllarda, halka yakın bir konumda değerlendirilirken; 90'larda devlet adamı kimliği ile halktan ziyade devletin yanında bir pozisyon edinmiştir. Çalışma, bu iki dönem özelinde Ecevit'in politikacı kimliğiyle eylemlerine odaklanarak çizdiği iki farklı profilin ayrışma noktalarından hareketle bu farklı konumlanmaların nedenlerini sorunsallaştırmaktadır.

Çalışma bu amaçla, üç ana bölümde yapılandırılmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Ecevit'in 70'e kadar ki öz yaşam öyküsü ele alınmıştır. İkinci bölümde, 70'li yıllarda ülkenin siyasal konjonktüründen hareketle Ecevit'in tutumu incelenmiştir. Çalışmanın 90'lı yıllara odaklanan üçüncü başlığında ise yine bu dönemin siyasal çerçevesi üzerinden Ecevit'in eylemleri analiz edilmektedir. Ecevit'in 2002 seçimlerinden sonra siyaseti bırakması ve siyasal alanda etkin olmaması nedeniyle 2002'den 2006 senesinde yaşamını yitirmesine kadar süren evre çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

2. 1970'Lİ YILLARA GELİRKEN: BÜLENT ECEVİT'İN SİYASETE GİRİŞİ

Ecevit, 28 Mayıs 1925 tarihinde İstanbul'un Beşiktaş semtinde doğdu. Ailenin tek çocuğu olan Ecevit'in annesi Nazlı Ecevit ressam, babası Prof. Dr. Fahri Ecevit ise hekim ve siyasetçidir. Ecevit'e konulan Mustafa ismi, doğumundan bir yıl evvel vefat eden ve din âlimi olan dedesi Mustafa Şükrü Efendi'den gelir. Ecevit soyadı ise babasının Kurtuluş savaşı yıllarında görev yaptığı ve doğasından çok etkilendiği Kastamonu'nun Ecevit yöresiyle ilişkilidir (Kurt, 2002, s. 13-14).

Ecevit çifti, oğulları Bülent'in doğumundan kısa bir süre sonra iş nedeniyle Ankara'ya taşınmışlardır. Ecevit ilk başta evine kısa mesafede olan Necatibey İlkokulu'na kaydolmuştur. İlerleyen süreçte aile başka bir muhite taşınınca Ecevit kaydını Mimar Kemal İlkokulu'na aldırmış ve ilkokulu burada tamamlamıştır. Ecevit başarılı bir ilkokul dönemi geçirse de içe dönüklüğü sebebiyle ortalama bir öğrenci olarak görülmüştür. Sanata ve edebiyata okul derslerinden daha fazla ilgi göstermiştir (Çolak, 2016, s. 22).

İlkokulu Mimar Kemal İlkokulu'nda tamamlamasının ardından Erkek Lisesi'nin orta bölümüne devam eden Ecevit, daha iyi bir eğitim ve yabancı dil öğrenebilmesi için Robert Koleji'ne gönderilmiştir. Ecevit'in içine kapanık ruh hali kolej sürecinde de devam etmiştir. Robert Koleji'nden sınıf arkadaşı Dimitris Andriadis kolej yıllığında Ecevit'i şu ifadelerle tarif eder: "bir bardak çay, bir deste kâğıt, bir kurşun kalem ve şiir kitabı… İşte Bülent Ecevit'in sadık arkadaşları" (Kurt, 2002, s.17-18). Kolejden bir başka arkadaşı olan Altemur Kılıç ise Ecevit'i şu cümleler ile anımsatır:

> *Çok nazik, çok kibar, karıncayı incitmeyen, arkadaşlıklarına dikkat eden, biraz içine kapanık bir insandı. Tek uğraşı şiir yazmak ve çay içmekti. Bol miktarda çay içer, şiir yazardı. Politikayla kesinlikle alakası yoktu. Sağ-sol bilmezdi. Biz aramızda sağ-sol münakaşaları yapardık. Ben sağda, Mehmet İsvan solda. Nazım Hikmet münakaşaları falan, Bülent karışmaz dinlerdi. Sen de haklısın sen de haklısın derdi. Hatta biraz milliyetçiliğe, sağa meyyal idi (Çolak, 2016, s. 31).*

Türk siyasi tarihine bakıldığında Ecevit denilince akla gelen en önemli figürlerinde birisi eşi Rahşan Ecevit'tir. Altemur Kılıç'ın aracılığıyla arkadaşlıkları başlamış, kısa süre sonra Ecevit, arkadaşı Rahşan'a büyük bir aşk duyduğunu ifade etmiştir. Rahşan Ecevit bu buluşmalardan, "Onunla beraber olmak, onunla konuşmak bana mutluluk veriyordu. Düşüncelerimi ona söylemek ve rahatça, çekinmeden açmak beni çok etkiledi" şeklinde bahsetmiştir (Akar & Dündar, 2008, s. 33).

Ecevit, kolej sürecinin ardından Edebiyat Fakültesi'ne gitmek istemesine rağmen, babası hukuk okumasını istemiştir. Ecevit hukuk fakültesine yalnızca üç ay gitmiş sonrasında bırakmıştır. İlerleyen dönemde babasının rızasını alan Ecevit, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ne gitmiş fakat bu fakülteyi bitirmemiştir (Tarhan, 2019, s.11).

Rahşan Aral ve Bülent Ecevit 1946 senesinde, sade bir nikâh töreniyle dünya evine girmiştir. Bu süreçte Ecevit İngiltere'de Basın Ataşeliği'ne sekreter olarak atanmıştır. Yeni evlenen çift ekonomik sıkıntılardan dolayı Londra'ya beraber gidememiş bir yıl ayrı yaşamışlardır. Sonunda Rahşan Ecevit Londra'ya gitmiş ve belirli bir süre zor ekonomik şartlarda hayatlarını sürdürmüşlerdir. İlk birkaç yıllık maddi sorunların ardından Ecevit kadrolu memur statüsüne geçmiştir. Bu süreçte Ecevit'in maaşı artmıştır. Ekonomik olarak rahatlama sürecinin ardından Ecevit uzun süredir istediği Sanskritçe ve Bengalce eğitimine başlamıştır. Londra Üniversitesi'ne kaydını yaparak ilk önce Sanskritçe ve Bengalce kurslarına, daha sonra da sanat tarihi bölümüne devam etmiştir. Bir yandan elçiliğin işlerine devam ederken, diğer bir yandan yabancı dil öğrenmeye ve sanat tarihi okumaya çabalamıştır. Fakat Ecevit Londra'daki üniversite eğitimini yarım bırakmıştır (Çolak, 2016, s. 64).

14 Mayıs 1950'de gerçekleşen genel seçimler Türkiye için önemli bir kırılma noktasıdır. Bu seçimle, Türkiye'de iktidar ilk kez seçimle el değiştirmiş ve Ecevitler de bu süreçte Türkiye'ye dönmüşlerdir (Kurt, 2002, s. 29). Fahri Bey, oğlu Bülent'i yakın dostu Nihat Erim'in de desteğiyle Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yayın organı Ulus Gazetesi'nde işe yerleştirmiştir. O dönem için Ulus gazetesi, CHP'li yöneticilerin uğrak yerlerinden biridir. Ecevit'in burada ilk işi, çeviri yapmak ve sanat yazıları yazmak olur (Konuralp, 2022, s. 133). İlerleyen süreçte siyasetle de ilgilenmeye başlamıştır. Dönemin eski bakanlarından Cemil Sait Barlas, Ankara'da haftalık siyasi bir dergi çıkarmaya karar vermiş ve Barlas, Çetin Altan ve Ecevit'ten bir mizah sayfası oluşturmalarını istemiştir. Ecevit mizah sayfasının adını "ciddiyet" olarak belirler ve "Ciddiyet"i 1951 yılı sonuna yani askere gidene kadar yayımlar. Ecevit 29 Ekim 1951'de babası Dr. Fahri Ecevit'i kaybetmiştir (Kurt, 2002, s. 30). Ecevit 1952'de askerden terhis olur ve Ulus gazetesindeki işine döner. Ecevit, 1953 yılında CHP'nin mal varlıklarına el konulması ve Ulus gazetesinin kapatılmasına yönelik hazırlanan kanun teklifine çok kızmıştır. Bu olayların üzerine CHP'ye üye olmuş ve siyasete ilk adımını atmıştır. 1954 yılına gelindiğinde Ecevit, CHP Çankaya Gençlik Ocağı'nın bir üyesidir. İlaveten Gençlik Kolları Merkez Kurulu'na da üye olmuştur (Kurt, 2002, s. 31).

1954 yılında gerçekleşen genel seçimlerde CHP ağır bir kayıp yaşamış, milletvekili sayısı 69'dan 31'e düşmüştür. Ecevit, seçim sürecine ilişkin kendi köşesinde, "Halktan Doğacak Altı Ok" başlığıyla bir yazı yayınlanmıştır. Bu yazıda CHP'nin yeni dönemde daha fazla halka yönelmesi gerektiğini "tek parti devrinde altı ok, halkın dışından halka yönelmişti, çok partili devirde ise, altı okun çıkış noktası halk olmalıdır" ifadeleri kullanmıştır. Gençleri ve özellikle aydınları aktif siyasete çağırmıştır. Halktan uzak yaşayan aydın eleştirisi Ecevit'in politik fikriyatının temel yapı taşlarından birini oluşturur (Gaytancıoğlu, 2013, s. 124).

Ecevit, 25 Eylül 1954'te Ankara'da bulunan Amerikan Haberler Merkezinin (USIS) çağrısıyla, "Halkçı" gazetesi tarafından "Winston-Salem Journal" ve "Winston-Salem Sentinel"de belirli bir süre çalışması için Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) gönderilmiştir (Gaytancıoğlu, 2013, s. 126). Ecevit burada ufkunu genişletmek için her fırsatı değerlendirmiş, politika üzerine okumuştur. Bu bağlamda, ABD'den gelen bir bursu değerlendirmiştir. Ayrıca yerel bir gazeteye konuk yazar olmuş ve televizyona çıkmıştır. Ecevit, bu dönemde "zannederim televizyonda canlı yayına çıkan ilk gazeteci Türkiye'den ben oldum" ifadelerini kullanmıştır (Akar & Dündar, 2008, s. 66).

Ecevit ABD'den döndükten sonra eşi Rahşan ve yakın arkadaşlarıyla Ankara'da "Helikon" isimli bir sanat derneği kurar. Suna Kan, Faruk Güvenç, Bülent Arel, İlhan Usmanbaş, Cemal

Bingöl, Cavit Enginsoy gibi sanatçılar derneğin üyeleri arasında yer alır. Ayrıca İsmet Paşa'nın oğlu Erdal İnönü de derneğin üyelerindendir. Dernek üyeleri hep beraber sanat galerilerini, resim sergilerini gezer ya da birinin evinde buluşup tiyatro gösterisi yaparlar. 1950'li yıllarda Türkiye'de tabloları genellikle bankalar veya devlet kurumları satın almaktadır. Helikon derneği taksitli resim satışını getirerek sanatı düşük gelirli gruplara da hitap eder hale getirmeye çalışmıştır (Smith, 2016; Kurt, 2008, s. 72-73).

Ecevit, 1957'de ikinci kez ABD'ye gitmiştir. Rockefeller Vakfı'nın sağladığı bursla bir yıl boyunca Amerika'da birçok farklı kursa katılmış ve çeşitli araştırmalar yapmıştır. Program çerçevesinde Harvard Üniversitesi'nde sosyal psikoloji, Ortadoğu tarihi ve Osmanlı tarihi üzerine dersler ve seminerler almıştır. Ayrıca, dönemin ABD Dış İşleri Bakanı Henry Kissinger'dan dış politika dersleri almıştır. İkinci ABD ziyaretinin ardından Ecevit'in köşe yazılarında komünizm karşıtlığı ve Batı taraftarlığı dikkat çekmektedir. Ecevit dış politika yorumlarında NATO'nun (North Atlantic Treaty Organization) komünizme karşı bir kalkan olduğunu ve birçok alanda iş birliğinin arttırılması gerektiğini belirtmiştir (Koloğlu, 2001, s. 56).

Ecevit'in ABD'de bulunduğu dönemde, 1958'de yapılması gereken seçimlerin 27 Ekim 1957'de yapılmasına karar verilmiştir. Ecevit, hemen Türkiye'ye geri dönmüş ve kulis yapmaya başlamıştır. Fakat Ecevit, milletvekili adaylığı için kulis yapmadığını, CHP'nin kendisini aday gösterdiğini ifade etmiştir. Karşıt iddia ise Ecevit'in İnönü'ye yakın isimleri devreye sokarak adaylık elde ettiğidir (Çolak, 2016, s. 74). Ecevit, milletvekili adaylığı sürecini şu şekilde ifade etmiştir:

> *1957 yılında biz Harvard Üniversitesi'ndeydik. Bir burs kazanmıştık. Çok iyi olanaklarla üniversiteye gidiyorduk. Ama o yıl erken seçim ilan edildi. Ben bir gazeteci olarak olayları daha yakından izlemek amacıyla Türkiye'ye döndüm. Siyasete girmek hiç aklımdan geçmiyordu. İsmet Paşa girmemi istemiş, sayın Metin Toker de bu kararda etkisi olduğunu söyler. Kendimi aday buldum. İşte giriş, o giriş (Kurt, 2006, s. 34).*

Mahmut Çetin, Ecevit'in CHP'den aday gösterildiğini ve aday gösterilmesinde anne tarafından akrabası olan Şefik Okday'ın ortağı ve CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in kardeşi Hüseyin Gülek'in etkisi olduğunu belirtir. Genel Sekreter Gülek, yardımcısı Kâmil Kırıkoğlu ve Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun yardımıyla aday gösterildiğini söyleyenler de vardır (Çolak, 2016, s.74). Bir başka iddiaya göre, İsmet İnönü'nün damadı Metin Toker, o dönemde DP karşıtı yazıları sebebiyle hapse atılmış, Ankara Merkez Cezaevi'nde 7-8 aylık bir süre içeride kalmıştır. Bu süreçte İnönü damadını milletvekili yaparak hapis cezasından kurtarmak

istemiştir. Ancak Toker gazeteciliğe devam etmek istediğini için bu teklifi reddetmiştir. Ecevit, Toker'in aday olmak istemediğini öğrenince, yerine kendisini aday yapması için İnönü'ye ricada bulunmasını istemiştir. Ecevit bu iddiaları ömrünün sonuna kadar reddetmiş, siyasete kendi isteğiyle girdiğini ve CHP tarafından aday gösterildiğini ifade etmiştir (Çolak, 2016, s.75).

27 Ekim 1957 Genel Seçimleri sonucunda CHP umduğu başarıyı elde edememiştir. Fakat Ecevit meclise girmeyi başarmıştır. 32 yaşında meclise giren Ecevit, meclisin en genç üyelerinden biri olmuştur. 1957-1960 yılları arasında milletvekilliği yapan Ecevit, 1959'da Parti Meclisi üyesi olmuştur (Gaytancıoğlu, 2013, s. 131).

27 Mayıs 1960 günü sabahı Türk Silahları Kuvvetleri (TSK) yönetime el koyar. Ecevit ihtilal günü İnönü'nün evindedir. Ecevit, 27 Mayıs'ı bir halk hareketi olarak yorumlamıştır. 1986'da gazeteci Prof. Dr. Mehmet Altan'a 27 Mayıs ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:

> *Bu üç askeri müdahale 1960, 1971 ve 1980. Gerçekten bunlar arasında, özellikle 1960 ile ondan sonrakiler arasında bence, kesin, kategorik bir fark vardır. Aslında 27 Mayıs 1960 öncesinde, Türkiye'de sınırlı ölçüde bir halk hareketi oluşuyordu. Yani gençlik hareketi şeklinde ama nihayet o gençlik, Türkiye'nin her yerinden ve toplumun her kesiminden ama bir dayanışma içinde, sınıflaşmanın vb. ortaya çıkmadığı bir ortamda meydana gelen bir halk hareketiydi (Kurt, 2006, s. 39).*

27 Mayıs Darbesi'nin ardından ilk seçim 15 Ekim 1961'de gerçekleştirildi. Seçimler sonucunda CHP %36 oy alarak birinci parti oldu. Seçimin ardından İnönü başkanlığında CHP-Adalet Partisi (AP) koalisyon hükümeti ortaya çıktı. Bu koalisyonda Ecevit, 36 yaşında Çalışma Bakanlığı'na getirildi (Kurt, 2008, s.105). 1961-1965 yılları arasında, Çalışma Bakanı olarak görev yapan Ecevit, CHP'nin 50'lerde söz verdiği toplu sözleşme ve grev hakkını 1963 yılında hayata geçirdi. 1965 seçimlerine kısa bir süre kala İnönü, CHP'nin "ortanın solu"nda yer aldığını açıklamıştır. Bu tarihten sonra ortanın solu Ecevit'le özdeşleşmiştir. Turan Güneş gibi arkadaşları bu fikrin Ecevit'le yükselmesine destek olurken, eski yol arkadaşları Turan Feyzioğlu, Coşkun Kırca ve Suphi Baykam gibi isimler ortanın soluna muhalefet etmeyi seçmişlerdir (Alper, 2007, s. 204).

1965 genel seçimlerine CHP "ortanın solu" söylemiyle girmiştir fakat seçim sonucunda beklediği başarıyı elde edememiştir. DP'nin devamı olarak görülen Adalet Partisi (AP) bu seçimlerde %53 oy alarak birinci parti olur. CHP'nin oyları ise azalarak % 29'a yakın bir orana düşer. Seçimin ardından yapılan 1966 Ağustos ayında toplanan CHP Parti Meclisi'nde partinin yeni çizgisinin ortanın solu olduğu bir kez daha vurgulanır. 18 Ekim 1966'da yapılan

kurultayda, İnönü açılış konuşmasında, "CHP sosyalist değildir, olmayacaktır" ifadelerini kullanır. Parti Meclisi "ortanın solu" ekibinin galibiyetiyle sonuçlanır. Bu kurultayda, Genel Sekreterlik için Kemal Satır ile yarışan Ecevit seçimi kazanmıştır. Bu zaferle Ecevit İnönü'den sonra CHP'nin ikinci adamı olmuştur. Bu süreçte Ecevit, ortanın solu çizgisinin lideri olarak görülmüş ve yazdığı "ortanın solu" kitabı bir başucu eseri haline gelmiştir. Ecevit, seçim mağlubiyetini ortanın solu fikrine bağlayanlara şu ifadelerle cevap vermiştir:

> *Demokratın 'demirkırat' haline getirilip ondan da kır'at'ın üretildiği; referandumun, halka dışarıdan gelecek bir gavur papazı diye tanıtıldığı bir ortamda 'ortanın solu' deyiminin de veya aynı anlamı vermek üzere kullanılacak başka herhangi bir deyimin de başına her şey gelebilirdi (Kurt, 2008, s.48-50).*

Ecevit ortanın solunu destekleyenleri ise şöyle tanımlamıştır: "İnsancıldırlar, halkçıdırlar, sosyal adaletçi ve sosyal güvenlikçidirler, ileri, devrimci ve reformcudurlar, devletçidirler, plancıdırlar, özgürlüğe bağlıdırlar ve sosyal demokrasiden yanadırlar" (Kurt, 2008, s. 50).

1969 yılında gerçekleşen seçimlere halk çok düşük bir katılım göstermiştir. Seçim sisteminde değişiklik yapılarak gidilen seçimlerde oylarında düşüş olmasına rağmen AP birinci parti olmuş, CHP'nin oyları ise çok fazla değişmemiştir. Ancak seçim sisteminin büyük partilerin lehine değiştirilmesinden dolayı her iki parti de milletvekili sayısını arttırmıştır (Yaşlı, 2020, s. 134-135). Seçim sonuçlarının ardından Ecevit parti içerisinde yoğun şekilde eleştirilmiştir. Nihat Erim, "CHP Genel Sekreteri Atatürk'ü eleştirmez" ifadeleriyle Ecevit'i eleştirirken, Muammer Aksoy ise; "Ecevit halkçılık anlayışı açısından Menderes'le aynı paraleldedir, başbakan olabilmek için her tavizi vermeye hazırdır" diyerek Ecevit'i hedef tahtasına koymuştur. Kaos içerisinde olan CHP'de kurultay 3 Temmuz'da toplanmıştır. Ecevit delegenin karşısına kısa bir süre önce yazdığı "Atatürk ve Devrimcilik" kitabı ile çıkmıştır. Parti Meclisi yarışında Ecevit ile Kemal Satır'ın listeleri yarışmış ve Ecevit seçimi önde bitirerek yola devam etmiştir (Kurt, 2008, s. 54). Ecevit, 1972'da ise CHP'nin Genel Başkan'ı seçilmiştir.

3. 1970'Lİ YILLARDA ECEVİT: HALKIN "KARAOĞLAN"I

1970 yılına gelindiğinde, 1965'ten beri süregelen kaotik sürecin Türkiye açısından içinden çıkılamaz bir çoklu krize dönüştüğü görülmektedir. 1970 yılı Türkiye'sinde ideolojik ayrımlar keskinleşmiş, toplumsal hareketlilik artmış, siyasi, ekonomik ve sosyal olarak açıdan kaos başlamıştır. Bu süreçte rejim krizi ortaya çıkmış, darbe sözcüğü tekrar yüksek sesle dillendirilmeye başlanmıştır (Yaşlı, 2020, s.135-136).

1971 yılında ülke içerisindeki kaos daha da artmıştır. Sağ ve sol olarak ikiye ayrılan ülkede her iki cenah da kanunsuz şekilde eylemler yapmıştır. Ayrıca bu dönemde sürekli bir grev hali

vardır. Dönemin iktidarı olan Süleyman Demirel bu durumu daha fazla kontrol edememiştir. 12 Mart 1971'e gelindiğinde Genelkurmay Başkanı ve Kara, Hava, Deniz, Jandarma Kuvvetleri Komutanları, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile Meclis ve Senato başkanlarına muhtıra sunarlar. Muhtıra neticesinde mevcut hükümet istifa etmiş, partiler üstü bir hükümet kurulmuştur (Ahmad, 2006, s. 175-176).

CHP konvoyu Adana'da Topraksızlar Kongresi'ne gittiği sırada, 12 Mart 1971 Muhtırası yayımlanmıştır. Genel Sekreter Ecevit'in aracında eşi Rahşan Ecevit ve Deniz Baykal vardır. Ecevit bu süreci şu cümlelerle ifade eder; "Şereflikoçhisar yakınlarında radyodan 12 Mart askeri müdahalesini öğrendik. Ben çok sarsıldım. 'Şimdiye kadar yaptığımız her şey yıkılıp gidebilir' diye üzüntüye kapıldım. Hemen Ankara'ya döndük" (Dündar ve Akar, 2006, s. 80).

Muhtıranın ilan edilmesinin ardından Türk siyaseti yeniden şekillenmeye başladı. İnönü, ilk başta askerlerin güdümünde olan reform fikrine karşı çıkmıştır. Fakat hemen sonrasında CHP'nin içerisinden olan asker kökenli bürokratlardan Sadi Koçaş'ın komutanlarla sağladığı bağlantı ve Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT) Başkanı'nın uzun süren özel sunumunun ardından yönetimi desteklediğini açıklamıştır. Partiden istifa eden Nihat Erim, 19 Mart'ta Başbakan ilan edilmiştir (Koloğlu, 2001, s. 344). 21 Mart'ta CHP Senato ve Meclis Grupları Erim Hükümeti'ne katılım gösterme konusunu tartışmak için toplandığında büyük bir sürprizle karşılaştılar. Genel Sekreter ve Merkez Yönetim Kurulu (MYK) görevlerinden toplu şekilde istifa etmişlerdir. Genel Sekreter Ecevit toplantıya katılmamış, mektup göndermiştir:

> *Sayın Genel Başkanım, demokratik rejim için ve CHP için çok hayatî saydığım bir konuda görüş ayrılığına düşmüş bulunuyoruz. Bu kadar önemli bir konuda, sizin görüşünüze katılmadan Genel Sekreterlik görevini yürütmeye hakkım olamazdı. Onun için CHP Genel Sekreterliğinden ayrılıyorum. Bugüne kadar eşsiz önderliğinizde bana yol gösterdiniz, değeri biçilmez desteğinizle bana güç kattınız. Size sonsuz şükran ve minnet duygularımı yaşadıkça içimde taşıyacağım (Koloğlu, 2001, s. 344-345).*

Ecevit istifasının ardından parti çalışmalarına dışarıdan devam etti. Bu süreçte, CHP içerisinde "Ecevitçiler" adında farklı bir çizgi ortaya çıktı. Ecevit bu süreçte, tüm il ve ilçeleri gezerek kendi taraftarlarına moral aşılamıştır. Bu süreçte il ve ilçelerden gelen kongre sonuçları Ecevit'in parti içerisindeki gücünü arttırdığını göstermektedir. Anadolu'dan parti genel merkezine gönderilen raporlarda da Ecevitçiler'in partiye hâkim olduğu belirtilmektedir (Akar ve Dündar, 2008, s. 140).

İnönü partideki otoritesinin sarsıldığını fark edince tartışmalar eşliğinde 5 Mayıs 1972'de CHP Kurultayı'nın toplanacağını ilan etmiştir. Kurultay, İsmet İnönü'nün kalp spazmı geçirmesi

nedeniyle bir gün gecikmeli başlamıştır. Kurultayda Ecevit ve arkadaşları psikolojik üstünlüğü ele alırken, İnönü konuşmasının önemli bir kısmını Ecevit'e ayırmıştır. İnönü, görevinden ayrılmasına rağmen partinin iç işlerine müdahil olduğundan Ecevit'i eleştirmiştir. Ayrıca İnönü, "Ya ben ya da Bülent" diyerek delegeler üzerinde baskı oluşturmaya çalışmıştır. Mevcut parti meclisiyle çalışmak istemediğini söyleyen İnönü'nün aksine Ecevit, demokrasiyi öne çıkaran bir konuşma yapmıştır. İnönü'nün çalışmak istemediği Parti Meclisi için yapılan güven oylamasında 708 evet 507 hayır oyu çıkmıştır. Oylamadan bir gün sonra İnönü, Genel Başkanlık görevinden istifa etmiştir. İnönü'nün istifasının ardından 14 Mayıs'ta CHP Genel Başkanlığı için kurultay yapılmıştır. Ecevit 913 delegenin katıldığı seçimde 826 oy alarak CHP'nin 3. Genel Başkanı olmuştur (Hocaoğlu, 2023, s.127-128).

Yeni Genel Başkan "Halkçı Ecevit" sloganları arasında teşekkür konuşması yaparken İnönü'nün hakkını teslim etmiştir. "CHP'nin Genel Başkanı seçilmekle ben kendimi sayın İnönü'nün yerini almış saymıyorum" demiştir. Ayrıca "Sayın İnönü'nün yeri her mevkiinin üstündedir, değişmez, erişilmezdir" diyerek İnönü'yü onore etmiştir. Ecevit, Genel Başkan olduktan yaklaşık bir yıl sonra Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı krizi yaşanmıştır. Asker cenahı, Genelkurmay Başkanlığı'nı bırakan Faruk Gürler'in Cumhurbaşkanı seçilmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) üzerinde yoğun bir baskı kurmuştur. Fakat seçim sürecinde AP ve CHP birlikte hareket ederek Gürler'in Cumhurbaşkanı olmasını engellemiştir. Ecevit ilk demokrasi sınavını bu süreçte başarıyla tamamlamıştır (Dündar ve Akar, 2006, s. 85-86).

1973 yılına gelindiğinde Ecevit'in parti tabanı ve toplum nezdinde popülaritesi iyice artmıştır. Ecevit alışılagelenin aksine CHP'nin askerle olan organik bağını zayıflatmıştır. CHP'liler ilk süreçte Genel Başkanları için "Halkçı Ecevit" sloganını kullanmıştır. Karaoğlan yakıştırması ise ilk kez Sivas'ın Yıldızeli ilçesinde bir kadın yurttaş tarafından yapılmıştır. Ecevit'in seçim sürecinde geldiği ilçede, elinde bastonuyla seçim otobüsüne yaklaşan yaşlı bir kadın "Karaoğlan nirede ha evlatlar, Karaoğlan'ı görmek isterim" ifadesini kullanmıştır. Karaoğlan lakabı seçim sürecinde etkili bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. *Halkçı Ecevit* daha çok şehirli seçmene hitap eden bir sıfatken *Karaoğlan* taşra üzerinde daha etkilidir (Çolak, 2006, s.162-163).

CHP, 1973 seçimlerine giderken "Ak Günlere" isimli bir bildirge yayımlamıştır. Bildirgenin hazırlanması ve yazılması sürecinde Ecevit'in de katkısı vardır, örneğin sonuç kısmını Ecevit yazmıştır. "Ak Günlere" geçmiş seçimlerde yayımlanan bildirgelerin devamı niteliğindedir. Toplamda üç bölüm ve 234 sayfadan oluşmaktadır. CHP, "Ak Günlere" bildirgesiyle toplumun karşısına yeni bir görüntü yaratarak çıkmayı hedeflemiştir. Bildirgede CHP'nin değiştiği ve

yenilendiği öne çıkarılmıştır (Çolak, 2006, s. 163-164). Bir başka açıdan "Ak Günlere", Ecevit'in seçim propagandalarında kullandığı şekliyle "toprağı işleyene suyu kullanana" vermeyi vaat eden bir politika önerisidir (Özdemir, 2020, s. 336). Seçimler 14 Ekim 1973'te yapılır. Seçim sonucunda CHP oylarında patlama yaşanmış ve ilk defa Meclis'teki sandalye sayısı AP'yi geçmiştir. Ayrıca hiçbir parti tek başına iktidar olma çoğunluğuna erişememiştir. Uzun süren koalisyon görüşmeleri sonucunda, 26 Ocak 1974'te CHP- Milli Selamet Partisi (MSP) koalisyonu ortaya çıkmıştır (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 251-252).

CHP ve MSP aralarında ekonomik, toplumsal ve siyasi konuları kapsayan geniş kapsamlı ortak bir protokol imzalayarak aralarında anlaşma sağlamıştır. Bu protokol, ülkedeki sosyo-ekonomik dengesizliği ortadan kaldırma ve demokratik özgürlüğü yeniden sağlama amacındadır. Ecevit'in yönetime gelmesiyle beraber, ülkede yeni bir siyasi atmosfer oluşmaya başlamıştır. Genel düşünce hükümetin programı uygulamak için yoğun şekilde çalışacağı yönündedir. Şubat ayında hükümet, Mart'ta Meclis'e sunulacak ve ciddi tartışmaların neticesinde 14 Mayıs'ta onaylanacak Af Kanunu'nu hazırlamaya başlamıştır. Nihayetinde hükümet Türkiye'ye gelen yardımların kesilmesine yol açabilecek olan ABD'nin tehditkâr tavrına rağmen, altı ilde haşhaş ekimine izin vermiştir. Erim, önceki yönetimde ABD'nin baskılarıyla haşhaş ekimini yasaklamıştır. Bu karar Türkiye'nin ABD'ye boyun eğmesinin simgesi olarak görülmektedir. Yasağın Ecevit eliyle kaldırılması büyük bir popülarite yaratmış ve Türkiye'nin bağımsızlığını yeniden kazanması olarak yorumlanmıştır (Ahmad, 2012, s. 411-416). Ecevit haşhaş ekimi yasağının kaldırılması konusunda şu ifadeleri kullanmıştır:

> *1 Temmuz 1974 günü biz haşhaş ekim yasağını kaldırdık. Fakat oraya gelinceye kadar akıl almaz baskılar geldi. Amerikan üst yönetiminden ve onları destekleyen çevrelerden… Türk hükümetini NATO'dan çıkaralım, Sultanahmet Cami'yi (onlar Sultan Ahmet adını bilmezler Blue Mosque'u) bombalayalım. Haşhaş ekimi yapılan köyleri bombalayalım gibi sesler yükseldi (Dündar ve Akar 2006, s. 93).*

Ecevit, 15 Temmuz günü Afyon'a haşhaş ekim yasağının kaldırıldığını açıklamaya giderken Kıbrıs'ta darbe yapıldığı haberini alır. Ecevit haberi alır almaz Ankara'ya döner ve Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısı yapılır. Toplantının ardından yapılan açıklamada, "Bu bir Yunan müdahalesidir. Adadaki anayasal düzen yıkılmış, gayrimeşru bir askeri yönetim kurulmuştur. Türkiye bunu antlaşmaların ve garantilerin ihlali saymaktadır" ifadeleri kullanılmıştır (Yaşlı, 2020, s. 258).

Ecevit 17 Temmuz'da Londra'ya gitmiş ve kan dökülmeden sorunu halletmek için İngiltere ile ortak hareket etmeye çalışmıştır. İngiltere'yi garanti antlaşması çerçevesinde görevine

çağırmıştır. Ancak İngiltere mevcut durumun anayasa ihlali olduğunu kabul etse de ortak bir askeri müdahale konusunda isteksiz davranmıştır (Sezer Şanlı, 2017, s. 227). Bu süreçte askerî harekât hazırlıkları tamamlanmıştır. Askeri harekât, 20 Temmuz'da başlamış, Birleşmiş Milletler (BM) aynı gün toplanarak taraflara ateşkes çağrısında bulunmuştur. Harekâtın başarılı olduğunu düşünen Türkiye 22 Temmuz'da ateşkesi kabul etmiştir. Bu süreçte Yunanistan'da Albaylar Cuntası düşmüş; uzun yıllardır sürgünde olan Konstantin Karamanlis ülkeye dönerek yönetimi ele almıştır. Kıbrıs'ta ise cuntanın destek verdiği Samson yerini Kleridis'e bırakmıştır. Kısa bir süre sonra diplomatik süreç başlamış, ancak Birinci Cenevre Konferansı uzlaşıyla sonuçlanırken ikincisinde anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun üzerine, Türkiye ikinci bir harekât başlatma kararı almıştır (Yaşlı, 2020, s. 258-259). Türkiye Kıbrıs'a ikinci harekâtı 14 Ağustos'ta başlatmıştır. Doğuda Magosa ve Karpas yarımadasından, batıda Omorfo ve Lefke'ye kadar Kuzey Kıbrıs Türk ordusunun kontrolüne geçmiştir. Kıbrıs'taki başarı Ecevit'in popülaritesini zirve noktasına ulaştırmıştır (Çavdar, 2019, s. 242) Halkçı Ecevit ve Karaoğlan lakaplarıyla anılan Ecevit, Kıbrıs Savaşı'nın ardından "Kıbrıs Fatihi" yakıştırmasıyla anılmaya başlanmıştır. Fakat kendisi gerçek demokrasilerde "politikacıların değil halkın kahraman olduğunu" ifade etmiştir (Çolak, 2006, s. 167-168).

Ecevit, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın sonuçlarını sandığa taşımak istemiştir. Bu süreçte "bahar aylarında yapılacak bir erken seçim kaydıyla hükümet kurulması için her türlü kolaylığı göstereceklerini" ifade etmiştir. MSP ile bir koalisyon hükümeti tecrübesi yaşadıklarını ve CHP'nin hiçbir partiyle süresiz bir koalisyon yapmayacağını söylemiştir. Diğer taraftan muhalefet partileri Ecevit'in seçim isteğine, "şimdi iş yapma dönemidir, seçimi bir kenara bırakalım" cümleleriyle karşı çıkmıştır. Bu dönemde, CHP tüzüğüne, 28 Nisan 1974'te toplanan kurultaydan itibaren partinin ortanın solu değil demokratik sol bir parti olduğu yazılarak revize edilmiştir (Kurt, 2002, s. 86). Ecevit 27-30 Ekim tarihleri arasında yapılan Demokratik Sol Düşünce Forumu'nda şu ifadeleri kullanmıştır:

> *Demokratik sol kendini tanımlayan bir terimdi. Demokrasiye bağlılığın altını çizen bir terimdi. O bakımdan demokratik sol terimi üzerinde birleştik… Demokratik solu bilimsel soldan ayıran en önemli nokta, kavramın içinde köylüye yer vermiş olmasıdır. Bilimsel doktrinler içinde köylünün yeri yoktur. Ama ezilenler içinde en büyük halk toplumunu köylüler meydana getirmektedir (Kurt, 2002, s. 86).*

CHP-MSP koalisyonun sona ermesinin ardından teknokrat ve bürokratlardan oluşan Sadi Irmak liderliğindeki hükümet güvenoyu alamamasına rağmen, diğer partilerin koalisyon kuramamasından dolayı 1975 yılına kadar görevde kalmıştır. 1975 yılının Nisan ayında AP lideri Demirel, mecliste bulunan diğer sağ partilerle MSP, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP),

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Bağımsızlar uzlaşmış ve koalisyon hükümeti kurmuştur. Bu koalisyon "Milliyetçi Cephe" (MC) hükümeti olarak adlandırılmıştır (Börklüoğlu, 2020, s.133).

1977 yılına gelindiğinde I. MC hükümeti hala iktidardadır. Fakat bu dönemde politik ve ekonomik istikrarsızlık yoğun şekilde artmıştır. Ayrıca koalisyon hükümetinin kendi içerisinde yaşadığı anlaşmazlıklar çözülemez bir hal almıştır. Toplumsal şiddet, bu dönemde zirve noktasına ulaşmıştır. Koalisyon ortakları arasındaki anlaşmazlık ve politik şiddet olaylarının önlenememesi neticesinde 5 Haziran 1977'de erken seçime gidilmesine karar verilmiştir. MC'nin karşısına konumlanan sol muhalefet de yeni bir arayışa girmiş ve Ulusal Demokratik Cephe kurulması fikrini öne sürmüş; bu sürece de CHP'nin liderlik etmesi önerilmiştir. Fakat Marksist politika ile yan yana gelmek istemeyen Ecevit bu fikri reddetmiştir (Hocaoğlu, 2023, s. 136). Ecevit her ne kadar Ortanın solu çizgisinde yer alarak, anti-Marksist ve anti-komünist bir tavır sergilese de üretim ilişkileri, üst yapı-altyapı, egemen sınıflar gibi Marksist terimleri analizlerinde kullanmıştır. Diğer taraftan, demokratik halk devrimi ve halk iktidarı gibi söylemlere de zaman zaman başvurmuştur (Erdoğan, 1998, s. 27). Ancak reel siyasette, "marjinal" olarak gördüğü sol çizgilerle ittifak kurmamıştır.

Ecevit 1977 seçim kampanyası sırasında Niksar, Şiran, Erzincan ve Gerede'de üç gün üst üste saldırıya uğramıştır. Saldırganların taşlı ve silahlı saldırısına, Ecevit'in korumaları silahla karşılık vermiştir. Ecevit ise kürsüden "Demirel korkağı eşkıyaların arkasına sığınma" şeklinde bağırmıştır. Ecevit bu saldırıları "tıpkı bir savaş gibi silahlı saldırılarla karşılaştık" şeklinde ifade etmiştir (Dündar ve Akar, 2006, s. 101). 1977 yılı mayıs ayında ise, ülke tarihinin en kanlı saldırılarından birisi gerçekleşmiştir. 1 Mayıs günü Taksim Meydanı'nda işçi bayramını kutlamak için toplanan grubun üzerine ateş açılmış ve 36 kişi bu esnada hayatını kaybetmiştir. Bu olay ülke tarihinde "Kanlı 1 Mayıs" olarak hafızalara kazınmıştır (Çolak, 2006, s. 181) Ecevit 7 Mayıs'ta İzmir Mitingi'nde yaptığı konuşmada, 1 Mayıs'ı "kırım ve katliam" olarak değerlendirmiştir. Ecevit, olaylara neden olan kişiler için ise "Ben devlet içinde yer almakla beraber, demokratik hukuk devletinin denetim alanı dışında kalan bazı örgütlerin, bu olaylarda başlıca etken olduğu ve hükümetin iki kanadının da gereken önlemleri alacak yerde, bu örgütlerden yararlanmak istediği kanısındayım" cümlelerini kullanarak Cumhuriyet tarihinde ilk defa derin devlete işaret eden siyasi lider olmuştur (Sezer Şanlı, 2020, s. 573)

Seçim sürecinde Ecevit'e yönelik en ciddi suikast girişimi 29 Mayıs 1977'de İzmir Çiğli'de yaşanmıştır. Ecevit'in Çiğli Havalimanı'na inmesinin ardından bir polis memuruna ait olduğu iddia edilen gaz tüfeği mermisi Mehmet İsvan'ı yaralamıştır. Fakat asıl hedefin Ecevit olduğu daha sonra anlaşılmıştır (Tekin, 2019, s. 50) Ecevit bu olayla alakalı "Bayağı tehlikeli bir

kurşun. Sonradan öğrendik ki bu çok tehlikeli bir silahmış. Türkiye'de hiç yokmuş, sadece Emniyetin elinde birkaç tane varmış" ifadelerini kullanmıştır (Dündar ve Akar, 2008, s. 216). Ecevit Çiğli'de yaşanan olaydan sonra Kanlı 1 Mayıs sonrasında da işaret ettiği gizli örgüt "kontrgerilla"nın izini sürmeye başlamıştır. Adresi, yöneticisi, çalışma yöntemleri gizemli olan bu örgütün gerçekten var olduğunu Başbakanlığı sırasında aldığı bir brifing esnasında öğrenmiştir. Ecevit bu durumu şu cümlelerle ifade etmiştir; "Orada öğrendim ki Ankara'da Amerikan askeri yardım binasının içinde böyle bir birim var, bizim devlet kuruluşumuzla iç içe çalışıyorlar ve bunlarla ilgili olarak da herhangi bir önlem alınamıyor ve bu şekilde birçok şey karanlık kalıyordu aslında" (Dündar ve Akar, 2006, s. 102-103).

Ecevit, Çiğli saldırısından 5 gün sonra Taksim'de hedef olmuştur. Seçime üç gün kala Ecevit, Taksim Meydanı'nda miting yapmak istemiştir. Fakat Ecevit, mitingden bir gün önce kendisine suikast düzenleneceğine dair Demirel'den bir mektup almıştır. Mektupta "Aldığımız istihbarata göre size Taksim'de dürbünlü bir tüfekle suikast düzenlenecek ve öldürüleceksiniz. Taksim'e çıkmayın" ifadeleri yer almaktadır. Ecevit o gün radyoda "Söz verdiğim saatte ben Taksim'de olacağım, ama kimseyi çağırmıyorum" demiştir. Ecevit daha sonra ise Taksim Mitingi hakkında, "Kimseyi çağırmıyorum dediğim halde havaalanında miting başladı. İnanılmaz bir şeydi. Havaalanından itibaren Taksim'e kadar gitgide artan kalabalıklar korteje katıldı" ifadelerini kullanmıştır (Dündar ve Akar, 2006, s.102-104).

1977 seçimleri sonucunda CHP oyların %41.4'ünü almıştır. Bu oy oranı CHP'nin serbest seçimler tarihinde aldığı en yüksek oy oranıdır. Diğer taraftan AP oylarını 36.9'a yükseltmiştir. Fakat Ecevit yine CHP ve diğer bağımsızlardan oluşan bir koalisyon oluşturamamıştır. Bu süreçte Demirel sağ partilerle II. MC koalisyonunu kurmuştur. II. MC'de MHP ve MSP'nin ağırlığı daha fazladır (Zürcher, 2000, s. 381). 1 Ağustos'ta güvenoyu alan II. MC hükümetinin ömrü uzun olmamıştır. İlerleyen süreçte 11 Aralık 1977'de mahalli idare seçimleri gerçekleştirilir ve seçimler sonucunda 67 ilin 42'sini CHP kazanır. Ecevit'in bu durumda hedefi hükümeti düşürmek ve Başbakan olmaktır. Bu amaçla, AP milletvekili olan 11 kişi ile Güneş Motel'de görüşülmüştür. Görüşmede hükümetin gensoru ile düşürülmesi, sonrasında bir CHP hükümeti kurulması konusunda uzlaşılır. 31 Aralık 1977'de Mecliste yapılan oylama sonucunda II. MC hükümeti düşmüştür. İlerleyen süreçte Ecevit tarafından kurulan hükümette, 10 bağımsız, 2 CGP'li ve 1 Demokratik Parti (DP)'li bakan yer almıştır (Kurt, 2002, s. 93) Bu süreç, Türk siyasetinde "Güneş Motel Olayı" olarak anılmaktadır. 1978 yılı Ocak ayında hükümeti kuran Ecevit kendisini hem içerde hem dışarda ciddi problemlerin içerisinde bulmuştur. ABD'ye karşı olan mesafeli tavır ekonomik ambargonun daha da artmasına neden

olmuştur. Diğer taraftan toplumsal açıdan derin kutuplaşmaları artıracak olaylar yaşanmaya devam etmiştir. Malatya'nın "Hamido" ismiyle bilinen AP'li Belediye Başkanı Hamid Fendoğlu'nun suikaste uğraması kentte mezhep kökenli çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur (Börklüoğlu, 2020, s. 135).

Ecevit döneminde en büyük kriz Aralık ayında Maraş'ta patlak vermiştir. 19-25 Aralık arasında Alevi vatandaşlara yönelik katliama varacak ölçüde yapılan saldırılara karşı hükümetin pasif tutumu ve kolluk kuvvetlerinin yetersiz kalması eleştiri konusu olmuştur (Hocaoğlu, 2023, s. 138). Maraş'ta resmi rakamlara göre 111 kişi hayatını kaybetmiştir. Ecevit Maraş'la ilgili "Bizi iktidardan düşürmek isteyenler, muhtelif yollar denediler… Nihayet Kahramanmaraş'taki soykırım oldu… Kahramanlığını yabancıların işgali altında kanıtlamış Kahramanmaraş'ın sanırım o düşman işgali altında görmediği bir katliam oldu" ifadelerini kullanır (Ozan, 2019, s.737-738) Katliamın ardından Alevi yurttaşların önemli bir bölümü Maraş'ı terk etmiştir. O döneme kadar sıkıyönetim ilan edilmesi kararına direnen Ecevit, 13 ilde sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmıştır (Dinler, 2020, s. 677). 1979'a gelindiğinde 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamaları yasaklanmıştır. Ecevit bu konuda ciddi şekilde eleştirilmiştir. Diğer taraftan içeride ise bağımsız bakanlar farklı gerekçelerle istifa tehdidinde bulunmuşlardır. Bu süreçte parti içerisindeki karışıklıklar ve gerginlikler muhalefeti daha da atak hale getirmiştir. Sağ basın bu dönemde Ecevit'e "Bullende" lakabını takmıştır. Bu lakap Şili'de cuntacı askerler tarafından öldürülen sol görüşlü Cumhurbaşkanı Salvador Allande'den gelmektedir (Koloğlu, 2001, s. 553). Son derece gergin olan bu ortamda, 14 Ekim'de kısmi senato seçimleri gerçekleştirilir. Seçim sonucunda CHP'nin oyları %30'un altına düşmüştür. Ecevit bu sonuçların üzerine, 16 Ekim günü istifasını sunmuştur. İlerleyen süreçte AP Genel Başkanı Demirel, sağ partilerin destekleriyle azınlık hükümeti kurmuştur. Demirel hükümeti 12 Eylül Darbesi'ne kadar görev yapmıştır (Kurt, 2002, s. 94).

4. 1990'LI YILLARDA ECEVİT: DEVLETİN BAŞBAKANI

12 Eylül Darbesi'nin ardından Ecevit, Erbakan ve Demirel belirli bir süre Hamzakoy Askeri Kampı'nda gözaltında tutulmuştur. Ecevit 11 Ekim'de Hamzakoy'dan Ankara'ya döner. Bu süreçte liderlere siyasi yasak kararı çıkmış; kararın ertesi günü Ecevit CHP'den istifa etmiştir. Ecevit, bu kararı parti yöneticilerine danışmadan almıştır. Karar CHP kadrolarında şok etkisi yaratmıştır. CHP'liler onu partiyi en zor gününde terk etmekle suçlarken, o ise CHP'li kadroların askeri yönetime karşı çıkmadığını, kendisini yalnız bıraktığını düşünmektedir. İlerleyen süreçte Ecevit görüşlerini kamuoyu ile paylaşmak için "Arayış" isminde bir dergi çıkarmıştır. Hızlı bir şekilde muhalefetin odağı haline gelen "Arayış" dergisi 54 hafta

yayımlanabilmiştir (Dündar ve Akar, 2006, s. 114-120). 1980-1983 arasındaki dönemde Ecevit hakkında yüz elliden fazla dava açılmıştır. Ayrıca Ecevit bu dönemde, birkaç kez cezaevine girip çıkmıştır (Çolak, 2016, s. 215).

1980 darbesi sonrası, asker gölgesinde bir demokrasi altında gerçekleşen 1983 seçim süreci Ecevit'in, 70'lerin diğer siyasal liderleri ile seçim yasağı altında olduğu bir dönemdir. 1987 seçimleri ise nispeten daha demokratik bir ortamda yapılabilmiştir. Ecevit, henüz seçim yasağı sürmekte iken 1985 senesinde eşi Rahşan Ecevit'in genel başkanlığında kurulan DSP ile siyasi kariyerine yeni bir başlangıç yapmıştır. 1987 senesinde seçim yasağının kalkması ile DSP'nin genel başkanlığına gelmiş, 2004'de partiden ayrılana kadar siyasi kariyerini DSP çatısı altında sürdürmüştür. DSP, ideolojik olarak darbe öncesi CHP'sinin Kemalist çizgisi ile ortanın solunun daha geliştirilmiş bir versiyonu olan demokratik solun sentezine dayanan bir çizgide inşa edilmiştir (Kemahlı Garipoğlu, 2023, s. 137).

1987 seçimleri sonucunda, %8.8 ile baraj altında kalan DSP, Ecevit'te büyük bir hayal kırıklığı yaratmış ve siyasetten ayrılacağını açıklamış; buna rağmen bu küskünlük sadece birkaç yıl sürmüş; 1989 senesinde siyasete ve DSP'ye geri dönmüştür. Zürcher (2000, s. 415), 1987 seçim sonucunu, "yenilerin eskilerin meydan okumasını püskürtmesi" olarak yorumlar. Ecevit, Demirel gibi eski bir siyasetçidir; ancak 90'larda kendini başka bir siyasetçi olarak yeniden yaratacak; yeni Ecevit eskisine hiç benzemeyecektir. DSP, 90'lı yılların ilk yarısında beklenen etkiyi doğurmamış; 1991 seçimlerinde %10.7 oy oranı ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin (SHP) gerisinde kalmıştır. Ancak, 1995 seçimlerinden önce SHP'nin CHP ile birleşmesi, DSP'nin oylarını % 14.6'ya yükseltecektir (Ahmad, 2012, s. 231). DSP, kurulduğu 1985 senesinden 1995'e gelen süreçte kendisinden beklenen sıçramayı 1999 seçimlerinde yapacak, %22.2 ile en çok oy alan parti olacaktır. 1999 seçimlerinden önce, 28 Şubat Darbesi sürecinde Refah-Yol hükümetinin düşmesinden sonra kurulan ANASOL-D hükümetinde koalisyon ortaklarından biri olan DSP, bu koalisyonda fazla etkin olamamış; bu koalisyon ihale yolsuzlukları iddiaları ile Mesut Yılmaz'ın istifası sonucunda 1998 senesi Kasım ayında dağılmıştır. Ecevit, koalisyon hükümetinde Başbakan yardımcısı olarak görev almıştır (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 435). Koalisyon dağıldıktan sonra, Yalım Erez'in azınlık hükümeti kurma çabaları sonuçsuz kalmış, uzun bir süre hükümet krizi yaşanmıştır (Akşin, 2007, s. 586).

Hükümet krizinin sonlanması ile DSP lideri Ecevit'in başkanlığında 61 milletvekili ile bir azınlık hükümeti kurulmuştur. Seçimler yapılana kadar ülke yönetimini devralan bu azınlık hükümeti, 18 Nisan 1999'a kadar görevde kalmış; ancak bu kısa süreçte ülke son derece yoğun bir gündemle baş başa kalmıştır. Ecevit'in bu süreçteki kriz yönetimi ve kendisini bir lider

olarak yeniden ve "başka bir biçimde" yaratması, 1999 seçimlerindeki başarıyı getirmiştir. Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın (2018, s. 443), bu azınlık hükümeti sürecinin önemini, "1999 başından 18 Nisan 1999 seçimlerine kadar sürecek 56. Ecevit Hükümeti, Ecevit'in siyasi tırmanışı açısından öngörülemeyen altın bir fırsat sunacaktı" ifadesiyle vurgular. Bu süreçte, PKK lideri Abdullah Öcalan bir operasyonla Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye getirilmiş, Ecevit bu dönemde "Kenya Fatihi" olarak anılmaya başlanmıştır (Kınıklıoğlu, 2000, s. 10). Ancak, bu lakap Ecevit'i 70'lerde keyifle üstlendiği "Halkçı Ecevit" ya da "Karaoğlan" yakıştırmaları gibi mutlu etmemiş, 99 seçimlerine hazırlık sürecinde düzenlenen DSP mitinginde bir seçmenden elindeki "Kenya Fatihi" yazılı pankartı indirmesini istemiştir (Akar ve Dündar, 2004). Esasen, "Kıbrıs Fatihi" yakıştırmasını da bir önceki bölümde ifade edildiği üzere, demokrasilerde ancak halkın kahraman olabileceğini belirterek reddetmişti.

Ahmad (2006, s. 222), Ecevit'in 70'lerdeki siyasi konumunu terk edip 90'ların siyasi konjonktürü ile bambaşka bir profile büründüğünü ve bu dönüşümün onu halktan uzaklaştırırken iktidara yaklaştırdığını şu sözleri ile belirtir:

> *Ecevit kendini ateşli bir milliyetçi olarak yeniden yaratmış ve solculuğunu bir kenara bırakmıştı… Ecevit'in seçim başarısı solun başarısı değildi, Ecevit artık 1970'lerde yaptığı gibi sistemi değiştirmekten bahsetmiyordu, kendini Avrupa'daki solcu eğilimle de özdeşleştirmiyordu.*

Ecevit'in 70'li yılların halkçılığından 90'lı yılların milliyetçiliğine savruluşu dönemin ruhundan ve siyasal konjonktüründen bağımsız açıklanamaz. 1980 darbesi, 1970'lerin ülkücü-devrimci kutuplaşmasını silmiş, sağ ve sol ideolojilerin önüne büyük bir set çekmişti. Bu ideolojik iklimin ortadan kalkması, 80'li yılların apolitizasyon süreci ile sürerek, 1987 seçimlerinden sonra nispeten normalleşen siyasal ortamın bambaşka bir ideolojik eksende yeniden kurulmasına şahitlik etmiştir. 90'lı yılların iki temel ideolojik aksı, siyasal İslam ve Kürt hareketi etrafında şekillenmiştir. Bununla birlikte, 90'lı yılların 70'lerle en temel benzerliği koalisyonlar dönemi olmasıdır (Kongar, 2006, s. 277). Ayşen Uysal (2016, s. 14), 90'lı yılları krizlerle yönetme anlayışı, kırılgan koalisyonlar ve kutuplaşmış toplum yapısı özellikleriyle karakterize eder. Bu bakımdan, 90'ların 70'lerden en önemli farkı kutuplaşmanın zemininin ideolojik olmaktan çıkarak, etnik kimlikler ve inanç kimlikleri gibi kültürel çatışmalara kaymasıdır. Ecevit, 70'lerde CHP ile sürdürdüğü halkçı çizgisini DSP ile daha milliyetçi bir çizgiye oturtmuş, ortamın baskın siyasal akımlarının ve kutuplaşma dinamiklerinin etkisinden sıyrılamamış; bu bakımdan, Ahmad'ın da belirttiği üzere kamuoyu 90'lı yıllarda başka bir Ecevit ile tanışmıştır. Ecevit'in 90'larda ayrı bir baş çekmesinin solun oylarını böldüğüne dönük eleştiriler de yapılmıştır. Örneğin, Emre Kongar (2006, s. 39),

"Ecevit, Demokratik Sol Parti adı altında, CHP'den hangi ideolojik ilkelerde ayrıldığı belli olmayan bir 'ayrı parti' olayını sürdürmekte kararlı gözükmekteydi" ifadesi ile iki siyasal çizginin çok benzer bir zeminde siyaset yaptığını belirterek; birleşmenin daha verimli olacağını savunmuştur. Ancak, Ecevit'in DSP'si ayrı bir sosyal demokrat parti olarak çok belirgin bir ideolojik renk taşımamakla birlikte; Ecevit, CHP'deki çizgisinden ayrı bir siyasal çizgiye yönelmiştir.

Ecevit'in 90'lı yıllarda sol düşünceler ile rabıtasını keserek giderek milliyetçi bir profile bürünmesi, DSP'nin her ne kadar parti programı demokratik sol'a dayandırılsa da partinin yönetilme biçiminin Ecevit'in tek adamlığına dayanması birçok siyasi tarihçinin ortaklaştığı bir görüştür. Tanıl Bora (2017, s. 593), DSP'nin Ecevit'in karizması etrafında örgütlenen tipik bir lider partisi olduğunu kayıtlarken; Emin Alper (2007, s. 212), bu durumu şu sözleriyle ifade eder:

> *Kendisi siyasal olarak yasaklıyken eşine kurdurduğu Demokratik Sol Parti'yi, tabandan örgütlenmiş, kitleyle bire bir temas kurma yeteneğine sahip gerçek bir kitle partisi olarak teşkilatlandırmayı tasarladı. Ancak birkaç ay sonra ortaya çıkan, neredeyse örgütü olmayan, Ecevit'in iktidarının asla sorgulanmadığı, yönetim içinde yükselen herkesin hızlı rotasyonlarla ayağının kaydırıldığı bir tek adam partisiydi… Ezelden beri taşıdığı milliyetçilik, solcu ve antiemperyalist niteliğini kaybettikçe, Sovyetler'in çöküşü sonrası hortlamaya başlayan bir neo-Turancılıkta ifadesini bulan bir şovenizm halini aldı. Kendisini sağcı ya da solcu olarak görmeyen, yaşayışıyla muhafazakâr, militan olmadan laik ya da şeriatçı olmadan Müslüman bir kitlenin, bir başka deyişle bu memleketin ortalamasının siyasi önderi olmayı hedefledi.*

Ecevit'in Başbakanlık koltuğunda oturduğu 1999-2002 arasında süren ANASOL-M (DSP-ANAP-MHP) hükümetinin kurulma süreci sıkıntılı geçmiştir. Ecevit'in bireysel yaşamı kadar siyasi kariyerinin de ortağı olan Rahşan Ecevit, MHP ile yapılacak bir koalisyonu içine sindirememişti. 15 Mayıs 1999'da, "Çocukları, gençleri örgütlediler, baskı altına aldılar. Hatta silahlandırdılar. 'Ya bizden olacaksın, ya canından' dediler. Yıllarca sayısız can yaktılar, canlar aldılar. Bunların acısını unutmak kolay mı?" sözleriyle koalisyonu zora sokan Rahşan Ecevit, MHP'lilerin resmi bir özür beklemesine rağmen bu özrü dilemedi, ancak koalisyon yine de kuruldu (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 447). Rahşan Ecevit'in Bülent Ecevit'in sosyal demokratlığından yola çıkarak tedirgin olması bir yana, Ecevit bu 3 sene içerisinde koalisyonu ve ülkeyi yönetirken giderek "sağa" meyledecektir.

80'li yıllarda başlayan ve 90'lı yılların başat problemi haline gelen Kürt sorunu, PKK'nın terör eylemlerini sürdürmesi nedeniyle sivil yurttaşları, toplumsal barışı olduğu kadar devletin güvenliğini de hedef alan bir problem olmuştur (Arat, 2016, s. 388). Ecevit, bu sorun ile ilk

olarak azınlık hükümetinin Başbakanı olarak yüzleşmiş, Öcalan'ın ülkeye getirilmesi operasyonu ile kamuoyunda büyük bir prestij yakalamıştır. 16 Şubat 1999'da, Kenya'da Yunan Elçiliği'nde misafir edilirken tutuklanan Öcalan, ABD'nin de desteklediği bir operasyonla Türkiye'ye teslim edilmiştir (Bozarslan, 2006, s. 373). Pek çok siyasi tarihçi, bu sürecin Ecevit'in devlet adamı imajını daha da parlattığı yorumunda birleşmektedir (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 443). Ecevit, Kürt sorununa baştan beri SHP'den çok farklı bir temelde yaklaşmış, bir insan hakları sorunu ve sosyo-kültürel bir sorun olmaktan ziyade bir geri kalmışlık/feodalite sorunu olarak görmüştür. Bu bakımdan, 90'ların ilk yarısında SHP'yi "PKK'yı meclise taşımakla" suçlamıştır. Bora (2017, s. 593), "Ecevit'in ulusalcılığı, özellikle Kürt sorunu bağlamında gayet reaksiyonerdir, vasati Türk milliyetçiliğinin şiddetli tehdit algısıyla belirlenir" ifadeleriyle, Ecevit'in 90'lardaki devlet adamı reflekslerine vurgu yapar.

2 Mayıs 1999, Ecevit'in "devlet adamlığı"nın ortaya çıktığı ikinci bir olaya sahne olmuştur. Başörtülü milletvekili Merve Kavakçı, meclise yemin etmek için geldiğinde, 90'ların temel meselelerinden bir diğeri olan siyasal İslam ya da başörtüsü sorunu alevlenir (Akşin, 2007, s. 591). DSP'li vekiller mecliste daha önce görülmemiş bir protesto örneği olan gürültü eylemleri ile Kavakçı'nın yeminini engellemek isterler. Tam bu sırada, Ecevit kürsüye çıkarak 90'lar tarihine geçen önemli konuşmalarından birini yapmıştır: "Burası devlete meydan okunacak yer değildir. Lütfen bu hanıma haddini bildiriniz" (Erdim, 2014). Olay, Kavakçı'nın Meclisi terk etmesi ve kısa süre içerisinde vekilliğinin iptal edilmesi ile kapatılır. Ecevit, her ne kadar siyasal İslam'a karşı son derede tavizsiz ve katı bir duruş sergilese de alternatif Sufi akımlara sempati beslenmiştir. Ecevit'in Fethullah Gülen liderliğindeki Gülen hareketine sempatisi de pek çok farklı tarihçi tarafından dile getirilmiştir. Bu bakımdan, kendi ifadesiyle "gerici" ile "inanan"ı ayırt eden, "inançlara saygılı laiklik" olarak formüle ettiği görüşe yaslanarak, kamusal alanda başörtüsünü devletin güvenliğine yönelik bir tehdit olarak değerlendirirken İslam'ın Ortodoks olmayan biçimlerine sempati duyabilmiştir (Bora, 2017, s. 593). 90'ların en temel iki sorunu olan siyasal İslam ve Kürt meselesinin mikro yansımaları olarak Kavakçı olayı ve Öcalan'ın yakalanışı, Ecevit'in milliyetçi söylemlere yaslanan devlet adamı imajını parlatan, siyasi krizlerin fırsatlara çevrildiği momentumlar olarak değerlendirilebilir. Ecevit popülizmi, bu bakımdan 90'larda halkçı popülizmden şovenist milliyetçi bir popülizme evrilmiştir. Ebru Deniz Ozan (2015, s. 679), Ecevit'in bu süreçteki konumunu şu sözleriyle özetlemiştir: "Gerek Kürt sorunu konusunda gerekse de 28 Şubat darbesinde ordunun rolünü olumlayan tavrıyla artık halkın kahraman siyasetçisi değil devletin muteber siyasetçisiydi."

Ecevit'in "devletin muteber siyasetçisi" olduğu üçüncü bir olay ise, esasen sol düşüncelerle rabıtasını nasıl kesmiş olduğunu gösteren bir olay olan "Hayata Dönüş Operasyonu"dur. 1999 senesinde, uzun süredir hükümetin gündeminde olan cezaevlerinde koğuş sisteminin terk edilerek "F Tipi" hücre sistemine geçilmesi projesi siyasi suçluları hareketlendirmiştir. Devlet, bu sistemi hapishanelerin örgüt yuvalarına döndüğü iddiaları ile savunurken; mahkûmlar ise aralarındaki iletişimi kesmeye çalışan, insan haklarına aykırı bir tecrit sistemi olduğuna inanmaktadır. Koalisyon hükümeti bu uygulamadan geri adım atmayınca, pek çok cezaevinde açlık grevleri, daha sonrasında süresiz ölüm oruçları başlar (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015, s. 837). Ecevit'in uygulama konusundaki kararlı duruşu ise yazılı basında şu şekilde haberleştirilir:

> *Ecevit: "Bilindiği gibi, şimdiye kadar koğuş sistemi büyük ölçüde silahlı karargâhlar haline gelmişti. Devletin otoritesi tamamen yok edilmek isteniyordu. Hiçbir devlet, buna ilelebet katlanamazdı. Onun için F Tipine geçmekte kararlıyız" (Hürriyet, 06.07.2000).*

19 Aralık 2000 tarihinde, eş zamanlı olarak ölüm oruçlarının sürdüğü birçok cezaevine operasyon yapılarak operasyon sırasında daha önce kullanılmamış kimyasal maddeler ile mahkûmlara müdahale edilmiştir. Olaylar sırasında, 28 mahkûm yaşamını yitirir. Yanarak kalıcı hasar gören birçok mahkûm ise, hastanelerde uygulanacak tedaviyi reddeder. Müdahale sırasında gaz bombaları ve ateşli silahların kullanılması insan hakları örgütlerinin yoğun tepkisi ile karşılanmıştır (Parlak, 2018, s. 191). Öte yandan Başbakan Ecevit'in operasyonun çok başarılı olduğunu söyleyerek güvenlik görevlilerini kutlaması, demokratik kamuoyunda büyük bir hayal kırıklığı yaratmış, bir kere daha halktan uzan devlete yakın görev adamı profilini perçinlemiştir.

Ecevit'in ortak aday olarak önerdiği dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile 19 Şubat 2001'de düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) yaşadığı ve siyasi hayata anayasa kitapçığı krizi olarak geçen olay ise, DSP için sonun başlangıcı olmuştur. 1999'dan beri üzerine titrediği devlet adamlığı, devletin en tepesindeki kişi olan Sezer ile yaşadığı "beklenmedik" tartışmada, -üstelik Cumhurbaşkanı olarak kendisinin önerdiği ve muhtemelen "kolay idare edilebilecek bir insan" olarak gördüğü- büyük hasar almıştır (Akşin, 2007, s. 595). Sezer, Devlet Denetleme Kurulu'nun (DDK) statüsü ve yetkisi üzerinde gerçekleşen tartışmada, hükümetin bazı yolsuzlukları politik nedenlerle örtbas ettiğini ima ederek Başbakan Ecevit'in önüne anayasayı fırlatması devlet ricali içerisinde o güne kadar yaşanmamış büyük bir krizdir (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2017, s. 839). Bu siyasi krizin tetiklediği bir ekonomik kriz, 1999'da yaşanan büyük deprem felaketinden sonra hasar alan ekonomiyi daha da kötü bir hale

getirmiştir. Tüm bunlara, 2002'de 77 yaşında olan Ecevit'in sağlığı ile ilgili basında yer alan spekülatif haberlerin yarattığı etki de eklenince gidişat daha da kötüleşir. Ecevit'in sağ kolu olarak bilinen Hüsamettin Özkan ve yanına aldığı 62 vekilin DSP'den ayrılmasıyla parti iyice kan kaybeder (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 560). Bu tablo altında, 2002 seçimlerinde büyük bir hezimet yaşayan DSP, siyasal tablodan silinmiştir. Ecevit, 2004'te DSP Genel Başkanlığı'ndan ayrılarak siyasete, 2006 senesinde ise yaşama veda etmiştir.

5. SONUÇ

Türkiye'nin 70'li ve 90'lı yılları, politik şiddet olgusuyla bütünleşen, kırılgan koalisyonların, ekonomik krizlerin ve siyasal istikrarsızlıkların başat olduğu dönemlerdir. Bu dönemlerde ülkede toplumsal kutuplaşma doruk noktasına çıkmış, 70'li yıllarda ideolojik sağ-sol hizipleşmesi, 90'lı yıllarda ise laik-dindar, Alevi-Sünni, Kürt-Türk gibi kültürel ayrımlaşmalar yaşanmıştır. Bu hassas dönemlerin iki evresinde de farklı siyasal partiler ile ancak aynı siyasal yönelim içerisinde politika yapan Ecevit, iki dönemin Başbakanı ve siyasetçisi olarak farklı siyasi profiller çizmiştir. Her ne kadar kendisini her zaman sağdan ve marjinal soldan ayırarak sosyal demokrasi çizgisinde tanımlasa da, bu çizgi 70'lerde daha belirgindir.

Ecevit, 70'li yıllarda ülkeyi kasıp kavuran sağ-sol çatışması ve solun -1960'larda Türkiye İşçi Partisi (TİP) deneyiminde parlamentoda görünür olabildiği bir deneyim de bulunmakla birlikte- esasen sokakta oldukça güçlü olmasıyla dönemin ruhu içerisinde kendisini sosyal demokrasi içerisinde konumlandırmıştır. Bu bakımdan, CHP'yi kuruluş dönemi felsefesinden uzaklaştırarak elitlerin partisi olmaktan çıkarıp halkın partisine dönüştürmüştür. Halka yakın, halka doğru bir siyasetin içerisinde olması sadece Ecevit'in sosyal demokrat kimliği ile açıklanamayacak olup dönemin siyasal konjonktürü ile ilgilidir. Ayrıca Ecevit, bu dönemde halkçı popülist bir siyaset anlayışı izlemiştir. Ecevit, 70'lerde CHP Genel Başkanı olarak, "Karaoğlan" lakabıyla halkla kurduğu samimi iletişimle popüler bir lider haline gelmiştir. "Toprak işleyenin, su kullananındır" gibi söylemleriyle emekçi ve köylü sınıflarının beklentilerine yanıt vermeyi amaçlamış ve halkçı politikalar izlemeyi savunmuştur. Bu yönüyle popülist bir siyaset anlayışını benimsemiş, ancak aşırı gördüğü sol söylemler yerine sosyal adaleti öne çıkarmaya odaklanmıştır. Ecevit'in popülizmi, halkın çıkarlarını gözeten bir anlayış ile kendi ifadesiyle "marjinal" olmayan bir yaklaşım arasında dengede kalmaya çalışan bir model olarak değerlendirilebilir.

70'ler solun parlamentoda olduğu kadar sokakta da çok güçlü olduğu bir dönemdir. Bu atmosfer içerisinde Ecevit de CHP'sini ve bir lider olarak kendisini kısmen temkinli de olsa alabildiğine sola yaklaştırmıştır. Temkinlidir çünkü *Ortanın Solu* anlatısında geliştirdiği üzere

marjinal olarak tanımladığı Marksist sol akımlara son derece mesafelidir. Ancak parlamentoda yalnızdır çünkü marjinal tanımladığı tüm akımlar sokak siyaseti içerisinde aktiftir. Nitekim özellikle 1977'de kurulan cephe hükümetleri deneyimlerinden görüldüğü üzere, Ecevit'in önünde koalisyon ya da dayanışma gerçekleştireceği fazla bir seçenek yoktur. Bu bakımdan, sağın tüm hiziplerinin kolaylıkla bir araya gelip konsolide olabildiği bir dönemde Ecevit, parlamentoda solun *tek adamı* görünümündedir. Dönemde başka bir sosyal demokrat partinin olmayışı da Ecevit'i biricikleştirmekte, sokakta giderek güçlenen, pek çok farklı fraksiyon ya da örgüt ile temsil edilen sol, parlamentoda sadece Ecevit'in CHP'si üzerinden temsil edilmektedir. Bu bağlamda, Kanlı 1 Mayıs olaylarındaki tutumu, siyasi suikast tehlikesi altında seçim propagandalarına devam etmesi, derin devletin varlığına cesaretle işaret etmesi gibi pek çok örnekte görüldüğü üzere Ecevit solun meclisteki tek umudu olmuştur.

90'lı yıllara gelindiğinde ülke bambaşka bir sosyo politik çehreye bürünmüştür. 1980 darbesi ülkücü sağ ve devrimci sola büyük bir set çekmiş; aradan sıyrılan siyasal İslam giderek daha büyük bir tabana yayılarak güç kazanmıştır. Bu dönemde, Kürt milliyetçiliği de kendisini sosyalist soldan ayırarak ayrı bir milliyetçi çerçeve içerisinde siyasal bir hat oluşturmuştur. Siyasal konjonktürü 70'lerden ayrılan 90'larda, her bir ayrı hat kendisini ayrı partiler üzerinden örgütlemiş; sosyal demokrasi ise CHP, SHP ve Ecevit'in DSP'si üzerinden organize olmuştur. Her ne kadar SHP bir süre sonra CHP'ye katılmış olsa da, Kürt sosyalistleri ve sosyal demokratlarının ayrı bir yol oluşturmasıyla sol çok parçalı bir yapıya bürünmüş; Ecevit 70'lerdeki *tek adam*lığını yitirmiştir. Siyasal İslam'ın güçlenmesi ile Ecevit giderek daha katı bir laiklik çizgisine oturmuş, Kürt siyasal hareketinin güçlenmesi bir diğer yönüyle PKK terörünün de tırmanmasıyla kendisini 70'lerdeki popülist milliyetçiliğinden daha rijit bir milliyetçi çizgiye yerleştirmiştir. Bu konumlanmalar, Merve Kavakçı'nın yemin krizi, Öcalan'ın yakalanışı, Hayata Dönüş Operasyonu gibi olaylardaki tutumlarında açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Bu bakımdan, 70'lerde halkın Karaoğlan'ı olarak anılan Ecevit, 90'lı yıllarda giderek daha çok devletin Başbakanı olarak konumlanmış, devlet adamı kimliği ön planda olmuştur. Bu bakımdan, çalışmada vurgulanmak istenilen nokta, siyasetçilerin siyasal profilleri ve liderlik özelliklerinin dönemin ruhundan ayrıştırılarak anlaşılamayacağıdır. Ortanın solundan demokratik sola kendisini her bakımdan sosyal demokrat olarak konumlandıran bir siyasetçinin iki farklı tarihsel dönemde iki farklı kimliğe bürünmesi, ancak dönemin sosyo politik konjonktürü ve döneme karakteristiğini veren olaylar üzerinden analiz edilerek açıklanabilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ahmad, F. (2006). *Bir kimlik peşinde Türkiye* (S. C. Karadeli, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (11. Basım, Y. Alogan, Çev.). Kaynak Yayınları.

Akar, R & Dündar, C. (2008). *Ecevit ve gizli arşivi.* 1.Baskı. İmge Kitabevi.

Akar, R. & Dündar, C. (2006). *Karaoğlan*. 7. Baskı. İmge Kitabevi.

Akar, R. (Yön.), ve Dündar, C (Haz.). (2004). *Karaoğlan Belgeseli 5. Bölüm*. https://www.youtube.com/watch?v=jcyARktdQ1A

Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi.* İş Bankası Kültür Yayınları.

Alper, E. (2007). Bülent Ecevit. İçinde T. Bora & M. Gültekingil (Ed.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt 8, Sol,* (ss. 202-222). İletişim Yayınları.

Arat, Z. (2016). İnsan hakları ve Türkiye. İçinde M. Kabasakal (Ed.). *Türkiye'de siyasal yaşam, dün bugün yarın*, (ss. 373-398), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aydın, S. & Taşkın, Y. (2018). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. (6. Basım). İletişim Yayınları.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. İletişim Yayınları.

Bozarslan, H. (2006). Kürtler ve Türkiye devleti. İçinde R. Kasaba (Ed.). *Türkiye Tarihi 1839-2010*, (ss. 353-378). Kitap Yayınevi.

Börklüoğlu, L. (2020). *Tanzimat'tan günümüze Türk siyasal hayatı*. Dora Basım Dağıtım.

Çavdar, T. (2019). *Türkiye'nin demokrasi tarihi*. İmge Kitabevi Yayınları.

Çolak, M. (2016). *Bülent Ecevit- Karaoğlan*. İletişim Yayınları.

Dinler, V. (2020) Yangın Yeri, Katliam: Maraş ve Çorum, İçinde M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1970'li yılları*, (ss. 671-689). İletişim Yayınları.

Erdim, Z. (2014, Aralık 16). Merve Kavakçı meclise başörtüsü ile girince. *Bianet*. https://bianet.org/yazi/merve-kavakci-meclise-basortusuyle-girince-160817.

Erdoğan, N. (1998). Demokratik soldan Devrimci yol'a: 1970'lerde Sol popülizm üzerine notlar. *Toplum ve Bilim*, s.78, 22-38.

Gaytancıoğlu, K. (2013). *Politik liderlik ve bir politik lider olarak Bülent Ecevit* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hocaoğlu, K. (2023). 1965'ten 1980'e Cumhuriyet Halk Partisi ve Ortanın Solu. İçinde E. K. Selçuk (Der). *Kuruculuktan Daimi Muhalefete CHP'nin 100 Yılı*, (ss. 115-147). İletişim Yayınları.

Hürriyet. (2000, Aralık 6). Ecevit: F tipinde kararlıyız. https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/politika-haberleri/ecevit-f-tipinde kararliyiz_ID344587/.

Kemahlı Garipoğlu, F. (2023). Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Hegemonya ve Siyasi Mücadelede Sosyal Demokrasi Arayışları. İçinde A. S. Şanlı (Ed.). *Erken Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de Siyasal İdeolojiler: Kavramlar, Fikirler, Partiler*, (ss. 121-145). Nika Yayınevi.

Kınıklıoğlu, S. (2000). Bülent Ecevit: The transformation of a politician. *Turkish Studies, 1* (2), 1-20, http://dx.doi.org/10.1080/1468384000872123.

Koloğlu, O. (2001). *Kim bu Ecevit.* Boyut Yayınları.

Kongar, E. (2006). *21. yüzyılda Türkiye*. (38. Basım). Remzi Kitabevi.

Konuralp, E. (2022). On Bülent Ecevit and the Ottoman-Republican contention: a Kemalist hardliner or a mediator? *Turkish Historical Review*, 13, 122-140, https://doi.org/10.1163/18775462-bja10038.

Kurt, S. (2002). *Bir Karaoğlan hikâyesi Bülent Ecevit*. Birey Yayıncılık.

Ozan. E. D. (2015). İki darbe arasında kriz sarmalı. İçinde G. Atılgan, C. Saraçoğlu & A. Uslu (Ed.). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat*ı, (ss. 657-746). Yordam Kitap.

Özdemir, C. O. (2020). Yetmişli yıllarda halkçı ve halktan siyaset. İçinde Kaynar M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1970'li yılları*, (ss. 329-338). İletişim Yayınları.

Parlak, C. (2018). *Türkiye'de siyasal hayat ve cezaevleri: hayata dönüş operasyonları üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saraçoğlu, C. & Yeşilbağ, C. (2015). Minare ile inşaat gölgesinde. İçinde G. Atılgan, C. Saraçoğlu & A. Uslu (Ed.). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat*, (ss. 871-957). Yordam Kitap.

Sezer Şanlı, A. (2020). İşçinin Emekçinin Bayramı'ndan 'Kanlı 1 Mayıs'a, İçinde M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1970'li yılları*, (ss. 563-581). İletişim Yayınları.

Smith, S. N. (2016). Introduction to "Artistic awakening in Ankara," "The artist and politics," and "The burden of the intellectual" by Bülent Ecevit. *ARTMargins, 5* (1), 108-120, https://doi.org/10.1162/ARTM_a_00134.

Tarhan. C. (2019). *Bülent Ecevit ve Türk dış politikası.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekin, E. (2021). *70'li ve 90'lı yıllar Türkiye'sinde siyasi ve toplumsal bir olgu olarak politik şiddet* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uysal, A. (2016). *İsyan şiddet yas. 90'lar Türkiye'sine bakmak*. 1. Baskı. Dipnot Yayınları.

Yaşlı. F. (2020). *Halkçı Ecevit: Ecevit, ortanın solu. CHP (1960-1980)*, 1. Baskı. Yordam Kitap.

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (7. Basım, Y. S. Gönen, Çev.). İletişim Yayınları.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 244-268

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 18.04.2025

İDEOLOJİK HASIMDAN STRATEJİK MÜTTEFİKE SOĞUK SAVAŞ SONRASI ULUSLARARASI SİSTEMDE SUUDİ ARABİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ

Engin KOÇ [1]
Besra TOKTAŞ [2]

Öz

Bu çalışma Ortadoğu'da bölgesel güç olmaya çalışan petrol zengini Suudi Arabistan ile uluslararası politikada giderek yükselen bir küresel güç haline gelen Çin'in, Soğuk Savaş sonrası ilişkilerini ele alacak ve iki devlet arasındaki ilişkiler Neo-Realist Perspektif ve Güney-Güney İşbirliği bağlamda analiz edilecektir. Özellikle 1970'li yıllarda dünya düzeninde meydana gelen radikal değişimler ve bunu takiben 2000'li yıllarda ortaya çıkan siyasal ve yapısal krizler, Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Çin'in 1990 sonrasında artan enerji ihtiyacı, petrol ithalatına bağımlı bir ülke haline gelmesine neden olmuş ve bu durum Çin-Suudi Arabistan ilişkilerini şekillendirmede önemli bir faktör olmuştur. 11 Eylül 2001 saldırıları ve ABD'nin bölgedeki sert politikaları ve İran'ın Körfez'de artan etkisi ile birlikte Çin, sadece ekonomik bir paydaş değil aynı zamanda stratejik bir aktör olarak da bölge ülkeleri tarafından algılanmaya başlanmıştır. Çin'i iç işlerine karışmayan ve güvenilir bir ortak olarak değerlendiren Riyad farklı alanlarda da ilişkileri güçlendirmiştir. Bu alanların başında ise siyasi ilişkiler gelmektedir. Bu anlamda, gerek uluslararası politika gerekse bölge politikalar açısından önemli bir dönüm noktası olan Arap Baharı iki ülke ilişkileri açısından oldukça önemli bir dönem olmaktadır. Bu çalışmada, 1990 sonrası giderek artan Çin-Suudi Arabistan ilişkileri, Soğuk Savaş sonrası uluslararası politika, 11 Eylül saldırılarının iki ülke ilişkilerine etkisi, Arap Baharı, halk hareketleri ve bölgede ortaya çıkan yeni siyasal dinamikler, Neorealist bağlamda analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çin, Suudi Arabistan, Çin-Suudi Arabistan İlişkileri, Neorealizm.

Jel Kodları: F590, F510, F53.

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-posta: engin.koc@btu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3682-8718
[2] Doktora Öğrencisi. Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-posta: besratok@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5292-5521

Atıf/Citation
Koç, E. & Toktaş, B. (2025). İdeolojik hasımdan stratejik müttefike soğuk savaş sonrası uluslararası sistemde Suudi Arabistan-Çin ilişkilerinin analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 244-268.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

FROM IDEOLOGICAL FOE TO STRATEGIC ALLY: AN ANALYSIS OF SAUDI ARABIA-CHINA RELATIONS IN THE INTERNATIONAL SYSTEM AFTER THE COLD WAR

Abstract

This study will examine the relations between oil-rich Saudi Arabia, which strives to be the dominant power in the Middle East, and China, which is gradually becoming a rising global power in international politics, in the post-Cold War period. The relations between the two will be analyzed through the lens of Neo-Realist Perspective and South-South Cooperation. The radical changes in the world order in the 1970s and the subsequent political and structural crises in the 2000s have significantly impacted the relations between China and Saudi Arabia. The fact that China became an oil-import-dependent country with its increasing energy needs after 1990 has been an important factor in shaping the relations between China and the Arab Gulf countries. After the 11 September 2001 attacks and the harsh policies of the US in the region, as well as the increasing influence of Iran in the Gulf, China has been perceived by countries in the region not only as an economic stakeholder but also as a strategic actor. Riyadh, considering China as a reliable partner that does not interfere in its internal affairs, has strengthened relations in various areas, with political relations being at the forefront. In this sense, the Arab Spring period, which is a significant turning point for both international and regional politics, is also crucial in terms of the relations between the two countries. This study will analyze China-Saudi Arabia relations, which gradually increased after 1990, within the context of post-Cold War international politics, the impact of the 9/11 attacks on the relations between the two countries, the Arab Spring, popular movements, and the new political dynamics emerging in the region from a Neo-Realist perspective.

Keywords: China, Saudi Arabia, China-Saudi Arabia Relations, Neorealizm.

Jel Codes: F590, F510, F53.

1. GİRİŞ

İkinci dünya savaşından sonra ABD ve SSCB gibi güçlü aktörler pozisyonlarını koruyarak yeni dünya düzeninin belirleyicileri olarak uluslararası siyaset sahnesinde yerini almıştır. ABD ve SSCB'nin iki kutuplu yapının liderleri olarak ortaya çıkması "Soğuk Savaş" denen süreci başlatmıştır. ABD ve SSCB'nin karşıt siyaset izlemesinden dolayı Doğu-Batı arasındaki ayrım giderek artmıştır. Bu dönemde ABD'nin Batı ülkelerini kendi güvenlik şemsiyesi altına almasına karşılık SSCB'nin de Doğu ülkelerinde nüfuz alanını genişletmek istemesi dünyayı Doğu ve Batı Bloku olmak üzere ikiye ayırmıştır. Çin, başlangıçta Doğu Bloğu'nda yer alsa da, zamanla siyasi çıkarları doğrultusunda yönünü Üçüncü Dünya ülkelerine çevirmiştir. Çin, 1955 Bandung Konferansı ile Doğu-Batı dışı ülkelerle, özellikle iki kutuplu sistemin dışında kalan ülkelerle temas kurma fırsatı bulmuştur. Ancak Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) kurulduğu yıldan Çin ve Suudi Arabistan'ın diplomatik ilişkilerini resmileştirdiği 1990 yılına kadar olumlu bir etkileşim yaşanmamıştır. İlişkilerin gelişmemesinin önünde belli başlı faktörler vardır. Bunlar Suudi liderler katı bir şekilde anti-komünist ve Çinli liderlerin Körfez monarşilerini Batı emperyalizminin kalıntıları olarak görmesidir. Bir başka etken de Soğuk Savaş döneminde oluşturulan kutuplaşmadır (Fulton, 2020, s.3). Mao'nun 1949'daki devrimi ve sonrasında Milliyetçi Çin ile Komünist Çin arasında başlayan iç savaş, Çin tarihinde bir dönüm noktasıydı. İç savaş sonrası Tayvan, Çin Cumhuriyeti olarak varlığını sürdürürken, Mao'nun

egemenliğindeki topraklar Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) oldu. Tayvan'ın uluslararası alanda tanınması ve Mao'nun izolasyon siyaseti, Suudi Arabistan'ın Tayvan'la ilişkiler kurmasına yol açtı, bu da ÇHC ile ilişkilerin gerilemesine neden oldu. İlişkilerin gerilemesinin bir başka sebebi de 1960'lı yıllarda Çin'de başlayan Kültür Devrimi ve Umman'da meydana gelen monarşi karşıtı ayaklanma ve direniştir. Çin'in monarşi karşıtı gösterilere destek vermesi Suudi Arabistan'ı rahatsız etmiştir. Buna karşılık Suudi Arabistan, 1971'de ÇHC'nin Birleşmiş Milletler'e kabul edilmesine karşı oy kullanmıştır. Bu duruşuyla ÇHC'ye karşı oy kullanan tek Arap ülkesi oldu ve Çin propagandasını krallıktan uzak tutmak için 1972'de Çin'e karşı bir ticaret yasağı başlatmıştır. Zamanla diğer Körfez ülkeleri Çin ile yakınlaşırken, Suudi liderler Çin'in Arap Yarımadası'nda mümkün olduğunca daha az bulunması gerektiği kanısındaydı. Suudi Arabistan'ın bu duruşu 1980'lerin başında İran-Irak Savaşı'nın Körfez düzenini bozmasıyla değişmeye başlamıştır (Fulton, 2020, s.3).

Mao'nun Kültür Devrimi (1966-1976), Çin'in iç politikasında olduğu kadar dış ilişkilerinde de değişim yaratmıştı. Kültür Devrimi'nden ötürü Çin dışa kapalı bir siyaset izlemiştir. Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerinin düşük bir profilde ilerlemesinin nedeni ise Suudi Arabistan'ın geleneksel güvenlik sorunlarından ve bu sorunlardan ötürü ABD ile olan ittifakından kaynaklanıyordu. Bu güvenlik sorunlarının başında 1979'dan sonra başlayan İran tehdidi, rejim güvenliği ve petrol ticaretinin açıklığıydı. Suudi Arabistan ve ABD arasındaki yakınlaşma 1930'lardan sonra Suudi Arabistan'da zengin petrol yataklarının keşfedilmesiyle başlamıştır. ABD'nin 1920'lerden sonra petrol ihtiyacının giderek artması Riyad ve Washington'u daha da yakınlaştırmıştır. Ekonomik temelli başlayan ilişkiler 1944 yılında ikilinin ortak olarak işlettiği ARAMCO petrol şirketinin kurulmasıyla önemli bir boyut kazanmıştır. Riyad'ın petrolle kazandığı prestij ABD ile ilişkilerinde belirleyici unsur olmuştur. Özellikle Riyad'ın dış politika önceliği olan rejim bekası ve sürekli olarak rejim bekasına yönelik algıladığı iç ve dış güvenlik tehditleri bertaraf etmek için Soğuk Savaş boyunca ABD ile ilişkilerini sıkı tutmuştur. İki kutuplu dünya sistemi boyunca Suudi Arabistan Batı bloğu ile aynı kampta yer almıştır. Bu dönemde ABD için Suudi Arabistan komünizmin Ortadoğu bölgesine yaymasını önlemede kilit rol oynamasına karşılık Suudi Arabistan için ise ABD sosyalist oluşumların etkisini ülkesine ve yakın coğrafyasına yaymasını engellemede oldukça iyi bir müttefikti (Yetim, 2023, s.195).

Güvenlik kaygıları nedeniyle ABD ile ilişkilerini sıkı tutan ve komünist ile sosyalist oluşumlara mesafeli duran Riyad komünist Çin'in geleneksel tutumunu değiştirerek dış dünyaya entegre olmaya çalışmasıyla iki ülke arasındaki ilişki zamanla ideolojik hasımdan stratejik müttefikliğe

doğru evrilmiştir. Çin'in dış dünyaya açılma çabaları ve Ortadoğu'daki siyasi gelişmeler, Suudi Arabistan ile yeniden yakın ilişkiler kurmasının önünü açtı. Suudi Arabistan ile başlayan yakınlaşma Deng Xiaoping döneminde giderek gelişme kaydetmiştir. Deng'in 1978 yılında ilan ettiği "Reform ve Dışa Açılım Stratejisi ve Çin'in milli sanayisinin dış piyasaya girmesini hedefleyen 1979 tarihli Açık Kapı Politikası Suudi-Çin ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. İlişkilerin ivme kazanmasıyla iki taraf arasında 1985 yılında ilk resmi görüşme yapılmıştır. Yine bu dönemde Tiananmen Olayları ve Saddam Hüseyin öncülüğünde gerçekleşen Irak'ın Kuveyt işgali Suudi-Çin ilişkilerini şekillendiren önemli politik gelişmelerdir. Bu dönem aynı zamanda iki kutuplu dünya düzenin yani Soğuk Savaş döneminin bitmesine denk gelmektedir.

Soğuk savaş sonrası dönemde Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerinde Çin'in enerjiye olan ihtiyacı belirleyici etken olmuştur. Özellikle 1993'te Çin net petrol ithalatçısı konumuna gelmiştir. Çin ve Suudi Arabistan ilişkileri Çin'in artan enerji ihtiyacına ek olarak dünyada meydana gelen global ve teritoryal sorunların gölgesinde şekillenmiştir. Farklı ideolojilere sahip iki devletin ticari endişelerine stratejik güvenlik unsuru da eklenmiştir. Çin hükümeti için bu stratejik güvenlik unsurlarının en başında Ortadoğu coğrafyasında ortaya çıkan radikal örgütlerin Çin'deki Müslüman halkı motive etmesinden kaynaklanan endişelerdir. 11 Eylül 2001'de gerçekleşen saldırılar uluslararası ilişkilerde önemli bir değişim meydana getirmiştir. ABD'nin sert söylem ve Riyad nazarında güvenilmez politikaları ile İran'ın Körfez'de genişleyen nüfuz alanı Çin-Suudi Arabistan ilişkilerini başka bir boyuta taşımıştır. Kısaca ABD'nin bu dönemde izlediği siyaset Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerinin stratejik bir boyut kazanmasında etkili olmuştur. 2003 Irak işgalinden sonra ABD'nin bölgede prestij kaybetmesi asimetrik bir şekilde Çin'in hissedilebilir bir şekilde etkisini arttırmıştır. Öte yandan 2010 yılında Tunus'ta başlayan ve daha sonra Kuzey Afrika ve Ortadoğu coğrafyasında domino etkisi yaratan iktidar karşıtı kitlesel gösteriler Çin ve Suudi Arabistan için yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Uluslararası ilişkiler literatüründe Arap Baharı olarak adlandırılan bu süreç bölgesel ve küresel dengeleri değiştirerek birçok devletin dış politikasını revize etmesine neden olmuştur. Devrim niteliğindeki bu süreç Çin ve Suudi Arabistan ilişkileri için dönüm noktası olmuştur. Son olarak Çin'in dünya ticaretini etkileyecek büyüklükteki iki ayaklı "Bir Kuşak Bir Yol Girişimi" adlı projesi ve Suudi Arabistan'ın Vizyon 2030 dönüşüm projesiyle iki ülke birbirlerini güçlü bir şekilde destekleyerek uyum içinde hareket etmiştir.

Çin devlet başkanı Xi Jinping 2016'da Suudi Riyad'a seyahat etmiş ve bu seyahat sırasında ikili kapsamlı bir stratejik müttefikliğe doğru ilerleme kararı almıştır. Bu seyahati 2017'de Suudi

Kralı Salman bin Abdülaziz mukabil seyahati takip etti ve Kral Çin'in Bir Kuşak Bir Yol Girişimi projesine destek sunmayı onaylamıştır. Buna karşılık Çin de Suudi Arabistan'ın Vizyon 2030 programını destekleyerek hedeflediği ekonomik çeşitliliğe ulaşması için yardım teklifinde bulunmuştur. Böylece Çin ve Suudi Arabistan bu iki önemli projenin sinerjisiyle stratejik ilişkilerini güçlendirme iradesi göstermiştir. Bu çalışmada, Soğuk Savaş sonrası dönemdeki gelişmeler ışığında Suudi Arabistan ve Çin arasındaki ilişkiler, neorealist teori ve uluslararası sistemdeki Güney-Güney iş birliği perspektifinden analiz edilecektir.

2. TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE: NEO-REALİST PERSPEKTİF VE GÜNEY-GÜNEY İŞ BİRLİĞİ

Teori herhangi bir bilim dalıyla ilgili analitik ve sistematik bir düşünce ve yine o alanla ilgili mefhumları net bir şekilde tasvir etme fırsatı sunmaktadır. Ayrıca verilerin elde edilmesinde ve sınıflandırılmasında yanı sıra yeni verilerin araştırılmasına ışık tutmaktadır. Öte yandan karmaşıklığı önlemek için toplanan verilerden hangisinin gerekli ve önemli olduğunu ayırt etmemize destek sağlamaktadır. Gerçeğin basitleştirilmiş bir resmi olan teoriler belirli konularda nasıl bir yol izleyeceğimizi açıklamaktadır. Bu anlamda teoriler, karışık ve anlaşılması güç olayları çözmemize de yardımcı olmaktadır. Ayrıca teoriler olayları çözümlememizde faydalı olmaktadır (Arı, 2010, s.27). Bu çerçevede Güney-Güney İşbirliği bağlamında Çin-Suudi Arabistan ilişkilerini anlamak ve önemli noktalarına değinmek için konuyu uluslararası sistemin yapısal yönünü merkeze alan Neorealist bir perspektiften ele almak daha doğru olacaktır. Ancak ilişkileri analiz etmeden önce Güney-Güney işbirliğini ve neorealist teoriyi tanımlamak yerinde olacaktır. Yapısal realizm (Structural Realism) olarak da adlandırılan Neorealizm ilk olarak 1979'da Kenneth Waltz tarafından kaleme alınan Uluslararası Politika Teorisi (Theory of International Politics) isimli çalışmasında geçmiştir (Serdar, 2015, s.15). Uluslararası sistemin yapısının önemine vurgu yapan Neorealizm temel olarak devletlerin dış siyasetini ve devletlerin birbiriyle olan bağlantılarını ele almakla birlikte yapının uluslararası sistem içinde devletlerin davranışlarını etkileme de önemli bir rol oynadığının altını çizmektedir (Gözen, 2014, s.172).

Neorealizm, gücü sürekli olarak öne alan ve gücü yüceleştiren klasik realizmden farklı olarak güç unsurunu araç olarak kullanılmasını öne sürmüştür. Neorealistlere göre güç devletin bekasını, ulusal çıkarlarını ve güvenliğini sağlamak için başvurulan temel bir araçtır. Bu nedenle güç devletlerin dış siyasetinde etkin bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır (Kökyay, 2020, s.2508). Uluslararası sisteme göre farklı ideoloji ve politik sistemlere sahip devletlerin benzer davranış ve siyasetlerinin nedeninin yapıdan kaynaklandığını söylemektedir. Ancak

devletler yapısal olarak benzerlik gösterse de gücün eşit dağıtılmamasından ötürü ayrılmaktadır. Aslında genel olarak üç faktör üzerinden şekillenmektedir: anarşi, güvenlik ikilemi ve güç pozisyonları. Uluslararası sistemin yapısının anarşik olması devletlerin sürekli olarak devamlılığı garantileme konusunda endişe etmelerine neden olmaktadır (Balcı & Kardaş, 2018, s.133-134). Güvenlik devletlerin hayata kalmalarını garantilemek için belki de en önemli etkendir. Bu nedenle devletlerin uluslararası sistem içerisindeki pozisyonları çok önemlidir. Devletler mevcut varlığını korumak için daha etkin roller üstlenmelidir. Devletlerin etkin bir konumda olduğu bir uluslararası sistemde ise, mutlak güvenlik mümkün olmamaktadır; yalnız göreceli güvenlik söz konusudur. Analiz düzeyi sadece devlet olmayan Neorealizm uluslararası sistemi de ön planda tutmaktadır (Ergüven, 2016, s.790).

Neorealistler, uluslararası sistemi, egemen güçler arasındaki ilişkiyi taban alarak üçe ayırmaktadır: Tek kutupluluk, çift kutupluluk, çok kutupluluk. Neorealizme göre bir devletten egemen güç olarak bahsedilmesi için askeri, politik ve ekonomik gücü elinde bulundurmasının yanı sıra bu gücü kullanabilecek potansiyele de sahip olması gerekmektedir (Özdoğan, 2019, s.8). Neorealistlerin üzerinde durduğu bir başka konu da devletler arasındaki iş birliğidir. Devletlerin sürekli olarak savaşa başvurmaması acımasız bir rekabeti beraberinde getirmektedir. Devletler arasında iş birliği mümkündür ancak iş birliğinin de sınırları vardır. Bu sınırlar belli bir düzeydeki iş birliğine zarar vermeyecek şekilde hâkim güvenlik rekabeti mantığına dayanacaktır. Aslında devletler arasındaki iş birliğini baltalayan iki faktör vardır; bunlar aldatma ve kazanma hırsıdır. (Baylis, 2008, s.72). Yine Neorealist kuramların üzerinde durduğu bir başka etken de ekonomik ve iktisadi faktörlerdir. Tüm bunlardan hareketle dünyada meydana gelen yapısal ve siyasal krizlerden yanı sıra dünyanın bu krizlerden sonra geçirdiği değişim ve dönüşüm süreci de dâhil edilerek Çin ve Suudi Arabistan'ın bu süreçten nasıl etkilendiklerini neorealizm bağlamında ele almak oldukça önemli olmaktadır.

Güney-Güney iş birliği, 1960'lar ve 1970'lerde, bağımsızlıklarını yeni kazanan müstemleke devletlerinin, ideolojik ve politik bir dayanışma içinde bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Bu kaynaşma, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu dünyasının dışında bir varlık göstermek isteyen Bağlantısızlar Hareketi'ne dayanmaktadır. Bağlantısızlar, Doğu ve Batı bloklarından bağımsız olarak gelişmekte olan ülkeler arasında dayanışmayı teşvik etmiş ve bu hareket, Güney-Güney iş birliğinin temellerini atmıştır. Bu bağlamda, Bağlantısızlar Hareketi'nin tarihi rolü, günümüzdeki Güney-Güney iş birliğinin oluşumunda önemli bir yer tutmaktadır. Bağlantısızlar Hareketi aynı zamanda emperyalist güçlerin müstemlekesinden çıkan benzer politik, iktisadi ve sosyal geçmişlere sahip devletleri bir araya toplayarak uluslararası sistemde "Güney" terimini

oluşturmuştur (Tekin, 2020, s.66). Küresel Güney-Güney iş birliğinin ivme kazanmasında 1955 yılında Bağlantısızlar Hareketi'nin oluşumunda önemli bir yer kaplayan Bandung Konferansı dönüm noktası olmuştur (Cengiz, 2022, s.91). Bu minvalde Çin'in de genelde Ortadoğu özelde de Suudi Arabistan ile ilişkilerinin başlangıcı Bandung Konferansıyla başlamış, uluslararası sistemin anarşik yapısından ötürü meydana gelen küresel ve bölgesel krizlerin de gölgesinde şekillenerek günümüze kadar devam etmiştir.

Uluslararası sistemin anarşik yapısının dünyada büyük etki yaratması nedeniyle, dünya devletleri açısından güvenlik kaygılarının tırmandığı görülmüştür. Güvenlik kaygılarının gelişiminde; 1973 Petrol Krizi ve Arap-İsrail Savaşları, 1979'da SSCB öncülüğünde Afganistan'da gerçekleştirilen Marksist darbe ve İran'da İslam İnkılabı'nın gerçekleşmesi önemli siyasi ve ekonomik olayların başında gelmektedir. Ayrıca 1980-1988 yılları arasında İran-Irak arasında başlayan yıpratma savaşı, 1990'dan sonra çift kutuplu dünya düzenin çökmesi, dünyanın güvenliği açısından önem arz eden 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesi ve 2001-2003 yıllarında ABD'nin Irak ve Afganistan işgali küresel çapta etki yaratan diğer siyasi olaylardan birkaç tanesi olmuştur. Ayrıca 2010'dan sonra bölgesel ve global çapta etki yaratan Arap Baharı ve Arap Baharı sonrası patlak veren iç savaşlar ve darbeler silsilesi nedeniyle antidemokratik rejimlerin göreve gelmesi yine önemli gelişmelerin başında gelmektedir. Arap Baharı'nın küresel etkisi sonucu birçok devlet dış politikasını revize etme ihtiyacı duymuştur. Son olarak bölgede meydana gelen kriz ve çatışmalar DEAŞ gibi kökten dinci terör örgütlerin ortaya çıkmasına ve yükselmesine neden olmuştur. Çin ve Suudi Arabistan ilişkileri de genelde bu küresel ve bölgesel çapta etki yaratan siyasi olayların gölgesinde şekillenmiştir. Bugün dünyanın en kalabalık ülkesi olan Çin aynı zamanda ekonomisi hızla yükselen dünya devletlerinden bir tanesidir. Çin'in gelişen ekonomisi artan petrol ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Çin'in artan enerji ihtiyacı Ortadoğu'yla iyi ilişkiler geliştirmesini gerektirmiştir. Böylece Çin ile Ortadoğu ülkeleri arasında enerji temelli ilişkiler başlamış oldu (Al-Tamimi, 2012). Çin'in Ortadoğu'yu tercih etmesinde dört temel güvenlik unsuru ön plana çıkmaktadır:

- Enerji rezervleri bakımından zengin olması
- Dünyanın kilit noktası konumda olması
- Çin'in ulusal çıkarları açısından önem arz etmesi
- Emperyalist güçlerin rekabet sahası olması.

Çin özellikle 2000 sonrasında Ortadoğu politikasını gözden geçirmiştir. Dünyada meydana gelen siyasi kırılmalar ideolojik ve ticari endişelerin ötesinde bölgeye önem vermeye başlamıştır (Erkan & Yüce, 2020, s.16). Çin ve Suudi Arabistan arasında başlayan ekonomik,

güvenlik ve enerji temelli ilişkiler daha sonra uluslararası sistemin anarşik yapısı nedeniyle farklı bir boyut kazanmıştır (Acar, 2018, s.52). Suudi Arabistan için kronik güvenlik sorunların başında rejim bekası, İran tehdidi ve petrol güvenliği gelirken, Çin ise güvenlik endişelerinin başında enerji güvenliği gelmektedir. Bu nedenle ikilinin Soğuk Savaşın sonlarına doğru güvenlik sorunlarını öncelemesi anti-komünist, anti-emperyalist ve anti- monarşik gibi ideolojilerin gölgede kalmasına stratejik müttefikliğin ilerlemesine yol açmıştır. Özellikle Suudi rejimi İran'ı dengelemek için büyük güçlerin güvenlik himayesine ihtiyaç duyuştur. Bu yüzden ABD'nin yanında yükselen bir güç olan Çin'le ilişkileri sıkı tutması önemlidir. Riyad'ın ABD'yi Çin ile dengelemeye çalışmasının atında ABD'nin kendi güvenlik sorunlarına istenilen düzeyde cevap vermemesi olmuştur. Çin ise daha çok enerji ihtiyacını gidermenin yanında küresel siyasetteki ağırlığını ortaya koymak için Suudi Arabistan gibi bölgesel güçleri yanına çekmektedir. Çin'in 1990'lardan sonra artan enerji ihtiyacı Suudi Arabistan'la önce ekonomik ilişkiler daha sonra da siyasi ilişkiler geliştirmesini kolaylaştırmıştır (Erkan & Yüce, 2020, s.16). Çin 1990'lardan sonra geleneksel dış politika ilkeleri olan tarafsızlık ve pragmatist duruşunu daha aktif hale getirdi. Başka bir deyişle Çin küresel ekonomi ve politikada etkisini artırabilmek için ilk olarak 1990 öncesi ideolojik merkezli dış politika söylemlerini terk etti. İkinci olarak da 1990 sonrasında zorunlu bir dönüşüm geçirerek pragmatist bir tutum sergiledi. Son olarak da 2000'li yıllarda pragmatist stratejisini faal hale getirmiştir (Temiz, 2018, s.34). Yine iki ülke açısından önem arz edecek Vizyon 2030 ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi programlarıyla stratejik ortaklık ilişkileri ilerleme kaydetmiştir. Krallık 2016'da ilan ettiği "Vizyon 2030" programıyla petrolle olan bağımlığı azaltarak ekonomisini çeşitlendirmeyi ve bu kapsamda stratejik müttefik bulmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla Riyad'ın Pekin ile ilişkilerinin geliştirmesinin ana motivasyonu Vizyon 2030 programıyla ulaşmak istediği hedefler olmuştur (Yetim, 2023, s. 195). Bu anlamda neorealist bakış açısına göre Çin ve Suudi Arabistan güvenlik ve karşılıklı ekonomik çıkarlar bağlamında iş birliğini derinleştirmeyi tercih etmektedir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Suudi Arabistan ve Çin ilişkilerinin doğası ve temel dinamikleri itibariyle uluslararası ilişkiler teorileri içerisinde neorealizm çerçevesinde açıklamak ilişkilerin stratejik boyutlarını görme bağlamında önemli olmaktadır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerinin temelinde endişeler (özellikle de güvenlik ve ekonomik endişeleri), uluslararası ilişkilerde gücün önemine, uluslararası sistemin anarşik yapısına olan inanç gibi etkenler ön plana çıkmaktadır. Suudi Arabistan'ın

bölgesel güçleri dengelemede ve stratejik çıkarlarını korumada Çin ile iş birliği içeresinde olması önemlidir.

3. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE ULUSLARARASI SİSTEMİN DAYATMALARI VE ÇİN-SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİ

Çin, çift kutuplu dünya düzeninde ulusal güvenliğini ve rejimin korunmasını öncelemiştir. Pekin, Batı emperyalizminin tehdidine karşı Doğu Bloku'nda yer almıştır. Ancak zamanla Sovyetler Birliği ulusal güvenliğini tehdit etmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin Kruşçev yönetiminde yumuşama yanlısı eğilimleri Çin'i rahatsız etmiştir. Kruşçev 'in Batı ile barış içinde bir arada yaşama çağrısını ulusal güvenliğine tehdit olarak algılamıştır (Wang, 1993). Sovyetler Birliğinde Brejnev döneminin başlamasıyla ilişkiler iyice kopma noktasına gelmiştir. Brejnev'in Çin'e yönelik politikası iki devlet arasındaki siyasi bağların gelişmesinde engel teşkil etmiştir (Ayan, 2007, s.42). Pekin dönemin iki süper gücüyle siyasetlerinin örtüşmemesi hasebiyle yönünü Üçüncü Dünya Ülkelerine çevirmiştir. Çin'in özellikle Ortadoğu'ya açılmasının temel nedenleri Ortadoğu'nun zengin petrol kaynaklarına sahip olması ve Asya, Afrika ve Avrupa'nın kavşağında bulunan stratejik bir noktada konumlanmasıyla yakından ilişkili olmuştur (Wang, 1993). Çin'in Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerinin başlangıcı 1955 yılında Doğu-Batı mücadelesinin dışında kalan devletlerin öncülüğünde gerçekleşen Bandung Konferansı sürecine tekabül etmektedir. Çin'i temsilen konferansa katılan Başbakan Zhou Enlai, katılımcıları yakından tanıma fırsatı yakalamıştır. Ancak henüz BMGK daimi üye statüsünü elde edemeyen Çin, konferans aracılığıyla Ortadoğu ülkeleriyle siyasi, ticari ve kültürel alanda temaslar kurmak ve politik alanda ağırlığını hissettirmek için uygun zaman seçmiştir. Yine bu dönemde Pekin'in diplomatik tanınma ihtiyacı Ortadoğu'nun ulusal bağımsızlık hareketini desteklemekle doğrudan ilişkili olmuştur (Erkan & Müge, 2020, s.18). Soğuk Savaş öncesi dönemde Çin ve Suudi Arabistan arasında diplomatik kanalların aktif çalışması için imzalanan Cidde dostluk antlaşması Soğuk Savaş döneminde Çin'de yönetimin el değiştirmesiyle birlikte işleyemez hale gelmiştir (Al-Tamimi, 2012, s.4). Suudi Arabistan için yeni lider olan Mao Zedong önderliğinde kurulan hükümetle siyasi bağları kuvvetlendirmesi oldukça güç olduğu bir dönem başlamıştır (Al-Tamimi, 2012, s.4). Suudi Arabistan, 1949'da Tayvan'ı resmî temsilci olarak tanıyıp siyasi bağlar kurdu. Tayvan'ın tanınma çabası, petrol ihtiyacı ve ABD'nin desteği ilişkileri güçlendirmiştir. Büyükelçiliklerin açılması ve Müslüman topluluk oluşumu süreci hızlandırdı. Ancak Tayvan'la ilişkiler gelişirken, ÇHÇ ile bağlar zayıfladı (Özev, 2020). İkili arasında ilişkilerin gelişmemesinin başka bir nedeni de Çin'in komünist ideolojisi yayma çabası Riyad'da Çin'e karşı olumsuz bir

bakış açısı yaratmıştı. Suudi Kralı Faysal bin Suud, istikrarsızlığı ve devrimci değişimi teşvik eden ve İslam ile temelden çatışan yabancı bir ideoloji olarak komünist ideolojiye karşı güçlü muhalefetini açıkça ortaya koymuştur. Çin'in kendisiyle aynı ideolojiye sahip SSCB ile yakın ilişkisi, devrimci politikası ve Müslüman azınlığa yönelik politikası Suudi Arabistan'ın mevcut güvenlik kaygısını daha da arttırmıştır. Suudi Arabistan, sosyalizm ve komünizm gibi radikal ideolojilerin Çin aracılığıyla Körfez ve Ortadoğu bölgesine yaymasından büyük endişe duymuştur. Suudilere göre, Çin'in Aden'deki Marksist rejime ve Umman'daki Dhofar isyancılarına verdiği destek ve Çin'in dünya çapında sürdürdüğü devrimci propaganda, Körfez ve Arap Yarımadası bölgesinin güvenliğini daha da tehdit eden bir durum yaratmıştır. Buna ek olarak, Çin'in 1950'lerin başında kendi Müslüman nüfusuna uyguladığı sert muamele de Suudilerin Çin'e yönelik olumsuz duygularını arttırmıştı. Çin ise Suudi Arabistan'ı komünizme düşman ve kapitalist kampa yakın gerici bir devlet olarak gördüğü için mesafeli bir duruş sergilemiştir (Binhuwaidin, 2001, s.313). Ancak sonrasında ÇHC liderleri Suudilerin rahatsızlıklarını göz önünde bulundurarak onlara güvence vermeye çalışmıştır. İlk olarak, Sincan'daki Müslüman azınlıklara kötü davranmaktan kaçınmaya ve Orta Doğu içindeki ve dışındaki diğer İslam ülkelerinin iyi niyetini kazanmak için adım atmıştır. Özellikle Riyad'ın ÇHC'nin temsiline ilişkin BM oylamalarında sürekli çekimser kalması Pekin'in yapıcı bir siyaset izlemesini zorunlu kılıyordu. Pekin ayrıca Suudi hükümetinden Çinli hacıların Mekke'de hac yapmalarına izin vermesini talep ederek, onları Riyad üzerinde bir miktar etki yaratabileceği bir kanal olarak kullanabileceğini düşündü. Ancak Kültür Devrimi'nin başlamasıyla Pekin'in kullanmaya çalıştığı İslam kartının başarısız olması ilişkileri başka boyuta taşımıştır (Aborhmah, 2010, s.45). 1966-1976 yılları arasında Mao'nun siyasal erki yeniden ele geçirdiği Kültür Devrimi Çin'in sosyokültürel hayatını derinden etkilemiştir. Çin'in dış politikası devrimin yaratığı kaotik sürecin gölgesinde şekillenmiştir (Gazi vd., 2020, s.407). Çin'in siyasi istikrarına darbe vuran ve yaklaşık on yıl süren bu inişli çıkışlı süreç zamanla etkisini kaybetmiştir. Çin'in devrim izlerini silmek için gösterdiği çaba ve Ortadoğu'da meydana gelen siyasi krizler ilişkilerinin iyileştirmesi için uygun ortam oluşturduğu gibi devrimin de etkisini kırmıştır (Erkan & Müge, 2020, s.19). Ancak bu dönemde iki devletin ilişkilerinin istenilen düzeyde ilerlememesin önündeki bir başka etmen de Suudi Arabistan'ın komünizm tehdidine karşı birlikte hareket ettiği müttefiki ABD faktörüydü. Suudi Arabistan ve ABD arasındaki politik, ekonomik ve stratejik ilişkiler Soğuk Savaş öncesi dönemde başlamasına karşılık Çin ve Suudi Arabistan arasındaki ilk ciddi temas Soğuk Savaş sonrası dönemde başlamıştır (Domazeti, 2017:1). Düzenli petrol tedarikine karşılık, ABD hükümeti 1940'lardan beri, Riyad'ın siyasi istikrarını ve askeri güvenliğini korumaktadır. Bu da Riyad'ın

dış politikadaki ekonomik özerliğinin ABD inisiyatifine bağlı olduğunu göstermektedir. Riyad'da ekonomik ve siyasi istikrarın sağlanabilmesi için ABD'nin desteği ve iyi niyeti önemlidir. Bu nedenle Suudi-ABD arasındaki bağımlılık ilişkisi ABD'nin önderliğini zorunlu kılmıştır (Efegil, 2013, s.109). İki devlet arasındaki ilişki özellikle Suudi Arabistan'ın en temel dış politika ilkesi olan rejim güvenliği ve devamlılığı için önem arz ediyordu. 1979'da Ayetullah Humeyni liderliğinde gerçekleşen İran İslam İnkılabı Suudi Arabistan'ın rejim güvenliği için önemli bir tehdit oluşturmuştur. Riyad bu tarihten itibaren askerî ve güvenlik harcamalarına öncellik vermiştir. ABD bu harcamaları büyük oranda karşılamıştır. Riyad 1979 ve 1981 yılları arasında silah alımının yarısına yakını ABD'den tedarik etmiştir (Domazeti, 2017, s.2). Ancak Çin, ABD engeline rağmen Suudi Arabistan ile ilişkilerini iyileştirmeyi kararlılıkla sürdürmüştür. Yom Kippur Savaşı sonrası meydana gelen 1973 Petrol krizi, ilişkilerin düzelmesi için önemli bir fırsat olmuştur. Arap devletleri ve İsrail arasında patlak veren savaş yeni bir siyasi soruna davetiye çıkardığı gibi Ortadoğu'nun Çin nezdindeki önemini de ortaya koymuştur. (Erkan & Müge, 2020, s.19). Araplar dış politikasında petrolü siyasi bir silah olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Arapların İsrail'e karşı uyguladığı yeni stratejisi petrol fiyatlarında dramatik artışa neden olmuştur. (Armaoğlu, 1999, s.364). Pekin Riyad'ın petrol ambargo kararına destek vererek İsrail ve müttefiklerine karşıt bir siyaset izlemiştir (Erkan ve Müge, 2020 s.19). Elbette ki ABD'nin iki devlet arasındaki ilişkilere etkisini göz ardı etmemek gerekir. ABD ikili gelişmelerin şekillenmesinde aktif rol oynamıştır. Riyad 1970'lerin ortasında düzelen ABD-ÇHC ilişkilerine rağmen ÇHÇ ile arasındaki mesafeyi korumuştur (Özev, 2020). Ancak bu dönemden sonra ikili ilişkiler daha farklı bir zeminde devam etmiştir. 1976'da Mao'nun ölümü sonrası iktidarı devralan ve reformcu kimliğiyle bilinen Deng Xiaoping dış politikada radikal değişiklikler yaparak selefinden çok daha farklı bir siyaset izlemiştir. Dış politikada düşük profili bir siyaset izleyen Deng ideoloji yerine ekonomik dönüşümlü bir dış politika izlemiştir (Pan, 1997). Yurtdışı tecrübesi olan Deng 1978'de Reform ve Dışa Açılım politikası ile hem küresel piyasalara eklemlenme hem de Çin'in dış dünyaya angaje olmasını sağlamak için bir dış siyaset paradigması izlemiştir (Karamurtlu, 2020, s.57). Deng'in açık kapı politikası neredeyse tüm Orta Doğu devletleriyle normalleşme sürecini başlatarak Çin etkisini görünür derecede artırmıştır (Pan, 1997).

1985'te iki devlet arasında ilk resmi görüşmeler yapılmıştır. Riyad 1989'da Çin'de gerçekleşen 4 Haziran Vakası olarak da bilinen Tiananmen olaylarına sesiz kalan ülkelerden biri olmuştur (Özev, 2020). 1990'da Irak lideri Saddam Hüseyin'in Kuveyt işgali sırasında Pekin barışçıl bir siyaset izlemiştir. Krizin tırmandığı süreçte Çin Dışişleri Bakanı Qian Qichen mevcut durumu

değerlendirmek üzere Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiştir (Erkan & Müge, 2020, s.22) Her ne kadar ikili ilişkiler belli başlı sorunlar gölgesinde şekillense de dünyada meydana gelen değişim ve dönüşümle bu durum zamanla değişmiştir.

4. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DEĞİŞEN GÜNEY-GÜNEY İLİŞKİLERİ VE ÇİN-SUUDİ ARABİSTAN ARASINDA ARTAN STRATEJİK İLİŞKİLER

Soğuk Savaş öncesi dönemde Çin ve Suudi Arabistan arasındaki resmi diplomatik ilişkilerin merkezinde ekonomik motivasyon hakim olmuştur. Ekonomik dürtü hem iki ülkenin liderleri ve hükümet yetkilileri hem de iş çevreleri arasındaki ilişkileri büyük ölçüde şekillendirmiştir (Ismail, 2011, s.189). Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Çin hükümeti dış politikasında ekonomik reformların yanı sıra daha az ideolojik bir tutum sergilemiştir. Dönemin lideri Deng ülke çıkarlarını maksimize etmek için pragmatist bir dış politika izlemiştir. Reformlar sayesinde Çin ekonomisi ilerleme kaydetmiştir (Çelik, 2020, s.38). Çin bu yıllarda "reform ve açılım" politikası sonrasında yıllık yaklaşık %9'luk oranında bir büyüme kaydetmiştir (Daher, 2019, s.19). Ekonomik gelişmeyle birlikte Çin'in enerjiye olan ihtiyacı da buna paralel olarak giderek artmıştır. Enerji zamanla ikili ilişkileri etkileyen önemli bir faktör haline gelmiştir (Çelik, 2020, s.38). Çin özellikle 1993'ten sonra günlük 5.5 milyon varil petrol talebiyle giderek net petrol ithalatçısı olmuştur. Çin ekonomik istikrarını muhafaza etmek için enerji arzını güvence altına alacak somut adımlar atmıştır. Suudi Arabistan'dan petrol ithal ederek geliştirdiği ekonomik bağlar buna kanıt niteliğindedir. Çin'in 1994'ten önce Orta Doğu'dan ithal ettiği petrol miktarı yüzde 40'ın altındaydı. 1999 yılında bu oranı yukarıya çekmek için Suudi Arabistan ile "Stratejik Petrol İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. (Daher, 2019, s.20). Bu dönemin başlarında Çin-Suudi diplomatik ilişkilerinin baskın ve ortak gündemi genelde ekonomik çıkarlar olduğu için resmi ziyaretler de bu çerçevede gerçekleşmiştir. Üst düzey yetkililer ekonomik bağlara verilen önemi somutlaştırmak adına bildiriler, ikili anlaşmalar ve karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmiştir. Aşağıdaki tabloda Çin ve Suudi Arabistan arasında artan resmi temasları gösteren ziyaretlerin bir kısmı yer almaktadır.

Tablo 1. Çin ve Suudi Liderlerin ve Üst Düzey Yetkililerin Karşılıklı Ziyaretleri, 1990 – 2000

YILLAR	LİDERLER VE YETKİLİLER	YER
1991	Çin Başbakanı Peng	Suudi Arabistan

1992	Suudi Arabistan Maliye ve Ulusal Ekonomi Bakanı Aba al-Khail	Çin
1993	Çin Başbakan Yardımcısı Li Lanqing	Suudi Arabistan
1994	Suudi Arabistan Ticaret Bakanı Sulaiman Salaim	Çin
1995	Devlet Konseyi Üyesi ve Genel Sekreteri Devlet Konseyi Luo Gan	Suudi Arabistan
1996	Maliye ve Ulusal Ekonomi Bakanı Assaf	Çin
1997	Dışişleri Bakan Yardımcısı Tian Zengpei	Suudi Arabistan
1998	Ticaret Bakanı Faqih	Çin
1999	Dışişleri Bakan Yardımcısı Ji Peiding	Suudi Arabistan
2000	Enformasyon Bakanı	Çin
2000	Tarım ve Su İşleri Bakanı	Çin

Kaynak. Ismail, N. B. (2011). The Political and Economic Relations of the People's Republic of China (PRC) and the Kingdom of Saudi Arabia (KSA), 1949-2010.

Bununla birlikte, Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerinde artan ivmeyi analiz etmek adına 1990-2000 iki ülke arasında yapılan bazı bildiri ve ikili anlaşmalarda aşağıdaki gibidir;

- 1990 Çin ve Suudi Arabistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına İlişkin Tebliğ
- 1992 Çin ve Suudi Arabistan Arasında Ekonomik, Ticari, Yatırım ve Teknolojik İşbirliği Anlaşması
- 1993 Çin ve Suudi Arabistan Arasında En Çok Kayrılan Ülke Muamelesinin Karşılıklı Olarak Uygulanmasına İlişkin Nota
- 1996 Çin ve Suudi Arabistan Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma
- 1998 Çin ve Suudi Arabistan Arasında Ekonomik ve Ticari İşbirliği Memorandumu (Ismail, 2011).

Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu'nun istatistik verilerine göre, Çin'in ham petrol üretimi 2009 yılında yaklaşık 189.4 milyon ton olup, bu miktar iç talebin ancak yarısını karşılayabilmiştir. Arazi ve Kaynaklar Bakanlığı, Çin'in 2009 yılında Rusya, Suudi Arabistan ve ABD'nin ardından 4. büyük petrol üreticisi ülke haline geldiğini ve dünya ham petrol üretiminin %5,4'üne sahip olduğunu açıklamıştır. Çin Gümrükler Genel İdaresi tarafından açıklanan bilgilere göre ise Çin 2009 yılında toplam 204 milyon ton ham petrol ithal etmiştir. Bu durumda Çin'in petrole olan bağımlılık oranının 2008 yılına göre %13,9 artarak tarihin en yüksek seviyesi olan %52'ye ulaştığını göstermektedir. Petrole olan ihtiyacını gidermek için de ekonomik ve ticari ilişkiler geliştirdiği ülkelerin başında petrol zengini olan Suudi Arabistan gelmektedir. Bu minvalde Çin, Suudi Arabistan'dan %15,1 artışla 41,86 milyon ton ham petrol ithal etmiştir (Qian, 2010, s.66-67). Çin, Arap Körfez İşbirliği Konseyi ile serbest ticaret bölgesinin kurulması için görüşmeler başlatmıştır. Dönemin lideri Kral Abdullah 2006 yılında Asya seyahatleri kapsamında Çin ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Kral Abdullah'ın ziyareti hem Asya'daki ilk durağının Çin olması bakımından hem de iktidar koltuğunu devraldığı günden itibaren Ortadoğu dışına gerçekleştirdiği ilk seyahat olması açısından önem arz etmektedir (Çelik, 2020, s.39). 2006 yılında Çin Devlet Başkanı Hu Jintao ile görüşen Suudi Kral iki ülke arasında enerji alanında kapsamlı iş birliğini öngören bir dizi anlaşmalara varmıştır. Kral Abdullah'ın 2006 ve 2009 yılları arasında Çin'de gerçekleştirdiği bir dizi yüksek profilli devlet ziyaretleri ve 2009 yılından sonra yeniden başlayan müzakereler iki devlet arasında istikrarlı bir ilerlemenin kaydedildiğini göstermiştir (Qian & Fulton, 2017, s.14).

Ekonomik karşılıklı çıkarların yanında küresel ve bölgesel alanda meydana gelen politik gelişmeler ve değişen dünya konjonktürü ekseninde bakıldığında iki devlettin sadece birer ekonomik partner olmadığını aynı zamanda birer stratejik müttefik olduğunu ortaya koyaktadır (Öztürk, 2016, s.292). Çin hükümeti Irak'ın Kuveyt işgalini kınayarak Suudi hükümetinden yana bir tutum sergilemiştir. Ancak operasyon başladığında Çin ve Suudi Arabistan zıt kutuplarda konumlanmış ve Çin'in barışçıl çözüm çağrılarına karşılık Suudi hükümeti Irak'a karşı sert güç politikasını devreye koymuştur. Kuveyt işgali her ne kadar Çin ve Suudi Arabistan için zorlu bir sürece kapı aralasa da Çin ihtiyatlı bir politika izlemekten kaçınmamıştır (Ismail, 2011, s.145-147). Benzer şekilde Suudi ve Çinli yetkililer Ortadoğu bölgesinde güvenliğin gelişmesinde engel teşkil eden Filistin meselesine ilişkin ortak anlayış ve desteklerini sürekli olarak dile getirip krize ilişkin pozisyonlarını güçlü bir şekilde korumaya çalışmıştır (Yıldırım, 2021, s.38-42). 1991'de Suudi Müsteşar Abdurrahman el-Mansuri ile Çin Dışişleri Bakanı Qian Qichen arasında yapılan görüşmede üst düzey yetkililer Filistin direnişini

desteklediğini açıklamıştır. Mansuri ayrıca *'Ortadoğu sorunlarına bir çözüm bulamazsak bölgede barış ve istikrar olmaz'* açıklamasında bulunmuştur. Bakan Qian Qichen ise Filistin meselesinin *'Orta Doğu sorununun nihai çözümünün anahtarı'* olduğunu vurgulayarak aynı perspektifi paylaşmıştır. Olaya aynı perspektiften yaklaşan benzer bir görüşme de Başbakan Li Peng ve Kral Fahd Abdül Aziz arasında gerçekleşmiştir (Ismail, 2011, s.156). Orta Doğu Barış Süreci'nin en önemli başarısı olarak görülen Oslo Anlaşmaları sürecinde Çin ve Suudi Arabistan krizin aşılması için gereken diplomatik duruşu sergilemekten kaçınmamıştır. Süreç boyunca Çin ve Suudi hükümeti Filistinlilere olan yoğun desteğini vurgulamıştır. Öte yandan Çin ve Suudi liderler barış masasında İsrail ile anlaşamayan Filistinli lider Yaser Arafat'ı ziyaret ederek inisiyatif almışlardır (Ismail, 2011, s.157-163). Diğer yandan, Suudi Veliaht Prens Abdullah 1998'de Çin'e bir ziyaret gerçekleştirerek Tayvan meselesiyle ilgili düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: *'Suudi Arabistan, Tayvan meselesinin barışçıl yollarla çözülebileceğini ummaktadır. Barışçıl bir çözüm Boğazın her iki tarafındaki insanların da yararınadır ve bölgenin güvenlik ve istikrarını arttırır'* Suudi hükümeti bir sonraki ziyaretlerinde "Tek Çin" politikasına ilişkin duruşunu daha net bir şekilde açıklamıştır. Prens Salman bin Abdülaziz Pekin'e yaptığı bir ziyarette Suudi Arabistan'ın "Tek Çin" tezini desteklediğini ve birleşik Çin fikrine sıcak baktığını vurgulamıştır. 2000 yılında geçekleştirilen ziyarete ise daha farklı bir tutum sergilenmiştir. Suudi Arabistan, Tayvan'ı 'Çin topraklarının bölünmez bir parçası' ve ÇHÇ'yi de Çin halkını temsil eden tek meşru hükümet olarak gördüğünü açıklamıştır. Genel olarak Çin ve Suudi Arabistan diplomatik ilişkilerin istikrarı için karşılıklı anlayışa dayalı bir politika benimsemiştir (Ismail, 2011, s.173-174).

Suudi Arabistan ve Çin ilişkilerini etkileyen bir başka siyasi gelişme de 11 Eylül 2001 terör saldırılarıdır. (Özdemir, 2002, s.154) 11 Eylül Olayı niteliği ve etkisi açısından mevcut dünya düzenine meydan okuması onu diğer saldırılardan ayrılmaktadır. Saldırı sonrası ABD dış politikasını revize etme ihtiyacı duymuştur. Bu tarihten sonra ABD dış politikası Bush Doktrini çerçevesinde şekillenmiştir (Fidan, 2004, s.1.) 11 Eylül saldırıları, ABD-Suudi Arabistan ilişkilerinde yeni bir döneme kapı aralamıştır. ABD'nin sadık müttefiki Suudi Arabistan'la ilişkilerinin sürdürülmesi tartışma konusu olmuştur. Çünkü örgüt lideri Ladin ile saldırı gerçekleştiren şahısların neredeyse tamamı Suudi Arabistan uyrukluydu. ABD'de terör saldırılarına ilişkin düzenlenen soruşturma komisyonunda ele alınan konulardan bir tanesi de Suudi Arabistan'ın El Kaide'ye finansal destek sağlayıp sağlayamaması olmuştur (Bölme & Rıdha, 2019, s. 465).

ABD'nin sürekli olarak Suudi Arabistan'ı saldırganlarla ve dolaysıyla terör ile aynı kefeye koyması ilişkileri zedelemiştir. Yine bu dönem boyunca ABD hükümeti Araplara karşı mesafeli bir duruş sergilemiştir. 11 Eylülden sonra da bu mesafe daha da açılmıştır. ABD kamuoyunda Suudilere karşı iyimser bakış da giderek değişmiştir (Bölme & Rıdha, 2019, s.466). Suudi Arabistan, Batı ve ABD gölgesinde şekillenen siyasetindense tercihini çok yönlü bir dış politika izlemekten yana kullanmıştır. Ayrıca ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesi başta Suudi Arabistan olmak üzere birçok Arap devletleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. ABD'nin 11 Eylül saldırılarından sonra Ortadoğu'ya yönelik müdahaleci bir politika izlemesi Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerini ekonomik ve ticari boyutun ötesine taşıyarak iki stratejik ortak konumuna getirmiştir. Çin'in Suudi Arabistan'a silah tedarik etmesi ve bunun için anlaşmalar yapması buna örnek teşkil etmiştir. Mutabakat sağlandığı satışlardan bir tanesi de o dönem CSS-2 isimli orta menzilli balistik füzelerdir (Aslan, 2014, s.49). Suudi Arabistan'ın Çin'e petrol tedariki artarken, stratejik iş birlikleri de gelişmiştir. 2004'te ARAMCO ve Sinopec doğal gaz arama anlaşması yapmış, Sinopec Suudi Arabistan'da arama hakkı kazanırken Suudiler Çin'de rafineri inşasına destek vermiştir (Emiroğlu, 2006, s.476-477). Çin-Suudi toplam ticareti 2009 yılında 33 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Suudi Arabistan'ın Çin'e petrol ithalatının hacmi ise aynı yıl 41,8 milyon varil ile zirveye ulaşmıştır (Ismail, 2011, s.156). 2010 sonrası Suudi Arabistan, ABD ile 11 Eylül sonrası yaşanan krizlere benzer şekilde otonomi arayışına girdi. 2001'de ABD'nin güvenlik şemsiyesi sorgulanırken, 2005'te Suudi yönetimi terörle mücadelede ABD'ye destek vererek krizi aştı (Bölme & Rıdha, 2019, s. 469). ABD, Suudi güvenliğini sağlarken, Suudi Arabistan da ABD'nin enerji ve bölgesel çıkarlarına hizmet etti. 2017-2021'de Trump'ın İran'a karşı sert tutumu ilişkileri güçlendirirken, 2019'da ARAMCO saldırısı Riyad'ın güvenlik endişelerini artırdı. 2021'de Biden döneminde Cemal Kaşıkçı olayı ve Ukrayna savaşıyla ilişkiler gerildi. ABD'nin Suudi müttefiklik beklentilerini karşılayamaması, Riyad'ı Çin ve İran gibi aktörlerle stratejik iş birliğine yönlendirmiştir (Yetim, 2019, s.196-199).

5. ARAP BAHARI DÖNEMİ ÇİN-SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİ

Despotik rejimler, nepotist yönetim, halkın yönetimde söz sahibi olmaması, yoksulluk, işsizlik ve yolsuzluk gibi etmenler 2010 yılında Arap Baharı denen süreci başlatmıştır. Bu faktörler kitlesel halk hareketlerini ortaya çıkaran en önemli nedenlerdir (Gün, 2012, s.121). Arap Devrimi'nin küresel ve bölgesel çapta etki yaratması devletlerin dış politikalarını doğrudan ve dolaylı olarak etkilediğini söyleyebiliriz. Böylece küresel ve bölgesel çaptaki gelişmeler yeni

başlangıçların da habercisi olmuştur. Elbette ki bu değişim, dönüşüm ve öngörülemeyen süreç Çin ve Suudi Arabistan ilişkilerini de etkilemiştir (Gözen, 2011, s.2-3).

Çin, Arap Baharı kapsamında meydana gelen olayları öngörememiş ve hazırlıksız yakalanmıştır. Çin hazırlıksız yakalandığı gelişmeler karşısında itidalli ve soğukkanlı bir tutum sergileyerek olayları yakından takip etmiştir. Ortadoğu bölgesine karşı neredeyse geleneksel bir tutum haline getirdiği barışçıl yollarla krizleri çözme ilkesini tekrar dile getirmiştir. Bir başka ilkesi olan *"diğer devletlerin iç işlerine karışmama*" tutumunu da kararlılıkla sürdürmüş. Çin'in Arap Devrimi karşısındaki temel politikası bölge ülkelerdeki mevcut çıkarlarını garantiye almak ve vatandaşlarının güvenliğini sağlamak yönünde olmuştur. Ancak olayların hız kazanmasıyla oluşan istikrarsızlık sonrası Çin'in ulusal çıkarlarını garantilemek ve vatandaşlarını korumaya ilişkin endişelerinin tırmanması karar ve tutumlarını etkilemiştir. Özellikle doğal kaynaklara sahip ülkelerde olası bir siyasi istikrarsızlık Çin'in ticari ve ekonomik çıkarlarını olumsuz etkilediğinin farkında olması çok boyutlu bir strateji izlemesini zorunlu hale getirmiştir. Bu kapsamda Ortadoğu'daki siyasi gelişmeler Çin için çok büyük tehditleri ve fırsatları da beraberinde getirmiştir (Erkan & Müge, 2020, s.25-27). En önemli tehditlerin başında ise enerji arz güvenliği gelmektedir.

2013'te Pekin, Riyad'ın en önemli partneri oldu. 2014'te Suudi Arabistan, Çin'in desteğiyle AIIB'ye kurucu üye olarak katıldı. 2016'da Başkan Xi, Suudi Arabistan'ı ziyaret etti. Bu ziyaret, Şii din adamı Şeyh Nimr'in idamıyla Riyad-Tahran krizi sonrası gerçekleşti. Çin, tarafsız duruşunu vurgulamak için gezisine Riyad'dan başlayarak Suudi hassasiyetlerine göre dış politikasını şekillendirdi (Foley, 2017, s.116) Çin'in yine Suudi hükümetine göre dış politikasına yön verdiği bir başka konu da Suudi Arabistan ve İran arasında sürtüşmeye neden olan Yemen Krizidir. Arap Baharı'nın etkilediği Yemen'de, Husiler ile meşru hükümet arasındaki iç savaş, bölgesel aktörlerin müdahalesiyle vekâlet savaşına dönüştü. İran, Husilere destek verirken, Suudi Arabistan meşru hükümeti destekledi. Husiler başkent Sana'yı ele geçirince, Suudi Arabistan İran'ın artan etkisini engellemek için askeri operasyon başlattı (Çendek & Örki, 2019, s.47). Ancak Çin için Suudi Arabistan ve İran yalnızca ekonomik partner değil aynı zamanda petrol tedarik eden iki ülke konumunda olduğundan taraflardan herhangi biriyle zıt kamplarda konumlanmamak için denge siyaseti izlemiştir. Bu bağlamda Yemen Krizi patlak verdiğinde Pekin, bölgesel güç mücadelesindeki İran ve Suudi Arabistan'a karşı tarafsızlığını korumaya gayret etmiştir. Çin, Yemen Krizi'nde tarafsızlığını korumaya çalışarak diplomatik çözümü savundu. Ancak meşru hükümet aracılığıyla bölgeye yardım yapması, Suudi Arabistan'la iş birliği yaptığı eleştirilerine yol açtı. Pekin, BM'nin çözüm

çabalarını desteklerken Riyad'la stratejik ortaklığını korumak için Suudi politikalarına sessiz kaldı. Suudi Arabistan, Çin'in Ortadoğu'daki Sünni ittifakla ilişkilerini güçlendirmek için en önemli aktör konumunda olmuştur (Erkan & Müge, 2020, s.27-28).

Arap Baharı'nın diğer durağı olan Suriye'de ise başlayan halk ayaklanmalarının iç savaşa dönüşmesi Çin ve Suudi Arabistan ilişkileri için dönüm noktası olmuştur. Statükocu bir politika izleyen Çin, BM'nin Suriye'ye ilişkin zorlayıcı kararları veto etmiştir. İlişkileri ileri bir boyuta taşıyan Riyad ve Pekin'in Suriye krizinde ters politikalar izlemesi Suudi hükümetini rahatsız etmiştir. Suudi Arabistan bu dönemde Körfez İşbirliği Konseyi'nin Çin'e karşı mesafeli bir duruş sergilemesini talep etmiştir. Bu kapsamda Çin'in Suriye dış politikasını revize etmek ve bu konudaki tavrını açıkça belirtmesi için üyelerle alınan karar sonrası Çin-Körfez İşbirliği Stratejik Diyaloğu'nu askıya almıştır. (Erkan & Müge, 2020, s.30). Ancak inişli çıkışlı ilişkilere rağmen Çin ve Suudi Arabistan'ın ortak noktada buluştuğu birçok girişim olmuştur. Bu girişimlerden bir tanesi de Çin ve Suudi Arabistan arasındaki ekonomik ilişkileri canlandıracak olan Bir Kuşak-Bir Yol Projesidir.

Çin devlet başkanı Xi Jinping 2013 yılının sonunda Kazakistan ve Endonezya'ya gerçekleştirdiği ziyaret sırasında ilk kez kara ve deniz ipek yolu projesine değinmiştir. Projeleri "Kuşak-Yol Girişimi ya da Bir Kuşak -Bir Yol" (*One Belt One Road* OBOR or *Belt and Road Initiative* BRI) olarak adlandırmıştır (Yılmaz 2020: 12). Bir Kuşak-Bir Yol Projesi muğlak sınırlara sahip olmak birlikte Çin'e jeostratejik ve jeoekonomik avantajlar getirmesi bakımından önem atfetmektedir. Proje uluslararası işbirliğini faal hale getirmenin yanında altyapı projeleri, enerji nakil hatları şebekesi ve iktisadi açıdan ortak bir alan da yaratmaktadır. Temel amacı tarihi ipek yolunu yeniden canlandırmak olmakla birlikte Çin'in birçok alanda itici gücü olan proje iki ayaktan oluşmaktadır. Birinci ayağı "Bir Kuşak" kara güzergâhını oluştururken ikinci ayağı "Deniz İpek Yolu" ise su yollarını kapsamaktadır. Projenin hayata geçirilmesi sadece uluslararası işbirliği ve kalkınmayı sağlamakla kalmayacak, Çin'in bölgede ana itici güç olmasının da önünü açacaktır (Bocutoğlu, 2017: 265). Projenin altyapı ve ekonomik giderlerinin karşılanması için de Çin inisiyatifinde 2013 yılında Asya Altyapı Yatırım Bankası kurulmuştur. Proje, Çin'in ABD hegemonyasına denge oluşturma çabası açısından önem teşkil etmektedir.

Çin, Suudi Arabistan dâhil yaklaşık 150 ülkeyle Kuşak-Yol Girişimi kapsamında anlaşma imzaladı. Suudi Arabistan, projenin enerji boyutunda kilit rol oynuyor. Pekin'in petrol ödemelerinde Yuan kullanma önerisi, bölgesel politikada önemli bir değişime işaret etti. Görüşmeler sonucunda iki ülke, Kuşak-Yol kapsamında uzlaşarak 35 milyar dolarlık iş birliği

anlaşması yaptı (Sönmez, 2022, s.5-6). Çin, enerji alanındaki yüksek derecede Suudi Arabistan ve İran'a bağımlılığı nedeniyle, Sünni-Şii gerilimini göz önünde bulundurarak "Bir Kuşak-Bir Yol" projesinde dikkatli bir strateji izlemektedir. Sünni-Şii arasındaki tansiyonun artması, petrol piyasasını olumsuz etkileyebilir. Şiiler, azınlık olmalarına rağmen zengin petrol rezervlerine sahiptir ve bu durum, Suudi Arabistan ile İran arasındaki potansiyel bir çatışmanın petrol fiyatlarına yansımasına yol açabilir. Bu da Çin ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir. (Müge, 2016: 27). Bu nedenle Çin hem mevcut çıkarlarını korumak hem de maksimize etmek için Arap dünyasının lideri olarak gördüğü Suudi Arabistan'la iyi ilişkiler geliştirmek istemektedir. Suudiler de benzer şekilde Çin'e ihtiyaç duymaktadır. 2001'deki El Kaide terör saldırılarının ardından, Suudi Arabistan'ın ABD nezdindeki imajı sarsılmış ve Çin, alternatif bir seçenek olarak öne çıkmıştır. ABD, Suudi Arabistan'a petrol ve ulusal güvenlik sağlarken, Suudiler dini argümanlarla ABD'nin bölgesel çıkarlarını korumaktaydı. Ancak 11 Eylül sonrası ABD'nin Suudi Arabistan'ı saldırganları desteklemekle suçlaması ve yaşanan krizler, Washington-Riyad ilişkilerini zayıflatmış, Riyad'ı müttefik arayışına itmiştir. Bu süreçte Suudi Arabistan, Çin ile güçlü bir ilişki kurarak ABD'ye karşı bir "riskten korunma stratejisi" (Hedging) benimsemiştir (Al-Tamimi, 2012, s.11). Suudi Arabistan, Çin'i alternatif bir seçenek olarak 2019'daki Covid-19 salgını sonrası daha çok değerlendirmeye başlamıştır. Xi Jinping'in salgını kontrol etme başarısı, Çin'i küresel ölçekte önemli bir güç haline getirmiştir. Kuşak-Yol Projesi de Suudi Arabistan ve Ortadoğu'yu stratejik olarak öne çıkarmıştır. Suudi Arabistan, küresel krizlerde Çin gibi güçlü bir müttefike ihtiyaç duyarken, Çin de benzer nedenlerle Suudi Arabistan'la ilişkilerini güçlendirmek istemektedir (Sönmez, 2022: 2-3). 2014 ortalarından itibaren petrol fiyatlarının düşmesiyle Suudi Arabistan bütçesi açığa düşmüştür. Petrol gelirine bağımlı olan ülke, ekonomik modelini gözden geçirerek yeni bir ekonomik yapı oluşturma gerekliliği hissetmiştir. Kraliyet ailesi, rantiye devlet modelinin artık sürdürülebilir olmadığının farkına varmıştır. Artan işsizlik ve ekonomik zorluklar karşısında 2017'de Veliaht Prens Muhammed bin Selman (MbS), "2030 Vizyonu" adlı reform paketini açıklamıştır. Bu reform, ülkenin petrole bağımlılığını sona erdirmeyi ve vatandaşlarına istihdam sağlamayı hedeflemektedir (Cengiz: 2020: 11). Hedefler arasında Suudi sermayesinin küresel piyasalara eklemleme çabası, rantiyeci ekonomiyi dönüştürmek gibi bazı işlevsel vasıtalar sunmak vardı. Geniş kapsamlı bu reform paketinin amacı sadece Suudi hükümetinin petrole olan bağımlılığını azaltmak değil aynı zamanda ekonomisini çeşitlendirme, sosyal hakları genişletme ile kamu ve özel sektörleri geliştirmeyi de kapsamaktadır. Suudilerin bu amaçları gerçekleştirmesi için de en temel husus "Ilımlı İslamiyet" anlayışı benimsemek olacaktır (Esen, 2019: 9).

MbS, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ni Suudi Arabistan'ın 2030 Vizyonu ile uyumlu bir fırsat olarak görmektedir. Suudi Arabistan, Çin'e büyük petrol tedarik ederken, Kuşak ve Yol Girişimi'nin önemli bir parçası olmayı hedeflemektedir. MbS, Riyad'ın Pekin ile ilişkilerini derinleştirmeye yönelik güçlü bir arzuya sahip olduğunu belirtmiştir (Cengiz, 2020, s.13). MbS başka bir açıklamasında ise şu ifadeleri dile getirmiştir*; "İpek Yolu girişimi ve Çin'in stratejik yönelimi, krallığın 2030 Vizyonu ile büyük ölçüde uyumludur"*. Kısaca Xi ve MbS birbirlerini bir dizi ekonomik ve siyasi hedefe ulaşmaya yardımcı olan uzun vadeli önemli bir ortak olarak görmektedir (Fulton, 2020a, s.2). Ayrıca Çin'in Suudi 'Vizyon 2030'u ile Kuşak ve Yol Girişimi ile ilişkilendirilen 1+2+ 3 işbirliği modeli ikili ilişkileri geliştiren başka faktördür. Xi, 2016'daki Suudi Arabistan ziyareti sırasında, geniş bir yelpazede karşılıklı çıkarlar doğrultusunda iş birliği yapma taahhüdüne işaret eden kapsamlı bir stratejik işbirliği teklif etmiştir. Bu iş birliğini yönetmek için de Yüksek Düzeyli Ortak Komite (YDOK) oluşturmuştur. Çin'in '1+2+3' işbirliği modeli ikili diplomatik ilişkilerin ötesinde bir anlam ifade etmektedir. Bu model Xi tarafından 2014 Çin-Arap Ülkeleri İş birliği Forumu'nun açılış konuşmasında Arap ülkelerini Kuşak ve Yol Girişimi'ne (BRI) entegre etmenin bir yolu olarak ortaya atılmıştır. Bu modelde her sayı farklı bir işbirliği alanı temsil etmektedir. Modelin ilk sayısı enerji alanında iş birliği; ikinci sayısı altyapı imarı ile ticaret/yatırım alanlarında iyileştirme; üçüncü sayısı ise nükleer enerji, uydu teknolojileri ve yenilenebilir enerji alanında anında ortaklığı kapsamaktadır. Bu model Xi'nin Çin'in Ortadoğu'ya yönelik yayınlamış olduğu ilk resmî belge niteliği taşıyan "Arap Politika Belgesi" ile aynı dönemde ilan edilmiş olması önemli bir husustur. Belgede Çin ilişkileri 1+2+3 formülü üzerinden geliştirmek istemiştir (Fulton, 2020b, s.2). Bu modelden hareketle 2021 yılında Riyad-Pekin arasındaki ticaret 80 milyar dolara ulaşmıştır. Çinli şirketler diplomatik ilişkilerin geliştiği 2005 yılından bu yana Riyad'a yaklaşık 37 milyar dolar yatırım yapmıştır. Suudi Arabistan Çin'in Ortadoğu bölgesinde en fazla yatırım yaptığı devletlerden biri konumuna erişmiştir (Korkmaz, 2022, s.1-5).

2016'da Suudi Arabistan, Şii din adamı Şeyh Nimr'i idam etti ve İran'daki Suudi Büyükelçiliği saldırıya uğrayarak iki ülke diplomatik ilişkilerini keserek elçiliklerini kapattı. Tansiyonun düşürülmesi ve diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi amacıyla Irak ve Umman öncülüğünde 2021'de görüşmeler başlatıldı, ancak sonuç alınamadı. Sonunda, İran ve Suudi Arabistan, 10 Mart 2023'te Çin'in arabuluculuğunda bir araya gelmeye karar verdiler (Sarı, 2023). Çin-Suudi-İran arasındaki anlaşmayı analiz etmek için üç tarafın da perspektifinden bakılacak olursak; ilk olarak Çin perspektifinden bakıldığında anlaşma Çin'in dış politikası açısından diplomatik bir zaferdir. Çin Ortadoğu bölgesinde Suudi Arabistan ve İran'ın bilek

güreşinden dolayı oluşan olumsuz havayı yumuşatarak yeni bir atmosfer yaratmıştır. Ayrıca Çin'in diplomatik girişimlerinin sonuç vermesi barışa verdiği katkının yanı sıra bunu bölgesel ve küresel güçlere kanıtlaması da önemli bir husustur. Öte yandan rekabet sahasının da sadece Asya-Pasifik bölgesinden ibaret olmadığını da kanıtlamıştır. Son olarak da ABD'nin dünyanın tek düzen kurucu rolü de sorgulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda *"ABD liderliğindeki küresel düzenin sonu mu geliyor?" veya "Çin, ABD'nin yerini almaya mı hazırlanıyor?"* şeklindeki sorular gündemi işgal etmeye başlamıştır (Doğan, 2023, s.4).

6. SONUÇ

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarından sonuna kadar ideolojik olarak farklı taraflarda yer alan Çin ve Suudi Arabistan iki kutuplu sisteminde kısıtlayıcı nedenleriyle oldukça sınırlı ilişkilere sahip olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde Çin'in dünyaya açılması, ekonomik bir güce dönmesi ve artan enerji bağımlılığı Riyad ile çok yönlü ilişkiler kurmasının en önemli ontolojik nedenlerinden olmuştur. Giderek çok kutuplu dünya sistemine meydan okuyan Çin ve Ortadoğu'da önemli bir bölgesel aktör olan Suudi Arabistan uluslararası sistemde meydana gelen birçok küresel ve bölgesel krizlere ve bunun yanında rakip aktörlerin engellerine rağmen ilişkilerini bir üst boyuta taşımayı başarmıştır. Ekonomik boyutta başlayan ilişkiler zamanla uluslararası sistemdeki konjonktürel değişim ve dönüşümlerle stratejik-politik bir ittifaka dönüşmüştür.

Genel olarak bakıldığında, Çin ve Suudi Arabistan'ın ilişkilerinin gelişmesinin arkasındaki itici güç Çin'in ekonomik çıkarlarıdır. Riyad tarafından bu durumun siyasi manevra kabiliyetini arttırmak ile bağlantılı olduğu ise oldukça açıktır. Suudi Arabistan'ın dünyada yankı uyandıran yapısal krizler nedeniyle ABD tarafından birçok defa uluslararası politik meselelerde yalnız bırakılması Riyad için Çin'i alternatif bir seçenek olarak ön plana çıkarmıştır. Çin'in genelde dünyada özelde ise Ortadoğu coğrafyasında izlediği başarılı politika ve elde ettiği diplomatik kazanımlar diğer devletler gibi Suudi Arabistan'ın da dikkatini çekmiştir. Öte yandan Çin'in büyüyen ekonomisine paralel olarak enerji ihtiyacının da artması Suudi Arabistan'ı iddialı bir partner olarak ön plana çıkarmaktadır. Çin ve Suudi Arabistan arasındaki yüksek karşılıklı bağımlılığın yanında ikilinin ilişkileri "kazan-kazan" yaklaşımı ekseninde sürdürmesi ilişkilere ivme kazandırmıştır. Bu bağlamda Çin, Suudi Arabistan'ı güvenilir bir enerji ortağı olarak görürken, Suudi Arabistan da Çin'i stratejik bir partner ve devasa bir pazar potansiyeli olarak değerlendirmektedir. Özellikle Suudi Arabistan'ın oldukça iddialı olan Vizyon 2030 projesinde Çin, en önemli ticari ve teknolojik partnerlerden biri olmaktadır. Diğer taraftan Suudi Arabistan'ın ekonomisini çeşitlendirme çabası onu Çin'e yakınlaştırmaktadır. Çin'in Orta Doğu

ve Kuzey Afrika'da (MENA) istikrarlı bir şekilde genişleyen nüfuzu, Kuşak ve Yol Girişimi'nin 2013'te ilan edilmesinden bu yana muazzam bir şekilde artmıştır. İki ülkenin siyasi ve ekonomik iş birliğini güçlendirmek için 2016'da kapsamlı bir stratejik müttefiklik anlaşması imzalamıştır. Daha sonra stratejik müttefikliği 1+2+3 işbirliği modeliyle, özellikle de Çin'in Dijital İpek Yolu ile Suudi Arabistan'ın 2030 Vizyonu'nu birbirine bağlayan projeler aracılığıyla geliştirmiştir. Ayrıca, dünyanın içine girdiği çok kutuplu türbülans döneminde tırmanan ABD ve Çin arasındaki potansiyel rekabette Suudi Arabistan doğrudan güç mücadelesinin hedefi haline gelmek yerine bunu lehine çevirerek çıkarını maksimize etmeye çalışmaktadır. Bu nedenle rekabete dayalı bir düzenin içeresinde yer almaktansa menfaatleri çerçevesinde çok yönlü bir dış politika izlemektedir. Diğer taraftan, Çin'in İran-Suudi Arabistan uzlaşısında oynadığı rol diğer bölge aktörleri tarafından yakından takip edilmekle birlikte Çin'in bölgedeki imajına da oldukça olumlu katkısı olmuştur.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Aborhmah, A. A. (2010). *From ideological antagonism to 'strategic partnership': Saudi-Chinese relationships (1949–2006)* (Doctoral dissertation, Durham University).

Al-Tamimi, N. (2012). *China–Saudi Arabia relations: Economic partnership or strategic alliance?* Durham Press.

Arı, T. (2010). *Uluslararası ilişkiler teorileri*. MKM Yayıncılık.

Armaoğlu, F. (1999). *20'inci yüzyıl siyasi tarihi (1914–1995)*. Alkım Yayınevi.

Aslan, H. K. (2014). Yükselen güç Çin Halk Cumhuriyeti'nin Ortadoğu politikası. [Yayınevi bilgisi eksik].

Ayan, K. B. (2007). *Rus dış politikasında Sovyet mirası* (Yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Balcı, A., & Kardaş, Ş. (2018). *Uluslararası ilişkilere giriş*. Küre Yayınları.

Baylis, J. (2008). Uluslararası ilişkilerde güvenlik kavramı. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, *5*(18), 69–85.

Binhuwaidin, M. M. M. A. (2001). *China's foreign policy towards the Gulf and Arabian Peninsula region, 1949–1999* (Doctoral dissertation, Durham University).

Bocutoğlu, E. (2017). Çin'in "Bir Kuşak–Bir Yol" projesinin ekonomik ve jeopolitik sonuçları üzerine gözlemler. In *Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansı Tutanakları* (pp. 265–270).

Bölme, S. M., & Rıdha, Ş. S. (2019). Güvenlikleştirme perspektifinden 11 Eylül sonrası ABD–Suudi Arabistan askeri ilişkileri. *Mülkiye Dergisi*, *43*(2), 459–490.

Cengiz, O. (2022). Küresel güney–güney iş birliğinin çok kutuplu ekonomik sistemdeki yeri. *USBİLİM 5th International Conference on Education, Economy, Management and Social Sciences*.

Cengiz, S. (2020). Saudi foreign policy towards China in the post-Arab uprisings era: A neo-classical realist approach. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, *14*(1), 51–67. https://doi.org/10.1080/25765949.2020.1728971

Çelik, H. (2020). Çin'in Ortadoğu politikası: Süreklilik ve değişim. *Liberal Düşünce Dergisi*, *25*(97), 31–46. https://doi.org/10.36484/liberal.683338

Çendek, S. Y., & Örki, A. (2019). Arap Baharı sürecinde Libya, Suriye ve Yemen'de yaşanan iç savaşlar: Karşılaştırmalı bir çözümleme. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, *10*(1), 42–58.

Daher, M. (2009). China and the Middle East: Establishing a new partnership. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, *3*(1), 18–26.

Doğan, D. (2023). Çin dış politikasında yeni yönelim: Suudi Arabistan–İran arabuluculuğu ve Şi Jinping'in Moskova ziyareti. *SETA Perspektif*, *363*.

Domazeti, R. (2017). Suudi Arabistan–ABD ilişkileri. *İNSAMER Analiz*, *20*, 8.

Efegil, E. (2013). Suudi Arabistan'ın dış politikasını şekillendiren faktörler. *Ortadoğu Analiz*, *5*(53), 104–113.

Emiroğlu, H. (2006). Soğuk Savaş sonrası Çin'in Ortadoğu'ya yönelik dış politikası. *Ortadoğu Yıllığı*, 464–482.

Ergüven, N. S. (2016). Uluslararası hukuk açısından güvenlik kavramının teorik temelleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *65*(3), 771–836.

Erkan, S., & Müge, Y. (2020). Çin dış politikasında Ortadoğu'nun değişen konumu: Arap Baharı sonrası bölgesel gelişmeler üzerinden bir analiz. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, *4*(1), 11–44.

Esen, B. S. (2019). Suudi Arabistan 2030 vizyonu ile ne gibi dinamikleri gerçekleştirmeyi hedefliyor? [Yayınevi bilgisi eksik].

Fidan, Ö. (2004). *11 Eylül'ün ABD dış politikasına etkisi: Irak işgali* (Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi).

Foley, S. (2017). When oil is not enough: Sino–Saudi relations and Vision 2030. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, *11*(1), 107–120.

Fulton, J. (2020a). Situating Saudi Arabia in China's Belt and Road Initiative. *Asian Politics & Policy*, *12*(3), 362–383. https://doi.org/10.1111/aspp.12549

Fulton, J. (2020b). China–Saudi Arabia relations through the '1+2+3' cooperation pattern. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, *14*(4), 516–527.

Fulton, J. (2020). Thirty years of Sino–Saudi relations. *Atlantic Council*. [URL belirtilmemiş]

Göçer, İ., & Çınar, S. (2015). Arap Baharı'nın nedenleri, uluslararası ilişkiler boyutu ve Türkiye'nin dış ticaret ve turizm gelirlerine etkileri. *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, *6*(10), 35–51.

Gözen, R. (2011). Türkiye ve Arap Baharı: Değişimi açıklamak ve anlamak. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, *1*(2), 1–25.

Gözen, R. (Ed.). (2014). *Uluslararası ilişkiler teorileri*. İletişim Yayınları.

Gün, M. S. (2012). Yemen'de Arap Baharı. *Yasama Dergisi*, *(22)*, 120–140.

Ismail, N. B. (2011). *The political and economic relations of the People's Republic of China (PRC) and the Kingdom of Saudi Arabia, 1949–2010* [Unpublished doctoral dissertation].

Karamurtlu, B. (2020). Kuşak–Yol projesi bağlamında Çin Halk Cumhuriyeti'nin küresel hegemonya girişimi. *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, *3*(6), 54–81.

Korkmaz, H. (2022). Çok kutuplu dünyada riskten kaçınmak: Suudi Arabistan'ın Çin perspektifi. https://tasam.org/trTR/Icerik/70229/cok_kutuplu_dunyada_riskten_kacinmak_suudi_arabistanin_cin_perspektifi

Kökyay, F. (2020). Neorealizm kuramı ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz enerji politikası. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, *9*(3), 2504–2528. https://doi.org/10.15869/itobiad.755012

Özdemir, H. (2002). 11 Eylül: Post-modern savaşın miladı ya da dış politika mücadelelerinin görünmeyen boyutu. *SDÜ İİBF Dergisi*, *7*(1).

Özdoğan, M. (2019). Realizm ve neorealizm bağlamında Soğuk Savaş sonrası güvenlik anlayışının değerlendirilmesi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, *8*(1), 1–24.

Özev, M. H. (2020). Son dönem Suudi Arabistan–Çin ilişkileri. *Ortadoğu Analiz*, *11*(94).

Pan, G. (1997). China's success in the Middle East. *Middle East Quarterly*. https://www.meforum.org/middle-east-quarterly/chinas-success-in-the-middle-east

Qian, X. (2010). China's energy cooperation with Middle East oil-producing countries. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, *4*(3), 65–80.

Sarı, İ. (2023). İran–Suudi Arabistan ilişkileri normalleşiyor: Yeni bir bölgesel denklem mi? https://orsam.org.tr/tr/iran-suudi-arabistan-iliskileri-normallesiyor-yeni-bir-bolgesel-denklem-mi-/

Serdar, İ. (2015). Neorealizm, neoliberalizm, konstrüktivizm ve İngiliz Okulu modellerinde uluslararası sistemsel değişikliklere bakış. *The Journal of Europe–Middle East Social Science Studies*, *1*(1), 14–38.

Sönmez, G. (2022). Küresel rekabet bağlamında Çin'in Ortadoğu bölgesinde derinleşen aktivizmi. https://www.orsam.org.tr//d_hbanaliz/kuresel-rekabet-baglaminda-cinin-ortadogu-bolgesinde-derinlesen-aktivizmi.pdf

Tekin, S. (2020). Güney–Güney işbirliğinin ideolojik temelleri: Bağlantısızlar Hareketi ve Küresel Güney. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *(24)*, 65–81.

Temiz, K. (2018). Çin'in Orta Doğu politikasında bölgesel ve küresel rekabet unsurları. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, *3*(2), 31–41.

Wang, T. Y. (1993, June 22). Competing for friendship: The two Chinas and Saudi Arabia. *The Free Library*. https://www.thefreelibrary.com/Competing+for+friendship:+the+two+Chinas+and+Saudi+Arabia.-a015016927

Yetim, H. T. (2023). Fiyat arttırma ve negatif dengeleme stratejileri ekseninde Çin'in Körfez ve Suudi Arabistan siyaseti. *Akademik İncelemeler Dergisi*, *18*(1), 182–205.

Yüce, M. (2016). Arap Baharı sonrası Ortadoğu'da güç politikaları: Çin dış politikasının bölge siyasetine etkileri. In *II. Ortadoğu'da Toplum, Siyaset ve Ekonomi Konferansı*, İstanbul, Türkiye (pp. 21–30).

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 269-296

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 17.01.2025 Accepted / Kabul: 18.04.2025

KAMU MALİ DENETİMİNDE DİJİTAL İKİZ KULLANIMI: SAYIŞTAY İÇİN MODEL ÖNERİSİ

Mehmet ÖLMEZ [1]
Bülent BAYRAK [2]

Öz

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin kaçınılmaz olarak kamu kurumlarını da etkilemesi nedeniyle kamu yönetiminde geleneksel denetim yetersiz kalmış ve dijitalleşme süreci ile birlikte dijital denetime ihtiyaç duyulmuştur. Denetim ile ilgili literatürde yer alan kavramsal ve örnek çalışmaların bulguları ışığında denetim, kamu mali denetimi, dijital ikiz ve Sayıştay kavramları incelenmiş ve denetimin çok sayıda ve çeşitte faktörden etkilendiği gözlemlenmiştir. Sayıştay Başkanlığı, son on yıl içerisinde yapay zekâyı en etkin biçimde kullanarak verimli bir denetim gerçekleştiren kurumlardan biridir. Çalışma ile Sayıştay Başkanlığı'nın kullanmakta olduğu yapay zekâ teknolojisinin üst seviyeye çıkarılması amacı ile bir model önerisi sunulmuştur. Bu çalışmada nitel araştırma kapsamında doküman analiz yöntemi kullanılmış ve konuyla ilgili mevcut çalışmaları belirlemek amacı ile literatür taraması yapılmıştır. Çalışmada dijital denetimin geleneksel denetimden farklı yönleri açıklanmış ve denetimin dijital ikiz ile nasıl yapılabileceğine ilişkin bir model önerisi sunulmuştur. Ayrıca dijital uygulamalar ile denetim arasında, denetimin daha şeffaf ve güvenilir bir ortamda yapılması hususunda ilişki olabileceği de vurgulanmıştır. Çalışmanın önerdiği kuramsal model, denetim öncesi ve sonrası tüm değerlendirme boyutlarını içermektedir. Çalışmada denetim ile ilgili araştırmacılara yönelik öneriler de sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Denetim, Kamu Mali Denetimi, Dijital İkiz, Sayıştay.

Jel Kodları: H20, M42.

[1] Dr., İnönü Üniversitesi, E-posta: mehmet.olmez@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1462-1241
[2] Dr., Malatya Defterdarlığı, E-posta: ardadoruk3588@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1056-8866,

Atıf/Citation
Ölmez, M. & Bayrak, B. (2025). Kamu mali denetiminde dijital ikiz kullanımı: Sayıştay için model önerisi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 269-296.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

USE OF DIGITAL TWIN IN PUBLIC FINANCIAL AUDIT: A MODEL PROPOSAL FOR REVENUE ADMINISTRATION

Abstract

As the developments in information and communication technologies inevitably affect public institutions, traditional auditing in public administration has become insufficient and digital auditing is needed with the digitalization process. In the light of the findings of conceptual and case studies in the literature on audit, the concepts of audit, public financial audit, digital twin and Court of Accounts were analyzed and it was observed that audit is affected by many and various factors. The Court of Accounts is one of the institutions that has carried out an efficient audit by using artificial intelligence in the most effective way in the last decade. The study aims to maximize the artificial intelligence technology used by the Court of Accounts and as a result, a model proposal is presented in this direction. In this study, document analysis method was used within the scope of qualitative research and a literature review was conducted to identify existing studies on the subject. In the study, the different aspects of digital auditing from traditional auditing are explained and a model proposal is presented on how auditing can be done with the digital twin. It is also emphasized that there may be a relationship between digital applications and auditing in terms of conducting audits in a more transparent and reliable environment. The theoretical model proposed by the study includes all evaluation dimensions before and after the audit. Suggestions for researchers related to auditing are also presented in the study.

Keywords: Audit, Public Financial Audit, Digital Twin, Court of Accounts.

Jel Codes: H20, M42.

1. GİRİŞ

Teknolojideki derin değişimlerin etkisiyle şekillenen sanayi devrimleri, günümüz dünyasında beşinci dönemini yaşamaktadır. Buhar gücünün yaygınlaştığı Endüstri 1.0'dan elektriğin yaygınlaştığı Endüstri 2.0'a geçildikten sonra iletişim ve bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle Endüstri 3.0 çağına girilmiş ve dünyada dijital çağın kapıları aralanmıştır (Kılıç, 2023, s. 278). Bu gelişim ile birlikte günümüzde dijitalleşme çağı olarak ifade edilen Endüstri 4.0 döneminden Endüstri 5.0 dönemine geçiş yaşanmakta ve özellikle kamu yönetimi alanında dijital teknolojideki gelişmeler, kamu kurumlarında denetimin dijital ortamda yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu dijital teknolojinin getirdiği gelişmelerinden birisi de dijital ikiz kavramı ve bu kavramın günlük hayatta yaygınlaşmaya başlamasıdır. Yakın gelecekte kamu kurumlarında da yaygınlaşması beklenen dijital ikiz teknolojisinin denetim işlemlerinde kullanılabilmesi için yeni modellere ve uygulamalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışma ile amaçlanan, kamu kurumlarındaki denetim sisteminin teknoloji ile dönüşümünden ortaya çıkan en önemli gelişme olan dijital ikiz teknolojisinin Sayıştay'ın mali denetimlerine uygulanabilirliği üzerinden bir model önerisi belirlemektir. Geleneksel denetim yaklaşımından bilgi teknolojileri temelli yenilikçi denetim yaklaşımlarına yönelerek şeffaflık ve hesap verebilirlik konularında önemli bir yol alınacağını vurgulayan bu çalışma sonucunda Sayıştay denetimleri konusunda dijital ikiz teknolojisinin kullanıldığı modern bir denetim yöntemi önerilmektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çeşitli açılardan denetime tabi tutulabilen kamuda en önemli denetim türü mali denetimdir. Gelişen teknolojiye paralel olarak şekil ve yöntem değişikliği yaşayan kamunun mali denetimi, kurumların içinde yer alan mekanizmalar tarafından veya kurum dışındaki başka kurum ve kuruluşlar tarafından yapılabilmektedir. Denetimi yapan birim kim olursa olsun, dijital çağla birlikte mali denetimlerin en önemli araçları dijital sistemler haline gelmiştir. Bu bölümde denetim, kamuda mali denetim ve dijitalleşmeyle birlikte ortaya çıkan dijital ikiz kavramları hakkında bilgi verilmiş ve çalışmanın kavramsal sınırları belirtilmiştir.

2.1. Denetim ve Kamu Mali Denetimi

Denetim kelime anlamı olarak; bir faaliyetin önceden belirlenmiş plan ve programlara uygun olarak bir faaliyetin sonuçları ve önceden belirlenen belli kurallar dâhilinde incelenmesi olarak tanımlanmaktadır (Bozkurt, 2013, s. 57). Kamu kurumlarında denetim ise kurumların yapmış oldukları faaliyetlerin etkin ve verimli bir şekilde yerine getirilmesi amacı ile yapılan sürecin ve sonuçlarının belirlenmiş planlarla uyumlu bir şekilde incelenmesi anlamına gelmektedir (Akyel & Köse, 2010, s. 10).

Türkiye'de denetim, denetlenen kurumun kendi içindeki denetim birimi tarafından yapılan "iç denetim" ve denetlenen kurumun dışındaki başka bir denetim birimi tarafından yapılan "dış denetim" olarak uygulanmaktadır. Kamu idarelerine yönelik olarak 5018 sayılı Kanun ile getirilen iç denetim, idarenin sorumluluğu ilkesine dayanmaktadır.

Kamu kurumlarının yapmış oldukları idari faaliyetlerin dışarıdan bir üst organ tarafından denetlenmesi dış denetim olarak tanımlanmaktadır. Özel sektör işletmelerinin yapmış oldukları faaliyetlerin dış denetimleri bu konuda uzmanlaşmış firmalar eliyle daha ziyade bağımsız denetim şeklinde yapılmaktadır. Kamu kurumlarının dış denetimi, yetkisini TBMM'den alan ve yargısal nitelikte olan Sayıştay tarafından yapılmaktadır. Sayıştay, yetkisini TBMM adına kullanmakta ve kurumsal denetim raporlarını yasama denetimine tabi tutulmak üzere TBMM'ye sunmaktadır. Devletin işletmeler üzerinde uygulamış olduğu denetim ise kamu mali denetim kapsamında vergi, ticari ve çevre denetimi olarak yapılmaktadır (Savlı, 2019, s. 21).

2.2. Dijital İkiz

Dijital ikiz, nesnelerin nasıl çalıştığını ve farklı çevresel koşullara nasıl tepki verdiğini belirlemek için fiziksel verileri gerçek dünyada oluşan algılayıcı sonuçlarıyla karşılaştırmaktadır. Bu uygulama ile elde edilen veri ve analizler sonucunda sorunlar ortaya çıkmadan buna yönelik çözüm önerilerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. 2002 yılında

NASA'ya fiziksel sistemlerin dijital bir kopyasını oluşturma önerisi getiren (Yükçü vd., 2020, s. 20) ve dijital ikiz kavramını ilk kullanan kişilerden olan Grieves bu uygulamanın oluşabilmesi için üç unsurun gerekliliğini belirtmiştir. Bu unsurlar; dijital ortamda ikizi oluşturulacak bir cihazın varlığı, dijital ortama aktarılacak verilerin elde edilmesi ve son olarak ise bu veriler ile dijital ortamda ikizin oluşturulmasına gereksinimdir. Ancak dijital ikiz kavramının daha yaygın bir şekilde duyulması NASA tarafından 2010 yılında yayınlanan yol haritası ile başlamıştır. Dijital ikizi kullanmanın ortaya çıkmasında en önemli etken önceden tahmin ile ekonomik maliyetlerin azaltılması olmuştur (Campbell, 2015). Dijital ikiz teknolojisi, simülasyon, nesnelerin interneti, büyük veri, yapay zekâ ve makine öğrenmesi gibi teknolojileri kullanarak (Mendi vd., 2021, s. 176) gerçek dünya ile hayal dünyası dediğimiz dijital dünya arasında bir köprü görevi görmektedir. Bu teknoloji ile geçmiş dönemlerdeki verilerin yapay zekâ destekli kodlanması ve gelecek ile ilgili önerilerde bulunulmasıdır. Dijital ikiz, kaynak ve verilerin iyi bir şekilde okunması ile ileride oluşabilecek problemler konusunda öngörüde bulunulmasına, zamanın etkin kullanılmasına ve maliyetlerin düşmesine yardımcı olmaktadır.

Dijital ikizlerin kullanım alanlarına bakıldığında daha çok üretim ile ilgili endüstriyel alanlarda gerçek ve sanal arasındaki etkileşimi görmek amacıyla kullanılmaktadır. İşletmelere referans sağlamak amacıyla, gerçek zamanlı izleme için bir dijital ikiz ile bir kaynak üretim hattına dayalı bir uygulama sistemi oluşturulmuş ve incelenmiştir. Bu sistem ile çalışma öncesi başarının sağlandığı belirtilmiştir (Zheng vd, 2019:1141). Son dönemlerde ise ulaşım ve sağlık alanları ile kent ve yönetim ile ilgili kamu alanlarında dijital ikizin kullanımında artışlar görülmektedir (Dhar vd., 2022, s. 185). Dijital ikiz teknolojisi, hasta bakımını geliştirmek, tahmine dayalı analitiği mümkün kılmak, klinik operasyonları optimize etmek, eğitim ve simülasyonu kolaylaştırmak için gerçek zamanlı veri entegrasyonu, gelişmiş analitik ve sanal simülasyonlardan yararlanarak sağlık sistemine yenilikler getirmektedir.. Çeşitli kaynaklardan gelen çok sayıda hasta verisini toplama ve analiz etme becerisiyle dijital ikizler, bireysel özelliklere, tıbbi geçmişe ve gerçek zamanlı fizyolojik verilere dayalı kişiselleştirilmiş tedavi planları sunmaktadır. Tahmine dayalı analitik ve önleyici müdahaleler ile sağlık risklerinin erken tespit edilmesine imkan tanımaktadır. Dijital ikizler, sağlık çalışanlarının becerilerini geliştirmeleri ve karmaşık prosedürleri uygulamaları için güvenli ve gerçekçi bir ortam sağlayarak sağlık hizmetlerinde uygulanması, hasta sonuçlarını önemli ölçüde iyileştirme, hasta güvenliğini artırma ve sağlık sektöründe inovasyonu teşvik etme potansiyeline sahip bir sistem oluşturmuştur (Vallée, 2023: 5). Kamu yönetiminde en yaygın kullanım alanlarını yerel yönetim birimlerinde bulan dijital ikiz, akıllı şehir uygulamalarının geliştirilmesinde aktif

olarak kullanılmaktadır. Buna, şehrin yer üstü ve yer altı yerleşiminin tüm haritasının sanal ortama aktarılarak Sanal Singapur'un oluşturulduğu Singapur'u ve ayrıntılı 3D modellemelerle rüzgâr ve güneş simülasyonlarının da yer aldığı Helsinki'nin Kalasatama bölgesini başarılı örnekler olarak vermek mümkündür (Yıkıcı, 2022, s. 147, 148).

2.3. Literatür Taraması

Araştırma konusu hakkında yapılan literatür taramasında farklı disiplinlerde farklı açılardan irdelenmiş olan denetim ve dijitalleşme olgusunun, Axelsen vd. (2011, s. 12) tarafından da vurgulandığı gibi iç içe geçmiş bir bütün halinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak yapılan çalışmalar literatüre yönelik önemli katkılar sağlamış olmalarına karşın çalışmaların birçoğunun sadece denetim ya da dijital ikiz kavramlarının tek bir yönü üzerinde durdukları gözlemlenmektedir.

Axelsen vd.'nin (2011, s. 12-14) Avustralya'nın kamu denetim bürosunda çalışan dört kamu görevlisi ile yapılan görüşmelere dayalı olarak hazırladıkları çalışmada, bilgi teknolojilerinin denetim sürecinde kullanılmasıyla ilgili çeşitli bulgulara ulaşmışlardır. Bu bulgulardan birincisi, finansal bilgi teknolojileri denetim sürecinin finansal denetimin planlama aşamasına giderek daha fazla katkıda bulunacağıdır. Konuyla ilgili bir diğer bulgu, mali denetimin tasdik amaçlarını desteklemek üzere, bilgi teknolojileri denetim biriminin Bilgisayar Destekli Denetim Teknikleri (CAAT) yoluyla veri madenciliği ve bilgi keşfi araçlarını giderek daha fazla kullanacağı yönündedir. Söz konusu çalışmada, bilgi teknolojileri denetimine ait denetim planının, bilgi teknolojileri denetiminin bulgularını dikkate almasını sağlayacak şekilde programlanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca mali denetimi desteklemek için Bilgisayar Destekli Denetim Tekniklerinin benimsenmesi durumunda, mali denetimin verimliliği ve etkinliğinin de destekleneceği vurgulanmıştır.

Erturan ve Ergin (2018, s. 827-828) dijital denetim sürecinde verilerin, dijital ikiz yönteminin kullanılması ile dijital ortama taşınması gerektiğini belirtmiştir. Bu verilere denetçi tarafından anlık olarak ulaşım sağlayabileceği için denetim süreci içerisinde oluşabilecek hata ve hilelerin çok daha hızlı ve nesnel bir şekilde erken uyarı sinyalleri ile görünümü sağlanacağı ve bu uygulama ile iç ve dış denetimin bir bütünlük içinde dijital ortamda oluşabileceği açıklanmıştır.

Ciğerci ve Eğmir (2019, s. 211-215) çalışmalarında, dijitalleşmeyle gelişen blok zincir teknolojisinin kamunun mali açıdan denetlenmesinde uygulanabileceğini, kamu mali denetimine tabi olan kurum ve kuruluşlarla Sayıştay'ın blok zincir tabanlı denetim mekanizmasına dâhil olabileceğini belirtmişlerdir. Blok zincir teknolojisi kullanılarak

uygulanan işlemlerde tasarruf, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin daha etkin uygulanabileceği belirtilen bu çalışmada denetçilerin blok zincir depolarında var olan verileri kullanarak denetimlerini gerçekleştirebilecekleri vurgulanmıştır. Aynı çalışmada, 5018 sayılı kanunda belirtilen fakat birçok kurum tarafından uygulanmayan "mali verilerin hazırlanması ve kamuoyu ile paylaşılması gerektiği" kuralının, blok zincir sistemi ile daha etkin ve aktif olarak uygulanmasının mümkün olduğu belirtilmiştir. Kurumlar üzerindeki dış denetim anlayışının performans denetimlerinde yetersiz kaldığını vurgulayan çalışma, blok zincir teknolojisinin denetim işlemlerine ait verilere çok çabuk ulaşılabilmesi ve verilerin tek merkezde toplanabilmesi özellikleri sayesinde Sayıştay'ın performans denetimine yönelik etkinliğini artırabileceğini belirtmiştir. Ciğerci ve Eğmir, blok zincir teknolojisinin kamu mali denetiminde uygulanabilirliği konusunda Çin Ulusal Denetim Ofisi'nin blok zincir çalışmalarını referans göstermiş ve bu teknoloji sayesinde Sayıştay'ın alt birimlerine ait tüm verilerin tek merkezde toplanarak veri oluşturmanın, güncellemenin, iletimin ve verilere erişimin daha kolay olabileceğini savunmuşlardır. Veri toplanması ve aktarılmasını sağlayan tüm alt birimlerin eşit sorumlulukta olduğu ve veri merkezi durumundaki Sayıştay'ın tüm veriler hakkında mevzuata uygunluk denetlemesi yapma yetkisine sahip olduğu bu sistemle mali denetim daha verimli ve faydalı olabilecektir.

Özen ve Gürel (2020, s. 8) tarafından yapılan çalışmada dijital çağın gereklerine uygun olarak denetimin her aşamasının kontrol edilebilmesini sağlayan dijital ikiz uygulaması ile zaman ve maliyet kayıpların önleneceği belirtilmektedir. Bu sistem ile önceden öngörülen hataların önleyici bir sürekli denetimle zaman ve maliyet kayıplarının önlenmesi mümkün olabilecektir. Bu savı destekleyen bir diğer çalışmada Mutlu ve Gracia (2004, s. 1-3), denetimin dijitalleşmesine yönelik olarak zaman tasarrufu sağlamanın en önemli amaçlardan olduğu tespit edilmiştir. Kurban vd. (2023), büyük veri analizinin Sayıştay Başkanlığının denetim fonksiyonu üzerindeki etkisini incelemiş ve Sayıştay'ın büyük veri analizi ile daha etkin bir denetim gerçekleştirdiğini ancak 2019-2023 Stratejik Planı'nda büyük veri uygulamasına yönelik analiz yapmadığını belirtmiştir. Topsakal (2024, s. 189) yaptığı çalışmada, büyük verilerle çalışan Türk Sayıştay'ının 2017 yılından itibaren verilerin toplanması, saklanması ve analizine yönelik dijital projelerin hayata geçirildiğini ve kamu idarelerine ait muhasebe verilerinin değerlendirilerek risk analiz senaryolarının oluşturulduğunu vurgulamıştır. Aynı çalışmasında Topsakal, Sayıştay'ın, bütün kurumların mali verilerini depolayarak çapraz kontrol sistemleri sayesinde entegre bir denetim sistemi yaratmaya çalışan Sayıştay Veri Analiz Sistemi VERA'nın gelişmeye devam eden büyük bir sistem olduğunu vurgulamaktadır. Bu sistem, veri

ambarı ve veri modellemesi temelinde kapsadığı onlarca modül ve yüzlerce analiz sayesinde denetçilere hata ve riskleri belirleyebilme öngörüsü sağlamaktadır.

Damar vd. (2024, s. 17), çalışmalarında devletlerin devamlılığının sağlanabilmesi noktasında denetim faaliyetlerinin en önemli merkez olduğunu ve dijital denetim kapsamında Sayıştay tarafından kullanılan Sayıştay Veri Analiz Sistemi (VERA), Birleşik Veri Aktarım Sistemi (BVAS) ve Denetim Yönetim Programı (SayCap) gibi sistemlerin önemini vurgulamışlardır.

Yapılan literatür taramasında, denetimde yapay zekâ ve bileşenlerinin kullanılmasına yönelik çalışmaların yapıldığı ancak dijital ikiz uygulamasına yönelik çalışmaların yetersiz olduğu görülmüştür. Bu çalışmada, diğer çalışmalardan farklı olarak; geleneksel denetim sisteminin incelenerek çağın gerekleri doğrultusunda gelişen dijital dünyanın, yönetim sürecinin en son ayağı olan denetim aşamasına uyarlanması gerekliliğinin ortaya konulması ve Sayıştay için dijital ikiz uygulaması doğrultusunda bir denetim modelinin geliştirilmesi amaçlanmıştır.

3. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Çalışmanın amacı, dijital denetimin geleneksel denetimden farklı yönleri açıklamak ve denetimin dijital ikiz ile nasıl yapılabileceğine ilişkin bir model önerisi sunmaktır. Çalışmada nitel araştırma kapsamında doküman analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, kamu kurumlarının denetiminde önemli bir yeri olan Sayıştay'ın dijital ikiz uygulaması ile denetim sürecinden ekonomik olma ve zaman tasarrufu sağlama konularında nasıl bir yarar elde edilebileceği değerlendirilmiş ve Sayıştay'ın denetim süreçlerinin dijital ikiz ortamında izlenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Bu kapsamda çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

- Dijital denetimin geleneksel denetimden farklı yönleri nelerdir?

-Sayıştay'ın kamu mali denetim sürecinde dijital ikiz uygulaması ile dijital denetime faydaları neler olacaktır?

- Sayıştay'ın kamu mali denetim sürecinde dijital ikiz uygulaması ile önerilen model her zaman etkin bir denetim sistemi olacak mıdır?

4. KAMU MALİ DENETİMİNDE DİJİTAL İKİZ

Teknolojinin gelişmesi ile birlikte dijital iletişim araçlarının kullanıldığı kamu mali denetiminde etkin bir dış denetim için dijital çağın gereklerine uygun bir denetim modeli oluşturulmalıdır. Bu model ile veriler yönetişim doğrultusunda güvenli ve şeffaf bir şekilde analiz edilmelidir (Özdemir & Sağıroglu, 2018, s. 470). Dijitalleşme çağında Endüstri 4.0

olarak da ifade edilen büyük veri analitiği, blok zinciri, artırılmış gerçeklik ve dijital ikizler ile denetimde köklü bir dönüşüme geçilmiştir. Bu dijital dönüşüm denetim mesleği için bir tercihten ziyade, bir zorunluluk haline dönüşmüştür (Köse ve Polat, 2022: 34-35). Denetim üzerinde etkili olması beklenen dijital teknolojilerden dijital ikiz uygulamaları etkin ve şeffaf veriler sağlayabilecektir.

4.1. Kamuda Mali Denetim

Kamusal malların ve hizmetlerin belki de en önemli özelliği, toplumun her bireyinin o mal ve hizmet üzerinde bir hak iddia edebilmesine imkân tanımasıdır. Bu nedenle kamu malları ve hizmetleri, toplumun tamamına yönelik bir aitlik taşımaktadır. Bu durum, kamusal mal ve hizmetler üzerinde tüm toplum tarafından uygulanan bir yönetim ve denetim anlayışını doğurmakla birlikte uygulamada böyle bir yönetim ve denetimin zorluğu, bu görevlerin belli organlar ve kurumlara devredilerek halk adına o organlar ve kurumlar tarafından yapılmasını gerekli kılmıştır.

Kamusal mal ve hizmetlerin kullanımı, kamu yönetimi ve denetimi çerçevesinde kamuya ait kurallar içerisinde yürütülmek ve kamunun mali denetimini gerçekleştirmek için çizilmiş sınırlara tabi olmak zorundadır. Bu kapsamda iyi bir mali denetim iyi bir mali yönetimi gerekli kılmaktadır. Kamu mali denetimini anlayabilmek için öncesinde kamu mali yönetimini kavramak önem taşımaktadır. Kamu mali yönetimi, hem bir örgütlenmeyi hem de bu örgütlenmenin uyguladığı faaliyetlerin yönetimini anlatan bir kavram olarak kullanılmaktadır. Kamu mali yönetimi, iktisadi ve mali kararların alındığı ve uygulandığı, sınırları kanunla belirlenmiş bir örgütlenmenin karşılığı olarak kullanıldığı gibi toplumu etkileyen mali kararların ve olayların yönetilmesi anlamında da kullanılmaktadır (Kartalcı, 2007, s. 6).

Genel olarak idarenin işlemlerinin, resmi belgelerinin ve muhasebe kayıtlarının doğruluğu ve belirlenmiş standartlara uygunluğunun güvence altına alınması, uygunluk ve düzenlilik denetiminin amacı olduğundan literatürde mali denetim, uygunluk denetimi ve düzenlilik denetimi gibi iki denetim türüyle anılmaktadır (Kesik, 2005, s. 102). Bu doğrultuda kamu mali denetimi, idari birimlerin bütçe uygulamaları kapsamında aldıkları mali kararların ve uyguladıkları mali işlemlerin denetimini ve kamu kurumlarının mali hesaplarının mevzuata uygunluk ile performans, etkinlik ve verimlilik açılarından değerlendirilmesini kapsamaktadır (Ciğerci & Eğmir, 2019, s. 204). İktidarın bütçe uygulaması kapsamında kamu idarelerinin mali karar ve işlemlerinin denetiminin yapıldığı mali denetim, vize ve harcama öncesi denetim işlemlerinden farklı olarak harcamanın yapılıp faaliyetlerin gerçekleşmesi sonrasında yapılan bir denetim mekanizmasıdır. Kamu idarelerinin mali karar ve işlemleri, anlamlı ve sistematik

bir şekilde muhasebe sistemi aracılığıyla toplanır, sınıflandırılır ve kaydedilir. Kamunun mali denetimi bu kayıtlar üzerinden yapılır ve bu nedenle bu denetim bir anlamda muhasebe denetimidir (Bayar, 2008, s. 3). Kamu denetim programlarının önemi artmaya devam ettikçe, kamu sektörü denetimi de evrim geçirmiş ve kapsamını sadece muhasebe denetimi, mali denetim veya uygunluk denetiminin ötesine taşıyarak, politika yapıcılara gözetim rollerinde destek olmak üzere performans denetimine doğru genişletmiştir (Daujotaitė & Mačerinskienė, 2008, s. 178).

Mali denetimin kamu sektörünü ve özel sektörü kapsayacak şekilde yapılan tanımında, bir kuruluşun bütçesinin hazırlık, uygulama ve kontrolü aşamalarında muhasebe planlarının işletilmesi ve kayıtlarının tutulması, malzemenin tedariki, kullanılması, taşınması ve onarılması işlemleri ile hiyerarşik açıdan mali kontrol işlemleri üzerinde yapılan teftiş, olduğu vurgulanmaktadır (Kartalcı, 2007, s. 64). Bir başka ve daha kısa tanımla mali denetim, kamuya ait gelirler, giderler, varlıklar ve yükümlülüklere yönelik hesap ve işlemlerin doğruluğu ile mali tabloların ve uygulamaların güvenilirliğinin değerlendirilmesidir (Önen & Özmen, 2011, s. 106). Mali denetimi, uygunluk denetimi ile birlikte düzenlilik denetiminin iki türünden birisi olarak belirten Sayıştay Kanunu 2. maddesine göre mali denetim, "*kamu idarelerinin hesap ve işlemleri ile mali faaliyet, mali yönetim ve kontrol sistemlerinin değerlendirme sonuçları esas alınarak, mali rapor ve tablolarının güvenilirliği ve doğruluğuna ilişkin denetimdir*". Mali denetim, kamu idari birimlerinin mali karar ve işlemlerinin bütçe uygulaması kapsamında, her türlü mali verinin kayda alındığı muhasebe düzeninin denetlenmesidir (Bayar, 2008, s. 3). Bu nedenle kamu mali denetimlerinin sonucunda kamu gelirlerinin, kamu hizmetlerinin, kamu harcamalarının ve kamu varlıklarının mevcut durumu hakkında bilgi verilmesi amaçlanmalıdır (Kartalcı, 2007, s. 64). Kamu mali denetimi, kamu idaresinin hesaplarının ve bunlara yönelik belgeler temel alınarak mali tabloların doğruluğu ve güvenilirliği ile ilgili kamu idaresinin gelir, gider ve mallarına ilişkin mali verilerin kanunlara ve diğer mevzuat hükümlerine uygunluğunun, uluslararası denetim standartları çerçevesinde tespit edilmesidir (Saraç, 2005, s. 153).

Mali denetim, ilgili dönemdeki tüm mali işlemlere ait verilerin ve bilgilerin bütünlüğü ve güvenilirliği yanında muhasebe ilke ve kurallarına uygunluğuyla birlikte varlıkların korunmasıyla ve ilgili idarenin belirlenmiş ilke ve standartlara ne kadar uyduğuyla ilgilenir ve bunlara yönelik güvence sağlar. Buna göre kamusal mali denetim, kamu kaynaklarının elde edilmesi, korunması ve kullanılması süreçlerinde, mevzuat hükümlerine ve belirlenmiş ilke ve esaslara uygunluk düzeyini tespit etmektedir (Kesik, 2005, s. 102). Bununla birlikte mali

denetimle birlikte anılan performans denetimi, mali denetimden önemli farklılıklar içermektedir. Performans denetimi çoğunlukla idarenin etkinliği ve faaliyetleri üzerinde dururken mali denetim daha çok muhasebe kayıtlarına yönelik doğruluk ve güvenilirlik ilkeleri ile muhasebe sistemi üzerinde durmaktadır. Mali denetimde standartları belirlenmiş bir denetim ve raporlama yöntemi mevcut iken performans denetiminde izlenecek yol projenin içeriğine veya idarenin özelliğine göre değişebilmektedir (Kesik, 2005, s. 103).

Mali işlemlerin sürecine paralel olarak kamu mali denetiminde ilk olarak, kullanılan muhasebe organizasyonunun yeterli olup olmadığı, ehliyetli kişiler tarafından kural ve ilkelere uygun bir muhasebe kayıt sisteminin kullanılıp kullanılmadığı, belgelere ait bir düzenin olup olmadığı ve sistemin etkin ve uyumlu işleyip işlemediğinin belirlendiği düzenlilik denetimi yapılır. Daha sonra tüm mali işlemlerin kayda alınıp alınmadığının ve her kaydın bir belgeye dayanıp dayanmadığının ve bu işlemlerin yasal düzenlemelere uygun olup olmadığının denetlendiği uygunluk denetimine geçilir. Son olarak idarenin düzenlediği mali tabloların, raporların ve istatistiklerin, muhasebe sisteminde yer alan belge, bilgi ve diğer verilerle uyumlu olarak sunulup sunulmadığının ve bunların güvenilirlik derecesinin belirlendiği uygunluk bildirimi denetimi yapılır (Bayar, 2008, s. 3, 4).

Çağdaş yöntem ve teknikler kullanılarak yapılan kamu mali denetimi, şeffaflığın ve hesap verebilirliğin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Kamu kurumlarında şeffaflık ve hesap verebilirlik tam olarak sağlandığında, bu kurumlar yasal sınırlarda, etkin, verimli ve tutumlu bir şekilde faaliyet gösterebilirler. Kamu kurumlarının şeffaflığı ve hesap verebilirliği ne kadar çok olursa, TBMM de yetki ve kaynakların ne kadar verimli bir şekilde kullanıldığını tespit edebilecektir. Bunun için de TBMM adına yapılacak denetimlerde birinci öncelik kamu kurumlarına şeffaflığı ve hesap verebilirliği yerleştirmek olmalıdır (Saraç, 2005, s. 151, 152). Kamu kurumlarında bu amaca ulaşmak, kamuda mali denetimin hem daha etkin ve verimli yapılmasını hem de denetimler sonucunda tespit edilen olumsuz durumların en aza indirilmesini sağlayacaktır.

Kamusal mali denetimde vurgulanan ve aranan önemli kavramlardan birisi de hesap verme sorumluluğudur. Kanada Ulusal Denetim Ofisi ve Maliye Bakanlığı tarafından yapılan ve uluslararası genel kabul gören tanıma göre hesap verme sorumluluğu, üzerinde anlaşmaya varılmış beklentiler doğrultusunda, performansa bağlı olarak sorumluluk alma ve bu sorumluluğun nasıl yerine getirildiğini açıklama yükümlülüğüdür (Bozkurt, 2010, s. 132). 5018 sayılı kanun kapsamında yapılan tanımlamada ise hesap verme sorumluluğu, "*her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında görevli ve yetkili olanlar, kaynakların etkili,*

ekonomik, verimli ve hukuka uygun olarak elde edilmesinden, kullanılmasından, muhasebeleştirilmesinden, raporlanmasından ve kötüye kullanılmaması için gerekli önlemlerin alınmasından sorumludur ve yetkili kılınmış mercilere hesap vermek zorundadır" şeklinde belirtilmiştir. Bununla birlikte hesap verme sorumluluğunu, güvenli, doğru, tutarlı, ilgili bilgiye zamanında ulaşabilirlik olarak yorumlanabilen saydamlık ilkesinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Saydamlığın tek bir yapıda düzenlendiği 5018 sayılı kanun, yönetsel hesap verme sorumluluğu ve mali hesap verme sorumluluğu olmak üzere hesap verme sorumluluğunu ikili bir sınıflandırmayla ele almıştır. Kamu kaynağının hukuka uygun bir şekilde elde edilmesi ve bu şekilde kullanılması genel hükmünden doğan mali hesap verme sorumluluğunun kesin hüküm noktasının Sayıştay olduğu, söz konusu kanunun 68'inci maddesinde belirtilmiştir. Hukuksal açıdan, yasal çerçevesi kesin olarak belli olan mali hesap verme sorumluluğunun çok net bir şekilde belli edilmesi ve yargısal bir karara dayanması gerekmekle birlikte bu kararın son noktası Sayıştay tarafından konmaktadır (Bozkurt, 2010, s. 132, 133; 5018 sayılı KMYKK).

4.2. Kamu Mali Denetiminde Sayıştay'ın Rolü

Tarihsel olarak bakıldığında Sayıştay veya benzeri kurumlar, parlamentoların bütçe haklarını kullanmaları sırasında, mali bulgu ve önerileri raporlama suretiyle parlamentolara yardımcı olan kurumlardır. Kamu kaynağı kullanan kurumları denetleyerek bu kaynağın elde ediliş ve harcanış sistemlerinin değerlendiren ve öngörülen ile gerçekleşen durum arasındaki farkları, görüş ve öneri raporlarıyla sunan Sayıştaylar, parlamentoların bütçeleme çalışmalarına rehberlik etmektedirler (Bozkurt, 2010, s. 136).

Mutlak iktidarların sınırlandırılması gereğinin ortaya çıkmasına bağlı olarak oluşturulan parlamentoların tarihiyle Sayıştayların tarihi birbirleriyle yakın ilişki içerisindedir. Dünyadaki tüm Sayıştaylar ve Sayıştay benzeri üst denetim kurumları, kamu gelirlerinin halkın yararına kullanılıp kullanılmadığı konusunda parlamentolar adına denetim yapmak üzere kurulmuştur. Çağdaş dünyada yaşanan demokrasi, yönetişim, dijitalleşme gibi gelişmeler Sayıştay denetimlerinin tabanını genişletme ihtiyacını desteklemiştir. Bu durum Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları (Sayıştaylar) Örgütü (INTOSAI) ve benzeri uluslararası kuruluşların belge ve faaliyetlerine de yansımıştır. Yönetişim anlayışının barındırdığı hesap verme ve saydamlık ilkelerinin gittikçe önemsenmesi, hem ulusların Sayıştayları düzeyinde hem de uluslararası kuruluşlar düzeyinde, Sayıştay denetimleri ile parlamentoların denetim fonksiyonlarının etkinliğini artırmada önemli rol oynamaktadır. Bu etki sayesinde Sayıştay denetimlerinin, kamu kaynaklarının kullanıldığı tüm alanlara yayıldığı görülmektedir (Koçberber, 2006, s. 49, 50).

Denetim kavramının en önemli sınıflandırma türlerinden olan "iç ve dış denetim" şeklinde yapılan sınıflandırma, denetlenen birim ile denetleyen birimin birbirlerine göre konumu açısından yapılan bir sınıflandırma şeklidir (Kartalcı, 2007, s. 63). Denetlenen kurum veya kuruluşun kendi içinde oluşturulan bağımsız organlar eliyle yapılan denetim iç denetim olarak adlandırılırken denetlenen kurum veya kuruluşun örgütsel ve işlevsel hiyerarşisi ile bir bağı olmayan birimler tarafından yapılan denetim dış denetim olarak adlandırılmaktadır (Bozkurt, 2013, s. 57). Ayrıca bazı kaynaklarda bir dış denetim türü olarak kabul edilen ve kurumların parlamentolar adına yüksek kurullar ve/veya Sayıştaylar tarafından denetlenmesi olarak bilinen yüksek denetim de, bu sınıflandırma içerisine dâhil edilebilse de bu denetim türü uluslararası literatürde denetimin ayrı bir türü olarak ele alınmaktadır (Kartalcı, 2007, s. 63).

1982 Anayasasının "Cumhuriyetin Temel Organları" başlıklı üçüncü kısmının "Yargı" başlıklı üçüncü bölümünün "*IV. Sayıştay*" başlığı altında düzenlenen Sayıştay, aynı bölümün "*II. Yüksek mahkemeler*" başlığı altında düzenlenmemesine rağmen, aldığı kararlar ve uyguladığı hesap yargılaması hükümleri çerçevesinde bir yüksek mahkeme gibi çalışmaktadır. Birçok yazılı kaynakta ve uluslararası statülerde de bir dış denetim birimi olmaktan çok bir üst denetim birimi olarak kabul edilen Sayıştay, Anayasa tarafından doğrudan yüksek yargı organı olarak kabul edilmese de 6085 sayılı Sayıştay Kanununda hesap yargılamasının en son hüküm mercii olarak belirtilmektedir. Şöyle ki, söz konusu kanunun "Temyiz" başlıklı 55'inci maddesinde Sayıştay dairelerince verilen kararların Sayıştay Temyiz Kurulu tarafından temyiz olunacağından bahisle, Sayıştay tarafından verilen ve mali sonuçlar doğuran kararlarda üst ve son karar merciinin yine Sayıştay olduğu belirtilmiştir. Genel olarak bakıldığında 6085 sayılı Sayıştay Kanununda 34 ve 47'nci maddeleri arasını kapsayan Üçüncü Kısım, Sayıştay'ın denetim ve raporlama görevlerini düzenlerken 48 ve 61'inci maddeleri arasını kapsayan Dördüncü Kısım, Sayıştay'ın yargısal görevlerini düzenlemektedir. Diğer bir deyişle Sayıştay, kamu idarelerini denetleyen bir üst denetim birimi olmakla birlikte aynı zamanda bu denetimler sonucu ortaya çıkan mali sonuçların görüşüldüğü ve karara bağlandığı en üst yargı organıdır.

6085 sayılı Kanun ile Sayıştay, denetim raporlarının sonuçları hakkında hüküm veren bir yargı makamı yerine amacı TBMM adına rapor düzenlemek olan bir kurum olmayı hedefleyen bir yapıya dönüşmüştür. 6085 sayılı Sayıştay Kanunu, 2010 yılının Aralık ayında yürürlüğe girmiş olup Tablo 1'de de görüldüğü gibi bu Kanun döneminde Sayıştay tarafından TBMM'ye sunulan rapor sayısında çok ciddi bir artış olduğu Tablo 1'de görülmektedir. Bu raporların yaklaşık %95'ini ise Kamu İdareleri Denetim Raporları oluşturmaktadır (Önder & Meydanlı, 2019, s.

141-143). Bu verilerden TBMM'nin Plan ve Bütçe Komisyonu ile Genel Kurul'da daha çok Sayıştay raporlarından yararlanılmasına yönelik büyük bir artış olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1. TBMM Plan ve Bütçe Komisyonuna Sunulan Rapor Sayıları

Yıllar	Komisyona Sunulan Raporlar	Komisyon Tarafından Görüşülen Raporlar	Yıl Başına Düşen Ortalama Rapor
1967-2010 arası Rapor Sayısı (44 yıl)	136	45	3,1
2013-2018 arası Rapor Sayısı - 6085 sayılı Kanun	1121	1121	186,9

Kaynak. Önder ve Meydanlı, 2019: 143

1982 Anayasasının 160'ıncı ve 6085 sayılı Sayıştay Kanununun 1'inci maddesinde belirtildiği üzere Sayıştay, "*merkezî yönetim bütçesi kapsamındaki kamu idareleri ile sosyal güvenlik kurumlarının bütün gelir ve giderleri ile mallarını Türkiye Büyük Millet Meclisi adına denetlemek ve sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlamak ve kanunlarla verilen inceleme, denetleme ve hükme bağlama işlerini yapmakla görevli*" bir üst denetim ve yargı kurumudur. Kamunun mali denetiminde bir üst denetim birimi ve mali açıdan yargısal kararların son karar birimi olan Sayıştay'ın varlık sebebini de açıklayan en temel görevi, kamu kaynaklarının verimli ve hukuka uygun bir şekilde elde edilmesi ve kullanılmasıdır. Bunu sağlayabilmek adına Sayıştay'a, çıkarılan yasal düzenlemelerle, sorumlular hakkında mali müeyyide uygulama yetkileri verilmiştir (Üstün vd., 2011, s. 395). TBMM adına dolaylı yollardan yapılan denetimlerden birisi olan Sayıştay denetimi (Güner, 2014, s. 70) ile ilgili olarak Sayıştay Kanunu 2'nci maddesinde, kamu mali denetiminde en önemli basamak olan Sayıştay denetimini kamunun düzenlilik ve performans denetimi açısından denetlenmesi olarak belirtmiştir. Daha geniş bir anlamıyla Sayıştay denetimi, kamu idarelerine ait mali hesapların, işlemler ve faaliyetler ile iç denetim sistemlerinin incelenmesi ve kaynakların etkili, ekonomik, verimli ve hukuka uygun olarak kullanılıp kullanılmadığının değerlendirilmesidir. Bu kapsamda Sayıştay'ın, mali yönetim sisteminin izleyicisi ve mali sistemin işleyişinin güvencesi olduğunu söylemek çok yanlış olmayacaktır (Aksoy, 2022, s. 189).

Sayıştay'ın kamu idareleri üzerinde yapmış olduğu denetim, TBMM adına kullandığı harcama sonrası bir dış denetim görevidir. 5018 sayılı kanun kapsamında, TBMM, Sayıştay ve kamu kurumları arasında denetleten, denetleyen ve denetlenen şeklinde üçlü bir denetim ilişkisi

bulunmaktadır. Sayıştay, bu üçlü denetim ilişkisi ve kamu mali yönetimini yönlendirme potansiyeli ile kamu mali yönetimi ve kontrol sisteminin merkezinde yer almaktadır (Üstün vd., 2011, s. 389).

Kamusal mali denetimin ana organı olan Sayıştay'ın 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu öncesinde kullandığı harcama öncesi vize ve tescil görevi, bu kanunla birlikte kaldırılmış ve Sayıştay, harcama sonrası denetim yapan bir dış denetim organı durumuna getirilmiştir (Saraç, 2005, s. 125, 126). 5018 sayılı kanunda belirtildiği üzere Sayıştay, Türkiye'de dış denetim yetki ve sorumluluğu verilen tek kurum konumundadır. Bağımsız dış kamu denetim birimi olması nedeniyle uluslararası standartlara göre bir yüksek denetim birimi olan Sayıştay aynı zamanda verdiği kesin hüküm niteliğindeki kararlarıyla yüksek mali yargı konumundadır. Sayıştay tarafından yapılan harcama sonrası denetimlerin genel amacı, genel yönetime dâhil kamu idarelerinin hesap verme sorumluluğu kapsamında mali faaliyet, karar ve işlemlerinin, mevzuat hükümlerine ve kurum tarafından belirlenen hedef ve planlara uygunluk yönünden incelenerek sonucunun Türkiye Büyük Millet Meclisine raporla sunulmasıdır (Akyel, 2010, s. 17). 6085 sayılı Sayıştay Kanunu, Sayıştay'ın denetim alanını genişletmekle beraber denetim yetkisi içerisine performans denetimi yetkisini de vermiştir. Böylece Sayıştay, mali denetim ve uygunluk denetiminden oluşan düzenlilik denetimiyle ve performans denetimiyle yetkili kılınmıştır (Söyler, 2012, s. 88).

TBMM adına denetim yapan kurumun, denetlenen kurumların düzenledikleri mali tabloların güvenilir olduğu ve gerçekleri yansıttığı konusunda TBMM'ye güvence sağlaması, şeffaflığın ve hesap verebilirliğin geliştirilmesinde önem arz etmektedir (Saraç, 2005, s. 152). Bu güvence kapsamında, kamu idarelerinin mali işlem ve faaliyetlerinde görevli ve yetkili olanlar, yaptıkları faaliyetler ile düzenledikleri belgelerin doğruluğundan ve yasal mevzuata uygunluğundan sorumlu olup bu konuda Sayıştay'a hesap vermek zorundadırlar. Hesap verme sorumluluğunu bir sorumluluk türü olarak düzenleyen Sayıştay Kanununda, hesap verme sorumluluğunun kamuda yerleştirilmesinin ve yaygınlaştırılmasının Sayıştay denetiminin temel amaçlarından olduğu belirtilmiştir (Üstün vd., 2011, s. 391). Bu yönüyle Sayıştay'ın, kamuda şeffaflığın ve hesap verebilirliğin yerleşmesinde önemli bir rolü olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Kamu harcamaları sonrası Sayıştay tarafından yapılan denetimin amacı, genel yönetime dâhil kamu idarelerinin mali faaliyetleri ile karar ve işlemlerinin mevzuata ve kurumsal hedef ve planlara uygunluğunun hesap verme sorumluluğu çerçevesinde değerlendirilmesidir (Saraç, 2005, s. 152). 6085 sayılı Sayıştay Kanununa göre ise Sayıştay denetiminin amacı, idarenin faaliyet sonuçları hakkında TBMM'ye ve kamuoyuna güvenilir ve yeterli bilgiler sunmak,

kamu mali yönetiminin hukuka uygun olarak yürütülmesini ve kamu kaynaklarının korunmasını sağlamak, idarelerin performansını değerlendirmek ve bu hususta kamuoyunu bilgilendirmek, hesap verebilirliği ve mali saydamlığı yerleştirmek ve yaygınlaştırmaktır (md. 34).

Sayıştay tarafından yapılan denetim sonucunda düzenlenen raporlarla genel yönetime dâhil kamu idarelerinin gelir, gider ve mal hesapları ile bu hesaplarla ilgili belge ve işlemlerin yasal düzenlemelere uygun olduğunun tespit edilmesi, bu idarelere ait hesapların hükme bağlanması anlamını taşımaktadır (Saraç, 2005, s. 153).

Sayıştay tarafından yapılan mali denetimlerde denetim elemanlarının kurumların iç denetim organlarınca düzenlenen rapor ve bilgilere ulaşma yetkilerinin bulunması, ilgili kamu idarelerinin iç denetim birimleri tarafından yapılan iç denetim faaliyetlerinin titiz ve sağlıklı bir şekilde yapılmasını sağlamaktadır (Akyel, 2010, s. 19). Bu kapsamda Sayıştay denetçileri, ihtiyaç duymaları halinde kurumların iç denetçileri tarafından düzenlenmiş olan İç Denetim Raporlarını talep edebilirler. Denetimler sonucunda düzenlenen raporların bir örneği ilgili kurum idaresine verilir ve rapor kurum amiri tarafından cevaplanır. Kendi düzenlediği rapor ve raporuna verilen cevapları değerlendirerek genel değerlendirme raporu oluşturan Sayıştay, bu raporunu TBMM'ye sunarak denetim görevini tamamlar (Akyel, 2010, s. 17). Sayıştay raporları ile ilgili denetimin sonunda kamuoyuna bilgi verilmeli ve paylaşılmalıdır. Bu raporların TBMM'ye sunulduğu ve ilgili kamu idaresine verildiği tarihten itibaren on beş gün içerisinde, Sayıştay'ın internet sitesinde yayınlanmak suretiyle kamuoyuyla paylaşılması gerekmektedir (Aksoy, 2022, s. 198). Asli görev alanı olarak bakıldığında Sayıştay denetimlerinin ve yargılamasının mali sorumluluk ve yaptırım doğurduğu bilinmekle birlikte düzenlenen raporların ve verilen kararların neticesinde siyasi, idari ve cezai sorumluluk durumları da ortaya çıkabilmektedir. Böyle bir durumun tespiti halinde, sorumluların siyasi, idari veya cezai sorumluluklarının yetkili birimler tarafından takip edilebilmesi için konu ilgilinin idari makamlarına havale edilmektedir. Böylece dolaylı da olsa Sayıştay denetimlerinin siyasi, idari ve cezai sonuçları olabilmektedir (Üstün vd., 2011, s. 396).

Genel olarak bakıldığında Sayıştay yaptığı mali denetim ile ilgili kamu idaresinin denetlenen dönem başındaki, içindeki ve sonundaki mali durumuyla ilgili tespit ettiği durumları ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle Sayıştay, kurumların mali durumları için taraf olup yorum yapmak yerine objektif ve tarafsız verileri sunması beklenmektedir. Bu açıdan bakıldığında Sayıştay'ın TBMM'ye sunmakla yükümlü olduğu mali istatistikleri değerlendirme raporu

benzeri raporların başka ülkelerdeki üst denetim birimlerince kullanılmadığı görülmektedir (Söyler & Çolak, 2012, s. 152).

4.3. Sayıştay Denetimlerinin Geleceğinde Dijital İkiz

Dijital dünyanın son yıllardaki değişim, dönüşüm ve gelişim hızı dikkate alındığında dijital ikiz, yakın gelecek çağın en çok kullanılan vazgeçilmez bir teknoloji olgusu ve teknoloji felsefesi halini alacaktır. Bu felsefeye bugünden hazırlık yapıp yol almaya çalışan kurumlar ve ülkeler, kendi kategorilerinde "teknolojiyi kullanmada söz sahibi olma" yarışında önemli bir avantaj elde edeceklerdir. Görevi devletin ve kamu sektörünün mali kaynaklarının oluşumu, idaresi ve kullanımı üzerinde kontrol uygulamak olan Sayıştay, kontrol süreçlerinin dijitalleştirilmesine odaklanan stratejik yönergelere göre, kurumsal gelişim stratejisini izleyerek, veri ve bilgi verimliliği, etkinliği, gizliliği, bütünlüğü ve kullanılabilirliği için gereksinimlerin karşılanmasına katkıda bulunmalı ve bilgi teknolojilerini yönetişime entegre etmelidir (Bostan, 2024, s. 34). Yaklaşık son çeyrek asırdır Sayıştaylar bünyesindeki denetçilerin veri toplama otomasyonları, Sayıştayların veri toplama sistemlerini (DCS) benimsemesiyle artış göstermektedir. Bu sistemler zaman içerisinde geliştirilerek verileri denetim araçlarına taşıyan büyük altyapı sistemlerine dönüşmüşlerdir (Aquino vd., 2021, s. 60). Bu dönüşüm, kamu hizmetlerinin dijitalleşmesi sonucu veri tabanlarına yüklenen kişisel verilerin çokluğu, etik ilkelerini göz önünde bulundurma ve bu verilerin toplanma, depolanma ve analiz süreçlerinde gizlilik ve korunma gerekliliğini bünyesinde barındırmaktadır. Veri gizliliğini sağlayacak programların vatandaşlar tarafından yetersiz olarak görülmesi, dijital dönüşümün yavaşlamasına neden olabileceğinden bu algıyı kırmak adın veri güvenliğini ve gizliliğini sağlayacak gerekli altyapı ve sistem kurulumlarını yapabilecek kaynaklar sağlanmak durumundadır (Uslu, 2023, s. 17-21).

Sayıştay tarafından kendi kanunu kapsamında düzenlenmesi gereken faaliyet, değerlendirme ve sonuç raporları, kurumun iş yükü açısından olumsuz etkiler yaratmaktadır. Sayıştay'ın görev ve sorumlulukları arasında, dış denetim genel değerlendirme raporları, faaliyet genel değerlendirme raporları, mali istatistikleri değerlendirme raporları, genel uygunluk bildirimi, KİT denetim raporları gibi düzenlenen asli raporlar yanında kanunun 42'nci maddesi kapsamında düzenlenmesi gereken çeşitli raporları düzenlemek de bulunmaktadır (Söyler & Çolak, 2012, s. 151-153). Bu raporların çoğunlukla sayısal ve istatistiksel verilerden kaynaklandığı göz önüne alındığında, bunların getirdiği iş yükü içerisinde hatasız ve güvenilir raporlama yapmak oldukça zordur. Bu durum karşısında dijital teknolojinin sunduğu fırsatları kullanabilmek, birçok açıdan kazanç sağlayacaktır. Dijital teknoloji fırsatları içerisinde dijital

ikiz teknolojisi, Sayıştay'a zaman ve emek tasarrufu yanında verilerin kesinliğini sağlama ve veriler arasında karşılaştırma yapabilme gibi olumlu etkiler yapacaktır. Her kamu kurumunun sadece Sayıştay tarafından erişilebilecek dijital ikizi çıkarılarak her sene başında bu kurumların gelir ve giderleri bir önceki yıla göre güncellenip kurumlar için verimli, etkili ve şeffaf bir gelir gider karşılaştırması yapılabilecektir. Dijital ikiz kapsamında kurumların örgütsel yapısı ile kurumlara ait personel, faaliyet ve diğer harcama kalemleri dijital dünyada yeniden ve bire bir olacak şekilde oluşturularak bu kurumlar için geçmiş yılları temel alacak şekilde yapay zekâ temelli algoritmalar ile "geçmiş-bugün-gelecek" karşılaştırması yapılabilecektir.

Sayıştay, 2017 yılından itibaren personel harcamalarının analizi ve belediyelerin muhasebe verilerinin analizine yönelik geliştirmiş olduğu iş zekâsı ve veri analizi sistemi (VERA) ile Belediye, İl Özel İdareleri, Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlıkları (YİKOB) ve döner sermayeli işletmelerin muhasebe verilerinin değerlendirmesini ve risk analizlerini yapabilmektedir. Bu sistem sayesinde denetçiler, uzaktan erişim yolu ile kurumların mali verilerine ve analiz sonuçlarına ulaşabilmektedir. VERA sistemine yardımcı olmak amacı ile Belediye Veri Alma Sistemi (BVAS) aracılığıyla kurumlara ait bilgiler Sayıştay'a gönderilmektedir. Bu sistem aracılığı ile farklı analizler de geliştirebilmektedirler. Ayrıca 2019 yılı sonu itibari ile dünya genelinde yaşanan COVID-19 pandemisinin ilânı ile birlikte, Sayıştay'a verilmesi gereken dokümanların elektronik ortamda alınmasına ilişkin mevzuat güncellenmiştir (Sayıştay Başkanlığı, 2022, s. 20). Denetimin dijital ortamda yapılmasına yönelik Sayıştay tarafından son beş yılda geliştirilen çalışmalardan bir diğeri olan Sayıştay Denetim Yönetim Programı (SayCAP) ile raporlama, iletişim, onay ve denetim süreçlerinin raporlanması gibi çalışmalar dijital ortamlarda yapılabilmektedir (Sayıştay Başkalığı, 2023, s. 27).

Sayıştay Başkanlığı, 2019 yılında, INTOSAI bünyesinde faaliyet gösteren Büyük Veri Çalışma Grubu'na (WGBD) üye olmuştur. INTOSAI tarafından yayınlanan raporda Türkiye'nin de aralarında bulunduğu altı ülkenin dijital ortamda veri toplama ve denetleme kapasitesine sahip olduğu belirtilmiştir (INTOSAI, 2022, s. 15). Bu başarıda Sayıştay Başkanlığı tarafından kullanılan dijital denetim yöntemlerinin rolü çok fazladır.

Tablo 2. Geleneksel Denetim ile Dijital İkiz ile Modellenmiş Denetim Sistem Karşılaştırması

	Geleneksel Yöntem ile Denetim Sistemi	**Dijital İkiz Modeli ile Denetim Sistemi**
Denetim Başlangıç ve Araştırma Aşaması	Kurumlara yönelik yapılacak denetimin başlangıcında ve	Denetimin başlatılması için herhangi bir şikâyete ihtiyaç

	araştırma aşamasında, herhangi bir şikâyet durumunda ilgili kurum ile ilgili bilgi araştırılmaktadır.	duyulmadan birkaç dijital komutla denetim başlatılabilir.
Denetimin Planlama Aşaması	Daha önceki denetim raporları üzerinde yapılacak geniş kapsamlı araştırma ve incelemelerle denetim süreçleri planlanmaktadır.	Geçmişteki tüm veri raporlamalar sistemde yüklü olduğu için tüm denetim raporları arasında yapılacak karşılaştırma ve örneklemelerle denetim süreci planlanabilecektir.
Denetimin Uygulama Aşaması	Kurumlara ait tüm mali veriler, dokümanlar, evraklar ve ekranlar üzerinde kontrol edilerek en küçük bir kurum için bile günlerce, haftalarca sürebilen raporlamalar yapılmaktadır.	Herhangi bir kurumun geçmişe ait tüm mali verileri sistemde yüklü olduğundan geçmiş ve cari dönem verileri birkaç tuşa basarak karşılaştırılabilir.
Denetimin Kontrol Aşaması	Denetim süreci ve denetim raporları bir üst kurul veya makam tarafından başlangıcından sonuna kadar kontrol altında tutulur.	Denetime yönelik tüm sınırlama ve yönergeler sisteme yüklenmiş olan standartlar çerçevesinde, sistem tarafından kontrol edilebilecektir.
Denetime Sonucunda Alınması Gereken Önlem Aşaması	Denetimler sonucu ortaya çıkan aksaklıklar ve hatalar raporlanarak alınması gereken önlemler üzerine uzun cümleler kurulur ve şayet cari dönemde yine aynı hatalar ve aksaklıklar olursa, bir dahaki raporlama dönemine kadar fark edilmez.	Denetimler sonucunda, olan durum ile olması gereken durum karşılaştırmaları çok kısa zamanda ortaya konularak cari dönemde alınması gereken önlemler anlık olarak takip edilebilecektir.
Denetimin Değerlendirilmesi Aşaması	Denetimlerin etki ve sonuçları üzerine değerlendirme yapabilmek için cari dönemde bu konu ile ilgili olarak personel ve zaman ayırmak gerektiğinden cari döneme ait iş ve işlemler aksamaktadır.	Kurumlara ait tüm denetimlerin verileri ve sonuçları sistem tarafından değerlendirilerek denetimin etki ve sonuçlarını gösterir rapor, birkaç tuşa basarak çıkarılabilecektir.

Kaynak. Araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır.

Modern teknoloji ile birlikte kullanılmaya başlayan ve "Endüstri 4.0" ile birlikte değişim sürecine giren denetim sürecine ait geleneksel yöntem ve Dijital İkiz Teknolojili modelleme arasındaki karşılaştırma Tablo 2'de gösterilmiştir.

4.4. Sayıştay İçin Dijital İkiz Uygulamalı Denetime İlişkin Kuramsal Bir Model

Denetimlerin günümüz teknolojisi ile beraber şeffaf ve güvenilir bir ortamda yapılması kamuoyu tarafından istenilen ve beklenilen bir durumdur. Her ne kadar kamu mali denetiminin en üst birimi olan Sayıştay Başkanlığının son yıllardaki teknolojiyi kullanma verimliliği üst düzeyde olsa da bakanlıkların ve üniversitelerin tekno-kentler işbirliği ile tasarlanacak kuramsal bir bütüncül dijital ikiz denetim modelinin önerilmesi, kurumlara güvenin artırılmasında önemli bir adım olacaktır.

Sayıştay için dijital ikiz uygulamasına dayalı teknolojik bir denetim modeli önerebilmek için Sayıştay'ın mevcut durumdaki örgütlenmesine bakmakta fayda vardır.

Şekil 1. Sayıştay'ın Mevcut Örgütsel Yapısı

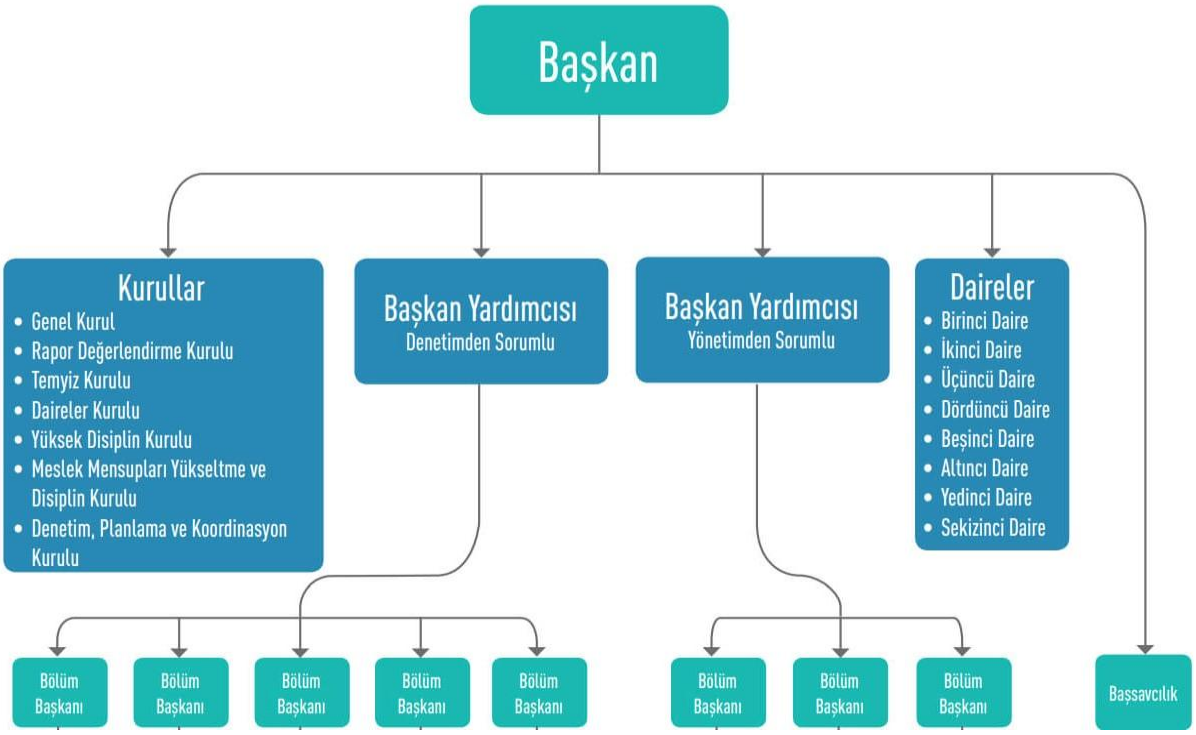

Kaynak. Sayıştay Başkanlığı, 2024

Sayıştay'ın denetim çalışmalarında bilişim sisteminden daha etkin yararlanılması için 2017 yılında veri analiz grubu kurulmuştur. Bu veri analiz grubu denetim faaliyetleri sonucunda, kamu idareleri göndermesi gereken verileri elektronik ortamda göndermek ve denetim senaryoları geliştirmekle görevlendirilmiştir (Sayıştay Başkanlığı, 2018, s. 49-50). Sayıştay'ın mevcut örgütlenmesi içerisinde, günümüz dünyasının vazgeçilmez bir yapısal organı olan veri analiz biriminin kurum içerisinde yazılımlarla ilgili veya teknolojinin kullanıldığı ortamlarla ilgili sorunları gidermek üzere görevlendirilmiş teknik personel bulundurulsa da dijital ikiz teknolojisinin kullanılmasına yönelik daha uzmanlaşmış ve daha etkin bir teknoloji birimi kurulması önerilmektedir.

Veri analiz grubu, büyük veriyi denetim yöntemleriyle bütünleştirmek ve denetimlerde bilişim sistemlerinden faydalanmak üzere 2018 yılında VERA uygulamasını geliştirmiştir. VERA, uzaktan erişimle kamu kurumlarını denetlenebilmesini, verilerin analiz edilmesini, analizlerin değerlendirilebilmesini ve yeni senaryoların geliştirilebilmesini sağlamak üzere oluşturulan bir sistemdir (Kurban vd., 2023, s. 46). Bu sistem kurumlardaki mevcut verilerin denetçiler tarafından kontrol edilerek değerlendirilmesini ve geleceğe yönelik yeni planlamalar

yapılmasını sağlarken dijital ikiz denetimi, mevcut durumun tamamen sanal ortama aktarılarak herhangi bir dış müdahale (denetçiler dâhil) olmadan, olası sorunları tespit edip engellemeye yönelik bir sistemi önermektedir.

Sayıştay'ın bu örgütsel yapısında var olmayan dijital merkez, iş ve işlem güvenliği ile yetki sınırlandırmaları gereği doğrudan Başkan'a bağlı olarak ve Dijital İkiz Denetim Merkezi (DİDeM) adı altında kurum yapılaşması içinde yer almalıdır. Bu yeni örgütlenme modelinde teknolojinin gelişim hızı ve etkisi göz önüne alınarak birimlerin dijital gelişim ekseninde ve dijitalleşmeyi ön plana çıkarır bir yapılaşma şeklinde olması önerilmektedir.

Şekil 2: Sayıştay Denetiminde Dijital İkiz Uygulamalı Örgüt Yapısı Önerisi

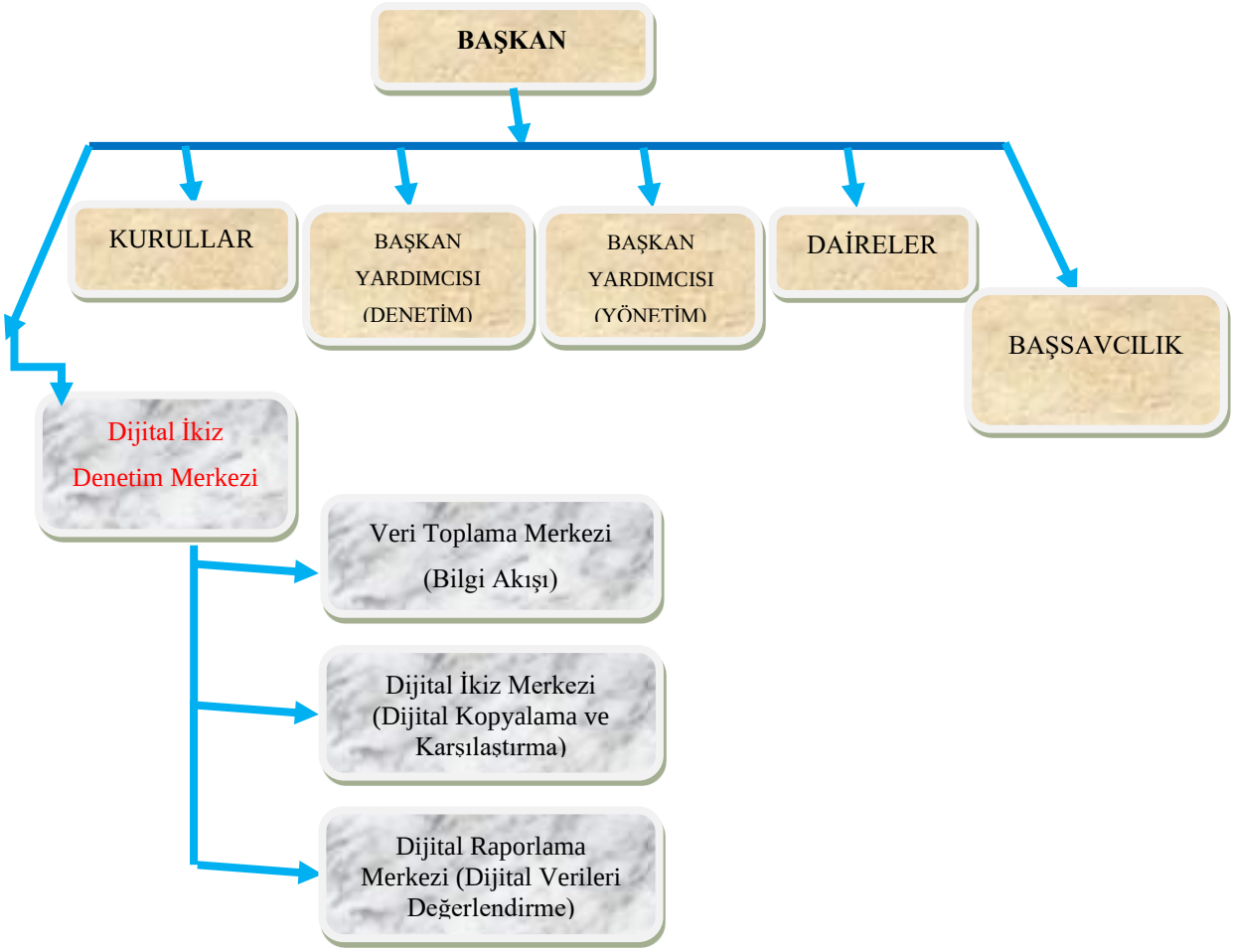

Kaynak. Araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır.

Sayıştay Başkanlığının hata ve risklerin denetim faaliyetinden önce tespit edilmesine yönelik olarak 2017 yılından bu yana kurumların e-bordro sistemindeki verilerinin analizine yönelik denetim analizleri yapılmaktadır (Sayıştay Başkanlığı, 2018, s. 21). Şekil 2'de Sayıştay tarafından yapılan kamusal mali denetim ile dijital ikiz uygulaması arasında kuramsal olarak ilişki kurulabileceğinden hareketle Sayıştay'ın örgütlenmesi içerisinde dijital ikiz denetimde uzmanlaşmış ayrı bir birimin kurulması ve bu birimin kendi içerisinde nasıl yapılaşacağı önerisi yer almaktadır. Doğrudan Sayıştay Başkanına bağlı olarak kurulacak Dijital İkiz Denetim Merkezi (DİDeM)'nin, kendi içerisinde görev bölümlendirmesi kapsamında üç bölümden oluşması önerilmektedir. Bu bölümler, kamu kurumlarından bilgi akışını sağlayan ve takip eden Veri Toplama Merkezi; elde edilen verilerin kopyalandığı ve gerçek veriler ile dijital ikiz verilerinin karşılaştırıldığı Dijital İkiz Merkezi ve son olarak dijital verilerin değerlendirilerek raporlandığı Dijital Raporlama Merkezi olacaktır.

Şekil 3. Sayıştay Denetiminde Dijital İkiz Uygulamalı Kuramsal Bir Model Önerisi

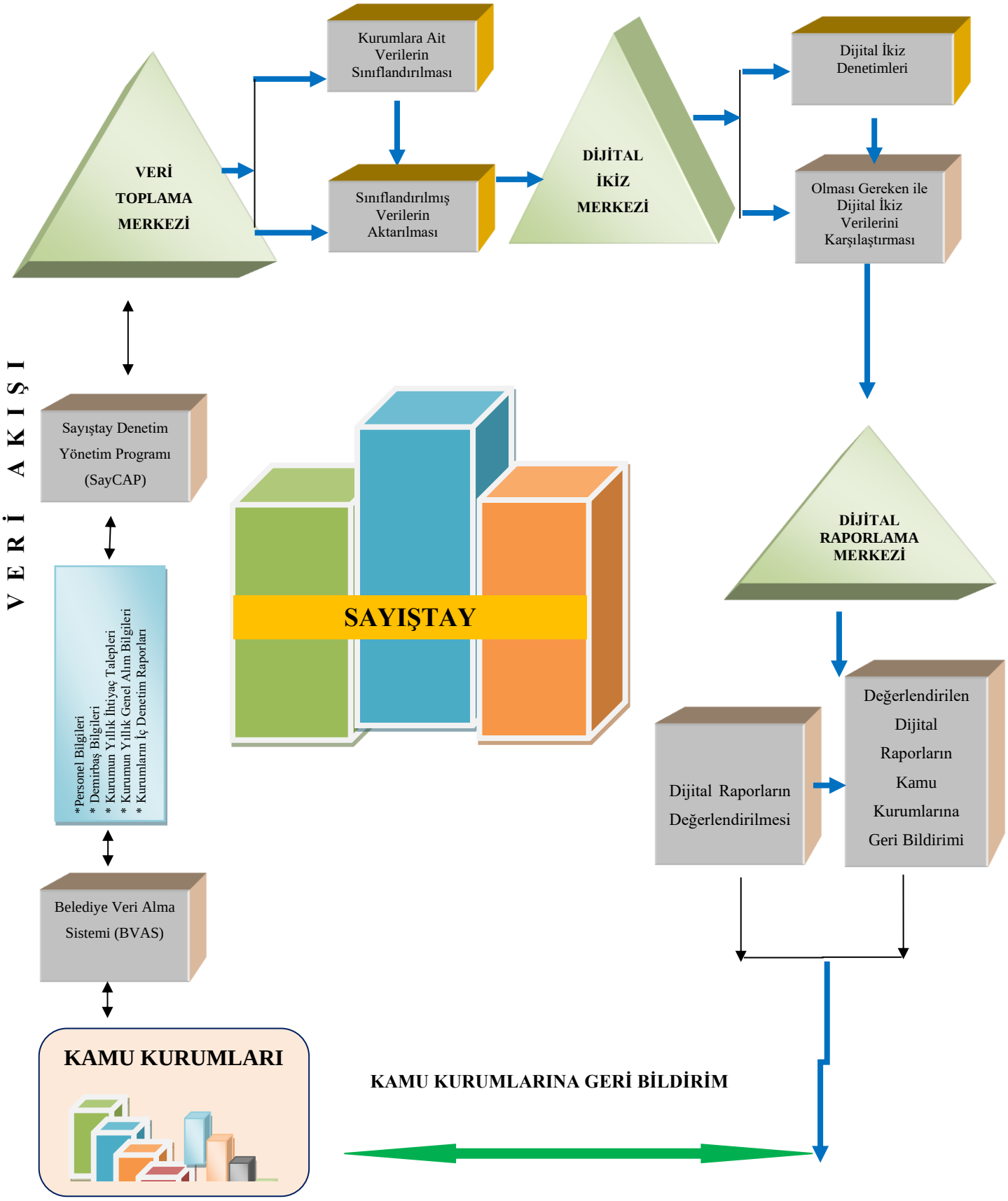

Kaynak. Araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır.

Sayıştay Dijital İkiz Denetim Modeline göre, tüm kamu kurumları kanunların belirlediği ölçü ve sınırlarda düzenledikleri mali raporlarını, personel ve demirbaş bilgilerini ve teşkilat yapılanmalarını, "olması gerektiği" şekil ve standartlarda Sayıştay Elektronik Yönetim Bilgi Sistemleri (SEYBİS) ile göndereceklerdir. Gerekli teknolojik altyapısını ve personel istihdamını sağlayan Sayıştay'ın Veri Toplama Merkezi, gelen verileri sistemli bir şekilde sınıflandırarak her kurum adına açacağı veri merkezlerinde bu bilgileri depolayacaktır. Dijital İkiz Denetim Merkezi (DİDeM) tarafından her kurumun standartları ve ihtiyaçları doğrultusunda dijital ikizi çıkarılarak sadece Sayıştay tarafından ulaşılabilen dijital bir veri deposunda barındırılacak ve elde edilen verilerin karşılaştırması sağlanacaktır. Karşılaştırma sonucu tespit edilen durum Dijital Raporlama Merkezi tarafından işlenerek rapora dökülecek ve somut bir hâl alacaktır. Her an Sayıştay'ın kullanımına açık olacak bu model, kurumların normal şartlarda neye, ne için ve ne kadar ihtiyacı olduğunun belirtildiği dijital bir kopyasını barındırarak ilgili kurumun gerek dönem içerisinde gerek dönem sonunda bu dijital kopyada belirtilen ölçütler ve sınırlar çerçevesinde ne kadar kaldığını gösterecektir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yakın gelecekte, dijital teknoloji yönünden gelişmiş ülkelerin kamu kurumlarının tamamı elle tutulur veri saklama yöntemlerini terk ederek gerçek dünyadan çok daha geniş kapsamlı dijital dünyalarda veri saklama yöntemine geçeceklerdir. Bu süreçte kendini dijital dünyaya uyarlayan kurumlar, zamanı geldiğinde bu dünyada kendilerine çok rahat yer bulabileceklerdir.

Dijitalleşmeyle geliştirilen sürekli denetim teknikleri, denetleyen birimlerin olası risklere karşı erken uyarılabilmelerini ve böylece denetimlerin yıl boyunca süreklilik arz edebilmesini sağlamaktadır (Köse & Polat, 2021, s. 13).

Dijital ikiz yönteminin, mühendislik ve sağlık alanları ile beraber sosyal alanda da kullanılması ve özelikle kamu kurumlarının denetimini içine alacak şekilde genişlemesiyle birlikte analiz sistemine yapay zekânın etkisinin girmesi sonucunda olası hata ve yanıl(t)ma durumlarının ortadan kaldırılması mümkün olabilecektir.

Mali denetim sistemi içerisinde dijital ikiz uygulamalarının kullanılması, dijital yönetişim anlayışının vazgeçilmez ilkeleri olan hesap verebilme ve şeffaflık ilkelerinin etkili ve verimli olarak kullanılabilmesine de olanak sağlayacaktır. İnsan müdahalesinin olmayacağı bir raporlama sistemi, en doğru ve tarafsız verilere ulaşma imkânı tanıyacağından hesap verebilme ve şeffaf olabilme açısından en güvenilir yöntemi sunacaktır.

Kurumlardaki veri miktarının artması ve karmaşıklaşması nedeniyle verilerin yapay zekâ destekli uygulamalar yardımı ile toplanması ve saklanması, zaman kaybını ve emek maliyetini azaltma açısından en etkili yollardan olacaktır. Bu açıdan kamuda mali denetim sisteminin ana aktörü konumundaki Sayıştay'ın da dijital bir denetim sistemini benimsemesi, Sayıştay'a daha etkin bir analiz yapma fırsatı verecektir.

Sayıştay'ın özellikle 2010 yılında çıkarılan 6085 sayılı Kanundan sonra TBMM komisyonuna sunulan rapor sayısında yaklaşık 8 kat, komisyonda görüşülen rapor sayısında yaklaşık 25 kat ve yıl başına düşen ortalama rapor sayısında ise yaklaşık 60 kat bir artış olduğu görülmektedir (Önder & Meydanlı, 2019: 143). Bu raporların artması ve karmaşıklaşması nedeniyle verilerin dijital ikiz teknolojisi sayesinde daha etkin bir şekilde kullanılması hedeflenmektedir. Bu teknoloji ile birlikte kurum ve kuruluşların dijital ortamdaki geçmiş yıllara ait verileri doğrultusunda, kurumlara ait bütün veriler, önceden belirlenmiş riskli alanlar ve gerçek dışı maliyetler açısından karşılaştırılarak analiz edilebilecektir. Böylece denetim sistemi içerisinde insana bağlı duygusal etkiler ile ikili ilişkilere bağlı etkiler en alt düzeye indirilebilecektir.

Sayıştay Başkanlığı, büyük veri denetimi ile denetimde etkin ve verimli bir denetimin sağlanması adına hata ve risklerin erken tespit edilmesi, kaynak kullanımının ve personel iş yoğunluğunun azaltılmasına yönelik çalışmalar yapmaktadır (Sayıştay Başkanlığı, 2022, s. 20). Yapılan çalışmalar her ne kadar dijital ikiz yönteminde olduğu gibi "veri" temelli olsa da, iş yükü ve zaman tasarrufu açısından dijital ikiz yöntemi kadar etkili görülmemektedir. Sayıştay'a yönelik düşünülen dijital ikiz modeli ile kamu mali denetiminde oluşabilecek sorunun önceden görülmesi, denetimde etkinliğin artırılması ve denetimin en etkin bir şekilde planlanması gibi önemli katkılar sağlanacaktır. Kısacası dijital ikiz yöntemi ile yapılan denetimde oluşabilecek hatalar önceden belirlenebilecek ve buna yönelik önlemler alınabilecektir.

Belirtilen bu önemli ve olumlu etkiler doğrultusunda, kamu mali denetimi denince akla gelen ilk ve ana kurum olan Sayıştay da, isminin önemi ve ağırlığı paralelinde denetimde dijitalleşmeye önem vererek bu yolda gerekli yatırımları yapmalıdır. Bu doğrultuda ilk olarak Sayıştay'ın teşkilat yapısı içerisinde Dijital İkiz Denetim Merkezi (DİDeM) adı altında yeni ve bağımsız bir birim oluşturulmalıdır. Bu birime liyakat ilkelerine bağlı olarak yapılacak sınavlar sonrasında gerekli yeterlilikte personel alınmalı; bu personele, yurtdışı eğitimleri ile dijital ikiz uygulamaları hakkında gerekli donanım kazandırılmalıdır. Aynı zamanda DİDeM bünyesinde kullanılacak gerekli altyapı ve üstyapı araç gereçleri tedarik edilerek kullanıma hazır hâle getirilmelidir. Gerekli örgütsel ihtiyaçlar giderildikten sonra kurumların dijital ikizlerinin

oluşturulması konusunda en fazla bir yıllık bir süre verilmeli ve bu süre sonunda Sayıştay dijital ikiz yöntemi ile mali denetimlere başlamalıdır.

Sayıştay personelinin dijital ikiz konusunda eğitilmesi gerekliliği yanında kamu kurumlarının ilgili birimlerinin de dijital ikiz konusundaki farkındalık miktarını artıracak çalışmalar yapılmalıdır. Sayıştay tarafından denetlenen kurumların mali verilerinin hazırlanması ve dijital ikiz sistemine aktarılması hususunda söz konusu kurumların ilgili personelleri de eğitim ve destek almalıdır.

Dijital ikize geçmenin mali külfeti hakkında bir tahminde veya öngörüde bulunmanın doğru olmayacağını düşündüğümüz bu çalışma, dijital ikiz yönteminin, kamu mali denetiminin baş aktörü olan Sayıştay tarafından kullanılmasının denetimde etkinliği, verimliliği, hesap verebilirliği ve şeffaflığı sağlama konusundaki önemi çerçevesinde Sayıştay'ın dijital gelişmelerin gerisinde kalmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışma, dijital ikiz uygulamalarının farklı kurumlarda çeşitli amaçlarla kullanılması konusunda yapılabilecek çalışmalar için de araştırmacılara yön vermesi açısından önem arz etmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Aquino, A. C. B. D., Lino, A. F. & Azevedo, R. R. D. (2021). The embeddedness of digital infrastructures for data collection by the Courts of Accounts. *Revista Contabilidade & Finanças*, *33*, 46-62.

Aksoy, M. (2022). Kamu mali yönetiminde mali saydamlık ve hesap verebilirliğin sağlanmasında sayıştay raporlarının etkinlik düzeyi. I*nternational journal of public finance*, *7*(1), 181-210.

Akyel, R. (2010). Yönetimde iç kontrol, iç denetim ve dış denetim fonksiyonlarının birbirleri ile ilişkileri ve türk kamu yönetiminde uygulanmalarının değerlendirilmesi. *Çukurova üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 19(3), 1-21.

Akyel, R. & Köse, H. Ö. (2010). Kamu yönetiminde etkinlik arayışı: etkin kamu yönetimi için etkin denetimin gerekliliği, *Türk idare dergisi*, 466, 9-45.

Axelsen, M., Coram, P., Green, P. & Ridley, G. (2011). Examining the role of ıs audit ın the public sector. https://eprints.qut.edu.au/202911/1/63869231.pdf, Erişim tarihi: 13 Kasım 2024.

Bayar, D. (2008). Mali denetim nedir. *Maliye dergisi*, 155(3), 1-10.

Bostan, I. (2024). Digital transformation of supreme audit institution (SAI)—A mini-review on the case of Romanian Court of Accounts (RCA). *Logos, Unıversalıty, Mentalıty, Educatıon, Novelty. Section: Law*, *12*(1), 23-37.

Bozkurt, M. (2010). İyi mali yönetimin gerçekleştirilmesinde iç kontrol ve denetimi. *SAYDER dış denetim dergisi*, 1(1), 131-138.

Bozkurt, P. (2013). Denetim kavramı ve denetim anlayışındaki gelişmeler. *Denetişim dergisi*, (12), 56-62.

Campbell, M. M. (2015). Digital twins made tangible: the bike example, https://www.i-scoop.eu/internet-of-things-guide/industrial-internet-things-iiot-saving-costs-innovation/digital-twins/#Digital_twins_made_tangible_the_bike_example, Erişim tarihi: 26 Kasım 2024.

Ciğerci, İ. & Eğmir, R. T. (2019). Kamu mali denetiminde olası blok zincir teknolojisinin denetim etkinliği açısından değerlendirilmesi. *Maliye dergisi*, 177, 203-217.

Damar, M., Aydın, Ö., Özoğuz, E., Aydın, Ü. & Özen, A. (2024). Turkish court of accounts: Analyzing financial audit, digitalization, AI impact. *EDPACS*, *69*(9), 16-40.

Dhar, S., Tarafdar, P. & Bose, I. (2022). Understanding the evolution of an emerging technological paradigm and ıts ımpact: the case of digital twin. *Technological forecasting & Social change*, 185, 122098, https://doi. org/10.1016/j.techfore.2022.122098

Daujotaitė, D. & Mačerinskienė, I. (2008). Development of performance audit in public sector. ın the 5th international conference "business and management". Selected Papers.

Erturan, İ. & Ergin, E. (2018). Dijital denetim ve dijital ikiz yöntemi. *Muhasebe bilim dünyası dergisi*, Aralık, 20(4); 810-830.

INTOSAI (2022). Development overview of big data audits performed by supreme audit institutions from 2016 to 2021. https://www.audit.gov.cn/WGBD/n1525/c10296921/part/10296937.pdf, Erişim tarihi: 09 Ocak 2025.

Grieves, M. (2006). Product lifecycle management: driving the next generation of lean thinking.

Güner, H. (2014). Türkiye'de kamu yönetimi ve kamu yönetiminin denetimi. *Denetişim*, (14), 65-72.

Kartalcı, K. (2007). Kamu mali yönetimi ve denetimi. *Yayımlanmamış doktora tezi*, Marmara Üniversitesi.

Kesik, A. (2005). 5018 sayılı kamu mali yönetimi ve kontrol kanunu bağlamında ve AB sürecinde Türk kamu iç mali kontrol sistemi. *Kocaeli üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, (9), 94-114.

Kılıç, R. (2023). Sanayi Devrimlerinin Serüveni: Endüstri 1.0'dan Endüstri 5.0'a. *Takvim-i Vekayi, 11*(2), 276-291.

Koçberber, S. (2006). Kalkınma ajansları ve Sayıştay denetimi. *Sayıştay dergisi*, (61), 37-55.

Köse, H. Ö. & Polat, N. (2021). Dijital dönüşüm ve denetimin geleceğine etkisi. *Sayıştay Dergisi*, *32*(123), 9-41. doi.org/10.52836/sayistay.1068328

Kurban, S., Çığman, M. Z. & Pekel, A. (2023). Büyük veri çağında Sayıştay başkanlığı'nın dijitalleşen denetimi. *Denetişim,* (*28*),39-52. https://doi.org/10.58348/denetisim.1282034

Mendi, A. F., Doğan, D. & Erol, T. (2021). Dijital denekler. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (29), 174-180.

Mutlu, S. & Gracia, A., (2004). Food consumption away from home in Spain. *Journal of food products marketing*, 10(2). 1-16.

Önder M. & Meydanlı M. A. (2019). TBMM'nin denetim aracı olarak Sayıştay'ın rolü: 6085 sayılı Sayıştay kanunu sonrası değişiklikler ve etkisi. *Amme idaresi dergisi*, Cilt 52, Sayı 3, 123-154.

Önen, S. M. & Özmen, B. (2011). Kamu mali yönetiminde kontrol ve sorumluluk. *Sayıştay dergisi*, (81), 91-110.

Özdemir, İ. & Sağıroğlu, Ş. (2018). Denetimlerde büyük veri kullanımı ve üzerine bir değerlendirme. *Gazi üniversitesi fen bilimleri dergisi*, 6(2): 470-480.

Özen, A. & Gürel, F. N. (2020). Kamu denetiminde dijital dönüşüm: dijital ikiz yöntemi. *İzmir sosyal bilimler dergisi*, 2 (1), 16-23.

Saraç, O. (2005). Kamu mali yönetimi ve kontrol kanunu ile yapılan düzenlemelerin değerlendirilmesi. *Maliye dergisi*, 148(1), (122-163).

Savlı, P. (2019). Muhasebe denetiminde iç kontrol ve iç denetimin önemi: Antalya ilinde faaliyet gösteren sanayi işletmelerinde bir uygulama. *Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sayıştay Başkanlığı (2018). 2017 yılı idare faaliyet raporu. chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.sayistay.gov.tr/files/960_2017_FR_compressed.pdf, Erişim tarihi: 10 Ocak 2025.

Sayıştay Başkanlığı (2022). Sayıştay tanıtım kitapçığı. chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.sayistay.gov.tr/files/2253_sayistay_tanitim_2022.pdf, Erişim tarihi: 10 Ocak 2025.

Sayıştay Başkanlığı (2023). 2022 yılı idare faaliyet raporu. chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.sayistay.gov.tr/files/2701_Say%C4%B1%C5%9Ftay%202022%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu%20(2).pdf, Erişim tarihi: 10 Ocak 2025.

Sayıştay Başkanlığı (2024). Teşkilat şeması. https://www.sayistay.gov.tr/pages/56-teskilat-semasi, Erişim tarihi: 14 Aralık 2024.

Söyler, İ. (2012). Yeni kamu mali yönetim ve denetim sistemi çerçevesinde Sayıştay'ın rolü. *Sayıştay dergisi*, (87), 61-96.

Söyler, İ. & Çolak, M. (2012). Yeni kamu mali yönetim ve denetim sisteminde raporlama. *Maliye dergisi*, 162(1), 145-154.

Topsakal, S. (2024). Dijital dünyada denetim ve büyük veri analitiği: Türk Sayıştayı uygulaması. Ed. Köse, H. Ö. ve Taner, A., *Kamu yönetiminde mali denetim*, Sayıştay Başkanlığı Yayınları, 171-200.

Uslu, H. (2023). Dijital Dönüşüm ve Kamu Hizmetleri Yönetimde Yenilikçi Yaklaşımlar ve Zorluklar. Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 9(3), 15-31.

Üstün, Ü. S., Hepaksaz, E., Kılıç, R. & Kuluçlu, E. (2011). Kamu mali yönetimi ve Sayıştay hesap yargısında mali sorumluluk. *Süleyman Demirel üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 16(2), 379-397.

Vallée, A. (2023). Digital twin for healthcare systems. Frontiers in Digital Health, doi: 10.3389/fdgth.2023.1253050

Yıkıcı, A. (2023). Dijital ikiz şehir fenomeni: Dünyadan örnekler ve Türkiye'deki yönelimler. *Kent Akademisi*, *16*(1), 138-163.

Yükçü, S., Aydın, Ö. & Koçakoğlu, Ü. Ö. (2020). Bağımsız denetimde dijital ikiz uygulaması. *Financial Analysis/Mali Çözüm Dergisi*, *30*(161), 13-26.

Zheng, Y., Yang, S. & Cheng H. (2019). An application framework of digital twin and its case study, Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing (2019) 10:1141–1153 https://doi.org/10.1007/s12652-018-0911-3

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 297-318

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 06.05.2025

TELE-TIP UYGULAMALARININ KABULÜNDE TEKNOLOJİ KAYGISININ ROLÜ*

Gülfer BÜYÜKTAŞ GAYIR[1]

Öz

Derleme yöntemi ile hazırlanan bu çalışmada *tele-tıp uygulamalarının paydaşlarca kabulündeki teknolojik kaygının rol oynayıp-oynamadığının* irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmanın kapsamı, *tele-tıp uygulamalarının paydaşlarca kabulündeki teknolojik kaygının rol oynayıp-oynamadığı* konusunda alan yazındaki görüşleri incelemek ile sınırlıdır. Bu bağlamda çalışmanın sorunsalı: "*tele-tıp uygulamalarının paydaşlarca kabulünde teknolojik kaygı rol oynamakta mıdır*?" şeklinde ortaya konulurken hipotez; "*tele-tıp uygulamalarının paydaşlarca kabulünde teknolojik kaygı rol oynamaktadır"* şeklinde kurgulanmıştır. Çalışmada kullanılan '*derleme*' yöntemi ile ulaşılan bulgular "*tele-tıp uygulamalarının paydaşlarca kabulünde teknolojik kaygının rol oynadığını"* göstermektedir. Sınırlı sayıda veri kaynağı yerine çok farklı ve fazla sayıda veri kaynağından elde edilen görüşler bir araya getirilerek çalışma özgün kılınmaya çalışılmıştır. Böylece sınırlı sayıda çalışmadan elde edilen bulguların okuyucuyu aşırı derecede etkilemesine, hatta önemli bakış açılarının gözden kaçırılmasına karşı koruma sağlanmıştır.

Anahtar Kavramlar: Tele-tıp Uygulamaları, Kaygı, Teknolojik Kaygı.

Jel Kodları: I10, I19, M10, M19.

* Bu çalışma, 24-25 Ekim 2024 Tarihleri arasında Dicle Üniversitesi'nde düzenlenen VII. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu'nda (ISEPA) özet bildiri olarak sunulmuştur.

[1] Dr., Diyarbakır İl Sağlık Müdürlüğü Kamu Hastaneleri Hizmetleri Başkanlığı, gulfermegalit@gmail.com, Orcid:0000-0001-5064-0549.

Atıf/Citation

Büyüktaş Gayır, G. (2025). Tele-tıp uygulamalarının kabulünde teknoloji kaygısının rolü. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 297-318.

OPEN ACCESS

This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

THE ROLE OF TECHNOLOGY ANXIETY IN THE ACCEPTING OF TELE-MEDICINE APPLICATIONS

Abstract

This study, prepared with the compilation method, aims to examine "whether technological anxiety plays a role in the acceptance of telemedicine applications by stakeholders". The scope of this study is limited to examining the opinions in the literature on whether technological anxiety plays a role in the acceptance of telemedicine applications by stakeholders. In this context, the research problem is presented as "does technological anxiety play a role in the acceptance of telemedicine applications by stakeholders?" while the research hypothesis is structured as "technological anxiety plays a role in the acceptance of telemedicine applications by stakeholders". The findings obtained with the 'compilation' method used in the study show that "technological anxiety plays a role in the acceptance of telemedicine applications by stakeholders". In the study, instead of a limited number of data sources, opinions obtained from very different and many data sources were brought together to make our research original. In this way, protection was provided against the excessive influence of the findings obtained from a limited number of studies on the reader and even against the overlooking of important perspectives.

Key Words: Tele-medicine Applications, Anxiety, Technological Anxiety.

Jel Codes: I10, I19, M10, M19.

1. GİRİŞ

Geleneksel Batı düşüncesinin temelini oluşturan kavramsal ikiliklerin belki de en önemlisi olan insan-makine ayrımının bulanıklaşması, post-modern kültürün içerdiği dönüşümlere denk gelmektedir. İnsanı merkez olarak ele almayan ve onun insan olmayan unsurlarla birleşimini mümkün gören "*Post/ dijital-hümanist*" düşünce biçimi, gelişen teknolojinin ürünü olarak görülmektedir (Akşit, 2017, s. 5). Post/dijital-hümanizm*, örtük yani "*sorgulanmadan varsayılan" bir insan varlığı sunmaktadır. (Lucci & Osti, 2024, s.2). Klinik kullanımda tanı ve tedaviye yönelik özellikler taşıyan *tele-tıp uygulamalarının* toplum tarafından kabulünde kısıtlayıcı rol oynayan *teknoloji kaygısında* muhtemelen bu *post/dijital hümanizm* düşünce biçimi önemli bir etkendir.

Teknoloji "coşku, determinizm, romantizm ve şüphecilik" gibi bir tutum yelpazesini ortaya koyan (Kerschner, Ehlers, 2016, s.140) bir kavram olarak görülürken, teknoloji kaygısı; "teknolojilerin bireyleri yok edip etmeyeceğinin veya yıkımdan kaçınmalarına yardımcı olup olmayacağının bilinmezliğinden" duyulan endişeyi ifade etmektedir. Belirsizlik kaynaklı olan teknoloji kaygısı yeni bir şey değildir ancak modern yaşamda daha yüksek aşamalarda seyretmektedir (Sims, 2013, s.3).

Çalışmanın diğer anahtar kavramı olan tele-tıp ise "katılımcıları mesafenin ayırdığı durumlarda ve ortamlarda sağlık hizmeti sunmak ve desteklemek için elektronik bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması" *olarak tanımlanmaktadır* (Lustig, 2012, s.3). Bir başka tanıma göre de tele-tıp; "geçerli ve doğru bilgi alışverişi için bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak,

mesafenin kritik bir faktör olduğu durumlarda sağlık hizmetleri profesyonelleri tarafından sağlık hizmeti sunumudur" (Özdemir, 2022, s.135).

Konuya ilişkin olarak literatürdeki bilgi stokundan hareketle hazırlanan bu çalışma *tele-tıp* ve *teknoloji kaygısı* ile ilgili temel kavramların ve bu kavramlar arasındaki ilişkilerin genelden özele doğru bir örüntü şeklinde sunumunu ve sınırlarının çizilmesini içermektedir. Çalışmada *tele-tıp* ve *teknoloji kaygısı* kavramlarının içinin doldurulmasına çalışılarak bu olguların hangi boyutlarda, anlamlarda veya sınırlıklarda ele alınması ve anlamlandırılması gerektiği veya pratiğe yansıtılırken hangi anlamları taşıyacağı hususlarının da aktarılması amaçlanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Tele-tıp Uygulamalarının Tanımı, Arka Planı ve Boyutları

Çalışmanın anahtar kelimelerinden olan Tele-tıp tam anlamıyla "uzaktan iyileşme" manasına gelmektedir (Gogia, 2020, s.4). Herhangi bir teknolojik alanda olduğu gibi sağlık hizmeti ve telekomünikasyon tanımları da dil kullanımının ve gelişen kavramların kaprislerine uyum sağlamak için değişir. Bu olgunun bir örneği tele tıp ile tele sağlık arasındaki ayrımın varlığı veya ayrım eksikliğidir (Maheu vd., 2001, s.2). Tele-tıp kavramı literatürde *tele-sağlık* ile aynı anlamda kullanılıyorsa da aslında aralarında küçük bir nüans bulunmaktadır. Zaman zaman tele-tıp yerine kullanılan tele-sağlık ağırlıklı olarak; "koruma, önleme, eğitim" gibi genel sağlık uygulamalarını içerirken, tele-tıp klinik kullanımda tanı ve tedaviye yönelik özellikler taşımaktadır (Gökçe Kutsal, 2021, s. 1). Bir başka ifadeyle tele-tıp, tele-sağlığın bir alt kümesi olarak kabul edilebilir (Aslan, 2021, s. 19). Terim, bir hastanın klinik sağlık durumunu iyileştirmek için uzun mesafeli klinik sağlık bakımını, hasta ve profesyonel sağlık ile ilgili eğitimi, sağlık yönetimini ve halk sağlığını desteklemek ve tıbbi bilgilerin kullanımını sağlamak için elektronik bilgi ve telekomünikasyon teknolojilerinin kullanımını içerir (Gullslett vd., 2024, s.3; Franquez vd., 2023, s.3). Başka bir ifadeyle tele-tıp; "metin tabanlı programlardan multimedya ve etkileşimli programlara kadar uzanan elektronik araçlar aracılığıyla sağlık kaynaklarının ve sağlık bakımının aktarılmasıdır" (Franquez vd., 2023, s.3).

Kavram; "hasta durumunu uzaktan izlemek için ses, video ve diğer telekomünikasyon ve elektronik bilgi işleme teknolojilerinin kullanımı" olarak da tanımlanmaktadır (Gagnon vd., 2011, s.54).

Tele-tıp son zamanlarda sağlık profesyonellerinin sözlüğüne yerleşmiş olsa da sanal ziyaretler kavramının uzun bir geçmişi vardır. Tele-tıbbın en eski kanıtı, 19. yüzyılda Lancet'te gereksiz ofis ziyaretlerini azaltmak için telefon kullanımını tartışan bir makale olarak ortaya çıkmıştır

(Eisenberg & Rhee, 2024). Sonraki süreçte Tele-tıp kavramı, 1905 yılında Hollandalı bir doktor olan William Eindhoven'ın telefon hatları üzerinden Elektrokardiyografi (EKG) iletimi yapmasıyla gündeme gelmiştir (Korkmaz & Hoşman, 2018, s. 252). 1925 yılında da Science and Invention dergisinin kapağında bir doktor radyo aracılığıyla bir hastayı teşhis edilmesine ve uzaktan video muayenesine izin verecek bir cihazın varlığını öngörmüştür. Tele-tıbbın evrimi, 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında internet ve dijital iletişim teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla daha da ivme kazanmıştır (Eisenberg & Rhee, 2024). Dijitalleşmenin yaygınlaşmasının sonucu toplumsal yaşam tarzı değişimi ile birlikte sağlıkla ilgili davranışlar ve alışkanlıklar da değişmeye başlamıştır (Bozbuğa, 2023, s. 27).

Amerika Birleşik Devletleri, tele-tıp uygulamalarının yaygın olarak kullanıldığı öncü ülkelerden biridir. Bu alandaki ilk çalışmalar, 1950'li yıllarda Nebraska Psikiyatri Enstitüsü ile Eyalet Ruh Hastalıkları Hastanesi arasında kurulan kapalı devre televizyon sistemiyle gerçekleştirilmiştir. Dünyada Arpa-net olarak bilinen ilk internetin 1969'da kurulmasının ardından, tele-tıp alanındaki gelişmeler hız kazanmıştır (Korkmaz &Hoşman, 2018, s. 252).

Akıştan anlaşılacağı üzere tele-tıp teknolojisi yıllardır mevcut olmasına rağmen, COVID-19 salgınına kadar doktorlar veya hastalar tarafından çok da fazla kullanılmamıştır. Pandemi döneminde video konferans ve benzeri görüntü transfer sistemleri, hastaneye kaldırılan veya karantinaya alınan kişilere ve çalışanlara maruz kalma riskini azaltmak için sağlık programları sağlamak için de kullanılmaktadır (Özdemir, 2022, s.135). Nitekim COVID-19 salgını, ayaktan bakımın sunumunda önemli değişikliklere yol açmış ve tele tıbbın son dönemdeki muazzam büyümesine katkıda bulunmuştur (Shah vd., 2024, s. 1; Mirasghari vd., 2024). Örneğin 2020'nin ilk çeyreğinde bir yıl önceki aynı döneme kıyasla uzaktan randevularda %154 artışına neden olmuştur (Sengupta vd., 2024).

Günümüzde tele-tıp uygulamalarının zihin haritasına bakıldığında ise; Endüstri 5.0'ın sağlık alanındaki etkisinin ele alındığı görülmektedir. Özellikle yapay ile üretilen veri çeşitliliğinin artmasıyla, önlenebilir sağlığın önü giderek açılmaktadır. Bu süreç, sağlığı daha kişiselleştirilmiş hale getirirken, tedaviye yönelik daha spesifik ve etkili çözümler sunulmasına olanak tanımaktadır. Böylece, sağlık hizmetlerinin başarı oranı artırılmakta ve tele-tıp sağlık sistemlerinin sürdürülebilir olmasına katkı sağlamaktadır.

Sağlık hizmeti sunumunun maliyetleri her zaman iyi bir sağlığa ulaşmak için katlanılan maliyetlerle aynı değildir. Bir sağlık kuruluşuna gidip gelmenin maliyeti yakında bulunanlar için nadiren dikkate alınsa da uzak yerlerde bulunanlar için büyük bir engeldir (Gogia, 2020, s.3). Bu nedenle tele-tıp uygulamaları ile sunulacak uzaktan sağlık hizmetlerinin, sunulma

biçimi, fiyatlandırma ve geri ödeme yöntemleri, hizmetin ulaştırılacağı yerler, hizmet sağlayıcıları ve katılımcıları gibi birçok yeni alan yaratacağı öngörülmektedir. Bu değişimler, sağlık sektöründe büyük bir dönüşüm sürecinin habercisi olmaktadır (Arık, 2023, s. 516). Ancak, sağlık sektörü küresel dijital devrim sürecine girerken, dönüşüm beklenmedik bir şekilde yavaş ilerlemiş ve yapılan dijital olgunluk ölçümleri, sağlık kuruluşlarının dijitalleşme düzeyi istenilen seviyede gerçekleşmemiştir (Şimşir & Mete, 2021, s. 35).

Tele-tıp uygulamaları; fonksiyonellik, uygulama ve teknoloji olmak üzere üç temel boyuttan oluşmaktadır. *Fonksiyonellik boyutu,* koruma, teşhis, tedavi, izleme ve rehabilitasyon gibi tıbbi bakım süreçlerini kapsamaktadır. Bu süreçler, konsültasyon, teşhis, izleme ve danışmanlık olarak adlandırılan dört ana bileşenden meydana gelmektedir. *Uygulama boyutu,* tıbbi uzmanlık, hastalık süreçleri, bakım aşamaları ve tedavi yöntemlerini içermektedir. Bu boyutta, farklı uzmanlık ve alt uzmanlık dallarının birbiriyle örtüşmesi ya da etkileşime girmesi mümkün olabilir. *Teknoloji boyutu* ise, eşzamanlılık, ağ yapısının tasarımı ve bağlantının varlığı olmak üzere üç temel bileşenden oluşmaktadır (Aslan, 2021, s. 20). Ayrıca, tele-tıp uygulamalarının *Bilgi Kalitesi ve Memnuniyet, Erişim, Etkililik ve Bilgi Güvenliği* gibi dört alt boyutu bulunmaktadır (Saygun, 2021, s. 32).

2.2. Tele-Tıp Uygulamalarının Avantajları

Özellikle salgınlar sırasında, tele-tıp yalnızca geleneksel yüz yüze bakıma bir alternatif olmakla kalmamış, aynı zamanda sağlık hizmetlerini sunmanın tek mevcut yolu ve özellikle yüksek bulaş ve uzak bölgelerdeki birçok hastanın yaşam kaynağı haline gelmiştir (Sengupta vd., 2024). Tele-tıp uygulamaları taşradaki hastalara, metropol uzmanlarını ulaştırabilmekte, tersiyer merkezlerdeki yığılmayı azaltmakta ve bir triaj yöntemi olarak kullanılabilmektedir (Dağdelen, 2021, s.132). Bu avantajlarına ilaveten, tele-tıp uygulamalarının genel olarak hastaneye gereksiz yatışları azalttığına dair birçok olumlu görüş bulunmaktadır. Tüm bu yönleriyle tele-tıp, sağlık hizmetlerinde verimlilik ve erişim açısından önemli bir yenilik olarak değerlendirilmektedir (Gökçe, 2021, s. 5). Diğer bir ifadeyle dijital dönüşüm ve teknolojiye uyum bir tercih değil gereklilik haline gelmiştir (Sevimli, 2022, s. 16). Nitekim insanların dijital araçlarla etkili biçimde bilgi alışverişinde bulunabilmeleri teknolojiyi, gündelik yaşamın merkezi bir rolü haline getirmiştir (Aslan & Özen, 2022, s. 68).

Konuya ilişkin olarak yapılan sistematik çalışmalar tele-tıp hizmetlerinde kullanılan teknolojik sistemler aracılığıyla iletilen verilerin yüksek düzeyde doğruluk ve güvenilirliğe sahip olduğunu ve sınırlı teknik sorunlar ve hatalara rağmen veri aktarım süreçlerinin etkili olduğu kanıtlamıştır. Dolaysıyla hastaların tutumları ve davranışları açısından bu yeni yaklaşım genel

olarak iyi karşılanmış ve kabul edilmiştir (Gagnon vd., 2011, s.54). Bu anlamda sağlanan avantajlar şu şekilde sıralanabilir (Sengupta vd., 2024):

- ✓ Sağlık profesyonellerinin daha geniş bir hasta nüfusuna ulaşmasını ve coğrafi sınırlardan bağımsız olarak bakım olanağını sağladığı,
- ✓ Sanal konsültasyonların zamandan tasarruf sağladığı ve iş akışını iyileştirdiği,
- ✓ Doktorların hastalarını uzaktan izlemelerini sağlayarak proaktif ve sürekli bakım yönetimine olanak tanıyarak sağlık sorunlarının erken tespitine, zamanında müdahalelere ve iyileştirilmiş hasta sonuçlarına olanak tanıdığı,
- ✓ Doktor memnuniyetini artırdığı ve doktorlarda yaygın olan ve hasta bakımı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabilen bir fenomen durumundaki "doktor tükenmişliğini" azalttığı gibi avantajlara sahip olduğu söylenebilir.

Tele-tıp uygulamalarının bu avantajlarını sürdürülebilir kılmak için aşağıdaki tutumların benimsenmesi ve dolaysıyla bilinçli farkındalığın oluşturulması gerektiği vurgulanmaktadır (Aktepe & Tolan, 2020, ss. 537-540; Akyol & Çakmak, 2023):

Yargılamama: Yargılamama, zihinsel süreçlerin serbest bırakılması, genellikle karşılaşılan durumları ya da olayları iyi ya da kötü olarak değerlendirme ve kategorize etme eğiliminde olduğumuzu gösterir. Zihinsel yargıların devreye girmesi ise mevcut iyilik halimizi olumsuz etkileyebilir. Bu anlamda yargılamama becerisinin amacı, bireylerin kendi yaşam deneyimlerini dışarıdan bir gözle değerlendirebilmesine, düşündüklerini ne yaptıklarını ve ne hissettiklerini fark edebilmeleri için bir farkındalık geliştirmeleridir.

Sabır: Günümüzün hızla değişen dünyasında, genellikle bulunduğumuz anı fark etmeden, bir sonraki adımı düşünerek yaşamaya meyilli oluyoruz. Bu durum, sabrın değerini gözden kaçırmamıza yol açmaktadır. Sabır; "her şeyin gelişmesi için kendi zamanını beklemesi gerektiğini bilmek" şeklinde tanımlanabilir. Bu anlayış, bize geçen her anın aslında daha fazla zaman tanıdığını ve olayların doğal bir akış içinde ilerlemesine olanak sağladığını öğretir. Sabır, tüm deneyimlerin hayata geçebilmesi için zamanın gerektiğini kabul etmektir. Bu bağlamda, sabır, farkındalığın temel unsurlarından biri olarak öne çıkar. Farkındalık becerilerini geliştirme yolunda, sabretmek ve bu sürecin zaman alabileceğini kabullenmek, önemli bir adımdır.

Acemi (yeni başlayan) Zihni: Acemi (yeni başlayan) zihni, bir kişinin her anı taze bir bakış açısıyla, ilk kez deneyimliyormuş gibi meraklı ve hevesli bir şekilde gözlemleyebilmesini ifade eder. Bu zihinsel durum, kişinin şimdiki anın özgün yapısını fark etmesine yardımcı olur ve onu

yeni fırsatlara, farklı olasılıklara açık hale getirir. Ayrıca bu yaklaşım, bireylerin alışılmadık ya da yabancı olabilecek deneyimlere daha kolay uyum sağlamasına olanak tanır. Yeni başlayan zihni, insanları keşfetme ve değişimlere karşı daha açık hale getirme becerisi işlevine sahiptir.

Güven: Güven, kişinin kendi benliğini özgürce ortaya koyabilmesi ve bu benliğe karşı daha fazla duyarlılık geliştirmesi anlamına gelir. Farkındalığa duyulan güven, bireyin kendisine olan güvenini artırırken aynı zamanda farkındalığa yaklaşımını derinleştirir. Bu yaklaşım, bireylerin aldıkları kararlar ve gerçekleştirdikleri eylemler için sorumluluk üstlenme yetilerini geliştirir. Özellikle tahmin edilemeyen ve aniden gelişen durumlarla karşılaşıldığında, güven duygusu huzursuzluk yerine olumlu bir şekilde yönetimi sağlamaya yardımcı olur ve bireyin bu tür durumları başarılı bir şekilde atlatmasına olanak tanır.

Hırslanmamak: Bilinçli farkındalık, kişiye herhangi bir amacın peşinden gitmek yerine yalnızca mevcut varlık durumuna odaklanmasını sağlar ve bu süreçte bedenin hissettiklerine dikkat edilmesi beklenir. Bu yaklaşımda, değiştirilmesi gereken bir durum yoktur ve birey, o anı olduğu gibi yaşamak için çaba gösterir. Geçmiş ve gelecekle ilgili düşünceler, şu anı etkileyebilir ve bu durum, gereksiz bir şekilde harcanan enerjiyi hırsa dönüştürebilir. Bilinçli farkındalık, hayatın gelip geçici deneyimlerine, geçmiş ve gelecekten bağımsız bir bakış açısıyla tanıklık etmeyi ve her anı olduğu gibi kabul etmeyi vurgular.

Kabul: Kabul, kendimizi ve çevremizi olduğu gibi görmeye, her türlü gerçekliği olduğu gibi kabul etmeye istekli olduğumuz bir tutumdur. Hem olumlu hem de olumsuz deneyimlere aynı mesafeden yaklaşmayı gerektirir. Yani, başarıyı olduğu gibi kabul ettiğimiz gibi, başarısızlıkları da olduğu gibi kabullenmek gerekir. Bu yaklaşım, bireylerin karşılaştıkları zorluklarla daha sağlıklı bir şekilde başa çıkmalarını sağlayan işlevsel bir mekanizma oluşturur. Kabul, stresle mücadele ederken, kişinin yaşadığı durumları reddetmek yerine, onları kabul ederek duygusal dengeyi korumasına yardımcı olur.

İzin Vermek: İzin vermek ya da akışına bırakmak, zihnin belirli bir düşünce, istek ya da duyguya takılıp kalmaması gerektiğini vurgulayan bir yaklaşımdır. Bu kavram, dünyayı olduğu gibi anlamaya ve gözlemlemeye çalışmanın önemine işaret eder. Akışına bırakmak, bir şeyleri reddetmek veya onlardan kaçınmak anlamına gelmez; aksine, geçmiş deneyimler ve geleceğe yönelik beklentilerle olan bağlarımızı fark ederek, mevcut durumu daha objektif bir şekilde gözlemleme fırsatı sunar. Bu tutum, yaşadığımız anın deneyimlerine eşit mesafeden yaklaşarak, onları olduğu gibi kabul etme ve anlayışla karşılama amacını taşır.

2.3. Teknoloji Kaygısı

Kaygı, kişinin yaşadığı o anda ve gelecekte nasıl gerçekleşeceği belli olmayan; belki de gerçekleşmesi hiç muhtemel olmayan öznel bir durumla ilgili endişe ve tedirginlik duyma hali olarak tanımlanabilir. Kaygı mutlaka "kötü" değildir, aslında uyum sağlayıcıdır. Buna karşılık "ölüme dek süren hastalık; insanın benliğini yitirmesi" olarak da yorumlayanlar bulunmaktadır. Ancak "aşırı düzeyde ya da sık yaşanan kaygılar" için kaygı bozukluğu kavramı kullanılmaktadır (Şahin, 2019, ss.119-127). Kaygı bozuklukları, normal işleyişe müdahale eden bir düzeyde devam eden korku ve kaygı kümelerini ifade eder. Kaygı bozukluklarının hepsi korku, kaygı, endişe ve kaçınmacı veya düzeltici davranışları içerir. Genelleştirilmiş kaygı bozuklukları, çeşitli farklı yaşam olayları hakkında aşırı ve kontrol edilemeyen endişe ve motor gerginlik ve uyanıklık semptomlarını ifade eder (Crasge, 2003, s.1).

Teknoloji devrimi, bir yandan hayatı kolaylaştırıp, zenginleştirirken diğer taraftan gözetimin artması, mahremiyetin ihlali, tercihlerin manipülasyonu ve bireysel özgürlüklerin sınırlandırılması gibi olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (Çevik, 2022, s. 113). Bu bağlamda bazı düşünürlerce teknolojinin insanı kendine olan etik tavrı cihetinden tekinsiz kıldığı ve böylece kendinin inşa ettiği bir *ötekilik* karşısında yine kendini *ötekileştirdiği* ifade edilmektedir (Umudum, 2022, s. 65). Ayrıca kaygılı bir profile sahip bireylerin, yeni teknolojilerin tehlikeli potansiyeline ilişkin belirsiz bilginin ve bu tehlikeye ilişkin tartışmaların istikrarsızlaştırıcı doğasından etkilendiği ileri sürülmektedir (Bas vd., 2014, s.137). Çünkü dijitalleşme ile hızı ve şiddeti öngörülemeyen değişim rüzgârı toplumsal iç dinamikleri de sarsmaya başlamıştır (Ulfert-Blank & Schmidt, 2022, s. 2). Diğer bir anlatımla dijital teknoloji insan yaşamını kontrol altına almakta ve kendi doğasına göre biçimlendirmektedir. Öyle ki, insan eliyle icat edilen şeyler üzerinden yükselen dijital kültür ve ahlâkın da dönüp yine insana zarar verebileceği konusunda bir kaygı söz konusudur (Özcan, 2022, s. 119). Bu nedenle teknolojik ilerlemenin vardığı boyut insanların ona yönelik farklı tutum ve yaklaşımlar geliştirmesine yol açmış ve toplumsal kaygıların tetiklenmesine neden olmuştur (Özçelik & Can, 2019, s. 33; Martínez-Corcoles vd., 2017, s 183). Çünkü dijital teknolojinin organizasyonlara bir *sanal ekip* gibi getirilmesi, kuruluşun bu yapılanmaya nasıl uyum sağladığına bağlı olarak olumlu veya olumsuz etkilere sahip olabilir (Rahmani vd., 2023, s.2).

Endüstriyel dönüşüm ve yükseltmenin paralelinde küresel olarak gelişen akıllı teknoloji de tarihteki birçok teknolojik devrime benzer şekilde insanların günlük yaşamlarını derinden etkilemiş; dünyayı anlamaları ve dönüştürmeleri için gerekli araçları değiştirmiş ve medeniyeti ileriye taşımıştır (Shen &Zhou, 2024, s.344). Ancak teknolojinin örgütsel yapıya adaptasyonu

iyi gitmediğinde teknolojileri kullanma tutkusu ile kabulü arasında önemli engeller çıkabilmektedir. Bu engellerden birisi olarak görülen teknoloji kaygısı, *bireylerin teknoloji cihazlarını kullanırken yaşadıkları kişisel gerginlik, korku ve tereddüt hali* olarak tanımlanabilir (Maduku vd., 2023). 20. yüzyıldaki teolojik yaklaşıma göre ise kaygı; "düş gören tinin nitelik kazanmasıdır" ve "korkudan tümüyle farklıdır" (Çötok, 2017, s. 212). Çünkü korku; "bir tehdit ya da bir tehlike karşısında yaşanan endişe duygusu" olarak tanımlanmaktadır (Ölmez, 2017, ss.1-2). Ontolojik yaklaşım ise kaygıyı; *"ölüm ile ilişkisi bağlamında"* açıklamaktadır (Çötok, 2017, s. 212). Konuya ilişkin olarak Çin'de yapılan bir araştırmanın sonuçları; "teknoloji kaygısının teknoloji, sağlayıcı, yasal ve kullanıcı zaaflarıyla önemli ilişkiler gösterdiğini" ortaya koymuş, ayrıca teknolojinin, sağlayıcı, yasal ve kullanıcı zaaflarının gizlilik kaygılarıyla önemli ölçüde ilişkili olduğunu" ortaya çıkarmıştır (Zhang & Zhang, 2024).

2.4. Tele-Tıp Uygulamalarının Kabulünde Teknolojik Kaygının Önemi

Tele-tıp uygulamalarının sağlık sistemine entegre edilip yaygın olarak kullanılabilmesi için paydaşlar tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Ancak tele-tıp uygulamalarının gerek toplum tarafından gerekse sağlık profesyonelleri tarafından kabulünde de birtakım engeller/kısıtlar söz konusu olmaktadır ki bunlardan birisi de *teknoloji kaygısıdır*. Tele-tıp alanında teknoloji kaygısı, özellikle çevrimiçi iletişimde örgütsel davranışları etkileyen teknolojiyle çalışma kaygısıdır. Önceki çalışmalar, yeni teknolojilerin örgütlerde direnç yaratabileceğini göstermiştir. Ayrıca teknoloji kaygısı diğer kaygı kaynakları ile birleştiğinde katılım şansını azaltan, düşünce-eylem uyumunu sınırlayan ve örgütsel muhalefet gibi davranışları teşvik eden bir kaygıdır (Rahmani vd., 2023, s.2). Tele-tıp uygulamaları, hekim ve hasta arasında görüntülü bir iletişim sağlasa da bu ilişki geleneksel yüz yüze etkileşimlerden farklıdır. Bu sınırlı etkileşim, hasta-hekim ilişkisinin doğasında bulunan güç dengesizliğini daha da derinleştirerek, dezavantajlı konumda olan tarafın durumunu zorlaştırabilirken, avantajlı durumda olan tarafın elini güçlendirebilmektedir (Civaner, 2021, s. 83).

2.4.1. Tele-Tıp Uygulamalarının Sağlık Profesyonellerince Kabulünde Teknolojik Kaygı

Sağlık profesyonellerinin duydukları kaygılardan birisi olan *tıbbi hata kaygısı*; "mesleklerini yaparken haklarında tıbbi uygulama hatası davasının açılma ihtimalinden kaynaklanan korku" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu anlamda İstanbul'da aile sağlığı merkezinde çalışan hekimlerinin katıldığı bir çalışmanın bulgularına göre; *tıbbı hata kaygısı arttıkça hekimlerin defansif tıp tutumunun da olumsuz yönde etkilendiği* görülmüştür (Neng, 2023, s. 1).

Tıp ve diş hekimliği alanında eğitim gören 63 farklı ülkeden 3133 gönüllünün dahil olduğu uluslararası bir araştırmanın bulguları, yapay zekânın tıp ve diş hekimliği sektörlerinde köklü değişiklikler yapacağını ve eğitim müfredatlarına entegrasyonunun önemli olduğunu göstermiştir (Sarısoy, 2024, s. 13). Tele-tıp uygulamalarında yapay zekâ ile ilgili bu tür olumlu tutumlar olsa da sağlık profesyonellerinde bu teknolojiyle ilgili *potansiyel etik, sosyopolitik ve ekonomik risk*ler açısından endişeler de mevcuttur. Konuya ilişkin olarak yapılan bir araştırmaya göre; *ebelik öğrencilerinin yapay zekanın kullanımıyla ilgili orta düzeyde kaygı yaşadıkları görülmüştür* (Aktaş Reyhan& Dağlı, 2023, ss. 291-295).

Fransız sağlık sektöründe yapay zekaya yönelik algıları tespit etmeye ilişkin olarak yapılan bir çalışmanın bulgularına göre de gizlilik ve sosyal adalet gibi etik meselelerin çalışanlarda yapay zekaya bakışlarında ön planda olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Sarısoy, 2024, s. 14).

2.4.2. Tele-Tıp Uygulamalarının Hizmet Alanlarca Kabulündeki Teknolojik Kaygı

Tele-tıp uygulamalarıyla sağlık hizmeti alanlarda teknolojik kaygıya yol açan kısıtlar ve engeller ise şunlardır (Shah vd., 2024, s. 1; Gökçe, 2021, s. 6; Aslan, 2021, s. 21; Özçelik & Aktepe, 2021, s. 70; Sengupta vd., 2024; Mirasghari vd., 2024):

- ✓ Tele-tıp uygulamalarına erişimde eşitsizlikler olumsuzluklara yol açabilmektedir,
- ✓ Teknolojik aksaklıklar tele-tıp hizmetlerinin kesintiye uğramasına neden olabilmektedir,
- ✓ Yeni teknolojilerin başarılı bir şekilde kullanabileceğine yönelik inançlar azdır,
- ✓ Uygun donanım, yazılım ve güvenli internet bağlantısı dahil olmak üzere tele-tıp tedavi altyapılarını kurmak ve sürdürmek için gerekli kaynaklara veya teknik desteğe erişememe riski vardır,
- ✓ Elektronik sağlık kayıtlarının, video görüşmelerinin ve hasta bilgilerinin dijital platformlar üzerinden iletilmesinin güvenliği konusunda duyulan endişeler (mahremiyetin korunması) bulunmaktadır,
- ✓ Teknolojik beceri yoksunluğu söz konusudur,
- ✓ Ekonomik eşitsizlikler vardır,
- ✓ Bazı hastalar, ısrarla yüz yüze hekim etkileşimlerini tercih edebilir,
- ✓ Hastalar, tele-tıp tedavi hizmetlerinin maliyeti konusunda endişe duyabilir,

- ✓ Kültürel farklılıklar ve iletişim engelleri de uzaktan sağlık hizmeti etkileşimlerinin etkinliğini etkileyebilir.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Çalışmanın Metodu ve Veri Toplama Süreci

Çalışmada *nitel* tekniklerden birisi olan *derleme* metodu kullanılmıştır. Bu yöntem aracılığıyla tele-tıp ve teknolojik kaygı konularında yapılmış çalışmalar sistemli ve taraf tutmadan taranmış, ulaşılan kaynaklarda yer alan bulgular sentezlenmiştir. Çalışmada geliştirilen modelin kurgulanmasında genel yapılandırma sürecinde olduğu gibi kaynakların taranmasında iki aşamalı bir süreç izlenmiştir.

İlk olarak, yabancı akademik makaleler ve uluslararası bilimsel etkinliklerde sunulan bildiriler için önde gelen veri tabanlarından birisi olan *Science Direct; yabancı kitaplar için de Google Books*, yerli kitaplar için ise, *Google Kitaplar* kullanılarak çalışmanın anahtar kelimeleri olan *"tele-tıp uygulamaları ve teknolojik kaygı"* kavramları ve bu kelimelerle ilintili olgular aranmıştır. Yerli akademik makaleler için önde gelen veri tabanlarından birisi olan *Dergi Park;* ulusal bilimsel etkinliklerde sunulan bildiriler için de *Kongre ve Sempozyum Bildiri Kitapları* taranmıştır. Yerli tezler için de Ulusal Tez Merkezi kullanılarak çalışmanın anahtar kelimeleri olan *"*tele-tıp uygulamaları ve teknolojik kaygı*"* kavramları ve bu kelimelerle ilintili olgular aranmıştır. İkinci olarak, herhangi bir yıl kısıtlamasına gidilmeksizin bu veri tabanlarında yayınlanan tüm çalışmalar indirilerek detaylı olarak incelenmiştir.

3.2. Kategorilerin Oluşturulması

Makalenin amacına uygun olan ve anlam ifade eden kategoriler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

- ✓ "*Kaynağının türlerine*" göre çalışmaların dağılımları,
- ✓ "*Yerli* ve *yabancı*" olmaları açısından çalışmaların dağılımları,
- ✓ "*Yayın tarihleri*" itibariyle çalışmaların dağılımları

Çalışma kapsamında oluşturulan kategoriler homojendir. Çünkü kategoriler birbirlerinden bağımsızdır ve bir kategoriye dahil edilen bir birim diğer birimleri etkilememektedir. Kategoriler aynı zamanda bütünsellik/eksiksizlik arz etmektedir. Diğer yandan kategoriler ayırt edicidirler. Nitekim bir çözümleme birimi yalnız ve yalnız o kategoriye yerleştirilmiştir.

Tablo 1. Kaynağının Türlerine Göre Çalışmaların Dağılımları

Kaynağının türü	Sayı	Oran%
Science Direct	**19**	**38.0**

Ulusal Tez Merkezi	**04**	**08,0**
Dergipark	**11**	**22.0**
Google Books	**05**	**10,0**
Bildiri Kitapları	**05**	**10,0**
Google Kitaplar	**06**	**12,0**
Toplam	**50**	**100**

Tablo 2. Yerli ve Yabancı Olmaları Açısından Çalışmaların Dağılımları

Yerli/Yabancı	Sayı	Oran%
Yerli Çalışmalar	**26**	**52,1**
Yabancı Çalışmalar	**24**	**47,9**
Toplam	**50**	**100**

Tablo 3. Yayın Tarihleri İtibariyle Çalışmaların Dağılımları

Kaynağının Yayın Tarihi	Sayı	Oran%
2005 öncesi	**01**	**0.02**
2005-2009	**--**	**---**
2010-2014	**04**	**0.08**
2015-2019	**07**	**14,0**
2020 ve sonrası	**38**	**76.0**
TOPLAM	**50**	**100**

Tablolardaki dağılımlara dikkat edildiğinde kaynakların önemli bir kısmının "**Science Direct**" veri tabanında yer aldığı buna karşılık kaynakların çoğunluğunun yerli çalışmalardan oluştuğu ve büyük bir kısmının 2020 ve sonrası yıllara ilişkin olduğu dikkat çekmektedir.

3.3. Problem Cümlesi (Sorunsalı) Araştırma Modeli ve Çalışmanın Temel Hipotezi

Çalışmada "tele-tıp uygulamalarının paydaşlarca kabulünde teknolojik kaygı rol oynamakta mıdır?" sorusuna yanıt bulabilmek için Erdoğan ile Venkatesh ve arkadaşlarının çalışmalarından (Erdoğan, 2023, s. 127; Venkatesh, 2013, s. 8) yararlanılarak Şekil-1'deki model geliştirilmiştir.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

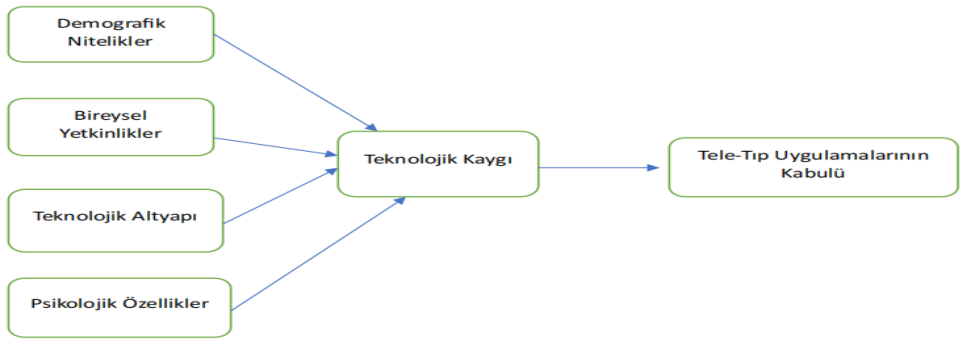

Kaynak. Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın bazı sınırlamaları bulunmaktadır. Dikkate alınan veri kaynakları en güvenilir veri tabanları olmasına ve ilgili kaynakları içermesine rağmen, koleksiyonda yer almayan bir dergide yayınlanan etkili bir katkıyı kaçırma olasılığı vardır. Ayrıca, yararlanılan kaynakların yayınlanma tarihinden bu yana geçen sürenin önemli bir rol oynamalarına, katkılarına ve/veya tetikledikleri tartışmalara rağmen son makalelere daha fazla ağırlık atfedilmiş olabilir.

Tele-tıp uygulamalarındaki gelişmelerin erişimi genişletmesi ve sağlık hizmeti sunumunun optimizasyonu birtakım sınırlılıklar olmadan gerçekleşmemiştir. Bunlar finansal, etik, düzenleyici, felsefi ve paydaşların teknoloji kaygısı olarak gruplandırılabilir. Bu çalışma *tele-tıp uygulamalarında paydaşların teknoloji kaygısı* ile ilgili zorluklarla sınırlandırılmıştır.

Konuyla ilgili olarak gelişen etik kaygılar da sınırlandırıcı olmaktadır. Gizlilik ve mahremiyet, hekim-hasta etkileşiminin temel taşlarıdır ve önemli bir düzenleyici husustur. Sanal danışmanlıklar ve bunları kolaylaştırmak için üçüncü taraf uygulamalarının kullanımıyla (belirli son kullanıcılar gibi) hassas bilgilerin kontrolsüz bir şekilde toplanmasının ve veri güvenliğinin farkında olunması önemli bir husustur.

Tele tıp, daha önce erişilmesi zor olan bireyleri ve toplulukları birbirine bağlayarak eşitsizliği gidermeyi amaçlamaktadır. Ancak, denge erişimi ve sağlık hizmeti sunumunu iyileştirmek, maliyet azaltma ve verimlilik kazanımlarına doğru çok fazla kayarsa, tele tıp eşitsizlikleri daha da kötüleştirebilir. Özellikle dezavantajlı hastalar (yaşlı yetişkinler, engelli hastalar, farklı dil konuşanlar gibi) için erişim eşitliğini bir zorluk olabilir.

Tele tıp bazı felsefi soruları da gündeme getirmektedir. Sanal konsültasyonlar, hastalar ve doktorlar arasında sağlık hizmetlerinin duyarsızlaşması konusunda endişelere yol açmıştır. Tele psikiyatri çalışmaları, insanları kamera alanına yerleştirme ve göz temasını iyileştirme gibi sanal konsültasyonları geliştirmek için sözel olmayan iletişim becerilerini optimize etmeye yönelik stratejiler geliştirmiştir. Dahası, genellikle fiziksel muayenenin olmaması gibi, teşhislerin atlanmasına veya gecikmesine neden olabilen durumlar vardır. Gelecekteki sağlık hizmeti sunumunda tele sağlığı uygularken, hasta bakış açısı ve dikkatli hasta seçimi önemli olmaya devam etmektedir. Dahası, tele sağlığın istemeden düşük değerli bakım sunumunu yayma riski vardır; bu durumda tanı testleri kapsamlı bir fiziksel muayenenin yerini alabilir ve bu da maliyetleri artırabilir. Son olarak, uzun süre ekran veya telefon başında kalmanın ve hastalarla çok az fiziksel temas kurmanın yaygın klinisyen tükenmişliği sorununa katkıda bulunup bulunmayacağı belirsizliğini korumaktadır.

3.5. Bulgular

Bu çalışmada, *tele-tıp uygulamalarının paydaşlarca kabulündeki teknolojik kaygının rol oynayıp-oynamadığı* incelenmiş, tele-tıp uygulamaları ve teknolojik kaygı gibi anahtar kavramlar ve bu kavramlarla ilintili tele-sağlık, e-sağlık ve e-tıp gibi olgular incelenmiştir. Ayrıca, teknolojik gelişmeler, erişim eşitliği etrafındaki sorunlar ve sınırlamalar tanımlanmış, her temanın, ilgili alanda başarılı kullanımlarını vurgulamak için literatürdeki bulgular açısından araştırılmıştır.

Her ne kadar teknolojik kaygıların nicel ölçüm yöntemleri ile tam olarak uyumlu olmadığı ve az sayıda ölçüm aracının mevcut olduğu bilinse de kaygıları ölçmeye yönelik çabalar arttıkça bu kaygıların diğer etkenler ile ilişkisini inceleyen araştırmaların sayısı da göreceli olarak artmaktadır. Alan yazında, kaygılar ve kişilik arasındaki ilişkinin Beş Faktörlü Kişilik Modeli çerçevesinde ayrıntılı olarak incelendiği çalışmalarda duygusal dengesizlik ile boşluk kaygılarının doğrusal olarak; dışadönüklük ile boşluk kaygılarının ters olarak ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda katılımcıların tamamına yakınının kaygı ölçeği maddelerinden en az birini onayladığı görülmüştür. Her ne kadar sınırlı sayıdaki bu çalışmalar sonucunda genelleme yapmak mümkün olmasa da bu sonuç, kaygıların oldukça yaygın olduğu, hatta evrensel olabileceği izlenimini vermektedir.

Alan yazında, kaygılar ve demografik faktörler arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda, demografik değişkenlerin kaygı puanını açıklamada çok da yeterli olmadığı ifade edilmektedir. Kaygıları anlamada, tek başına herhangi bir demografik faktörden ziyade, diğer etkenlerin bir arada düşünülmesinin önemli olabileceği belirtilmektedir. Cinsiyet faktörü açısından ulaşılan bulgulara bakıldığında kadınların erkeklere göre daha yüksek kaygı puanına sahip olduğu görülmektedir.

Alan yazında kaygılar ve kültür arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda, kaygının nicelik olarak çeşitlilik göstermesine rağmen, hemen hemen her kültürde bulunduğu vurgulanmaktadır. Kaygının gelişimini ya da yoğunluğunu etkileyen kültürel faktörler, toplumun kaçınmaya karşı olan tutumlarıyla doğrudan ilişkilidir. Diğer yandan kültürün bir boyutu olan iklime dayalı değişkenler de kaygı oranlarını etkilemektedir. Bunun yanında bir diğer kültürel faktör olan eğitim ve gelişmişlik düzeyi de kaygı yaşayan bireyleri nicelik olarak etkilemektedir. Eğitim düzeyi yüksek olan bireylerde kaygı sorununun daha düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Özellikle ekonomik gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde kaygı sorununu özellikle "orta sınıflarda" yaygınlaştırmıştır. Kollektif olarak nitelendirilen kültürlerde, kaygı sorunu yaşayan bireylerin sayısının daha fazla olduğu ifade edilmektedir.

Sağlık hizmeti alanlar açısından bakıldığında, tele-tıp her şeyden önce bulaşıcı ajanın kişiden kişiye doğrudan bulaşma riskini en aza indirir. Bununla birlikte, bir diğer önemli avantaj da hastalar açısından sağlık hizmeti sunucularına geniş erişim sağlamasıdır ki, hastalar genellikle tele-sağlık uygulamalarını kullanmaya bu açıdan heveslidir. Özellikle pandemi dönemi toplumun sağlığın korunması, koruyucu sağlık uygulamaları ve sağlık hizmeti alma davranışı üzerinde değişime neden olmuştur.

Diğer bir bulgu da kaynak kısıtlı sağlık sistemlerinde, tele-tıp hizmeti kurmak için gereken sermayenin önemli olduğudur. Maliyetler arasında mevcut personelin eğitilmesi ve becerilerinin artırılması, donanım kurulumu, altyapının kurulması ve uzaktan hasta izleme uygulamalarının satın alınması yer almaktadır. Ayrıca, yazılım güncellemeleri, teknik sorun giderme ve elektronik tıbbi kayıtların yönetimi, uzmanlaşmış bir iş gücü ve sürekli bakım gerektirmektedir.

3.6. Tartışma

Bu çalışma, *teknolojik kaygının, tele-tıp üzerindeki etkileri* konusundaki alan yazını araştırmaktadır. Literatürde daha kaygılı bireylerin online iletişimi daha kapsamlı bir şekilde kullandıklarına dair bulgu manidardır. Bu bulgu, iletişim eksiklikleri olan veya içe dönüklüğü daha yüksek olan bireylerin online iletişimde daha aktif olma olasılıklarının daha yüksek olduğunu gösteren araştırmalarla uyumludur. Çok kaygılı bireylerin *çevrimdışı iletişimi korkutucu bulmaları* muhtemeldir. Bu nedenle, yüz yüze durumlarda görüşlerini ifade etmeyi erteleyebilir veya kaçınabilirler. Online iletişimin daha demokratik olması, kaygılı bireylerin bastırılmış seslerini ve yorumlarını telafi etmelerine yardımcı olabilir. Yani online iletişimin daha demokratik ve ilgi çekici bağlamı, kaygılı bireyleri teşvik edebilir. Çünkü online iletişimin sağladığı asenkronluk ve düzenlenebilirlik bireylerin çelişkili fikirlerini daha etkili ve uygun bir şekilde ifade etmelerini sağlamaktadır. Daha kaygılı bireyler arasında içe dönüklük endişe duygularıyla ilişkilendirildiğinden, içe dönük bireyler önemsiz şeylere daha fazla dikkat edebilir ve yetersiz davranışlara karşı düşük bir toleransa sahip olabilir. Dışadönüklerin iletişimi başlatma olasılığının daha yüksek olduğu çevrimdışı iletişimin aksine, online iletişim bireylerin iletişim sürecinde daha az korkmasını sağlar. Bu nedenle, teknoloji konusunda bilgili bir içe dönük, çatışmacı bir bağlamda bile online iletişime yaklaşma konusunda kendine güvenebilir.

Literatürde yer alan bulgulardan çıkarılacak başka bir sonuç da daha yüksek teknik becerilere sahip genç insanların online iletişime katılma olasılığının daha yüksek olduğudur. Bu sonuç, yeni neslin farklı çalışma değerlerine işaret ediyor olabilir. Genellikle *dijital yerliler* olarak

adlandırılan genç insanlar, daha yüksek düzeyde dijital dalma deneyimine sahiptir ve teknoloji kullanımında daha yeteneklidirler. Teknolojik yeterliliklerin gelişimi, online iletişimde kişinin görüşlerini ve fikirlerini sunmak için becerikli bir bağlam haline getirmiştir. Literatüre göre daha demokratik ve kapsayıcı bir ortamın oluşmasında online iletişimin hayati rolü bulunmaktadır. Çünkü burada kendini sunma, kendini gösterme, katılım ve konuşma özgürlüğü, bireylerin psikolojisini iyileştirmektedir.

3.7. Çıkarımlar

Yönetimsel çıkarımlar açısından, yöneticilerin sağlık profesyonellerinin seslerini duyurmalarına yardımcı olabilecek bilgileri ortaya koymaktadır. Yöneticiler, sağlık profesyonellerinin bazı iletişim modlarında diğerlerinden daha yetenekli olabileceğini düşünebilirler. Bu, sağlık profesyonellerinin gerçek fikirlerini kendilerine sakladıkları ve kurumsal misyonlar hakkında kayıtsız kaldıkları *kurumsal sessizlikten* kaçınmalarına yardımcı olur. Bu çalışmanın pratik bir sonucu olarak, yöneticilerin utangaç hastalara görüşlerini ifade etme fırsatı sağlamak için online iletişimi kullanmaları önerilmektedir. Sağlık profesyonellerini neyin motive ettiğini anlamak, Covid-19 salgını sırasında işyerlerinin esnek çalışma düzenlemelerine geçiş yaptığı köklü değişiklikler ışığında özellikle önemlidir. Yöneticiler, tele-tıp için iletişim kanallarını çeşitlendirmeyi; iletişim ve teknik becerileri geliştirerek online iletişimi iyileştirmeyi düşünebilirler. Özellikle Covid-19 öncesi çalışmalar ağırlıklı olarak yüz yüze ortama odaklanmıştı. Takip eden dönemde tele-tıp alanında yapılan çalışmalar ise daha geniş anlamda, online ortamların mahremiyeti önemseyen utangaç insanların kendini ifade etmelerini nasıl sağladığına dair anlayışa da katkıda bulunmaktadır.

Bu çalışmada yararlanılan literatür, tele-tıp ve teknolojik kaygı olgularını ele almış olsa da konu daha geniş bir boyut yelpazesinde ampirik kanıt gerektirir. Örneğin, akademik camiada, *tele-tıp, e-tıp, e-sağlık ya da korku veya kaygı veya fobi* gibi kavramların birbirinden farkı olduğu ya da olmadığı konusunda henüz bir fikir birliğine varılamamıştır. İlgili literatürdeki bulgular, araştırmacılar ve uygulayıcılar için bir dizi teorik ve pratik çıkarım ortaya koyarak bu alanda daha fazla araştırma yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalarda sistematik bir incelemeden başlayarak entelektüel çerçevelerin entegrasyonunu ve evrimini keşfetmek yararlı olabilir. Bu, mevcut teorik temellere alternatifler veya değişiklikler önermeye yol açabilir. Bir diğer önemli nokta, kurumsal ortamlara bağlı olarak bağlamsallaştırılmış bir çerçeve, teknolojik kaygı engelinin aşılmasında etkinliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İlave olarak konuya ilişkin kantitatif çalışmalarla çeşitli bilişsel, sosyal, duygusal ve bağlamsal değişkenlerden oluşan kapsayıcı modeller geliştirilebilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak, teknolojik kaygı kaynaklı zorluklar ve gerginlikler tele-tıp için kalite standartları oluşturarak uzlaştırılmalıdır. Bu tür standartlar, hastaları yeterli teknolojiyle donatmak, sağlık profesyonellerinin konsültasyonlara yeterli zaman ayırmalarına imkân sunmak ve giyilebilir cihazlar gibi uzaktan dijital tanı araçlarının kalitesini güvence altına almak için gereklidir. Geleceğin sağlık liderleri, tele-tıp yöntemini geleneksel tıbbi bakımın yerine geçmek yerine bir tamamlayıcı olarak ele almayı, yüksek düzeyde iletişim gerektiren konsültasyonlar için yüz yüze görüşmeleri tercih etmeyi düşünmelidir (özellikle, kötü haber verme, yeni semptomlar veya üst düzey karar alma gibi konularda). Tele-tıp tedavi girişimlerinin güvenliğini ve kalitesini iyileştirmek ve sağlık bakım sistemlerine olan maliyet ve faydalarını incelemek için denetim ve standartlaştırma süreçlerine devam etmek zorunludur.

İyi uygulandığında, tele-tıp teknolojileri sağlık profesyonellerinin becerilerini ve bilgi kaynaklarını çeşitlendirebilir, kurumsal iletişimi artırabilir, hiyerarşileri azaltır ve böylece daha şeffaf, kapsayıcı, destekleyici ve açık olan kurumsal kültürü teşvik eder. Çünkü dijital teknoloji, kurumsal demokrasiyi artıran birincil faktörlerle yakından ilişkilidir.

Daha makro seviyede de tele-tıp uygulamalarında teknolojik kaygının üstesinden gelebilmek için itici güç olarak *teknoloji okur-yazarlığı (dijital okur-yazarlık*) yaygınlaştırılmalıdır. Teknoloji okuryazarlığı, yalnızca bir kişinin teknoloji uygulamalarını kullanabilme becerisinden daha fazlasını ifade eder. Alan yazına göre *dijital okuryazarlık* bilgi okuryazarlığı, iletişim okuryazarlığı, multimedya okuryazarlığı, 21. yy. becerileri gibi kavramlar çerçevesinde ele alınan bazen bu kavramlarla aynı anlama da geldiği ya da birbirini desteklediği belirtilen bir kavram olarak açıklanabilmektedir. Bu anlayış, *teknolojinin bir sorun çözme aracına nasıl dönüşebileceğini kavrayabilme* yeteneği üzerine kuruludur. Bu nedenle bireylerin teknik, bilişsel ve sosyo-duygusal yeterliliklerinin bir sonucu olduğu belirtilen *dijital okuryazarlık*, herhangi bir eğitim programının merkezine yerleştirilmeli ve tüm bireylerin bu alandaki bilgi ve becerilerini geliştirecek şekilde tasarlanmalıdır. Çünkü modern dünyada, yeni teknolojilere hızla uyum sağlayabilen, bu teknolojileri etkin ve verimli şekilde kullanarak etkilerini değerlendirebilen, yaratıcı ve yenilikçi çözümler üretebilen, ayrıca teknoloji ile toplum ve çevre arasındaki ilişkiyi anlayabilen bireylere olan ihtiyaç giderek artmaktadır.

Diğer yandan sağlık kuruluşlarının dijital cihazların kullanımıyla ilgili riskleri belirlemek, değerlendirmek ve en aza indirmek, hasta güvenliğini ve veri güvenliğini sağlamak için protokoller uygulama yükümlülüğü vardır. Buna sağlık profesyonellerini eğitmek, güvenlik yönergeleri geliştirmek ve olası risklerin oluşumunu en aza indirmek için teknolojik işlevselliği

denetlemek dahildir. Bu bağlamda sağlık kuruluşlarının sağlık profesyonellerini desteklemek için tele-tıp altyapısına yatırım yapmaları elzemdir. Buna ilaveten tele-sağlık teknolojisi, çekici, etkili ve uygun fiyatlı bir seçenektir. Bununla birlikte tele-tıp uygulanmalarının önünde büyük ölçüde hizmetin akreditasyonu, ödeme ve sigorta sistemleri ile ilişkili engeller bulunmaktadır. Ayrıca, hastaların ve hekimlerin teknik ve klinik kalite, güvenlik, mahremiyet ve hesap verebilirlik ile ilgili endişeleri mevcuttur. Tele-tıp uygulamalarında bu ve benzeri endişelerin yol açtığı teknolojik kaygının üstesinden gelebilmek için tele-tıp uygulamaları ile ilgili yasal mevzuatın geliştirilmesi ve standartların tanımlanması gerekmektedir. Mikro seviyede tele-tıp uygulamalarında teknolojik kaygının üstesinden gelebilmek için korku dolu inançları, kaçınma davranışlarını ve bedensel gerilimi saptamak anlamında; "soru içeren kaygıların yazılı olarak yanıtlanması, şüphe ve kaygıları zihinlerde sürekli tekrardan kaçınılması, belirsizliklerin hoş görülmesi ve tolere edilmesi, yeni insanlarla tanışarak sosyal ağın genişletilmesi, kas gevşetme ve 'diyafragmatik nefes' egzersizleri yapılması*"* önerilebilir.

Tele-tıp uygulamalarının sağlık profesyonellerine entegrasyonu sağlık hizmeti sunumunda derin bir etki yaratmış, ancak henüz beklentileri tam olarak karşılamaktan ne yazık ki uzak olduğu görülmüştür. Tele-tıp platformlarının, giyilebilir cihazların ve uzaktan izleme araçlarının geliştirilmesi tele-tıp teknolojisinde sürekli ilerleme yaşanacağını göstermektedir. Bu gelişmeler sağlık profesyonellerinde hastaları uzaktan değerlendirme ve bakımını yapma becerisi kazandırmada önemli rol oynamaktadır. Risk yönetimi de tele-tıp uygulamalarında sürecin önemli bir parçasıdır. Tele-tıp uygulamalarının sağlık hizmeti sunucularının hizmet sırasında şiddete uğramasında azalma, şiddet nedeniyle oluşan iş gücü kaybında azalmaya ve iş gücü yıpranmasında azalma sağlayabileceği raporlanmıştır. Bu nedenle sağlık profesyonellerinin teknolojik yeniliklerden haberdar olmaları ve ortaya çıktıkça yeni araçlara ve platformlara uyum sağlamaya hazır olmaları sistemin sağlıklı işlemesi açısından önemli rol oynamaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar, makalenin tek yazarı olduğundan katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Aktaş Reyhan, F., & Dağlı, E. (2023). Ebelik öğrencilerin yapay zekâ kaygı durumlarının değerlendirilmesi. *Institute of Health Sciences Journal*, *8*(Special Issue), 290–296. https://doi.org/10.51754/cusbed.1286594

Akşit, O. O. (2017). Sinemada özne olarak robotlar: Ben, robot örneği. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, *(8)*, 1–9.

Aktepe, İ., & Tolan, Ö. (2020). Bilinçli farkındalık: Güncel bir gözden geçirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, *12*(4), 534–561. https://doi.org/10.18863/pgy.692250

Akyol Bircan, Y., & Çakmak, A. F. (2023). Mindfulness (farkındalık) olgusu üzerine kavramsal bir araştırma. *Turkish Management Review*, *2*(1). https://doi.org/10.5281/zenodo.8216887

Arık, Y. (2023). Tele-tıp uygulamalarının sağlık hizmetleri pazarlaması kapsamında değerlendirilmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, *26*(2), 511–534.

Aslan, D. (2021). Koruyucu hekimlik ve tele-sağlık/tele-tıp uygulamaları. In Y. Gökçe Kutsal & D. Aslan (Eds.), *Tele-tıp, yaşlılık ve tele-tıp uygulamaları* (ss. 17–26). Türk Geriatri Derneği.

Aslan, E., & Özen, Y. (2022). Sosyolojinin yeni inceleme alanı: Yapay zekâ ve toplumsal etkileri. In *VI. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı* (ss. 68–70). TESAM Yayınları.

Bas, V. D., Zmirou-Navier, D., De Tychey, C., & Briançon, S. (2024). The role of anxiety in the perception of technological hazards – A cross-sectional study on cell phones and masts. *Revue d'Épidémiologie et de Santé Publique*, *62*(2), 135–143.

Bozbuğa, N. (2023). *Araştırma üniversitesi modeli ile üniversite hastanelerinde tele-tıp ve biyoteknoloji alanlarında gelir kaynakları yaratılması konusunda öğretim üyelerinin yaklaşımı ve liderlik anlayışı* (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.

Civaner, M. M. (2021). Teletıp uygulamalarına etik açısından bir yaklaşım. In Y. Gökçe Kutsal & D. Aslan (Eds.), *Tele-tıp, yaşlılık ve tele-tıp uygulamaları* (ss. 81–85). Türk Geriatri Derneği.

Crasge, G. M. (2003). *Origins of phobias and anxiety disorders: Why more women than men*. Elsevier Publishing.

Çevik, M. (2022, Kasım). Teknoloji devriminin sonuçları üzerine bir değerlendirme. In *VI. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı* (ss. 113–115). TESAM Yayınları.

Çötok, T. (2017). Teknoloji toplumunda kaygı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, *3*(5), 209–222.

Dağdelen, S. (2021). Tele-tıp uygulamaları: Bugünden geleceğe öngörü ve beklentiler. In Y. Gökçe Kutsal & D. Aslan (Eds.), *Tele-tıp, yaşlılık ve tele-tıp uygulamaları* (ss. 127–135). Türk Geriatri Derneği.

Eisenberg, J. M., & Rhee, J. M. (2024). Implications of telemedicine. *Seminars in Spine Surgery*, *36*(3). https://doi.org/10.1016/j.semss.2024.101121

Erdoğan, G. (2023). Bireylerin mobil bankacılığı benimsemesini etkileyen faktörler: Genişletilmiş birleşik teknoloji kabulü ve kullanımı teorisi (UTAUT) modeli çerçevesinde bir araştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *25*(1), 121–142. https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1170050

Franquez, R. T., Moura, M. D. G., McClung, D. C. F., Barberato-Filho, S., Lopes, L. C., Silva, M. T., Sá Del-Fiol, F. D., & Cássia Bergamasch, C. D. (2023). E-health technologies for treatment of depression, anxiety and emotional distress in persons with diabetes mellitus: A systematic review and meta-analysis. *Diabetes Research and Clinical Practice*, *203*. https://doi.org/10.1016/j.diabres.2023.110854

Gagnon, M. P., Estibalitz, O., Asua, J., Abdeljelil, A. B., & Emparanza, J. (2011). Using a modified technology acceptance model to evaluate healthcare professionals' adoption of a new telemonitoring system. *Telemedicine and e-Health*, *18*(1), 54–59. http://dx.doi.org/10.1089/tmj.2011.0066

Gogia, S. (2020). *Fundamentals of telemedicine and telehealth*. Academic Press.

Gökçe Kutsal, Y. (2021). Tele-tıp. In Y. Gökçe Kutsal & D. Aslan (Eds.), *Tele-tıp, yaşlılık ve tele-tıp uygulamaları* (ss. 1–16). Türk Geriatri Derneği.

Gullslett, M., Knudsen, E. R., Lundberg, L., Larbi, D., Lind, K. F., Tayefi, M., Ngo, P. D., Reden Sy, T., Adib, K., & Hamilton, C. (2024). Tele-health development in the WHO European region: Results from a quantitative survey and insights from Norway. *International Journal of Medical Informatics*, *191*. https://doi.org/10.1016/j.ijmedinf.2024.105558

Kerschner, C., & Melf-Hinrich, E. (2016). Analysis: A framework of attitudes towards technology in theory and practice. *Ecological Economics*, *126*(C), 139–151. http://dx.doi.org/10.1016/j.ecolecon.2016.02.010

Korkmaz, S., & Hoşman, İ. (2018). Sağlık sektöründe tele-tıp uygulamaları: Tele-tıp uygulama boyutlarını içeren bir araştırma. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, *4*(3), 251–263.

Lucci, A., & Osti, A. (2024). Exit (digital) humanity: Critical notes on the anthropological foundations of digital humanism. *Journal of Responsible Technology*, *17*, 2–11.

Lustig, A. T. (2012). *The role of telehealth in an evolving health care environment*. The National Academies Press.

Maduku, D. K., Mpinganjira, M., Rana, N. P., Thusi, P., Ledikwe, A., & Mkhize, N. H. (2023). Assessing customer passion, commitment, and word-of-mouth intentions in digital assistant usage: The moderating role of technology anxiety. *Journal of Retailing and Consumer Services*, *71*. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2022.103208

Maheu, M. M., Whitten, P., & Ace, A. (2001). *E-health, telehealth and telemedicine*. Jossey-Bass.

Martínez-Córcoles, M., Teichmann, M., & Murdvee, M. (2017). Assessing technophobia and technophilia: Development and validation of a questionnaire. *Technology in Society, 51*, 183–188. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2017.09.007

Mirasghari, F., Ayatollahi, H., Velayati, F., & Abasi, A. (2024). Challenges of using telemedicine for patients with diabetes during the COVID-19 pandemic: A scoping review. *Journal of Clinical & Translational Endocrinology, 37*. https://doi.org/10.1016/j.jcte.2024.100361

Neng, B. (2023). *Birinci basamakta çalışan hekimlerin tıbbi hata kaygısı ile defansif tıbba yönelik tutumları arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi). Marmara Üniversitesi.

Ölmez, S. B. (2017). *Sosyal fobi, agorafobi ve özgül fobi hastalarının dürtüsellik, anksiyete duyarlılığı ve kendine zarar verme davranışı özelliklerinin incelenmesi* (Tıpta Uzmanlık Tezi). Düzce Üniversitesi.

Özcan, N. (2022). Dijital kültürün insan tezahürü (pp. 119–121). In *VI. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Sosyal Bilimlerin Gözüyle Teknoloji Devrimi Bildiri Özetleri Kitabı*. TESAM Yayınları.

Özçelik, İ., & Can, A. (2023). Tekillik ve yapay zekâ teknofobisi: 'I am Mother (2019)' filmi üzerine bir inceleme. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16*(2), 31–43.

Özçelik, Z., & Aktepe, H. (2021). Tele-tıp uygulamaları ve hukuksal boyut (pp. 69–80). In Y. G. Kutsal & D. Aslan (Eds.), *Tele-tıp, yaşlılık ve tele-tıp uygulamaları*. Türk Geriatri Derneği.

Özdemir, S. (2022). Tele-tıp uygulamaları. (Editöre Mektup). *Hitit Medical Journal, 4*(3), 135. https://doi.org/10.52827/hititmedj.1163246

Rahmani, D., Zeng, C., Chen, M. H., Fletcher, P., & Goke, R. (2023). Investigating the effects of online communication apprehension and digital technology anxiety on organizational dissent in virtual teams. *Computers in Human Behavior, 144*, 107719. https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.107719

Sarısoy, M. (2024). *Aile hekimlerinde yapay zekâya yönelik hazırlık ve kaygının değerlendirilmesi* (Tıpta Uzmanlık Tezi). Sağlık Bilimleri Üniversitesi.

Saygun, M. (2021). Tele-tıp uygulamalarında toplum uyumu ve hasta memnuniyeti (pp. 27–42). In Y. G. Kutsal & D. Aslan (Eds.), *Tele-tıp, yaşlılık ve tele-tıp uygulamaları*. Türk Geriatri Derneği.

Sengupta, A., Sarkar, S., & Bhattacherjee, A. (2024). The relationship between telemedicine tools and physician satisfaction, quality of care, and patient visits during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Medical Informatics, 190*. https://doi.org/10.1016/j.ijmedinf.2024.105541

Sevimli, A. S. (2022). Metaverse ve insan kaynakları yönetimi: Uyum ve dönüşüm (pp. 16–18). In *VI. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Sosyal Bilimlerin Gözüyle Teknoloji Devrimi Bildiri Özetleri Kitabı*. TESAM Yayınları.

Shah, L., Wu, C., Tackett, S., Sadauskas, L., Martin, S. S., Hughes, H., & Gilotra, N. A. (2024). Telemedicine disparities in ambulatory cardiology visits in a large academic health system. *JACC: Advances, 3*(9), 1–10.

Shen, Y., & Zhou, P. (2024). Technological anxiety: Analysis of the impact of industrial intelligence on employment in China. *Chinese Journal of Population, Resources and Environment, 22*(3), 343–355.

Sims, C. A. (2013). *Tech anxiety*. McFarland.

Şahin, M. (2019). Korku, kaygı ve kaygı (anksiyete) bozuklukları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), 6*(10), 117–135.

Şengelen, M. (2021). Tele-tıp uygulamaları ve bilimsel araştırma gereksinimleri (pp. 43–49). In Y. G. Kutsal & D. Aslan (Eds.), *Tele-tıp, yaşlılık ve tele-tıp uygulamaları*. Türk Geriatri Derneği.

Şimşir, İ., & Mete, B. (2021). Sağlık hizmetlerinin geleceği: Dijital sağlık teknolojileri. *Journal of Innovative Healthcare Practices, 2*(1), 33–39.

Ulfert-Blank, A. S., & Schmidt, I. (2022). Assessing digital self-efficacy: Review and scale development. *Computers & Education, 191*, 104626. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2022.104626

Umudum, H. E. (2022). İktidarın "ötekisinin", teknolojinin 'kendisinin' yapı bozumu (pp. 65–68). In *VI. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Sosyal Bilimlerin Gözüyle Teknoloji Devrimi Bildiri Özetleri Kitabı*. TESAM Yayınları.

Venkatesh, V., Brown, S. A., & Bala, H. (2013). Bridging the qualitative-quantitative divide: Guidelines for conducting mixed methods research in information systems. *MIS Quarterly, 37*(1), 21–54. https://doi.org/10.25300/MISQ/2013/37.1.02

Zhang, X., & Zhang, Z. (2024). Leaking my face via payment: Unveiling the influence of technology anxiety, vulnerabilities, and privacy concerns on user resistance to facial recognition payment. *Telecommunications Policy, 48*(3), 102703. https://doi.org/10.1016/j.telpol.2023.102703

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 319-349

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 07.05.2025

EŞİNİ KAYBEDEN YAŞLI KADINLARIN KAYIP VE YAS DENEYİMLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Nurullah YELBOĞA [1]
Gamze Gülse GÜNDAĞ [2]

Öz

Kayıplar, insan hayatının kaçınılmaz deneyimlerinden biridir. Eş kaybı da ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle kuşkusuz bu kayıplar arasında en önemlilerinden birini teşkil etmektedir. Ayrıca özünde zorlayıcı olan yas belirtileri, yaşlılık sorunlarıyla birleşerek yaşlı kadınların yaşam kalitesini düşürmektedir. Dolayısıyla yaşlı kadınlar eş kaybı sonrasında, derin üzüntü ve kederin eşlik ettiği duygusal tepkilere ve ölen kişinin olmadığı bir yaşama alışma sürecini deneyimlerken güçlük çekmektedirler. Bu bakışla bu araştırma yaşlı kadınların kayıp ve yas deneyimlerini, kayıp sonrası yaşamlarını ve yalnızlık deneyimlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemiyle yürütülen çalışmaya eşini kaybeden 65 yaş üstü 13 kadın katılmıştır. Derinlemesine mülakat tekniğiyle elde edilen veriler MAXQDA 20 programı yardımıyla tematik olarak analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda yaşlılık ve ölüm olgusu, kayıp ve yas deneyimi ve kayıp sonrası evlilik düşüncesi olmak üzere 3 ana tema ortaya çıkmıştır. Araştırma söz konusu temaların yorumlanması ve tartışılmasıyla tamamlanmış ve bu çerçevede öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yas, Yaşlı Kadın, Yaşlı Kadınlarda Yas, Yalnızlık.

Jel Kodları: I18, I31, I12.

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, E-posta: nurullah_yel06@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8281-7070.
[2]Bağımsız Araştırmacı, E-posta: ggamze0817@gmail.com, ORCID: 0009-0009-3602-311X.

Atıf/Citation
Yelboğa, N. & Gündağ, G. G. (2025). Eşini kaybeden yaşlı kadınların kayıp ve yas deneyimleri üzerine bir araştırma. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 319-349.

This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

A STUDY ON THE LOSS AND GRIEF EXPERIENCES OF ELDERLY WOMEN WHO LOST THEIR SPOUSES

Abstract

Losses are one of the inevitable experiences of human life. The loss of a spouse is undoubtedly one of the most important of these losses in terms of its consequences. In addition, grief symptoms, which are inherently challenging, combine with old age problems and reduce the quality of life of older women. Therefore, after the loss of a spouse, older women have difficulty experiencing emotional reactions accompanied by deep sadness and grief and the process of adjusting to a life without the deceased. From this perspective, this research aims to reveal the loss and mourning experiences of older women, their lives after loss, and their experiences of loneliness. 13 women over the age of 65 who lost their spouses participated in the study, which was conducted with the qualitative research method. The data obtained with the in-depth interview technique was analyzed thematically with the help of the MAXQDA 20 program. As a result of the research, three main themes emerged: old age and death, loss and mourning experience, and the idea of marriage after loss. The research was completed by interpreting and discussing the themes in question and suggestions were made within this framework.

Keywords: Grief, Old Woman, Grief in Old Women, Loneliness.

Jel Codes: I18, I31, I12.

1. GİRİŞ

İnsanlar yalnızca hayatın neşesini değil, yaşlanma, hayal kırıklığı, hastalık, kayıp, anlamsızlık ve ölüm gibi acıları da kaçınılmaz olarak deneyimlemektedir (Yalom, 2014, s. 24). Zira insan yaşamının genel gidişatı içerisinde kopma, ayrılık ve kayıplar vardır. Bu kayıp ve ayrılıklar sonrasında ise "yas tutma" denilen bir süreç başlar. Yas tutma "Herhangi bir kayıp ya da değişikliğe verdiğimiz psikolojik bir yanıt, iç dünyamız ile gerçeklik arasında uyum sağlayabilmek için yaptığımız bir uzlaşmadır." (Volkan & Zintl, 2020, s. 10). Başka bir açıdan yas tutmak; uzunca bir süre vedalaşmaya direnmek, kaybın zihinde, kalpte ve bedende bıraktığı boşlukta yaşamayı öğrenmek ve bu süreçte değişip dönüşmeyi ifade etmektedir. Hablemitoğlu'na göre yas tutmak "…bir daha gelmeyecek olanın bıraktığı boşlukta yaşamaya çalışmaktır" (Hablemitoğlu, 2020, s. 23). Dolayısıyla yas, derin üzüntü ve kederin eşlik ettiği duygusal bir tepki ve giden kişinin içinde olmadığı bir yaşama alışma sürecidir (Yüce, 2020, s. 7).

Ölüm, yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak doğumdan sonra büyüme ve gelişmeye ayarlanmış olan insanoğlu için gerileme, ölüm ve yitirme gibi durumlar istenmeyen olgulardır. Her insanda olduğu gibi yaşlı bireyler de yakınlarının/sevdiklerinin ölümlerinden etkilenir ve yas tutarlar. Bu kayıplar özellikle eş olduğunda ilişkilerin bitmesi/kopması nedeniyle geride kalan bireyler acı çekmekte ve bu durum yas tutmada ana aktör olabilmektedir. Dolayısıyla yaşlanma sebebiyle zaten üretkenlikten uzaklaşan, çevreye ilgisi azalan, yaşamını bağımsız bir şekilde sürdürmekte gittikçe zorlanan yaşlı bireylerin kayıp sonrasında yalnız kalması ve

çevreden soyutlanması bireylerin depresyon vb. sorunlar yaşamalarına neden olmaktadır (Kalınkara, 2016, ss. 313-314).

Yas, sevilen birinin kaybına verilen tepkiler bütünü olup, kimi zaman normal yaşam davranışlarında belirgin sapmalara neden olur. Bu nedenle kayıp sonrasında acı veren bir ruh hali, dış dünyaya olan ilginin kaybolması, yeni bir sevgi nesnesini seçme becerisinin yitirilmesi ve ölen kişinin anısıyla bağlantısı bulunmayan tüm etkinliklerden uzaklaşma davranışının sergilenmesi söz konusu olmaktadır. Öyle ki yasa tam bir teslimiyet durumunda geriye başka amaç ve ilgiler kalmamaktadır (Freud, 2020, ss. 9-12).

Yas, sevilen/yakın birinin kaybından sonra bireylerin yaşadıkları duygusal, zihinsel, davranışsal ve fiziksel tepkileri içeren bir süreci ifade etmektedir. Bu sürecin en belirleyici özelliklerinden biri ise şiddetli ve uzun süreli bir acının yaşanmasıdır (Yelboğa, 2023a, s. 25). Bu bakımdan yas üzüntü, acı ve kederin yoğun bir şekilde yaşandığı içsel tepkileri barındırmaktadır (Hablemitoğlu, 2021). Nitekim kayıpların genel itibariyle bireyleri kaçınılmaz olarak kedere sürüklediği belirtilmektedir. Bu nedenle yas tutma, son derece yorucudur ve geçmiş anıların etkisi altında yalnızlık ve özlem duyguları, bireyleri son derece güçsüzleştirir (Volkan & Zintl, 2020, ss. 12-37). Yasın süresi, şiddeti, yasa verilen tepkiler ve yas deneyimindeki bireylerarası farklılıklar ise yasın normal yas, patolojik yas ve travmatik yas şeklinde sınıflandırılmasını beraberinde getirmiştir (Çolak & Hocaoğlu, 2021).

Ölen kişiye yakınlık derecesi ve geride kalan bireyler açısından kayba yüklenen anlam, bir yönüyle yas tutmanın gidişatını belirleyebilmektedir. Kayıptan sonra umutsuzluk, çaresizlik, suçluluk, öfke ve hüzün gibi zorlayıcı duygular rutin hayata dönmeyi engelleyebilmektedir (Okur, 2023, s. 108). Bu belirtiler eş kaybı sonrasında yaşandığında ise, yas tutma işi daha da güçleşmektedir. Bu nedenle eş kaybı, kişilerin hayatında deneyimleyebilecekleri en acı yaşam olaylarından biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle yaşlılık döneminde eş kaybı gerçekleştiğinde bireylerin baş etme mekanizmaları bozulabilmektedir. Ayrıca eş kaybı, günlük rutinleri sekteye uğratarak, psikolojik ve fiziksel sağlığı olumsuz etkileyerek, depresyon ve stresi tetikleyerek bu bireylerin baş etme mekanizmalarına zarar vermektedir. Böyle bir durumda ise hem yaşlı bireyler yalnızlaşmakta hem de daha karmaşık bir yas sürecine sürüklenebilmektedirler (Bakır vd., 2023, ss. 69-71). Dolayısıyla son derece öznel bir deneyim olarak kabul edilen yas (Hablemitoğlu, 2021, s. 19), bireyin yaşamını ve çevresiyle ilişkilerini çok farklı açılardan etkileyebilme potansiyeline sahiptir. Ayrıca yaşlılık dönemi sorunları ve kayıp sonrası yas belirtileri kesişerek özünde dezavantajlı olarak değerlendirilen yaşlı bireyleri derinden etkilemektedir. Bu nedenle kaybın kabul edilmesi, acı ve duyguların işlenmesi, ölenin

olmadığı yaşama uyum sağlanması ve kaybedilen kişi ile yeniden duygusal ilişkilerin kurulması olarak kabul edilen yas görevleri (Worden, 2018'den akt. Martin, 2019)'ni yerine getirmeleri zorlaşabilmektedir.

Yaşlılık, yaşamın zorlu evrelerine karşın var olabilmenin güçlüğü ve bilgeliğini taşıyan bir dönemdir. Yaşlı insan, bir yandan gidenin yerine koyulacak kimsenin olmayışını ve yalnızlığı diğer açıdan statüyü yitirmiş olmanın rol yoksunluğu acısını derinden yaşayan bireylerdir. Çünkü yaşlılık döneminde ortaya çıkan sağlık sorunları, yaşlıların kendi yaşıtlarının ölümlerine tanıklık etmeleri ve çocukların bağımsızlığını kazanarak evden ayrılmaları sonucu yaşlı bireylerin hayatında oluşan boşluklar, onlar açısından son derece zor deneyimlerdir (Gençtan, 2016, ss. 154-155).

İnsan yaşamı ait olmaya, bağlanmaya, bir arada olma ihtiyaçlarına dayanmaktadır ve bu nedenle kayıpların bireysel varoluş üzerindeki etkileri çok boyutludur. Eş kaybı sonrasında bu gereksinimler bir boşluğa dönüşmekte ve derin bir acıyla birlikte belirsizlik ve karmaşanın artmasına neden olmaktadır. Bu genel durumların yanı sıra sağlık problemleri yaşanmakta, iş ve evle ilgili sorumlulukların yerine getirilmesinde sorunlar yaşanmakta, depresyon kaygı ve yalnızlık gibi belirtiler de ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla eş kaybı; yasın dışında bireyin kendilik değeri, iş yaşamı, sosyal çevre, ekonomik gelir, geleceğe yönelik beklentileri, sosyal statü ve güven kaybı gibi faktörlerin de belli ölçülerde yok olması anlamına gelmektedir (Solmuş, 2011, ss. 79-81).

Yaşlı kadınların yaşam ömrü erkeklere nazaran daha uzundur ve dolayısıyla kadınlar eşlerini erkeklere nazaran daha erken kaybetmektedir (TÜİK, 2023). Buna karşın yaşlı kadınlar eş kaybından sonra tekrar evlilik yapmaktan kaçınmaktadır ve evliliği bir seçenek olarak düşünmemektedir (Coates, 2008). Dolayısıyla yaş faktörünün yeniden evlilik üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu görülmektedir (Uğur, 2014). Yaşlılık döneminde dul olmak ise genç dul kadınlara nazaran daha çok sorunun (depresyon, yüksek ölüm oranı vb.) yaşanmasına neden olmaktadır (Kalınkara, 2016, ss. 337-339). Bu bakımdan yaşlılık döneminin kayıp ve yas deneyimi daha zorlayıcı olabilmektedir.

Diğer yandan toplumumuzda insanlar evli olup olmadıklarına göre tanımlanabilmektedir. Bu nedenle dul ve boşanmış kişiler, çift kavramına yüklenen bu anlamdan dolayı yalnızlığa itilmekte ve yas süreçleri daha karmaşık geçebilmektedir (Volkan & Zıntl, 2020, s. 35). Bununla birlikte Efe ve Aydemir (2015), ülkemizdeki yaşlı kadınların geleneksel toplum yapısının izlerini taşıdıklarını ve bu nedenle yaşamlarının "yalnız kalan/yaşayan" ve "yaşlanan kadın" şeklinde ilerlediğini ifade etmektedir. Ayrıca yaşlı kadınların yaşadıkları sorunlar

arasında "yas tutma"nın ciddi bir problem teşkil ettiği belirtilmektedir. Öyle ki yaşlılık döneminin belki de en patolojik yönünün kadın yaşlılığının olabileceği vurgusu dikkat çekmektedir (Efe & Aydemir, 2015). Yaşlı kadınların yaşlı nüfus içindeki dezavantajlı durumu bilinen bir durumdur (Keskinoğlu, 2012, s. 76). Öte yandan dünya genelinde de yaşlı nüfusun çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır ve bu nedenle de yaşlılığın kadınlaşması olarak tanımlanan bir durum ortaya çıkmaktadır (Irmak & Artan, 2018). Ülkemizde de yaşlı nüfusun %55,5'ini yaşlı kadınlar oluşturmakta ve yaşlı nüfus içinde eşi ölen yaşlı kadınların oranı %46,4 civarında seyretmektedir. Buna göre eşi ölmüş yaşlı kadınların oranı, eşi ölmüş yaşlı erkeklerin oranının 4 katıdır. Bu verilerle doğrudan bağlantılı olan bir diğer bilgi de yalnızlığa ilişkindir. Türkiye'de 1 milyon 669 bin 270 yaşlı tek başına (yalnız) yaşamaktadır ve bu sayı içindeki yaşlı kadın oranı %74,4'tür (TÜİK, 2023). Dünya genelinde de 65 yaş ve üzeri kadınların yalnız yaşama oranı %24 iken, erkeklerde bu oranın %12 olduğu görülmektedir (The World's Women, 2020). Dolayısıyla erkek ve kadınların dul yaşama durumları arasındaki bu farklılık başka ülkelerde de benzer bir seyir izlemektedir. Örneğin ABD'de yapılan bir nüfus araştırmasına göre 75 yaş ve üzeri kadınların %54'ü, erkeklerin ise %20'si dul yaşamaktadır. Bu durum, ortalama olarak kadınların erkeklere nazaran daha uzun bir yaşam ömrüne sahip olmasına dayandırılmaktadır (Gurrentz & Mayol-Garcia, 2021). Yine Birleşik Krallık'ta istatistikler 65 ile 74 yaşları arasındaki kadınlardan %30'unun; aynı yaş aralığındaki erkeklerin ise %10'unun dul olduğunu göstermektedir (Soulsby & Bennett, 2017). Eş kaybı ise kimlik kaybı, sosyal ilişki kaybı, ekonomik kayıp ve çok boyutlu yaşam değişikliği anlamına gelmektedir. Bu nedenle sosyal statüde değişim, yalnızlık, sosyal destek eksikliği ve bazen de sosyal dışlanma riski ortaya çıkabilmektedir (Štambuk, 2019). İleri yaştaki eş kayıplarının bu genel sonuçlarının yanı sıra kayıpların psikososyal etkileri açısından cinsiyet bağlamında farklılıklar taşıdığı belirtilmektedir. Örneğin eş kaybı yaşayan yaşlı kadınlar, erkeklere nazaran daha yüksek depresyon oranları bildirmektedir (Soulsby & Bennett, 2017). Başka bir çalışma ise yasın fiziksel ve zihinsel etkilerinin kadınlar üzerinde daha çok hissedildiğine dikkat çekmektedir. Bu durumu ifade etmek için çalışmada "yasın kadınlaşması" kavramı tercih edilmiştir (d'Epinay vd., 2010). Dolayısıyla eş kaybı genel itibariyle bireylerin kayıp sonrası yaşama uyum güçlüklerini yordamakta ve bireylerin yaşam kalitelerini düşürmektedir (Zhu vd., 2024).

Diğer taraftan dul kadın olmanın toplumsal boyutları da söz konusudur. Bu nedenle "dul kadın" imajı ve dul yaşama kaygısı kadınlar açısından sorun teşkil etmektedir (Handan, 2019). Dolayısıyla dulluk, kadınların yaşamında önemli bir dönüm noktasıdır. Zira eş kaybından sonra psiko-sosyo-ekonomik açıdan bir yoksunluk durumu yaşanmakta ve yalnızlık, bağımlılık gibi

kritik değişimler görülmektedir (Yeşil & Karakaş, 2023). Bu bakımdan eş kaybı nedeniyle dul olma; toplumdan izole olma ve yalnızlık hisleri sorunlarını beraberinde getirmektedir (Efe & Aydemir, 2015).

Sonuç olarak yaşlı kadınlar dezavantajlı bir grup olarak hem yaşlılığın beraberinde getirdiği sorunları daha derinden deneyimlemekte hem de erkeklere nazaran daha çok eş kaybı yaşamaktadır. Dolayısıyla kadınlar genel itibariyle daha çok yalnız yaşamak durumunda kalmaktadırlar. Buna bağlı olarak yaşlı kadınlar daha çok yas tutmaktadır ki bu son derece zorlayıcı bir deneyimdir. Bu bakımdan yaşlılık döneminin zorlayıcı sorunları, yaşlı kadın olmanın dezavantajlı yönleri ve eş kaybının yası kesişerek yaşlı kadınların birçok dezavantajlı durumu aynı anda yaşamalarına neden olmaktadır. Bu gerekçelerle araştırmada, eşini kaybeden yaşlı kadınların kayıp sonrası yaşamlarını, yas ve yalnızlık deneyimlerini, ölüme ilişkin algılarını ve evlilik düşüncelerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Böylece yaşlı kadınların zorlayıcı kayıp, yas ve yalnızlık deneyimlerini analiz etmek, gereksinimlerini ortaya koymak ve dolayısıyla yaşlı kadınların yaşam kalitelerini arttırmaya yönelik mesleki bir kavrayışı sağlamak mümkün olabilecektir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli ve Deseni

Bu araştırma eşini kaybeden yaşlı kadınların yas deneyimlerini anlamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda bireylerin ölüme ilişkin düşünce ve algılarını ortaya koymak, yas süreci deneyimlerini aktarmak, kayıp sonrası yaşam ve bu süreçte yaşanan sorunları ve güçlendirici faktörleri belirlemek, kayıp sonrası yalnızlık durumlarına ilişkin bir kavrayışı geliştirmek, yalnızlık ve ölüm korkusunu irdelemek ve kayıp sonrası evliliğe ilişkin bireylerin düşüncelerini anlamak hedeflenmiştir. Bu amaca uygun olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Zira bir sosyal olgu ve eylemin ortaya koyduğu bağlamları derinlemesine analiz etme ve araştırılan konunun tüm gerçekliğiyle anlaşılma niyeti bu yöntemle mümkün olabilmektedir (Kümbetoğlu, 2020, ss. 34-35). Ayrıca araştırma fenomenolojik desende yürütülmüştür. Bu anlayış söz konusu deneyimi bizzat yaşayan bireylerin aktarımlarından yola çıkarak konuyu derinlemesine ve ayrıntılı bir şekilde tartışma imkânı tanımaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 78).

2.2. Araştırma Grubu

Artvin ve Batman illerinde ikamet eden ve eş kaybı deneyimi olan 13 yaşlı kadın araştırma grubunu oluşturmaktadır. Bu bireyleri araştırmaya dâhil etme konusunda amaçlı örneklem yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örneklemde belirlenen konu hakkında katılımcıların aktardıkları

bilgi ve deneyim sayesinde olgu ve olayların açıklanması/anlaşılması kolaylaşmaktadır (Patton, 2014, s. 236). Bu doğrultuda amaçlı örneklem yöntemlerinden kolay ulaşılır ve ölçüt örnekleme stratejileri izlenmiştir. Buna göre kişilerin kolay ulaşılabilir olması ve araştırmacılar tarafından belirlenen ölçütleri karşılamaları beklenmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 122). Katılımcıların araştırmaya uygunlukları için taşıması gereken ölçütler: 65 yaş ve üzeri bir yaşa sahip olmak, kadın olmak, eş kaybı yaşamış olmak ve konuşma-işitme açısından bir engeli bulunmamak olarak belirlenmiştir. Bu yaklaşım araştırmaya bir yandan pratiklik ve hız kazandırırken öte yandan da araştırmanın sahip olduğu amaca ulaşmayı sağlamaktadır.

Araştırma katılımcılarına ilişkin sosyodemografik bilgiler Tablo 1'de aktarılmıştır. Bu bilgilere göre araştırmaya 13 kişi katılmıştır, tüm katılımcılar kadınlardan oluşmaktadır ve katılımcıların yaş ortalaması 73'tür. Eş kabı üzerinden geçen süre bakımından verilere bakıldığında en kısa 1 yıl en uzun ise 45 yıl geçtiği görülmektedir. Ayrıca katılımcıların önemli bir kısmının yalnız yaşadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Sosyodemografik Bilgileri

Katılımcı	Yaş	Kayıp üzerinden geçen süre	Kiminle yaşadığı	Öğrenim durumu
K1	65	1 yıl	Tek başına yaşıyor	Üniversite
K2	73	15 yıl	Tek başına yaşıyor	Okur-yazar değil
K3	66	18 yıl	Ailesi (oğlu) ile birlikte yaşıyor	İlköğretim
K4	65	50 yıl	Ailesi (oğlu) ile birlikte yaşıyor	İlköğretim
K5	76	32 yıl	Tek başına yaşıyor	Üniversite
K6	79	2 yıl	Ailesi (oğlu) ile birlikte yaşıyor	İlköğretim
K7	85	30 yıl	Ailesi (oğlu) ile birlikte yaşıyor	İlköğretim
K8	65	5 yıl	Tek başına yaşıyor	İlköğretim
K9	66	45 yıl	Aile yakınında ama tek başına yaşıyor	Lise
K10	71	14 yıl	Tek başına yaşıyor	Lise
K11	84	1.5 yıl	Aile yakınında ama tek başına yaşıyor	Lise
K12	74	8 yıl	Aile yakınında ama tek başına yaşıyor	İlköğretim
K13	85	1.5 yıl	Tek başına yaşıyor	Okur-yazar değil

2.3. Veri Toplama Yöntemi

Araştırma kapsamında eşini kaybeden 13 yaşlı kadın ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak ve açık uçlu sorular yardımıyla araştırılan konuya ilişkin detaylı bilgilere ulaşılmıştır. Araştırma soruları katılımcıların ölüm algısı ve düşüncelerini, kayıp ve yas deneyimlerini, bu süreçte yaşanan zorlukları, güçlendirici faktörleri, yalnızlık deneyimlerini ve kayıp sonrasına ilişkin evlilik düşüncelerini ortaya koymaya yönelik sorulardan oluşturulmuştur. Görüşme formuna son hali verilmeden önce 2 pilot görüşme yapılarak sorular gözden geçirilmiş ve bazıları revize edilmiştir. Görüşmeler ortalama 25 dakika sürmüştür.

2.4. Veri Analiz Yöntemi

Derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak ve gözlem yapılarak araştırma yürütülmüştür. Araştırmacılar tarafından hazırlanan görüşme formunda 12 soru yer almıştır. Görüşmeler ses kayıtları ve gözlem notları tutularak gerçekleştirilmiştir. Ses kayıtları araştırmacılar tarafından deşifre edilerek 42 sayfalık doküman elde edilmiş ve böylece görüşmeler veri analizi için hazır hale getirilmiştir. Daha sonra elde edilen belgelerin araştırmacılar tarafından döne döne okunmasıyla ortaya çıkan muhtemel temalar belirlenmiştir. Böylece araştırmacılar önce bağımsız olarak başlangıç kodları belirlemiştir. Araştırmacılardan birinin yas alanında uzmanlaşmış ve yas terapisi eğitimleri almış olması ve yaşlılık alanında akademik yayınlarının olması gibi belirleyiciler temaların oluşturulması sürecinde kolaylaştırıcı olmuştur. Ayrıca toplanan verilere aşina olunması ve başlangıç kodlarının önceden belirlenmiş olması temaların belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu süreçte temaların ilişki düzeyine ve temaların benzeşme ayrışma dengesine dikkat edilmiştir. Smith (2011, s. 17)'e göre temaların tutarlılık kriterlerinden biri de her tema için en az üç katılımcıdan alıntı yapılmasıdır. Temaların belirlenmesinde bu hususa da dikkat edilmiştir. Bu sürecin tamamlanmasıyla söz konusu belgeler MAXQDA Nitel Veri Analiz Programı'na aktarılmıştır. Bu program yardımıyla önceden oluşturulan başlangıç kodları dikkate alınarak belgeler yeniden kodlanmış ve benzer kodlar birleştirilerek temalar oluşturulmuştur. Böylece belirlenen temalar işlenmeye, doğrudan alıntılarla aktarılmaya ve yorumlanmaya hazır hale getirilmiştir.

2.5. Etik Uygunluk

Araştırma etik kurallara uygun olarak yürütülmüştür. Bu kapsamda Şırnak Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 03.10.2024 tarihinde E.112392 sayılı onay alınmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde elde edilen veriler yaşlılık ve ölüm olgusu, kayıp ve yas deneyimi ve kayıp sonrası evlilik düşüncesi olmak üzere 3 ana tema altında toplanmıştır. Söz konusu tema ve alt temalara ilişkin bilgiler Şekil 1'de aktarılmıştır.

Şekil 1. Kayıp, Yas ve Yaşlılığa İlişkin Kod Sistemi

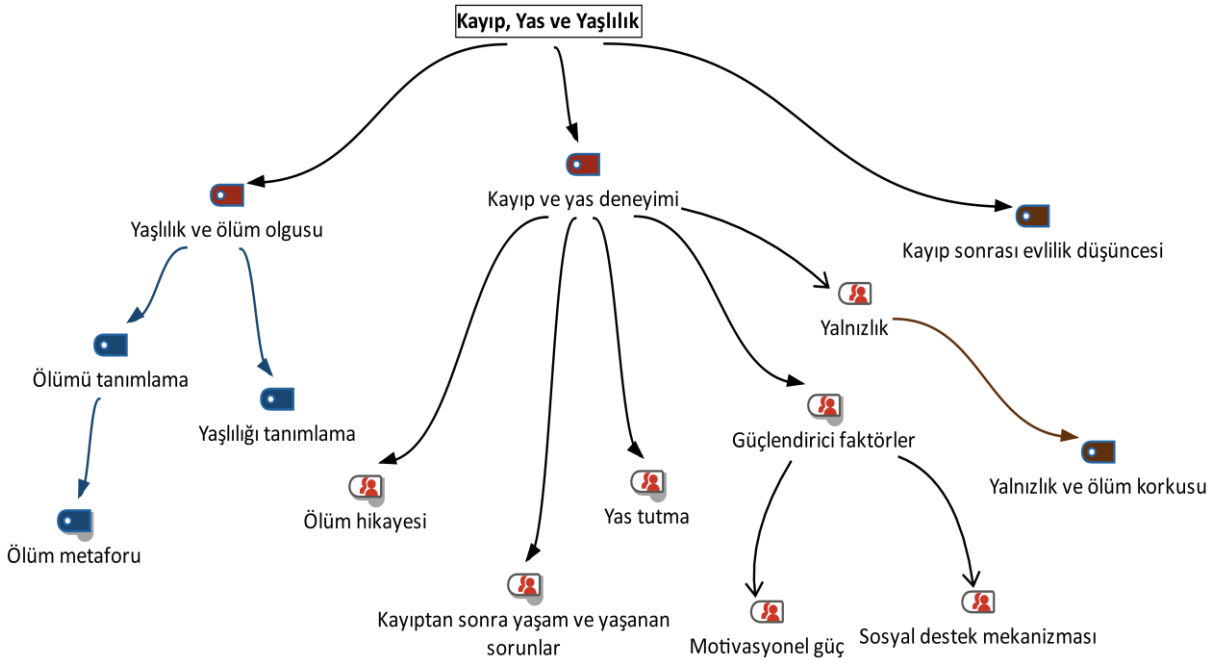

3.1. Yaşlılık ve Ölüm Olgusu

Yaşlı kadınların, yaşlılığı ve ölümü nasıl tanımladıkları ve ölümü tanımlamak için hangi metaforları kullandıkları yaşlılık ve ölüm algıları açısından önem taşımaktadır. Aşağıda yaşlılığı tanımlamaya ilişkin ifadelere yer verilmiştir:

> *"Yaşlılar eskiden bir söz söylerdi, yaşlılık değnek olsa elime almazdım diye. Doğru bir söz."* ***(K11).***
>
> *"Korku aklıma geliyor, geçmişi düşünüyorum geleceği düşünüyorum. Tek başıma yaşıyorum, hastalık var, her şey var. Tek başına yaşamak kolay değil."* ***(K1).***
>
> *" Yaşlılık, ileride ne olacağını, başımıza ne geleceğini, yalnızlığı düşündürüyor."* ***(K2).***
>
> *"Tabi ki, yaşamış yaşını almış, elini ayağını her şeyden çekmiş oluyorsun, genç değilsin ki bir şeyi yaşamaya hevesin olsun. O yüzden yalnızlığı daha çok hisseder*

yaşlı insanlar. Yaşamaya hevesim yok, zaten hevesin olsa gücün kuvvetin olmuyor, böyle bir şey yaşlılık.“ ***(K8).***

Aktarılan ifadelere bakıldığında katılımcıların yaşlılığı tanımlamaya ilişkin kullandıkları ifadelerin aynı zamanda bu araştırmanın ortaya çıkardığı tema ve alt temalara da yansıdığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle yaşlı kadınların yaşadıkları duygu ve düşünceler doğrudan ifadelerine yansımıştır. Örneğin kullandıkları ifadelerde yalnızlık, güçsüzlük, korku ve ölüme yer vermektedirler.

Yaşlı kadınların ölüm olgusunu nasıl tanımladıkları ve ölüm hakkında ne düşündükleri de irdelenen konular arasında yer almıştır. Bu kapsamda katılımcılara **“Ölüm ile ilgili neler söylemek istersiniz? Size göre ölüm neyi ifade etmektedir?”** sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların bu yöndeki ifadeleri şöyledir:

*“Torunlarıma çok düşkünüm, ölüm onlardan kopuş gibi geliyor, yaşamak istiyorum. İnsan bu mutlu günleri yaşamak istiyor. Yaşanmışlıkların sonuna geliyorsun, mutluluğu görmek istiyorsun ama olmuyor. Bu yüzden ölüm bende acı oluşturuyor.”****(K1).***

“Bu dünyadan ahiret dünyasına geçişimizde yaşamış olduğumuz dünyaya bir vedamız diyebilirim ölüm için.” ***(K2).***

“Ölüm, insanı yaralayan çok acı bir şey.” ***(K9).***

Ölüm insanın sevdiklerinden ayrılmasını, yaşamın son bulmasını ifade eden acı bir durum olarak tanımlanmaktadır. Ölüme ilişkin ifadeler aktarılırken acı vurgusunun yapıldığı da dikkati çekmektedir. Ayrıca ölümün yaşlı bireyler için yaşanmışlıkların son bulması ve yaşama veda etme olarak yorumlandığı anlaşılmaktadır.

Ölüm tanımlayıcı bu ifadeleri daha somut bir şekilde aktarmaları ve bazı metaforları kullanmaları için **“Ölümü bir şeye benzetecek olsanız bu ne olur? Ölümü neye benzetiyorsunuz, neden?”** sorusu yöneltilmiştir. Şekil 2’de katılımcıların ölüm metaforuna ilişkin ifadeleri aktarılmıştır.

Şekil 2. Ölüm Metaforunun Kodlu Bölümler Modeli ile Gösterimi

Katılımcıların ölüm metaforuna ilişkin ifadelerine bakıldığında "cennetteki yeni bir dünya", "bu dünyanın bir yansıması", "misafirlik", "savrulmuş bir harman", "dünyadaki umutsuzluk" ve "yetişmiş bir armutun toplanması" metaforlarının kullanıldığı görülmektedir.

3.2. Kayıp ve Yas Deneyimi

Kayıplar, insanların özellikle de eşlerin hayatında köklü değişimlere neden olmaktadır. Bu değişimler kayıp sonrasında yaşanan sorunlar ve yas tutma biçimlerine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Diğer taraftan yas sürecindeki güçlendirici faktörler ise yasın bireyler üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmektedir. Bu doğrulta araştırmada kayıp deneyimi sonrası yaşanan sorunlar, güçlendirici faktörler ve yas tutma biçimlerine ilişkin keşfedici nitelikte veriler toplanmıştır. Analiz sonucunda kayıp ve yas tutma temasına bağlı olarak ***ölüm hikâyesi, kayıptan sonra yaşam ve yaşanan sorunlar, yas tutma, güçlendirici faktörler*** ve ***yalnızlık*** olmak üzere beş alt tema ortaya çıkmıştır. Katılımcıların **ölüm hikâyesi**ne ilişkin ifadeleri şöyledir:

> *"Bir buçuk sene oldu, 23 Mayıs'ta yetmiş yaşında vefat etti, aramızda altı ay var eşimle. Ufak tefek rahatsızlıkları vardı, hastaneye gitmeyi sevmezdi. O ufak tefek rahatsızlıklar ona ani kalp krizi geçirtti demek ki."* ***(K10).***

"Eşim 64 yaşında vefat etti, bugün eşimin ölüm yıl dönümü. Aniden böbrek taşı rahatsızlığı vardı hastaneye götürdük. İlaç verdiler, ağrın olduğu zaman iç diye, eşimde her ağrısı olduğunda içmiş, tuvalete kalktı gidiyorken düştü bayıldı. Burada meğerse mide kanaması geçirmiş. Ambulansı aradık hastaneye gittik, birkaç hastane gezdik daha sonra eşimi kaybettim." ***(K2).***

"Eşim yetmiş üç yaşında vefat etti, felç oldu daha sonra hastaneye götürdük beyin kanaması dediler ameliyat oldu, fizik tedavi gördü biraz kendine gelip toparlamaya başladı ama ikinci kez beyin kanaması geçirdi. Sonra sekiz ay yattı, mama ile besledik evde. Toparlar gibi oldu tekrar durumu ağırlaştı hastaneye götürdük. Ameliyata aldılar, yoğun bakımda kaldı bir iki hafta kadar sonra vefat etti." ***(K3).***

"Dört buçuk sene oldu, 27 Şubat'ta vefat etti, yetmiş iki yaşındaydı. Kanser olduğunu öğrendik. Midesini, akciğerini, safra kesesini aldılar, ayrı ayrı ameliyatlar oldu. On sene çekti bu hastalıkları, baktım hep. Zor yemek yiyordu rahatsızlanıyordu hastaneye gittik midesinde kanseri var dediler, midesinin bir kısmı alınacak dediler, hep aldılar doktorlar. Meğerse akciğerine de sıçramış fark edememişler, akciğerini de aldılar. Bir yıl sonra da safra kesesinde çıktı onu da aldılar. Hep buhar alıyordu, nefes darlığına düştü, daha sonra bir ay yoğun bakımda yatıp vefat etti." ***(K6).***

Kayıp biçimi ve dolayısıyla ölüm hikâyeleri insanların yas tutma biçimlerine ve yas sürecine yön verebilmektedir. Örneğin hastalıklara bağlı ölümlerde bireyler bir açıdan kendini ölüme hazırlamaktadır ve bazen de ölümü beklemektedirler. Yukarıda aktarılan K6'nın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere bir hastalık sonrasında eş kaybı gerçekleşmiş ve bu durum kısmen hazırlayıcı bir süreç içerisinde kaybın yaşanmasını sağlamıştır. Ani ölümlerde (örn. kalp krizi, trafik kazası vb.) ise şok ve inkâr daha çok yaşanmakta, kişiler kayba anlam yüklemede daha çok zorlanmakta ve yakınlarının ölümlerini kabullenmekte bir direnç gösterebilmektedirler (Kahraman, 2021, s. 45).

Eş kaybı, hemen hemen her yaştaki bireyler için zor bir deneyimdir ancak yaşlı kadınlar açısından pek çok yönden daha zorlayıcı bir hayatın başlangıcını işaret etmektedir (Yıldırım vd., 2022). Nitekim bu araştırmanın katılımcıları kayıplardan sonra eşlerinin yokluğunu birçok yönden hissettiklerini ve çok zorlandıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda araştırmada ortaya çıkan alt temalardan biri de **kayıptan sonra yaşam ve yaşanan sorunlar** olarak belirlenmiştir. Yaşanan sorunlar ise bedensel (hastalık), ekonomik sorunlar ve sosyal (ilişkilerdeki

farklılaşmalar ve ölen eşin ailesiyle yaşanan sorunlar) olarak ön plana çıkmaktadır. Katılımcılardan biri kayıptan sonraki yaşama ilişkin zorlanmayı aşağıdaki gibi aktarmaktadır.

> *"Adam ölünce evin çatısı yıkıldı. Eşimsiz ev, hayat çok zor oldu. Yaşıyoruz ama ona göre. Hiçbir şey aklımdan çıkmıyor, yaşadıklarımız, yaptıkları, akşam oluyor eve gelmiyor. Her şey çok kötü işte, her türlü zorluğu çekiyorsun evde adam olmadı mı."* ***(K3).***

> *"Eşim yanımda olsaydı bu kadar yorucu zamanlar geçirmezdim, çocuklarımı evlendirince anca rahatladım."* ***(K13).***

Kayıp sonrasında yas sürecinin zorlayıcı bazı duygusal, davranışsal ve fiziksel belirtileri bütünleşerek geride kalan bireylerde sağlık sorunlarının ortaya çıkmasına ve bu sorunların tetiklenmesine neden olabilmektedir. Bu doğrultuda katılımcıların kayıptan sonraki sorunlarını aktarırken sağlık sorunlarına atıfta bulundukları dikkati çekmektedir.

> *"Vefatı beni çok etkiledi, kalp rahatsızlığım başladı, psikoloğa da gittim. Daha yeni kalp doktoruna gittim tekrardan beni Rize'ye yolladı. Oradan randevu aldım. Sıkıntı, sıkıntı bana çok geldi"* ***(K1).***

> *"Eşimin kaybından sonra bende de kalp hastalığı oluştu."* ***(K2).***

Eş kaybının, evin çatısının yıkılması metaforu üzerinden aktarıldığı, K3'ün özellikle "akşam oluyor eşim eve gelmiyor" ifadesiyle kayıp öncesi bir rutini aradığı ve aslında hala eve dönme hususunda bir bekleyiş içinde olduğu görülmektedir. Diğer katılımcıların da çok zorlandıkları, sağlık sorunlarını eş kaybıyla bağlantılı olarak değerlendirdikleri ve özellikle de kayıptan sonra kalp rahatsızlıklarına vurgu yaptıkları anlaşılmaktadır.

Bu aktarımlara bakıldığında katılımcıların kayıptan sonra çeşitli sorunlar yaşadıkları ve bu sorunlarla mücadele etmenin kendilerini zorladığı görülmektedir. Ayrıca katılımcıların kayıptan sonra yaşanan sorunlara ilişkin ifadeleri ekonomik kökenli bazı sorunları da işaret etmektedir. Yaşlı kadın yoksulluğunun ülkemizde önemli bir sorun olarak kabul gördüğü (Tufan vd., 2019) ve eş kaybıyla birlikte bağımlılığın artabileceği ve ekonomik kayıpların yaşanabileceği (Buz & Beydilli, 2015) dikkate alındığında bu sorunun yaşlı kadınlarda daha derin izler bırakabileceği söylenebilir. Yaşlı kadınların eş kaybı sonrası ekonomik sorun deneyimleri kendi ifadeleriyle aşağıdaki gibi aktarılmıştır:

> *"Maddi anlamda da çok zorlandım, eşimle büfe çalıştırıyorduk, onu kaybedince ben daha çalıştıramadım. Sigortamı yatıramadım daha, öyle yarım kaldı eşimin*

Bağ-Kur'dan gelen maaşıyla geçinmeye çalışıyorum halen daha aynıyım, kirada kalıyorum." ***(K9).***

"Hayatın yükü, her şeyi üstleniyorsun, çocuklarını büyütmek, geçim derdi stresi, köye halen daha gidip geliyorum..." ***(K4).***

*"Eşim vefat ettikten sonra evleri sattılar, taşınmak zorunda kaldım. Kiraya çıktık, hiç paramızda yoktu. Dört çocuğumuz var, üçü kız, biri oğlan. Oğlum on üç yaşındaydı, kızlarım üniversite okuyordular. Oğlumu zorluklarla büyüttüm, maddi manevi olarak zor geçti. Burslarla okuttum çocuklarımı. Eve taşındık rahatladım dedim zaten yaşlılık geldi."****(K13).**

Kayıptan sonra yaşanan sorunlar arasında ölen eşin ailesiyle yaşanan sorunlar da yer almaktadır ki bunlar, çoğunlukla miras paylaşımı ile ilgili sorunlardır. K1 eş kaybından sonra üvey çocukları tarafından maruz kaldığı durumu şöyle ifade etmektedir:

"*Eşimi kaybettikten sonra çocukları evden çıkartmaya çalıştılar. Çarşamba günü cenazesi vardı, perşembe günü arka odada kardeşler konuşup beni çıkartmaya çalıştılar. Teklif yaptılar, Üç yüz bin TL verelim evden çık dediler. Ben gitmiyorum burada baktığım hasta var bırakıp dönmeyeceğim dedim ve beni mahkemeye verdiler."****(K1).**

Eşinin aile ve çevresinden gördüğü baskıyı K2 şöyle dile getirmektedir: *"Çevremden, kocamın akrabalarından, kardeşlerinden zarar gördüm. Üvey kardeşleri var, o kız kardeşleri yüzünden oldu. Mirastan dolayı çok sorun çıkardılar."* Dolayısıyla eş kaybından sonra miras paylaşımının önemli bir sorun olarak bireyleri zorladığı anlaşılmaktadır.

Tüm bu aktarımlar birlikte değerlendirildiğinde katılımcıların eş kaybından sonra yaşadıkları sorunların bir kısmının ekonomik kökenli sorunlar olduğu dikkati çekmektedir. Bununla birlikte kayıptan sonra yaşam ve yaşanan sorunlar alt teması altında işlenen sorunların ekonomik faktörlü sorunlarla birleştiği düşünüldüğünde özünde dezavantajlı olan yaşlı kadınların yaşama tutunma süreçlerinin oldukça zorlaşabileceği söylenebilir.

Kaybın en zorlayıcı yanlarından biri de eş kaybı sonrası ***yas tutma***ya ilişkindir. Zira bu süreçte bireyler yasın duygusal, bilişsel, psikolojik ve davranışsal bazı etkilerine farklı boyutlarda maruz kalmaktadırlar. Dolayısıyla yasın şiddetine bağlı olarak bazı bireyler bu süreçte oldukça zorlanmaktadır. Yas aşamalarının karmaşık bir şekilde yaşandığı bu tür durumlarda ölen kişiyi arama, inkâr ve şok, duygusal dalgalanmalar ve yeni yaşama uyum sağlama güçlükleri bireylerin yas tutma biçimini de belirleyebilmektedir (Hablemitoğlu, 2021, ss. 42-43). Özellikle

bazı kayıplar kabul edilmediğinde yas süreci uzamakta ve ölen kişi gelecekmiş gibi bir beklenti oluşmaktadır. Bazı katılımcılar söz konusu durumu şöyle ifade etmektedir:

> *"İlk üç-dört sene bu ev bana dar geldi, sanki kapı açılıyor eve giriyor gibi oluyordu, yıllarca gölgesini gördüm."* ***(K2).***

> *"Her seferinde gözümün önünden geçiyor, daha çok özlem duyuyorum gittikçe."****(K8).***

Yas tutma belirtileri arasında duygusal tepkiler de bulunmaktadır. Özlem, acı, eksik/yarım hissetme gibi duygular kayıp yaşayan bireylerde gözlenebilmektedir. Kayıp yaşayan kadınların yaşadıkları duygular/hisler aşağıdaki gibi aktarılabilir:

> *"Evet, insanın bir tarafı gitmiş oluyor böyle. Hayatının yarısı gidiyor. Annemi, babamı kaybettim. Onlarında acısını çektim ama her kayıp ayrı bir acı, eşin acısı çok çok farklı."****(K9).***

> *"Her seferinde gözümün önünden geçiyor, daha çok özlem duyuyorum."****(K8).***

> *"Eşimin yokluğunu hissediyorum evde yalnız oturduğumda. Eşimi görmeyi, sesini duymayı istiyorum yani. Nasıl anlatabilirim bu duyguyu, yokluğunu, bilemiyorum ben."****(K7).***

> *""Ayrılık, ayrılık oldu on beş senedir gözyaşım durmadı, çocuklarım var çok şükür ama onun yerini tutmuyor. On beş sene oldu bugün bile keşke yanımda olsa demişimdir, bu gün bile yokluğunu hissettim, ağladım."****(K2).***

> *"Çok yalnız kaldığımda duygulanıyorum, kimsenin yanında söyleyip anlatmam ama yalnızken çok üzülüp ağlıyorum."* ***(K5).***

Ölenin yokluğuna alışmak, onun olmadığı bir yaşama uyum sağlamak sağlıklı yas tutmanın görevleri arasındadır. Ancak her birey kendi başına bunu gerçekleştirememekte ya da bu süreç onu çok zorlayabilmektedir. Dolayısıyla alışma, dünyanın dar geldiğini düşünme, hayatı anlamsız bulma ve hayattan zevk alamama gibi duygular/hisler de yaşanabilmektedir.

> *"Yokluğuna alışamıyorum eşimin halen daha."* ***(K10).***

> *"Hayattan zevk almıyorum, her şey sıkıcı geliyor, eşimi kaybettikten sonra daha zor oluyor. Hayattan bezmiş gibi oluyorsun, nasıl geçecek zaman ne olacak diye düşünerek öylesine yaşıyorum. Eşimin yokluğuna alışmak zorladı, bu yaşantı beni*

bitirdi. Yeni yeni toparlanmaya başlıyorum. Psikolojim bozuldu doktora falan gezdim." ***(K8).***

Eş olmak, hayatın her yönüyle paylaşılmasını gerektirmektedir. Bu bakımdan insan hayatının merkezinde yer alan eşin ölümü, geride kalanların hayatında derin bir boşluğa neden olmakta ve bu süreç mutluluk kaynağının yok olması olarak da yorumlanmaktadır:

"Beni en çok zorlayan şey onunla olan yaşantımın sonlanmış olması. Çocuğunun saçının teline bile kıyamazsın ama eşin yerini tutmaz, eşin yeri çok başkadır. Onun bir tek sözü bile sana ferahlık verebiliyor." ***(K2).***

*"Eşimden sonra, dünyam çöktü yani her şey beni zorladı, boşluğa düştüm. Çok hissediyorum. Çarşıya gelir giderdi sohbet ederdik, anlatırdı o öyle oldu bu böyle oldu diye, o sohbetlerimizi çok arıyorum."****(K8).***

*"Ayrı hiçbir şeyimiz geçmezdi. Her şeyi paylaşırdık, beraber yapardık, bunlar çıkmıyor hiç aklımdan, zor geliyor."****(K3).***

Yas tutma; acıyla yüklenmek, duyguları derinden yaşayıp acıyı işlemek, ölenin olmadığı yaşama uyum sağlamak, hayata yeniden tutunmak ve hayatta anlam bulmak gibi çok farklı duygu ve görevlerin iç içe geçtiği bir yolculuktur. İnsanların bu inişli-çıkışlı yolculukta tutunmaya çalıştığı dallar ve anlam yüklediği yaşantılar olmazsa şayet; bireyin özünde zorlayıcı olan yası daha da patolojik hale gelebilmektedir. Bu nedenle bireyler için güçlendirici olarak nitelendirilebilecek bazı faktörler, yas seyrinde önemli bir ağırlığa sahip olabilmektedir. Dolayısıyla **güçlendirici faktörler** bağlamında sosyal destek mekanizması ve bireyin motivasyonel gücünü ele almak gerekmektedir. Bu noktada sosyal destek mekanizması güçlendirici ve önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal destek mekanizmasını ise aileden gelen destek ve sosyal çevreden (komşu ve akrabalar) gelen destek olarak ayırmak mümkündür. Katılımcıların aileden aldıkları desteğe ilişkin ifadeleri şöyledir:

"Üç tane çocuğum bana güç veriyor. Her gün telefon ettiklerinde güç buluyorum. O gün güçlü oluyorum ama etmedikleri zaman güçsüz oluyorum. Kendimi sanki bu dünyada yokmuşum gibi hissediyorum, bir gün aramasalar hiç kimsem yok gibi geliyor." ***(K2).***

"Oğlum oldu, o olmasaydı dayanamazdım. Aklıma geldiğinde üzülüp ağlıyorum, oğlum ağlama falan diyor. Güç veriyor bana her anımda destek oluyor." ***(K3).***

"Çocuklarım yanımda olduğu için manevi güç buluyorum. Yalnızken sıkılıp daralıyorum, komşularla vakit geçiriyorum, torunlarıma bakıyorum böyle zaman geçiyor işte." ***(K6).***

"Oğlum burada oturuyor, onun çocukları öğlen aralarında benim yanıma geliyorlar yemeğe. Onlara bir şeyler hazırlıyorum anca zaman geçiyor, onlardan güç buluyorum. Zaten onlar olmasa kafayı yerim ben, yapamam yani. Güç dayanağım çocuklarım ve torunlarım." ***(K8).***

İlişkilerin sağlıklı ve iletişimin güçlü olduğu ailelerde üyeler, baş edilmesi güç bir durumla karşı karşıya kaldıklarında ve tüm zorlu süreçlerde, sosyal destek mekanizması olarak aile desteği, en başta gelen güçlendirici faktör olarak görebilmektedir. Kayıp yaşayan yaşlı bireyler de bu süreçte en büyük desteği çocuk ve torunlarından aldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca aile sistemi dışında değerlendirilebilecek güçlendirici faktör ve sosyal destek mekanizmasının bir parçası olarak akraba ve komşulardan alınan destek de bireylerin büyük bir kısmı tarafından vurgulanmıştır:

"Akrabalar, köylüler, buradaki komşularım da hep destek oldular bana." ***(K3).***

"Komşularım da çok güç verdi. Sonuçta yaşamaya mecbursun hayat devam ediyor." ***(K4).***

"Komşularım, bana güç verdiler bu acı zamanımda hep arkamdaydılar. Öyle komşularım var ki kendi akrabalarım bile bu kadar yanımda değildir belki de. Komşularım hep güç veriyorlar. " ***(K1).***

Sosyal destek mekanizması altında değerlendirilebilecek komşudan alınan sosyal destek vurgusunu K1 şu şekilde sürdürmektedir:

*"Komşularım var beni yalnız bırakmıyorlar sağ olsunlar. Ne kadar dua etsem az, Allah razı olsun onlardan. Kaç kere geldiler yemek yapıp getirdiler, beni kapıya oturmaya çağırıyorlar hep. Bazen evde film izlerken beni kapıya çağırıyorlar gitmeyecek olduğumda kızıyorlar. Evde tek bırakmıyorlar, devamlı arıyorlar. Allah razı olsun, çok iyiler bana karşı, komşu ama yakın akrabadan iyi çıktılar."****(K1).***

Ayrıca her bireyin kendine özgü motivasyonel bir gücü vardır. Zaten bireyler genellikle olumsuz durumlarda önce kendi kaynaklarını kullanırlar ve ancak bu yetersiz olduğunda dışardan destek arayışına yönelirler. Kayıp yaşayan bireylerden bazıları da kayıptan sonra kendi çabalarına ve bu yöndeki tutumlarına dikkat çekmektedir:

"Kendi kendime güç buldum. Çocuklarımda her konuda güç verdi, çocuklarım için her şey değer." ***(K5).***

"Beni ayakta tutan kendi çabam oldu." ***(K12).***

Yaşlılık döneminde bireylerin sıklıkla yaşadığı sorunlardan biri de yalnızlıktır. Çocukların evlenip evden ayrılması, üniversite öğrenimleri için başka illere gitmeleri, emeklilik ve eşlerden birinin ölümü gibi durumlar yalnızlığı yaşlı bireyler için daha ciddi bir sorun haline getirmektedir. Kayıp ve yas deneyimi teması altında işlenen ve eş kaybı sonrasında yaşanan önemli sorunlardan biri olarak **yalnızlık** da yaşlı bireylerin hem yaşamlarını zorlaştırmakta hem de bireyleri yas belirtilerine karşı daha savunmasız hale getirmektedir. Nitekim bu araştırmanın katılımcıları da yalnızlığa ilişkin birçok sorunu ifade etmiştir. Aşağıda bazı katılımcıların eş kaybı sonrası yaşadıkları yalnızlık duygusuna ilişkin bazı aktarımları yer almaktadır:

"Eşi insanın can arkadaşı oluyor, can arkadaşı olmayınca evde tek kalıyorsun. Evladın bile gelse, gittikten sonra yalnızlığı hep hissediyorsun." ***(K1).***

"Başında eşin olmayınca, kimsesiz hissediyorsun, annen baban kardeşlerin ne kadar hayatta olursa olsun, dağların yükü yükleniyor. Çocuklarında evlenince evde yalnızsın ama eşin olsa öyle olmaz." ***(K4).***

"Hasta olunca bize kim bakacak, ne yapacağız diye düşünüyoruz. Bu yüzden elbette yaşlı insanların yalnızlık düşüncesi, kaygıları daha çok oluyor. Sonumuz ne olacak diye düşünüyoruz." ***(K3).***

"Evet, çok kötü insan yaşlandığı zaman yanında arkadaş istiyor. Evde otururken yanında bir can daha olsun istiyor, zaman geçiyor ama tek kaldığında çok zor oluyor. Gençken yanında çocukların oluyor, ailen, arkadaşların oluyor, çevren daha çok oluyor ama yaşlandığın zaman kimse olmuyor bu insanlar azalıyor." ***(K1).***

Yaşlı bireylerin ifadelerine bakıldığında yalnızlığın önemli bir sorun olduğu, kimsesizlik duygusuna neden olduğu, aynı zamanda bakım ve ölüm kaygısını beraberinde getirdiği ve dolayısıyla K1'in ifadesiyle "çok kötü" bir dönem olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Bazı bireylerin ise yalnızlık yaşadığı ancak artık bu durumu kanıksadıkları *"Evet, eşim vefat etti, çocuklarımda gittikten sonra daha çok yalnız hissettim, ama yıllar geçtikçe alışıyor"* (K13)'ün ifadesinden ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca yalnızlık ve ölüm korkusu arasındaki ilişki de hem literatürde (Yalom, 2008, ss. 109-111; Yelboğa, 2017) hem de bu araştırmanın katılımcıları tarafından ifade edilmektedir. Zira yaşlı olmak bir yönüyle ölüme daha çok yakın olmayı düşündürmektedir ve yaşlı bireyler yalnız kaldıkça bu düşünce daha çok derinleşebilmektedir. Ayrıca birçok yakının ölümüne tanıklık etmiş olmak ve en önemlisi de eşini kaybetmiş olma deneyimi bu düşünceyi daha da güçlendirmektedir. Nitekim eşini kaybeden yaşlı bireylerin ifadelerinden de bu durum açıkça anlaşılmaktadır:

> *"Ölüm devamlı olarak benim aklımdadır, evde yalnızım acaba ne zaman öleceğim? Nasıl öleceğim? Kimse beni bulacak mı, bulamayacak mı? Evin içinde mi ölüp kalıcam? Devamlı olarak bunları düşünüyorum, bu düşünceler de beni korkutuyor. Yalnızlık düşündürüyor. İnsan daralıyor yalnız kalınca. On beş senedir yalnız yaşıyorum. Yaşlılıkta her gün ölümü hatırlıyorum. Tek başına kaldığın zaman daha çok hissediyorsun, daha çok ölüm korkusu duyuyorsun."* ***(K2).***

> *"İşten düşmek, yorgunluk ve yalnız yaşamak zorunda kalıyorsun. Ölüm aklımızdadır hep ama yaşlanınca daha çok geldi."* ***(K7).***

3.3. Kayıp Sonrası Evlilik Düşüncesi

Ülkemizde ataerkil düşünce biçimi baskındır (Yıldız, 2019; Can & Aksu, 2016). Bu nedenle birçok konuda olduğu gibi kadınlar medeni durum konusunda da arka planda kalmaktadır (Arun & Arun, 2011). Bu dezavantajlı durumla "yaşlı kadın olma" dezavantajı birleştiğinde ise evlilik konusundaki düşünce ve tutumun vahameti çok daha derin olabilmektedir. Bu doğrultuda çocuklarının sorumluluklarını ve bakımlarını üstlenme, varsa yaşlı-engelli bireylerin sorumluluğunu taşıma gibi cinsiyetçi roller ve bunların yanı sıra kadınların "namusu koruma" düşüncesi onları evlilik düşüncesinden oldukça uzaklaştırmaktadır. Katılımcıların evlilik düşüncesine yönelik ifadelerinde de bu durumu görmek mümkündür:

> *"Öyle bir şey düşünmedim hiç, öyle bir şey yok. Bana yakışmaz, daha genç yaşta bekâr kalmış olsam yine düşünmezdim. Çünkü çocuklarım vardı çocuklarımı başkasının evine götüremezdim. Hiçbir şekilde evliliği düşünmedim kafama sokmadım, hayatımda böyle bir şey olmaz benim."* ***(K2).***

> *"Bizde yoktur öyle ikinci evlilik falan. Yeğenlerim var otuz sekiz yaşında dul kaldılar oturuyorlar öyle evlerinde, bizim sülalemizde yoktur öyle şeyler."* ***(K6).***

Bazıları da evliliği kendisi için kesin ifadelerle her durumda reddederken başkalarının kendi durumuna göre böyle bir karar alabileceklerine ilişkin olumlu düşüncelere sahiptir. Ancak kendisi söz konusu olduğunda genç dahi olsaydı yeniden bir evlilik yapmayacağını belirtmektedirler:

> *"Çocuğun varsa, durumun varsa evlenmemelisin ama hiçbiri yoksa evlenebilir insan. İhtiyacı olanlar, kendini genç yaşta idame ettiremeyenler varsa o zaman da bir şey diyemem."* ***(K4).***
>
> *"Hayır asla düşünmedim, ben evlenmem. Eş bir kere olur. Elbet yapan olur ama kimsesi yoktur belki, genç yaşta yalnız kalırsa yapabilir tabi, ona bir şey diyemem."* ***(K3).***
>
> *"Benim düşünceme göre kesinlikle olmaz, ama genç olanlar düşünür mü bilmiyorum. Ben kendim genç olduğumu düşünsem yine olmaz."* ***(K5).***

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, eşini kaybeden yaşlı kadınların kayıp sonrası yaşamlarını, yas ve yalnızlık deneyimlerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda yaşlı bireylerin ölüme ilişkin düşünce ve ölüm metaforları, kayıptan sonra yaşam, yaşanan sorunlar, güçlendirici faktörler, kayıptan sonra yalnızlık deneyimi ve evliliğe ilişkin düşünceleri irdelenmiştir. Araştırma sonucunda yaşlılık ve ölüm olgusu, kayıp ve yas deneyimi, yalnızlık ve kayıp sonrası evlilik düşüncesi temaları ortaya çıkmıştır. Kayıp ve yas deneyimi temasına bağlı olarak; ölüm hikâyesi, kayıptan sonra yaşam, eş kaybından sonra yaşanan sorunlar, yas tutma ve güçlendirici faktörler alt temaları belirlenmiştir.

Yaşlı kadınların yaşlılığı tanımlarken yaşlılığın istenmeyen, korkuyu beraberinde getiren, gelecekle ilgili belirsizlik ve yalnızlık sebebi olarak değerlendirilen ve güçsüzlüğü hatırlatan bir dönem vurgusu yaptıkları görülmektedir. Yaşlılığı tanımlamaya ilişkin bu tespitler doğrultusunda yaşlı bireylerin kendi yaşam deneyimleriyle sahip oldukları güçlü bağlar çerçevesinde bir tanımlama yaptıkları söylenebilir. Yaşlılarla yapılan bir araştırmada da yaşlılığın yalnızlık, çaresizlik ve hastalıkla anılan bir dönem olarak tanımlandığı belirtilmiştir (Yılmaz & Mermutlu, 2023). Yaşlılık dönemini metaforlar üzerinden açıklamaya odaklanan bir başka çalışma ise yaşlılığın geri dönüşü olmayan zorlu bir süreç, tükenme ve yalnızlık dönemi gibi olumsuz algılar üzerinden tanımlandığını ortaya koymuştur (Temel, Dilek & Tosun, 2023). Bu bakımdan yaşlılık algısının daha çok olumsuz bir zeminde kaldığı görülmektedir (Gönderen-Çakmak & Kaşlı, 2022) ve bu araştırmada da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Yaşlı kadınların ölüme ilişkin düşüncelerine bakıldığında ise ölümün ayrılık, kopma ve yaşamın son bulması şeklinde yorumlanan acı bir deneyim olarak kabul edildiği görülmektedir. Hayat boyunca insanların yaşadıkları tüm kayıplar acı verici deneyimler olarak yer edinmektedir. Ancak bu kayıp özellikle eş kaybı olduğunda hayatın hiçbir zaman eskisi gibi olmayacağı, ciddi değişimlerin görülebileceği ve hayatın yeniden düzenlemesi gerektiği belirtilmektedir. Bu yönüyle eş kayıpları, travmatik deneyimlerin yaşandığı bir süreç olarak kabul edilmektedir (Koçyiğit, 2019). Yine araştırmada ölümün bir tür korku kaynağı olduğu ve ayrılık sonrası yaşama ilişkin belirsizlik kaygısını tetiklediği görülmüştür. Araştırmanın bu bulgusu literatürdeki bilgilerle benzerlik göstermektedir. Zira yaş, ölüm korkusu ile ilişkili olabilecek önemli bir değişkendir (Öztürk vd., 2011) ve cinsiyet değişkenine göre bakıldığında da yaşlı kadınlarda ölüm kaygısının daha belirgin bir durum olduğu belirtilmektedir (Arpacı & Ersoy, 2007). Bu bakımdan araştırmamızın katılımcılarının kadınlardan oluşması ölüm korkusunun daha çok aktarılan bir tema olmasını beraberinde getirmiştir. Yine ölüm ve ölüm ötesinin yaşlılık döneminde daha çok düşünüldüğü bilinen bir durumdur (Koç, 2004). Nitekim araştırma katılımcıları da hem ölüm belirsizliği ve kaygısı hem de ölüm sonrası belirsizliğe vurgu yapan ifadeler kullanmıştır.

Katılımcıların kayıptan sonra yaşamlarını değerlendirme ifadelerine bakıldığında eş kaybının çok yönlü semptomlarından dolayı bireylerin derinden etkilendikleri anlaşılmaktadır. Bir katılımcının "Adam ölünce evin çatısı yıkıldı." ifadesi bu durumu açıkça göstermektedir. Katılımcının kullandığı bu ifade başka bir araştırmadaki "…Eşimi kaybedince kolum kanadım yok gibiydi." ifadesiyle benzerlik göstermektedir (Kaya, 2018). Yine başka bir araştırmada da eş kaybının evin yıkılması şeklinde yorumlandığı görülmektedir (Kiremitçi & Akçay, 2019). Ayrıca eş kaybının yorucu ve zorlayıcı olarak aktarıldığı, rutinleri bozduğu için bireylerin yaşam kalitelerini olumsuz etkilediği, kaybın etkisiyle fiziksel ve ruhsal rahatsızlıkların başladığı ve etkisini arttırdığı, eşin mutluluk kaynağı olarak görüldüğü ve kayıp nedeniyle artık hayatın anlamsız (boşlukta hissetme) hale geldiği belirtilmiştir. Literatürde de yaşlı kadınların en önemli sorunlardan birinin dulluk olduğu belirtilmekte ve hayat arkadaşı olarak görülen eş kaybı nedeniyle tüm hayat aranjmanlarında değişimler olduğu ifade edilmektedir. Yine dul kadınların evlilere nazaran daha mutsuz oldukları ve medeni durumun refah açısından kritik değerde olduğu vurgulanmaktadır. Kaldı ki eş, salt yaşam boyu birliktelik sürülen kişi değil güvenin, zorluklara birlikte göğüs germenin, mutluluğu ve yaşam gücü figürünü temsil eden bir kişi olarak görülmektedir (Arun & Karademir-Arun, 2011). Dolayısıyla hayat arkadaşı olarak eş kaybının çok farklı yönlerden yaşlı kadınları etkilediği anlaşılmaktadır.

Türkiye'de yaşlılar, dezavantajlı bir grubu temsil etmektedir ve yaşlı kadınlar bu grubun en kırılgan kesimini oluşturmaktadır (Arun & Karademir-Arun, 2011). Yaşlı kadınların eş kaybı yaşamış olmaları ise birçok olumsuz durumun kesişmesine neden olmaktadır. Nitekim araştırmamızda da katılımcıların kayıp sonrası deneyimlerine ilişkin aktarımları sonucunda kayıptan sonra yaşanan sorunlar alt temasının ortaya çıktığı görülmektedir. Buna göre kadınların ekonomik sorunlar, sorumlulukların geride kalan bireye yüklenmesi, aile ilişkilerinde yaşanan sorunlar ve ilişkilerin bozulması gibi problemler yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Araştırmanın ortaya koyduğu bu sonuç literatürdeki benzer çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir. Bu doğrultuda yapılan bir çalışmanın sonuçlarına göre sorumlulukları üstlenme durumunda kalma (Yelboğa, 2023a, s. 129), sosyal ilişkilerde zayıflama/daralma, psikolojik ruhsal sorunlar, ekonomik sorunlar gibi zorlukların kayıptan sonra deneyimlendiği ortaya çıkmıştır (Kiremitçi ve Akçay, 2019). Başka bir çalışmada da eşi vefat etmiş kadınların hızlı bir şekilde yoksullaştığı, baş etmeleri gereken yeni sorumlulukların ortaya çıktığı, aile ve çevreyle ilişkilerde değişimler yaşandığı belirlenmiştir (Şirin, 2016).

Araştırmada eşini kaybeden yaşlı kadınların yas tutma deneyimleri de incelenmiştir. Zira kayıp yaşama başlı başına zor bir deneyimdir, eş kaybı bu etkiyi arttırmaktadır ve yaşlı kadın olarak bu deneyimi yaşamak ise yaşlı kadınları karmaşık ve son derece zorlu bir yas sürecine doğru sürükleyebilmektedir. Nitekim araştırmamızda katılımcılar eş kaybından sonra evin kendilerine artık dar gelmeye başladığını, kayıptan sonra uzun bir süre geçmesine rağmen öleni hala yaşıyormuş gibi düşündüklerini ve gözlerinde ölenin canlandığını; özlem, acı ve yarım kalmış gibi hislerin yaşandığını (duygusal); boşlukta hissetme, dünyanın anlamsız gelmesi, hayattan zevk alamama, ölenin yokluğuna alışamama, yalnız kalındığında kötü hissetme ve sık sık ağlama gibi yas belirtilerini deneyimlediklerini aktarmıştır. Eş kaybı yaşayan yaşlı kadınlarla yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre de yas belirtileri arasında öleni düşünme, ölüm anı, güzel anılar vb. (bilişsel); evin sıkıcı gelmesi ve duvarlar üzerine yürüyormuş gibi hissetme (duygusal); kayıp sonrası işlev bozukluklarında artış ve hastalıkların baş göstermesi/etkisini arttırması (fiziksel) gibi belirtilerin yaşandığı aktarılmıştır (Aslan vd., 2018). Yaşlı kadınlarla yapılan başka bir araştırma; yaşlı kadınların genç kadınlara nazaran daha yoğun yas tepkileri gösterdiğini ortaya koymuştur. Yaşlı kadınlarda kaybın daha geç/zor kabul edildiği ve üzüntü/kederin daha kalıcı olduğu tespit edilmiştir (Sable, 1991). Ayrıca eş kaybı yaşayan yaşlı bireylerin yaşam deneyimleri itibariyle daha çok bireyin ölümüne tanıklık etmiş olmalarının yas sürecine bir etkisinin olmadığı ve dolayısıyla tıpkı diğer gruplarda olduğu gibi yaşlı bireylerin de profesyonel desteğe ihtiyaç duyabilecekleri vurgulanmaktadır (Lekalakala-

Mokgele, 2018). Araştırmanın ortaya koyduğu bilgiler ve mevcut literatür, kaybın zor bir deneyim olduğunu, yasın fiziksel, duygusal, bilişsel ve davranışsal etkilerinin bireyleri olumsuz yönde etkilediğini açıkça göstermektedir. Yaşlı bireylerin dezavantajlı bir grup olması, araştırmanın örneklem grubunun eş kaybı yaşayan yaşlı kadınlar olması ve yas tutmanın çok boyutlu etkileri birleştiğinde yasın çözümlenmemiş/karmaşık yasa dönüşme potansiyeli artmaktadır. Ayrıca yaşlılık döneminin psikososyo-ekonomik sorunları ve eş kaybı deneyiminin ortaya çıkardığı güçlükler de bu sürece eklendiğinde eş kaybı yaşayan yaşlı kadınların ne ölçüde zorlanabileceklerini kestirmek zor olmayacaktır.

Daha önce de vurgulandığı üzere yas tutmanın birey üzerinde çok yönlü etkileri vardır ve geride kalanların hayatında köklü değişimler yaratmaktadır. Kayıp sonrası bireyin hayatına kaldığı yerden devam etmesi her ne kadar zor bir durum olsa da bireyden beklenen tam da budur. Bireyin en kısa sürede normal yaşamına dönmesi, yasını sağlıklı yaşaması ve ölenin olmadığı yeni yaşama uyum sağlaması yas görevleri olarak kabul edilmektedir. Bunun için de bireyin duygularını derinden yaşayıp acıyı işlemesi, hayatta anlam bulması, ilişkilere yatırım yapması, baş etme stratejilerini keşfedip kullanması ve sosyal destek mekanizmasının güçlü olması gerekmektedir. Bu ise bireyi önemli ölçüde etkileyen güçlendirici faktörlere bağlıdır (Yelboğa, 2023a, ss. 167-175). Araştırmada yaşlı bireyleri güçlendiren en etkili faktörlerin başında yaşlı bireylerin kendi çocuklarıyla sürdürdükleri olumlu ilişkiler olduğu görülmüştür. Bu durum araştırmaya katılan yaşlıların çoğu tarafından ifade edilmiştir. Çocuklardan sonra ise bazıları torun, akraba ve komşu vurgusu yapmıştır. Bu faktörlerin yanı sıra bireylerden bazıları da yas sürecindeki kişisel çabalarına ve dayanıklılıklarına dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda yaşlı bireyler açısından aile ve sosyal çevrenin yasta güç verici işlev gördüğü söylenebilir. Zira literatürde de aile desteğinin psikolojik açıdan ve destek olma açısından kritik değerde olduğu ve bu desteğin yetersiz olması durumunda sürecin daha zor geçebileceği belirtilmektedir (Doğan, 2022; Yelboğa, 2023a, ss. 182-183). Başka bir araştırmada da eş kaybı yaşayan bireylerin aile desteğine ihtiyaç duydukları ve çocuklar olmadığında sürecin daha zor geçeceği düşüncesinin hâkim olduğu ortaya çıkmıştır (Kiremitçi & Akçay, 2019). Yaşlılık döneminde azalan sosyal ilişkiler ve yalnızlık durumuna karşı aile ilişkileri bir önlem olarak kullanılabilmektedir (Tufan vd., 2019). Dolayısıyla aile desteğinin ve özellikle de çocukların varlığı ve onlardan gelen desteğin yas sürecini kolaylaştırdığı açıkça ortadadır. Bununla birlikte komşu, akraba ve sosyal çevrenin de bu süreçteki destekleyici/güçlendirici etkisi yadsınamaz.

Kayıp sonrası yalnızlık sorunu/durumu da bu araştırmanın ortaya koyduğu önemli sonuçlardan biri olmuştur. Yalnızlık her dönemde bireylerin karşılaşabileceği bir sorun olmakla birlikte

yaşlıların yetişkinlere nazaran yalnızlık ve sosyal izolasyon yaşamaya daha yatkın oldukları belirtilmektedir (Akbaş, vd., 2020). Bu nedenle de yalnızlık, daha çok yaşlılıkla anılan bir duygu konumundadır (Khorshid vd., 2004). Yalnızlık, bireylerin yaşam memnuniyetlerini düşürmektedir ki, yaşlılarla yapılan bir çalışmada kendini yalnız hissedenlerin yaşamlarından memnun olmadıkları ortaya çıkmıştır (Tufan vd., 2019). Bununla birlikte yaşlılık dönemi de bireylerin duygusal ihtiyaçlarının arttığı ve yaşlıların sosyal çevresi tarafından daha çok ilgi görme beklentisinin olduğu bir dönemdir (Acar vd., 2023). Bu açıdan eş kaybının beraberinde getirdiği yalnızlık sorunu yaşlı bireyleri zorlamakta, yaşam doyumlarını düşürmekte ve onları kaygılandırmaktadır. Nitekim katılımcılar eş kaybı sonrasında yalnız kaldıklarını, diğer aile fertlerinin ve akrabaların eşin yerini tutamadığını, gelecek kaygısı ve hastalık durumunda yaşlıların bakım alma kaygısı yaşadıklarını, eş kaybının kimsesizlik duygusuna ve ölüm kaygısına neden olduğunu belirtmiştir. Zira yaşlı olmak ölüme yakınlaşmış olmayı düşündürmektedir. Eş kaybı ise bu durumun somut örneğini teşkil etmektedir. Bu nedenle bireyin en yakınındaki kişinin (eşin) ölümü, bu kaygıyı derinleştirebilmektedir. Kaygı, genellikle ihmal edilen kederin çok yaygın bir özelliğidir. Kaygı, yetişkinlerde görülen, sevilen birinden ayrılmaya karşı bağlanma sisteminin doğal bir tepkisi olarak kabul edilmektedir (Shear & Skritskaya, 2012). Literatürde yaşlılık ve ölüm kaygısı (Suhail & Akram, 2002; Madnawat & Kachhawa, 2007) ve yine yalnızlık ile ölüm kaygısı arasında ilişki (Çiftci, vd., 2024; Yalom, 2008, ss. 108-111) bulunduğunu ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca 3000 birey üzerinde yapılan bir çalışmada eş ölüm kaygısının yaşlı erkeklerin %45'i ve yaşlı kadınların %52'sinde mevcut olduğu bildirilmiştir (Momtaz vd., 2015). Cinsiyet bağlamında ölüm korkusuna bakıldığında ise kadınların hem sevdiklerinin ölümüne hem de kendi ölümlerine ilişkin erkeklere nazaran daha çok kaygı taşıdıkları ortaya çıkmıştır (Missler, vd., 2012; Madnawat & Kachhawa, 2007; Amjad, 2014). Araştırmamızın ortaya koyduğu eş kaybı sonrası yalnızlık sorunu ve ölüm kaygısı/korkusunun literatürdeki mevcut bilgilerle desteklendiği görülmüştür. Ayrıca literatürde yaşlı kadınların daha çok ölüm kaygısı ve eş kaybı kaygısı taşıdıkları dikkate alındığında ve araştırmamızın katılımcılarının eş kaybı yaşayan yaşlı kadınlardan oluştuğu düşünüldüğünde yalnızlık ve ölüm kaygısının daha ciddi, yas etkilerinin de daha şiddetli olabileceği söylenebilir. Bir katılımcının "Ölüm devamlı olarak benim aklımdadır, evde yalnızım acaba ne zaman öleceğim? Nasıl öleceğim? Kimse beni bulacak mı, bulamayacak mı? Evin içinde mi ölüp kalacağım?" ifadesi yalnızlık ve ölüm korkusunun nasıl birleştiğini/kesiştiğini açıkça ortaya koymaktadır. Çiftlerin özellikle akşamları birlikte vakit geçirmesi evliliğin önemli bir parçasıdır (Victor & Bennet, 2012) ki, eşini kaybeden bireyler

akşam olduğunda eşlerinin yokluğunu daha çok hissettiklerini ve yalnız kaldıklarını belirtmişlerdir.

Ülkemizde eş kaybı sonrası evlilik düşüncesine gelince yaşlılar arasında eş kaybı yaşayan erkeklerde tekrar evlenme düşüncesinin daha yaygın olduğu ve yaşlı erkeklerin daha çok evlendikleri istatistiklerce desteklenmektedir (Sezer & Tenlik, 2019; TÜİK, 2023). TÜİK verilerine göre de tek başına yaşayan yaşlıların %74,4'ünü yaşlı kadınlar, %25,6'sını ise yaşlı erkekler oluşturmaktadır (TÜİK, 2023). Bu tablonun ortaya çıkmasında ise iki faktör söz konusudur: a) kadınlar daha uzun yaşamakta ve eş kaybını daha çok deneyimlemektedir; b) eş kaybı yaşayan erkekler ikinci bir evliliği kadınlara nazaran daha çok yapmaktadır. Bu durumun toplumsal cinsiyete bağlı bir tutum olduğu düşünülmektedir. Zira toplumumuzda dul kadının ya da yaşlı dul kadının hâkim bir statüsü/konumu vardır. Buna göre geleneksel değerler, dul kadınların yeniden evlenmelerine müsaade etmemektedir ve dolayısıyla kendilerinden erkeklerle ilişkilerinin sınırlı kalması, "namusun" korunması beklenmektedir. Eşin ölümü sonrası yeniden evlenmeme tutumu, eril kurallara göre şekillenmektedir (Sallan-Gül & Bayram, 2018). Bu geleneksel algıya paralel olarak erkeklerin yaşamını çekip çevirmesi için evlenmesi gerektiği/evlenebileceği ve kadınların da en az erkekler kadar bağlı olduğu bu erkek egemen sistem, kadınlar tarafından adeta içselleştirilmiş görünmektedir (Sever & Başıbüyük, 2009). Bu doğrultuda toplumsal cinsiyet; eşini kaybeden kadınlara deyim yerindeyse "evlenme", "namusunu koru", "ilişkilerini sınırla" ve "evli bir kadınmış gibi davran" öğretilerini dayatmaktadır. Bu nedenle eş kaybından sonra kadınların yaşamı ne yazık ki erkeklerin yaşamından oldukça farklılık taşımaktadır. Kadınlar daha çok yalnız kalmakta ve buna bağlı olarak da çeşitli sorunlar yaşamaktadırlar. Araştırmamıza katılan ve eş kaybı yaşayan kadınların tamamı yeni bir evlilik düşünmediğini ifade etmiş ve bazıları da yeni bir evliliği yanlış bulduğunu kesin ifadelerle belirtmiştir. Araştırmamızın ortaya koyduğu eş kaybı yaşayan kadınların yeni bir evlilik tutumunun literatürdeki mevcut bilgilerle de örtüştüğü görülmektedir (Nazlıer-Keser, 2019; Gül, 2018; Efe & Aydemir, 2015).

Kayıp ve yas, klinik sosyal hizmet uygulamasının bir parçasıdır. Zira klinik sosyal hizmet uygulaması birey, aile ve grupların ruhsal bozukluk ve psikososyal işlev bozukluklarının engellenmesi ve tedavi edilmesinde sosyal hizmet yöntem ve tekniklerinin kullanılmasına dayanmaktadır (NASW, 2005). Yasla çalışmak ve yas desteği/danışmanlığını yapmak sosyal hizmet uygulamasının temel becerileri arasındadır (Lloyd, 1997). Danışmanlığın özel bir alanı olarak yas danışmanlığı (Hablemitoğlu, 2020, ss. 167-168; Yelboğa, 2023a, s. 100), bireyleri güçlendirmeyi (Yelboğa, 2023a) ve bütüncül bir yaklaşımla kayıp ve yas vakalarını

değerlendirmeyi sağlamaktadır. Bu bakımdan yas tutan bireyleri güçlendirme amacına yönelik yas danışmanlığının sosyal hizmet mesleğinin sorumluluğunda olduğu belirtilmektedir (Yelboğa, 2023b). Bu nedenle sosyal hizmet müdahale alanında yer alan eşini kaybeden yaşlı bireyler bu süreçte izlenmeli ve onlara yas danışmanlığı yapılmalıdır. Yine ölüm korkusunu azaltmaya yönelik güçlendirici bir yaklaşımla hayatta anlam bulmanın teşvik edilmesi ve bu yönde psikososyal desteğin verilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca bu süreçte yalnızlığı derinden deneyimleyen bireylerin durumları dikkate alınarak yas destek gruplarının oluşturulması ve bu grupların yönetilmesi, yaşlıların gündüz bakım merkezlerine yönlendirilmesi ve böylece kayıp sonrası yaşama uyum sağlamaları için hayatın içinde aktif yaşamalarının teşvik edilmesi gerekmektedir.

Bu çalışma eş kaybı yaşayan kadınların kayıp, yas ve yalnızlık deneyimlerini, bu süreçte yaşadıkları zorlayıcı sorunları, ölüm ve yaşlılığa ilişkin algılarını irdelemiş ve bu doğrultuda önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Genelde dünyada özelde ise ülkemizde yaşlı nüfus oranı artış eğilimindedir ve bu nüfus içindeki eşini kaybetmiş yaşlı kadın oranı azımsanmayacak bir düzeydedir. Yaşlı nüfus sayısı arttıkça bu alana ve bu alandaki sorunlara olan ilgi de artmaktadır. Bu nedenle yaşlılık alanıyla ilgili olarak birçok meslek ve disiplin hem uygulama alanlarında hem de akademik açıdan bu alana odaklanmış durumdadır. Özellikle başta sosyal hizmet mesleği olmak üzere sosyoloji, gerontoloji, hemşirelik ve diğer bazı meslek ve disiplinler yaşlılara yönelik uygulama, araştırma ve politika gelişiminde ön planda yer almaktadır. Dolayısıyla yaşlılık alanı sorunlarından biri olarak; yaşlı olma, yaşlı kadın olma ve eşini kaybetmiş (dul) yaşlı kadın olmanın beraberinde getirdiği sorunları görünür kılmak ve bu doğrultuda alan uygulayıcılarına bu araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlar itibariyle bir farkındalık yaratmak önem taşımaktadır. Ayrıca yaşlılık algısı, yalnızlık, ölüm algısı, kayıp ve yas olgularının irdelenmiş olması ruh sağlığı alanına ilişkin özgün bir katkıyı beraberinde getirmektedir. Uluslararası alanyazında yaşlı kadınlarda eş kaybı ve yasın psikososyal açıdan (Özel & Özkan, 2020), bağlanma kuramı perspektifinden (Sable, 1991), baş etme stratejileri odağında (Rando, 2018) ve demanslı yaşlıların yas süreci odağında (Watanabe, & Suwa, 2017) araştırıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bundan sonraki çalışmalarda yaşlı bireylerde kayıp ve yas olgusunu bazı kuramların (güçlendirme yaklaşımı, sistem teorisi, logoterapi vb.) perspektifiyle gerçekleştirilmesi, baş etme mekanizmaları ve dini başa çıkma yollarına odaklanılması ve demans vb. tanısı olan bireylerle çalışmalar yürütülmesi önerilebilir.

Bu çalışma bazı kısıtlara sahiptir. Öncelikle çalışmanın verileri Artvin ve Batman illeriyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca çalışmanın eş kaybı deneyimi olan 65 yaş ve üzeri bireyleri kapsaması bir kısıtlılık olarak değerlendirilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışmada anket yönteminin uygulanabilmesi için Şırnak Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığı'nın 03.10.2024 tarih ve 2024/110895 sayılı izin alınmış olup çalışmada araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Çalışmaya Nurullah Yellboğa %70, Gamze Gülse Gündağ %30 oranında katkı sağlamıştır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Acar, B., Çakır, G., Bilgetakin, Ö., Gülsoy, D., Aykı, K., & Yaman, Ö. M. (2023). İleri yaş hükümlülerin cezaevi deneyimleri ve tahliye sonrası uyum sorunları. *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 56*, 61–78.

Akbaş, E., Taşdemir Yiğitoğlu, G., & Çunkuş, N. (2020). Yaşlılıkta sosyal izolasyon ve yalnızlık. *OPUS International Journal of Society Researches, 15*(26), 4540–4562. https://doi.org/10.26466/opus.648658

Amjad, A. (2014). Death anxiety as a function of age and religiosity. *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences, 4*(9), 333–341.

Arpacı, F., & Ersoy, A. F. (2007). Türk toplumunda yaşlılık: Yetişkin bireylerin yaşlılık dönemi görüşlerine ilişkin bir araştırma. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10–15 Eylül, Ankara.

Arun, Ö., & Arun, B. K. (2011). Türkiye'de yaşlı kadının en büyük sorunu: Dulluk. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10*(4), 1515–1527.

Aslan, A. E., Ergün, N., Duman, B., Bozdağ, F., Karataş, S., & Fakirullahoğlu, A. M. (2018). Yaşlılarda eş kaybı, kayıp sonrası başa çıkma stratejileri ve gelecek beklentileri üzerine nitel bir araştırma. *Journal of Human Sciences, 15*(1), 340–358.

Bakır, V., Özteke-Kozan, H. İ., & Dilmaç, B. (2023). Yas sürecini etkileyen faktörler. In B. Dilmaç & V. Bakır (Eds.), *Kayıp ve yas* (pp. 57–90). Nobel Yayıncılık.

Buz, S., & Beydili, E. (2015). Ankara örneğinde yalnız yaşayan yaşlı kadınların gereksinimleri. *Journal of International Social Research, 8*(37), 557–570.

Can, Y., & Aksu, N. B. (2016). Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 15*(58). https://doi.org/10.17755/esosder.258824

Coates, B. A. (2017). *Divorce with decency: The complete how-to handbook and survivor's guide to the legal, emotional, economic, and social issues*. University of Hawaii Press.

Çiftci, N., Yildiz, M., Durmuş, M., & Çoban, M. (2024). The relationship between fear of old age, loneliness and death anxiety in adults. *Psychogeriatrics, 24*(3), 627–636.

d'Epinay, C. J. L., Cavalli, S., & Guillet, L. A. (2010). Bereavement in very old age: Impact on health and relationships of the loss of a spouse, a child, a sibling, or a close friend. *OMEGA – Journal of Death and Dying, 60*(4), 301–325. https://doi.org/10.2190/OM.60.4.a

Doğan, İ. (2022). Eşi vefat etmiş kadınlar ve çocuklarının psikososyal durumlarının değerlendirilmesi ve çözüm önerileri. *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal), 4*(15), 727–737.

Efe, A., & Aydemir, M. (2015). Yaşlı kadın olmak: Psiko-sosyolojik kuramlar çerçevesinde yaşlılık ve kadın – Isparta huzurevi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 34*, 193–223.

Freud, S. (2020). *Yas ve melankoli*. Cem Yayınevi.

Gençtan, E. (2016). *İnsan olmak*. Metis Yayınları.

Gönderen Çakmak, H. S., & Kaşlı, K. (2022). Bir ilçede yaşayan yaşlıların yaşlılık algılarının değerlendirilmesi. *Abant Medical Journal, 11*(1), 52–60. https://doi.org/10.47493/abantmedj.954826

Gül, S. S. (2018). Bir sosyal yardım olarak dul kadın maaşı ve ataerkil pazarlığın koşulları: Elazığ örneği. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi, 4*, 32–52.

Gurrentz, B., & Mayol-Garcia, Y. (2021). *Marriage, divorce, widowhood remain prevalent among older populations*. https://www.census.gov/library/stories/2021/04/love-and-loss-among-older-adults.html

Hablemitoğlu, Ş. (2021). *Yas uzun bir veda*. Doğan Kitap.

Handan, K. (2019). Toplumsal cinsiyet bağlamında boşanma/boşanma süreci ve kadın: Elazığ örneği. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 261–291. https://doi.org/10.21798/kadem.2019249088

Irmak, H. S., & Artan, T. (2018). Feminist gerontoloji bağlamında yaşlılığın kadınsallaşması. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi, 5*(2), 236–243.

Kahraman, S. (2021). *Yas süreçleri ve kişilik*. İKSAD Publishing.

Kalınkara, V. (2016). *Temel gerontoloji: Yaşlılık bilimi*. Nobel Yayıncılık.

Kaya, H. (2018). *Onkoloji birimlerinde tedavi gören bireylerin manevi bakım gereksinimleri ve hemşirelerin bakım uygulamaları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Keskinoğlu, P. (t.y.). Yaşlılık ve yeti yitimi. In D. Aslan & M. Ertem (Eds.), *Yaşlı sağlığı ve sorunlar* (pp. 75–79). Palme Yayıncılık.

Khorshid, L., Eşer, İ., Zaybak, A., Yapucu, Ü., Arslan, G. G., & Çınar, Ş. (2004). Huzurevinde kalan yaşlıların yalnızlık düzeylerinin incelenmesi. *Turkish Journal of Geriatrics, 7*(1), 45–50.

Kiremitçi, S., & Akçay, S. (2019). Yaşlıların eş kaybı deneyimlerine ilişkin nitel bir araştırma: Konya örneği. In M. Kırlıoğlu & H. H. Tekin (Eds.), *Güncel sosyal hizmet çalışmaları* (pp. 23–33). Çizgi Kitabevi.

Koç, M. (2004). Yaşlılık döneminde ölüm ötesi psikolojisi üzerine bir alan araştırması. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8*(1), 203–228.

Koçyiğit, M. (2019). Eş kaybı yaşayan bireylerin deneyimlerine ilişkin bir derleme. *I. Uluslararası Bilim, Eğitim, Sanat ve Teknoloji Sempozyumu*, İzmir, Mayıs 2019.

Kümbetoğlu, B. (2020). *Niteliksel araştırmalarda analiz*. Bağlam Yayıncılık.

Lekalakala-Mokgele, E. (2018). Death and dying: Elderly persons' experiences of grief over the loss of family members. *South African Family Practice, 60*(5), 151–154.

Lloyd, M. (1997). Dying and bereavement, spirituality and social work in a market economy of welfare. *British Journal of Social Work, 27*, 175–190.

Madnawat, A. V. S., & Kachhawa, P. S. (2007). Age, gender, and living circumstances: Discriminating older adults on death anxiety. *Death Studies, 31*(8), 763–769. https://doi.org/10.1080/07481180701490743

Martin, T. L. (2019). Book review: Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner. *OMEGA – Journal of Death and Dying, 80*(2), 331–334. https://doi.org/10.1177/0030222819869396

Missler, M., Stroebe, M., Geurtsen, L., Mastenbroek, M., Chmoun, S., & Van Der Houwen, K. (2012). Exploring death anxiety among elderly people: A literature review and empirical investigation. *OMEGA – Journal of Death and Dying, 64*(4), 357–379. https://doi.org/10.2190/OM.64.4.e

Momtaz, Y. A., Haron, S. A., Ibrahim, R., & Hamid, T. A. (2015). Spousal death anxiety in old age: Gender perspective. *OMEGA – Journal of Death and Dying, 72*(1), 69–80.

NASW. (2005). *Standards for clinical social work in social work practice*. National Association of Social Workers. https://www.socialworkers.org/Practice/NASW-Practice-Standards-Guidelines/NASW-Standards-for-Clinical-Social-Work-in-Social-Work-Practice

Nazlıer-Keser, E. N. (2019). Türkiye'de yaşlı yoksulluğu sorununa yönelik bir değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 30*(2), 739–764.

Okur, S. (2023). Yas danışmanlığının kuramsal temelleri. In B. Dilmaç & V. Bakır (Eds.), *Kayıp ve yas içinde* (pp. 91–120). Nobel Yayıncılık.

Özel, Y., & Özkan, B. (2020). Psychosocial approach to loss and mourning. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 12*(3), 352–367.

Öztürk, Z., Karakuş, G., & Tamam, L. (2011). Yaşlı bireylerde ölüm kaygısı. *Anadolu Psikiyatri Dergisi, 12*(1), 37–43.

Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* (M. Bütün & S. Beşir-Demir, Çev.). Pegem Akademi.

Rando, T. A. (2018). Grief and mourning: Accommodating to loss. In *Dying* (pp. 211–241). Taylor & Francis.

Sable, P. (1991). Attachment, loss of spouse, and grief in elderly adults. *OMEGA – Journal of Death and Dying, 23*(2), 129–142. https://doi.org/10.2190/PU6V-H0NW-61NY-1W5G

Sallan-Gül, S., & Bayram, B. (2018). Bir sosyal yardım olarak dul kadın maaşı ve ataerkil pazarlığın koşulları: Elazığ örneği. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi, 4*, 32–52. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/638394

Sever, Ö., & Başıbüyük, G. Ö. (2009). Yaslı dul kadınlık. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 2*(2), 136–145. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/203221

Sezer, S., & Tenlik, Ö. (2019). Toplumsal cinsiyet bağlamında yaşlılık ve sosyal dışlanma. *10. Ulusal Yaşlılık Kongresi*, Denizli, 27–34.

Shear, M. K., & Skritskaya, N. A. (2012). Bereavement and anxiety. *Current Psychiatry Reports, 14*, 169–175. https://doi.org/10.1007/s11920-012-0270-2

Smith, J. A. (2011). Evaluating the contribution of interpretative phenomenological analysis. *Health Psychology Review, 5*(1), 9–27. https://doi.org/10.1080/17437199.2010.510659

Solmuş, T. (2011). *Çift, evlilik ve aile terapisi*. Doruk.

Soulsby, L. K., & Bennett, K. M. (2017). Widowhood in late life. In N. A. Pachana (Ed.), *Encyclopedia of geropsychology*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-287-082-7_85

Štambuk, A. (2019). Widowhood and grieving in old age. *Socialno Delo, 58*(2), 125–144.

Suhail, K., & Akram, S. (2002). Correlates of death anxiety in Pakistan. *Death Studies, 26*(1), 39–50. https://doi.org/10.1080/07481180210146

Şirin, M. (2016). *An analysis of widowhood and learning experiences of young widows* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi.

Temel, M., Dilek, F., & Tosun, Z. (2023). Yaşlı perspektifinden yaşlılık algısı: Bir metafor çalışması. *Sağlık Bilimleri Dergisi, 32*(2), 261–268. https://doi.org/10.34108/eujhs.1177141

The World's Women. (2020). *The world's women 2020: Trends and statistics*. United Nations. https://worlds-women-2020-data-undesa.hub.arcgis.com/

Tufan, İ., Kılavuz, A., Özgür, Ö., Ayan, F., et al. (2019). Türkiye'de gerontoloji atlası: Yaşlı yoksulluğu ve yalnızlık üzerine bulgular. *Geriatrik Bilimler Dergisi, 2*(1), 1–7.

TÜİK. (2023). *İstatistiklerle yaşlılar 2023* [Veri bülteni]. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yaslilar-2023-53710

Uğur, S. B. (2014). Günümüzde kadının boşanma deneyimleri: Akademisyen kadınlar üzerine bir araştırma. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi, 4*(2), 293–326.

Victor, K. M., & Bennett, C. (2012). "He wasn't in that chair": What loneliness means to widowed older people. *International Journal of Ageing and Later Life, 7*, 33–52.

Volkan, V. D., & Zintl, E. (2020). *Kayıptan sonra yaşam: Komplike yas tedavisi*. Pusula Yayınevi.

Watanabe, A., & Suwa, S. (2017). The mourning process of older people with dementia who lost their spouse. *Journal of Advanced Nursing, 73*(9), 2143–2155.

Yalom, I. D. (2008). *Güneşe bakmak: Ölümle yüzleşmek*. Pegasus Yayınları.

Yalom, I. D. (2014). *Bağışlanan terapi* (Z. İ. Babayiğit, Çev.). Kabalcı Yayınevi.

Yelboğa, N. (2017). Yaşlılıkta ölüm anksiyetesi. *Journal of Current Researches on Health Sector, 7*(2), 53–68.

Yelboğa, N. (2023a). *Ölüm, yas ve sosyal hizmet: Geride kalanların yas yolculukları*. Nobel Yayıncılık.

Yelboğa, N., & Abay, A. R. (2024). Güçlendirme yaklaşımı perspektifiyle yakınını kaybeden bireylerin yas deneyimleri ve sosyal hizmetin yas danışmanlığı görevi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24*(3), 1083–1110. https://doi.org/10.18037/ausbd.1426975

Yeşil, İ., & Karakaş, M. (2023). Sosyal ilişkilerin taraflarından biri: Kırsaldaki yaşlı dul kadın. *Senectus, 1*(1), 19–50. https://doi.org/10.26650/senectus.2023.1.1.0001

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, T. B., Mutlu, S., Çağdaş, A., & Kızılkaya, M. (2022). Eş kaybı yaşayan yaşlıların ölüme ilişkin görüşlerinin belirlenmesi: Nitel bir araştırma. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9*(2), 22–35. https://doi.org/10.30803/adusobed.1134565

Yıldız, G. (2019). Geleneksel bağlamda erkeklerin dönüşen kadınlık algısı – Şanlıurfa ili örneği. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 3*, 1–29.

Yılmaz, M. S., & Mermutlu, A. (2023). Yaşlı bireylerde yaşlılık algısı ve ölüm kaygısı. *Olgu Sosyoloji Dergisi, 2*(1), 47–58. https://doi.org/10.58632/olgusos.1309328

Yüce, S. (2020). *Çocuk, ölüm ve yas: Anne-babalar ve tüm bakım verenler için*. Nobel Yayıncılık.

Zhu, X., Ning, B., Xia, F., Liu, C., Zhang, Q., & Wang, Y. (2024). The impact of widowhood on the quality of life of older adults: The mediating role of intergenerational support from children. *BMC Geriatrics, 24*, 658. https://doi.org/10.1186/s12877-024-05244-2

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 350-369

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 25.12.2024 Accepted / Kabul: 07.05.2025

BULGARİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE ZORUNLU GÖÇ HAREKETLERİ (1912-1925)

Ersin AKSOY [1]
Osman ŞAŞKIN [2]
Harun ÇOBAN [3]

Öz

Bu çalışma, Balkan Savaşları'nı ve bu savaşlar sonucunda Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen zorunlu göçleri ele almaktadır. Balkan Savaşları ve göç ilişkisine değinen birçok çalışma bulunmasına rağmen, bu savaşların ardından gerçekleşen Bulgaristan göçlerini spesifik olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatürde, Bulgaristan göçleriyle ilgili olarak daha çok 1920 sonrasındaki konjonktürel göç hareketlerine değinilmiştir. Bu çalışma, birincil kaynak olarak Osmanlı arşivlerinden yararlanarak Birinci ve İkinci Balkan Savaşları'nı ele almakta ve bu savaşların Bulgaristan göçlerine etkisini tartışmaktadır. Ayrıca Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi göç politikaları, Bulgaristan göçmenleri özelinde karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşadığı güç kaybı, devleti oluşturan çeşitli etnik grupların dış aktörlerin desteğiyle isyan etmelerine ve bağımsızlıklarını ilan etmelerine yol açmıştır. Balkan Savaşları'nın etkisiyle, bölgede yaşayan Türk/İslam nüfusunun büyük bir kısmı, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Trakya bölgesine göç etmek zorunda kalmış ve büyük trajediler yaşamıştır. Özellikle Balkan Savaşları sonrasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye kitlesel göç hareketleri yaşanmıştır. Bu göç hareketleri neticesinde Osmanlı Devleti bazı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Devleti yaşadığı ekonomik problemlerden dolayı göçmenlere her ne kadar büyük olanaklar sunamasa da Anadolu'da onlara yer tahsis ederek temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin kitlesel göç hareketlerine yönelik geliştirdiği politikalar, Bulgaristan'dan gelen göçmenler özelinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Balkan Savaşları, Türkiye, Zorunlu Göç, Göç Politikaları, Sığınmacı.

Jel Kodları: I118, Z00

[1] Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-posta: aksoyersin07@gmail.com, ORCID: 0009-0007-2204-7888.
[2] Dr, Bağımsız Araştırmacı, E-posta: osman_saskn@outlook.com, ORCID: 0000-0002-1376-9068.
[3] Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, E-posta: harun.coban@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4017-3689.

Atıf/Citation
Aksoy, E., Şaşkın, O. & Çoban, H. (2025). Bulgaristan'dan Türkiye'ye zorunlu göç hareketleri (1912-1925). *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 350-369.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

FORCED MIGRATION MOVEMENTS FROM BULGARIA TO TURKEY (1912-1925)

Abstract

This study examines the Balkan wars and the forced migrations from Bulgaria to Türkiye that occurred as a result of these conflicts. Although there are numerous studies addressing the relationship between the Balkan Wars and migration, there has not yet been a dedicated study focusing specifically on the migrations from Bulgaria that occurred following these wars. The existing literature primarily discusses the contextual migration movements that took place after 1920. This study utilizes primary sources from the Ottoman Archives to examine the First and Second Balkan Wars and discusses their impact on Bulgarian migrations. Additionally, it provides a comparative analysis of migration policies during both the Ottoman and Republican periods, specifically regarding Bulgarian migrants. The loss of power experienced by the Ottoman Empire in its last periods led some minority groups to rebel and declare their sovereignty with the support of external actors. As a result of the Balkan Wars, a significant portion of the Turkish/Muslim population in the region was forced to migrate to the Thrace region of modern Turkey, facing substantial hardships during their displacement. Especially after the Balkan Wars, mass migration movements occurred from Bulgaria to Türkiye. Although the Ottoman Empire did not offer great opportunities to immigrants due to economic difficulties, it aimed to meet their basic needs by allocating lands to them in Anatolia. In this study, the policies developed by the Ottoman Empire towards mass migration movements were examined specifically for migrants from Bulgaria.

Keywords: Ottoman Empire, Bulgaria, Balkan Wars, Turkey, Forced Migration, Migration Policies, Refugee.

Jel Codes: I118, Z00.

1. GİRİŞ

Zorunlu göç kavramı savaş, doğal afetler ve zulüm gibi dışsal etkenlerle bireyin ya da toplumun yaşadığı bölgeyi terk etmeye mecbur bırakılmasıdır (Stankovic, Ecke, Wirtz, 2021, s.1). Genellikle mültecileri ve sığınmacıları kapsayan bu kavram, sosyal bilimlerde önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Tarihsel süreçte meydana gelen zorunlu göçlerin incelenmesi, bu alandaki kuramsal ve metodolojik yaklaşımlara katkı sağlamaktadır. Özellikle Güneydoğu Avrupa'da Balkan Savaşları ile başlayan göç dalgası, bölge jeopolitiğini yeniden şekillendirmiştir (Dragostinova, 2006, s.549). Balkan göçlerini tetikleyen üç temel faktör; Rus Çarlığı'nın politikaları, Balkan milliyetçiliğinin yükselişi ve ulus-devletlerin ortaya çıkmasıdır (Çelik, 1999, s. 98; Dündar, 2008, s.43; Kale, 2015, s. 158).

Bulgaristan öncülüğündeki Balkan İttifakı 1912'de Osmanlı Devleti'ne kısa sürede kabul edilemez maddeler içeren bir nota sunmuş; yöneticilerin savaştan kaçınma arzusuna rağmen, ittifakın oluşumunu öngörememesi ve İttihat ve Terakki'nin müdahale eğilimi Balkan Savaşları'nın patlak vermesine zemin hazırlamıştır (Seyfettin, 2016, s. 61-63). Ayrıca Balkan Savaşları ve sonraki dönemlerde meydana gelen gelişmeler, Osmanlı Devleti'nde göç dinamiklerini belirleyen temel faktörler arasında yer almıştır (İpek, 1994; İpek, 2013; Karpat, 2003, s. 108; Saydam, 1997, ss. 81-93; Karpat, 2010, s. 175).

Balkan göç hareketleri, demografik ve sosyo-politik dönüşümlere yol açmıştır. Özellikle Bulgaristan'dan gelen göçmenler, iskân politikaları ve etnik dönüşüm stratejileri çerçevesinde

kritik bir rol oynamıştır. Yoğunlukları ve entegrasyon süreçleriyle bölgenin etnik ve kültürel yapısının hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde yeniden şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Bu nedenle Bulgaristan göçmenleri Balkan göçmenleri arasında en önemli grup olarak kabul edilmiştir (Karpat, 2003; İpek, 1994; Saydam, 1997).

Bulgaristan, yönetim anlayışı ve toprak hedefleri doğrultusunda Balkan Savaşları'nın önemli aktörlerinden biri olmuştur. Otoriter yönetim anlayışı, çeşitli insan hakları ihlallerine zemin hazırlamıştır. Bu ihlaller arasında etnik temizlik, toprak anlaşmazlıkları ve ekonomik zorluklar yer almaktadır. Özellikle Birinci Balkan Savaşı, Trakya ve Makedonya başta olmak üzere Osmanlı kontrolündeki topraklarda yaşayan birçok Bulgar Müslümanının zorunlu göçüne neden olmuştur (Vukov, 2015, s.63). İkinci Balkan Savaşı, Bulgaristan'ı eski müttefikleriyle karşı karşıya getirerek mülteci krizini derinleştirmiş ve yeni yerinden edilme ile iç göç dalgalarına neden olmuştur. Bu göçler esnasında Bulgar yönetiminin zorba ve ötekileştirici tutumu, savaş şartlarının olumsuz koşulları ve göç koşullarının elverişsizliği nedeniyle hem Türk hem de Bulgar pek Müslüman hayatını kaybetmiştir. Bölgede yalnızca Müslümanlar değil, diğer milletler de Bulgar yönetiminin zorba yönetimine maruz kalmıştır.

1920 sonrasındaki Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik göçler, literatürde belirli örnekler çerçevesinde incelenmiştir. Ancak 1912-1925 yılları arasındaki göç hareketlerini özgül olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bulgaristan'dan gelen göçmenler, sosyo-ekonomik zorluklar ve psikolojik travmalar yaşayan büyük ve heterojen bir nüfusu temsil etmektedir. Bu durum hem göç süreçlerini hem de Türkiye'ye yerleşim süreçlerini önemli toplumsal ve siyasal değişimlere yol açacak şekilde etkilemiştir. Cumhuriyet öncesi dönemde bu göçler, ekonomik ve siyasi zorluklar nedeniyle çözülmesi gereken krizler olarak görülürken (Dragostinova, 2006, s.549), Cumhuriyet dönemiyle birlikte nüfus artışı, ulus devlet inşası ve kalkınma politikaları sürecinde göç, bu politikaları şekillendiren temel faktörlerden biri haline gelmiştir.

Bu çalışma, 1912 yılında başlayan Balkan Savaşları ve bu savaşlar sonucunda Balkan coğrafyasından, özellikle Bulgaristan'dan, Türkiye'ye gerçekleşen zorunlu göç hareketlerini ele almaktadır. Savaşların siyasi sonuçlarının yanı sıra, bölgede yol açtığı insani trajedi de çalışmanın ana konularından biridir. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Türkiye'de göç politikalarında önemli değişimler yaşanmış; nüfus artışı, kalkınma ve güvenliğin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda bazı düzenlemeler yapılmış ve Bulgaristan ile imzalanan anlaşmalarla Türkiye'ye yönelik göçler teşvik edilmiştir. Çalışma, Balkan Savaşları'nın Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen zorunlu göçlere etkisini incelerken,

Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet dönemi göç politikalarını da Bulgaristan göçmenleri üzerinden karşılaştırmalı olarak ele almaktadır.

2. ZORUNLU GÖÇ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Zorunlu göç; zulüm, baskı ve şiddet korkusu nedeniyle ikamet ettiği ülkenin sınırları içerisinde veya dışında başka bir yere yerleşmek amacıyla yaşadığı yeri terk eden kişi veya grupları ifade etmektedir (Moor & Shellman, 2004, s. 724). Bir diğer tanımlama da ise zorunlu göç; zulüm, etnik temizlik veya savaş, anarşi, şiddet ve zorlama nedeniyle yerinden edilenler olarak tanımlanmıştır (Mandić, 2021, s. 3). Zorunlu göçü tetikleyen birçok faktörden bahsedilebilir. Siyasi baskılar, iç savaşlar ve doğal felaketler bunlardan birkaçını oluşturmaktadır (Wood, 1994, s. 614). Bunların yanı sıra ortaya çıkan siyasi kargaşa veya siyasi ayaklanmalar da çoğunlukla zorunlu göçe sebep olmaktadır (Yenilmez, 2017, s. 186). Nitekim Balkan Savaşları sonucunda ortaya çıkan zorunlu göçler ile Bulgaristan'dan Türkiye'ye yapılanlar bu kapsamda değerlendirilebilir.

Çatışma ve baskılar sonucunda ortaya çıkan zorunlu göçte, geçmişte en önemli etken devletler olmuştur. Bu kapsamda devlet kendi istediği şekilde farklı kimlik ve dindeki toplulukların yaşadıkları yerleri değiştirebilmektedir. Bu duruma Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında uygulamış olduğu göç politikaları örnek gösterilebilir (Berker, 2016, s. 678). Ayrıca Bulgaristan'da dini ve etnik kimliklerinden dolayı orada yaşayan Türklere baskıların yapılması ve onların yerlerinden edilmesi için çalışmalar yürütülmesi zorunlu göçte devlet faktörüne örnek verilebilir.

Uluslararası zorunlu göçler özellikle varılan yani kabul edilen ülke açısından bazı sorunlar teşkil etmektedir. Bu sorunların başında güvenlik gelmektedir. Bunun yanında sağlık, ekonomik, kültürel ve konut gibi sorunlar da yer almaktadır. (Özpolat, 2018, s. 17).

Zorunlu göç sadece kabul eden ülke açısından değil aynı zamanda göç edenler açısından da çok kolay bir süreç değildir. Çünkü isteğe dayalı göçlerde göç edenler gittikleri yerde karşılaşacakları sosyal, ekonomik ve kültürel sorunları göze alarak giderken, zorunlu göçte bu söz konusu değildir. Zorunlu göçte göç edenler gittikleri yerde beklenmedik ekonomik ve sosyal sorunlarla karşı karşıya kalabilmektedir (Şahin & Salih, 2018, s. 125-127).

Bu bağlamda, zorunlu göç nedeniyle Türkiye'ye gelen bireylere devlet tarafından sağlanan destek ve koruma her ne kadar başlangıçta önemli bir katkı sağlasa da belirli bir süre sonra bu yardımların yetersiz hale gelmesi, söz konusu bireylerin iş arama gerekliliği ile karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Ancak Türkiye'nin o dönemdeki ekonomik zorlukları göz önüne

alındığında, iş bulma süreci oldukça karmaşık bir hal almıştır. Bu durum, zorunlu göçle gelen bireyleri iki seçenek arasında bırakmıştır: Ya burada kalarak iş aramaya devam etmek ve yaşamlarını sürdürmek, ya da geldikleri ülkeye geri dönmek. (Çakmak, 2022, s. 790).

Bazı dönemlerde zorunlu göçler devletler için bir fırsat olarak görülmüştür. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında Balkanlar ve özellikle Bulgaristan'dan gelen göçler nüfus artışı, kalkınmanın ve güvenliğin bir parçası olarak görülüp bu doğrultuda politikalar geliştirilmiştir (Ceylan, 2021, s. 14).

3. BALKAN SAVAŞLARI

Osmanlı Devleti, bir yandan Trablusgarp Savaşı ile uğraşırken, Arnavutluk'ta patlak veren isyan ve Rusya'nın Balkan devletlerine silah ve lojistik desteği nedeniyle zor durumdaydı. Balkan devletleri, Rusya'nın teşvikiyle ittifak kurarak Osmanlı'ya saldırdı (Orhan, 2008, s. 21). Rusya, Sırbistan ve Karadağ'a büyük miktarda silah gönderdiğine dair pek çok telgraf vardı (BOA, HR.SYS., 141/1). İtalya da Arnavutluk'a askeri müfreze göndererek bölgedeki gerilimi artırdı (BOA., HR.SYS., 153/8). Mart 1911'de, Karadağ Kralı I. Nikoli'nin desteğiyle Malisörlü Katolik Arnavutlar isyan başlattı. Bu isyan, büyük devletler tarafından Karadağ-Osmanlı savaşının meşru zeminini oluşturmak için kullanıldı. Mahmud Şevket Paşa'nın askerî harekâtı başarılı oldu ve isyancılarla anlaşma yapılarak onlara mesken yapımı için ödeme yapıldı (BOA., MV., 153/41). Ancak Rus diplomatlar, kamuoyunu ve Avrupa devletlerini, olası savaşın kesinleştiğine ve bütün Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı birleşeceğine ikna etmeye çalıştı (BOA., HR.SYS., 147/27). Avusturya ve İtalya, Rusya'ya Karadağ-Türkiye savaşının çıkmaması için teklifte bulundu, ancak Rusya gerilimi artırmaya devam etti (BOA., HR.SYS., 149/19). Karadağ, çete savaşları ile Osmanlı topraklarını ele geçirmeye başladı ve Berana'da kanlı muharebeler oldu (BOA., HR.SFR.1, 165/72). 8 Ekim 1912'de Karadağ, Osmanlı'ya savaş ilan eden ilk ülke oldu (BOA., MV., 227/239). Bu saldırının ardından tansiyon kısa süreliğine düştü (Arslan, 2008, s. 24).

Batılı güçler, Osmanlı ve Balkan ülkelerine savaşın önlenmesi amacıyla bir nota verdi; çünkü bu tür bir savaşın Avrupa savaşına dönüşme riski vardı. Ancak notaların içeriği ve Balkan ülkelerinin hazırlıkları savaşı kaçınılmaz kıldı. Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ, savaş hazırlıklarını tamamlayarak, Trablusgarp Savaşı'nın sonucunu bekledi (BOA., HR.SFR. 04., 278/22). Bâb-ı Âlî Hükümeti ise notalara yanıt vermeyerek Sofya ve Belgrad elçilerini geri çağırdı (BOA., A.} MKT.MHM., 741/14). Ayrıca Bulgaristan ve Sırbistan ile 15 Ekim 1912'de, Yunanistan ile 16 Ekim'de resmi ilişkiler kesildi (Arslan, 2008, s.24-26). Karadağ'ın saldırısının ardından diğer ittifak ülkeleri de Osmanlı'ya savaş ilan etti. 17 Ekim'de

Bulgaristan ve Sırbistan, 19 Ekim'de ise Yunanistan Osmanlı'ya savaş ilan etti. Bâb-ı Âli de bu ülkelere savaş ilan etmiştir (BOA., İ..MMS., 155/1).

Osmanlı Devleti, savaş ilanlarına yanıt vererek savaşa girdi (BOA., HR.SYS., 2078/1). Ancak Osmanlı ordusu bu savaşa hazırlıksızdı; ulaşım ve ikmâl yetersizdi ve ordunun politikaya karışması, komutanlar arasında anlaşmazlık yaratıyordu. 1909'dan beri savaş bölgesi olan Balkanlar'a ordu gönderilmesi ise büyük bir felaketin başlangıcı oldu (Halaçoğlu, 2017).

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'na hazırlıksız girdi ve hiçbir cephede zafer kazanamadı. Bu durumdan faydalanan Arnavutluk, bağımsızlığını ilan etti ve Balkanlar'da bağımsızlık kazanan son millet oldu. Ayrıca Bulgar kuvvetleri Çatalca'ya kadar ilerledi (BOA., HR.SYS., 2078/12). Osmanlı Devleti, bu gelişmeler üzerine ateşkes imzalamak zorunda kaldı (BOA., HR.SYS., 2961/11; BOA., HR.HMŞ.İŞO., 36/4). Ateşkes sonunda imzalanan anlaşma ile Osmanlı, varlık gösteremediği bölgelerden tamamen çekildi (Yıldırım, 2012, s. 21-22). Balkan Savaşları'nda aldığı ağır yenilgi, büyük bir yıkım ve göç dalgasını beraberinde getirdi (Feyzioğlu, 2016, s. 211)

Balkan devletleri (Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ), Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek girişmiş oldukları savaşta üstünlük sağladı ve Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının büyük bir kısmını ele geçirdi (Vučković, 2023; Šebek et al., 2023). Savaşa hazırlıksız olan Osmanlı Devleti, tüm cephelerde yenilgiye uğradı. Savaş sonunda, Osmanlı Devleti ile ittifak kuran Balkan devletleri arasında 30 Mayıs 1913 tarihinde Londra Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Edirne Osmanlı Devleti'nde kaldı ve Meriç Nehri Bulgaristan ile sınır oldu (Karpat, 2015, s. 10). Ancak bu sınırlar Balkan devletlerini tatmin etmedi ve bölgedeki gerilimleri artırdı. Arnavutluk Devleti kuruldu, bu da Sırbistan'ın denize ulaşma hayallerini engelledi ve Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki rekabeti artırdı (Vučković, 2023).

İlk Balkan Savaşı'nın ardından toprak anlaşmazlıkları nedeniyle yeni bir savaş patlak verdi. Bulgaristan, eski müttefikleri Sırbistan ve Yunanistan'a saldırdı. Sırbistan'da, Avusturya'nın Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ'la gizli anlaşmalar yaptığına dair "Kara Kitap" yayımlandı (BOA., HR.SYS., 1492/77). Avusturya'nın Romanya, Bulgaristan, Türkiye ve Arnavutluk'la ittifak kurma çabası da Novoie Vremia gazetesinde yer aldı (BOA., HR.SFR.1..., 171/42). Romanya, ilk savaşta tarafsız kalması karşılığında toprak vaat edilen devlet olarak, Bulgaristan'dan toprak talep etmeye başladı. Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan, Makedonya toprakları konusunda uzlaşamadılar ve Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan ve Sırbistan'a karşı çatışmacı bir politika izledi (Temzer, 2014, s. 406). Sonuç

olarak, bir buçuk ay sonra Balkan ülkeleri arasında yeni bir savaş başladı. Bu kez Romanya da savaşın tarafları arasındaydı. Savaş, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında gerçekleşti. İkinci savaşın temel nedeni, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarının paylaşımıydı (Orhan, 2008, s. 26).

Rusya bu durumu önlemek adına taraflara birer telgraf göndererek toplantıya çağırdı. Ancak Balkan ülkeleri bunu ciddiye almadı. Bunun yanında Bulgaristan'ın kendisine olan aşırı güveni de ayrıca Rusya'yı rahatsız ediyordu. Bunu önlemek adına Rusya, Sırbistan ile Romanya arasında oluşacak bir ittifaka sıcak bakıyor ve iki ülke arasında bir itilaf tesisine çalışıyordu (BOA., HR.SYS., 2083/16). Çünkü oluşacak bu ittifak Bulgaristan'a karşıydı (Temzer, 2014, s. 406).

Çok geçmeden ikinci bir savaş için ittifaklar oluştu. Bulgaristan'ın çatışmacı siyasetine karşılık olarak Sırbistan ve Yunanistan kendi aralarında ittifak oluşturdular. Bu ittifak şartlarına göre Makedonya toprakları Bulgaristan tehdidinden kurtarılacak ve iki ülke arasında paylaşılacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bu ittifaka katılması noktasında Yunanistan'ın bazı teşvikleri olsa da Osmanlı Devleti bunu kabul etmemiştir (Arslan, 2008, s.37-38).

Bulgaristan 29-30 Haziran gecesi Yunanistan ile Sırbistan'a saldırı emri verdi. Böylece İkinci Balkan Savaşı başlamış oldu (Jelavich, 2017, s. 104). Savaşın başlamasıyla birlikte harekete geçen Yunan ve Sırp birlikleri, Bulgaristan'ı Makedonya'dan çıkarmaya çalışırken, Bulgaristan'da Makedonya'nın güneyi için mücadele veriyordu. Bu iki taraf savaşırken birinci savaşta olmayan Romanya'da büyük bir askeri birlik ile Silistre ve Plevne'yi işgal etti (Okur, 2017, s. 600). Bulgaristan'a karşı girişilen savaşta Osmanlı, Romanya ve Karadağ birlikleri bulunmaktaydı. Savaş sonunda Bulgaristan yenilgiye uğradı. 31 Temmuz'da ateşkes imzalandı (Jelavich, 2017, s. 104).

Ağustos 1913 yılında yapılan Bükreş anlaşmasıyla birlikte, Makedonya paylaştırıldı ve bağımsız bir Arnavutluk kuruldu. Büyük galipler Sırbistan ile Yunanistan olurken, Osmanlı Devleti ve Romanya da kazançlı çıkan ülkeler oldu. Osmanlı Edirne'yi geri aldı. Romanya ise Güney Dobruca'yı ele geçirdi (Jelavich, 2017, s.105). Savaş sonucunda Osmanlı Devleti, Bulgaristan ile görüşmelerde bulunmuş ve İstanbul Antlaşması'nı imzalamıştır. Ayrıca Yunanistan ile yapılan müzakereler neticesinde Atina Antlaşması imzalanmıştır. (Necib & Paşa, 2007, s. 11).

4. BALKAN SAVAŞLARI SONRASI BULGARİSTAN'DAN ZORUNLU GÖÇLER

Osmanlı Devleti birçok dönemde göç hareketleriyle ile karşı karşıya gelmiştir. Kuruluşundan yıkılışına kadar devletin göç olgusuna bakıldığında genel anlamda şu şekilde tanımlanmaktadır: "Şahısların hayatlarının veya bir parçasını geçirmek üzere tamamen yahut bir süre için bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi yer değiştirme" harekâtı olarak ifade edilmektedir (Bilecen, 2004, s. 166).

1912-1913 Balkan Savaşları, bölgenin tarihinde dönüm noktası olmuş ve uzun süredir kaynayan ulusal arzular ile toprak iddialarının karmaşık yapısını ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti'nin Makedonya toprakları bu çatışmanın merkezindeydi ve Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ile Arnavutluk, etnik, dilsel ve tarihsel argümanlarla bu bölge üzerinde hak iddia ediyorlardı (Sotirović, 2009).

Osmanlı Devleti Balkan Savaşları'nda, Balkanlardaki topraklarını koruyamadı. Bu coğrafyada özellikle Bulgarlar ve Yunanlılar tarafından baskı ve zulüm gerçekleştirildi (BOA., DH.SYS., 25/18; BOA., HR.SFR.04.., 853/27; BOA., DH.EUM.5.Şb, 16/12; BOA., DH.KMS., 62/78). Bu baskı ve zulümler neticesinde Osmanlı Devleti büyük göç dalgasıyla karşı karşıya kaldı (Feyzioğlu, 2016, s. 211). Balkan Savaşları'yla başlayan göç dalgası, savaşların sona ermesinin ardından Cumhuriyet dönemiyle birlikte de devam etti (İnaç & Yazıcı, 2018, s. 80).

Nüfus açısından bu göçler Balkan coğrafyasındaki İslam ve Türklük etkisinin azalmasına ve diğer Hristiyan toplumların da yaşadıkları topraklardan kopmalarına neden oldu. Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında hayatını kaybeden yüzbinlerce insanın yanı sıra, Türkiye'ye göç eden kitlelerin nüfusun nitelik ve niceliklerine yaptığı etkiler dikkate değerdir. Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'si üzerindeki büyük etkileri, göçlerin siyasî, ekonomik ve demografik alanlarda kendini göstermiştir. Göçler Balkanlar ve Türkiye coğrafyasının sınırlarının siyasî yapısını, nüfusun niceliğini ve niteliğini, siyaset ve ekonomi alanlarında önemli ölçüde değiştirdi (Yıldırım, 2012, 80).

Balkan Savaşları sonrasında Anadolu topraklarına yönelen göç hareketlerinin gerçekleşmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Sosyolojik olarak bakılırsa, bu coğrafyada çoğunluğu Türk olan insanların, etnik milliyetçiliğe dayanan ve "öteki"ni dışlayan devlet politikaları nedeniyle yaşama imkânlarının ortadan kaldırılmasıdır (Yıldırım, 2012, 80). Bu temel olgunun üzerine şekillenen ve savaşların sonucunda oluşan açlık, korku, can güvenliğidir. Bunlardan en etkili ve yıkıcı olanı ise Bulgar komitecilerin Müslümanlara yapmış oldukları zulümdü. Bulgarların hem 1877-78 hem de 1912'de yaptıkları baskı ve

şiddet, göçü tetikleyen ana unsurlar olmuştur (BOZ., MV., 169/75; BOA., HR.SYS., 2012/1). Hem yerli hem de yabancı kaynaklar, Bulgar zulmünün Müslümanlara hayat hakkı tanımayarak onları göçe zorlaması ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Bulgar etnik unsurlarından göçmen getirmek istemesinden sıkça bahseder. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'ın, sınır boylarındaki nüfus değişimiyle ilgili yaptıkları anlaşmalara da değinilmektedir. (Ağanoğlu, 2013, s. 79; Cemal Paşa, 1996, 79). Osmanlı Arşivleri'nde yapılan araştırmalarda Bulgar zulmüne daha geniş yer verilmesi kayda değerdir. Bulgar askerlerinin Müslüman halka uyguladığı zulüm ahali tarafından defalarca rapor edilmiş ve Bulgar hükümeti nezdinde girişimlerde bulunulması talep edilmiştir. Örneğin, İskeçe'nin bazı köyleri Bulgar askerleri tarafından silah arama gerekçesiyle ablukaya alınmış ve bu süreçte halka zulüm ve baskı uygulanmıştır. Bu nedenle, dört arkadaşıyla birlikte buradan kaçarak Gümülcine'ye sığınan Fahri Efendi, köyde kalan eşinin defalarca darp edildiğini, hakarete uğradığını, ölümle tehdit edildiğini ve çeşitli işkencelere maruz kaldığını belirtmiştir. Ayrıca Şahin Köyü'ndeki ablukayı kaldırmak için Müslümanlardan yüz lira talep edildiği ve arama yapmak amacıyla bir tabur askerin gönderildiğini ifade etmiştir. Gelen raporlarda, Nikova ve Şahin köylerinde yedi kadına cinsel saldırıda bulunulduğu, halka fiziksel ve psikolojik şiddet uygulandığı ve köylülerin Balkan Dağları'na kaçmak zorunda kaldıkları belirtilmektedir. Şahin'de üç Müslümanın yaralandığı ve bu durumun Gümülcine komutanının emriyle gerçekleştiği, Müslüman halkın zorla yerinden edilerek yerlerine Anadolu ve Makedonya'dan gelen Bulgarların yerleştirilmelerinin hedeflendiği anlaşılmaktadır (BOA., DH.KMS. 31/6).

Bulgar, Sırp ve Yunan ordularının yanı sıra bu askerlere destek sağlayan komiteci çeteler, Trakya ve Makedonya'da geniş çaplı katliamlar gerçekleştirmiştir. Osmanlı Arşivi'nde birçok örneği bulunan vahşet olayları arasında memurların katledilmesi ve Müslümanların yaşadığı bölgelerin bombalanması da yer almaktadır. (BOA., BEO., 4086/306378; BOA., DH.EUM.SSM., 47/32; BOA., HR.İM.., 42/36). Sadece Makedonya'da 60000 Arnavut ve 40000 Türk öldürülmüştür (Bilecen, 2004, s. 191.) Müslüman köy ve kasabalarına saldırarak sivilleri katlettiklerini duyan diğer köy ve kasaba halkları da yaşadıkları yerleri terk ederek göç etmeye başlamışlardır. Ancak Makedonya gibi iç bölgelerdeki Müslümanlar, limanlara ulaşma umutları olmadığı gibi köylerinde de yaşama imkânlarını yitirmişlerdir. Çünkü bu köyler Sırplar, Bulgarlar ve Karadağlılar tarafından işgal edilmiştir. Ocak 1912'de, Bulgar ordusunun Çatalca hattı boyunca gerçekleştirdiği saldırılar sırasında Doğu Trakya'dan büyük çaplı göçler olmuştur (Yıldırım, 2012, 82).

Sonuçta pek çok Müslüman ve Türk yaşadığı yeri terk ederek Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Fakat yıllarca süren Bulgar zulmünden sadece Müslümanlar değil Rum Hristiyanlar da etkilemişlerdir. 1 Ekim 1906 tarihli Dokuzuncu Fırka-i Hümayun komutanlığından gelen şifreli yazıda, Bulgaristan'ın Göklen köyü halkından ve Rum milletine mensup üç kişinin, Bulgar yöneticilerin baskı ve zulümlerine maruz kalmaları nedeniyle Osmanlı topraklarına sığındıkları, Osmanlı Devleti'nin himayesine sığınmış bu kişilerin sınırda bulunan Ayvaztepe Karakolu'na teslim edildiği ifade edilmiştir (BOA. Y..PRK.ASK., 241/80). Rumcadan Osmanlı Türkçesine çevrilen ve Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir başka yazıda, Bulgar zulmüne Yunan şarkılarında da yer verildiği görülmüştür. Manastır Valisi Ebubekir Hazim tarafından çevrilen bu şarkının sözleri ise şöyledir: "Kuzey Bulgarlar, her zaman Yunanlıların sahip olduğu bu toprakları, Büyük İskender'in memleketini Bulgarlaştırma cüret ve arzusunda bulunurlar. Ey Makedonyalılar, ey Yunanistan'ın evlatları! Kalkın, kardeşlerim ve eski yiğitlik ruhuyla "Bosna ileri!" nidalarıyla haykıralım. Bu toprakların sahibi Yunanistan'dır ve Yunanistan'la haklarımızı talep ediyoruz. Kanun da bu şekilde yazılıdır ve Makedonyalıların kalpleri bunu istemektedir. Ey vatan düşmanları, ey alçak ve değersiz Bulgarlar! Büyük İskender'in memleketinde ne arıyorsunuz, burada ne işiniz var? Makedonyalıların kalpleri sizi istemiyor. Allah'ın izniyle burası mukadderdir. Tarih de söylüyor ki vatanımız Yunanlılara ait bir topraktır ve bu gerçek kanla yazılmıştır. Ey aptal ve menfaatçi Bulgarlar! Allah, bu yollara engel olur. Kutsal ve saygıdeğer Yunanistan bizleri bağrına basacaktır, kalplerimiz bunu arzuluyor. Allah müsaade ederse, zalimlere ağır cezalar verir. İlahi emir böyledir" (BOA, TFR.I..MN.., 40/3995).

Savaş yaşamadan önce özellikle Tuna ve Edirne vilayetlerinin Filibe ve İslamiye sancaklarında yaşayan Türk nüfusuna bakıldığında bunun yaklaşık olarak 1 milyon 700 bin olduğu gözlemlenmektir. Ancak savaş sonrasında bu durum ciddi şekilde değişti. Bulgar zulmünden kaçan ve Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan bölgelere sığınanların sayısı 515 bini aştı. Savaşlardan sonraki ilk altı yıl içerisinde 52 bin Türk göç etmek zorunda kalmıştır (Tayfur, 2017). Bulgar hükümeti her fırsatta Batı Trakya'daki Müslüman ahaliye zulmederek göçe zorlamıştır. Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Hükümeti, Balkan topraklarında Müslümanların yaşadığı dramı belgelemek amacıyla Tetkik-i Mezâlim Cemiyeti'ni kurarak bu olaylara ait belgeler ve eserler yayımlamıştır (Halaçoğlu, 1995, 29).

Bulgar zulmünden kaçan göçmenler daha çok demir yolunu seçmekteydi. Ancak tren seferlerinin sevkiyatta yetersiz kalmaktaydı. 5 Kasım 1912 yılında Sirkeci ve Kumkapı'ya 1500 göçmeni getiren ikişer tren geldi. Bunun yanında Edirne'den İstanbul'a 27 Ekim ve 29

Ekim 1912 tarihlerinde toplamda 80 vagon göçmen getirildi. Göç esnasındaki sıkıntılar sadece Müslümanlar ve Türkler için olmadı. Söz konusu sıkıntılar pek çok Gayr-i Müslimlerin de Anadolu'ya göç etmesine yol açtı; çok sayıda Rum ve Musevi de göç etti (Orhan, 2008, s.79). Özellikle Rum göçmenlerin sayısındaki artış nedeniyle Samsun bölgesinde durum dayanılmaz bir hal almış bölgenin kapasitesi göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığından dolayı sıtma ve dizanteri hastalıklarının yayılma riski gündeme gelmiştir. Tehlikenin boyutunu fark eden Fevkalade Komiserlikler[4] müşterek olarak Sadarete göndermiş oldukları yazı ile Karadeniz bölgesine ve özellikle Samsun'a göçün durdurulmasını talep etmiştir (BOA., HR.İM.., 47/51).

Göçmenler göç sırasında da büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Bulgar komiteciler yollara düşen göçmenlere saldırarak onlara yönelik katliamlar düzenlemekteydi. Osmanlı Devleti bu dönemde mali zorluklardan dolayı (BOA., HR.SFR.4..., 944/60) göç edenlere yeterli anlamda destekte verememiştir. (Halaçoğlu, 1995, s. 62). Göç alan ülkenin ekonomik kaynaklarının yetersizliği gelen göçmenlerin entegrasyonunu negatif etkilemektir (Aksoy & Kadıoğlu, 2022, s. 222) Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali sıkıntılar, göçmenlerin entegrasyonunu zorlaştırıyordu. Balkanlar'dan gelen göçmenler ilk olarak Saray-Bosna ve Adakale taraflarına yerleştirildi. Bunun yanında mümkün oldukça gelen göçmenlerin İstanbul'a uğramadan Anadolu'ya gitmeleri hakkında kararlar alındı (Halaçoğlu, 1995, s. 65).

Balkan Savaşları sonrasında Bulgar zulmünden ve diğer Balkan devletlerinin baskılarından kaçan göçmenlerin sayısı tam olarak verilmemektedir (Halaçoğlu, 1995, s. 62). Ancak elde edilen bazı verilere göre sadece İstanbul'da 200000'e yakın gelen göçmenin olduğu, bunun yanında 1885 ile 1923 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaklaşık olarak 500000 kişinin göç ettiği belirtilmektedir (Halaçoğlu, 1995, s. 62). 1912-1913 Balkan Savaşları ile yoğunluk kazanan göç hareketleri sonucunda, göçmen sayısı 1914-1915'te 120.556'ya, 1915-1920 yılları arasında ise 413.922'ye ulaşmıştır. Osmanlı Anadolu'suna 1885'ten 1923'e kadar

[4] Komiserlik müessesesi, Osmanlı tarihinin "en buhranlı yüzyılı" olarak nitelendirilen XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış ve biri Bulgaristan, diğeri Mısır olmak üzere iki farklı bölgede uygulanmıştır. Yüzyıllar boyunca Osmanlı toprağı olarak yönetilen bu bölgeler, işgal veya siyasi antlaşmalar neticesinde Osmanlı egemenliğinden çıkmıştır. Bu süreçte, Osmanlı Devleti bir yandan buralarda yaşayan Türk nüfusun haklarını korumaya çalışmış**,** diğer yandan da hükümranlık hakkını en azından şeklen devam ettirmek amacıyla komiserlik müessesesini oluşturmuştur. Balkan Savaşları'nın ardından kurulan Fevkalâde Komiserlikler, Osmanlı topraklarına göç eden Müslüman nüfusun iskân ve entegrasyonunu sağlamak amacıyla faaliyet göstermiştir. Bu komiserlikler, yerel yönetimlerle iş birliği içinde hareket ederek göçmenlerin barınma, iaşe ve güvenlik gibi temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Konu hakkında bkz. (Aydın, 1996, s. 72, 120)

Balkanlar'dan, Kafkaslardan ve Müslüman Türk ülkelerinden gelmiş göçmenlerin sayısı 1.500.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Önder, 1990, s.15).

Bu göçler ile ilgili yapılan düzenlemelerin başında 1913 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması gelmektedir. Anlaşmanın 7. maddesi göç konusunun düzenlenmesi ile ilgilidir. Ancak bu konuda da Bulgarlar sorun çıkarmıştır. Bu maddeye göre Bulgaristan'ı terk etmek isteyen kişiler 1913'ten itibaren 4 yıl içinde Osmanlı vatandaşlığına geçebilirdi. Bunun için yerel idareye bir beyanname ile başvurması yeterliydi. Ancak Osmanlı vatandaşlığını seçtiklerine dair beyannamelerini Bulgar yöneticilere götürünce bunlar bu belgeleri kabul etmeyerek, bazı zorluklar çıkarıyordu (Ersan & Karakuş, 2013, s. 281-282).

Taraflar arasında yapılan İstanbul Antlaşması'yla her ne kadar Osmanlı'da yaşayan Bulgarlar ve Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların hakları kısmen güvence altına alınmış olsa da bu durum iki taraf arasındaki göç hareketlerine engel olamadı. Nitekim Haziran ve Ekim 1914'te çeşitli komisyonların yardımıyla yapılan çalışmalar neticesinde Bulgaristan'dan 48570 Müslüman Doğu Trakya'ya gelirken buna karşılık 46764 Bulgar da Osmanlı coğrafyasından Bulgar topraklarına gönderildi (Zeyrek & Hakan, 2020, s. 148). Osmanlı Devleti'nin Balkan ülkeleri ile yapmış olduğu mübadele antlaşmalarıyla devam eden kitlesel zorunlu göçler, özellikle Lozan Antlaşması'yla da devam etti. Bu bağlamda 1921-1926 yılları arasında Bulgaristan'dan 8.538 kişi, Yunanistan'dan 68973 kişi ve Romanya'dan ise 64795 kişi Türkiye'ye zorunlu göç etmiştir (Baytal, 2018, s. 19). Osmanlı Ordusu tarafından, Bulgar zulmüne maruz kalan ailelerin İstanbul'a nakilleri için yoğun çaba harcanmıştır. Pirlepe'de bulunan Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın bölgede Bulgar zulmünden kaçan ailelerin İstanbul'a getirilmeleri için yapmış olduğu girişimler, Osmanlı Devleti'nin savaş ve işgal koşulları altında toplumsal dayanışma ve insani yardım mekanizmalarını duyarlı bir refleksle işlettiğine dair önemli bir örnektir. Söz konusu koşullar altında Cemal Paşa'nın subayları Musa ve Halil savaş bölgelerindeki nüfus hareketliliğinin yerel ve merkezi otoriteler arasında koordineli bir şekilde yürütülmesi adına lojistik ve güvenliğin sağlanması için görevlendirilmişlerdir (BOA., DH.EUM.KLH., 5/133). Bulgar işgali altında yaşanan zulüm, bireysel olarak ağır travmalara yol açtığı gibi toplum hafızasında da derin izler bırakmıştır. Zulümden kurtarılan Trakya halkı Osmanlı hükümetin yönelik olarak Osmanlı Ordusunun kurtarıcılığına minnetlerini, Osmanlı hükümetinin girişimlerinden dolayı teşekkürlerini bildiren farklı sayılarda imalı olarak 42 mektup göndermişlerdir (BOA., 272.0.0.11/İskân, 7/1/3).

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine kalan sorunlardan biri de nüfus konusu olmuştur. Özellikle 1912-1922 arasında devam eden savaşlar ve salgın hastalıklar gibi çeşitli sebeplerden dolayı Anadolu'da ciddi oranda nüfus kaybı yaşanmıştır. Nitekim bu sorun henüz Millî Mücadele son bulmadan Büyük Millet Meclisi'nde gündemine gelmiştir. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi 1. dönem 3. yasama yılı açılışında yapmış olduğu konuşmada bu konuya değinmiş ve hükümetin amaçlarından birinin nüfusun artışı olduğunu önemle vurgulamıştır (Ceylan, 2021, 9). Ayrıca daha sonraki dönemde bir CHP kurultayında Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Cumhuriyet dönemi nüfus politikasıyla ilgili olarak "Bir memleket için en büyük servet ve en büyük kuvvet nüfustur. En büyük felaket de nüfus kıtlığına uğramaktır" şeklinde ifadelerde bulunmuştur (Kaya, 1935, s. 143).

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sadece Türkiye değil, birçok ülke nüfus arttırma politikalarına yönelmiştir. Avrupa ülkeleri savaşlar ve salgın hastalıklar nedeniyle ortaya çıkan nüfus kaybını tehdit olarak görmüşlerdir. (Çil, 1994, s. 56). Aynı şekilde Türkiye'de nüfus sorununa odaklanmış ve bazı çözüm önerileri geliştirmeye çalışmıştır. Ekonomik kalkınma ve ülke güvenliği için nüfus artışı hayati bir önem arz etmekteydi (Arı, 1992, s. 417) Bu bağlamda Özellikle Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması için bölgede yeterli nüfusun olmasına dikkat edilmiş ve birçok göçmen buraya yönlendirilmiştir (Ceylan, 2021, s. 14).

Balkan Savaşı'ndan hemen sonra başlayan Bulgaristan göçleri daha sonraki dönemlerde de devam etmekteydi. Bu göç hareketleri Cumhuriyet döneminde de devamlılık arz etmiştir (Vatansever, 2008, s. 67). 1920'li yılların ortalarına gelindiğinde Balkan devletlerinde meydana gelen toplumsal, siyasal ve ekonomik hareketlenmelerin bölgede yaşayan Türklerin zorunlu olarak göç etmelerinde büyük etkisi oldu. Bu kapsamda Bulgaristan'da mevcut etnik yapıyı tek tipleştirme ve ülkede yaşayan azınlıkları ülkeden gönderme amacıyla ayrımcı politikalar geliştirildi. Ortaya çıkan güvensiz durumdan endişelenen Türkler zorunlu olarak Türkiye'ye göç etti. Nitekim bu dönemde Bulgaristan'dan Türkiye'ye 180.979 kişi göç etmek zorunda kaldı (Duman, 2009, s. 474).

Bulgaristan'da 1918'den sonra yönetime gelen Alexander Stambulisky döneminde Türkler daha önceki dönemlere göre daha rahat ve huzurlu bir ortam bulmuştur. Fakat 1923'te gerçekleşen bir darbe sonucu Stambulisky'nin yönetimi son bulunca bu durum ülkede yaşayan Türkleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşanan bu darbeden sonra ülkede sık sık yönetim değişiklikleri meydana gelmeye başlamıştır (Öksüz, 2010, s. 177). Özellikle bu dönemde ortaya çıkan ve ırkçı bir örgüt olan "Rodna Zaştita", "Bulgaristan Bulgarlarındır"

anlayışıyla hareket etmekteydi. Ülkede başka bir etnik yapının hayat hakkı yoktur diyen bu örgüt Türkleri zorla yerinden ediyordu. Bunun yansıra camilere saldırıp Türkçe yazıları silip onun yerine kendi sloganları olan "Bulgaristan Bulgarlarındır yazıyorlardı (Memişoğlu, 1990, s. 312).

Bulgaristan'da 1920 sonrası dönemde ortaya çıkan siyasi baskılara ve illegal örgütlerin saldırılarına daha fazla dayanamayan Türkler zorunlu olarak Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldılar. Ortaya çıkan bu göç sorununu çözmek amacıyla 18 Ekim 1925 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan arasında Ankara'da Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi imzalandı. Yapılan sözleşme gereğince Türklerin isteğe bağlı olarak yapmak istedikleri göçlere herhangi bir engel çıkartılmayacak, göç edenler yanlarında taşınabilen eşyalarını götürebilecek ve taşınmaz olanlarını da satabilecekti. Taraflar arasında yapılan sözleşme ile birlikte Bulgaristan ve Türkiye arasında gerçekleşen göç hareketleri belirli bir düzene girmiş olup bu kapsamda yılda yaklaşık 10.000 kişi Türkiye'ye göç etmiştir (Sarınay, 2011, s. 357). Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen göçler belirli aralıklarla 1989 yılına kadar sürdü (Kanar & Doğan, 2020, s. 91).

Balkan Savaşları sonrasında özellikle Bulgar zulmünden kaçan binlerce göçmen zor şartlar altında kendisini Anadolu topraklarına atmak için mücadele verdi. Göç yolunda kimi hastalık ve açlıktan ölürken, kimi de Bulgar komiteciler tarafından öldürüldü. Her ne kadar İstanbul anlaşması ile göçmen hakları güvence altına alınmış olsa da Bulgar baskı ve zulmü bitmediği gibi Anadolu'ya göçler de devam etti (Özgür, 2008, s. 50-53).

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi süreçte giderek gücünü kaybetmesi başat güçleri harekete geçirmiştir. Osmanlı coğrafyasında yaşayan Sırplar ve Yunanlılar gibi birçok azınlık grup dış güçlerden aldıkları destekle bağımsızlığını ilan etmiştir. Dış desteğin yanı sıra azınlık grupları arası kurulan iç ittifaklar, Osmanlı Devleti'ni iyice zayıflatmıştır. Balkanlar'da meydana gelen ittifak yapılanmaları bölge siyasetini şekillendiren ana faktörlerden biri olmuştur.

Birinci Balkan Savaşında Balkan ülkeleri bir araya gelerek Osmanlı'ya karşı bir ittifak kurmuştur. Osmanlı Devleti'nin yapılan bu ittifakı önceden öngörememesi ve bundan dolayı da engelleyememesi sonucu Birinci Balkan Savaşı başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu savaşa hazırlıksız yakalanması savaşın maliyetini daha da artırmıştır. Yapılan savaş sonunda Osmanlı hemen hemen bütün Balkan topraklarını kaybetmiştir. Savaşın sonunda imzalanan anlaşmayla

bir süreliğine bölgede sükûnet sağlanmış olmakla birlikte, Balkan devletlerinin kendi içinde kurdukları ittifaktaki iç anlaşmazlıklar nedeniyle İkinci Balkan Savaşı başlamıştır.

İkinci Balkan Savaşına Romanya gibi yeni bir aktörlerin katılması, yeni bir konjonktür doğurmuştur. Bu savaşın sonunda, Makedonya paylaştırılmış, bağımsız bir Arnavutluk kurulmuştur. Büyük galipler Sırbistan ile Yunanistan olurken, Osmanlı ve Romanya da kısmen kazançlı çıkan ülkeler olmuştur. Osmanlı Devleti Edirne'yi geri almış, Romanya ise Güney Dobruca'yı ele geçirmiştir. Bölge siyasetinde meydana gelen siyasi istikrarsızlık ve çatışmalar hem bölge ülkeleri için hem de Osmanlı Devleti için ekonomik, siyasi ve toplumsal birçok sorun doğurmuştur. Her iki Balkan savaşı da kitlesel zorunlu göçleri tetiklemiştir. Binlerce insan yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Özellikle Bulgar komitecilerinin yapmış oldukları baskı ve şiddet faaliyetleri binlerce insanın ölümüne yol açmıştır. Her ne kadar İstanbul anlaşması ile göçmen hakları güvence altına alınmış olsa da Bulgar baskı ve zulmünün bitmemesi nedeniyle Anadolu'ya göçlerde devam etmiştir. Bu göç hareketleri Osmanlı Devleti'ne büyük bir ekonomik maliyet getirmiştir. Tüm zorluklara rağmen Osmanlı Devleti göçmenleri kabul etmiş ve uygun görülen bölgelere yerleşim imkânı sağlamıştır.

Meydana gelen büyük göç hareketleri genellikle demiryolları üzerinden gerçekleşmekteydi. Demir yolları kapasitesinin bu göçleri karşılayamaması, ortaya daha da büyük bir insani trajediye yol açmış ve göç yolunda birçok insan hayatını kaybetmiştir. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç edenler sadece Müslüman nüfustan oluşmuyordu, Rum ve Museviler gibi farklı etnik ve dini kimliğe sahip gruplarda bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti farklı etnik kimliklere sahip insanların oluşturduğu kitlesel göç hareketlerinin doğurduğu sorunlarla baş etmek için diplomatik kanalları kullanmış ve nüfus mübadelesi gerçekleştirmiştir. Fakat bu durum sorunların çözümünde yetersiz kalmıştır. Zira göç eden insanların sayısı yüzbinleri geçmekteydi.

Osmanlı Devleti göç politikalarını şekillendirirken toplumsal dinamikleri göz önünde bulunduruyordu. Yaşanan zorunlu kitlesel göçlerin etkilediği şehirlerin başında İstanbul gelmekteydi. Bu nedenle devlet yetkilileri, yeni göçlerin Anadolu'ya yapılması ve İstanbul'a yerleşim yapılmaması noktasında bazı kararlar aldı.

Cumhuriyet döneminde göç politikalarından bazı değişimler meydana gelmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde nüfus artışı hem kalkınmanın hem de ülke güvenliğini sağlamanın önemli araçlarından biriydi. Bu bağlamda Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler bu dönemde pozitif karşılanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu nüfus kaybı Avrupa ülkeleri gibi Türkiye'yi de nüfus arttırma politikalarına yöneltmiştir.

Cumhuriyet devrinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç süreklilik kazanmıştır. Bu durum iki ana sebepten kaynaklanmıştır. Birincisi yukarıda ifade edildiği gibi bu dönemde Türkiye'nin nüfus arttırma politikasını benimsemesidir. İkincisi Bulgaristan'da Türklere yönelik yaşanan baskının artması ve ülke içinde yaşanan siyasi istikrarsızlık olmuştur. Türkiye nüfus artışı nedeniyle her ne kadar Bulgaristan'dan gelen göçlere pozitif yaklaşmışsa da bu durum zamanla Türkiye için bazı ekonomik zorluklar da doğurmuştur. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler 1989 yılına kadar devam etmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Çalışmaya Ersin AKSOY %40, Osman ŞAŞKIN %30 ve Harun ÇOBAN %30 oranında katkı sağlamıştır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ağanoğlu, H. Y. (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların makûs talihi: Göç*. İz Yayıncılık.

Aksoy, E., & Kadıoğlu, A. (2023). Integration dynamics: The case of Iraqi refugees in Syria. *Insight Turkey, 25*(2), 209–229. https://doi.org/10.25253/99.2023252.12

Arı, K. (1992). Cumhuriyet dönemi nüfus politikasını belirleyen temel unsurlar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 8*(23), 409–420.

Arslan, S. (2008). *Balkan Savaşları sonrası Rumeli'den Türk göçleri ve Osmanlı Devleti'nde iskânları* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi.

Aydın, M. (1996). Bulgaristan Komiserliği. *Belgeler, 17*(21), 71–120.

Baytal, Y. (2018). Balkanlar'dan anayurda yapılan göçler ve Türkiye açısından sonuçları (1912–1925). *Journal of Turkish Studies, 13*(1), 13–28.

Berker, A. (2016). Zorunlu göçün yol açtığı refah kaybının incelenmesi: Yaşam memnuniyeti yaklaşımı. *ODTÜ Gelişme Dergisi, 43*(3), 675–706.

Bilecen, T. (2004). *Balkan Savaşları sonrasında yaşanan göç harekâtlarının Osmanlı iç siyasetine yansımaları* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Kocaeli Üniversitesi.

Cemal Paşa. (1996). *Hatırat* (M. Martı, Yay. haz.). Arma Yayınları.

Ceylan, A. (2021). *Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç ve göçmenlerin iskânı (1923–1945)* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Çakmak, S. (2022). 1989 Bulgaristan zorunlu göçünün nedenleri ve sonuçları: Belene kampı. *Academic Social Resources Journal, 7*(39), 784–792.

Çelik, G. (1999). Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası. *Divan, 4*(6), 49–110.

Çil, A. E. (1994). *Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus sorunu ve iskân politikası* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.

Dragostinova, T. (2006). Competing priorities, ambiguous loyalties: Challenges of socioeconomic adaptation and national inclusion of the interwar Bulgarian refugees. *Nationalities Papers, 34*(5), 549–574. https://doi.org/10.1080/00905990600952970

Duman, Ö. (2009). Atatürk döneminde Balkan göçmenlerinin iskân çalışmaları (1923–1938). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (43), 473–490.

Dündar, F. (2008). *Modern Türkiye'nin şifresi: İttihat ve Terakki'nin etnisite mühendisliği (1913–1918)* (3. bs.). İletişim Yayınları.

Ersan, M., & Karakuş, N. (2013). Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Feyzioğlu, H. S. (2016). Hatıraların ışığında Balkan Savaşları. *DTCF Dergisi, 56*(2), 200–213. https://doi.org/10.1501/Dtcfder_0000001487

Halaçoğlu, A. (1995). *Balkan Harbi sırasında Rumeli'den Türk göçleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Halaçoğlu, A. (2024, Aralık 21). Balkan savaşları (1912–1913). https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=287814

İnaç, H., & Yazıcı, B. (2018). Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler, Bulgaristan diasporası ve uluslaşma. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(4), 77–93.

İpek, N. (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri, 1877–1890* (C. 73). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İpek, N. (2013). Osmanlı coğrafyasında gerçekleşen göçler (1750–1918). In N. İpek & M. Taştemir (Eds.), *Osmanlı'da iskân ve göç*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Jelavich, B. (2017). *Balkan tarihi*. Küre Yayınları.

Kale, B. (2015). Zorunlu göçün 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri. In M. M. Erdoğan & A. Kaya (Eds.), *Türkiye'nin göç tarihi: 14. yüzyıldan 21. yüzyıla göçler* (pp. 155–169). Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kanar, H. E., & Doğan, C. (2020). Göç ve göçmen kavramlarından hareketle, Bulgaristan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılan kitlesel göçler. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(3), 90–101.

Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830–1914): Demografik ve sosyal özellikleri* (B. Tırnakçı, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan günümüze etnik yapılanma ve göçler* (B. Tırnakçı, Çev.). Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2015). *Balkanlar'da Osmanlı mirası ve milliyetçilik*. Timaş Yayınları.

Kaya, Ş. (1935). *Cumhuriyet Halk Partisi IV. Büyük Kurultayı görüşmeler tutanağı*. Ulus Basımevi.

Mandić, D. (2021). What is the force of forced migration? Diagnosis and critique of a conceptual relativization. *Theory and Society*. https://doi.org/10.1007/s11186-021-09446-0

Memişoğlu, H. (1990). Bulgaristan Türklerinin birinci milli kongresi (31 Ekim – 3 Kasım 1929). *Belleten, 54*, 309–330. https://doi.org/10.37879/belleten.1990.309

Moore, W. H., & Shellman, S. M. (2004). Fear of persecution: Forced migration, 1952–1995. *Journal of Conflict Resolution, 48*(5), 723–745. https://doi.org/10.1177/0022002704267767

Murray, N., & Strachan, H. (2013). The Balkan Wars. In *The rocky road to the Great War: The evolution of trench warfare to 1914* (pp. 171–210). University of Nebraska Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt1ddr7hs.12

Necib, F., & Paşa, M. M. (2007). *Rumeli'yi neden kaybettik*. Örgün Yayınevi.

Okur, M. (2017). Balkan savaşları. In A. G. Bilgehan & O. Karatay (Eds.), *Balkanlar el kitabı*. Akçağ Yayınları.

Orhan, S. (2008). *Balkan Savaşları'nda Türklere yapılan Bulgar mezalimi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Mustafa Kemal Üniversitesi.

Öksüz, H. (2010). İkili ilişkiler çerçevesinde Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göçler ve göç sonrası iskân meselesi (1923–1938). *Atatürk Dergisi, 3*(1).

Önder, S. (1990). *Balkan devletleri ile Türkiye arasında nüfus mübadeleleri (1912–1930)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Özgür, G. (2008). *Balkan savaşları ve sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında nüfus göçü* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Sarınay, Y. (2011). Cumhuriyet döneminde Balkan ülkelerinden Ankara'ya yapılan göçler (1923–1990). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 27*, 351–388.

Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas göçleri, 1856–1876*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Seyfettin, Ö. (2016). Balkan Harbi hatıraları. In T. Yıldırım (Ed.), *DBY Yayınları*.

Sotirović, V. B. (2009). Macedonia between Greek, Bulgarian, Albanian, and Serbian national aspirations, 1870–1912. *Serbian Studies, 23*(1), 17. https://doi.org/10.1353/ser.2009.0007

Stankovic, S., Ecke, J., & Wirtz, E. (2021). Forced migration. *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*, 1–37. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190854584.013.468

Şahin, M. C., & Salih, A. (2018). Zorunlu-kitlesel göç olgusuna sosyolojik bir yaklaşım: Türkiye'deki Suriyeli sığınmacılar örneği. *Dini Araştırmalar, 21*(53), 121–148.

Tamer, M., & Birvural, M. (2018). Zorunlu göçün toplumlarda oluşturduğu problemler. In V. Özpolat (Ed.), *Zorunlu göçler ve doğurduğu sosyal travmalar*. HEGEM Yayınları.

Tayfur, K. (2002). Balkan göçü: 1912–2012 yüz yıllık sürgün. https://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/balkan-gocu-1912-2012-yuz-yillik-surgun.html (E.T. 21 Aralık 2024)

Temzer, A. (2014). İkinci Balkan Savaşında Romanya. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7*(31), 403–413.

Vatansever, E. (2008). *Osmanlı idaresinden sonra Bulgaristan Türklerinin sosyo-kültürel hayatı* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi.

Vučković, V. (2023). The London Conference, the creation of the Albanian state in 1912 and the relations of the Balkan allies. *Leskovački Zbornik, 63*, 125–144. https://doi.org/10.46793/lz-lxiii.125v

Vukov, N. (2015). Resettlement waves, historical memory and identity construction: The case of Thracian refugees in Bulgaria. In H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, & R. Boeschoten (Eds.), *Migration in the Southern Balkans* (pp. 63–84). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13719-3_4

Wood, W. B. (1994). Forced migration: Local conflicts and international dilemmas. *Annals of the Association of American Geographers, 84*(4), 607–634. https://doi.org/10.1111/j

Yenilmez, M. İ. (2017). The impact of forced migration in the Middle East: Syrian and Palestinian refugees. *Perceptions: Journal of International Affairs, 22*(3), 183–202.

Yıldırım, S. (2012). Balkan savaşları ve sonrasındaki göçlerin Türkiye nüfusuna etkileri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 8*(16), 75–93.

Zeyrek, S., & Hakan, U. H. (2020). 1913–1917 yılları arasında Bulgaristan'dan yapılan göçler ve emlak-ı metruke sorunları. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(18), 143–159.

BOA, HR.SYS., 141/1, (19.01.1911)

BOA, TFR.I..MN.., 40/3995 (12.06.1904)

BOA. İ..MMS., 155/1 (15.10.1912)

BOA. Y..PRK.ASK., 241/80 (10.10.1906)

BOA., 272.0.0.11/İskân, 7/1/3 (7.09.1913)

BOA., A.}MKT.MHM., 741/14 (15.10.1912)

BOA., BEO., 4086/306378 (21.09.1912)

BOA., DH.EUM.5.Şb, 16/12 (23.08.1915)

BOA., DH.EUM.KLH., 5/133 (7.08.1917)

BOA., DH.EUM.SSM., 47/32 (18.11.1921)

BOA., DH.KMS. 31/6 (15-04-1333)

BOA., DH.KMS., 62/78 (25.05.1923)

BOA., DH.SYS., 25/18 (07.01.1912)

BOA., HR.HMŞ.İŞO., 36/4 (15.05.1913)

BOA., HR.İM.., 42/36 (15.09.1923)

BOA., HR.İM.., 47/51 (20.06.1923)

BOA., HR.SFR.04.., 278/22 (05.01.1912)

BOA., HR.SFR.04.., 853/27 (19.02.1911)

BOA., HR.SFR.1..., 171/42 (05.11.1912)

BOA., HR.SFR.1…, 165/72, (20.08.1912)

BOA., HR.SFR.4..., 944/60 (12.01.1913)

BOA., HR.SYS., 147/27, (03.07.1911)

BOA., HR.SYS., 149/19, (07.08.1911)

BOA., HR.SYS., 1492/77 (20.02.1912)

BOA., HR.SYS., 153/8, (08.05.1911).

BOA., HR.SYS., 2012/1 (12.10.1912)

BOA., HR.SYS., 2078/1 (27.10.1912)

BOA., HR.SYS., 2078/12 (17.11.1912)

BOA., HR.SYS., 2083/16 (10.02.1914)

BOA., HR.SYS., 2961/11 (03.11.1912)

BOA., MV., 153/41, (11.06.1911).

BOA., MV., 227/239, (8. 10.1912)

BOZ., MV., 169/75 (10.10.1912)

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 370-409

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 30.12.2024 Accepted / Kabul: 07.05.2025

SOLO YAŞAMLARIN DÖNÜŞTÜRDÜĞÜ KONUT TERCİHLERİ: ANKARA İLİ ÖRNEĞİ

Mehmet AKALIN [1]

Öz

Bu çalışma son yıllarda Türkiye'de hızla artan solo yaşamların değiştirip dönüştürdüğü konut tercihlerini ve konut tiplerini Ankara İli örneği üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Öncelikle solo yaşamın; tanımı, nedenleri, gelişimi ve dönüştürdüğü konut tercihleri literatür araştırması kapsamında ele alınmıştır. Daha sonra Ankara'nın merkez ve çevre ilçelerinde gerçekleştirilen 8 konut projesindeki konut tipleri, geliştirilen söylemler ve sunulan imkânlar alan araştırması aşamasında ortaya konulmuştur. Sonrasında ise yeni nesil toplu konut projelerinde yer alan tek kişilik konutların geleneksel Türk aile yapısının bozulmasında, evlenme oranlarının düşmesinde, evlilik dışı ilişkilerin normalleştirilmesinde ve toplumsal huzurun zarar görmesinde bir risk unsuru olup olmadığı; üretilen bu tip solo yaşam alanlarının insanları bireyselliğe, bencilliğe, yalnızlığa ve tüketim çılgınlığına özendirip özendirmediği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Solo Yaşam, Tüketim Toplumu, Konut, Barınma, Anomi.

Jel Kodları: A13, D1, R21.

[1]Doç. Dr., Emeklilik Hizmetleri Genel Müdürlüğü, E-posta: makalin@sgk.gov.tr, ORCID: 0000-0002-5170-7503.

Atıf/Citation
Akalın, M. (2025). Solo yaşamların dönüştürdüğü konut tercihleri: Ankara ili örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 370-409.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

HOUSING PREFERENCES TRANSFORMED BY SOLO LIVES: THE CASE OF ANKARA PROVINCE

Abstract

This study attempts to explain the housing preferences and housing types that have been transformed by the rapidly increasing solo living in Turkey in recent years, through the example of Ankara Province. First of all, the definition, reasons, development and housing preferences transformed by solo living are discussed within the scope of literature research phase. Then, the housing types, the discourses developed and the opportunities offered in 8 housing projects realized in the center and surrounding districts of Ankara were revealed in the field research phase. Afterwards, it was discussed whether single-person residences in new generation mass housing projects are a risk factor in the deterioration of the traditional Turkish family structure, the decline in marriage rates, the normalization of extramarital relationships and the damage to social peace; whether such solo living spaces encourage people to individualism, selfishness, loneliness and consumption frenzy.

Keywords: Solo Life, Consumer Society, Housing, Shelter, Anomie.

Jel Codes: A13, D1, R21.

1. GİRİŞ

20. yüzyılın ikinci yarısında gelişen toplumsal ve ekonomik şartların ortaya çıkardığı Postmodern dönemle birlikte Batı toplumlarında solo yaşam denilen tek kişiden oluşan hanehalkı yapısı yaygınlaşmıştır kazanmıştır. Önceleri Batı toplumlarında artmaya başlayan solo yaşam eğilimleri, çeşitli nedenlerden dolayı dünyanın diğer coğrafyalarına da sirayet etmiştir. Günümüzde her geçen gün daha da artan solo yaşam biçimlerine artık toplumların her kesiminde rastlamak mümkün olmuştur.

Kapitalist ekonomik sistemlerin her toplumda oluşturmaya çalıştığı tüketim kültürü ile uyumlu olan solo yaşam tarzı, bundan yaklaşık 60 yıl öncesine kadar hastalıklı bir durumu çağrıştırmaktaydı. Diğer ülkelerin çoğunda olduğu gibi Türkiye'de de yakın bir zamana kadar eğitim almak, çalışmak ve vatani göreve gitmek gibi istisnai durumlar dışında aile evinden evlenmeden ayrılmak, tek başına bir yaşam kurup sürdürmek ayıp sayılmaktaydı (Erdoğan, 2019). Geçmişte yadırganan bu tip tercihler ve yaşam biçimleri günümüzde "bağımsızlık", "özgürlük", "kendi ayakları üzerinde durabilmek", "kendisinden başka kimsenin sorumluluğunu almamak", "kendisi için yaşamak" ve "tek başına hayatını sürdürebilmek" şeklinde yapılan güzellemelerle toplumlara kabul ettirilmeye çalışılmaktadır.

ABD ve Birleşik Krallıkta 1960'lı yıllarda başlayıp 1970'li yılların ortalarına kadar süren karşı kültür hareketi (Anderson, 1995) başta batı ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok farklı coğrafyasındaki toplumları derinden etkilemiştir. Karşı kültür hareketi, ortaya çıktığı ilk yıllarda, toplumda var olan anlayış ve düzene başkaldırı niteliğinde olan toplumsal, siyasal, kültürel ve sanatsal hareketlerin bütünü olarak adlandırılmıştı (Roszak ,1997). İlerleyen yıllarda ise karşı kültür "kendi potansiyelini keşfetme özgürlüğü", "kendi kendiliğini yaratma

özgürlüğü", "kişisel ifade özgürlüğü", "zamansal özgürlük", "sıkı tanımlanmış roller ve hiyerarşik statülerden özgürlük" gibi (Anders, 1990) söylemlerle ben merkezci insan modelinin gelişimine katkı sağlamıştır. Karşı kültür hareketinin özgürleştirdiği insan modeli aile ve toplumdaki dayanışma ve yardım mekanizmalarının zayıflamasına yol açarak insanları yalnızlaştırmıştır.

Solo yaşam süren kişi sayının son zamanlarda artış göstermesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Göç, kentleşme, kentlileşme, eğitim seviyesini yükselmesi, gelir seviyesinin artması, kapitalist toplumun bireyciliği ve yalnız yaşamayı destekleyici teknoloji ve hizmetlerin geşilmesi, eşlerden birinin ölümü, ortalama yaşam süresinin uzaması, aile kurumunun eskisi kadar güçlü olmaması, evlilik dışı ilişkilerin normalleştirilmesi, boşanmayı kolaylaştıran hukuki düzenlemeler ve yalnız yaşamı özendiren barınma seçenekleri bu nedenlerden bazılarını oluşturmaktadır. Yukarıda sayılan nedenler, solo yaşamların zorunluluktan ortaya çıkabileceği gibi seçilmiş yalnızlık biçiminde, kişilerin tercihleri çerçevesinde de oluşabileceğini göstermektedir.

İster zorunluluk ister seçilmiş yalnızlık şeklinde ortaya çıksın, yalnız yaşayanların sayısının artması, kapitalist düzenin tüketim çılgınlığı aparatını, dönüştürülmek istenen toplumlar açısından çok daha fonksiyonel hale getirmektedir. Bunun nedeni bir ailenin ortaklaşa kullandığı konutlara ve eşyalara, solo yaşam sürenlerin de ihtiyaç duyacak olmalarından kaynaklanmaktadır. Yine aile kurumu içerinde yer alan kişilerin, solo yaşam süren kişilere göre eğlence, turizm ve diğer tüketim sektörleri tarafından sömürülmeleri çok daha zor olabilmektedir. Bu açıdan yalnız yaşayanlar tüketim toplumunun en gözde müşteri kitlesini oluşturmaktadır.

Bu çalışma son yıllarda Türkiye'de hızla artan solo yaşamların değiştirip dönüştürdüğü konut tercihlerini ve konut tiplerini Ankara İli örneği üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Öncelikle solo yaşamın; tanımı, nedenleri, gelişimi ve dönüştürdüğü konut tercihleri literatür araştırması kapsamında ele alınmıştır. Sonrasında Ankara'nın merkez ve çevre ilçelerinde gerçekleştirilen 8 konut projesindeki konut tipleri, geliştirilen söylemler ve sunulan imkânlar alan araştırması aşamasında ortaya koyulmuştur. Son olarak ise yeni nesil toplu konut projelerinde yer alan tek kişilik konutların geleneksel Türk aile yapısının bozulmasında, evlenme oranlarının düşmesinde, evlilik dışı ilişkilerin normalleştirilmesinde, toplumsal huzurun zarar görmesinde risk unsuru olup olmadığı; üretilen bu tip solo yaşam alanlarının insanları bireyselliğe, bencilliğe, yalnızlığa ve tüketim çılgınlığına özendirip özendirmediği tartışılmıştır.

2. LİTERATÜR

2.1. Solo Yaşam

Solo yaşamı tam olarak anlayabilmek için öncelikle hanehalkı kavramının açıklığa kavuşturulması gerekir. Hane; "oturulan, ikâmet edilen yer; ev ve mesken" (Doğan, 2003) olarak tanımlanmaktadır. Hanehalkı ise aralarında akrabalık bağı bulunsun veya bulunmasın, aynı konutta veya aynı konutun bir kısmında yaşayan, bir veya birden fazla kişinin oluşturduğu topluluktur (TÜİK, 2024a). Kişilerin hanehalkı sayılabilmesi için bu kişilerin gelir ve giderlerini ayırmayan hanenin hizmet ve yönetimine katılmaları gerekmektedir. Bu yüzden hanehalkını, bir arada yaşayan bireylerin oluşturduğu sosyo-ekonomik bir birim olarak da tanımlamak mümkündür.

Türkiye'de hanehalkı içerisindeki kişiler çoğunlukla ailelerden oluşmaktadır. Bu durum hanehalkı sayısı ile aile sayısının karıştırılmasına sebep olmaktadır. Diğer bir deyişle her birey hanehalkı olabilirken her aile hanehalkı olarak kabul edilmeyebilmektedir. Her bir ailenin başlı başına hanehalkı sayılabilmesi için bu ailelerin diğer ailelerden bağımsız biçimde ikâmet edebildikleri konutlarının olması gerekmektedir. Aynı konutun içerisinde yaşayan birden fazla aile olması halinde bu aileler tek bir hanehalkının üyeleri olarak değerlendirilirler.

Hanehalkı büyüklüğü, hanehalkını oluşturan kişilerin sayısını ifade etmektedir. Hanehalkını oluşturan aile tipi aynı zamanda hanehalkı büyüklüğünü de belirlemektedir. Çekirdek aileden oluşan hanehalkı; yalnızca eşlerden veya eşler ve çocuklarından veya yalnız ebeveyn ve ebeveynin en az bir çocuktan oluşan ailelerdir. Çekirdek aile tipleri; çocuksuz çiftlerden oluşabileceği gibi çocuklu eşlerden ve yalnız ebeveynlerden (anne ve çocuk/çocuklar, baba ve çocuk/çocuklar) de oluşabilmektedir. Geniş aileden oluşan hanehalkı ise, birden fazla çekirdek aile veya en az bir çekirdek aile ile çekirdek aile üyesi olmayan en az bir kişiden oluşan aileleri (TÜİK, 2024a) ifade etmektedir.

Yukarıda yapılan tanım ve açıklamalardan da anlaşılabileceği üzere hanehalkı sayılabilmek için akrabalık bağına, aile olmaya ya da birden fazla kişi ile aynı meskeni paylaşmaya gerek yoktur. Bir meskende yalnız yaşayan bireyler ve tek ebeveynli aileler de hanehalkı sayılmaktadırlar. Bu bakımdan solo yaşam sürenler hanehalkı olarak kabul edilmektedirler. Peki solo yaşam denilen şey nedir? Ya da solo yaşam tarzı ile anlatılmak istenen nedir? Solo yaşam ilk kez Eric Klinenberg tarafından, bir bireyin başka bir aile üyesi olmadan tek başına yaşadığı yaşam düzenini ifade etmek üzere ortaya atılmış bir kavramdır (Klinenberg, 2012). Yani solo yaşam, yalnız yaşayan fertlerden oluşan tek kişilik hanehalklarıdır.

Tek kişilik haneler, bir kişinin bireysel bir konut biriminde tek başına yaşadığı hanelerdir. Ancak büyük bir konutun odasını kiralayan ve bağımsız olarak aynı konutun içerisinde birden fazla kişi ile birlikte yaşayanlara da bu manada rastlanmaktadır. Osmanlı döneminde çok daha yaygın olan bekâr odaları buna örnek olarak verilebilir (Yağcı, 2015). Yani teknik olarak, "tek kişilik bir hanede" yaşayan ancak gerçekte yalnız yaşamayan bazı kişiler de söz konusu olabilmektedir. Bu da solo yaşam tarzının farklı şekillerde ortaya çıkabileceğini göstermektedir.

2.2. Solo Yaşamın Nedenleri

Solo yaşamın nedenleri, bu yaşam tarzının zorunluluktan mı yoksa tercihten mi ileri geldiği noktasında farklılık göstermektedir. Seçilmiş yalnızlığın bir tezahürü olarak ortaya çıkan solo yaşamların en önemli nedenleri;

- Artan refah düzeyi ve zenginlik,
- Kentleşme,
- Teknoloji ve iletişim araçlarının gelişmesi,
- Kültürel değişim ve dönüşümler,
- Evlilik ve ebeveynliklerin ötelenmesi,
- Bekâr yaşam tarzının toplumda yadırganmaması ve kabul görmeye başlaması,
- Bireysel özerklik ve bağımsız yaşama arzusu,
- Sosyal medya ve iletişim araçlarının pompaladığı tüketim çılgınlığı,
- Başkalarının sorumluluğunu almaktan kaçınma,
- Bireyselliğin, bireyciliğin, bencilliğin ve yalnız yaşamın başarı öyküsü olarak topluma empoze edilmesi şeklinde sıralanabilir.

Seçilmiş yalnızlığın dışında zorunlu hallerde de solo yaşamlar ortaya çıkabilmektedir. Ortalama insan ömrünün uzaması nedeniyle eşlerini kaybeden veya eşlerinden boşanıp tekrar evlenmek için uygun şartları bulamayan kişilerin daha uzun süre yalnız yaşamak zorunda kalmaları, seçilmiş yalnızlıktan farklı olarak solo yaşam sürülmesine sebep olabilmektedir. Toplumda karşılaşılan eşitsizlikler ve sosyal dışlanma da bazı insanların solo yaşam sürmelerine sebep olan zorlayıcı nedenler arasında sayılabilir (Klinenberg, 2013).

Solo yaşam, boşanmış genç ve orta yaş grubundaki çiftlerde, eşi vefat etmiş kişilerde ve ekonomik özgürlüğe ulaşmış gençlerde oldukça yaygın olarak görülmektedir (Esteve vd.,

2020). Boşanmış çiftlerin, bekâr olarak geçirdikleri süreler uzadıkça solo yaşam sürme ihtimalleri artmaktadır. Solo yaşam süreleri uzayan kişiler böylece tekrar evlilik yapmaya sıcak bakmamaktadırlar. İlk evliliklerden çocuklarının olması, özellikle kadınların tekrar evlenmekte isteksiz davranmalarına sebep olabilmektedir. Solo yaşam süresi uzayan kişiler için yalnız yaşamamın avantajları, evliliğin avantajlarına göre daha cazip gelebilmektedir. Bunun yanı sıra solo yaşamın sunduğu sorumluluk almama, kimseye hesap vermeme ve bağımsız biçimde yaşayabilme gibi özgürlük temelli konforlar, kişilerin evlenip aile kurmaktansa yalnız yaşamayı tercih etmelerine yol açabilmektedir.

Solo yaşam güzellemelerinin genellikle aynı gerekçeler üzerinden yapıldığı görülmektedir. Bu gerekçeler solo yaşam tarzının bireyin kendine yatırım yapabilmesine, kendini geliştirmesine, toplumda evli insanlara göre daha fazla sosyal temas içinde olunabilmesine imkân sağlaması şeklindedir. Tüm bu gerekçeler, kapitalist sistemin koşullandırdığı tüketim kültürünün bireysellik üzerinden bekâr hayat tarzının geçmişten kalan kötü imajını ortadan kaldırma gayretinden başka bir şey değildir (Van de Velde, 2018). Bu yüzden solo yaşam süren kişiler filmlerde, dizilerde, müzik ve sosyal medya platformlarında çoğunlukla zengin, başarılı, özgüvenli, itibarlı, güçlü, bağımsız ve özgür olarak gösterilmektedir.

Sosyal medya fenomenlerinin, gayrimeşru kişilerin, kripto para vurgunlarının, film/dizi oyuncularının ve anlık popülaritesi oluşan şarkıcıların tek kişilik yaşamlarının içerik üreticiler tarafından sürekli olarak işlenmesi; bu yaşam tarzının büyük kitlelerce bilinirliğini arttırmıştır. Böylece filmeler, diziler, şarkılar, video klipler ve sosyal medya içerikleri aracılığıyla solo yaşam tarzı normalleştirilmektedir. Köpürtülen ve özendirilen bu tip yaşam biçimleri, evli kişilerin daha serbest yaşama isteklerinin artmasına, çiftlerin birbirlerine olan tahammüllerinin azalmasına, boşanma oranlarının yükselmesine, gençlerin evlenmeden aileden ayrılıp yeni bir hayat kurmaya çalışmasına sebep olabilmektedir.

2.3. Dünyada Solo Yaşamın Seyri

Solo yaşamların bir salgın halinde tüm dünyaya yayılıyor olması, değişip dönüşen üretim süreçleri ve ekonomik ilişkilerle açıklanabilir. Çünkü, kendisinden başka kimsenin sorumluluğunu almadan, sadece kendi için yaşayan bekârlarla özdeşleştirilen solo yaşam tarzı ilk olarak sanayi devrimini yaşamış batı toplumlarında yaygınlaşmaya başlamıştır. Buhar makinalarının, elektriğin, elektroniğin, bilgisayarların ve yapay zekânın üretimde kullanılması her biri sanayi devriminin ayrı evreleri olarak üretim süreçleri üzerinde köklü değişimlere sebep olarak toplumsal yapıları geri dönülemez biçimde etkilemiştir. Sanayi devrimlerinin her

aşamasında iş ilişkileri uzmanlaşmaya daha çok evirilmiş, kollektif bilinç ise zayıflamıştır. Bu durum toplumsal bağların gücünü kaybetmesine sebep olmuştur (Erdoğan, 2019).

Sanayi devrimlerini gerçekleştirebilmiş batı toplumlarının elde ettikleri zenginlikler onları refah toplumlarına dönüştürmüştür. Birinci sanayi devrimi sürecinde yaşanan işçi-işveren mücadeleleri ise işçiler ve diğer çalışanlar lehine bazı ekonomik ve sosyal kazanımların elde edilmesi ile sonuçlanmıştır. Sosyal güvenlik kapsamının genişletilmesi ve sistem tarafından sağlanan yardımların iyileştirilmesi de bu mücadeleler sonucunda ortaya çıkmıştır. Sosyal devlet olmanın gerekliliklerinden birisi olan gelişmiş sosyal güvenlik sistemleri sayesinde insanların topluma, akrabalara, aileye ve arkadaşlara olan ekonomik ve sosyal bağımlılıkları azalmıştır. Düzenli bir iş edinen kişiler bu süreçte sadece gelir güvencesine kavuşmakla kalmamışlardır. Aynı zamanda bu kişilere yaşlılık, hastalık, malullük, analık ve işsizlik gibi risklere karşı da güvenceler de sağlanmıştır. Böylece her türlü ekonomik ve sosyal risklere karşı kişilerin özgüvenleri artarak bireyselleşmeleri kolaylaşmıştır.

Toplumsal refahın ve hayat kalitesinin geçmiş dönemlere göre gelişmiş olması, yeni nesilleri yuva kurmak sureti ile sorumluluk almaktan uzaklaştırmıştır. Erken gençlik dönemlerinin büyük bölümünü eğitim alarak ailelerine bağımlı biçimde geçiren gençler, önceki kuşakların hayat mücadelesi verdiği yaşlarda bile halen ya aileleri ile birlikte yaşamaya ya da ailelerinin sağladığı desteklerle yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır (Ulrich ve Beck-Gerncheim, 2012). Bu durum gençlerin geç yaşlarda evlenmelerine, evlilikleri ötelemelerine veya hiç evlenmemelerine sebep olmuştur (Glenn Sandström Lena Karlsson, 2019).

Eğitim seviyesinin artması ile potansiyel gelir düzeyinin de artıyor olması, kişilerin ailelerinden ayrı biçimde tek başlarına hayatlarını sürdürebilmelerini de mümkün kılmıştır (Elyakim Kislev, 2019). Eğitim hayatları sonrasında istihdam olanağı bulup ekonomik anlamda güvence sağlayan gençlerin, ailelerinden ayrı biçimde oluşturdukları solo yaşamların süreleri, evliliğe olan bakış açılarının değişmesi nedeni ile uzamıştır. Her toplumda ve inanışta nesebi koruyabilmenin, nesillerin devamını sağlayabilmenin, zinaya düşmemenin ve bedenin ihtiyacını giderebilmenin meşru zemini olarak görülen evlilik kurumu, aşırı akılcılık ve bireyselcilik nedeniyle değersizleştirilmiştir. Kanunların, boşanmış erkeği nafaka ve benzeri maddi sorumluluklarla ekonomik anlamda zor durumlara düşürebilmesi, aşırı akılcı erkekleri evlenmekten uzaklaştırmıştır. Yine ekonomik özgürlüğünü elde edebilen aşırı akılcı kadınlar, aile kurumu içerisine girip eşe, çocuğa ve yuvaya ilişkin sorumlulukları yüklenmekten kaçınmışlardır. Bu kişiler sadece kendine odaklanmayı seçerek ve kendi faydasını maksimize

edebilecek faydacı tutumlar sergilemişlerdir. Her iki durum da evlilik dışı birlikteliklerin sayısını arttırarak solo yaşamları toplumlarda görünür kılmıştır.

Dünya genelinde solo yaşam sürenlerin sayılarını arttıran bir diğer gelişme de boşanan kişilerin "Solo yaşamın konforu"na alışıp hayatlarının geri kalan bölümünde tercih ettikleri yalnız yaşamayı istemeleri olmuştur. Boşanma, çiftlerin evlilik durumlarının devam etmesi halinde ortaya çıkması muhtemel bedensel, zihinsel, sosyal ve mesleki sorunların önüne geçilebilmesi için başvurulan bir yöntemdir ve "Nikâh akdi ile birlikteliğe başlayan evli çiftlerin; kişilikleri, inançları, sosyokültürel değerleri, alışkanlıkları ve tepkileri ile birbirine uyum sağlayamama durumunda nikâh akdini bozma ve ayrılma hali" (Oğurtan, 2011) şeklinde tanımlanmaktadır. Boşanma müessesinin amacı her bir aile ferdi için daha sağlıklı, konforlu ve huzurlu bir hayatın devamını sağlayabilmektir (Oğurtan, 2011). Bu bakımdan boşanma müessesi kişilere geçmişte vermiş oldukları yanlış kararlardan dönebilmeleri ve yeniden hayatlarını kurabilmeleri için bir fırsatlar sunmaktadır.

Boşanmanın gerekçeleri ve anlamı zaman içerisinde değişime uğramıştır. Bu değişim boşanmaları daha kolay hale getirerek boşanmış çift sayılarının dünya genelinde her geçen gün daha da artmasına sebep olmuştur. Boşanmalar; geçmişte bir başarısızlık, parçalanmış aileler, mutsuz ve sorunlu nesiller gibi menfi anlamlar taşırken günümüzde adeta bir başarı hikayesi gibi lanse edilmeye başlanmıştır. Boşanma günümüzde evli iken akıp giden sürede kaçırılmış olduğu düşünülen fırsatların yeniden yakalanabilmesi, yeni deneyimlerin yaşanabilmesi, kişinin ailesi yerine daha çok kendisine odaklanabilmesi ve yeni başlangıçların yapılabilmesi için fırsat olarak görülebilmektedir (Erdoğan, 2019). Özellikle eğitim ve gelir düzeyleri yüksek kadınlar, evlilik hayatları içerisindeki beklentilerinin karşılanmaması halinde boşanmayı bağımlılıktan kurtuluşun ve özgürleşebilmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirebilmektedir (Anderson vd., 1995). Geçmişte gençlerin ana-baba evinden kaçmak, ana-baba baskısından kurtulmak, daha rahat hareket edebilmek ve özgürleşebilmek için yapmış oldukları evlilikler, günümüzde artık eş ve/veya çocukların sorumluğundan kaçmak, kendine daha fazla zaman ayırabilmek ve hayatı kendi isteği doğrultusunda yaşayabilmek için sonlandırılabilmektedir (Giddens, 2016).

Solo yaşam tarzı, günümüz tüketim toplumlarının arzu ettikleri amaçlara ulaşabilmelerine hizmet eden oldukça işlevsel bir araç haline gelmiştir. Üretim ve insan ilişkilerindeki dönüşümlerin yalnızlaştırdığı kişiler bir taraftan solo yaşamları benimserlerken diğer taraftan yalnız yaşamanın gerekliliklerini daha fazla harcayarak ve daha fazla tüketerek karşılamaya

çalışmaktadır. Bu ise kapitalist sistemin popüler kültürler üzerinden yapmaya çalıştığı tüketim çılgınlığına hizmet etmektedir (Taylor, 2012).

Son yıllarda yapılan anketler ve nüfus sayımı verileri, refah seviyesi yüksek ülkelerde insanların yalnız yaşama olasılığının daha fazla olduğunu ve tek kişilik hanelerin sayısının bu ülkelerde daha önce görülmemiş seviyelere ulaştığını göstermektedir (UNECE Statistical Division Database, 2024). Bu verilere göre dünya genelinde solo yaşam eğilimleri artıyor olmasına rağmen solo yaşamların artış hızı her ülkede aynı değildir. Ülkelerin sosyal, kültürel ve ekonomik yapıları, solo yaşam süren kişilerin içinde yaşadıkları çevrelerde daha görünür hale gelmelerinde belirleyici olabilmektedir (Lesthaeghe, 2014).

Günümüzde kapitalizmin ve liberalizmin kalesi durumundaki ABD'de, tek başına yaşayan yetişkinlerin sayısı 1960'lı yıllardan itibaren istikrarlı biçimde artmıştır. 1960 yılında 6,9 milyon olan tek kişilik hanehalkı oranı 1970 yılında 10,85 milyon; 1980 yılında 18,3 milyon; 1990 yılında 23 milyon; 2000 yılında 26,72 milyon; 2010 yılında %31,4 milyon; 2020 yılında 30,42 milyon ve nihayetinde 2023 yılında 38,1 milyon olmuştur. Yani 1960'lı yıllardan günümüze kadar ABD'de solo yaşam süren kişi sayısı yaklaşık olarak %442 oranında artış göstermiştir (Statista, 2024).

ABD'de 1960'lı yıllardan günümüze değin solo yaşam eğilimlerinde görülen artış, birçok Avrupa ülkesi ile benzerlik göstermiştir. 2018 yılı itibari ile solo yaşam süren kişi oranının %40'dan fazla olduğu ülkeler, Estonya (%40,3), İsveç (%42,5), Finlandiya (%43,0), Danimarka (%44,1), Norveç (%45,8) gibi kuzey Avrupa ülkeleri ile Almanya (%41,7) olmuştur. 2021 yılı verilerine göre solo yaşam süren kişi oranının %30'dan fazla olduğu ülkeler ise Hollanda, İsviçre, Litvanya, Avusturya, Fransa, Letonya, Belçika, Japonya, Lihtenştayn, Lüksemburg, Bulgaristan, Macaristan, İtalya olarak tespit edilmiştir. Söz konusu verilere göre Letonya'da %41,1; Hollanda'da %38,5; İsviçre'de %36,9; Avusturya'da %38 ve Litvanya %35,2 oranında solo yaşam süren tek kişilik hanehalkı bulunmaktadır (UNECE, 2024). Solo yaşam süren kişilerin toplam hanehalkı içerisindeki oranı 1980'li yıların başlarında Avrupa genelinde %20 civarında iken aradan geçen yaklaşık 40 yıllık sürede bu oran iki kat artış göstermiştir (UNECE, 2024). Solo yaşam süren kişi sayısının en düşük olduğu ülkeler Afganistan (%0,02), Pakistan (%1,1) ve Irak'tır (%1,2). Solo yaşam sürenlerin oranının tüm hanelerin %5'in altında olduğu diğer ülkeler ise Bangladeş, Yemen, Tacikistan, Nijer, Mali, Kamboçya, Filistin, Sierra Leone, Guatemala, Güney Sudan, Ürdün, Gine, Nikaragua, Komorlar ve Filipinler'dir (Ortiz-Ospina, 2020).

Yukarıda verilen oranlardan da anlaşılabileceği üzere ülkelerdeki solo yaşam süren kişi sayısı ile milli gelir arasında güçlü bir ilişki söz konusudur. Kişi başına düşen milli geliri yüksek ülkelerde insanların yalnız yaşama oranı, kişi başına düşen milli geliri düşük olan ülkelere göre daha fazla olmaktadır. Ancak tüm ülkeler açısından solo yaşam düzeyini açıklayabilmek için milli gelir tek başına yeterli bir gösterge değildir. Çünkü benzer milli gelire sahip olan bazı Afrika ve Asya Ülkeleri arasında solo yaşam oranları bakımından ciddi farklar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin Gana'da solo yaşam oranı %25 civarında iken bu oran Pakistan'da ancak %1,5 civarındadır. Bu da kültürlerin ve ülkeye özgü faktörlerin solo yaşam oranları üzerinde en az milli gelir kadar etkisi olduğunu göstermektedir (Ortiz-Espina, 2020).

Sosyal güvenlik sistemi gelişmiş ülkelerde solo yaşam türlerine daha fazla rastlanabilmektedir. Refah seviyesi yüksek ve sosyal devlet anlayışının baskın olduğu ülkelerdeki kapsamlı sosyal güvenlik sistemleri kişilerin solo yaşam sürdürmeleri için güvence sağlayabilmektedir. Bu tip ülkelerde sosyal ve ekonomik risklere karşı devletin koruyucu yaklaşımı kişilerin yalnız yaşayabilme konusunda cesaretlendirmektedir. Sosyal güvenlik sistemlerinin iyi işlemediği ve kişilerin kendilerini güvencede hissedebilmek için aile, akraba ve arkadaş ilişkilerine daha fazla ihtiyaç duyulduğu durumlarda solo yaşam riskli bir yaşam biçimi olarak görülebilmektedir. Bunun nedeni kişilerin solo yaşam sürebilmelerini destekleyecek ekonomik ve sosyal altyapının yetersiz olmasıdır (Ortiz-Espina, 2020).

Grafik 1. Milli Gelir Solo Yaşam İlişkisi

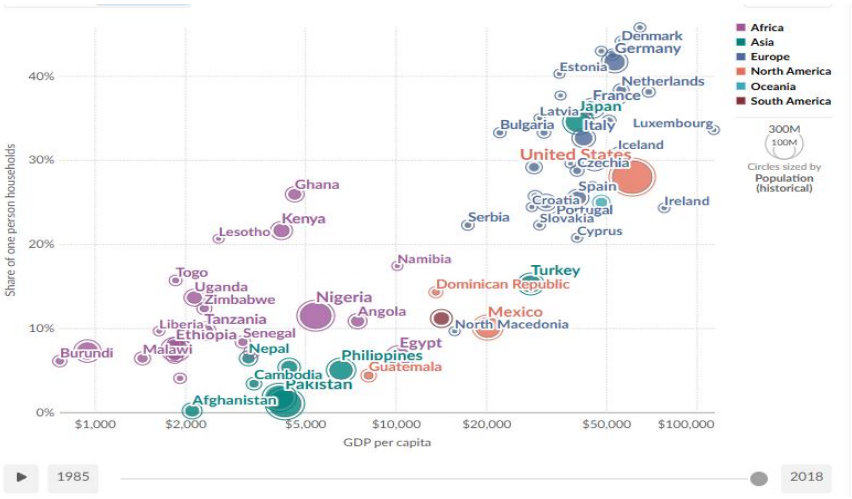

Kaynak. Ortiz-Espina, 2020

2.4. Türkiye'de Solo Yaşamın Seyri

Türkiye'de aile yapısında yaşanan değişim ve dönümler solo yaşamların seyrini büyük oranda belirlemiştir. Modernleşmenin ileri süreçleri olan sanayileşme, sosyoekonomik gelişme,

kentleşme, göç, eğitim seviyesinin yükselmesi, doğum oranının düşmesi, kadınların işgücü piyasasında daha çok yer alması Türkiye'de aile ve hanehalkı yapısının değişmesine sebep olmuştur. Bu değişim, kırsal alanda yaygın olarak görülen, büyük anne ve büyük babanın otorite olarak kabul edilerek, çocuklar ve torunların aynı hanehalkı içerisinde yer aldığı geniş aile yapısının bölünüp küçülmesi şeklinde kendini göstermiştir.

Türkiye, sanayileşmeye bağlı modernleşme süreçlerini Batı toplumlarına nazaran çok daha geç deneyimlemiştir. Buna rağmen Türk aile ve hanehalkı yapısında görülen değişim ve dönüşümler Türkiye'de çok daha hızlı gerçekleşmiştir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren Türkiye'de geniş ve çok çocuklu ailelerin toplam hanehalkı içerisindeki oranı azalmıştır. Bunun yerine bir veya iki çocuklu çekirdek ailelerle, tek ebeveynli hanehalkları yaygınlık kazanmıştır.

Türkiye'de hanehalkı büyüklüğünün 20. yüzyılın ortalarından itibaren azalmasında, tarımda makineleşmenin ve kırdan kente göçün payı oldukça fazladır. Tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasından önce kırsal alanlardaki tarımsal faaliyetler büyük oranda ücretsiz aile işçileri tarafından yapılmaktaydı. Yani tarımsal üretim için gereken işgücü kalabalık hanehalkları tarafından sağlanmaktaydı. Ancak tarımda makineleşmenin yaygınlaşması ile birlikte tarımsal üretim için gereken kol gücüne daha az ihtiyaç duyulmaya başlandı. Bu da kırsal alanındaki tarımsal işgücünün âtıl kalmasına ve gizli işsizliğin artmasına sebep oldu. Onlarca aile üyesinin haftalarca bitirmeye uğraştığı işlerin, tarım makinaları ile çok daha kısa sürede bitirilmesi hem işgücünden hem de zamandan tasarruf sağladı. Bu gelişmelerin neticesinde 1960'lı yıllardan itibaren kırdan kentlere kitlesel göç hareketleri gerçekleşti.

Türkiye'de kırdan kente göç eden ailelerin kentleşme ve kentlileşme süreçleri oldukça sancılı geçti. Öncül aile fertlerinin büyük kentlerde tutunmaya çalışıp diğer aile bireylerinin sonradan kentlere eklemlendiği bu göç sürecinde, kırsal yaşam tarzı ve kırsal yaşamdan edinilen alışkanlıklar kentlere taşındı (Başlevent, 2021; Duben, 1985). Kent çeperlerinde kurulan gecekondu mahallelerinde akraba ve hemşehri mekanizmaları ile varolmaya çalışan bu göçmen aileler, ağırlaşan yaşam koşulları, geçim sıkıntısı ve kentsel yaşamın beraberinde getirdiği zorlukları yaşamak zorunda kaldı. Bu zorluklar karşısında kalabalık aileler kırsal bölgelerdeki yapılarını koruyamayarak küçüldüler.

Türkiye'de hanehalkı büyüklüğü tarımda sanayileşmenin başladığı 1950'li yıllardan kentlere kitlesel göçlerin hızlanmaya başladığı 1970'li yılların ortalarına kadar yatay bir seyir izlemiştir. Hanehalkı büyüklüğü 1970'li yılların ortalarından itibaren ise sürekli olarak azalmıştır. 1955 yılında Türkiye'de ortalama hanehalkı büyüklüğü 5,68 iken; 1970 yılında 5,78 ile zirve değere ulaşmıştır. Sonrasında ise ortalama hanehalkı büyüklüğü istikrarlı biçimde düşmüştür. 2009

yılında 4 olan ortalama hanehalkı büyüklüğü 2019 yılında 3,4; 2023 yılında ise 3,1 olmuştur (TÜİK, 2024b).

Grafik 2. Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (Kişi Sayısı)

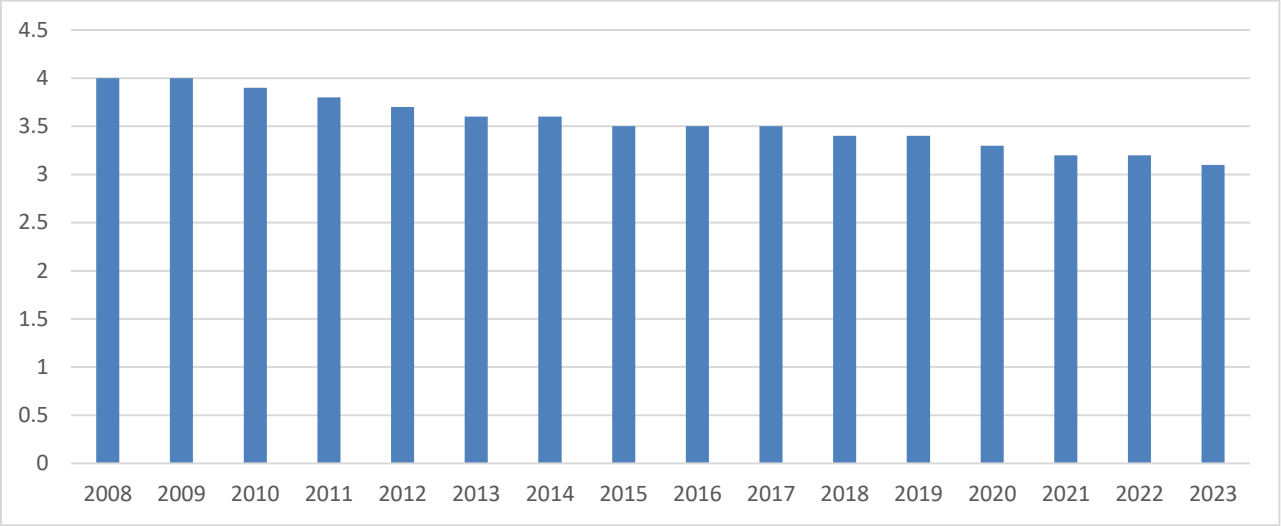

Kaynak. TÜİK, 2024b

Türkiye'de hanehalkı büyüklüğünün her geçen yıl daha da azalması tek kişilik hanehalklarının oranının artmasına yol açmıştır. Örneklerine her geçen gün daha fazla rastladığımız solo yaşamların Türkiye'deki yaşam koşulları bakımından zorunluluktan mı yoksa tercihlerden mi ileri geldiği ise araştırılması ve tartışılması gereken bir başka konudur. Türkiye'de zorunlu sebeplerden dolayı solo yaşam sürenlerin genellikle 65 yaş üstü kişiler olduğu görülmektedir. Büyüyen çocukların evden ayrılması veya eşlerden birisinin ölümü nedeniyle 65 yaş üstü kişiler zorunlu olarak solo yaşam sürebilmektedir. Yaşlı nüfus içerisinde Türkiye'de solo yaşam sürenlerin çoğunun kadınlar olduğu da dikkat çekmektedir. Bunun nedeni ise Türkiye'de kadınların ortalama ömrünün erkeklerden fazla olması ve boşanan kadınların, boşanan erkekler kadar tekrar evlenmeye gönüllü olmaması ile açıklanmaktadır (TÜİK, 2024c).

Türkiye'de boşanma, yaşlılık ve ölüm gibi zorunlu nedenlerden dolayı solo yaşam sürmek zorunda kalan kişi sayısının, ortalama yaşam beklentisinin uzamasıyla daha da artması beklenmektedir. Zorunlu nedenlerden dolayı yalnız kalan kişiler, bu yalnızlıklarını artan ömür beklentisi nedeniyle daha uzun süre yaşamaktadırlar. 2023 yılı itibari ile Türkiye'de doğuştan beklenen yaşam süresi 77,3 yıl olarak hesaplanmıştır. Kadınlarda bu süre 80 yıl iken erkeklerde 74,7 yıldır (TÜİK, 2024c).

Kır-kent ayrımı bakımından solo yaşamların seyrine bakılacak olursa ilçe ve köy ve küçük kentlerde de solo yaşam süren kişi sayısının metropollere benzer şekilde arttığı görülmektedir.

Kırsal alanlardan ve küçük kentlerden metropollere yapılan göçler, eşlerden birisinin ölümü ile geride kalan eşin yaşam süresinin artması küçük illerde, ilçelerde ve köylerde zorunlu olarak solo yaşam örneklerinin çoğalmasına yol açmaktadır. Yine sosyal dışlanmaya maruz kalan ve toplumla bütünleşemeyen marjinal kişiler de Türkiye'de zorunlu olarak solo yaşam sürebilmektedirler.

Türkiye'de tercihli yalnızlık şeklinde gelişen solo yaşamlar ise zorunlu biçimde ortaya çıkan solo yaşamlardan tamamen farklı gerekçelere sahiptir. Tercihli yalnızlık öncelikle hayatı sorgulamak, düşünmek, üretmek ve kendini dinlemek için bazı insanların ileri sürdükleri gerekçelerden kaynaklanabilmektedir. Geçmişte inzivaya çekilen din adamları, filozoflar, düşünürler, yazarlar ve sanatçılar bu ve bunun gibi nedenlerle solo yaşam sürmüşlerdir. Günümüzde de bu gerekçelere sahip kişilere rastlamak mümkündür. Ancak günümüzdeki solo yaşam tercih nedenlerinin büyük çoğunluğu; popüler kültür, tüketim toplumu, sosyal medya ve kitle iletişim araçları tarafından belirlenmektedir. Özellikle sosyal medya aracığı ile yalnız yaşayan bireylerin daha özgür, daha başarılı, daha güçlü ve daha bağımsız olduklarına yönelik olarak yapılan güzellemeler; geleneksel aile yapısı içerisinde yaşamaktansa imkânı olan kişilerin yalnız yaşamayı tercih etmelerine sebep olabilmektedir. Bu güzellemelerin yapılması tüketim toplumunun daha da büyümesinden nemalanan çevrelerce de desteklenmektedir (Erdoğan, 2020). Çünkü kişilerin yalnız yaşaması, yalnız yaşayan her bireyin konuta, eşyaya, tatile ve eğlenceye daha fazla harcama yapması için sebepler ortaya çıkarmaktadır. Bu ve buna benzer durumlar, kapitalist ekonomik sistemlerde tüketimin sürekli olarak canlı tutulmasına hizmet etmektedir.

Türkiye'de solo yaşam süren kişilere karşı bakış açısı son zamanlarda oldukça değişmiştir. Bekâr hayatı yaşamak Türk toplumunda kabul gören bir durum değil iken son zamanlarda bu yaşam biçimi halk tarafından yadırganmamaya başlanmıştır. Türkiye'de yakın geçmişe kadar geleneksel mahalle hayatından dışlanan bekârlar ya bekâr odalarında ya hanlarda ya da pansiyonlarda yaşayabilmekteydiler (Güneş, 2015). Dolayısıyla Türk toplumunda yakın zamanlara kadar okumak, çalışmak, askerlik hizmetini yapmak gibi gerekçeler dışında aileden evlenmeden ayrılarak tek başına bir hayat kurmak, ayıp ve norm dışı bir davranış şekli olarak kabul edilmekteydi (Erdoğan, 2020). Günümüzde ise bu bakış açısı ve anlayış oldukça yumuşamış görünmektedir (Klinenberg, 2012). Toplumda oluşan bu yumuşama da kişileri solo yaşamları tercih etme konusunda cesaretlendirmektedir.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de solo yaşamların toplumda daha görünür hale gelmesinde geç evliliklerin ve hızla artan boşanma oranlarının payı büyüktür. Son yıllarda

Türkiye'de evlenme oranları boşanma oranlarının dahi gerisinde kalmaya başlamıştır. Nitekim, 2022 yılında Türkiye'de evlenen çiftlerin sayısı 575 bin 891 iken; 2023 yılında bu rakam 565 bin 435 olmuştur. Yani evlenen kişi sayısı bir önceki yıla göre 10.456 kişi azalmıştır. Başka bir deyişle bin nüfus başına düşen evlenme sayısını ifade eden kaba evlenme hızı 2022 yılda 6,78 iken 2023 yılında binde 6,63 olmuştur. Daha geniş periyodda değerlendirilecek olursa kaba evlenme hızı artan nüfusa rağmen 2001-2023 döneminde 8,35'den 6,63'e gerilemiştir (TÜİK, 2024d). Bu da günümüzde evliliğin önceki dönemlere göre ötelendiği ya da daha az tercih edildiği anlamını taşımaktadır.

Grafik 3. Türkiye'de Evlenme Sayıları 2001-2023

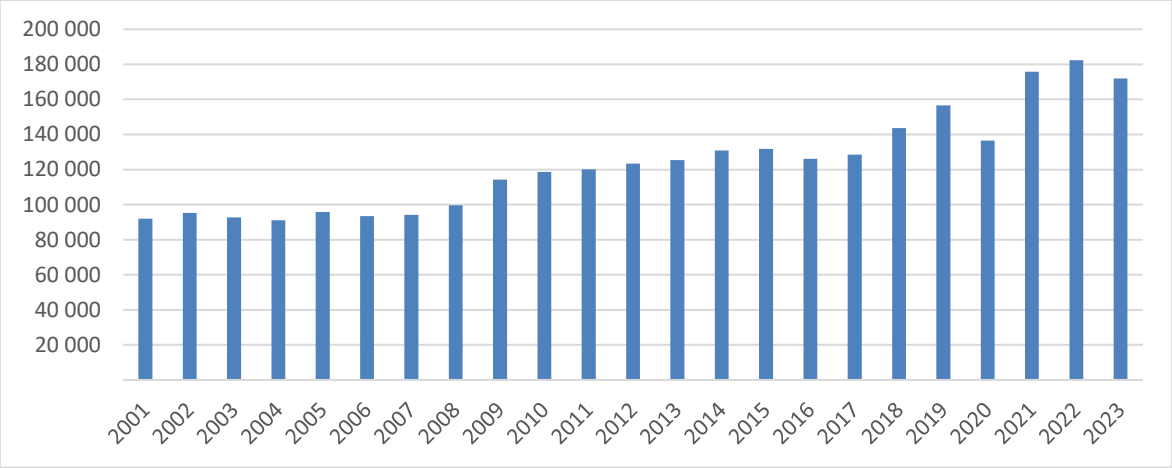

Kaynak. TÜİK, 2024d

Türkiye'de boşanan çiftlerin sayısı ise 2022 yılında 182 bin 437 iken bu sayı 2023 yılında 171 bin 881 olmuştur. Bin nüfus başına düşen boşanma sayısını ifade eden kaba boşanma hızı 2023 yılında binde 2,01 olarak gerçekleşmiştir. Kaba boşanma hızı 2001 yılında 1,41 iken 2022 yılında 2,15 olmuştur. Türkiye'de boşanma sayısı 2022 yılında 182,437'ye ulaşarak tüm zamanların zirve değerine ulaşmıştır. 2023 yılına ise boşanma sayısında bir önceki yıla göre düşüş yaşanmıştır. Buna rağmen 2023 yılında gerçekleşen 171,881 boşanma ile yıllık boşanma sayısında tarihin en yüksek ikinci seviyesine ulaşılmıştır (TÜİK, 2024d). Boşanma oranlarında yaşanan bu artışlar Türkiye'de artan solo yaşamları açıklayabilmek için anlamlı veriler oluşturmaktadır.

Grafik 4. Türkiye'de Boşanma Sayıları 2001-2023

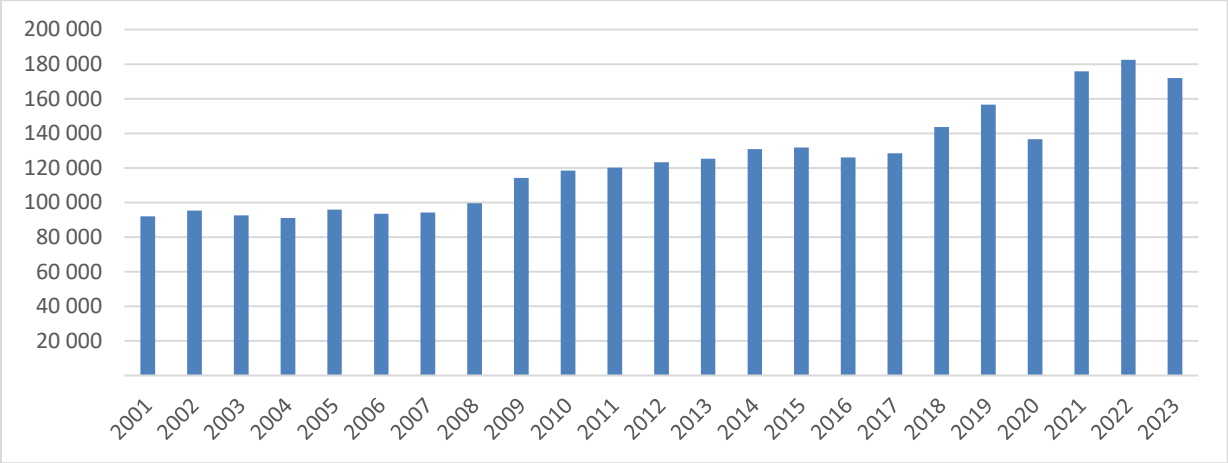

Kaynak. TÜİK, 2024d

2.5. Solo Yaşamların Dönüştürdüğü Konut Tercihleri

Konut tercihleri diğer ekonomik mal ve hizmetlerin taleplerindeki gibi gelirden, fiyattan, beklentiden, zevk ve tercihlerden etkilenmektedir. Konut talebi aynı zamanda demografik ve sosyo-psikolojik içeriği olan bir kavram olmasından dolayı cinsiyete, yaşa, hanehakı büyüklüğüne, çocuk sayısına, eğitim düzeyine, mesleğe ve medeni duruma göre de değişkenlik gösterebilmektedir. Konut talebini etkileyen demografik özellikler üzerinde yapılan bazı çalışmalarda; yaşın, medeni durumun, mesleğin, harcanabilir gelirin ve bireyin içinde bulunduğu sosyal çevrenin konut talebi üzerinde farklı düzeylerde de olsa etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmalarda, bireyin sahip olduğu harcanabilir gelirinin konut talebini oluşturan önemli bir unsur olduğu, ancak bunun konut talebini açıklayabilmek için tek başına yeterli olmadığı da belirtilmiştir. Gelir dışında konut talebini etkileyen en önemli ikinci unsur bireyin yaşı olmuştur. Genç yaştaki bireyler yeteri kadar sermaye birikimlerinin olmaması ve kredi kullanımına uygun gelir elde edememeleri nedeniyle daha çok kiralık konutlara yönelmişlerdir. İlerleyen yaşlarda ise evlilikler, çocuklar ve artan sorumluluklar çerçevesinde bu kişilerin borçlanma yoluyla da olsa konut sahibi olma taleplerin arttığı görülmüştür. Bu çalışmada ayrıca konut satın alınabilecek ekonomik yetkinliğe ulaşamayan kişilerin kiralık konut taleplerinin arttığı tespit edilmiştir (Lee, 1966; Lee, 1963).

Çocuklu ailelerin, çocuksuz ailelerin, tek ebeveynli hanelerin, solo yaşam süren bireylerin, boşanmış veya henüz boşanmayıp ayrı hayat sürdüren eşlerin konut talepleri farklı özellikler gösterebilmektedir. Çocuklu ailelerin konut talebinde güvenli çevreler, kamusal hizmetlere erişim kolaylığı, sosyal donatı alanları ve fazla oda sayısı öncelik oluşturmaktadır. Çocuksuz veya genç aileler için ise kentlerin çekim merkezleri ile iş olanaklarına olan mesafe, ulaşım

imkânları ve sosyo-kültürel aktivitelere yakınlık konut talebinde belirleyici olabilmektedir (Litman, 2009).

Müşterilerin konut satın alma kararlarını etkileyen faktörleri ve konut satın almak isteyenlerin profillerini belirlemeyi amaçlayan bir çalışmada; müşterilerin demografik özellikleri ile talep ettikleri konut özellikleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan anketler sonucunda müşterilerin cinsiyetlerine göre satın almak istedikleri konut tipi ve oda sayısı değişmezken, medeni durumlarıyla talep ettikleri konutların büyüklüğü arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Yapılan çalışmada elde edilen verilere göre, evli müşterilerin, bekâr, boşanmış ya da solo yaşam süren müşterilere göre daha büyük ve daha fazla odaya sahip konut tiplerini talep ettikleri görülmüştür (Kaba, 2008).

Evlenip yuva kurulması halinde çiftlerin yeni konut talebi nasıl ortaya çıkıyorsa; boşanma halinde de bireylerin hayatlarını sürdürebilmeleri için konut talepleri oluşabilmektedir. Boşanan çiftler için ailelerinin yanına yerleşmek kısa vadede palyatif bir çözüm olabilir. Ancak aileden bağımsız hayat sürdürme isteği ve gerekliliği, boşanmış bireyleri yeni konut arayışına itmektedir. Bu yöndeki arayışlar genellikle yoğunlaştırılmış, mütevazi büyüklükte ve güvenlikli konutlar çerçevesinde şekillenmektedir.

3. ARAŞTIRMA PROBLEMİ

Dünyada ve Türkiye'de sebebi ne olursa olsun solo yaşam süren kişi sayısı her geçen gün artmaktadır. Hayatlarına yalnız olarak devam etmek durumunda olan kişiler için solo yaşam zorunluluk ya da tercihler çerçevesinde şekillenebilmektedir. Toplumda solo yaşam süren kişilerin artması talep edilen konut tipolojisinin de bu kişilere göre uyarlanmasını zorunlu kılmaktadır. Solo yaşam süren kişilerin cinsiyetleri dahi talep edilen konutların özelliklerini farklılaştırabilmektedir.

Metropollerde sürekli olarak artan arsa maliyetleri, inşaat şirketlerinin ve müteahhitlerin rantı yüksek birim alanlardan çok daha fazla konut üretebilme gayreti içerisine girmelerine sebep olabilmektedir. Bu da son zamanlarda 1+0, 1+1 ve 2+1 odalı, 35 m^2 ila 60 m^2 arasında net yaşam alanına sahip konutların üretilmesine yol açmaktadır. Üretilen bu tip konutların yoğun talep görmesi ise gayrimenkul sektörü temsilcilerinin konut üretimine bakış açılarının değişmesine ve konutun bir yatırım aracı haline dönüşmesine sebep olmaktadır.

Solo yaşam süren kişilere yönelik olarak üretilen küçük metrekareli kompakt yaşam alanları, çekirdek aileler için bile bazı bölgelerde yeterli büyüklükte konut stokunun üretilmeme sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda çekirdek ailelerin dahi barınma ihtiyaçlarını

giderebilmeleri için dolaşıma sokulması gereken makul büyüklükteki konutlara erişim sınırlanmaktadır. Arz ve talep dengesizliklerine sebep olan bu durum, bazı bölgelere konut ve kira fiyatlarının yükselmesine yol açmaktadır.

Diğer taraftan kapalı-kapılı ve güvenlikli sitelerin yaygınlaşmasıyla birçok metropolde mahalle kültürü yok olmaya yüz tutmaktadır. Geleneksel mahalle yapısı içerisinde kabul görmeyen solo yaşam biçimleri, toplu konut şeklinde üretilen bu tip sitelerde çok fazla dikkat çekmemektedir. Ancak solo yaşam süren kişilerin çoğunluğu oluşturduğu sitelerde Türk aile yapısına uymayan davranış örneklerine de sıkça rastlanabilmektedir. Bu durum ahlaki yozlaşmaya, dejenere hayat tarzlarının normalleştirilmesine ve kötü alışkanlıkların yaygınlaşmasına sebep olabilmektedir.

Rant odaklı biçimde üretilen küçük metrekareli bir veya iki odalı konutlar ile bu konutların yer aldığı çevrelerin sunduğu sosyal ortamlar, solo hayata özenen kişilere cazip gelebilmektedir. Solo yaşam sürmeye hevesli gençlerle, evli olup daha özgür bir hayat sürmek isteyen yetişkinler için bu tip konutlar oldukça uygun şartları bünyesinde barındırmaktadır. Sağlanan bu konfor gençlerin evlenme yaşlarının daha da yükselmesine ve boşanma oranlarının daha da artmasına sebep olabilmektedir. Solo yaşamın beraberinde getirdiği yalnızlığın, bireyselliğin ve benmerkezciliğin artması ise geleneksel Türk aile yapısının bozulması başta olmak üzere birçok toplumsal sorunlara yol açması beklenebilir.

4. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın başlıca üç amacı bulunmaktadır.

Araştırmanın birinci amacı, geleneksel Türk aile yapısının bozulmasında, evlenme oranlarının düşmesinde, boşanma oranlarının yükselmesinde ve evlilik dışı ilişkilerin normalleştirilmesinde bir risk unsuru olarak değerlendirilen solo yaşam tarzlarının yaygınlaşmasına hizmet eden konut üretim tiplerinin boyutlarını Ankara ölçeğinde gözler önüne sermektir.

Araştırmanın ikinci amacı üretilen solo yaşam alanlarının; insanları bireyselliğe, bencilliğe, yalnızlığa ve tüketim çılgınlığına özendirip özendirmediğini belirlemeye çalışmaktır.

Araştırmanın üçüncü amacı ise Emile Durkheim'ın anomi olarak adlandırdığı bir takım toplumsal sorunların 1+0 ve 1+1 konut stoklarının yoğun olduğu toplu yaşam alanlarında ortaya çıkıp çıkmadığını tartışmaya açmaktır.

5. YÖNTEM

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Bu yöntemin çalışmada kullanılmasının başlıca sebebi, ulaşılan yazılı ve elektronik belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmeye olanak sağlamasıdır. Doküman analizinin ilgili konu hakkında ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmesi (Corbin ve Strauss, 2008) de bu çalışma kapsamında başvurulacak uygun bir yöntem olduğunu düşündürmüştür. Kentleşme ve çevre merkezli olarak yapılmaya çalışılan bu araştırmanın konu itibari ile sosyolojik, ekonomik ve psikolojik boyutlardan oluşan multidisipliner bir tarafı vardır. Bu yüzden doküman analizi yönteminin, probleminin derinlemesine araştırılmasına, bu problemin anlaşılıp çözümün neler olabileceğinin ortaya çıkarılmasına ve yorumlanmasına yardımcı olacağına inanılmaktadır.

Doküman analizi için gereken nicel veriler iki aşamalı olarak toplanmıştır. İlk aşamada; yalnız yaşama eğiliminin dünya genelindeki durumunu ve Türkiye'deki seyrini gözler önüne serebilmek için TÜİK, OECD, Birleşmiş Milletler (UN), Dünya Bankası, Statista ve Eurostat gibi resmi kurum ve kuruluşlardan elde edilen istatistiki bilgiler, dönemsel raporlar ve rapor özetlerinden faydalanılmıştır. Türkiye'de solo yaşam tercihlerine yönelik bilgi ve belgelere Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nden (ADNKS) ulaşılmıştır. Solo yaşam sürenlerin konut tercihlerine ilişkin bilgi ve belgeler ise emlak siteleri ile gayrimenkul piyasasına dönemsel/bölgesel istatistik sunan araştırma şirketlerden elde edilmiştir.

Veri toplamanın ikinci safhasında Ankara'da faaliyet gösteren bazı inşaat firmalarının web siteleri, broşürleri, faaliyet raporları, ulusal ve yerel medyada yayınlanan reklamları, dağıtılan el ilanları, bilboard afişleri, emlak ofislerinin emlak portföyleri ve internet ilanları incelenmiştir. Yapılan incelemelerde; solo yaşam süren kişilerin taleplerine, bu kişilerin tercihleri ile konut talep yapılarına, inşaat firmalarının solo yaşam süren kişilere taahhüt ettiği yaşam koşullarına, sunulan finansal formüllere/ödeme planlarına, proje alanındaki sosyo-kültürel ve demografik vb. yapılara ilişkin verilere ulaşılmıştır.

2023 yılı itibari ile Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sitemine (ADNKS) göre 375.260 tek kişilik hanehalkının bulunduğu Ankara İli, araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Ankara İli'nin çalışmada örneklem olarak belirlenmesinin birinci sebebi elde edilecek olan sonuçlarının başta İstanbul, İzmir, Antalya ve Bursa gibi büyük kentler olmak üzere evren olarak belirlenen Türkiye geneline uyarlanabilmesidir. İkinci sebep ise Ankara İli'nin merkez ve çevre ilçelerinde bitiş tarihi 2025 yılı ve sonrası olan birçok konut projesinin planlanmış ve gerçekleştirilme aşamasında bulunuyor olmasıdır.

Çalışmada proje ve inşaat aşamasında olan toplam 8 toplu konut alanı incelenmiştir. Çankaya, Etimesgut, Sincan ve Yenimahalle ilçelerinde bulunan konut projeleri ile sosyoekonomik ve siyasi açıdan farklılık gösteren bölgelerdeki solo yaşamların durumu karşılaştırılmak istenmiştir. Projelerde, tek kişinin ancak yaşayabileceği küçük metrekareli 1+0 ve 1+1 konut tiplerinin üretilen toplam konutlar içesindeki dağılımı da ön plana çıkarılmıştır. Bunun nedeni Durkheim'ın anomi olarak adlandırdığı bir takım toplumsal sorunların 1+0 ve 1+1 konut stoklarının yoğun olarak bulunduğu toplu yaşam alanlarında ortaya çıkıp çıkmayacağını tartışabilmektir.

Son olarak araştırma kapsamında seçilen 8 projenin lansmanlarında vadedilen yaşam tarzlarının ve konforun, insanları solo yaşama özendirip özendirmediği kullanılan söylemlerden ve kullanılan jenerik ifadelerden tespit edilmeye çalışılmıştır. İncelenen projelerde inşaat firmalarının konut üretiminde solo yaşam gerçeğinin ne kadar farkında oldukları ve bu projelerde solo yaşam tercihinde bulunan kişilerin merkeze alınıp alınmadığı da incelenmiştir.

Çalışmada etik beyan gerektirecek yöntemler (anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri vb.) ve kullanılmamıştır. Bu yüzden etik kurul onayı alınmasına gerek duyulmamıştır.

6. VERİLER

Türkiye'de son yıllarda metropoller başta olmak üzere solo yaşamın örneklerine çok daha fazla rastlanmaktadır. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine (ADNKS) göre 2023 yılı itibari ile tüm Türkiye genelinde solo yaşam süren yani tek kişiden oluşan hanehalkı sayısı 125.494 daha artarak 5.192.825 olmuştur. 2012 yılında Türkiye'de tek kişiden oluşan hanehalkı sayısının 2.512.729 olduğu düşünülürse aradan geçen yaklaşık 10 yılda Türkiye'de solo yaşam süren hanehalkı sayısının ikiye katlandığı anlaşılmaktadır (TÜİK, 2024e).

Türkiye'de en çok solo yaşam süren kişiler İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya ve Bursa gibi büyük kentlerde yer almaktadır. Tek kişiden oluşan hanehalkı sayısı 2023 yılında İstanbul'da 933.764; Ankara'da ise 375.260'dır. Bu iki ili sırasıyla İzmir (355.132); Antalya (195.430) ve Bursa (178.860) izlemektedir (TÜİK, 2024e). 2023 yılında Türkiye'de iki kişilik hane halkı sayısı 5.919.212; üç kişilik hanehalkı sayısı 5.259.602; dört kişilik hanehalkı sayısı 4.925.133; beş kişilik hanehalkı sayısı 2.599.803 olmuştur. Bu rakamlardan da anlaşılabileceği üzere Türkiye'de tek kişilik hanehalkı sayısı anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileleri geçmiş durumdadır (TÜİK, 2024e).

Grafik 5. Türkiye'de Hanehalkı Büyüklüğüne Göre Hanehalkı Sayısı

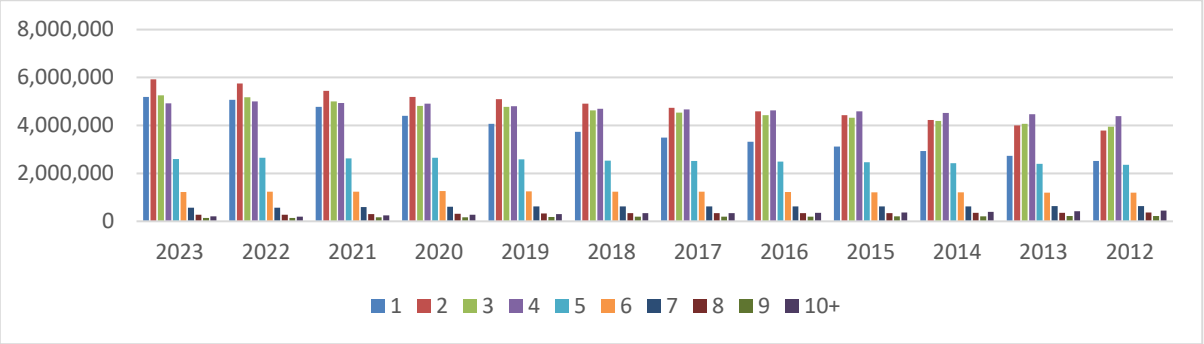

Kaynak: TÜİK, 2024e

Yeni nesil konut projelerinde eskiye nazaran çok daha fazla stüdyo daireler ve küçük metrekareli 1+1 konut tipleri planlara dahil edilmektedir. Böylece sayıları her geçen gün daha da artan solo yaşam süren kişilerin barınma ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır. Bu yönde artan barınma ihtiyacı bu tip konutların yatırım aracı haline gelmesine de sebep olmaktadır.

Son yıllarda Ankara başta olmak üzere birçok büyük kentte özellikle kapalı/kapılı ve özel güvenlikli sitelere çok daha fazla rastlanmaktadır. Hanehalkı yapısında oluşan değişimleri, ihtiyaç sahiplerinin barınma ihtiyacının karşılanması kapsamında yatırıma dönüştürme isteği stüdyo dairelerin ve küçük metrekareli 1+1 konut tiplerinin yeni projelerde daha fazla yer almasına sebep olmaktadır. Aşağıda Ankara İli'nde hayata geçirilmeye çalışılan 8 adet yeni toplu konut projesi incelenmiştir. Bu projelerin; lokasyonlarına, konut tiplerine, m^2 cinsinden büyüklüklerine, teslim tarihlerine, sunduğu ayrıcalıklara ve pazarlanmasında/satışında kullanılan söylemlere tablolar halinde yer verilmiştir.

Tablo 1. Proje 1

Konut Projesinin Adı	Evart Oran
Lokasyon	Çankaya, Oran, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2026/3.Çeyrek
Projede Sunulan Konut Seçenekleri	Ofis, 1+0, 1+1, 2+1
Kullanılan Söylem ve Jenerik İfadeler	Şehir Hayatının Karmaşasından Uzak, Modern Yaşamın Tek Noktası! Hayatı Altın Tepside Sunuyoruz, Modern Yaşamın Merkezi, Hem Konut Hem İşyeri

Sunulan ayrıcalıklar	Fitness Salonu, Peyzaj Alanları, Elektrikli Şarj İstasyonu, Her Daireye Özel Kapalı Otopark, 7/24 Özel Güvenlik, Akıllı Ev Teknolojisi, Yürüyüş Yolu, Ticari Alanlar, Kafe, Restoran, Eczane ve Kuaför
Toplam konut sayısı	172
1+0 Konut Tipi Sayısı	70
1+1 Konut Tipi Sayısı	30
1+0 Konut Tipi Alanı	23,61 m^2
1+1 Konut Tipi Alanı	40,24 m^2

Çankaya ilçesinin Oran semtinde yapılmakta olan bu konut projesinde solo yaşama uygun 100 adet 1+0 ve 1+1 konut tiplerinin üretilen toplam konutların içerisindeki payı %58'dir. Toplam konut tipleri içerisinde %40,70'lik payı olan 1+0 tipi konutlarda toplam büyüklük 23,61 m^2'dir. Bu tip konutlarda salon 16,45 m^2; banyo ve tuvalet 3,20 m^2; antre ve mutfak 3,96 m^2'den oluşmaktadır (URL 1).

Şekil 1. Proje 1 Daire Planı (1+0)

Projede toplam konut tiplerinin %17,44'ünü 1+1 konutlar oluşturmaktadır. Bu konut tipinde salon 20,04 m^2; yatak odası 11 m^2; Banyo ve tuvalet 3,04 m^2; Antre ve mutfak 2,50 m^2; balkon 3,66 m^2 olmak üzere toplam büyüklük 40,24 m^2'dir (URL 1).

Şekil 2. Proje 1 Daire Planı (1+1)

Tablo 2. Proje 2

Konut Projesinin Adı	Relax Cadde
Lokasyon	Serhat, Yenimahalle, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2026/1.Çeyrek
Projede Sunulan Konut Seçenekleri	1+1, 2+1
Kullanılan Söylem ve Jenerik İfadeler	Hayat Burada Bambaşka Akacak; Konfor Adına Aradığınız Her Şey; Yaşamın Seyrini Değiştiriyoruz; Getiri Potansiyeli En Yüksek Projelerden Birisi; Geleceğiniz İçin En Büyük Yatırım
Sunulan Ayrıcalıklar	Fitness Salonu, Peyzaj Alanları, Elektrikli Şarj İstasyonu, Her Daireye Özel Kapalı Otopark, 7/24 Özel Güvenlik, Akıllı Ev Teknolojisi, Yürüyüş Yolu, Ticari Alanlar, Kafe, Restoran, Eczane ve Kuaför
Toplam konut sayısı	643
1+1 Konut Tipi Sayısı	475
2+1 Konut Tipi	218
1+1 Konut Tipi Alanı	44,89 m^2

2+1 Konut Tipi Alanı	65,47 m^2

Yenimahalle İlçesinin Serhat semtinde yer alan proje toplam 643 konut ve 41 ticari alan ünitesinden oluşmaktadır. Konut projesinde en büyük konut tipi 2+1 şeklindedir. 3 tipte üretilen 2+1 konutların en büyüğü net 76,50 m^2'dir. Projede üretilen konutların %66,10'u yani 475 adeti 1+1 tipi konutlardan oluşmaktadır. Bu konutlarda salon ve mutfak 23,98 m^2 yatak odası 10,65 m^2; antre 2,58 m^2; tuvalet ve banyo 3,28 m^2; balkon 4,40 m^2 olmak üzere toplam 44,89 m^2 büyüklüktedir (URL 2).

Şekil 3. Proje 2 Daire Planı (1+1)

Tablo 3. Proje 3

Konut Projesinin Adı	AP İst Port Terrace
Lokasyon	Yeni Batı, Yenimahalle, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2025/2.Çeyrek
Projede Sunulan Konut Seçenekleri	1+1, 2+1, 3+1, 4+1, 5+1
Kullanılan Söylem ve Jenerik İfadeler	Yepyeni Bir Yaşama Sizleri Davet Ediyor, Muhteşem Konum, Kazançlı Yatırım, Hayal Gibi Hayat, Ayrıcalık, Farkı Yaşayınca Daha İyi Anlayacaksınız, Eviniz Değil Hayatınız Değişecek, Alışverişin Tadını Çıkarın

Sunulan Ayrıcalıklar	Yüzme Havuzu, Fitness Salonu, Fin Hamamı, Sauna, Çocuk Oyun, Dinlenme Alanı, Her Daireye Özel Kapalı Otopark, 7/24 Özel Güvenlik, Mağazalar, Ticari Alanlar, Kafe, Restoran
Toplam konut sayısı	250
1+1 Konut Tipi Sayısı	90
2+1 Konut Tipi	90
3+1 Konut Tipi	70
1+1 Konut Tipi Alanı	54,80 m^2
2+1 Konut Tipi Alanı	87,30 m^2
3+1 Konut Tipi Alanı	103,10 m^2

Yenimahalle İlçesinin Yeni Batı semtinde yer alan proje toplam 5 etaptan oluşmaktadır. 2021 yılından bu yana bölümler halinde oturuma açılan proje toplam 735 konut 123 ticari üniteden oluşmaktadır. İlk 4 etapta oturumun olduğu projenin son bölümünde çeşitli metrekarelerde 250 konut daha yapılmaktadır. Söz konusu projenin son etabında üretilen toplam konutların %36'sı 1+1; %36'sı 2+1 ve %28'i ise 3+1 tipidir. 1+1 tipi konutlar 30,03 m^2 yaşam alanı, 11,32 m^2 yatak odası, 3,75 m^2 banyo-tuvalet, 3,10 m^2 kiler ve çamaşır odası ile 6,60 m^2 balkon olmak üzere toplam 54,80 m^2 büyüklüğe sahiptir (URL 3).

Şekil 4. Proje 3 Daire Planı (1+1)

Tablo 4. Proje 4

Konut Projesinin Adı	Nidapark Çankaya
Lokasyon	Dikmen, Çankaya, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2026/4.Çeyrek
Projede Sunulan Konut Seçenekleri	1+1, 2+1, 3+1, 4+1
Kullanılan Söylem ve Jenerik İfadeler	"Ayrıcalıklı ve Sakin Bir Hayat", "Şehir Hayatından Ayrılmadan, Doğanın Huzurlu Havasını İçinize Çekebileceğiniz Kusursuz Bir Yaşam", Rafine Zevklere İmkân Tanıyan ve Fonksiyonel Ayrıcalıklarla Donatılan Bir Proje", "Her An Özel Bir Yaşam; Ferah Bir Yaşam Alanı, Sade ve Şık Detaylar İle Buluşunca Ortaya Çıkar", "Hem Yaşamak Hem de Yatırım Amaçlı Birbirinden Cazip Seçenekler", "Tüm Ayrıntıları Özenle Hazırlanmış, İhtiyaç Duyabileceğiniz Her Şeyin İncelikle Düşünüldüğü Eviniz"
Sunulan Ayrıcalıklar	Spor Salonu, Havuz, Sauna, Güneşlenme Terası, Açık Hava Spor Tesis Alanı, Yürüyüş Yolları, Stüdyo, Peyzaj Alanları, Elektrikli Şarj İstasyonu, Her Daireye Özel Kapalı Otopark, 7/24 Özel Güvenlik, Çocuk Oyun Alanı
Toplam konut sayısı	199
1+1 Konut Tipi Sayısı	79
2+1 Konut Tipi	88
3+1 Konut Tipi	16
4+1 Konut Tipi	16

1+1 Konut Tipi Alanı	39,45 m^2
2+1 Konut Tipi Alanı	63,19 m^2
3+1 Konut Tipi Alanı	104,77 m^2
4+1 Konut Tipi Alanı	144,63 m^2

Çankaya İlçesinin Dikmen semtinde, Dikmen Vadisinde konumlandırılan bu proje "199 ailenin keyfini çıkaracağı eşsiz bir yaşam" şeklinde tanıtılmaktadır. Ancak çocuklu ailelerin yaşayabileceği 3+1 ve 4+1 konutların sayısı projede sadece 32'dir. Bu da projede aileler için %16,08 oranında konut üretildiğini göstermektedir. 39 m^2 net alana sahip 1+1 ve 63 m^2 net alana sahip 2+1 konutlarda çocuklu ailelerin barınabilmekte güçlük çekecekleri açıktır. Projedeki toplam konutların %39,70'ini oluşturan 79 adet 1+1 konutlarda 20,16 m^2 salon ve mutfak, 3,70 m^2 antre, 12,50 m^2 yatak odası, 3,09 m^2 banyo ve tuvalet yer almaktadır (Url 4).

Şekil 5. Proje 4 Daire Planı (1+1)

Tablo 5. Proje 5

Konut Projesinin Adı	ONYX Ankara
Lokasyon	Sincan, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2025/2.Çeyrek

Projede Sunulan Konut Seçenekleri	1+1, 2+1
Kullanılan Söylem ve Jenerik İfadeler	"Onyx Ankara' Da Geniş Peyzaj Alanlarıyla, Ticari Birimleriyle Konforlu ve Modern Bir Hayat Sizleri Bekliyor", "Minimal Yaşam İhtiyaçlarına Uygun Olarak Modern Bir Tasarım Anlayışı", "Her Türlü İhtiyacın Karşılanabileceği Farklı Konseptlerdeki Ticaret ve Yaşam Alanları"
Sunulan Ayrıcalıklar	Spor Salonu, Açık Hava Spor Tesis Alanı, Yürüyüş Yolları, Peyzaj Alanları, Her Daireye Özel Kapalı Otopark, 7/24 Özel Güvenlik, Çocuk Oyun Alanı, Ticari Alanlar,
Toplam konut sayısı	882
1+1 Konut Tipi Sayısı	566
2+1 Konut Tipi	316
1+1 Konut Tipi Alanı	52 m^2
2+1 Konut Tipi Alanı	85 m^2

Sincan ilçesinde 3 etap halinde inşa edilen projede sadece 1+1 ve 2+1 konut tiplerine yer verilmiştir. 1.etapta 227 adet 1+1, 126 adet 2+1; 2.etapta 201 adet 1+1, 110 adet 2+1, 3.etapta 80 adet 2+1, 138 adet 1+1 tipi konut yer almaktadır. Projede yer alan toplam 182 ticari ünite ön plana çıkarılmıştır. Proje planında yer alan konutların %64,17'sini oluşturan 1+1 konut tipinin toplam büyüklüğü 52 m^2'dir. Toplam konutların %35,83'ünü oluşturan 2+1 tipi konutların toplam büyüklüğü ise 85 m^2'dir (URL 5).

Şekil 6. Proje 5 Daire Planı (1+1)

Tablo 6. Proje 6

Konut Projesinin Adı	Mood Göksu
Lokasyon	Yeni Batı, Yenimahalle, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2026/2.Çeyrek
Projede Sunulan Konut Seçenekleri	1+1, 2+1
Kullanılan Söylem ve Jenerik İfadeler	"Hayatı Doyasıya Yaşama Zamanı, Standartları Yüksek Bir Yaşam Deneyimi", "Sosyal Yaşamın MOOD'u", "Mood Göksu, Lüks ve Konfor Adına Aradığınız Her Şeyi Karşılıyor", "Mood Göksu Size Prestijli Bir Yaşam Sunmanın Yanında, Aynı Zamanda Bulunduğu Bölgenin Değerini De Artırıyor", "Evinizdeki Rahatlığı, Mood Göksu'nun Ayrıcalıklı Yapısı Sayesinde Yaşamınızın Her Alanında Hissedeceksiniz", "Tüm Detayları Sizler İçin Düşünülmüş Projemiz İle Hayalini Kurduğunuz Bir Dünyanın Kapılarını Aralayacaksınız"

Sunulan Ayrıcalıklar	Açık Yüzme Havuzu, Kapalı Yüzme Havuzu, Futbol Sahası, Basketbol Sahası Spor Salonu, Her Daireye Özel Kapalı Otopark, 7/24 Özel Güvenlik, Yürüyüş Parkuru, Oyun Alanı
Toplam konut sayısı	1100
1+1 Konut Tipi Sayısı	239
2+1 Konut Tipi	861
1+1 Konut Tipi Alanı	44,92 m^2
2+1 Konut Tipi Alanı	79,43 m^2

Proje, Yenimahalle İlçesi'nin yeni yerleşim bölgelerinden olan Yeni Batı semti ile Eryaman ilçesinde yer alan Göksu semti arasında inşa edilmektedir. Sadece 1+1 ve 2+1 konut tipinden oluşan 1100 konutluk projede 239 adet 1+1 tipi, 861 adet 2+1 tipi konut bulunmaktadır. Projede 1+1 tipi konutların payı %21,73 iken 2+1 tipi konutların payı %78,27'dir. 1+1 tipi konutlar; 20,50 m2 yaşam alanı/mutfak, 11,28 m^2 yatak odası, 4,50m2Antre, 2,92 m^2 banyo tuvalet olmak üzere toplam 44,92 m^2 büyüklüğe sahiptir (URL 6).

Şekil 7. Proje 6 Daire Planı (1+1)

Tablo 7. Proje 7

Konut Projesinin Adı	Natura Port Akyurt
Lokasyon	Akyurt, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2025/2.Çeyrek
Projede Sunulan Konut Seçenekleri	1+1, 2+1

Kullanılan Söylem ve Jenerik İfadeler	"Natura Port'da Bulunan 1+1 Daireler, Öğrenciler, Genç Profesyoneller veya Bekâr Bireyler Gibi Kiracılar İçin Cazip Olabilir", "Ankara'nın Bir Üniversite Şehri Olması Ve Projenin Çevresindeki İş Merkezleri, Bu Dairelerin Kiralanabilirlik Potansiyelini Artırmaktadır", "Natura Port Projesinde Yer Alan Residence + AVM Konsepti, Sakinlere Ve Çevresindekilere Alışveriş Yapma İmkânı Sunmaktadır", "Projede Bulunan Avm, İhtiyaçların Kolayca Karşılanabilmesini Sağlar", "Ankara'nın Yükselen Değeri Olan Natura Port Projesi, Çevresindeki Önemli Özel Firmalar, Devlet Kurumları, İş Alanları Ve Okullarla Da Dikkat Çekmektedir. Bu Değerli Konum, Projenin Yatırım Potansiyelini Artırmaktadır"
Sunulan Ayrıcalıklar	Açık Yüzme Havuzu, Kapalı Yüzme Havuzu, Futbol Sahası, Basketbol Sahası Spor Salonu, Her Daireye Özel Kapalı Otopark, 7/24 Özel Güvenlik, Yürüyüş Parkuru, Oyun Alanı
Toplam konut sayısı	880
1+1 Konut Tipi Sayısı	630
2+1 Konut Tipi	250
1+1 Konut Tipi Alanı	50,91 m^2
2+1 Konut Tipi Alanı	77,51 m^2

Ankara'da şehir merkezine yaklaşık olarak 40 km mesafede bulunan Akyurt ilçesinde 880 konuttan oluşan proje sadece 1+1 ve 2+1 tipi konutlardan ve ticari ünitelerden oluşmaktadır. Toplam konutların %28,41'i (250 adet) 1+1 konut tipinden oluşurken; %71,59'u (630) 2+1

konut tipinden oluşmaktadır. 1+1 tipi konutlar, 23,94 m^2 salon ve mutfak; 13,64 m^2 yatak odası; 3,62 m^2 antre koridor; 3,57 m^2 banyo olmak üzere toplam 50,91 m^2 büyüklüğündedir (URL 7).

Şekil 8. Proje 7 Daire Planı (1+1)

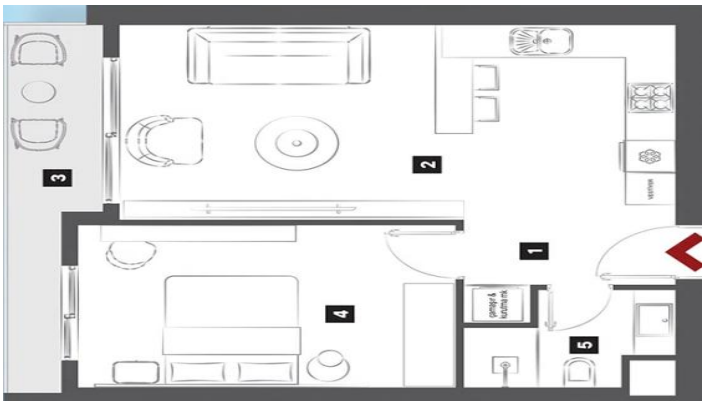

Tablo 8. Proje 8

Konut Projesinin Adı	Toker İncek
Lokasyon	Gölbaşı, Ankara
Planlanan Teslim Tarihi	2025/4. Çeyrek
Projede Sunulan Konut Seçenekleri	1+1, 2+1
Kullanılan Söylem ve Motto	"Hayallerinizin, Hayatınız Olmaya Başladığı Nokta" İyi Yaşamayı Sevenlerin Buluştuğu Nokta", "Yeni Yaşam Stili", "Şehrin Yükselen Değeri", "Sosyallikten Vazgeçmeyenlerin Buluştuğu Nokta"
Sunulan Ayrıcalıklar	Oyun Alanları, Spor Merkezi, Kapalı Garaj, Basketbol Sahası, Tenis Kortu, Açık Kapalı Otopark, 7/24 Güvenlik
Toplam konut sayısı	186
1+1 Konut Tipi Sayısı	122
2+1 Konut Tipi	64

1+1 Konut Tipi Alanı	52,27 m^2
2+1 Konut Tipi Alanı	71,56 m^2

Ankara'nın güneyinde yer alan Gölbaşı İlçesine bağlı İncek semtinde toplam 186 konuttan oluşan projede sadece 1+1 ve 2+1 tipi konutlar bulunmaktadır. 1+1 tipi konutlar salon ve mutfak 22,57 m^2; yatak odası 14,72 m^2, antre 4,5 m^2; vestiyer 2,51 m^2 ve balkon 4,52 m^2 olmak üzere net 52,27 m^2 alandan oluşmaktadır. 1+1 konutlar projedeki toplam konutların %65,56'unu; 2+1 konutlar ise projedeki toplam konutların %34,41'ini oluşturmaktadır (URL 8).

Şekil 9. Proje 8 Daire Planı (1+1)

7. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Yukarıda incelenen ve gerçekleşme tarihleri 2025 sonrası olan projelerde solo yaşamlara uygun konut tiplerinin, aile yaşamına uygun konut tiplerine göre çok fazla olduğu dikkat çekmektedir. Hatta bazı projelerin sadece 1+1 ve 2+1 konut tiplerinden oluşması, tek çocuklu aileler için dahi konut seçeneklerine yer verilmediğini göstermektedir (Proje 1, Proje 2, Proje 5, Proje 6¸ Proje 7, Proje 8). Projelerin tamamına yakınında spor salonu, havuz, yürüyüş parkuru ve kafe gibi yetişkinlere uygun sosyal donatı alanları bulunmaktadır. Ancak projelerin çoğunda çocukların güvenli bir biçimde oynayıp vakit geçirebilecekleri yeterince alan oluşturulmamıştır. Bu durum oluşturulan çocuk oyun alanlarının sembolik düzeyde olduğu ve projelerin çocuklu aileler için uygun olmadığı algısını daha da güçlendirmektedir.

Konut tipleri arasındaki orantısız dağılımın, birim alanda en çok konutu üretebilmek gibi ticari kaygılardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Rant değeri yüksek kentsel alanlarda üretilen projelerdeki stüdyo dairelerin (1+0) büyüklüğü 23 m^2 'ye 1+1 konutların büyüklüğü ise 30 m^2' ye kadar düşmektedir (Proje 1). Rant değerinin merkez ilçelerde yer alan bazı semtlerdeki kadar yüksek olmadığı çevre ilçelerde ise bu durum çok fazla değişmemiştir. Sincan, Yenimahalle,

Gölbaşı ve Akyurt gibi ilçelerin çeperlerine konumlandırılan projelerdeki 1+1 ve 2+1 konutların ortalama büyüklükleri sırasıyla 45 m^2 ila 65 m^2 civarındadır (Proje 2, Proje 3, Proje 5, Proje 6, Proje 7, Proje 8).

1+0, 1+1 ve 2+1 konut tipinin baskın olduğu projelerin rant değeri yüksek kentsel alanlar ile iş merkezlerine ve üniversitelere yakın yerlerde yapılıyor olması ticari bakımdan rasyonel bir tutum sayılabilir. Rant değeri yüksek olan kentsel alanlarda üretilen her fazladan konut, üretici firmalar açısından daha fazla kazanç, emlak simsarları bakımından ise portföylerine ekleyebilecekleri daha fazla müşteri anlamına gelmektedir. Diğer taraftan yaşlılar, iş insanları ve öğrenciler mütevazi boyutlarda olan kolayca yönetebilecekleri konutlara ihtiyaç duyabilmektedirler. Projelerdeki stüdyo daireler ve 1+1 konutlar bu kitle için daha kullanışlı olabilmektedir.

İncelenen projelerde kullanılan söylem ve jenerik ifadeler birbirleri ile benzerlik göstermektedir. Proje tanıtım kitapçıklarında, broşürlerde, internet sitelerinde, el ilanlarında ve afişlerde sıklıkla "modern yaşam", "özel yaşam", "yeni yaşam stili", "ayrıcalık", "konfor", "rahatlık", "sosyalleşme fırsatları", "hayatın tadını çıkarma fırsatı", "ihtiyaç duyulan her şey", "yatırım fırsatı", "yüksek kira getirisi", "öğrenciler", "genç profesyoneller", "bekârlar" gibi ifadeler kullanılmıştır. Aynı projelerin tanıtımında "aile", "çocuk" ve "komşuluk" gibi söylemler ise yer alamamaktadır. Bu durum projeler oluşturulurken yatırımcıların ve solo yaşam süren kişilerin ön planda tutulduğunu göstermektedir. Aynı projede yer almak isteyen aileler ise beklentilerini, konutların çoğunluğunun yatırımcılara ve solo yaşam süren kişilere ayrıldığı gerçeğini göz önünde bulundurarak belirlemeleri gerekmektedir.

Proje tiplerinin, proje tanıtımında kullanılan söylemlerin ve vadeliden yaşam tarzlarının, aile yaşamından çok solo yaşamı özendirdiği, solo yaşam sürmek isteyen kişilerin işlerini kolaylaştırdığı söylenebilir. "Modern yaşamın merkezi" (Proje 1), "Hayatı altın tepside sunuyoruz" (Proje 1), "Hayat burada bambaşka akacak" (Proje 2), "Yaşamın seyrini değiştiriyoruz" (Proje 2), "Yepyeni bir yaşama sizleri davet ediyoruz" (Proje 3), "Her an özel bir yaşam" (Proje 4), "Her türlü ihtiyacın karşılanabileceği farklı konseptlerdeki ticaret ve yaşam alanları" (Proje 5), "Hayatı doyasıya yaşama zamanı" (Proje 6), "Hayalini kurduğunuz bir dünyanın kapılarını aralayacaksınız" (Proje 6), "Yeni yaşam stili" (Proje 8), "Sosyallikten vazgeçmeyenlerin buluştuğu nokta" (Proje 8) gibi modernlik, yenilik, ayrıcalık, bireycilik, farklılık, gizlilik ve hedonizm yüklü ifadelerle solo yaşam güzellemeleri yapılarak, bu yaşamın özendirildiği dikkatleri çekmektedir.

İncelenen projelerin tamamında, konut ve ticari alanların yatırım fırsatı olarak lanse edildiği görülmüştür. Özellikle solo yaşama uygun 1+0 ve 1+1 tipi konutların kolaylıkla alınıp satılabileceği ifade edilmektedir. Çeşitli nedenlerden dolayı istikrarlı biçimde ikametin sürdürülemeyeceği öngörülen 1+0 ve 1+1 tipi konutların emlak simsarları tarafından kiralık olarak dolaşıma sokulabileceği beklentisi de oldukça yüksektir. Kapalı, kapılı ve güvenlikli olmalarına rağmen bu tip toplu konut alanlarında kiracı sirkülasyonunun fazla olması, kişisel gerilimlere, huzursuzluklara ve asayiş olaylarına yol açabilmektedir. Projelerden yatırım amaçlı olarak konut satın alan ev sahiplerinin kiracının profilinden ziyade elde edeceği kira gelirine odaklanması, yukarıda bahsedilen olumsuzlukların yaşanmasının nedenlerini oluşturmaktadır.

Kentsel dönüşüm kapsamında ya da imara açılan yeni yerleşim bölgelerinde gerçekleştirilen ve orta-üst gelir seviyesine hitap eden projelerin büyük çoğunluğu güvenlikli-kapalı-kapılı site şeklindeki toplu konutlardan oluşmaktadır. Yüzlerce hatta binlerce konutun aynı site içerinde yer alabildiği bu tip yerleşim yerlerinde, mahalle kültürünün yok olması beklenmedik bir durum değildir. Zaten solo yaşamların bu tip sitelerde yaygınlaşmasının gerekçelerinden birisi de geleneksel mahalle yapısı içerisinde çok da fazla kabul görmeyen solo yaşam biçimlerinin, bu yerlerde dikkat çekmiyor ya da görmezden geliniyor olmasıdır. Geleneksel mahalle yapısındaki korumacılık ve sosyal gözetim mekanizmalarının müsaade etmediği davranış biçimleri, kimsenin kimseyi tanımadığı, umursamadığı veya dikkate almadığı yeni nesil sitelerde daha kolay biçimde sergilenebilmektedir. Bu da Emile Durkheim ve Robert Merton'un çalışmalarında sıkça değindiği anomi kuramını (Durkheim, 1992; Merton; 1938) solo yaşamların yaygınlaşması bakımından haklı çıkarmaktadır.

Anomi, Yunanca kanunların, törenin ve geleneklerin olmaması anlamına gelen a-nomos kelimesinden türetilmiş (Barbalet 2020) bir kelimedir. Anomi kavramı, normların ve normların sağladığı kısıtlamaların yokluğu halinde ortaya çıkan kuralsızlık durumunu açıklamak için kullanılmaktadır. Bir başka deyişle anomi, bir toplumda normlarının etkisiz hale gelmesini ifade etmektedir (Marshall, 2005).

Durkheim, "dayanışmanın zayıflaması ya da tamamen ortadan kalkması durumunda meydana gelebilecek her türlü ahlâki çöküntü"yü anomi olarak tanımlamaktadır (Durkheim, 1992). Durkheim'e göre anomi, bireyin davranış ve tutumlarını belirleyen ahlaki düzenlemelerinin toplum tarafından yeterli derecede denetlenmemesi şeklinde ortaya çıkabilmektedir (Güçlü & Akbaş, 2019). Toplumlarda var olan ahlaki düzenin bozulması ya da tamamen ortadan kalkması, bireyin bencilce hareket etmesini kolaylaştırmaktadır. Bu durum bireyin mutsuzlaşmasına ve toplumsal düzenin bozulmasına, yani anominin ortaya çıkmasına yol

açmaktadır (Durkheim, 1992). Diğer taraftan, toplumlardaki dayanışma mekanizmalarının zayıflaması bireylerin toplumdaki diğer kişilere olan bağımlılığını azaltmakta ve bu kişilerle olan bağını koparmaktadır. Kişilerin toplumsal bağlılığının azalması ise mevcut toplumsal düzene ayak uyduramaması ile sonuçlanmaktadır. Böylece anomi olarak tarif edilen sosyal sorunlar ortaya çıkmaktadır (Durkheim, 1992; Merton, 1938).

İncelenen projelerde de görülebileceği üzere solo yaşam süren kişiler merkeze alınarak üretilen yaşam alanları, üstü kapalı biçimde çocuklu aileleri bu yeni yerleşim yerlerinden dışlamaktadır. Küçük metrekareli kompakt yaşam alanları, anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek ailelerin bile yaşamasına yetecek kadar yer sunmamaktadır. Bu durum çocuklu aileler için gereken büyüklükteki konut stokunun yetersiz kalmasına sebep olmaktadır. Arz ve talep dengesizliklerine yol açan bu gelişmeler bazı bölgelere konut ve kira fiyatlarının çocuklu aileler aleyhine artmasına yol açmaktadır. 1+0 ve 1+1 konutlar emsal gösterilerek astronomik fiyatlarla satılmaya ya da kiralanmaya çalışılan 2+1 ve 3+1 tipi konutlara ekonomik gücü yetmeyen aileler, 45-50 m^2 büyüklüğündeki evlerde sıkışık bir düzen içerisinde yaşamaya zorlanmaktadır.

Sonuç olarak gayrimenkul sektörü temsilcilerinin kâr odaklı bakış açıları ve son yıllarda artan talepler, müteahhitleri ve inşaat firmalarını daha fazla 1+0 ve 1+1 tipi konut üretmeye yöneltmiştir. Yeni nesil konut projelerinde özel yaşam alanları daralırken, sosyal ve ticari donatı alanları çeşitlenerek genişlemektedir. Böylece kişiler 35 ila 40 metrekarelik konutlarında daha az vakit geçirmeye yani konutları bir yuvadan ziyade otel olarak kullanmaya teşvik edilmektedirler. Bunun nedeni kişilerin hayata daha çok karışmasının, daha fazla tüketmesinin ve daha fazla harcama yapmasının istenmesidir. Her konut projesine ticari alanlar kapsamında dahil edilen kafeler, restoranlar ve mağazalar bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Solo yaşam çevrelerinin sunduğu konfora aldanan gençler; okul, askerlik, evlilik ve çalışma gibi nedenler dışından ailelerinden ayrı yaşayarak aile kurumunun zarar görmesine sebep olabilmektedir. Solo yaşam alanlarında kurulan evlilik dışı birliktelikler, evlilik yaşının ilerlemesine yol açarak sağlıklı nesillerin yetişmesini engelleyebilmektedir. Modern yaşam kisvesi altında özel hayatlar öne sürülerek toplumsal normlar bu tip kapalı-kapılı sitelerde yok sayılabilmektedir. Özellikle 1+0 ve 1+1 konut tiplerinin çoğunlukta olduğu site biçimindeki toplu konutlarda bu anomi çok daha fazla yaşanabilmektedir. Yalnızca bedelini ödemek sureti ile bu "modern yaşam alanları"nın kullanım hakkından hiçbir toplumsal norm gözetmeksizin faydalanılmak istenmesi çok ciddi toplumsal sorunlara yol açabilmektedir. Bu sorunlar Türk aile yapısına uymayan davranış paternlerinin sıradanlaşması, ahlaki yozlaşma, dejenere hayat

tarzlarının normalleştirilmesi ve kötü alışkanlıkların yaygınlaşması şeklinde kendini göstermektedir.

Türk Dil Kurumu'nun 2024 yılının kelimesi olarak belirlediği "kalabalık yalnızlık" ya da "yalnız kalabalık" kavramları, Türkiye'de solo yaşamların görünürlüğünün ve taşıdığı menfi anlamların hangi aşamalara geldiğini anlayabilmek açısından güzel bir örnektir. Türk Dil Kurumu tarafından toplumsal bir sorunun tezahürü gibi lanse edilen "kalabalık yalnızlık" kavramı, solo yaşam tarzının doğal bir olgu olmadığını bu vesile ile halka hatırlatmıştır. Böylece, yalnızlığın "modernlikle birlikte artan bir sorun değil de modern yaşamın kabul edilmesi gereken bir görünümü olduğu" şeklindeki görüşlerin aksine, "kalabalık yalnızlık" kavramı ile aile yapısının daha fazla zarar görmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Ekonomik olarak bağımsızlığını kazanmış ve kariyer sahibi olmuş kişilerin solo yaşamlara olan eğilimleri çok daha güçlüdür. Rahatlığı, özgürlüğü, konforu ve mutluluğu solo yaşam sürmekle bulabileceğini düşünen bireyler başkasına tahammül etmemek, başkasına bağımlı olmamak, başka insanların sorumluluğunu almamak ve kendisi dışında kimsenin sorununu çözebilmek için uğraşmamak için solo yaşam sürmektedirler. Evlilik oranlarının azalması, boşanma oranlarının artması, evlilik yaşının giderek yükselmesi ve eşlerin aileleri dışında paralel hayatlar kurması gibi gelişmeler yukarıda sayılan gerekçelerin sonuçları olarak değerlendirilebilir.

İnternet ve sosyal medyanın insanların ruhunu, enerjisini ve zamanını sömürdüğü bir gerçektir. İnsanlar, zamanlarının büyük bölümünü televizyon, telefon ya da bilgisayar başında geçirmektedir. Hayatı, arkadaşlığı ve sosyal ilişkileri sanal ortamlardan öğrendiği biçimiyle kanıksamış bireylerin, solo yaşam tarzının uzun vadeli tehlikelerinin farkına varabilmesi oldukça güçtür. Zaten sanal mecralarda oluşturdukları ilişkiler sayesinde fazla yalnızlık hissetmeyen bu bireyler, hayatlarının sonuna kadar solo yaşam sürebilecekleri yanılsamasını yaşamakta ve 25-30 m^2 büyüklüğündeki evlerde bir ömrü yalnız tüketebileceklerine inanabilmektedirler.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Anders, J. (1990). *Beyond counterculture*. Washington State University Press.

Anderson, C. M., Stewart S., & Dimidjian, S. (1954). *Flying solo: single women in midlife*. W.W. Norton.

Aderson, T. H. (1995). *The movement and the sixties*. Oxford University Press.

Barbalet, J. (2020). *Sosyoloji sözlüğü.* Pinhan Yayıncılık.

Başlevent, C. (2021). Türkiye'nin değişen hanehalkı yapısı: Tek kişilik haneler ne durumda? *Yıldız Social Science Review*, 6(1): 17-29.

Beck, U., & Beck-Gerncheim, E. (2012). *Aşkın normal kaosu*. İmge Kitapevi.

Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory*.Thousand Oaks, CA: Sage.

Doğan, M. (2003). *Büyük Türkçe sözlük*. Vadi Yayınları.

Duben, A. (1985). Nineteenth and twentieth century Ottoman-Turkish family and household

structure. In. Erder, T. (Ed.). Family in Turkish Society Sociological and Legal Studies 105-126), Ankara: Turkish Social Science Association Press.

Durkheim, E. (1992). *İntihar*. İmge Yayınevi.

Erdoğan, B. (2020). Modern toplumda yalnız yaşamak, yeni bir norm olarak bekarlık. *Sosyologca*, 18-19: 293-316.

Esteve A., Reher D.S., Treviño R., Zueras, P., & Turu A. (2020). Living alone over the life course: Cross-National variations on an emerging issue. *Population and Development Review*, 46(1):169–89.

Giddens A. (2016). *Sosyoloji*. Kırmızı yayınevi.

Güçlü, İ., & Akbaş, H. (2019). *Suç sosyolojisi kavram-teori-uygulama*. Gazi Kitabevi.

Güneş Z. (2015). Osmanlı toplumunda mahallenin dışındakiler: bekâr odaları ve bekârlar. *İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 10 (19).

UNECE. (2024). *Statistical Database, Private Households By Household Type, Measurement, Country And Year*.

https://w3.unece.org/pxweb2015/pxweb/en/stat/stat__30-ge__02-families_households/08_en_gefhprivhouse_r.px/table/tableviewlayout1/

URL 1. https://yapitekyapi.com/evart-oran/

URL 2. https://relaxcadde.com/

URL 3. https://www.apistport.com/

URL 4. https://www.tahincioglu.com/nidapark-cankaya/

URL 5. https://www.onyxankara.com/

URL 6. https://moodgoksu.com/

URL 7. https://www.naturaport.com.tr/index

URL 8. https://tokermesken.com/toker-incek

Kaba, E. (2008). *Konut alma kararlarını etkileyen faktörler ve alıcı profilini belirlemeye yönelik bir araştırma*. [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Kislev E., & Singlehood H. (2019). *The rising acceptance and celebration of solo living*. University of California Press.

Klinenberg, E. (2012). *Going solo: The extraordinary rise and surprising appeal of living alone*. The Penguin Press.

Lee, S. E. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1): 47-57.

Lee, T. H. (1963). Demand for housing: a cross-section analysis. *The Review of Economics and Statistics*, 45(2): 190-196.

Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: a concise overview of ıts development. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111(51):18112–15.

Litman, T. (2009). *Where we want to be: home location preferences and their ımplications for smart growth*. The Congress for New Urbanism Transportation Summit. Portland, Oregon.

Marshall, G. (2005). *Sosyoloji sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.

Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. *American Social Review*, 3 (5): 672-682.

Oğurtan, S. G. (2011). *Boşandım diyemedim: boşanmanın aile ve toplum üzerine etkileri*. Çizgi Kitabevi.

Ortiz-Ospina, E. (2020). *Loneliness and social connections*. https://ourworldindata.org/social-connections-and-loneliness

Roszak, T. (2017). Bir *karşı kültür ansiklopedisi*. Sub Yayımları.

Sandström G., & Karlsson L. (2019). The educational gradient of living alone: a comparison among the working-age population in Europe. *Demographic Research*, 40: 1645-1670.

Statista (2024). *Number of single-person households in the United States from 1960 to 2023*. https://www.statista.com/statistics/242022/number-of-single-person-households-in-the-us/

Taylor A. (2012). *Single women in popular culture: the limits of postfeminism*. Palgrave Macmillan.

TÜİK. (2024a). *Hanehalkı tipleri hakkında genel açıklama*. https://nip.tuik.gov.tr/?value=HanehalkiTipi

TÜİK. (2024b), *Ortalama hanehalkı büyüklüğü, 2024*. https://nip.tuik.gov.tr/?value=HanehalkiTipi

TÜİK. (2024c), *Hayat tabloları, 2021-2023*. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hayat-Tablolari-2021-2023-53678

TÜİK. (2024d). *Evlenme ve boşanma istatistikleri*. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2022-49437

TÜİK. (2024e). *Hanehalkı büyüklüğü*. https://nip.tuik.gov.tr/?value=HanehalkiBuyukluguneGoreHs

Van de Velde, C. (2018). Présentation: sociologie de la solitude: concepts, défis, perspectives" Sociologie et sociétés, 50 (1).

Yağcı, Z. G. (2015). Osmanlı toplumunda mahallenin dışındakiler: bekâr odaları ve bekârlar. *Türk ve İslâm Araştırmaları Dergisi*, 65-85

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 410-426

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 07.01.2025 Accepted / Kabul: 07.05.2025

PLASTİK VE PLASTİK AMBALAJ VERGİLERİ: ÜLKE ÖRNEKLERİ

Seda ÖZVAR [1]

Öz

Plastiklerin varlıklarını binlerce yıla kadar sürdürebilmeleri ve çevreye vermiş oldukları zararlar farklı mücadele yöntemlerinin uygulanmasına neden olmaktadır. Vergiler plastik atık kirliliğiyle mücadelede nispeten yeni bir yöntemdir. Ocak 2021'de Avrupa Birliği (AB) tarafından üye devletlerin ürettiği ve geri dönüştürülemeyen plastik ambalaj atıklarına yönelik bir vergi tanıtılmıştır. Bu vergi dışında Birleşik Krallık, Danimarka, İspanya, Letonya, Litvanya ve Portekiz'de ülke bazında uygulanan plastik ve plastik ambalaj vergileri mevcuttur. Almanya ve İtalya'da uygulanacak vergiler ise 2026 yılında yürürlüğe girecektir. Almanya'da 1 Ocak 2025'te yürürlüğe girmesi planlanan vergi veri toplama ve bürokratik sorunlar, İtalya'da 1 Temmuz 2020'de yürürlüğe girmesi planlanan vergi Covid-19 pandemisinde yaşanan ekonomik koşullar nedeniyle ertelenmiştir. Ülke uygulamalarına bakıldığında vergiler tek kullanımlık ve geri dönüştürülemeyen plastik ürünlere odaklanmaktadır ve genellikle üretici, satıcı ve ithalatçı işletmeler mükellef veya sorumlu olarak belirlenmektedir. Plastik ve plastik ambalaj vergilerinin uygulanması kadar etkinlik sağlaması da önemlidir. Avrupa Sayıştayı tarafından yapılan denetimde vergi için gerekli verilerin karşılaştırılabilir ve güvenilir olmadığı, üye devletlerin temel yasal unsurları aktarmada geciktiği, plastik tanımının farklı AB yasal belgelerinde değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Ülke bazında etkinliği ölçen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Çalışmanın sonucunda etkinliği ölçen daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğu ve vergilerle ilgili tespit edilen olumsuzluklar için önlem alınması gerektiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Plastik Üretimi, Plastik Atık Kirliliği, Plastik ve Plastik Ambalaj Vergileri.

Jel Kodları: F64, H23, Q51.

[1]Arş. Gör., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, E-posta: sozvar@bandirma.edu.tr , ORCID: 0000-0001-6457-4546.

Atıf/Citation
Özvar, S. (2025). Plastik ve plastik ambalaj vergileri: ülke örnekleri. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 410-426.

This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

PLASTIC AND PLASTIC PACKAGING TAXES: COUNTRY CASES

Abstract

The environmental damage caused by plastics has led to the implementation of various mitigation strategies. Taxes are a relatively new method in combating plastic waste pollution. In January 2021, the European Union (EU) introduced a tax on non-recyclable plastic packaging waste produced by member states. Apart from this tax, country-specific plastic and plastic packaging taxes are implemented in the United Kingdom, Denmark, Spain, Latvia, Lithuania, and Portugal. The taxes to be implemented in Germany and Italy will come into effect in 2026. Looking at country-specific implementations, taxes focus on single-use and non-recyclable plastic products, with producers, sellers, and importers generally designated as taxpayers or responsible parties. As important as the implementation of plastic and plastic packaging taxes is their effectiveness. An audit by the European Court of Auditors found that the data required for the tax was neither comparable nor reliable, that member states were delayed in transposing key legal elements, and that the definition of plastic varied across different EU legal documents. At the country level, studies measuring effectiveness are quite limited. The study concludes that there is a need for more research measuring effectiveness and that measures should be taken to address the identified issues with the taxes.

Keywords: Plastic Production, Plastic Waste Pollution, Plastic and Plastic Packaging Taxes.

Jel Codes: F64, H23, Q51.

1. GİRİŞ

Plastikler ve plastik atıklar çevreye ve insan sağlığına verdikleri zarar doğrultusunda negatif dışsallık oluşturmaktadır. Bu durum plastik ürünlerin üretiminin ve talebinin azaltılması için politika yapıcıları harekete geçirmektedir. Plastik atık kirliliğiyle mücadelede kullanılabilecek yöntemlerden biri plastik ve plastik ambalaj vergileridir. Söz konusu vergiler nispeten yeni uygulamalardır. Çalışmada plastik ve plastik ambalaj vergilerini uygulayan ve uygulamayı planlayan ülkeler analiz edilmektedir. Mevcut uygulamaların amaç, konu, oran, mükellef, etkinlik gibi çeşitli açılardan incelenmesi başarılı politikaların geliştirilmesinde yol gösterici olacaktır.

Çalışmada ilk olarak plastik üretimi ve plastik atık kirliliği ilişkisine yer verilmektedir. Literatüre bakıldığında bu ilişkinin sürdürülemez bir boyut kazandığı anlaşılmaktadır. Plastik üretimindeki artışın sınırlandırılması ve ortaya çıkan atıkların etkin yönetiminin yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda plastik atık kirliliği ile mücadelede plastik ve plastik ambalaj vergilerinin rolü ele alınmaktadır. Vergilerin negatif dışsallıkların içselleştirilmesini nasıl sağlayacağı açıklanmaktadır. Plastiklere yönelik vergilerle ilgili bilgiler verilmektedir. Daha sonra plastik ve plastik ambalajlar vergileri ülke örnekleri kapsamında incelenmektedir. Plastik ve plastik ambalaj vergileri hem nispeten yeni uygulamalar olduğu hem de vergilerin etkinliğini ölçen çalışmalar sınırlı olduğu için politika önerileri sunulmaktadır. Sonuç bölümünde ülkelerin vergi uygulamaları değerlendirilmekte, denetimlerin ve etkinliği ölçen çalışmaların arttırılmasının önemi vurgulanmakta ve vergilerin tasarımında avantaj sağlayabilecek unsurlardan bahsedilmektedir.

2. PLASTİK ÜRETİMİ VE PLASTİK ATIK KİRLİLİĞİ İLİŞKİSİ

1950'lerin ortalarına kadar değerli maddeler olarak addedilen plastikler bugün ulaşılabilirlik ve maliyet avantajı sayesinde hayatımızın her alanında yer almaktadır. Plastiklerin değer açısından yaşadıkları bu değişim üretim sürecine de yansımıştır ve 65 yıl içinde plastik üretimi %18.300 artmıştır. Bahsedilen artış daha kolay bir yaşam tarzına geçiş sağlamakla birlikte büyük miktarda atık üretimine yol açmıştır (EIA, 2021, s.4). Bu nedenle 20. yüzyıldan itibaren plastik kullanımındaki ciddi artış ile plastik atık sorunun gündeme gelmesi eş zamanlı olmuştur (Kayan & Küçük, 2020, s.405). Plastik kullanımının ve kirliliğinin sürdürülemez boyutu özellikle gelişmekte olan ülkeler için ciddi çevresel sorunlar anlamına gelmektedir. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-Operation and Development – OECD) tarafından 2000-2019 yılları arasında iki katına çıkan küresel plastik kullanımının 2019-2060 yılları arasında neredeyse üç katına çıkması öngörülmektedir. Ayrıca 2060 yılına kadar hızla gelişen ekonomilerin etkisiyle yıllık olarak çevreye sızan plastik miktarının iki katına çıkması, su kütlelerinde biriken plastik stoklarının üç kattan fazla artması beklenmektedir (OECD, 2023, s.2).

Plastikler üretiminden imhasına kadar yaşam döngülerinin her aşamasında kirlilik oluşturmakta ve yüzlerce ila binlerce yıl varlıklarını sürdürebilmektedirler (EIA, 2021, s.9). Geyer vd., (2017) yaptıkları çalışmada plastiklerin ömürlerine ilişkin bilgi eksikliğine dikkat çekerek şimdiye kadar üretilen plastiklerin küresel analizini sunmayı hedeflemişlerdir. 1950-2015 yılları arasında birincil ve ikincil (geri dönüştürülmüş) plastik atıkların kümülatif üretiminin 6.300 metrik ton (Mt) olduğunu bulmuşlardır. Bu miktarın yaklaşık %9'unun geri dönüştürüldüğünü, %12'sinin yakıldığını ve %79'unun depolama alanlarında ya da çevrede biriktirildiğini tespit etmişlerdir. Plastiklerin üretimi ve atıkların yönetimi ile ilgili mevcut anlayış devam ettiği takdirde 2050 yılına kadar yaklaşık 12.000 Mt plastik atığın depolama alanlarında ya da doğal çevrede bulunacağını belirtmektedirler. OECD tarafından yapılan çalışmaya göre geri dönüşümün payı 2019 yılındaki %9'dan (33 milyon ton) 2060 yılında %17'ye (176 milyon ton) çıkacaktır. 2060 yılında plastik atık yönetimindeki en yaygın yöntem %50'lik (507 milyon ton) pay ile hijyenik depolama olacaktır. Yakılan plastik atıkların payının hafif bir düşüşle %18'e gerileyeceği tahmin edilmektedir (OECD, 2022, s.84).

Plastik üretiminin sürdürülebilirliğe aykırı yapısı atık yönetiminin etkin şekilde yapılamamasına ve plastik atıkların parçalanarak mikro (nano) plastiklere dönüşmesine neden olmaktadır (Walker & Fequet, 2023, s.1). Mikro plastiklerin kara ve su ekosistemlerinde dolaşımı baş edilmesi zor çevresel sorunlar ortaya çıkarmaktadır (Yurtsever, 2018, s.171-172).

Plastik atıkların su ekosistemlerine karışmasında denizlerde doğrudan gerçekleştirilen faaliyetler (balıkçılık, taşımacılık vb.) ve karadaki faaliyetlerin çeşitli kanallar (rüzgar, nehir, akarsu vb.) aracılığıyla taşınması etkilidir (WWF, 2021, s.15). 2019 yılında küresel olarak çevreye sızan plastik miktarı 22 milyon tondur. Söz konusu miktarın OECD tarafından 2060 yılına kadar iki katına çıkacağı düşünülse de bu projeksiyon belirsizlik taşımaktadır. Düşük ve yüksek tahminler 34 ile 55 milyon ton arasında değişmektedir (OECD, 2022, s.110). Plastik atıkların çevreye sızmasıyla ilgili başka çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Jambeck vd., (2015) küresel katı atık, nüfus yoğunluğu ve ekonomik durum verilerini birleştirerek karadan okyanusa giren plastik atık kütlesini tahmin etmişlerdir. 2010 yılında 192 kıyı ülkesinde 275 milyon Mt plastik atık üretildiğini ve atıklardan 4,8-12,7 milyon Mt arasında bir miktarın okyanusa taşındığını hesaplamışlardır. Çalışmada nüfus büyüklüğünün ve atık yönetim sistemlerinin kalitesinin atık üretimini ve su ekosistemlerine karışacak atık miktarını belirlediği anlaşılmıştır. Lebreton vd., (2017) nehirlerden okyanusa taşınan plastik atık miktarını araştırmışlardır. Atık yönetimi, nüfus yoğunluğu ve hidrolojik bilgilere dayalı olarak nehirlerden okyanuslara taşınan plastik atıkların küresel bir modelini sunmaktadırlar. Her yıl nehirlerden okyanusa giren plastik atık miktarının 1,15-2,41 milyon ton arasında olduğunu saptamışlardır. Emisyonların %74'ünden fazlası mayıs ve ekim ayları arasında gerçekleşmektedir. Çoğunluğu Asya'da bulunan ve en fazla kirliliğe neden olan ilk yirmi nehir küresel toplamın %67'sini oluşturmaktadır. Borrolle vd., (2020) ise 2016 yılında küresel olarak üretilen plastik atıkların 19-23 milyon metrik tonunun (%11'inin) su ekosistemlerine taşındığını bulmuşlardır.

Plastik üretimindeki ve kullanımındaki ciddi artış neticesinde geleceğe yönelik tahminler olumsuz bir tablo oluşturmaktadır. Mevcut durum dâhilinde 2019 yılında 353 milyon ton olan küresel plastik atık miktarının 2060'ta 1.014 milyon tona yükselebileceği ifade edilmektedir. 2060 yılına kadar tüm bölgelerde plastik atık miktarı artış gösterecek olsa da Asya ve Afrika'daki artış yaşam standartlarındaki yükselmeye ve nüfus artışına bağlı olarak dört kattan fazla olacaktır. Bununla birlikte 2060 yılında OECD ülkelerinde kişi başına düşen plastik atık miktarının (ortalama 238 kg) OECD dışı ülkelerde kişi başına düşen plastik atık miktarından (ortalama 77 kg) çok daha fazla olacağı düşünülmektedir (OECD, 2022, s.84). Yan vd., (2024) de ekonomik gelişme ve nüfus yapısına bağlı olarak plastik kirliliğin seyrini araştırmışlardır. Çalışmalarında ekonomik gelişim ve plastik kirliliği arasında ters U şeklinde çevresel Kuznets eğrisi (EKC) ilişkisinin olup olmadığını analiz etmişlerdir. Analizler ulusal ve küresel ölçeklerdedir. Elde edilen sonuçlar EKC ilişkisini doğrulamıştır ve nüfus yapısındaki

değişikliklerin ve kentleşmenin plastik kirliliğini önemli ölçüde etkileyebileceğini ortaya koymuştur. Küresel plastik kirliliğinin 2050 yılı itibariyle 66.1 Mt/yıl'a ulaşmasını öngörmektedirler. Düşük gelirli ülkelerin ve Sahra Altı Afrika'nın plastik kirliliğine büyük katkıda bulunmasını ve bu durumun küresel plastik kirliliğinde artışa yol açmasını beklemektedirler. Lebreton & Andrardy (2019) gelecekte de Afrika ve Asya kıtalarında kötü yönetilen plastik atık yükünün orantısız derecede yüksek olmaya devam edeceğini bulmuşlardır. Gelişmekte olan ekonomilerin atık yönetim sistemlerine önemli yatırımlar yapmaları ve uluslararası çabalar gösterilmesi halinde plastik atıklar nedeniyle yaşanan sorunların azaltılabileceğini belirtmektedirler. Yazarlar küresel olarak 2015 yılında 60-99 milyon Mt kötü yönetilen plastik atık üretildiğini ve bu rakamın 2060 yılına kadar 155-265 Mt/y^{-1}'ye çıkabileceğini vurgulamaktadırlar.

3. PLASTİK ATIK KİRLİLİĞİ İLE MÜCADELEDE PLASTİK VE PLASTİK AMBALAJ VERGİLERİNİN ROLÜ

Plastik atık kirliliği ile mücadelede plastik ve plastik ambalaj vergilerinin rolü; i) negatif dışsallıkların içselleştirilmesi kapsamında plastik vergileri, ii) plastik ve plastik ambalaj vergileri: ülke örnekleri ve iii) politika önerileri başlıklarıyla açıklanmaktadır.

3.1. Negatif Dışsallıkların İçselleştirilmesi Kapsamında Plastik Vergileri

Bireyler ya da firmalar tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerin sonuçlarının (olumlu veya olumsuz) üçüncü tarafları etkilemesi dışsallık kavramıyla ifade edilmektedir. Bu faaliyetler sonucunda meydana gelen faydalar pozitif dışsallık, maliyetler ise negatif dışsallıktır. Söz konusu faydalar ve maliyetler fiyat mekanizmasına dahil olmadığı için piyasa başarısızlığı ortaya çıkmaktadır. Piyasa başarısızlıkları için piyasa çözümlerinden veya kamusal çözümlerden yararlanılmaktadır (Kirmanoğlu, 2019, s.157-158). Negatif dışsallıkların içselleştirilmesinde kullanılan kamusal çözümlerden biri vergilerdir ve literatürde düzeltici vergi ya da Pigou vergisi olarak isimlendirilmektedir. Pigou (1920) tarafından firmaların çevreyi kirleterek oluşturduğu maliyete yönelik bir vergi önerisi gerçekleştirilmiştir (Susam, 2020, s.110). Vergiyle çevre kirliliği yaratan birim oluşturduğu maliyetin bedeline katlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle "kirleten öder ilkesi" çerçevesinde dışsal maliyet içselleştirilmektedir (Sezer & Dökmen, 2018, s.165). Pigou vergisiyle bir yandan çevre kirliliğine yönelik önlem alınırken diğer yandan elde edilen vergi hasılatıyla toplumun refahı arttırılmaktadır. Bahsedilen özellikler "çifte yarar etkisi" şeklinde ele alınmaktadır (Akkaya & Bakkal, 2005, s.2). Pigou vergisi prensibiyle çevre kirliliğine yönelik uygulanan vergiler çevre vergileri, yeşil vergi, ekolojik vergi gibi çeşitli adlarla karşımıza çıkmaktadır (Cural & Saygı,

2016, s.78). Eurostat tarafından çevre vergileri; enerji, ulaşım, kirlilik ve kaynak olmak üzere dört başlık altında sınıflandırılmaktadır. Plastiklere yönelik vergiler kirlilik vergileri kapsamındadır (Eurostat, 2024: s.16-17).

Plastik tüketiminde yüksek paya sahip olan plastik poşetler dayanıklı-hafif yapıları ve düşük maliyete sahip olmaları gibi çeşitli kullanım avantajları sağlamaktadır (Güzel & Özkan, 2019, s.44). Ancak doğada uzun süre kalarak çevreye vermiş oldukları zararla negatif dışsallık yaratmaktadırlar. Plastik poşetlerin ücretsiz kullanımında tüketiciler kullanım avantajlarından yararlanırken plastik poşetlerin çevreye verdiği zararlar topluma negatif maliyet olarak yüklenmektedir. Maliyetin toplum yerine plastik poşet tüketicisine aktarılmasında plastik poşet vergisi bir araç olarak kullanılmaktadır (Tabar, 2021, s.177). Bu nedenle plastik poşet vergileri çifte yarar teorisi ve kirleten öder prensibi çerçevesinde tasarlanan çevre vergileri kapsamında değerlendirilebilmektedir (Kılıçer, 2018, s.56). Plastik poşet vergilerinin uygulanmasında verginin fiskal amacından ziyade plastik poşet tüketiminin ve plastik poşetlerin çevreye verdikleri zararların azaltılması ön plana çıkmaktadır (Avcı & Dirican, 2021, s.122).

Plastik poşet vergilerinin dünyadaki örneklerine bakıldığında Almanya'da 1991'de, Danimarka'da 1994'te, İrlanda'da 2002'de, Güney Afrika'da 2003'te, Romanya'da 2006'da, Çin'de 2008'de, Makedonya ve Malta'da 2009'da, Bulgaristan ve Sırbistan'da 2012'de, İskoçya'da 2014'te, İngiltere ve Portekiz'de 2015'te, Hollanda'da 2016'da, Estonya ve Norveç'te 2017'de, Çek, Polonya, Yunanistan, Litvanya, Lüksemburg, Slovakya ve İspanya'da 2018'de, Türkiye ve Letonya'da 2019'da vergi yürürlüğe girmiştir (Knoblauch vd., 2018, s.18-19). Plastik poşet vergileri birçok ülkede uygulama alanı bulurken vergilerin etkinliğini araştıran çalışmalar da yapılmıştır. Convery vd., (2007) yaptıkları çalışmayla İrlanda'da uygulanan plastik poşet vergisini ele almışlardır. Verginin plastik poşet kullanımını %90 oranında azalttığını tespit etmişlerdir. Ayrıca atıkların azalması ve verginin idari maliyetlerinin çok düşük olması gibi başka olumlu sonuçlar da bulmuşlardır. Martinho vd., (2017) Portekiz'deki plastik poşet vergisini incelemişlerdir. Verginin uygulanmaya başlanmasından sonraki 4 ayda nasıl bir etki yarattığını araştırmışlardır. Sonuçlar vergi uygulandıktan sonra plastik poşet tüketiminde %74'lük bir azalma ve yeniden kullanılabilir plastik poşetlerde %61'lik bir artış olduğunu göstermektedir. Dikgang vd., (2012) ise Güney Afrika'daki plastik poşet vergisini kısmen başarısız olarak değerlendirmektedirler. Uygulanan vergi kısa vadede plastik poşet tüketimini azaltmada etkili olsa da zamanla verginin etkinliği azalmıştır. Plastik poşet vergilerinin etkinliğine yönelik yapılan çalışmalar politika sonuçlarının izlenmesi ve mevcut duruma uygun düzenlemelerin yapılabilmesi için önem taşımaktadır.

Plastiklerin çok çeşitli ürünlerde yer alması farklı vergi uygulamalarını gündeme getirmektedir. Avrupa Birliği (AB) Ocak 2021'de üye devletler tarafından üretilen ve geri dönüştürülmeyen plastik ambalaj atıklarına dayalı yeni bir öz kaynak tanıtmıştır. Bu kaynağın amacı hem AB'nin gelir kaynaklarını çeşitlendirmek hem de üye devletlerin plastik atıklarını azaltmalarını sağlamaktır (ECA, 2024, s.4). Üye devletler geri dönüştürülmeyen plastik ambalaj atığının (kilogram olarak) ağırlığı ile 0,80 Euro'nun çarpılması sonucunda belirlenen vergiyi ödemek zorundadır. Üye devletlerin bazıları bu vergiyi ulusal bütçelerinden karşılarken bazıları plastik ürünlere yönelik yeni vergiler, harçlar veya katkılar getirmiş ya da getirmeyi düşünmektedir (WTS Global, 2024, s.2). Avrupa Sayıştayı tarafından yapılan denetim sonucunda vergiye ilişkin iyileştirilmesi gereken alanlar belirlenmiştir. Üye devletlerin geri dönüştürülemeyen plastik ambalaj atığına dayalı öz kaynağın uygulanması için yeterince hazır olmadıkları ortaya çıkmıştır. Verginin uygulanması amacıyla kullanılan verilerin karşılaştırılabilir ve güvenilir olmadığı ve üye devletlerin temel yasal unsurların aktarımında geciktiği tespit edilmiştir. Plastik tanımının farklı AB yasal belgelerinde değişiklik gösterdiği gözlemlenmiştir. Ayrıca geri dönüşüm süreçleri üzerinde denetim yapılmaması nedeniyle geri dönüştürülmüş olarak beyan edilen plastik ambalaj atık miktarına ilişkin bilgilerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığına dair soru işareti bulunmaktadır (ECA, 2024, s.4-5). Sonuç olarak Avrupa Sayıştayı tarafından yapılan denetim verginin uygulanmasına yönelik zorluklar ve eksikler olduğunu göstermektedir.

3.2. Plastik ve Plastik Ambalaj Vergileri: Ülke Örnekleri

Plastik ve plastik ambalaj vergileri Almanya, Birleşik Krallık, Danimarka, İspanya, İtalya, Letonya, Litvanya ve Portekiz örnekleriyle incelenmektedir. Almanya ve İtalya'da vergi ertelenmiş olup diğer ülkelerdeki vergiler yürürlüktedir. İtalya'da 1 Temmuz 2020'de yürürlüğe girmesi planlanan plastik vergisi 1 Temmuz 2026 tarihine ertelenmiştir (WTS Global, 2024, s.16). Covid-19 pandemisinin yıkıcı etkisiyle uygulamaya geçemeyen İtalyan plastik vergisi üreticilerin davranışlarını "kirleten öder" ilkesine uygun bir şekilde değiştirmeyi amaçlamaktadır. Henüz uygulamaya geçilmediği için politikanın başarısını etkileyecek faktörlerin dikkate alınması avantaj sağlayacaktır. Vergi kapsamının net bir şekilde belirlenmesi, mükelleflerin sürdürülebilir üretime geçişi için gerekli teşviklerin sağlanması, tüketicilerin bilinçlendirilmesi ve alternatiflere erişimlerinin kolay olması uygulamada istenilen sonuçların elde edilmesinde etkili olacaktır (Scuderi, 2021, s.5-6). Almanya'da ise 2024'ten itibaren tek kullanımlık plastik fonunun oluşturulması, bölgesel ambalaj vergilerinin uygulanması (1 Ocak 2022 tarihinden beri Tübingen şehrinde ambalaj vergisi yürürlüktedir) ve

planlama aşamasında olan ulusal plastik vergisi karmaşık bir yapının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. 1 Ocak 2025'te yürürlüğe girmesi planlanan ulusal plastik vergisi veri toplama konusunda sorunların yaşanması ve yasanın planlanan şekilde uygulandığı takdirde karşılaşılabilecek bürokrasi sorunları nedeniyle 2026 yılına ertelenmiştir. Almanya bu vergiyle AB plastik vergisinden kaynaklanan ek mali yükü tek kullanımlık plastik ambalaj üreticilerine ve ithalatçılarına aktarmayı planlamaktadır (WTS Global, 2024, s.9-11). Tablo 2'de plastik ve plastik ambalaj vergilerini uygulayan ya da hazırlık aşamasında olan ülkelere dair bilgiler verilmektedir.

Tablo 2. Plastik ve Plastik Ambalaj Vergileri: Ülke Örnekleri

Ülkeler	Verginin Adı	Verginin Konusu ve Oranı	Vergi Mükellefi ve Sorumlusu
Almanya	Plastik Vergisi	Vergi tamamen veya kısmen plastikten üretilmiş ve tasarlandıkları amaç doğrultusunda yeniden doldurulması veya yeniden kullanılması mümkün olmayan ürünlerde geçerli olacaktır. Vergi oranları: -Gıda kapları: 0,177 Euro/kilogram, Gıda içeren torbalar ve film ambalajları: 0,876 Euro/kilogram, Depozitosuz içecek kapları: 0,181 Euro/kilogram, Depozitolu içecek kapları: 0,001 Euro/kilogram, İçecek bardakları: 1,236 Euro/kilogram, Hafif plastik taşıma torbaları: 3,801 Euro/kilogram, Islak mendiller: 0,061 Euro/kilogram, Balonlar: 4,340 Euro/kilogram, Filtreli tütün ürünleri: 8,972 Euro/kilogram	Almanya'da yerleşik herhangi bir gerçek veya tüzel kişi üretici, doldurucu, satıcı veya ithalatçı olarak söz konusu tek kullanımlık plastik ürünleri ilk kez piyasaya sunuyorsa yeni vergiye tabidir. "Piyasaya sunmak" bir ürünün iş faaliyeti çerçevesinde ücretli ya da ücretsiz olarak dağıtım, tüketim veya kullanım amacıyla sunulması olarak tanımlanmaktadır. Burada satış yönteminin ne olduğu fark etmemektedir. Almanya'da yerleşik olmayan gerçek veya tüzel kişiler de söz konusu tek kullanımlık plastik ürünleri doğrudan özel hanelere veya diğer kullanıcılara mesafeli iletişim araçlarıyla sattıklarında yeni vergiye tabi olacaktır.
Birleşik Krallık	Plastik Ambalaj Vergisi	2022 Plastik Ambalaj Vergisi Yasası 1 Nisan 2022'de yürürlüğe girmiştir ve 1 Nisan 2024 itibarıyla plastik ambalajlar için ton başına 217,85 GBP (Great Britain Pound – Büyük Britanya Poundu) oranında vergi uygulanmaktadır. Bu vergi işletmeleri plastik ambalaj üretiminde bakir plastik yerine geri dönüştürülmüş plastik kullanmaya teşvik etmek, geri dönüşümü desteklemek ve plastik atıkları azaltmak amacıyla tasarlanmıştır.	Birleşik Krallık'ta üretilen plastik ambalajlar için ambalajlama veya doldurma işlemi öncesinde son önemli değişikliği gerçekleştiren işletme vergiden sorumlu olan taraftır. Birleşik Krallık'a ithal edilen plastik ambalajlar için son önemli değişiklikleri gerçekleştirilmiş plastik ambalaj bileşenlerini ithal eden işletme vergiden sorumlu olan taraftır.
Danimarka		Özel tüketim vergisi tek kullanımlık sofra takımları (plastik sofra takımları dahil), taşıma poşetleri (plastik poşetler dahil) ve geri iade	

	Özel Tüketim Vergisi	edilebilir ambalaj sistemine dahil olmayan ambalajlar için uygulanmaktadır. Vergi tek kullanımlık sofra takımları (plastik sofra takımları dahil) için 1982, taşıma poşetleri (plastik poşetler dahil) için 1994 yılından beri yürürlüktedir. Özel tüketim vergisi oranları aşağıdaki gibidir: -Tek kullanımlık sofra takımları (plastik sofra takımları dahil) için kilogram başına olmak üzere 2024 yılı ve sonrasında 64.11 DKK (yaklaşık 8.60 Euro). -Taşıma poşetleri (plastik poşetler dahil) için kilogram başına olmak üzere 2024 yılı ve sonrasında 73.46 DKK (yaklaşık 9.80 Euro). -Geri iade edilebilir ambalaj sistemine dahil olmayan ambalajlar için uygulanan özel tüketim vergisi oranlara, kullanım amaçlarına ve malzemeye bağlı olarak değişmektedir.	Aşağıdaki işletmeler özel tüketim vergisi ödemekle yükümlüdür: - Taşıma poşetleri, tek kullanımlık sofra takımları vb. üreten işletmeler, -AB içinden veya dışından özel tüketim vergisine tabi malları ithal eden veya alan işletmeler, -Özel tüketim vergisine tabi malların toptan satışı ile uğraşan ve vergi ödemeyi gönüllü olarak seçen işletmeler.
İspanya	Plastik Vergisi	1 Ocak 2023 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Vergi yeniden kullanılmayan plastik ambalajın üretimi, ithalatı ve AB içindeki ediniminde geçerlidir. Yeniden kullanılmayan plastik ambalaj ürünleri için kilogram başına 0,45 Euro oranında vergi uygulanmaktadır.	Yeniden kullanılmayan plastik ambalajın üreticisi, ithalatçısı veya AB içindeki alıcısı vergiye tabidir.
İtalya	Plastik Vergisi	Verginin tek kullanımlık plastik mamullere (manufatti con singolo impiego veya MACSI) kilogram başına 0,45 Euro oranında uygulanması beklenmektedir.	Vergiden sorumlu taraflara bakıldığında: İtalya'da üretilen MACSI için MACSI'yi üreten işletme vergi yükümlüsü olacaktır. Diğer üye devletlerden İtalya'ya teslim edilen MACSI için ya MACSI'yi kendi faaliyetleri için satın alan işletme ya da İtalya'daki özel tüketiciye MACSI satan işletme vergi yükümlüsü olacaktır. AB dışından İtalya'ya teslim edilen MACSI için ise MACSI'yi ithal eden kişi vergi yükümlüsü olacaktır.

Letonya	Doğal Kaynaklar Vergisi (Natural Resources Tax – NRT)	Vergi oranları aşağıdaki gibidir: plastik kaynaklı malzemeler (biyoplastikler ve oksitlenebilir plastik kaynaklı malzemeler hariç) kilogram başına 1,25 Euro, polistiren kaynaklı malzemeler kilogram başına 2,20 Euro, oksitlenebilir biyolojik olarak parçalanabilir plastik malzemeler kilogram başına 0,24 Euro, köpük polimer hammaddeleri kilogram başına 24,40 Euro, polistiren köpük hammaddeleri kilogram başına 44,00 Euro, birkaç malzemeden oluşan ambalajlardaki plastik kısımlar kilogram başına 1,22 Euro.	NRT, Letonya'da aşağıdaki işlemleri ilk olarak gerçekleştiren kişiler tarafından ödenir: -ambalajlı ürünleri satanlar, -müşterilerinin kullanım kolaylığı veya reklam tasarımı için ambalaj ekleyenler, -iş faaliyetlerinde ambalajlı ürünler kullananlar (satışta vergiye tabi olan ambalajlı ürünler hariç), -bir hizmet sunarken ürüne ambalaj ekleyip bu ambalajı hizmet alıcısına devredenler.
Litvanya	Kirlilik Vergisi	13 Mayıs 1999'da yürürlüğe girmiştir. 1 Ocak 2025 itibarıyla uygulanacak kirlilik vergi oranları şu şekilde olacaktır: Yeniden kullanılabilir ambalaj ve geri dönüştürülebilir (tek kullanımlık) plastik ve PET ambalajlar ton başına 520 Euro, Yeniden kullanılabilir ambalaj ve geri dönüştürülebilir (tek kullanımlık) kompozit malzemeden yapılmış ambalajlar ton başına 520 Euro, Geri dönüştürülemeyen (tek kullanımlık) plastik ve PET ambalajlar ton başına 875 Euro, Geri dönüştürülemeyen (tek kullanımlık) kompozit malzemeden yapılmış ambalajlar ton başına 1,200 Euro.	Dolu ambalajı Litvanya pazarına tedarik eden üretici veya ithalatçı kirlilik vergisini ödemekle yükümlüdür.
Portekiz	Tek Kullanımlık Plastik Ambalajlar İçin Katkı Payı	1 Ocak 2024 itibarıyla katkı payı daha önce uygulanan paket başına 0.30 Euro yerine 0.10 Euro olarak belirlenmiştir. Söz konusu indirim tek kullanımlık ambalaj üzerindeki katkının ekonomik yükünü nihai tüketiciye yansıtma zorunluluğu ile birlikte gelmektedir. Bu durum ambalaj fiyatının en az 0.20 Euro artırılması anlamına gelmektedir.	Portekiz'de merkez ofisi veya kalıcı bir kuruluşu bulunan tek kullanımlık ambalaj üreticileri ve ithalatçıları, diğer bir AB üyesi devlette veya Azorlar ve Madeira Özerk Bölgeleri'nde merkez ofisi veya kalıcı bir kuruluşu bulunan tedarikçilerden tek kullanımlık ambalaj satın alan alıcılar bu katkı payını ödeyecektir. Katkı payını ödemekle yükümlü olanlar ambalajın fiyatını en az 0.20 Euro artırarak katkı payının ekonomik yükünü nihai tüketiciye yansıtmalıdır.

Kaynak. WTS Global (2024)'ten yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 2'ye bakıldığında vergilerin ağırlıklı olarak tek kullanımlık ve geri dönüştürülemeyen plastikler için uygulandığı görülmektedir. Bununla birlikte plastik ve plastik ambalaj vergilerinin sürdürülebilir alternatiflere yönlendirerek plastik üretiminin ve atıkların azalmasını sağlayacak şekilde düzenlenmesi esas amaç olmalıdır. Örneğin Birleşik Krallık'taki vergi tasarlanırken geri dönüştürülmüş plastik kullanımının ve geri dönüşümün desteklenmesi ve

plastik atıkların azaltılması dikkate alınmıştır. Letonya'da da verginin ana amacı ambalaj malzemelerinin tüketiminin azaltılması ve geri dönüşümün teşvik edilmesidir. Üretici sorumluluğu programlarına katılanlar programın gerektirdiği lisans ücretlerini ödemekle yükümlü olsalar da ambalaj vergisinden muaf tutulmaktadır. Böylece uygulanan vergiyle üreticilerin ve perakendecilerin üretici sorumluluğu programlarına katılımı arttırılmaktadır (Brizga, 2017, s.1). Vergilerin mükellefi ve sorumlusu açısından değerlendirme yapıldığında üretici, satıcı ve ithalatçı işletmeler ön plana çıkmaktadır. Portekiz örneğinde ise diğer ülkelerden farklı olarak katkı payının nihai yükünü tüketiciye yansıtılma zorunluluğu vardır. Daha önce paket başına 0.30 Euro olan katkı payı 1 Ocak 2024 itibariyle 0.10 Euro olarak belirlenmiştir. Aradaki fark tüketiciye yansıtılmaktadır.

Plastik ve plastik ambalaj vergilerinin uygulamaya geçmesi kadar nasıl etkiler oluşturduğu da önemlidir. Cela & Kaneko (2013) Danimarka'da içecek dışı plastik ambalajlara uygulanan vergilerin etkinliğini incelemişlerdir. 1994-2007 yıllarını kapsayan ve 19 büyük ihracatçıdan oluşan örneklem üzerinde yapılan çalışmanın sonucunda verginin istenen etkiyi oluşturmadığını tespit etmişlerdir. Bu nedenle yazarlar politika yapıcıların çevre vergileri konusunda temkinli bir yaklaşıma sahip olmalarını önermektedir. Moderau (2023) çalışmasında Almanya'nın Tübingen şehrinde Ocak 2022'de uygulanmaya başlanan ambalaj vergisini ele almıştır. Vergi neticesinde kamu çöp kutularındaki ağırlıkta bir değişim olup olmadığını analiz etmiştir ve belirgin bir azalmanın olmadığını saptamıştır. Ancak verginin getirilmesinden önceki aylarda Tübingen'deki yeniden kullanılabilir gıda ve içecek kapları sunan işletmelerin sayısında artış olmuştur. Plastik ve plastik ambalaj vergilerinin etkinliğini inceleyen çalışmaların arttırılması gerekmektedir. Bu çalışmalar plastik ürünlerin ve plastik atıkların azaltılması, geri dönüştürülebilir ürünlere yönelik talebin arttırılması gibi sonuçların elde edilmesinde yol gösterici olabilecektir. Hollanda daha önce 1 Ocak 2008 – 1 Ocak 2013 tarihleri arasında ambalaj vergisi (plastik ambalajlar dâhil) uygulamış olup şu an için ulusal bir plastik vergisi planı yoktur. Ancak birkaç yıl sonra yürürlüğe girebilecek bir plastik vergisinin uygulanabilirliğini araştırmaktadır (WTS Global, 2024, s.19).

3.3. Politika Önerileri

Vergiler üretim, tüketim ve atık sektörlerini etkileme olasılığı nedeniyle plastik atıklarla mücadelede bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu alanda nispeten yeni bir araç olarak değerlendirilebilecek vergilerin pozitif etkiler oluşturacak şekilde tasarlanması gerekmektedir (Walker vd., 2020, s.185-186).

Vergiler plastik ürünlere yönelik talebi azaltmalı, üretici ve tüketicileri daha sürdürülebilir seçeneklere yönlendirmelidir. Vergiler daha dayanaklı ya da daha kolay geri dönüştürülebilen farklı plastik türlerinin ya da plastik olmayan alternatiflerin (ahşap, cam vs.) ön plana çıkmasını sağlamalıdır (OECD, 2020, s.1). Özellikle üreticilerin sorumlu olduğu bir vergi tasarlandığında maliyet artışlarından dolayı tercih ettikleri malzemeler değişebilir. Bu değişikliğin gerçekleşmesi için vergiye tabi plastiklere kıyasla daha fazla maliyet avantajı sağlayan sürdürülebilir seçenekler olmalıdır (Walker vd., 2020, s.202-203). Sürdürülebilir seçeneklerin olmaması üreticilerin vergi yükünden kurtulmak adına yasa dışı faaliyetlere yönelmesi gibi olumsuz sonuçlar meydana getirebilmektedir.

Plastik vergileri için hangi plastiklerin vergiye tâbi olacağı, vergi oranlarının ve mükelleflerinin nasıl belirleneceği, diğer ülkelerin yaptıkları uygulamaların değerlendirilmesi gibi düşünülmesi gereken çeşitli konular vardır ve bunlardan biri de vergi yükünün nasıl paylaşılacağıdır (Raymer, 2020, s.6). Vergiye üreticiler tâbi olduğu takdirde artan maliyetler karşısında başka malzeme tercihinde bulunabilir veya vergi yükünü fiyat artışlarıyla tüketicilere yansıtabilirler. Tüketicilerin doğrudan vergiye tâbi olmaları da bir seçenektir. Bu noktada düşük gelirli tüketicilerin vergiden olumsuz etkilenme ihtimali değerlendirilmelidir. Çünkü plastik vergileri mal fiyatlarının artmasını sağlayacak ve gelirinin büyük bir kısmını tüketime yönlendiren düşük gelir grupları için dezavantaj oluşacaktır (Walker vd., 2020, s.206). Portekiz'deki tek kullanımlık plastik ambalajlar için katkı payının nihai yükünü tüketiciye yansıtma zorunluluğu vardır. Bu durumun alt gelir gruplarında olumsuz bir sonuca yol açıp açmadığı araştırılmalıdır ve olumsuz sonuçlar mevcutsa gerekli önlemler alınmalıdır. Örneğin; alt gelir gruplarının sıklıkla kullandığı hijyen ve gıda ürünlerinin verginin kapsamı dışında tutulması ya da ürünlere yönelik farklı vergi oranlarının belirlenmesi gibi uygulamalar gerçekleştirilebilir (Raymer, 2020, s.17).

Plastik ve plastik ambalaj vergileriyle ilgili önemli konulardan biri de vergi oranlarının nasıl belirleneceğidir. Vergi oranının çok düşük olduğu durumda dikkate değer bir maliyet artışı gerçekleşmeyeceği için üretici ve tüketicilerin tercihlerinde değişiklik olmayabilir. Vergi oranları plastik üretiminin azalmasını ve sürdürülebilir seçeneklerin tercih edilmesini sağlayacak şekilde belirlenmelidir (Raymer, 2020, s.15). Vergi oranlarının belirlenmesinde teorik çalışmalar gerçekleştirilse de uygulamadaki sonuçların incelenmesi politikayı daha güçlü hale getirecektir. Ayrıca vergi oranlarının plastik üretiminin veya tüketiminin ne kadar azaltılacağı ya da vergiden ne kadar gelir elde edileceği gibi hedeflere göre değişmesi söz konusudur (Sanz vd., 2018, s.35).

Vergi ile ilgili tüm kapsamlı değerlendirmeler yapılmasına rağmen uygulamada bir davranış değişikliği oluşturup oluşturmayacağı kısa vadede netlik kazanmayabilir. Özellikle plastiklere yönelik vergi uygulamaları yeni olduğu için istenilen sonuçların elde edilip edilmediği ve uzun vadeli etkilerinin ne olacağı takip edilmelidir. Verginin oluşturduğu tercihlere yönelik verilerin analiz edilmesi ve mükelleflerin vergi hakkındaki düşüncelerinin dikkate alınması verginin düzenlemesinde yardımcı olabilmektedir (Walker vd., 2020, s.207). AB plastik vergisi için Avrupa Sayıştayı tarafından yapılan denetimde verginin başarısını arttırabilecek tespitler yapılmıştır. Ülkeler bazındaki çalışmalar ise sınırlıdır.

Plastik ve plastik ambalaj vergileri kamuoyu tepkisine neden olmayacak ve verginin sadece bir maliyet olarak değil çevresel bir sorumluluk olarak görülmesini sağlayacak şekilde tanıtılmalıdır. Mükelleflerin vergiyi bu çerçevede değerlendirmesi sürdürülebilir seçenekleri tercih etmelerinde etkili olabilecektir. Verginin amaçları, plastik atıkların insan sağlığına ve çevreye yönelik zararları güven oluşturacak şekilde anlatılmalı ve mükelleflerin vergiye gönüllü uyum göstermeleri sağlanmalıdır (Walker vd., 2020, s.207). Vergiye yönelik düzenlemelerin, tarihlerin ve diğer tüm detayların ayrıntılı olarak planlanması ve paylaşılması da vergiye tâbi olanların gerekli hazırlıkları yapmaları ve vergiye uyum gösterebilmeleri açısından önemlidir (Sanz vd., 2018, s.38).

Vergilerin oluşturacağı idari maliyetler de göz önüne alınmalıdır. Yeni uygulanacak plastik ve plastik ambalaj vergileri için ortaya çıkacak idari maliyetlere yönelik ayrıntılı değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir. Bu maliyetler mümkün olan en az seviyede tutulmalı ve uygulanacak vergiden elde edilen gelirden daha fazla olmamalıdır. Benzer vergileri uygulayan ülkelerin katlandıkları idari maliyetler yol gösterici olabilmektedir. Ancak uygulamada bazı farklılıkların meydana gelmesi olasıdır (Raymer, 2020, s.17-18).

4. SONUÇ

Çalışmada plastik atık kirliliğiyle mücadele yöntemlerinden biri olan plastik ve plastik ambalaj vergileri ele alınmaktadır. Söz konusu vergiler nispeten yeni bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Ocak 2021'de AB tarafından üye ülkelerin ürettiği ve geri dönüştürülemeyen plastik ambalaj atıklarına yönelik verginin tanıtımı yapılmıştır. Bu verginin amacı hem AB'nin gelir kaynaklarını çeşitlendirmek hem de üye devletlerin plastik atıklarını azaltmalarını sağlamaktır. Bahsedilen amaçlar doğrultusunda Birleşik Krallık, Danimarka, İspanya, Letonya, Litvanya ve Portekiz'de ülke bazında plastik ve plastik ambalaj vergileri uygulanmaktadır. Almanya ve İtalya'da ise vergilerin 2026 yılında uygulamaya geçmesi planlanmaktadır. Almanya'da 1 Ocak 2025'te yürürlüğe girmesi planlanan vergi veri toplama

ve bürokrasi sorunları, İtalya'da 1 Temmuz 2020'de yürürlüğe girmesi planlanan vergi Covid-19 pandemisindeki ekonomik koşullar nedeniyle ertelenmiştir.

Ülke örneklerine bakıldığında vergilerin genel olarak tek kullanımlık ve geri dönüştürülemeyen plastik ürünlere odaklandığı ve üretici, satıcı ve ithalatçı işletmelerin verginin mükellefi veya sorumlusu olarak belirlendiği görülmektedir. Birleşik Krallık ve Letonya uyguladıkları vergiler aracılığıyla geri dönüştürülmüş plastik kullanımını desteklemektedirler ve plastik atıkları azaltmayı hedeflediklerini belirtmektedirler. Letonya'da vergi üretici sorumluluğu programlarına katılımın arttırılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Üretici sorumluluğu programlarına katılan üreticiler ve perakendeciler vergiden muaf tutulmaktadır. Portekiz diğer ülkelerden farklı olarak verginin nihai yükünü tüketicilere yansıtmaktadır. Plastik ve plastik ambalaj vergilerinin uygulanması kadar vergiyle belirlenen amaçların gerçekleşip gerçekleşmediği de önemlidir. Bunun için denetimler ve etkinliği ölçmeye yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Avrupa Sayıştayı tarafından yapılan denetimde verginin uygulanmasına yönelik çeşitli eksiklikler tespit edilmiştir. Bunlar; verilerin karşılaştırılabilir ve güvenilir olmaması, üye devletlerin temel yasal unsurları aktarmada gecikmesi ve plastik tanımının farklı AB yasal belgelerinde değişiklik göstermesidir. Ülke bazında etkinliği ölçmeye yönelik çalışmalar oldukça sınırlıdır. Danimarka'da yapılan çalışma verginin istenilen etkiyi oluşturmadığını gösterirken, Almanya'da yapılan çalışmayla verginin çöp kutularındaki atıkların azalmasını sağlamadığı ancak yeniden kullanılabilir gıda ve içecek kapları sunan işletmelerin sayısını arttırdığı anlaşılmıştır.

Çalışmada son olarak plastik ve plastik ambalaj vergilerinin uygulanmasına yönelik politika önerileri verilmektedir. Vergilerin belirlenen amaçları gerçekleştirebilmesi için çeşitli konuların ele alınması gerekmektedir. Vergi yükünün nasıl paylaşılacağına diğer bir ifadeyle vergilerden üreticilerin mi yoksa tüketicilerin mi sorumlu tutulacağına karar verilmelidir. Özellikle düşük gelir grubundaki tüketicilerin olumsuz etkilenmemesi adına önlemler alınmalıdır. Diğer bir konu vergi oranlarına ilişkindir. Vergi oranları verginin amaçlarına (plastik üretimini ve kullanımını azaltmak, gelir elde etmek vb.) uygun şekilde belirlenmelidir. Vergi amaçlarının net bir şekilde ifade edilmesi ve plastik atık kirliliğinin oluşturduğu olumsuz sonuçların vurgulanması verginin kamuoyu tarafından desteklenmesini sağlayacaktır. Vergilerin oluşturacağı idari maliyetler de dikkate alınmalı ve vergi dolayısıyla elde edilecek gelirden fazla olmamalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Akkaya, Ş., & Bakkal, U. (2005). Çevre vergileri ve çifte yarar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, *55*(2), 1-22.

Avcı, O., & Dirican, H. (2021). Seçilmiş OECD ülkeleri bağlamında plastik poşet vergisi üzerine bir değerlendirme. *Financial Analysis/Mali Çözüm Dergisi*, *31*(165), 121-144.

Borrelle, S. B., Ringma, J., Law, K. L., Monnahan, C. C., Lebreton, L., Mcgivern, A., Murphy, E., Jambeck, J., Leonard, G. H., Hilleary, M. A., Eriksen, M., Possingham, H. P., De Frond, H., Gerber, L. R., Polidoro, B., Tahir, A., Bernard, M., Mallos, N., Barnes, M., & Rochman, C. M. (2020). Predicted growth in plastic waste exceeds efforts to mitigate plastic pollution. *Science*, *369*(6510), 1515-1518.

Brizga, J. (2017). Packaging tax in Latvia. Institute for European Environmental Policy. https://ieep.eu/uploads/articles/attachments/2295371a-be98-4ab0-92be 9cd755a148e4/LVPackagingTaxfinal. pdf.

Cela, E., & Kaneko, S. (2013). Understanding the implications of environmental taxes: the case of the Danish weight based packaging product charge. *Environmental Policy and Governance*, *23*(4), 274-282.

Convery, F., McDonnell, S., & Ferreira, S. (2007). The most popular tax in Europe? Lessons from the Irish plastic bags levy. *Environmental and resource economics*, *38*, 1-11.

Cural, M., & Saygı, H. E. (2016). Avrupa Birliği'nde çevre vergisi uygulamaları ve çevre vergilerinin gelişimi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *25*(1), 77-92.

Dikgang, J., Leiman, A., & Visser, M. (2012). Analysis of the plastic-bag levy in South Africa. *Resources, Conservation and Recycling*, *66*, 59-65.

ECA. (2024). EU revenue based on non-recycled plastic packaging waste. doi:10.2865/871406.

EIA. (2021). The truth behind trash: The scale and impact of the international trade in plastic waste. https://eia-international.org/report/the-truth-behind-trash-the-scale-and-impact-of-the-international-trade-in-plastic-waste/, (Erişim Tarihi: 22.07.2024).

Eurostat. (2024). Environmental taxes – a statistical guide – 2024 edition. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-manuals-and-guidelines/w/ks-gq-23-016, (Erişim tarihi: 28.02.2025).

Geyer, R., Jambeck, J. R., & Law, K. L. (2017). Production, use, and fate of all plastics ever made. *Science advances*, *3*(7), e1700782.

Güzel, S., & Özkan, E. (2019). Plastik Poşet Vergisi Uygulaması: Türkiye için bir değerlendirme. *Vergi Dünyası*, Yıl 38, Sayı 455, 43-57.

Jambeck, J. R., Geyer, R., Wilcox, C., Siegler, T. R., Perryman, M., Andrady, A., Narayan, R., & Law, K. L. (2015). Plastic waste inputs from land into the ocean. *Science*, *347*(6223), 768-771.

Kayan, A., & Küçük, A. (2020). Plastik kirliliğin çevresel zararları ve çözüm önerileri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, **22**/2, 403-427, E-ISSN 2667-405X.

Kılıçer, E. (2018). Plastik poşet vergisi ve örnek ülke uygulamaları. *Vergi Sorunları Dergisi*, *357*, 55-67.

Kirmanoğlu, H. (2019). Kamu ekonomisi analizi. Beta Yayıncılık.

Knoblauch, D., Mederake, L., & Stein, U. (2018). Developing countries in the lead—what drives the diffusion of plastic bag policies?. *Sustainability*, *10*(6), 1994.

Lebreton, L. C., van der Zwet, J., Damsteeg, J., Slat, B., Andrady, A., & Reisser, J. (2017). River plastic emissions to the world's oceans. *Nature Communications*, *8*(1), 15611.

Lebreton, L., & Andrady, A. (2019). Future scenarios of global plastic waste generation and disposal. *Palgrave Communications*, *5*(1), 1-11.

Martinho, G., Balaia, N., & Pires, A. (2017). The Portuguese plastic carrier bag tax: The effects on consumers' behavior. *Waste management*, *61*, 3-12.

Moderau, S. (2023). Taxing away the takeout trash? Evidence from a local packaging tax in Germany. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4457416, (Erişim tarihi: 01.03.2025).

OECD. (2020). Taxes on single-use plastics. https://www.oecd.org/en/publications/ocean-policies_17318a16-en/taxes-on-single-use-plastics_186a058b-en.html, (Erişim Tarihi: 01.11.2024).

OECD, (2022). Global plastics outlook: Policy scenarios to 2060. OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/aa1edf33-en.

OECD, (2023). Cost and financing for a future free from plastic leakage. OECD Environment Policy Papers, No. 44, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/32424f03-en.

Raymer, D. J. (2020). Plastic tax: An alternative to plastic alternatives. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3642739, (Erişim Tarihi: 24.10.2024).

Sanz, S. S., Sora, M. J., & Ventosa I. P. (2018). Research paper on a European tax on plastics. https://zerowasteeurope.eu/wp-content/uploads/2019/11/zero_waste_europe_position_paper_plastic_tax_in_europe_en.pdf, (Erişim Tarihi: 24.10.2024).

Scuderi, E. (2021). Towards a plastic-free economy: the Italian plastic tax. Rivista Telematica di Diritto Tributario. Available at: https://www.rivistadirittotributario.it/2021/04/07/towards-a-plastic-free-economy-the-italian-plastic-tax/.

Sezer, Ö., & Dökmen, G. (2018). Kirleten öder ilkesi çerçevesinde Türkiye'de çevre vergileri ve negatif dışsallıklar sorunu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (57), 163-181.

Susam, N. (2020). Kamu maliyesi temel kavram ve esaslar. Beta Yayıncılık.

Tabar, Ç. (2021). Negatif dışsallıkların içselleştirilmesinde plastik poşet vergisi: Türkiye'de ücretli poşet uygulamasının değerlendirilmesi. *Financial Analysis/Mali Çözüm Dergisi*, *31*(165).

Yan, H., Cordier, M., & Uehara, T. (2024). Future projections of global plastic pollution: Scenario analyses and policy implications, *Sustainability*, *16*, 643, https://doi.org/10.3390/su16020643.

Yurtsever, M. (2018). Küresel plastik kirliliği, nano-mikroplastik tehlikesi ve sürdürülebilirlik. *Çevre Bilim ve Teknoloji Dergisi, 1*, 171-197.

Walker, T. R., & Fequet, L. (2023). Current trends of unsustainable plastic production and micro (nano) plastic pollution. *TrAC Trends in Analytical Chemistry*, *160*, 116984.

Walker, T., Gramlich, D., & Dumont-Bergeron, A. (2020). The case for a plastic tax: A review of its benefits and disadvantages within a circular economy. *Sustainability*, 185-211.

WTS Global. (2024). Plastic taxation in Europe. https://wts.com/wts.com/publications/climate-protection-green-tax-energy/2024/wts-global-plastic-taxation-2024-updated.pdf, (Erişim Tarihi: 30.10.2024).

WWF. (2021). Türkiye'de plastik atık sorunu ve politika önerileri. https://wwftr.awsassets.panda.org/downloads/plastikwebkucuk_1.pdf (Erişim Tarihi: 30.07.2024).

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 427-445

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 31.12.2024 Accepted / Kabul: 08.05.2025

AN ANALYSIS OF ISRAEL'S ATTACKS ON PALESTINE (7 OCTOBER 2023- 7 OCTOBER 2024): IS A JUST WAR POSSIBLE?

Cansu KAYA [1]

Abstract

Historically and politically the issue between Israel and Palestine has manifested itself from time to time as conflict and sometimes as war. The ongoing unresolved conflict between the two sides led to the war that finally broke out in October 2023. The Israeli side declared a war against the attack from Hamas. This study analyzes the Israeli-Palestinian War through the jus ad bello and jus in bellum criteria of just war theory. Jus ad bellum is based on the cause of the outbreak of war. Accordingly, when a state is under armed attack, it can resort to self-defense. However, self-defense must be aimed at the establishment of justice and the force used in war must be proportionate to self-defense. The second principle is jus in bello. Jus in bello is based on the distinction between civilians and combatants during war and the proportionate use of force. This study examines Israel's attacks on Palestine in the one-year period from October 7, 2023 to October 7, 2024 in terms of just cause, proportionality, civilian deaths and injuries, destruction of civilian areas and the appropriateness of the weapons used, and discusses whether Israel's war was justified or not.

Keywords: Israel, Palestine, Just War, Jus ad Bellum, Jus in Bello.

Jel Codes: H56, K33, N45.

[1]Dr, Bağımsız Araştırmacı, E-posta: cansukaya932@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8746-7321.

Atıf/Citation
Kaya, C. (2025). An analysis of Israel's attacks on Palestine (7 October 2023- 7 October 2024): Is a just war possible?. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 427-445.

OPEN ACCESS

This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

İSRAİL'İN FİLİSTİN'E YÖNELİK SALDIRILARININ (7 EKİM 2023- 7 EKİM 2024) İNCELENMESİ: HAKLI BİR SAVAŞ MÜMKÜN MÜ?

Öz

Tarihsel ve siyasi süreç içinde İsrail ve Filistin arasındaki mesele zaman zaman çatışma zaman zaman da savaş olarak kendini göstermiştir. İki taraf arasında süregelen çözümsüzlük son olarak Ekim 2023'te başlayan savaşa neden olmuştur. İsrail tarafı Hamas'tan gelen saldırıya karşı bir savaş ilan etmiştir. Bu çalışma İsrail-Filistin Savaşı'nı haklı savaş kuramının jus ad bello ve jus in bellum kriterleri ile ele almaktadır. Jus ad bellum savaşın başlama nedenine dayanmaktadır. Buna göre bir devlet silahlı saldırı altında kaldığında meşru müdafaaya başvurabilmektedir. Ancak meşru müdafaanın adaletin tesisine yönelik olması ve savaşta kullanılan gücün meşru müdafaa ile orantılı olması gerekmektedir. İkinci prensip jus in bello'dur. Jus in bello savaş esnasında sivil-savaşan ayrımı yapılmasını ve orantılı güç kullanımını esas almaktadır. Bu çalışma 7 Ekim 2023'ten 7 Ekim 2024'e kadar geçen bir yıllık süreçte İsrail'in Filistinli sivillere yönelik saldırılarını haklı neden, orantılılık, sivillerin ölümü-yaralanması, sivil alanların tahrip edilmesi ve kullanılan silahların uygunluğu açısından incelemekte ve İsrail'in açtığı savaşın ne kadar haklı olup olmadığını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Filistin, Haklı Savaş, Jus ad Bellum, Jus in Bello.

Jel Kodları: H56, K33, N45.

1. INTRODUCTION

War is a concept that determines the survival of tribes, cities, empires and states since the existence of humanity. For this reason, various theories and ideas have been developed about war (Ağaoğulları, 2009, pp. 25-26). Thucydides, who recorded the Peloponnesian Wars between Sparta and Athens, is one of the first war theorists. Based on his observations in the Peloponnesian Wars, he put forward the hegemonic war theory, which emphasized the characteristics of human nature and the importance of international law/relations. According to him, human nature is dominated by self-interest, pride and fear. These three emotions encourage people to increase power over other people, and as long as people remain slaves to their emotions, they will cause great wars. He analyzed the international dimension of war on the basis of continuity. If the distribution of power in international relations is continuous, the power hierarchy among states is rigid and hegemonic. If the distribution of power is not continuous and the hierarchy is eroding, the hegemonic power is also shaken. In other words, when the power of a dependent-weak state increases, that state comes into conflict with the hegemonic power in the system (Gözlü & Efe, 2023, pp. 403-405).

Plato, like Thucydides, witnessed the Peloponnesian Wars and acquired his ideas about war largely through observation. According to him, war is an inevitable characteristic of societies living together. Plato, who was affected by the collapse of Athens after the Peloponnesian Wars, focused on the qualities and duties of a well-organized, virtuous state in his dialogue *Politeia* According to Plato, one of the main goals of a virtuous state is to establish peace, but in cases

where war is inevitable, it is possible to fight on the basis of justice and ethics (Demir, 2018, pp. 274-275).

In Plato's dialogues on the *Politeia* it is seen that his ideas on war are compatible with the just order and organic social structure. According to him, the gradual growth of societies leads to an increase in property greed over resources. He argued that in order to establish peace and ensure the continuity of the state, everyone should do their own profession and that only in this way can a just order be achieved. He said that wars are caused by the desire to own more property (Plato, 2008, p. 373b, 373e). At this point, he introduces the class of protectors. Protectors should be philosophers, strong and educated. From a young age, they should be both theoretically trained and taken to war to receive practical training (Ağaoğulları, 2009, pp. 246-250). With these ideas, Plato defends professional military service and thinks that the stability of the police will be ensured through professionalism.

Since for Niccoló Machiavelli, one of the Renaissance thinkers, war is the constitutive element of having power (the political), in *The Prince* he focused on how the prince can manage war properly. Accordingly, war is an ordinary situation that leads the state to salvation and the necessary war is just (Kardeş, 2017, p. 339). However, Machiavelli is against the idea of professional army in Plato. He thinks that civilian forces should be used in war. He cites the Romans as an example for this and says that the disarmament of the people played a role in the fall of Rome (Machiavelli, 1999, pp. 95-100). Again in *The Prince,* while describing the virtue of the prophet Moses, he states that all armed prophets conquered, while the unarmed ones failed. According to him, the prophet Moses won the support of his followers because he was armed (Machiavelli, 1994, p. 60). Arnhart (2018, pp. 149-150) characterizes Machiavelli's explanation as the virtue of Machiavellianism. He criticizes Machiavelli's praise of Moses' armed wars and his description of these historical events as the glorification of ancestral lands and the establishment of happiness.

In his *On War,* Carl von Clausewitz defines war in two basic ways. The first is that war is an act of violence aimed at establishing superiority of will between opponents. This is absolute war. In absolute war, the historical and political context is not taken into account because the aim of absolute war is to crush or eliminate the enemy (Von Clausewitz, 1989, p. 75). The second is real war, which takes place within a historical and political context. Real war includes the elements and possibilities of a war turning into an absolute war. For example, the political purpose of war is the subject of real war (Karaosmanoğlu, 2011, pp. 9-10). Clausewitz considered war as the continuation of politics by other means. Based on this assumption, he

developed the concepts of fog of war, friction and trilemma. While he drew attention to the differences between the army, planning and reality with friction, he emphasized the unknowability of the war environment with the fog of war (Yalçınkaya, 2019, p. 2). His triad is the people, the army and the government. He completed the outlines of his theory by adding the elements of primordial violence, contingency/coincidence and political means to his formula. Here, primitive violence is associated with the people, contingency with the army and political means with the government. For Clausewitz, this trilogy determines the fate of war (Jablonsky, 2012, p. 5).

Samuel P. Huntington (2017, pp. 26-27, 31-36) argued that with the end of the Cold War, civilizations will clash between/within societies. According to him, the basis of the conflict lies in the fact that societies have different languages, histories, cultures, traditions and religions. These civilizational differences are much more fundamental than ideological and regime differences. With these ideas, Huntington points to the possible other of the West (Islam) in general and to the politics of religious identity in particular. He defines religious and sectarian differences as fault lines between civilizations and encourages the adoption of radical attitudes towards those seen as religiously other.

Although there are various ideas about the emergence of wars, it is possible to summarize war as *intense acts of violence by one state to establish superiority of will over another* due to the commonality of the definitions developed on war. In this vein, the first time tensions between Israel and Palestine were recognized as war was the Six Day War in 1967. Conflicts-military operations between the two administrations continued in various forms until 2023. Finally, the clashes that started on October 7, 2023 soon turned into a war and started to be referred to as the Israeli-Palestinian War both in the media and in the literature. Israeli Prime Minister Binyamin Netanyahu stated that his country has entered a long and difficult war (BBC, 2023a). Therefore, this study considers the events between Israel and Palestine as a war and assumes that the scope and intensity of these events exceed the limits of any conflict.

This study aims to examine Israel's war against Palestine on October 7, 2023 within the framework of just war theory. The concept of just war is a concept that has been discussed and developed in different ways from ancient times to the present day in many aspects, from the initial cause of war to proportionality in the war process. This concept is based on three basic principles. First, jus ad bellum refers to the conditions that justify the resort to war and the justness of war. Second, jus in bello includes ethical and legal rules that must be applied while the war is ongoing. Finally, jus post bellum is the norms that must be followed to ensure justice

after the war (Özdemir, 2022, p. 388). Since this study focuses on the war between Israel and Palestine and the war process is still ongoing, it will examine just war theory especially in terms of jus ad bellum and jus in bello criteria.

The basic assumption of this study is that Israel has committed war crimes against Palestinian civilians. In order to evaluate this assumption, the situation of Palestinian civilians during the one-year war will be analyzed in the light of jus ad bellum and jus in bello criteria. This analysis aims to provide a clearer picture of the situation of Palestinian civilians in the context of the law of war and to provide an explanation for the unfairness of Israel's conduct of war.

2. METHODOLOGY

The descriptive analysis method was used to examine the jus ad bellum and jus in bello criteria of just war theory in terms of the Israeli-Palestinian war that started on October 7, 2023. The descriptive analysis was designed in three stages. In the first stage (in the introduction of the study), the conceptual framework of the ideas on war, law and ethics was determined. In this way, it was analyzed whether Israel's attacks on Palestine fit into any of the ideas in this conceptual framework. In the second stage, the conceptual and historical trajectory of just war theory was analyzed. Thus, the theoretical and legal framework in which the justification dimension of Israel's attacks on Palestine can be discussed was determined. In the final stage of the study, Israel's attacks on Palestine were analyzed according to the criteria of jus ad bellum and jus in bello by referring to newspaper reports and reports of institutions working in the region. In order to interpret the information obtained at this stage, the policies of international organizations regarding the Israeli-Palestinian conflict were also included. The study is limited to the events that took place in the one-year period between October 7, 2023 and October 7, 2024.

3. JUST WAR THEORY

The fact that war has devastating effects on societies has led to the necessity of thinking about war in terms of morality and law. In this context, it is important to understand the rationality, justification, consequences and responsibilities of a war. Just war theory seeks answers to these questions and argues that a war can be fought on moral grounds and within legal limits (Orend, 2006, pp. 4-5).

There are two different grounds for the legal dimension of war. The first one is Hugo Grotius' De Jure Belli ac Pacis (1625), which is considered as the founder of international law. According to Grotius, war is a legal situation that must be declared. War must have a justifiable

cause, such as self-defense, the enforcement of law, or punishment for the violation of law. The second is the United Nations (UN) Charter. The UN Charter does not distinguish between just or unjust war and prefers the concept of the use of force instead of war. Accordingly, states are prohibited from using force except in self-defense and the concept of just war is excluded. The UN explained its purpose here as the maintenance of international peace and security. It does not recognize internal conflicts as a state of war and states that war is valid only between states. Therefore, the UN Charter changed the legal dimension-definition of war, not the existence of war (Keskin Ata, 2014, pp. 83-96).

Although the relationship between war and law is determined by these treaties, the ethical factor in war is not. Ethics is more in the realm of theoretical thought (political philosophy) and is not bound by legal or political sanctions. Therefore, when it comes to the ethics of war, communities' own ideals and belonging come to the fore. In Carl Schmitt's view, *there is no correct norm or legality to justify people killing each other. A war cannot be justified by moral or legal norms. His statement that war is politically meaningful only to the extent that it is fought against an existential enemy separates the ethical from the subject of war* (Schmitt, 2006, p. 69). It is also possible to say that Schmitt stands against the just war theory with this view. According to him, it is the political character of war that is decisive, not its justification dimension.

At this point, just war theory appears as the ideas that examine the legal status and ethical nature of wars in the modern period. The traces of just war theory can be traced back to Ancient Greece. The rules determining the boundaries, the purpose and the distinction between soldiers and civilians in wars in the states of the polis are the first nuclei of just war. The determination of self-defense in Roman law, St. Augustine's conditions for the justification of war in early Christianity, Thomas Acquinas' thoughts on the death of civilians are the historical development stops of just war (Aksu Ereker, 2018, pp. 1-4).

While jus ad bellum, one of the basic principles of just war, explains the grounds justifying the transition from peace to armed forces, jus in bello defines the conduct and responsibilities of belligerent nations in their relations with each other or with civilians (Stahn, 2006, p. 926). Jus ad bellum may have different details according to specific situations, but some conditions have been agreed upon. Accordingly, in order to resort to a war, there must be just cause, right intention, and it must be initiated and conducted by a competent authority. Just cause is self-defense; right intention is to establish peace and justice; and competent authority is the initiation of war by public authority. Jus in bello is the principle of discrimination. It requires the

distinction between civilians and combatants in a war and prohibits the targeting of civilians. It also places restrictions on the nature of weapons. It prohibits the use of weapons of mass destruction and biological weapons (O'brien & Arend, 2003, pp. 224- 226).

There is no consensus on the proportionality criterion in just war. Some views consider the legality of the force used in the self-defense principle of jus ad bellum in terms of proportionality. Proportionality here refers to the proportionality of the force (means) used to the legitimate purposes (self-defense) of using that force. Some consider proportionality as the prohibition of heavy weapons in jus in bello. Accordingly, the benefit to be obtained through war must be greater than the harm caused by the means used (Kretzmer, 2013, pp. 238- 240).

According to Walzer, just war is war whose limits are determined by moral ends and means. Since the political authority decides to resort to war, jus ad bellum is primarily aimed at holding heads of state accountable. He lists the principles of jus ad bellum as just cause (self-defense and protection of innocents), proper authority and publicity, right intention, last resort, high probability of preventing mass violence, and universal benefit being worth the losses (proportionality) (Orend, 2000, pp. 525-526). He explains jus in bello as referring to justice in war and finds it more important than jus ad bellum. According to him, even if states resort to war justly, they may not continue the war with just means. For this, civilian targets need to be distinguished. However, Walzer offers two exceptions to discrimination. The first one concerns reprisals. Civilians can be retaliated against if retaliation will end unjust acts. The second is the idea that civilians can be stripped of their immunity in times of emergency. What he calls a state of emergency is when the danger is present-real, unusual and terrifying, such as large-scale massacres (Bellamy, 2004, pp. 832-833).

According to McMahan (2005, pp. 5-11), the most important criterion of just war is jus ad bellum (the reason for going to war). According to him, elements such as proportionality, justification, good faith, and authoritative decision are secondary in a war that starts without a just cause. This is because it is possible for a war started for a just cause to be conducted in an unjust or disproportionate manner. However, just cause is not limited to self-defense. It considers any action that would cause injustice to a person or a community as just cause. In addition, he considered the second principle of just war, jus in bello (the distinction between combatants and civilians), within jus ad bellum. He argued that jus in bello legitimizes the objective of jus ad bellum.

Today, Article 51 of the United Nations (UN) Charter regulates the use of self-defense. According to Article 51, if a member of the United Nations is subjected to an armed attack, the attacked state has the right of self-defense until the Security Council takes the necessary measures. However, the attacked state must notify the Security Council of the attack. The term "armed attack" in the article refers to the armed forces of one state invading, occupying, bombing, blockading the coasts and ports of another state, attacking its land-sea-air forces, attacking with gangs, and the abuse of the legal rights of one state by another even if there is a treaty between the two states (Ulaş, 2016, pp. 175-176). In addition, Protocol II of the Convention on Certain Conventional Weapons stipulates that self-defense must be proportionate in order to be considered legitimate. Accordingly, if an attack causes accidental death or injury to civilians, the limits of self-defense are considered to have been exceeded and a war crime is considered to have been committed (IHL:4). The proportionality of self-defense takes into account the degree of the attack, the type of weapons and the extent of the damage. This is because self-defense is a measure taken against an attack. Therefore, there must be a proportionality between the actions that cause damage and the measures that eliminate the damage. Moreover, the application of self-defense provisions against possible attacks is a controversial issue. Self-defense is a rule that is clearly valid for attacks that have already occurred. For this reason, the UN Charter takes into account the current situation of states, not their assumptions (Dost, 2018, pp. 371-374).

Based on the theoretical approaches of just war, it is necessary to specify the criteria by which jus ad bellum and jus in bello will be addressed in this study. The study accepts the criterion of self-defense for jus ad bellum. It evaluates whether Israel's attacks against Palestine are within the limits of self-defense according to the principles of right intention, necessity, last resort and proportionality/properness of the force used for self-defense. Jus in bello, on the other hand, is assessed according to the civilian-combatant distinction and proportionality/the nature of the weapons used.

4. EVALUATION OF THE ISRAELI- PALESTINE WAR ACCORDING TO THE JUST WAR THEORY

The last war between Israel and Palestine took place after the Hamas attack in October 2023. In terms of conflict intensity, Hamas' attack started as a unilateral action and can be categorized as a medium-intensity conflict. However, Israel's military operations in response escalated over time, reaching the level of high-intensity conflict with the systematic use of weapons and the declaration of open war. Some authors in the literature state that this situation brought the

genocide debate to the agenda (Daban, 2024, p. 1638). This escalation of the war was evaluated within the framework of the principles of jus ad bellum (the right to wage war) and jus in bello (the manner of waging war). The study questions the extent to which high-intensity military intervention in response to a medium-intensity attack is compatible with the principles of proportionality and necessity.

McMahan (2024, pp. 394-405) analyzes the two basic elements of just war theory, necessity and proportionality, according to the time dimension. According to him, necessity requires an evaluation of the past, while proportionality requires an evaluation of the future. In this framework, the situation of Gaza before October 2023 was analyzed. Developments such as the prolonged blockade of the territory, the serious deterioration of living conditions and the expansion of settlement policies towards Gaza shaped the environment prior to the war. There were calls by members of the Israeli Parliament to turn Gaza into a Jewish enclave (Babahanoğlu, 2024, pp. 186-191). Such calls and practices led to an increase in the number of Palestinian refugees, and this led to the globalization of the refugee crisis that started at the regional level (Yiğit, 2024, p. 216). The refugee crisis caused by Israel shows that just war does not fulfill the condition of necessity and expands the scale of the problem.

The study also includes the historical background of the Israeli-Palestinian conflict. The occupation of the Palestinian territories from 1947 onwards and Israel's failure to comply with the UN General Assembly resolution on the return of the territories in 1967 are considered as an important element in the retrospective evaluation of the necessity of war principle. In addition, the fact that Israel did not implement the UN Security Council resolutions after October 7, 2023 and that these resolutions did not have binding consequences shows that an effective sanction mechanism at the international level was not activated (Daban, 2024, pp. 1644-1645).

The globalization of the Palestinian issue has also revealed the limits of the European Union's policies towards the region. These limits are evaluated under three headings: The continuation of Israel's settlement policies, the US support for Israel and the close relations that some EU member states maintain with Israel. These factors limit the viability of the two-state solution proposed under the European Union Foreign and Security Policy (EUFSP). Especially after October 7, 2023, Israel's disproportionate response and the deaths of civilians point to the dysfunctionality of international regional policies and make it important to develop different sanctions (Akgül-Açıkmeşe & Özel, 2024, pp. 73-74).

Intellectual debates are also important in the context of just war theory. Michael Walzer characterized the October 2023 attack as a just war from the Israeli perspective. According to him, civilian casualties in Gaza are largely due to Hamas' use of civilians as a tactic of war. Walzer argues that in the past, the principle of proportionality was used to justify killings, whereas today it is used to condemn Israel. Therefore, proportionality is not a valid criterion (Walzer, 2023).

On the other hand, Jeff McMahan criticizes Walzer's views. McMahan argues that the principle of proportionality should be the decisive criterion in the war in Gaza. He argues that Gazan civilians cannot be held responsible for the actions of Hamas and cites polls conducted in 2023 as an example, stating that public support for Hamas is limited. McMahan finds Israel's operations that cause civilian casualties contrary to the principle of proportionality and argues that Israel should develop alternative solutions (such as lifting the blockade, supporting peaceful organizations) instead of occupying Gaza. Therefore, he argues that Israel has not fully complied with both the principles of necessity and proportionality (McMahan, 2024, pp. 390-405).

4.1. Jus ad Bellum: On the Legitimacy of War

Following the Hamas offensive in October 2023, the Israeli military operations in Gaza have led to the deaths of Palestinian civilians and serious humanitarian crises. Living spaces in Gaza have been largely destroyed and the population has been deprived of basic necessities of life. These attacks have sparked debates on the legitimacy of the war. In particular, major powers such as the US, the UK, Germany, Italy and France supported Israel's right to self-defense (AA, 2024a), arguing that Israel's attacks were within the scope of self-defense. However, Israel's continued aggression and expansion of the battlefield exceeded the limits of self-defense, and some countries, especially Bolivia, Turkey, Jordan and South Africa, called for a ceasefire and deemed Israel's attacks on Gaza illegitimate (BBC, 2023c).

In addition to the states that do not recognize Israel's war as legitimate, the increase in civilian deaths in Gaza, the worsening living conditions of the surviving civilians and the demographic destruction of the region have led to popular protests around the world. Large-scale protests were organized in countries such as Turkey, the UK, Italy, France, Sweden, Sweden, the Netherlands, the United States, South Africa and Indonesia, with some Israeli citizens taking to the streets demanding the resignation of the Netanyahu government, a ceasefire and the release of hostages (BBC, 2024a). Such protests can be considered as an important sign that Israel has

violated the principle of jus ad bellum. The principle of jus ad bellum also provides a criterion for states and citizens to justify a war.

Another dimension of the principle of jus ad bellum involves the intent of war and the proportionality of the force used. War is justified only if it is waged for the purpose of establishing justice. Israeli Prime Minister Netanyahu has justified the war as demonstrating the eternity of the Jewish people and the prophecy of Isaiah. He also encouraged Jewish citizens to take up arms by procuring weapons from abroad (AA, 2023). However, the use of a religious narrative as a justification for war falls outside the scope of the principle of jus ad bellum. A war based on a religious doctrine cannot be considered as a war waged to achieve justice. Moreover, the arming of citizens indicates that the war is intended to exceed the limits of self-defense. In this context, Israel's justification for starting the war does not fall within the scope of the principle of self-defense, and this situation reveals that the war was not launched for the purpose of establishing justice, but rather for a strategic and ideological purpose. This makes the relevance of the jus ad bellum criterion for Israel questionable.

4.2. Jus in Bello: Discrimination in War

In order to analyze the principle of jus in bello, another pillar of just war theory, it is necessary to look at the situation of civilians-living spaces and the weapons used in the war. On October 9, 2023, at least 14 children and 11 women were killed in an explosion in Jabalya Market (OHCHR, 2024). On October 17, 2023, approximately 500 civilians were killed in the bombing of Al-Ahli Hospital (The Guardian, 2023). On October 20, 2023, the Greek Orthodox Church of St. Porphyrius was bombed, killing at least 16 Christian Palestinians (Aljazeera, 2023).

Other notable attacks included an attack on the Taj-3 Tower on October 25, 2023, killing 32 women and 47 children, and an attack on the Jabalia Refugee Camp on October 31, 2023, killing 12 women and 23 children (MEE, 2024). On November 2, 2023, it was reported that 5 women and 9 children were killed in an attack on Al Bureij camp, and on November 10, 2023, it was reported that 34 people were killed in the bombing of Al Buraq school where civilians took shelter (OHCHR, 2024).

On November 18, 2023, 50 Palestinian civilians were killed in the bombing of the UN Al-Fakhoura School (Daily Sabah, 2023). On 2 December 2023, a bombing in the Ash Shujai'yeh neighborhood reportedly killed 60 people and destroyed 15 buildings (OHCHR, 2024). On February 29, 2024, an attack at Nablusi Junction killed over 100 civilians waiting for humanitarian aid (AA, 2024b).

On March 8 and April 1, 2024, Al-Shifa Hospital was besieged, killing 21 patients (BBC, 2024b). On May 26, 2024, an airstrike was launched on the Tal al-Sultan camp for displaced Palestinians in Rafah, causing a large fire and killing at least 45 civilians. Experts stated that an unpredictable substance was used in this attack (NBC News, 2024).

On June 6, 2024, a UN-run school in Nuseirat refugee camp was bombed, killing at least 70 civilians (BBC, 2024c). On July 6, 2024, an airstrike hit the UN Al-Jaouni School in Gaza, killing 16 people (BBC, 2024d). On July 12, 2024, Israel attacked the Al-Mawasi area, which was declared a safe zone, killing around 90 civilians (Aljazeera, 2024). On August 10, 2024, Al-Tabi'in school was bombed and the death toll was reported as 20 by Israel and 100 by Palestinian officials (MEM, 2024).

On August 27, 2024, UN officials announced that there was a polio outbreak in Gaza and that patients were constantly being relocated due to Israeli evacuation orders (BBC, 2024e). On September 10-11, 2024, 64 Palestinian civilians were killed and 104 injured in Gaza (AA, 2024c).

In these attacks, Israel's targeting of civilian settlements and the widespread civilian casualties, demonstrates a violation of the principle of jus in bello. In most of the attacks, aerial bombardments were carried out without targeting or warning to civilians, violating the principles of proportionality and discrimination in warfare.

The report prepared by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) also states that the weapons used by Israel violate the principles of discrimination and proportionality. It was emphasized that in the first four months of the war in Gaza, between 29,000 and 38,000 Palestinians lost their lives, hundreds of thousands of people were left homeless and there was massive destruction of infrastructure. In addition, the use of powerful explosives without targeting during the attacks is considered as a violation of the principle of discrimination in jus in bello. The report examines 6 incidents to analyze the destruction caused to civilians by Israel's use of powerful explosive weapons. These incidents are the explosion at the Jabalya market on October 9, 2023, the attack on the Taj-3 Tower on October 25, 2023, the attack on the Jabalya refugee camp on October 31, 2023, the attack on the Al Bureij camp on November 2, 2023, the bombing of the Al Buraq school on November 10, 2023, and the bombing in the Ash Shujai'yeh neighborhood on December 2, 2023. The report estimates that the explosives used by Israel in these attacks were GB-31s, GB-32s and GB-39s (OHCHR, 2024).

According to the UN report of March 12, 2024, 13,000 children, 9,000 women and 31,184 Palestinians were killed during the Israeli offensive. A third of Gaza's hospitals have ceased to function, 2.2 million people lack access to food and the number of children dying from malnutrition is rising. Access to clean water and sanitation has also been denied ((UN, 2024). These conditions reveal discrimination against civilians and violations of the principle of proportionality.

The United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East (UNRWA) report emphasizes that Israeli attacks on Gaza from land, air and sea have prevented civilians from accessing health and humanitarian assistance. More than 75% of Gaza's population has been repeatedly displaced and the majority of civilian casualties are children (UNRWA, 2024). UNRWA data clearly demonstrates the war's discrimination against civilians and human rights violations.

Humanitarian organizations such as the United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA) and UNICEF have also drawn attention to the health crisis of children in Gaza, stating that basic needs such as water, food and medicine are not being met (OCHA, 2024). They also emphasized the vulnerability of children displaced by the war and left without families (UNICEF, 2024). These conditions are contrary to the principle of jus in bello and show that Israel is not discriminatory towards civilians.

As of October 7, 2024, the Ministry of Health in Gaza announced that approximately 42,000 Palestinians had lost their lives (AA, 2024d). However, according to some assessments, this number may be much higher, including deaths under the rubble (Rasha et al., 2024, pp. 237-238). This data reveals that Israel used destructive force in its attacks in areas where civilians were concentrated, rather than in its efforts to open humanitarian corridors for civilians. Therefore, it is possible to say that Israel is waging a war that violates all the criteria of the jus in bello principle.

5. CONCLUSION

This study aims to examine Israel's military operations against Palestine between October 7, 2023 and October 7, 2024 within the framework of just war theory. In particular, the analysis is based on the principles of jus ad bellum (the legitimacy of waging war) and jus in bello (the manner in which war is conducted). The first part of the study focuses on the intellectual grounding of war in international relations theories. Thucydides' theory of balance of power and hegemony, particularly the view that dependent states tend to challenge the existing order

as they gain power, provides a framework that can be observed in the recent conflict between Palestine and Israel. The historical context of the prolonged occupation of Palestine suggests that the war is not only territorial, but also political and identity-based. In this respect, the war has been linked to Clausewitz's definition of war.

It was also observed that the conflict was shaped by religious and cultural references. Quotations from the Tanakh and emphasis on identity in Israel's discourse are discussed in the context of Huntington's clash of civilizations theory. There are evaluations that the identity differences between the two sides are effective in the continuation of the conflict.

Another part of the study analyzes Israel's military intervention within the framework of jus ad bellum criteria. In this context, the following questions were focused on:

- Does the justification for the intervention fall within the scope of self-defense?
- Is the force used proportionate to self-defense?
- Was the operation carried out as a last resort?

In the study, the analysis conducted within the scope of the jus in bello principle was based on factors such as the distinction between civilians and combatants during the war, the targeting of living spaces and the impact of the weapons used. The assessment process was based on the reports of international organizations operating in the region, media reports, public statements by the Ministry of Health in Gaza and the Israeli government. The figures on civilian casualties reported by the Government of Israel do not coincide with some independent sources. However, the jus in bello assessment is based not only on quantitative data, but also on the nature and effects of military actions. Israeli operations have reportedly been concentrated in areas with a high concentration of civilians, such as places of worship, residential areas, public buildings, marketplaces and bazaars. This violates the principle under the international law of war that prior warning is usually given before attacking civilian areas, or that the target is chosen in such a way that civilians are not harmed. Therefore, it raises serious questions about the legitimacy of the war and leads to debates within the framework of international law.

Israel cites Hamas' attacks on October 7, 2023 as justification for the war. However, it is questioned whether the large-scale operation carried out in response to these attacks can be considered within the scope of self-defense. Netanyahu's statements and religious references were among the discursive elements used to justify the military intervention. Moreover, the extent to which the resort to large-scale military intervention in response to the attacks complied with the principle of last resort has been found controversial in line with some expert reports.

These debates have been joined by thinkers such as Walzer and McMahan, who have contributed to just war theory. While Walzer represents the view that Hamas initiated the attacks and therefore Israel acted in self-defense, McMahan represents the view that the moral legitimacy of the war is more important than Hamas' legitimacy arguments. O'brien, on the other hand, does not explicitly express an opinion on the Israel-Hamas conflict, but he is close to Walzer in his assessment of the jus ad bellum criteria for just war and to McMahan in his assessment of jus in bello. This divergence between the thinkers points to differences of interpretation on which principle is important in just war. It has also opened a new door for possible studies to assess Hamas' legitimacy for war.

Declaration of Research and Publication Ethics

This study, which does not require ethics committee approval and/or legal/special permission, complies with research and publication ethics.

Researcher's Contribution Rate Statement

Since the author is the sole author of the article, the contribution rate is 100%.

Declaration of Researcher's Conflict of Interest

There are no potential conflicts of interest in this study.

REFERENCES

AA, (2023, 25 Ekim). Netanyahu: kara harekâtına hazırlanıyoruz. https://www.aa.com.tr/tr/-haberici/netanyahu-kara-harekatina-hazirlaniyoruz/3032696.

AA, (2024a, 2 Ekim). Batı'nın İsrail desteği hafızalara kazındı. https://www.aa.com.tr/tr/dosya-haber/batinin-israile-destegi-hafizalara-kazindi/3348950.

AA, (2024b, 4 Mart). İsrail ordusu 2 gün içinde Gazze'de insani yardım almaya çalışan 127 Filistinliyi öldürdü. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-ordusu-2-gun-icinde-gazzede-insani-yardim-almaya-calisan-127-filistinliyi-oldurdu/3154507.

AA, (2024c, 11 Eylül). İsrail'in 341 gündür saldırılarını sürdürdüğü Gazze'de can kaybı 41 bin 84'e çıktı,'' https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilin-341-gundur-saldirilarini-surdurdugu-gazzede-can-kaybi-41-bin-84e-cikti/3327005.

AA, (2024d, 18 Ekim). İsrail saldırıları nedeniyle Gazze'de 7 Ekim'den beri 1206 aile nüfustan silindi. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-saldirilari-nedeniyle-gazzede-7-ekimden-beri-1206-aile-nufustan-silindi/3365630.

Ağaoğulları, M. A. (2009). *Kent devletinden imparatorluğa*. İmge Kitabevi.

Akgül-Açıkmeşe, S., & Özel, S. (2024). EU Policy towards the Israel-Palestine Conflict: The Limitations of Mitigation Strategies. *The International Spectator*, *59*(1), 59–78. https://doi.org/10.1080/03932729.2024.2309664

Aksu Ereker, F. (2019). Haklı savaş. *Güvenlik yazıları serisi*,18, 1-8, https://doi.org/1013140/R.G.2.2.28980.60805

Aljazeraa (2024). ‘’At least 90 killed in Israeli atack on al-Mawasi ‘safe zone’ in South Gaza,’’ https://www.aljazeera.com/news/2024/7/13/at-least-50-killed-in-israeli-strike-on-al-mawasi-safe-zone-in-south-gaza, 1 Aug.

Aljazeraa, (2023). ‘’Israel bombs Greek Orthodox gaza church sheltering displaced people,’’ https://www.aljazeera.com/news/2023/10/20/war-crime-israel-bombs-gaza-church-sheltering-displaced-people, 20 Oct.

Arnhart, L. (2018). *Platon’dan Pinker’a siyasi düşünce tarihi* (Çev. A. K. Bayram & M.Erdal Okutan). Adres Yayınları.

Babahanoğlu, V. (2024). İsrail’in “yerleşimci” politikası ve Filistin’e yansımaları: Gazze saldırıları. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 175-196.

Bainton, R. H. (1960). *Christian attidues toward war and peace*. Abingdon Press.

BBC, (2023a, 7 Ekim). Netanyahu: Hamas’ın saldırısıyla İsrail uzun ve zorlu bir savaşa girdi. https://www.bbc.com/turkce/articles/cldxn297rg0o.

BBC, (2023b, 7 Kasım). Hangi ülkeler İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesti veya büyükelçilerini geri çağırdı? https://www.bbc.com/turkce/articles/cv2l2y1k29po.

BBC, (2024a, 2 Eylül). Tens of thousands rally in Israel calling for hostage release deal. https://www.bbc.com/news/articles/cze5x793569o.

BBC, (2024b, 2 April). Gaza’s al-Shifa Hospital in ruins after two-week İsraeli raid. https://www.bbc.com/news/world-middle-east-68705765.

BBC, (2024c, 6 June). Witnesses tell of ‘unimaginable’ Gaza shelter air strike. https://www.bbc.com/news/articles/cp335xyymjgo.

BBC, (2024d, 8 Temmuz). İsrail'in Gazze'de iki okula düzenlediği saldırılarda en az 20 Filistinli hayatını kaybetti. https://www.bbc.com/turkce/articles/c51y58xpl8qo.

BBC, (2024e, 27 Ağustos). BM: İsrail’in tahliye emirleri nedeniyle Gazze’de yardım faaliyetleri durdu, çocuk felci bu şartlarda hızla yayılabilir. https://www.bbc.com/turkce/articles/ckgj9pd042zo.

Bellamy, A. J. (2004). Supreme emergencies and the protection of non-combatants in war. *International Affairs*, 80 (5), 829-850.,

Clausewitz, C. V. (1989). *On war* (translated by M. Howard & P. Paret). Princeton University Press.

Daban, C. (2024). Çatışma analizi kapsamında İsrail-Filistin sorunu: taraflar, talepler ve çözüm analizi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1625-1648. https://doi.org/10.21547/jss.1504330

Daily Sabah (2023, 18 Nov). 80 killed in Israeli strike on UN-run school in northern Gaza. https://www.dailysabah.com/world/mid-east/80-killed-in-israeli-strike-on-un-run-school-in-northern-gaza.

Demir, A. (2018). Platon ve savaş. *Turkish studies*, 13 (3), 271-282.

Dost, S. (2018). Uluslararası hukukta orantılılık ilkesi. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (12). https://doi.org/10.18771/mdergi.496888.

Farneubun, P. K. (2013). Understanding Christian's perspective on peace and war. *Ilmiah hubungan internasional*, 9 (2), 105-115.

Gözlü, A. & E. Aydın. (2023). Antik bir savaş kuramcısı: Thukydides. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 393-414.

Huntington, S. P. (2017). *Medeniyetler çatışması*. Vadi Yayınları.

International Humanitarian Law Databases (IHL). Proportionality in attack. Rule: 14. https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule14#refFn_BA32BB92_00006

Jablonsky, D. (2012). Why is strategy difficult?. In *Theory of war and strategy*. J. B. Bartholomees Jr (Ed.). SSI.

Karadağ, U. (2016). Birleşmiş Milletler Antlaşması'na göre meşru müdafaa hakkı. *İnönü üniversitesi hukuk fakültesi dergisi*, 7 (2), 171-186.

Karaosmanoğlu, A. L. (2011). Yirmibirinci yüzyılda savaşı tartışmak: Clausewitz yeniden. *Uluslararası ilişkiler*, 8(29), 5-25.

Kardeş, M. E. (2017). Machiavelli: barışı sevmek ve savaşmayı bilmek. *FLSF*, 24, 337-352.

Keskin Ata, F. (2014). Uluslararası hukukta savaş ve barış. *Mülkiye dergisi*, 38(3), 83-99.

Khatib, R. vd. (2024). Counting the dead in Gaza: difficult but essential. *The Lancet*, 404 (10449), 237 –238.

Kolasi, K. (2017). Savaşın değişen niteliği ve jus ad bellum ve jus in bello'ya etkisi. *İnsan hakları yıllığı,* 35, 1-29.

Kretzmer, D. (2013). The inherent right to self-defence and proportionality in jus ad bellum. *The European Journal of International Law*, 24(1), 235–282.

Machiavelli, N. (1994). *Prens* (Çev. Nazım Güvenç). Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Machiavelli, N. (1999). *Savaş sanatı* (Çev. B. Hasan). Özne Yayınları.

McMahan, J. (2005). Just cause for war. *Ethics & International Affairs*, 19(3), 1–21. doi:10.1111/j.1747-7093.2005.tb00551.x

McMahan, J. (2024). Proportionality and necessity in Israel's invasion of Gaza, 2023–2024. *Analyse & Kritik*, 46(2), 387–407. https://doi.org/10.1515/auk-2024-2024

MEE, (2024, 31 May). War on Gaza: Jabalia left an 'unrecognisable' wasteland after Israeli assault. https://www.middleeasteye.net/news/war-gaza-jabalia-left-unrecognisable-wasteland-after-israeli-assault.

MEM, (2024, 10 Aug). Israeli army casts doubt on death toll from Gaza school bombing. https://www.middleeastmonitor.com/20240810-israeli-army-casts-doubt-on-death-toll-from-gaza-school-bombing/.

NBC News (2024, 11 June). Fire raging, blood everywhere: What we know about Israeli strike on a tent camp in Rafah. https://www.nbcnews.com/news/world/israeli-airstrike-gaza-family-rafah-wiped-out-rcna154877.

O'brien, W.V., & Arend, A.C. (2004). Just war doctrine and the international law of war. *Military Medical Ethics*, Vol. 1, 221-249.

OCHA (2024, 29 May). Hostilities in the Gaza Strip and Israel-reported impact. https://www.unocha.org/publications/report/occupied-palestinian-territory/hostilities-gaza-strip-and-israel-reported-impact-29-may-2024-1500.

OHCHR (2024, October-December). Thematic report- Indiscriminate and disproportionate attacks during the conflict in Gaza. 3-15.

Orend, B. (2000). Michael Walzer on resorting to force. *Canadian journal of political science*, 3, 523-547.

Orend, B. (2000). Michael Walzer on resorting to force. *Canadian Journal of Political Science*, XXXIII:3, 523-547.

Orend, B. (2006). *Morality of war*. Petersborough. Broadview Press.

Özdemir, E. (2022). Haklı savaş geleneğinde savaş sonrası adalet (jus post bellum). *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 385-422. https://doi.org/10.53306/klujfeas.1117031

Platon. (2008). *Devlet* (Çev. S. Eyuboğlu & M. A. Cimcoz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Schmitt, C. (2006). *Siyasal kavramı* (Çev. E. Göztepe). Metis.

Stahn, C. (2006). Jus ad bellum', 'jus in bello' . . . 'jus post bellum'? – rethinking the conception of the law of armed force. *The European Journal of International Law* ,17(5), 921-943 https://doi.org/10.1093/ejil/chl037

Taslaman, F. (2020). *Haklı savaş*. Düşün Yayıncılık.

The Guardian, (2023, 18 Oct). Al-Ahli Arab hospital: piecing together what happened as Israel insists militant rocket to blame. https://www.theguardian.com/world/2023/oct/18/al-ahli-arab-hospital-piecing-together-what-happened-as-israel-insists-militant-rocket-to-blame.

Tzenios, N. (2023). Case study: just war doctrine. *Open journal of political science*, 13, 1-17.

UN, (2024, 12 March). Hostilities in The Gaza Strip And Israel-Reported Humanitarian Impact. https://www.un.org/unispal/wp-content/uploads/2024/03/Gaza_casualties_info-graphic_12_March_2024.pdf.

UNICEF, (2024, 18 Oct). Children in Gaza need life-saving support. https://www.unicef.org/emergencies/children-gaza-need-lifesaving-support.

UNRWA, (2024, 25-28 April). Situation Report #105 on the situation in the Gaza Strip and the West Bank, including East Jerusalem. https://www.un.org/unispal/document/unrwa-situation-report-105-on-the-situation-in-the-gaza-strip-and-the-west-bank-including-east-jerusalem-25-28-april-2024/

Walzer, M. (2004). *Arguing about war*. Yale University Press.

Walzer, M. (2023). Gaza and the asymmetry trap. https://quillette.com/2023/12/01/gaza-and-the-asymmetry-trap/

Yalçınkaya, H. (2019). Savaşın değişimi ve kuramsal tartışmalar. *Güvenlik yazıları serisi*, 46 1-8.

Yiğit, H. (2024). Filistin-İsrail çatışmasında temel sorun alanları, bölgesel ve küresel aktörlerin soruna yaklaşımları. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 10(2), 213-226. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10 897934

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 446-474

Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Alınma: 22.01.2025 Accepted / Kabul: 20.05.2025

ÖRGÜTSEL ADALET VE SESSİZ İSTİFA: GÖRELİ YOKSUNLUK TEORİSİNE DAYALI BİR ARACILIK MODELİ

Vural DENİZ [1]

Öz

Pandemi sonrası popüler hale gelen sessiz istifa, dünya çapında yaygın bir direniş hareketine dönüşmüştür. Bu nedenle sessiz istifayı anlamaya yönelik çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmakta ve araştırmalar genellikle eşitlik teorisi ve sosyal mübadele teorisi perspektifinde yürütülmektedir. Bu çalışmanın amacı, algılanan örgütsel adaletin sessiz istifa üzerindeki doğrudan etkisini incelemek ve göreli yoksunluğun bu etkide aracı rol oynayıp oynamadığını belirlemektir. Çalışma, kamu hastanelerinde çalışan 177 sağlık çalışanından oluşan bir örneklem üzerinde yürütülmüştür. Anketler aracılığıyla toplanan veriler AMOS ve SPSS paket programları kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular, adalet algısının sessiz istifa üzerindeki etkisini ve bu süreçte göreceli yoksunluğun aracılık rolünü desteklemektedir. Elde edilen sonuçlar, göreli yoksunluk teorisinin sessiz istifayı anlamak için uygulanabilirliğini desteklemekte ve sessiz istifayı incelemek için yeni bir bakış açısı önermektedir. Ayrıca, adalet algısı ve göreceli yoksunluğun sessiz istifayı anlamada ihmal edilmemesi gerektiğine dair önemli teorik kanıtlar sunmaktadır. Sessiz istifayı önlemeye çalışan uygulayıcılara yardımcı olabilecek birkaç pratik çıkarım da önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Adalet, Sessiz İstifa, Göreli Yoksunluk, Sağlık Çalışanları.

Jel Kodları: M12, M54, D23.

[1]Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Hadim MYO, E-posta: vuraldeniz70@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8190-3065.

Atıf/Citation
Deniz, V. (2025). Örgütsel adalet ve sessiz istifa: göreli yoksunluk teorisine dayalı bir aracılık modeli. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 446-474.

This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

ORGANIZATIONAL JUSTICE AND QUIET QUITTING: A MEDIATION MODEL BASED ON RELATIVE DEPRIVATION THEORY

Abstract

Quiet quitting, which became popular after the pandemic, has turned into a widespread resistance movement worldwide. For this reason, the number of studies to understand quiet quitting is increasing daily, and research is generally conducted from the perspective of equity theory and social exchange theory. This study aims to examine the direct effect of perceived organizational justice on quiet quitting and to determine whether relative deprivation plays a mediating role in this effect. The present study was conducted on a sample of 177 healthcare professionals working in public hospitals. The data collected through questionnaires were analyzed using the AMOS and SPSS package programs. The findings support the effect of justice perception on quiet quitting and the mediating role of relative deprivation in this process. The results support the applicability of relative deprivation theory to understand quiet quitting and suggest a new perspective to study quiet quitting. Additionally, it provides important theoretical evidence that perceptions of justice and relative deprivation should not be neglected in understanding quiet quitting. Several practical implications are also suggested that may help practitioners seeking to prevent quiet quitting.

Keywords: Organizational Justice, Quiet Quitting, Relative Deprivation, Health Workers.

Jel Codes: M12, M54, D23.

1. GİRİŞ

Covid-19 salgını günümüzde sağlık açısından tehdit oluşturmasa da toplumsal, ekonomik ve psikolojik etkileri hala devam etmektedir. O dönemde yaşananlar insanlar üzerinde önemli etki yaratmış ve işgücü piyasasında geçerli olan birçok ilke ve paradigmayı değiştirmiştir. Pandeminin sona ermesiyle çalışma hayatında popülerlik kazanan sessiz istifa olgusu insanların çalışma hayatına bakış açılarında yaşanan değişimin bir sonucudur. Koşuşturma kültüründen hoşlanmayan, kişisel refaha ve aile ilişkilerine öncelik veren genç çalışanlar, işin hayatın merkezinde olmaması gerektiği düşüncesini benimseyerek, sessiz istifaya yönelmiştir (Atalay & Dağıstan, 2024). Sessiz istifa, bireyin resmi olarak işinden ayrılmadığı ancak işte ondan beklenen asgari gerekliliklerin ötesine geçmeden çalıştığı durumu ifade eder (Hamouche vd., 2023; Scheyett, 2023). Sessiz istifa edenler gerçekte işi bırakmazlar ancak performansını ve üretkenlik düzeyini bilinçli olarak düşürürler. Bu kişiler görev tanımları dışındaki işler konusunda isteksizdirler (Thu Trang & Thi Thu Trang, 2024).

Sessiz istifaya yönelen çalışanlar, yoğun rekabet altında hayatta kalmaya çalışan örgütler için elbette önemli bir sorundur. Günümüzde işletmeler çalışanlardan, iş tanımlarının ötesinde çaba beklemektedir. Ancak düşük motivasyona ve bağlılığa sahip bu çalışanlar, daha düşük iş kalitesine, hizmet aksaklıklarına, üretkenlik kayıplarına ve kurumsal performansın düşmesine yol açabilir (Serenko, 2023). Sessiz istifa, zorlu çalışma koşullarına sahip ve çalışanların zaten yüksek düzeyde tükenmişlik, işten kopukluk ve işten ayrılma niyeti yaşadığı sağlık sektörü için daha fazla endişe verici bir sorundur (Galanis vd., 2024a). Sağlık sektöründe sessiz istifanın yaygınlaşması sağlık hizmeti maliyetlerini artmasına ve hastaların bakım kalitesini düşmesine

neden olacaktır (Galanis vd., 2023). Bu nedenle, sessiz istifayı anlamak ve neden olan faktörleri belirlemek önemlidir. Çünkü sağlık çalışanları arasında sessiz istifayı önleyecek ve olumsuz etkilerini azaltacak stratejilerin belirlenmesi açısından buna ihtiyaç vardır.

Pandemi sonrasında yaygınlaşması nedeniyle öncü çalışmalarda sessiz istifanın nedeni olarak pandemi kaynaklı stres ve tükenmişlik gibi psikolojik etkenler gösterilmiştir (Xueyun vd., 2024). Sonrasında kişi-örgüt uyumu (Kerse & Deniz, 2024), rol çatışmaları (Prentice vd., 2024), algılanan kariyer geliştirme fırsatları (Xueyun vd., 2023) ve işyerinde dışlanma (Dutta vd., 2024) gibi farklı örgütsel faktörlerin sessiz istifanın itici gücü olabileceği düşünülmüştür. Ancak bugüne kadar örgütsel adalet algısının sessiz istifayı etkileyip etkilemediği araştırılmamıştır.

Örgütsel adalet algısı, çalışanların örgüt içindeki adalete ilişkin genel değerlendirmesidir (Greenberg, 1987). Adalet evrensel bir ihtiyaç olarak kabul edilir (Adamovic, 2023) ve örgüt içinde adalet arzulanan bir durumdur. Çalışanlar örgütleri tarafından adil bir şekilde muamele görmeyi beklerler ve örgütüne yönelik adalet algıları onların tutum ve davranışlarını şekillendirir (Zhou vd., 2022). Adil bir örgütsel ortam, çalışanların örgüte karşı olumlu duygularını geliştirir, memnuniyetini ve örgüte olan güvenini artırır ve böylece örgüte karşı daha olumlu bir tutum ve davranışsal tepkiyle sonuçlanır (Rupp vd., 2017). Literatür, algılanan adaletin yüksek düzeylerinin olumlu işyeri davranışlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Çeşitli araştırmalar algılanan örgütsel adaletin işe bağlılık (Fardid vd., 2018), iş tatmini (Topbaş vd., 2019) ve yüksek performans (Suifan vd., 2021) gibi olumlu örgütsel sonuçlarla pozitif ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Öte yandan çalışanlar örgütsel ortamın adil olmadığını hissettiklerinde, çıkarlarının uygun şekilde korunmadığını ve saygı görmediğini düşüneceklerdir. Bu durum da olumsuz tutum ve davranışsal tepkiye yol açacaktır (Malik & Singh, 2022). Düşük düzeydeki örgütsel adalet ilgisizlik ve misilleme (Colquitt vd., 2013), işten ayrılma niyeti (Zhou vd., 2022) ve düşük çalışan katılımı (Mubashar vd., 2022) gibi verimsiz davranışlar ve istenmeyen iş sonuçlarıyla ilişkilidir. Bunların yanında örgütsel adalet algısının örgütsel sessizlik (She vd., 2023) ve örgütsel vatandaşlık davranışı (Choong vd., 2024) gibi proaktif davranışlarla güçlü ilişkisi, örgüte karşı takdiri davranışlardaki isteksizlikle karakterize edilen, sessiz istifa ile ilişkili olabileceğine işaret etmektedir.

Çalışan, örgütün adalet düzeyini meslektaşlarıyla yaptığı karşılaştırma sonrasında algıladığı duruma göre belirler (Wu vd., 2024). Karşılaştırma sonucu deneyimlenen adaletsizlik duygusu çalışanda memnuniyetsizliğe ve olumsuz iş tutumlarına yol açar. Bu durum genellikle çalışanların işyerindeki katılımlarını ve çıktılarını diğer meslektaşlarıyla karşılaştırarak

değerlendirdiğini savunan Eşitlik Teorisi (Adams, 1963; 1965) ve Sosyal Mübadele Teorisiyle (Emerson, 1976) açıklanmaya çalışılmıştır. Öte yandan benzer şekilde sessiz istifayı anlamak ve etiyolojisini açıklamak için de genellikle eşitlik, sosyal mübadele ve psikolojik sözleşme gibi teorilerden yararlanılmaktadır. Bugüne kadar hiçbir çalışmada göreli yoksunluk çerçevesi bu kapsamda ele alınmamıştır. Göreli Yoksunluk Teorisi (Smith vd., 2012), kişinin yaptığı sosyal karşılaştırma sonunda deneyimlediği bir adaletsiz durumu ile ilgili süreci açıkladığından örgütsel adalet algısı ile sessiz istifa arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanışlı bir teorik bakış açısı sunabilir.

Göreli yoksunluk teorisi, bireylerin içinde bulundukları dış çevreyi sosyal karşılaştırma yoluyla değerlendirmesi sonucunda dezavantajlı olduklarını algıladıklarında ortaya çıkan öznel bir öfke veya tatminsizlik algısını ifade eder (Smith vd., 2012). Bu süreçte üç faktör kritik olarak görülmektedir: sosyal karşılaştırma, nispeten dezavantajlı bir durum ve algılanan adaletsizlik (Smith vd., 2012, s. 204). Teoriye göre, dezavantajlı sosyal karşılaştırmalar hak sahibi olma duygusuna yol açar ve bu da duygusal (örn., öfke ve tatminsizlik) ve davranışsal sonuçlara (örn., sapkın davranışlar) dönüşür (Cho & Kim, 2024). Göreli yoksunluk teorisine göre, bireyler çalışma koşullarını karşılaştırdıklarında ve bir adaletsizlik veya dezavantaj hissi algıladıklarında göreceli yoksunluk hissi ortaya çıkar. Dahası, bilişsel düzeyde deneyimlenen bu durum, çalışanları adaletsizliği düzeltmeye yönelik eylemlere sevk edebilir. Araştırmalar, örgütteki düşük adaletin çalışanlarda göreceli yoksunluk duygularını tetiklediğini, bunun da öfke ve engelleyici davranışlara yol açtığını ve böylece iş birliği niyetlerini, iş performanslarını ve bilgi paylaşım davranışlarını etkilediğini göstermektedir (Wan vd., 2023). Bu durumda çalışanların deneyimlediği adaletsizlik sonucu oluşan göreli yoksunluk duygusu sessiz istifayı da etkileyebilir. O halde çalışanların göreceli yoksunluğunun, örgütsel adalet ile sessiz istifa davranışı arasında bir aracılık rolü oynayabileceği öne sürülebilir.

Her ne kadar sessiz istifa olgusu akademisyenlerin yaygın ilgisini çekmiş olsa da, bu konudaki araştırmalar hala başlangıç aşamasındadır ve çalışanlar üzerindeki etkisini ve öncüllerini keşfetmeye yönelik daha fazla ampirik araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu nedenle, bu araştırma, sağlık çalışanlarının sessiz istifa davranışlarının arkasındaki itici faktörleri belirlemeye odaklanmaktadır. Bu kapsamda örgütsel adalet algısının sessiz istifaya etkisini ve bu sürecin içsel mekanizmalarını (göreceli yoksunluk duygusunun aracılık etkisi) keşfetmeyi amaçlamaktadır.

Sağlık çalışanlarının sessiz istifa davranışı üzerinde örgütsel adaletin göreli yoksunluk perspektifinden etkisine ilişkin öncü niteliğindeki bu çalışmayı değerli kılan üç ana neden

bulunmaktadır. İlk olarak, sessiz istifanın yeni bir öncülü keşfedilmektedir; örgütsel adalet algısı. Sessiz istifa, sağlık ve turizm sektörü gibi hizmet sektörleri başta olmak üzere birçok sektörde çalışan davranışlarında değişiklik yaratma potansiyeline sahip bir sosyal hareket biçimine dönüşmüş durumdadır (Galanis vd., 2023; Hamouche vd., 2023). Bu nedenle sessiz istifanın arka planını ve nedenlerini anlamak örgütlerin bu sorunu yönetmeye yönelik uygun müdahaleleri geliştirmelerine destek olabilecek fırsatlar sunacaktır.

İkinci olarak, çalışma, örgütsel adaletin sessiz istifa üzerindeki etkisinin nasıl gerçekleştiğini inceleyerek (göreli yoksunluğun aracılığı) önceki araştırmaların ötesine geçmektedir. Böylece sessiz istifanın anlaşılmasına yönelik mevcut bilgiyi daha da ilerletmektedir. Üçüncüsü, bu çalışma, sessiz istifa sürecinin anlaşılabilmesi için göreli yoksunluk teorisini önererek çalışanların işyerindeki davranışlarını etkileyen bu kritik olgunun anlaşılmasını ilerletmeye yardımcı olabilecek farklı bakış açısı sunmaktadır. Böylece ileriki araştırmalara yeni yollar açmakta ve rehberlik sağlamaktadır. Dahası önceki çalışmalar ağırlıklı olarak ABD ve Çin bağlamlarındaki örneklemlerde yürütülmüştür. Ulusal kültürün davranışlar ve tutumlar üzerindeki potansiyel etkisini göz önünde bulundurarak (Hofstede vd., 2005) bu çalışma, Türkiye'de sessiz istifanın anlaşılmasına da derinlik katmaktadır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI VE HİPOTEZ GELİŞTİRME

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle sessiz istifa kavramı açıklanmakta devamında ise geliştirilen hipotezlere yer verilmektedir.

2.1. Sessiz İstifa

Sessiz istifa, çalışanların işteki faaliyetlerini iş tanımlarıyla sınırladıkları ve asgari beklentilerin ötesinde takdiri çabalardan kasıtlı olarak kaçındıkları düşünce yapısını ifade etmektedir (Anand vd., 2024; Hamouche vd., 2023). Kurumsal hedeflerden çok kendi menfaatlerini önceliklendiren bir zihniyeti temsil eden bu anlayışta işlerin asgari gereklilikleri yalnızca mevcut istihdam durumlarını korumak için yerine getirilir (Serenko, 2024). Sessiz istifa eden çalışanlar, fiili olarak işten ayrılmazlar ancak işyerindeki performans ve üretkenlik seviyesini bilinçli olarak düşürürler (Kerse, Deniz ve Selçuk, 2025; Lee vd., 2023). Bu çalışanlar işe erken gelmek ve fazla mesai yapmak istemezler ve yeni fikirler sunmaktan kaçınırlar (Liu-Lastres vd., 2024). Sessiz istifanın temel felsefesi, hayatınızın sadece işten ibaret olmadığı düşüncesiyle hareket etmek, daha az sorumluluk alarak iş yaşam sınırlarını korumak ve refahını önceliklendirmeye çalışmaktır (Scheyett, 2023).

Sessiz istifa bir anlamda gizli bir sömürü biçimine dönüşen modern iş kültürüne politik direnişin etik bir aracıdır (Çalışkan, 2023; Domingue vd., 2024). Koşuşturma kültürü çalışanların önüne sürekli olarak aşmaları istenen yeni hedefler koymaktadır. Ek çabalarının ve fedakârlıklarının karşılığını alamadığını fark eden çalışanlar değer verilmediğini ve takdir edilmediğini hissetmektedir (Atalay & Dağıstan, 2023). İşlerinden memnun olmayan ancak daralan işgücü piyasası ve yavaşlayan ekonomi nedeniyle iş değiştirmeleri de eskisi kadar kolay olmayan bu çalışanlar sorumluluk almaktan kaçınırlar, çalıştıkları kuruluşa olan bağlılıkları azalır ve bir anlamda fiziksel olarak işte görünseler de işten zihinsel olarak koparlar (Domingue vd., 2024). Ne yazık ki mevcut çalışma koşulları sessiz istifaların yaygınlaşması için verimli bir zemin hazırlamaktadır (Hamouche vd., 2023). Araştırmalar, sessiz istifanın dünya çapında birçok ülke ve sektörde yaygın hale geldiğini ve küresel bir olguyla dönüştüğünü göstermektedir (Formica & Sfodera, 2022). Gallup tarafından COVID-19 salgını sırasında ABD'deki iş sektöründe yapılan kapsamlı bir çalışma, çalışanların yarısının sessiz istifayı seçtiğini göstermektedir (Harter, 2023). Şirketin 2023 yılı araştırması ise modern örgütlerde bu oranın %59'lara ulaştığını ve küresel ekonomiye büyük zararlar verdiğini iddia etmektedir (Karrani vd., 2024). Türkiye'de ise durum çok farklı değildir. Youthall'ın 2022 yılındaki araştırmasına göre Türkiye'deki gençlerin %46,7'sinin bu kavrama meyilli olduğunu ve %24'ünün ise hâlihazırda sessiz istifa sürecinde olduğunu ortaya koymaktadır (Atalay & Dağıstan, 2023; Bloomberght, 2022).

Sessiz istifa çalışanlar açısından masum bir savunma mekanizması gibi görünse de sessiz istifa edenlerin motivasyon eksikliği ve azalan bağımlılığı örgütlerde iş verimliliğinin düşmesine, çalışma kültürünün bozulmasına ve rekabet avantajının kaybedilmesine neden olabilir (Dutta vd., 2024; Kang vd., 2023). Özellikle genç çalışanlar arasında yaygın olan bu durumun, Z Kuşağı çalışanların işgücü oranındaki artışı göz önünde bulundurulduğunda, ilerleyen yıllarda katlanarak artmasından endişe edilmektedir (Anand vd., 2023; Yıldız, 2024). Bu nedenle, akademisyenler ve uygulayıcıların sessiz istifanın öncüllerini ve sonuçlarını daha iyi anlayabilmeleri işgücünün geleceği açısından kritik öneme sahiptir.

Çalışanlar arasında giderek yaygınlaşan bu motivasyon ve tutku eksikliğinin potansiyel olumsuz etkileri göz önüne alındığında bu yapının itici güçlerini anlamak önemlidir. Çok sayıda araştırmada bu olgunun altında yatan ve kolaylaştıran koşulları belirlemeye çalışılmıştır. Önde gelen araştırmalarda sessiz istifaya katkıda bulunan temel faktörlerin, gerçekçi olmayan iş taleplerinden ve tükenmişlikten kaçınmak ve böylece psikolojik sağlıklarını koruma isteği olduğu öne sürülmektedir (Çimen ve Yılmaz, 2023; Khan vd., 2022). Sonrasında kötü yönetim

ve liderliğin (Zenger & Folkman, 2022), kişi-örgüt uyumsuzluğunun (Kerse ve Deniz, 2024), eksik kariyer gelişim fırsatlarının (Xueyun vd., 2023), olumsuz iş yeri dedikodusunun (Srivastava vd., 2023), rol çatışmalarının (Prentice vd., 2024) ve kişilerarası çatışmaların (Bansal & Garg, 2024) sessiz istifa ile ilişkili gösterge faktörler olduğunu ileri sürülmektedir. Öte yandan iş tatmininin (Galanis vd., 2024a), ahlaki dayanıklılığın (Galanis vd., 2024b) ve algılanan örgütsel desteğin (Xueyun vd., 2023) çalışanların sessiz istifa niyetlerini azaltabileceği öne sürülmektedir. Yakın tarihli bir araştırmada Hamouche ve arkadaşları (2023), sessiz istifa etmenin bir çalışanın işyerinde algılanan adaletsizlik durumunu kontrol altına alma girişimi olabileceğini iddia etmektedir. Ancak bu konu şimdiye kadar araştırılmamıştır. Nispeten yeni bir olgu olması nedeniyle kavramla ilgili nüansları belirlemek için daha fazla akademik çabaya ihtiyaç olduğu görülmektedir.

2.2. Örgütsel Adalet ve Sessiz İstifa Arasındaki İlişki

Örgütsel adalet, çalışanın örgüt içinde adil bir şekilde muamele gördüğüne dair algısını ifade eder (Greenberg, 1990). Bu tanıma göre örgütsel adaletin odak noktası, nesnel adalet yerine adaletin çalışanlar tarafında nasıl algılandığıdır. Bu durumda adalet sosyal olarak inşa edilir ve algılayanın öznel yargısına bağlıdır (Adamovic, 2023). Örgütsel adaleti kavramsallaştırmak için iki farklı yaklaşımın bulunmaktadır (Le & Pan, 2021). Geleneksel olarak örgütsel adalet denildiğinde dağıtım, prosedürel, etkileşim ve bilgi adaleti şeklinde çok faktörlü bir yapı öne sürülmektedir (örn., Colquitt & Shaw, 2005; Cropanzano vd., 2007). Bir diğer yaklaşımda ise, adalet boyutları arasındaki yüksek korelasyonlara dayanarak, boyutlarının genel bir adalet yapısıyla birleştirilmesi düşüncesinden hareketle örgütsel adalet, bireylerin işyerindeki adalete ilişkin genel deneyimleri olarak kavramsallaştırılmaktadır (Lind vd., 2001; Ambrose & Schminke, 2009).

Adalete ilişkin genel izlenimlerin, çalışan tutum ve davranışları üzerinde adalet boyutlarından daha güçlü bir etkiye sahip olduğu iddia edilmektedir (Adamovic, 2023). Mevcut araştırmalar bu iddiayı desteklemekte ve genel adaletin işyeri sonuçları üzerinde güçlü etkileri olduğunu göstermektedir (örn., Ambrose & Schminke, 2009; Priesemuth vd., 2013). Genel adalet ölçüsünün kullanılmasıyla, çoklu doğrusallık sorununun azalmasına, adaletin etki büyüklükleri daha istikrarlı olmasına ve bunun da örgütsel adalet araştırmalarında sonuçların daha hızlı birikmesine katkı sunacağı öne sürülmektedir (Adamovic, 2023; Colquitt & Shaw, 2005). Bu avantajları göz önünde bulundurulduğunda ve genel adaletin çalışan sonuçlarının daha yakın bir öngörücüsü olabileceği düşüncesinde hareketle adalet boyutlarından ziyade genel adaleti

ölçmek daha mantıklı görünmektedir. Bu araştırmada da örgütteki muamelelerin genel bir değerlendirmesini sunan genel örgütsel adalet algısına odaklanılmaktadır.

Örgütsel adalet, örgüt için değerli süreçler üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Yöneticiler, çalışanların iş tatminini, örgütsel bağlılığını ve iş performansını artırmak için adaleti etkili bir araç olarak kullanabilirler (Adamovic, 2023; Chen & Lin, 2024). Ayrıca adil muameleyle çalışanların işten ayrılma niyeti, misilleme, siber aylaklık ve çatışma gibi verimsiz çalışma davranışlarına girmelerini azaltılabilir (Rupp vd. 2014; Kim vd., 2016). Dahası adaletli davranmak, çalışanlarda rol ötesi davranışların artırılmasında da etkilidir. (Cropanzano & Rupp, 2008). Örgütsel adalet araştırmalarının en popüler çıktılarından biri örgütsel vatandaşlık davranışıdır (Rauf, 2015, s. 151). Organ (1990) örgütsel vatandaşlık davranışını tetiklemenin temel ön koşullarından birinin adalet olduğu öne sürmektedir.

Örgütsel adalet hem çalışanlar hem de örgütler açısından önemli bir konudur. Çünkü çalışanların tutumları ve davranışları üzerinde güçlü etkileri bulunan örgütsel adalet, olumlu örgütsel sonuçların artırılması ve işlevsiz sonuçların azaltılmasında kilit bir role sahiptir (Adamovic, 2023). Adil bir örgüt ortamı, çalışanların örgütüne olan güven duygusunu güçlendirebilir, memnuniyetini ve çalışma coşkusunu artırabilir, böylece performanslarını iyileştirmeye hatta iş sorumluluklarının gerekliliklerinin ötesinde eylemlerde bulunmaya teşvik edebilirler (Li vd., 2022). Aksine, düşük örgütsel adalet, çalışanların ihtiyaçlarının dikkate alınmadığını ve kötü muamele gördüklerini hissetmelerine neden olabilir (Colquitt vd., 2001). Bu çalışanlar iş ilişkilerini yeniden değerlendirebilir ve telafi edici davranışlara yönelebilir. Bu bağlamda, sessiz istifa, çalışanın işyerinde algıladığı düşük adalet durumundan duyduğu memnuniyetsizliği kontrol altına alma girişimi olabilir.

Örgütsel adalet, iş performansı (Ekingen, 2023), işe katılım ve örgütsel vatandaşlık davranışı (Shimamura vd., 2021) üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve sessiz istifayı da etkileyebilir. Çünkü sessiz istifa düşük katılımla, düşük bağlılık ve düşük rol ötesi davranışlarla karakterize edilir. Daha önce örgütsel adalet ile sessiz istifa arasındaki ilişkiyi doğrulayan çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak örgütsel adaletin hizmet inovasyonu (Li vd., 2022), yapıcı ses (Qi vd., 2023) ve örgütsel vatandaşlık davranışları (Shimamura vd., 2021) gibi proaktif davranışları artırmada rol oynadığı bilinmektedir. Ayrıca örgütsel sessizlik (Güngör & Potuk, 2018), işten ayrılma niyeti (Seth vd., 2022) ve üretkenlik karşıtı davranışları (Guo vd., 2015) üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu da ortaya koyulmuştur. Bu nedenle, örgütsel adalet algısı çalışanların sessiz istifa eylemleri üzerinde azaltıcı bir etkiye sahip olabilir. Dolayısıyla aşağıdaki hipotezi önerilmiştir:

H1; Örgütsel adaletin çalışanların sessiz istifa davranışları üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır.

2.3. Göreli Yoksunluğun Aracı Rolü

Bugüne kadar sessiz istifaya yol açan psikolojik süreçlerin açıklamasına genellikle eşitlik teorisi (Adams, 1963; 1965) ve sosyal mübadele teorisi (Emerson, 1976) rehberlik etmiştir. Bunların yanında, sessiz istifanın tükenmişlikle olan güçlü ilişkisinden hareketle, iş talepleri-kaynaklar teorisi (Demerouti vd., 2001) ve kaynakların korunması teorisinden (Hobfoll, 1989) de yararlanılmıştır.

Öte yandan, örgütsel adalet konusundaki araştırmaların da en önemli dayanaklarından biri Adams'ın (1963; 1965) eşitlik teorisidir. Bu teoriye göre bir bireyin motivasyonu, örgüte harcadığı çabanın (girdi) ve aldığı sonucun (çıktı) örgütteki diğer bireylerin çabası ve sonuçlarıyla karşılaştırılmasına dayanır (Atalay & Dağıstan, 2024). Eşitsizlik durumunda çalışan motivasyon kaybı yaşar. Örgütlerinde çabalarının yeterince ödüllendirilmediğini düşünen çalışanlar işlerine daha az gayret gösterecekler, daha yavaş çalışacaklar, kararlara katılmaya daha az istekli olacaklar ve daha az öneri getireceklerdir. Özetle eşitsizliğin yarattığı gerginliği azaltmak için sessiz istifayı bir çözüm yolu olarak kullanacaktır. Çalışanlar ile işverenleri arasındaki ilişkiyi ele alan sosyal değişim teorisinde de süreç benzerdir. Bu görüşe göre, taraflar karşılıklı fayda beklentisiyle sosyal bir ilişkiye girerler ve bu motivasyonla ilişkiyi sürdürürler. Sosyal mübadele teorisinin bir parçası olan psikolojik sözleşme teorisi ise resmi iş sözleşmesinde belirtilmeyen karşılıklılık normuna dayanır. Çalışanlar ve işverenler karşılıklı yükümlülüklerin yerine getirilmesini bekler (Aselage & Eisenberger, 2003). Yerine getirilmeyen yükümlüklerin olası bir sonucu sessiz istifadır. Her üç teorinin de açıkladığı süreçlerin özünde örgütten beklenen adil ve hak edilen bir muameledir.

Adaletsiz süreçlere verilen tepkileri açıklamakta yaygın olarak kullanılan bir başka yaklaşım ise göreli yoksunluk teorisidir. Göreli yoksunluk teorisi (Crosby 1976; Smith vd., 2012), bir bireyin akranlarına göre istenen ve hak edilen bir sonuçtan mahrum bırakıldığına inandığında ortaya çıkan adaletsizlik duygusunu ve kızgınlık hissini ifade eder (Xiong & Ye, 2016). Göreli yoksunluğun oluşabilmesi için üç koşulun karşılanması gerekir. Birincisi, birey belirli bir sonuç konusunda belirli bir hedefle olumsuz bir sosyal karşılaştırma yapmalıdır. İkincisi, bilişsel bir değerlendirme ile kendisinin haksız yere dezavantajlı olduğuna inanması gerekir. Üçüncüsü ise deneyimlenen adaletsiz durum karşısında gelişen genellikle öfke ve kızgınlık olarak beliren olumsuz duygular geliştirmelidir (Smith vd., 2012). Dahası teori, nispeten yoksun hisseden bireylerin kötü muamelelerini telafi etmek için yoksunluğa itirazını dile getireceğini (Zoogah,

2010, s. 160) ve bu istenmeyen durumu düzeltme girişiminde bulunabileceğini öne sürmektedir (Callan vd., 2011).

Adaletsizlik algısıyla tetiklenen bilişsel ve duygusal tepkiler, göreceli yoksunluk algısının kaynağıdır. Yüksek oranda göreceli yoksunluk hissi yaşayan çalışanlar, deneyimlediği adaletsiz durumun sorumlusu olarak örgütünü görmesi ve örgütüne karşı olumsuz duygular geliştirmesi muhtemeldir (Zhou vd., 2023). Hatta bu bireyler öz saygılarını korumak, adaleti sağlamak ve dezavantajlı rekabet durumlarını telafi etmek için hak etmedikleri durumdan sorumlu tuttukları örgütüne karşı harekete geçmeye motive olacaklardır (Zhang vd., 2023).

Bu teorik perspektiften, sessiz istifa, örgütteki düşük adalet algısının neden olduğu göreceli yoksunluğun tipik bir davranışsal tepkisi olabilir. Örgütteki dezavantajlı konumlarının neden olduğu olumsuz duygulardan öz benliğini korumak isteyen bireyler böylesi bir eylemde bulunabilirler. Gerçekten de, önceki araştırmalar, göreceli yoksunluk yaşayan çalışanların verimsiz çalışma (Schreurs vd., 2021), yıkıcı ses (Lin vd., 2022) ve sapkın iş davranışlarında (Stiles vd., 2000) bulunma olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Mevcut çalışmada, göreceli yoksunluğun örgütsel adalet ile sessiz istifa davranışı arasında aracılık rolü oynayabileceği öne sürülmektedir. Öncelikle, örgütsel adaletin göreli yoksunluk üzerinde olumsuz bir etkisi vardır. Örgütte yüksek düzeyde adalet algılayan çalışanların, kendilerine göre üstün olan iş arkadaşlarının avantajlarını hak edilmiş olarak görme olasılıkları daha yüksektir (Wu vd., 2024). Böylesi bir ortamda çalışanlar, üstün iş arkadaşlarının göreli avantajlarını hak edilmiş ve adil kurallara dayanarak elde ettiklerine inanırlar ve bu durum karşısında düşmanca duygular besleme olasılıkları daha düşüktür. Öte yandan çalışanlar genel adalet düzeyini daha düşük algıladıklarında, üstün arkadaşlarının avantajlarını hak edilmemiş olarak değerlendirme olasılıklarının daha yüksek olması ve bunun da öfke ve kızgınlık duygularını tetiklemesi muhtemeldir (Koopman vd., 2020). Özetle örgütsel adalet, çalışanların göreli yoksunluğunu azaltabilir. Dolayısıyla aşağıdaki hipotez öne sürülebilir.

H_2: Örgütsel adaletin çalışanların göreli yoksunluk duygusu üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır.

İkinci olarak, çalışanların göreli yoksunluk duygusu sessiz istifaya yol açabilir. Göreceli yoksunluk teorisi, yoksunluk yaşayan bireylerin dezavantajlı durumlarını telafi etmek için harekete geçebileceklerini öne sürmektedir (Smith vd., 2012). Göreli yoksunluk yaşayan bireyler, kendilerine haksızlık yapıldığını hisseder ve yoksunluğun ürettiği öfke ile başkalarına karşı düşmanca ve intikam almaya yönelik davranışlara yönelebilirler (Zhang vd., 2023).

Çalışanlar örgütteki haksız duruma müdahale etme ve onu değiştirme gücünden yoksun olduklarında, göreli yoksunluğa sebep olan durumdan sorunlu tuttuğu örgüte karşı çabalarını azaltarak adaletsiz duruma karşı denge sağlamaya çalışabilirler. Özetlemek gerekirse örgütteki genel adalet algısı tarafından tetiklenen göreceli yoksunluk duygusu çalışanın sessiz istifa davranışını etkiler. Bu doğrultuda aşağıdaki hipotez geliştirilebilir.

H_3: Göreli yoksunluk duygusunun çalışanların sessiz istifa davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Bir yandan, adalet algısı göreli yoksunluğu öngörebilirken; öte yandan, göreli yoksunluk sessiz istifada öngörücü bir rol oynayabilir. O halde göreli yoksunluk duygusu örgütteki genel adalet algısı ile sessiz istifa arasında aracı rol üstlenebilir. Göreceli yoksunluk teorisi, bu ilişkiyi desteklemekte ve algılanan adaletsizlik durumunun kızgınlık ve öfkeye yol açabileceğini (Smith vd., 2012) ve bunun da mevcut dezavantajlı durumu telafi etmek amacıyla sessiz istifa gibi intikam almaya yönelik davranışlara yol açabileceğini öne sürmektedir (Zhang vd., 2023). Önceki çalışmalar, göreli yoksunluk duygusunun birçok psikoloji ve davranış arasında aracı görevi gördüğünü kanıtlamıştır. Örneğin, Ye ve arkadaşları (2021), göreli yoksunluğun üniversite öğrencilerinin zorbalık ve saldırgan davranışları arasında aracılık rolü oynadığını bulmuştur. Fan, Deng ve Li (2023), Çinli doktorlarda göreli yoksunluğun insana yakışır iş ve işyeri sapması arasındaki ilişkiyi açıkladığını göstermiştir. Zhang ve diğerlerinin (2023) çalışmasında, göreli yoksunluk dışlanma ve siber saldırganlık arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Li ve diğerleri (2022) de göreli yoksunluğun çalışanların adaletsizlik algısı ile hizmet inovasyonu davranışları arasında aracı rol oynadığını göstermiştir.

O halde, aşağıdaki hipotez önerilmiştir.

H_4: Göreli yoksunluk, örgütsel adalet ile sessiz istifa arasında aracılık rolü oynamaktadır.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde öne sürülen hipotezleri test etmeye yönelik yürütülen araştırmanın yöntemine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Örneklemi

Bu araştırma, sağlık sektörü çalışanlarının adalet algısı, göreli yoksunluk algısı ve sessiz istifasına odaklanmaktadır. Araştırmanın amacı, çalışanların algıladıkları genel adaletin sessiz istifa düzeyi üzerindeki hem doğrudan hem de göreli yoksunluk algısı yoluyla olası dolaylı etkilerini belirlemektir. Geliştirilen hipotezleri test etmek amacıyla anket tekniğiyle veriler

toplanmıştır. Veriler Konya'nın üç ilçesinde bulunan kamu hastanesinde görev yapan sağlık çalışanları arasından kolayda örnekleme yöntemiyle seçilen örneklemden elde edilmiştir. Kolayda örnekleme yöntemi genellenebilirliği sınırlandıran zayıf bir örnekleme şekli olsa da, diğer yöntemlere kıyasla çok daha kolay ve hızlı olması nedeniyle sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılmaktadır (Gravetter ve Forzano, 2018). Sağlık sektörü doğası gereği yoğun iş temposu, vardiyalı çalışma saatleri, duygusal taleplere sahiptir ve sessiz istifanın yaygın olduğu sektörlerden bir tanesidir (Galanis vd., 2024a; 2024b). Bu nedenle değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesinde sağlık sektörü tercih edilmiştir.

Çalışanlara anketleri gönüllülük esasına göre cevaplamaları belirtilerek toplamda 225 anket dağıtılmıştır. Geri dönüş sağlanan 190 anket arasından veri kayıpları bulunan 13 anket değerlendirme dışı bırakılmış ve 177 katılımcıdan elde edilen verilerle analizler yapılmıştır. Araştırma evreninin yaklaşık 280 kişi olduğu dikkate alındığında, sosyal bilimlerde nicel araştırma deseninin kullanıldığı çalışmalar için bu örneklem büyüklüğü %95 güven düzeyinde yeterli görülmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018). Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde, kadın (%50,3) ve erkek (%49,7) sayıları birbirine yakın iken, evli olanlar (%66,1) çoğunluktadır. Yaş durumlarına bakıldığında %57,6 oranla genç nüfusun çoğunlukta olduğu görülmektedir. Eğitim durumu açısından ise katılımcıların %49,1'i lisans ve üzeri eğitime sahiptir.

3.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Araştırmada veri toplamak amacıyla kullanılan anket formu iki ana bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümünde katılımcıların demografik özellikleri tespit etmeye yarayan 4 madde bulunmaktadır. İkinci bölümde ise algılanan genel adalet, göreli yoksunluk algısı ve sessiz istifa ölçekleri yer almaktadır. Söz konusu ölçeklerin daha önce güvenirlik ve geçerliği kanıtlanmış ölçekler olmasına dikkat edilmiştir. Ölçek ifadeleri 5'li Likert tipi (1=Kesinlikle katılmıyorum, …, 5=Kesinlikle katılıyorum) cevaplar içermektedir.

Örgütsel Adalet Algısı: Çalışanların adalet algısını belirlemek amacıyla Ambrose ve Schminke, (2009) tarafından geliştirilen 6 maddelik genel örgütsel adalet ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçek daha önce Zeynel ve Köksal (2020) tarafından Türk kültüründe sınanmıştır. Bu çalışmada Cronbach alfa katsayısının 0,93 olarak ölçülmüş olması iyi düzeyde güvenirliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Göreli Yoksunluk Algısı: Göreli yoksunluk düzeyini ölçmek amacıyla Callan ve arkadaşları (2011) tarafından geliştirilen ve Günay (2022) tarafından Türkçeye uyarlanan 4 maddelik ölçek

kullanılmıştır. Çalışanların iş arkadaşlarına göre göreli yoksunluk düzeyini belirlemeyi amaçlandığı için her maddenin başına "Bu kurumda …" ibaresi eklenmiştir. Günay (2022) ölçeğin Cronbach alfa katsayısını 0,73 olarak bulunmuştur. Bu değer ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir.

Sessiz İstifa: Çalışan sessiz istifa düzeylerini ölçmek için Anand ve arkadaşları (2023) tarafından geliştirilen ve Kerse ve arkadaşları tarafından (2024) Türk kültürüne uyarlanan 7 maddelik ölçek kullanılmıştır. Cronbach alfa katsayısının 0,87 olması ölçeği güvenilir kılmaktadır.

3.3. Araştırmada Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Araştırma kapsamında toplanan veriler IBM SPSS ve AMOS paket programları yardımıyla analiz edilmiştir. Bu kapsamda güvenirlik analizi, doğrulayıcı faktör analizi ve korelasyon analizi yapılmıştır. Ayrıca hipotezlerin test edilmesinde SPSS PROCESS Macro eklentisi kullanılarak hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Temel analizlerin öncesinde veriler genel koşullar açısından kontrol edilmiştir. Araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerliğini test etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve güvenirlik düzeylerini test etmek için Cronbach alfa katsayısı bakılmıştır. Bunların yanında geçerlik ve güvenirlik açısından AVE ve CR değerleri de incelenmiştir. Verilerin normal dağılıma sahip olup olmadığını belirlemek için ölçeklerin çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde araştırma verilerinin analizleri sonucu elde edilen bulgular yer almaktadır.

4.1. Normalliğin Test Edilmesi

Araştırmada temel analizlere geçmeden önce, ilk olarak toplanan verilerin normallik varsayımını karşılayıp karşılamadığı incelenmiştir. Bu kapsamda ölçeklerin çarpıklık ve basıklık katsayılarının incelenmiştir. Ölçeklerin çarpıklık ve basıklık katsayılarının -1 ile +1 aralığında olması veri setinin normal dağılım sergilediğini göstermektedir (George & Mallery, 2010). Araştırmada kullanılan üç ölçeğin de çarpıklık ve basıklık katsayılarının -1 ile +1 arasında olduğu ve dolayısıyla normallik varsayımını karşıladığını görülmektedir (bkz. Tablo 1). Bu doğrultuda analizlerde parametrik testler kullanılmıştır.

4.2. Geçerlik ve Güvenirliğin Test Edilmesi

Araştırmada kullanılan ölçeklerin öncelikle güvenirlik analizleri yapılmıştır. Güvenirlik analizi için bir ölçeğin iç tutarlılık göstergesi olan Cronbach alfa katsayısı ile CR (bileşik güvenirlik) değerleri incelenmiştir. Bir ölçeğin güvenilir kabul edilebilmesi için bu değerlerin 0,70 ve üzerinde olması gerekmektedir (Hair vd., 2014). Yapılan analizler sonucunda maddeler arası düşük korelasyona sahip olması ve güvenirlik düzeyini düşürmesi nedeniyle genel adalet algısı ölçeğinin iki ve altıncı maddeleri, göreli yoksunluk algısı ölçeğinin üçüncü maddesi ve sessiz istifa ölçeğinin ikinci maddesi ölçeklerden çıkarılmıştır. Bu işlem sonrasında algılanan genel adalet ölçeğinin Cronbach alfa katsayısı 0,86, CR (bileşik güvenirlik) değerleri 0,90 dır. Göreli yoksunluk algısı ölçeği için bu değerler sırasıyla 0,79 ve 0,88 iken sessiz istifa ölçeğinde 0,78 ve 0,85 olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlara göre tüm ölçekler için referans değerleri karşılanmış ve ölçek güvenirliği sağlanmıştır.

Ölçeklerin güvenirlik kriterleri sağlandıktan sonra geçerlik analizlerine geçilmiş ve ölçeklerin yapı geçerliğini test etmek için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. DFA eldeki verilerin ölçekler için daha önce belirlenmiş olan faktör yapısına uygunluğunu kontrol etmek için kullanılmaktadır (Gürbüz & Şahin, 2018). Ölçeklerin model uyumunu değerlendirilmek için CMIN/DF, CFI, RMR, IFI, TLI ve RMSEA değerleri incelenmiştir. Uyum için referans alınan indeksler ve DFA sonucu ölçeklere ait değerler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Ölçeklere Ait Uyum İyiliği Değerleri ve Normallik Testi Sonuçları

İndeksler	Referans Değer	Adalet Algısı	Göreli Yoksunluk	Sessiz İstifa	Araştırma Modeli
CMIN/DF	$0 \leq X2/sd \leq 5$	0.220	0.189	1.111	1.613
CFI	≥ .90	1.000	1.000	0.996	0.952
RMR	< .10	0.010	0.019	0.062	0.084
IFI	≥ .90	1.000	1.000	0.996	0.953
TLI	≥ .90	1.000	1.000	0.993	0.937
RMSEA	≤ .08	0.000	0.000	0.025	0.059
Skewness		-0.714	0.819	0.193	
Kurtosis		0.098	-0.019	-0.532	

Ölçeklerin DFA sonucunda elde edilen indeks değerleri incelendiğinde tüm ölçeklerin istenilen değerlerini sağladığı tespit edilmiştir. Böylece kullanılan tüm ölçeklerin yapı geçerliği sağlanmıştır. Ayrıca araştırma modeline ait uyum iyiliği değerleri gerekli kriterlerin sağladığını göstermektedir. Ölçeklerin yapı geçerliğinin yanında yakınsak geçerliği de test edilmiş ve bu

kapsamda AVE (Average Variance Extracted) değerleri de hesaplanmıştır. Algılanan genel adalet ve göreli yoksunluk algısı ölçeklerinin AVE değeri 0,70 iken sessiz istifa ölçeğinde ise bu değer 0,49'dur. Ölçeklerde yer alan tüm maddelerin faktör yüklerinin 0,50'nin üzerinde ve her bir ölçeğin AVE değerinin referans olarak kabul edilen 0,40'nin (Fornell & Larcker, 1981; Tavares vd., 2019) üzerinde olması bu geçerlik kriterinin de karşılandığını göstermektedir. Ölçeklerin ayırsama geçerliği için Fornel-Lacker kriteri kullanılmıştır. Her bir değişkenin AVE değerinin karekökünün, o değişken ile diğer değişkenler arasındaki tüm korelasyonlardan daha büyük olması, değişkenlerin ayırıcı geçerliliğe sahip olduğu da göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 2'de yer alan değerler, ölçeklerin güçlü bir ayırsama geçerliğine sahip olduğu göstermektedir.

4.3. Ortak Yöntem Yanlılığı

Hipotezlerin testi öncesinde son olarak ortak yöntem yanlılığının olup olmadığı kontrol edilmiştir. Ortak yöntem yanlılığının tespitinde yaygın olarak Harman'ın tek faktörlü testi kullanılmaktadır (Podsakoff vd., 2003). Bu yöntem doğrultusunda algılanan genel adalet, göreli yoksunluk algısı ve sessiz istifa ölçeklerinde yer alan tüm maddeler döngüsel olmayan faktör analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda elde edilen faktörün toplam varyansın %33,43'ünü açıkladığı bulunmuş, dolayısıyla ortak yöntem yanlılığının olmadığı belirlenmiştir (Podsakoff vd., 2003).

4.4. Hipotez testi

Araştırmanın hipotezlerini test etmeden önce adalet algısı, göreli yoksunluk ve sessiz istifa değişkenleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Veriler normal dağılım gösterdiğinden Pearson korelasyon analizi kullanılmış ve ilişkilerin büyüklüğü ve yönünü belirten korelasyon sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir. Tabloda ayrıca değişkenlere ilişkin ortalama ve standart sapma değerlerine de yer verilmiştir.

Tablo 2. Korelasyon Analizi ve Ayırsama Geçerliği Bulguları

Değişkenler	$\bar{X}$	**SD**	**1**	**2**	**3**
1- Algılanan Adalet	3.668	0.966	**0.836**		
2- Göreli Yoksunluk	2.058	0.949	-0.242**	**0.836**	
3- Sessiz İstifa	2.443	0.879	-0.297**	0.386**	**0.700**

Not. Köşegendeki koyu renkli değerler AVE'nin karekökü̈dür.

Tablo 2' de yer alan korelasyon sonuçları incelendiğinde; değişkenler arasında 0,99 güven düzeyinde anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. İlişkilerin yönü ve düzeyi ele alınacak olursa; algılanan adalet ile göreli yoksunluk algısı (r=0,242) ve algılanan adalet ile sessiz istifa (r=-0,297) arasında negatif yönde ve düşük düzeyde bir ilişki vardır. Bunun yanında göreli yoksunluk ile sessiz istifa arasındaki ilişki ise pozitif yönde ve orta düzeydedir (r= 0,386). Dolayısıyla adalet algısının düşmesi çalışanların göreli yoksunluk ve sessiz istifa düzeylerini artırmaktadır.

Korelasyon analizinin sonrasında değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisini ve göreli yoksunluk algısının aracılık rolünü belirleyebilmek için hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Ancak analize geçmeden önce mevcut değişkenler arasında çoklu bağlantı sorununun olup olmadığı kontrol edilmiştir. Çoklu bağlantı sorununun tespiti için VIF (varyans enflasyon faktörü) ve tolerans endekslerinden yararlanılmıştır. Değişkenlerin VIF değerlerinin 10'un altında (VIF=1,062) ve tolerans değerlerinin 0,10'un üzerinde (tolerans=0,941) olması çoklu bağlantı sorunun olmadığını göstermektedir (Marcoulides ve Raykov, 2019).

Araştırma hipotezlerini test etmek için Andrew F. Hayes (2018) 'in SPSS için PROCESS Macro eklentisinden yararlanarak hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Analizlerde kullanılan bootstrap tekniğinde ilişkilerin anlamlı olması için %95 güven düzeyindeki (CI) değer aralığının sıfırı içermemesi gerekmektedir (Gürbüz, 2019). Tek aracı bir model analiz edilecek olduğu için Process Macro Model 4 referans alınmıştır. X bağımsız değişken olan adalet algısını, Y bağımlı değişken olan sessiz istifayı ve M aracı değişken olan göreli yoksunluk algısını ifade etmektedir. Analiz sonucunda elde edilen bulgular Şekil 1'de sunulmaktadır. Aracılık sonucunun anlamlı olması için değişken çiftleri arasında (X ile Y, X ile M ve M ile Y) anlamlı bir regresyon ilişkisinin bulunması gerekir. Dolayısıyla a, b ve c yollarının anlamlı olmalıdır (Hayes, 2018). Bu kriterler dikkate alınarak yapılan regresyon analizi bulguları Şekil 1'de ve Tablo 3'te sunulmaktadır.

Şekil 1. Hipotez Testine Yönelik Bulgular

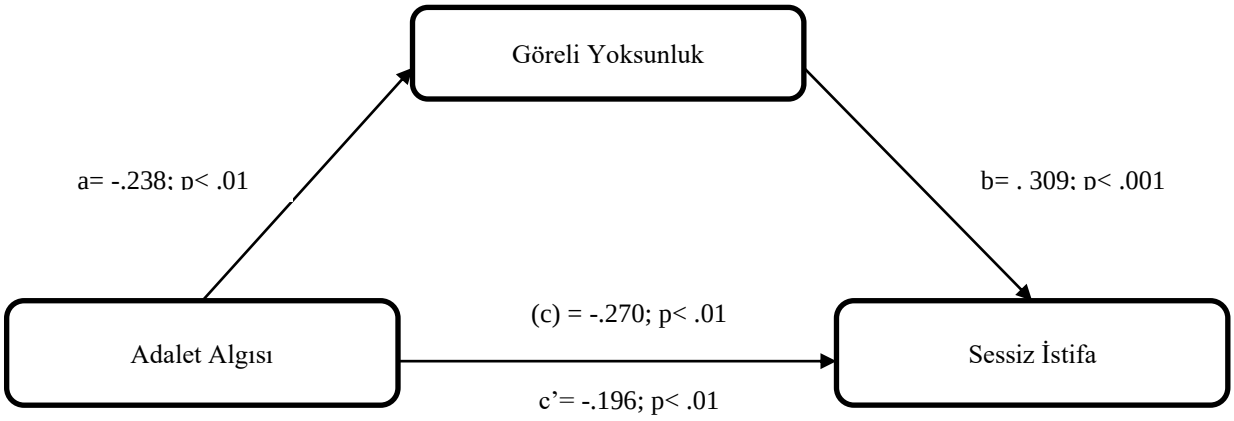

Şekil 1'deki bulgulara göre algılanan adaletin sessiz istifa üzerinde doğrudan negatif etkiye sahip olduğu görülmektedir (β=-.196, p<.01, %95 CI [-.322, -.070]), dolayısıyla H_1 kabul edilmiştir. Aynı zamanda bulgular, algılanan adalet göreli yoksunluk algısını negatif yönde etkilediğini (β=-.238, p<.01, %95 CI [-.380, -.095]) ve göreli yoksunluk algısının da sessiz istifayı pozitif yönde etkilediğini (β=.309, p<.01, %95 CI [.181, .437]) göstermektedir.

Tablo 3. Aracılık Rolüyle İlgili Hiyerarşik Regresyon Analizi Sonuçları

	Göreli Yoksunluk (M)				Sessiz İstifa (Y)			
	β	SH	%95 Güven Aralığı		β	SH	%95 Güven Aralığı	
			Alt Sınır	Üst Sınır			Alt Sınır	Üst Sınır
Adalet Algısı (X)	-.238**	.072	-.380	-.095	-.196**	.063	-.322	-.070
Göreli Yoksunluk (M)					.309***	.065	.181	.437
	R^2= .059				R^2= .193			
	F(1.175)** = 10.927				F(2.174)*** = 20.849			

Dolaylı Etki Bootstrap Sonucu	β	SH	%95 Güven Aralığı	
			Alt Sınır	Üst Sınır
Adalet Algısı → Göreli Yoksunluk→ Sessiz İstifa	-.074	.028	-.132	-.023

Not. **p<.01, ***p<0,001, SH: Standart Hata, β: Standardize edilmemiş beta katsayıları

Algılanan adalet göreli yoksunluktaki değişimin % 6'sını oluştururken (R^2 = .059), algılanan adalet göreli yoksunluk ile birlikte sessiz istifadaki değişimin % 19'unu oluşturmaktadır (R^2 = .193). Böylece H_2 ve H_3 kabul edilmiştir. Son olarak algılanan adaletin sessiz istifayı göreli yoksunluk aracılığıyla etkilediği dolaylı etkinin de (aracılık) negatif ve anlamlı olduğu bulunmuştur (β= -.074, p < .01, %95 CI [-.132, -.023]). Bu nedenle de H_4 desteklenmektedir. Göreli yoksunluk modele dahil edildiğinde algılanan adalet ile sessiz istifa arasındaki anlamlı ilişki devam ettiğinden, algılanan adaletin sessiz istifaya etkisinde göreli yoksunluk algısı kısmi aracılık rolü üstlendiği söylenebilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Mevcut çalışma, göreli yoksunluk teorisine odaklanarak, örgütsel adalet ile sessiz istifa arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda sağlık çalışanlarından oluşan bir örneklemle kesitsel bir çalışma yürütülmüştür. Bulgular, algılanan örgütsel adaletin sağlık çalışanlarının sessiz istifası üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, bulgularımız yüksek düzeyde örgütsel adalet algısının sağlık çalışanları arasında sessiz

istifa seviyelerini azaltabileceğini göstermektedir. Bu bulguların, önceki araştırma sonuçlarıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Daha önce örgütsel adalet ile sessiz istifa arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmaya rastlanmamasına rağmen literatür örgütsel adalet ile örgütsel vatandaşlık davranışı, işten ayrılma niyeti ve örgütsel sessizlik gibi sessiz istifa ile ilişkili yapılar arasında güçlü bir ilişki olduğunu öne sürmektedir (Seth vd., 2022; She vd., 2023). Benzer şekilde çalışma, göreli yoksunluk duygusunun da sessiz istifanın bir yordayıcısı olduğunu ve örgütsel adalet ve sessiz istifa arasındaki ilişkide göreli yoksunluğun aracılık rolünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla göreli yoksunluk örgütsel adaletin sessiz istifaya nasıl yol açtığını açıklamaktadır. Algılanan adaletsizlik durumu göreli yoksunluk duygusuna neden olabilir ve bu da sessiz istifaya katkıda bulunabilir (Smith, 2022). Bulgular, beklenenle tutarlıdır ve göreli yoksunluk duygusunun farklı psikolojik süreçleri olumsuz işyeri sonuçlarıyla ilişkilendiren önceki çalışmalarla uyumludur (Li vd., 2022; Ye vd., 2021). Mevcut çalışma, algılanan örgütsel adalet kaynaklı göreli yoksunluğun sessiz istifa üzerindeki etkisine dair ilk kanıtlar sunmaktadır. Bu bulgu önemlidir çünkü sağlık çalışanları arasında örgütsel adalet ve sessiz istifa arasındaki ilişkiyi ampirik olarak test eden ilk çalışma olmasının yanında sessiz istifanın anlaşılmasından göreli yoksunluk teorisinin kullanılabileceğini gösteren öncü bir araştırmadır.

Mevcut çalışma, sessiz istifaya ilişkin büyüyen literatüre, örgütsel adaletle ilişkisini göreli yoksunluk teorisi bağlamında inceleyerek değerli bir katkı sağlamaktadır. Örgütsel adalet ve göreli yoksunluk duygusu gibi bireyin öznel algısıyla ilgili bilişsel değişkenler sessiz istifa etmenin öngörücüleri gibi görünmektedir. Bu değişkenler yönetim uygulamaları ile değiştirilebilir olduğundan, sağlık çalışanları arasında sessiz istifayı azaltmak ve çalışma ortamını iyileştirmek için kullanılabilir. Örgütsel adaletin sessiz istifa üzerindeki etkisini azaltmak için sağlık çalışanları arasında göreli yoksunluk duygusundan yararlanılabilir. O halde çalışanın göreli yoksunluk duygusunu azaltmak, örgütsel adalet ile sessiz istifa arasındaki bağlantıyı zayıflatmayı amaçlayan örgütler için stratejik bir yol olarak ortaya çıkmaktadır.

5.1. Teorik Çıkarımlar

Bu çalışmanın bazı teorik çıkarımları şu şekildedir. İlk olarak, örgütsel adaletin sağlık çalışanlarının sessiz istifa davranışları üzerindeki öngörücü etkisini doğrulamaktadır. Sessiz istifaya yol açan faktörler hakkında ampirik araştırmaların eksikliği göz önüne alındığında bu sonuç konuya dair sınırlı araştırmaları zenginleştirmektedir. Böylece hem örgütsel adalet hem de sessiz istifa hakkındaki literatürü önemli ölçüde genişletmektedir.

İkincisi, bu çalışma örgütsel adalet ve sessiz istifa arasındaki bağlantının altında yatan psikolojik mekanizmaları inceleyerek sessiz istifa ile ilgili önceki araştırmaları (Gone, Naim & Peethambaran, 2025; Hamouche vd., 2023) derinleştirmektedir. Çalışmanın bulguları örgütsel adaletin göreli yoksunluk yoluyla sessiz istifayı etkileyebileceğini ortaya koymaktadır. Göreli yoksunluğun bir aracı olarak bütünleştirilmesi, örgütsel adaletin sağlık çalışanlarının sessiz istifasıyla nasıl ilişkili olduğunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Üçüncüsü, bu çalışmanın sonuçları göreceli yoksunluk teorisinin (Smith vd., 2012) temel ilkelerini desteklemektedir. Önceki çalışmalardan farklı olarak, bu çalışma göreli yoksunluk teorisi perspektifinden bir analiz yürütmüş ve sessiz istifayı anlamak için yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bugüne kadar hiçbir çalışma sessiz istifayı açıklamak için göreli yoksunluk teorisini kullanmamıştır. Elde edilen sonuçlar, göreli yoksunluk teorisinin sessiz istifayı açıklama ve tahmin etmedeki etkinliğini doğrulamaktadır. Göreli yoksunluk teorisinin kullanılması sessiz istifa ile öncülleri arasındaki bağlantının teorik temelini güçlendirmekle kalmamakta, aynı zamanda hem akademik hem de pratik değerlendirmeler için farklı bakış açıları sağlamaktadır. Son olarak, bu çalışma sağlık çalışanları arasında sessiz istifanın nasıl azaltılacağı konusunda teorik rehberlik sağlamaktadır.

5.2. Pratik Çıkarımlar

Bu çalışma, teorik katkıların yanı sıra bazı yararlı pratik çıkarımlar da sunmaktadır. Öncelikle sonuçlar, örgütsel adaletin çalışan sessiz istifa davranışı üzerinde önemli bir negatif etkiye sahip olduğunu ve sağlık örgütlerinde çalışan sessiz istifa davranışlarını önlemek için örgütsel adaletin önemini göstermektedir. Bu nedenle, örgütlerde adalet konusunun yönetim tarafından ciddiye alınması gerekir. Örgütte adalet mekanizmalarını güçlendirmek sessiz istifayı azaltmak için kullanılabilir. Bir örgütün iç ortamının önemli bir göstergesi olarak örgütsel adalet, çalışanların motivasyonu ve davranışları üzerinde kritik bir etkiye sahiptir. Bu nedenle kuruluşlar, adil ve hakkaniyetli bir çalışma ortamı kurmaya ve çalışanların örgütsel adalet duygusunun düzeyini iyileştirmeye dikkat etmelidir. Bunun için yöneticiler şeffaf ödül ve terfi kriterleri geliştirilmeli, denetim mekanizmalarını iyileştirilmeli, çalışanların sorunlarını dile getirmelerini sağlayacak kanallar sağlanmalı, etkili bilgi paylaşım mekanizmaları geliştirmeli ve performans değerlendirme süreçlerinde adaleti sağlamalıdır (Li vd., 2022; Wu vd., 2024). Böylece çalışanların haklarının gözetildiği vurgulanmış olacak ve örgütsel adalet duygusunu geliştirecek iyi bir örgütsel ortam yaratılacaktır. Ayrıca yöneticiler eğitilerek düşük adalet algısının zararlı etkileri konusunda daha bilinçli hale getirebilir ve böylece adil muamele ve sonuçları teşvik etmeleri sağlanabilir (Sahadev vd., 2024).

İkinci olarak, araştırma, göreceli yoksunluk duygusunun, örgütsel adalet duygusu ile çalışan sessiz istifa davranışı arasında aracılık rolü oynadığını göstermektedir; bu da çalışanların düşük düzeydeki örgütsel adalet duygusunun, çalışanların göreceli yoksunluk duygusunda bir artışa yol açacağını ve bunun da çalışanın sessiz istifası üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olacağını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, düşük örgütsel adaletin sessiz istifa üzerindeki etkisini azaltmak için sağlık çalışanlar arasında göreli yoksunluk duygusunun kritik rolüne işaret etmektedir. Çalışan göreli yoksunluk duygusunu azaltmak, örgütsel adalet ile sessiz istifa arasındaki bağlantıları zayıflatmayı amaçlayan örgütler için stratejik bir yol olarak ortaya çıkmaktadır. O halde yöneticiler, çalışanların duygusal değişimlerine zamanında dikkat etmeli ve olumsuz duygulara sahip çalışanlar için zamanında duygusal danışmanlık yapmalıdırlar (Li vd., 2022). Böylece çalışanların göreceli yoksunluk duygusunun ortaya çıkmasını etkili bir şekilde önleyebilir ve çalışanların sessiz istifaya yönelmeleri engellenebilir. Önceki araştırmalar, grup kimliğini, örgütsel desteği ve aidiyet duygusunu artırarak çalışanların göreceli yoksunluğunun önemli ölçüde azaltılabileceğini göstermektedir (Zhang vd., 2020; 2021). Bu nedenle, çalışanların aidiyet duygusunu geliştiren ve kendilerini örgütün önemli bir parçası olarak görmelerini sağlayan destekler sağlayarak göreceli yoksunluk duygusunun gelişimi sınırlandırılabilir. Böylece düşük adalet algısının tetiklediği göreli yoksunluk duygusunun sessiz istifaya dönüşmesi engellenebilir.

5.3. Araştırmanın Sınırlılıkları ve Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Bu çalışmamızın birkaç sınırlaması vardır. Birincisi, kesitsel bir tasarım kullanıldığından değişkenler arasındaki ilişki hakkında nedensel çıkarımlar yapılamaz. Deneysel tasarımlar veya uzunlamasına çalışmalar nedensel etkileri yakalamak için daha geçerli sonuçlar üretebilir. Bu nedenle, gelecekte bu mekanizma farklı tasarımlar kullanılarak test edilebilir. İkincisi, araştırma için tek bir kaynaktan elde edilen öz bildirim verileri kullanılmıştır. Kullanılan ölçekler geçerli ve güvenilir olsa da, sosyal beğenilirlik ve ortak yöntem yanlılığı oluşması mümkündür. Gelecekteki araştırmalarda, birden fazla kaynaktan veri toplanabilir. Üçüncüsü, hedef katılımcılara ulaşma zorluğu nedeniyle kolayda örnekleme yöntemiyle nispeten küçük bir örneklemde çalışma yürütülmüştür. Sonuçların güvenirliğini ve geçerliğini artırmak ve daha kapsamlı bulgular elde etmek için çeşitli örnekleme yöntemleriyle belirlenen daha büyük bir örneklem tercih edilebilir. Dördüncüsü, göreli yoksunluk duygusunun adalet algısı ile sessiz istifa arasındaki ilişki üzerindeki aracılık etkisi incelenmiştir. Farklı bireysel ve örgütsel faktörler de aracılık görevi görebilir. Gelecekteki araştırmalarda bu mekanizmayı daha da açıklamak için ek aracı değişkenleri araştırmaya dahil edilebilir.

Son olarak katılımcıların sadece Türkiye'deki tek bir sektörden oluşması sonuçların genellenebilirliğini sınırlayabilir. Bu noktada toplumsal kültürün etkisine dikkat etmek gerekir. Adalet evrensel bir ihtiyaç olmasına karşın tanımı, yorumu ve oluşturduğu reaksiyonlar ülkelere göre farklılık gösterebilir (Beugré, 2007; Rowney & Taras, 2008). Farklı kültürel değerlere sahip çalışanların adalet konusunda farklı beklentileri olabilir (Adamovic, 2023). Adaletsizliğin değerlendirilmesinden kaynaklanan olumsuz bir duygu olan göreceli yoksunluk, toplumların güç mesafesine ya da bireyci-kolektivist özelliğine göre farklı duygusal ya da davranışsal tepkiler geliştirebilir. Türkiye, güç mesafesinin yüksek ve kolektivist yönü baskın bir toplum olarak değerlendirilmektedir (Hofstede, 1980; Hofstede vd., 2005). Gelecekte farklı ülke ve sektörlerde yürütülen araştırmadan elde edilen bulgular sonuçları karşılaştırmalar yapma olanağı sunacak ve çalışanların adalete neden farklı tepki verdiklerine dair anlayışı ilerletecektir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Adamovic, M. (2023). Organizational justice research: A review, synthesis, and research agenda. *European management review*, *20*(4), 762-782.

Adams, J. S. (1963). Toward an understanding of inequity. *J. Abnorm. Psychol. 67*, 422–436.

Adams, J. S. (1965). Inequity in social exchange. *Adv. Exp. Soc. Psychol. 2*, 267–299.

Ambrose, M. L., & Schminke, M. (2009). The role of overall justice judgments in organizational justice research: a test of mediation. *Journal of applied psychology*, *94*(2), 491-500.

Anand, A., Doll, J., & Ray, P. (2024). Drowning in silence: a scale development and validation of quiet quitting and quiet firing. *International Journal of organizational analysis*, *32*(4), 721-743.

Aselage, J., & Eisenberger, R. (2003). Perceived organizational support and psychological contracts: A theoretical integration. *Journal of organizational behavior: the*

ınternational journal of ındustrial, occupational and organizational psychology and behavior, *24*(5), 491-509.

Atalay, M., & Dağıstan, U. (2024). Quiet quitting: a new wine in an old bottle?. *Personnel review*, *53*(4), 1059-1074.

Bansal, S., & Garg, N. (2024). Quitting silently: A longitudinal research on the impact of workplace conflict and nonviolent work behavior. *Conflict resolution quarterly*. *2024*;1–18.

Beugré, C. D. (2007). *A cultural perspective of organizational justice*. LAP Information Age Publishing Inc.

Bloomberght (2022). *Türkiye'de dört gençten biri 'sessiz istifa' sürecinde*. https://www.bloomberght.com/turkiye-de-dort-gencten-biri-sessiz-istifa-surecinde-2315953 (Erişim Tarihi: 05 Kasım 2024)

Callan, M. J., Shead, N. W., & Olson, J. M. (2011). Personal relative deprivation, delay discounting, and gambling. *Journal of personality and social psychology*, *101*(5), 955-973.

Chen, K. J., & Lin, C. P. (2024). Exploring the influence of workplace environment on job performance: a socio-cognitive perspective. *Total quality management & business excellence*, 1-17.

Cho, A., Kim, H.Hs. (2024). Perceived Unfairness Moderates the Association Between Relative Deprivation and Subjective Well-Being: Findings from an East Asian Country. *Applied research quality life, 19,* 2417–2446.

Choong, Y. O., Ng, L. P., Seow, A. N., & Lau, T. C. (2024). Organizational justice and organizational citizenship behavior: Does teacher collective efficacy matter?. *Current psychology*, *43*(14), 12839-12853.

Colquitt, J. A., Conlon, D. E., Wesson, M. J., Porter, C. O., & Ng, K. Y. (2001). Justice at the millennium: a meta-analytic review of 25 years of organizational justice research. *Journal of applied psychology*, *86*(3), 425-445.

Colquitt, J. A., Scott, B. A., Rodell, J. B., Long, D. M., Zapata, C. P., Conlon, D. E., & Wesson, M. J. (2013). Justice at the millennium, a decade later: a meta-analytic test of social exchange and affect-based perspectives. *Journal of applied psychology*, *98*(2), 199-236.

Colquitt, J. A., & Shaw, J. C. (2005). How should organizational justice be measured. In J. Greenberg, & J. A. Colquitt (Eds.). *Handbook of organizational justice, 1,* (ss. 113–152). Erlbaum.

Cropanzano, R., Bowen, D. E., & Gilliland, S. W. (2007). The management of organizational justice. *Academy of management perspectives*, *21*(4), 34-48.

Cropanzano, R. & Folger, R. (2011) Procedural justice and perceptions of fairness in negotiation. In: M. Olekalns, W. Adair & C.L. Tinsley (Eds.). *Handbook of Research on Negotiation*, (ss. 463–479). Edward Elgar Publishing.

Cropanzano, R. & Rupp, D.E. (2008) Social exchange theory and organizational justice: Job performance, citizenship behaviors, multiple foci, and a historical integration of two literatures. In: S.W. Gilliland, D.P. Skarlicki & D.D. Steiner (Eds.). *Justice, morality, and social responsibility: research in social issues in management,* (ss. 63–99). Greenwich, CT: Information Age.

Crosby, F. (1976). A model of egoistical relative deprivation. *Psychological Review*, *83*(2), 85-113.

Çalışkan, K. (2023). Sessiz İstifa: Sonun Başlangıcı mı Yeniden Diriliş mi?. *Journal of organizational behavior review*, *5*(2), 190-204.

Çimen, A. İ., & Yılmaz, T. (2023). Sessiz istifa ne kadar sessiz. *Sakarya üniversitesi işletme enstitüsü dergisi*, *5*(1), 27-33.

Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W. B. (2001). The job demands-resources model of burnout. *Journal of applied psychology*, *86*(3), 499-512.

Domingue, J. L., Lauzier, K., & Foth, T. (2024). Quiet quitting: Obedience a minima as a form of nursing resistance. *Nursing philosophy*, *25*(3), e12493.

Dutta, D. S., Thomas, A., Shiva, A., Papa, A., & Cuomo, M. T. (2024). The hustle behind knowledge: role of workplace ostracism and knowledge hiding towards quiet quitting in knowledge-intensive organisations. *Journal of knowledge management*. Vol. ahead-of-print. https://doi.org/10.1108/JKM-01-2024-0035

Ekingen, E. (2023). The effect of organizational justice on job performance and the mediating role of job satisfaction: A study on nurses. *Hospital topics*, *101*(2), 103-112.

Emerson, R. M. (1976). Social exchange theory. *Annu. Rev. Sociol.* 2, 335–362.

Fan, Y., Deng, T., & Li, M. (2023). Decent work and workplace deviance among Chinese physicians: a relative deprivation perspective. *Psychology research and behavior management*, 1379-1390.

Fardid, M., Hatam, N., & Kavosi, Z. (2018). A path analysis of the effects of nurses' perceived organizational justice, organizational commitment, and job satisfaction on their turnover intention. *Nursing and midwifery studies*, *7*(4), 157-162.

Formica, S., & Sfodera, F. (2022). The Great Resignation and Quiet Quitting paradigm shifts: An overview of current situation and future research directions. *Journal of hospitality marketing & management*, *31*(8), 899-907.

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. Journal of marketing research, 18(1), 39–50.

Galanis, P., Katsiroumpa, A., Vraka, I., Siskou, O., Konstantakopoulou, O., Moisoglou, I., ... & Kaitelidou, D. (2023). The quiet quitting scale: Development and initial validation. *AIMS public health*, *10*(4), 828-848.

Galanis, P., Katsiroumpa, A., Vraka, I., Siskou, O., Konstantakopoulou, O., Katsoulas, T., ... & Kaitelidou, D. (2024a). Nurses quietly quit their job more often than other healthcare

workers: An alarming issue for healthcare services. *International nursing review*. *71*, 850–859.

Galanis, P., Moisoglou, I., Katsiroumpa, A., Vraka, I., Siskou, O., Konstantakopoulou, O., & Kaitelidou, D. (2024b). Moral Resilience Reduces Levels of Quiet Quitting, Job Burnout, and Turnover Intention among Nurses: Evidence in the Post COVID-19 Era. *Nursing reports*, *14*(1), 254-266.

George, D., & Mallery, M. (2010). SPSS for windows step bysstep: A simple guide and reference. *Baston: Allyn & Bacon*.

Gone, Y. S. P., Naim, M. F., & Peethambaran, M. (2025). Sounding the silence: examining the antecedents and outcomes of quiet quitting. *International journal of organizational analysis*. Ahead-of-print. https://doi.org/10.1108/IJOA-09-2024-4794

Gravetter, F. J., & Forzano, L.-A. B. (2018). *Research methods for the behavioral sciences*. Cengage learning.

Greenberg, J. (1987). A taxonomy of organizational justice theories. *Academy of management review*, *12*(1), 9-22.

Greenberg, J. (1990). Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow. *Journal of management*, *16*(2), 399-432.

Guo, W. C., Yang, J., & Fu, J. (2015). The influences of perceived organizational support and organizational justice on counterproductive work behavior: the mediating effect of organizational cynicism. *Chinese journal of management*, *12*(4), 530-537.

Günay, A. (2022). Göreli Yoksunluk: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması. *İktisadi idari ve siyasal araştırmalar dergisi*, *7*(17), 202-211.

Güngör, S. K., & Potuk, A. (2018). Öğretmenlerin mobbing, örgütsel adalet ve örgütsel sessizlik algıları ve aralarındaki ilişki. *Hacettepe üniversitesi eğitim fakültesi dergisi*, *33*(3), 723-742.

Gürbüz, S. (2019). *Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seckin Yayıncılık.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2014). *Multivariate data analysis pearson education limited*. London, UK: Pearson.

Hamouche, S., Koritos, C., & Papastathopoulos, A. (2023). Quiet quitting: relationship with other concepts and implications for tourism and hospitality. *International journal of contemporary hospitality management*, *35*(12), 4297-4312.

Harter, J. (2023). Is Quiet Quitting Real?. https://www.gallup.com/workplace/398306/quiet-quitting-real.aspx (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2024).

Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process Analysis* (Vol. 2). New York: Guilford Press

Hillebrandt, A., & Barclay, L. J. (2013). Integrating organizational justice and affect: New insights, challenges, and opportunities. *Social justice research*, *26*, 513-531.

Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: a new attempt at conceptualizing stress. *American psychologist*, *44*(3), 513-524.

Hofstede, G. (1980). Culture and organizations. *International studies of management & organization*, *10*(4), 15-41.

Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2005). *Cultures and organizations: Software of the Mind* (Vol. 2). Citeseer.

Kang, J., Kim, H., & Cho, O. H. (2023). Quiet quitting among healthcare professionals in hospital environments: a concept analysis and scoping review protocol. *BMJ open*, *13*(11), e077811.

Karrani, M. A., Bani-Melhem, S., & Mohd-Shamsudin, F. (2024). Employee quiet quitting behaviours: conceptualization, measure development, and validation. *The service ındustries journal*, *44*(3-4), 218-236.

Kerse, G. ve Deniz, V. (2024). *Kişi-örgüt uyumunun sessiz istifaya etkisi: Ampirik bir çalışma.* Karadeniz 17. uluslararası sosyal bilimler kongresi, Kasım 2024.

Kerse, G., Deniz, V., & Çakıcı, A. B. (2024). Sessiz istifa ölçeğinin Türkçe formunun psikometrik özelliklerinin sınanması. *Gümüşhane üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, *15*(3), 749-762.

Kerse, G., Deniz, V., Selçuk, E. T. (2025). Engaging leadership, job boredom, and quiet quitting: A scale adaptation and mediated model testing. *International journal of organizational leadership*, *14*(First Special Issue), 377-393.

Khan, A. K., Khalid, M., Abbas, N., & Khalid, S. (2022). COVID-19-related job insecurity and employees' behavioral outcomes: mediating role of emotional exhaustion and moderating role of symmetrical internal communication. *International journal of contemporary hospitality management*, *34*(7), 2496-2515.

Kim, K., del Carmen Triana, M., Chung, K., & Oh, N. (2016). When do employees cyberloaf? An interactionist perspective examining personality, justice, and empowerment. *Human resource management*, *55*(6), 1041-1058.

Koopman, J., Lin, S. H., Lennard, A. C., Matta, F. K., & Johnson, R. E. (2020). My coworkers are treated more fairly than me! A self-regulatory perspective on justice social comparisons. *Academy of management journal*, *63*(3), 857-880.

Le, H., & Pan, L. (2021). Examining the empirical redundancy of organizational justice constructs. *Organizational behavior and human decision processes*, *165*, 21-44.

Lee, D., Park, J., & Shin, Y. (2023). *Where are the workers? From great resignation to quiet quitting* . National bureau of economic research, Working paper 30833.

Li, Z., Liang, W., Bao, Y., & Zhang, R. (2022). The role of relative deprivation and attribution style in the relationship between organizational fairness and employees' service innovation behavior. *Behavioral sciences*, *12*(12), 506.

Lin, X., Wu, C. H., Dong, Y., Chen, G. Z. X., Wei, W., & Duan, J. (2022). Psychological contract breach and destructive voice: The mediating effect of relative deprivation and the moderating effect of leader emotional support. *Journal of vocational behavior*, *135*, 103720.

Lind, E. A., Kray, L., & Thompson, L. (2001). Primacy effects in justice judgments: Testing predictions from fairness heuristic theory. *Organizational behavior and human decision processes*, *85*(2), 189-210.

Liu-Lastres, B., Karatepe, O. M., & Okumus, F. (2024). Combating quiet quitting: implications for future research and practices for talent management. *International journal of contemporary hospitality management*, *36*(1), 13-24.

Malik, A. R., & Singh, P. (2022). Outcomes of talent management: the role of perceived equity. *Employee relations: the ınternational journal*, *44*(2), 277-293.

Marcoulides, K. M., & Raykov, T. (2019). Evaluation of variance inflation factors in regression models using latent variable modeling methods. *Educational and psychological measurement*, *79*(5), 874-882.

Mayer, D. (2012) A positive lens on organizational justice: Toward a moral, constructive, and balanced approach to reactions to third-party (in)justice. In: K.S. Cameron & G.M. Spreitzer (Eds.). *The Oxford handbook of positive organizational scholarship*, (ss. 316–324). Oxford University Press.

Mubashar, T., Musharraf, S., Khan, S., & Butt, T. A. (2022). Impact of organizational justice on employee engagement: The mediating role of organizational trust. *Cogent psychology*, *9*(1), 2080325.

Organ, D. W. (1990). The motivational basis of organizational citizenship behavior. *Research in organizational behavior*, *12*(1), 43-72.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of applied psychology*, *88*(5), 879.

Prentice, C., Dominique-Ferreira, S., Wang, X., Tuominen, J., Duarte, M., & Rocha, H. (2024). Work-life imbalance, burning out, feeling down, I will quit, but quietly–the case of hospitality employees. *Journal of hospitality marketing & management*, 1-22.

Priesemuth, M., Arnaud, A., & Schminke, M. (2013). Bad behavior in groups: The impact of overall justice climate and functional dependence on counterproductive work behavior in work units. *Group & organization management*, *38*(2), 230-257.

Qi, L., Xu, Y., & Liu, B. (2023). Does justice matter in voice? Inclusive leadership and employee voice: the moderating role of organizational justice perception. *Frontiers in psychology*, *14*, 1313922.

Rauf, F. A. (2015). What role does job satisfaction play on the relationship between organizational justice perception and organizational citizenship behavior? Empirical evidence from Sri Lankan employees. *European journal of business and management*, *7*(15), 149-162.

Rowney, J., & Taras, V. (2008). Cross-cultural differences in perceptions of justice: consequences for academia. *International studies in educational administration*, *36*(3), 104-123.

Rupp, D. E., Shapiro, D. L., Folger, R., Skarlicki, D. P., & Shao, R. (2017). A critical analysis of the conceptualization and measurement of organizational justice: Is it time for reassessment?. *Academy of management annals*, *11*(2), 919-959.

Rupp, D. E., Shao, R., Jones, K. S., & Liao, H. (2014). The utility of a multifoci approach to the study of organizational justice: A meta-analytic investigation into the consideration of normative rules, moral accountability, bandwidth-fidelity, and social exchange. *Organizational behavior and human decision processes*, *123*(2), 159-185.

Sahadev, S., Wood, G., Khan, M. A., Malhotra, N., & Demirbag, M. (2024). Justice, jealousy and performance: Evidence from neo-feudal Pakistan. *Journal of business research*, *183*, 114847.

Scheyett, A. (2023). Quiet quitting. *Social work*, *68*(1), 5-7.

Schreurs, B., Hamstra, M. R., Jawahar, I. M., & Akkermans, J. (2021). Perceived overqualification and counterproductive work behavior: testing the mediating role of relative deprivation and the moderating role of ambition. *Personnel review*, *50*(3), 1038-1055.

Serenko, A. (2023). The human capital management perspective on quiet quitting: recommendations for employees, managers, and national policymakers. *Journal of knowledge management*, *28*(1), 27-43.

Seth, M., Sethi, D., Yadav, L. K., & Malik, N. (2022). Is ethical leadership accentuated by perceived justice?: Communicating its relationship with organizational citizenship behavior and turnover intention. *Corporate communications: an ınternational journal*, *27*(4), 705-723.

She, J., Zhang, R., Li, Y., Mei, Y., & Li, H. (2023). Effect of Ethical Leadership on Nurses' Organizational Silence: The mediating role of organizational justice. *journal of nursing management*, *2023*(1), 9929435.

Shimamura, M., Fukutake, M., Namba, M., & Ogino, T. (2021). The relationship among factors of organizational justice, organizational citizenship behavior, job satisfaction, and ease of work among Japanese nurses. *Applied nursing research*, *61*, 151479.

Smith, H. J., Pettigrew, T. F., Pippin, G. M., & Bialosiewicz, S. (2012). Relative deprivation: A theoretical and meta-analytic review. *Personality and social psychology review*, *16*(3), 203-232.

Srivastava, S., Saxena, A., Kapoor, V., & Qadir, A. (2024). Sailing through silence: exploring how negative gossip leaves breeding grounds for quiet quitting in the workplace. *International journal of conflict management*, *35*(4), 733-755.

Stiles, B. L., Liu, X., & Kaplan, H. B. (2000). Relative deprivation and deviant adaptations: The mediating effects of negative self-feelings. *Journal of research in crime and delinquency*, *37*(1), 64-90.

Suifan, T. S., Sweis, R. J., Alsayyed, N. M., Kilani, B. A., & Juaid, M. M. (2021). Organisational justice and job engagement predicating work performance. *International journal of business excellence*, *24*(1), 1-23.

Suls, J., Collins, R. L., & Wheeler, L. (Eds.). (2019). *Social comparison, judgment, and behavior*. Oxford university press, USA.

Tavares, F. O., Pacheco, L. D. & Almeida, L. G. (2019). Preferences in university residences: A confirmatory study. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, *8*(2), 1-10.

Thu Trang, P., & Thi Thu Trang, N. (2024). Job burnout and quiet quitting in Vietnamese banking sector: the moderation effect of optimism. *Cogent business & management*, *11*(1), 2371549.

Topbaş, E., Bay, H., Turan, B. B., Çıtlak, U., Emir, A. H., Erdoğan, T. K., & Akkaya, L. (2019). The effect of perceived organisational justice on job satisfaction and burnout levels of haemodialysis nurses. *Journal of renal care*, *45*(2), 120-128.

Wan, J., Qin, M., Zhou, W., Zhou, H., & Li, P. (2023). Procedural justice, relative deprivation, and intra-team knowledge sharing: The moderating role of group identification. *Frontiers in psychology*, *14*, 994020.

Wu, C., Song, Q., Ren, Q., Liu, S., Chen, Y., & Guo, Y. (2024). The double-edged sword effect of workplace upward comparisons on employees' behaviors: exploring the role of perceived overall justice. *Current psychology*, 1-19.

Xiong, M., & Ye, Y. (2016). The concept, measurement, influencing factors and effects of relative deprivation. *Advances in psychological science*, *24*(3), 438-453.

Xueyun, Z., Al Mamun, A., Masukujjaman, M., Rahman, M. K., Gao, J., & Yang, Q. (2023). Modelling the significance of organizational conditions on quiet quitting intention among Gen Z workforce in an emerging economy. *Scientific reports*, *13*(1), 15438.

Xueyun, Z., Yang, Q., & Al Mamun, A. (2024). Predicting the Quiet Quitting Intention Among the Generation Z Workforce in Hotel Industry. *Journal of quality assurance in hospitality & tourism*, 1-30.

Ye, B., Yang, X., Chen, C., & Yang, Q. (2021). The relationship between being bullied and aggression behaviors among college students: the mediating effect of relative deprivation and the moderating effect of violence exposure in daily environment. *J Psychol Sci*, *44*(2), 309-315.

Yıldız, D. (2024). Z kuşağında tükenmişliğin ötesi: Sessiz istifa. *International journal of disciplines in economics & administrative sciences studies*, *9*(52), 1400-1405.

Zenger, J. and Folkman, J. (2022), "*Quiet quitting is about bad bosses, not bad employees*", Harvard Business Review, available at: www.hbr.org/2022/08/quiet-quitting-is-about-bad-bosses-not-bad-employees

Zeynel, E., & Köksal, K. (2020). Sosyal etki ve örgütsel adalet algısı ilişkisinde duygusal bulaşıcılığın düzenleyici rolü. *Afyon kocatepe üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, *22*(2), 455-466.

Zhang, H., Ding, Y., Wei, L., & Zhang, W. (2023). Personal Relative Deprivation Reduces the Meaningfulness of Engaging in Prosocial Behavior (7,756 Words). *Journal of happiness studies*, *24*(1), 35-56.

Zhang, D., Ma, Q., & Zhao, Z. A. (2020). A study on the cause and effect variables of relative deprivation of rural tourism residents: An individual-based psychological perspective. *Hum. Geogr*, *35*, 32-39.

Zhang, Y.; Ye, H.; Ye, Y.; Xiong, M. (2021). The Relationship between the Sense of Belonging, Relative Deprivation and Aggressive Behavior of Migrant Children in School. *Chin. J. Clin. Psychol.* 2021, *29*, 986–990.

Zhou, L., Tetgoum Kachie, A. D., Xu, X., Quansah, P. E., Epalle, T. M., Ampon-Wireko, S., & Nkrumah, E. N. K. (2022). COVID-19: The effects of perceived organizational justice, job engagement, and perceived job alternatives on turnover intention among frontline nurses. *Frontiers in psychology*, *13*, 920274.

Zhou, X., Zhang, Y., Lin, Y., & Li, L. (2023). The influence of employees' perception of over-qualification on career compromise: Mediated by role conflict and sense of relative deprivation. *Frontiers in psychology*, *13*, 1039800.

Zoogah, D. B. (2010). Why should I be left behind? Employees' perceived relative deprivation and participation in development activities. *Journal of applied psychology*, *95*(1), 159-173.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 475-496

Derleme Makale / Review Article

Received / Alınma: 15.01.2025 Accepted / Kabul: 21.03.2025

ENERJİ VE FİNANS PİYASALARI İLİŞKİSİNDE ENERJİ (ARZ) GÜVENLİĞİ ENDEKSLERİNİN ÖNEMİ: BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ*

Elif Hilal NAZLIOĞLU [1]
Dündar KÖK[2]

Öz

Finans piyasaları ülkeler için önemli ekonomik göstergelerden biri haline gelmiştir. Bundan dolayı hisse senedi piyasalarını ve fiyatlarını etkileyen faktörlerin araştırılması önemli bir konu olmaktadır. Enerji ekonomik faaliyetler için bir üretim girdisi olmakla birlikte hisse senedi piyasaları için de önemli bir finansal araç haline gelmiştir. Enerji konusu ülkeler için ekonomik ve sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olmakla birlikte enerji güvenliği meselesi de ulusal ve uluslararası anlamda bir ekonomik, politik ve güvenlik meselesidir. Enerji güvenliğinin bir endeks aracılığıyla ölçülmesi kritik bir alan olmaya başlamıştır. Bu çalışmada hisse senedi piyasaları için enerji güvenliği ve enerji güvenliği endekslerinin önemi araştırılmıştır. Bu doğrultuda alan yazındaki çalışmalar özetlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca konunun önemine binaen enerji güvenliği endeksleri bireysel olarak ve kurumsal olarak hesaplanan seçili endekslerle açıklanmıştır. Hisse senedi piyasaları için enerji güvenliği endeksleri konusu önemli olmakla birlikte ilgili değişkenler arasındaki bağlantı da önemli bir araştırma alanı olarak dikkat çekmiştir. Sonuç olarak literatürde enerji güvenliği ve finansal piyasalar ilişkisinde enerji güvenliği anlamında endeks kullanımının yeterli derecede olmadığı ve hisse senedi piyasaları açısından da temiz enerji hisse senedi getirilerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Güvenliği, Hisse Senedi Piyasaları, Temiz Enerji, Yenilenebilir Enerji.

Jel Kodları: Q43, E44, G00.

*Bu çalışma, Enerji Arz Güvenliği Açısından Enerji Fiyatları ve Finansal Piyasalar Arasındaki İlişki başlıklı tez'den üretilmiştir.

[1]Öğr. Gör. Dr, Pamukkale Üniversitesi, E-posta: enazlioglu@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4425-7479
[2]Prof. Dr, Pamukkale Üniversitesi, E-posta: dkok@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5250-3369.

Atıf/Citation
Nazlıoğlu, E. H. & Kök, D. (2025). Enerji ve finans piyasaları ilişkisinde enerji (arz) güvenliği endekslerinin önemi: bir literatür değerlendirmesi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 475-496.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

ASSESSING THE IMPORTANCE OF ENERGY (SUPPLY) SECURITY INDICES IN LINKING ENERGY AND STOCK MARKETS

Abstract

Financial markets have become one of the most important economic indicators for countries. It is therefore important to study the factors that influence stock markets and prices. Energy is a production input for economic activities and has also become an important financial instrument for stock markets. While energy is an indispensable element of economic and social life for countries, the issue of energy security is also an economic, political and security issue at national and international levels. Measuring energy security through an index has become a critical area. This study examined the importance of energy security and energy security indices for stock markets. To this end, the studies in the literature were summarised. In addition, given the importance of the subject, energy security indices are explained with selected indices calculated individually and institutionally. While the issue of energy security indices is important for stock markets, the relationship between the relevant variables has also attracted attention as an important area of research. As a result, the literature on the relationship between energy security and financial markets has found the use of energy security indexes to be inadequate, and has used clean energy stock returns in terms of stock markets.

Keywords: Energy Security, Stock Markets, Clean Enegy, Renewable Energy.

Jel Codes: Q43, E44, G00.

1. GİRİŞ

Finansal piyasalar ülkelerin ekonomik durumunu yansıtan göstergelerinden biri haline gelmiştir. Ülkelerin ekonomik olarak rekabet edebilmeleri ve yatırımcılar için güçlü bir makroekonomik sistem yanında güçlü bir finansal sisteme de sahip olmaları gerekmektedir. Ekonomik büyüme yolunda istikrarlı olmanın önemi ve bununla birlikte finansal istikrarın da sağlanması yatırımcı güveninin kazanılmasına olanak sağlayabilir. Hisse senedi fiyatlarını etkileyen faktörlerin araştırılması yatırımcıların tasarruflarını değerlendirmelerine karar verebilmeleri için önemli bilgiler içermektedir.

Enerji sosyal ve ekonomik ihtiyaçların karşılanmasında ülkeler için stratejik bir konudur. Üretim süreçleri için kritik bir girdidir. Dünya nüfusunun ve tüketimin artması enerji talebini artırmakla birlikte enerji güvenliğinin önemini de hatırlatmaktadır. Enerji bağımlılığı yüksek olan ekonomiler ve gelişmekte olan piyasa ekonomileri için enerji güvenliği meselesi büyüme, gelişme ve kalkınma açısından daha da önem kazanmaktadır. Enerji kaynaklı ekonomik ve jeopolitik krizlerin neden olduğu yükselen enerji fiyatları dolayısıyla maliyetlerin artmasıyla birlikte ekonomik faaliyetlerin aksaması sorunu yaşanmaktadır (Sadorsky, 2012; Wang vd., 2013). Bununla birlikte dünyada enerji kaynakları rezerv dağılımının orantısızlığı, fosil kaynakların tükenme tehdidinin oluşması da enerji güvenliği açısından belirsizlikler oluşturmaktadır. Ülkeler arasında finansal entegrasyonun yaygınlaşması, önemli bir finansal araç olan enerjinin ve enerji fiyatlarındaki değişimlerin ülke ekonomilerini etkilemesine neden olmuştur. Özellikle yükselen petrol fiyatları değişimlerinin reel ekonomi açısından mühim

etkilerinin olduğu alan yazında ampirik olarak ispatlanmıştır (Hamilton, 1983; Kilian & Park, 2009).

Enerji güvenliği ilk olarak petrol (enerji) krizlerinden sonra dikkat çekmeye başlamış ancak son yıllarda yaşanan ve küresel ekonomiyi olumsuz olarak etkileyen olaylardan sonra tekrar gündeme gelmiştir. Ayrıca Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Sustainable Development Goals-SDG) doğrultusunda sürdürülebilir kalkınma amaçlarından 7.'si olan (SDG-7) "Erişilebilir ve Temiz Enerji" başlığı altında ülkeler için önemli bir hedef olmuştur. Bununla birlikte enerji güvenliği enerji politikasının temel hedeflerinden biri olarak kabul edilmektedir (Winzer, 2012). İklim değişikliği ile ilgili artan tartışmalar, alınan kararlar ve uygulanan politikalar ile enerji güvenliği meselesinin tekrar gündeme gelmesi temiz enerji alanına dikkate değer bir ilgi çekilmesine neden olmuştur (Kumar, 2012).

Enerji güvenliği konusu ülkeler, ulusal savunma, şirketler, yatırımcılar, politika yapıcılar, enerji ihracatçısı ve enerji ithalatçısı ülkeler ile yaşam kalitesi kesintisiz enerji tedarikine bağımlı olan kalabalık toplulukları içermek üzere farklı paydaşlar için stratejik öneme sahiptir (Ang, Choong & Ng, 2015a; Bielecki, 2002; Kök & Nazlıoğlu, 2022; Sovacool, 2013). Enerji güvenliği konusunun öneminin bilinmesine rağmen enerji güvenliği tanımı konusunda hala tam bir fikir birliği yoktur. Enerji güvenliği tanımları konusunda araştırmacıların bireysel tanımları olduğu gibi kurumsal olarak yapılan tanımlamalar da bulunmaktadır. Kurumsal anlamda en yaygın kabul gören tanımlamaların başında Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency – IEA)'nın yaptığı ve genel kabul görmüş enerji güvenliği tanımı gelmektedir. IEA tarafından ilk olarak 1985 yılında "makul bir maliyetle yeterli enerji arz düzeyi" olarak tanımlanan enerji güvenliği tanımı 2024 yılında "uygun fiyata kesintisiz enerji kaynaklarına erişim" olarak tanımlanmıştır (IEA, 2024). Buradan da anlaşılacağı üzere enerji güvenliği kavramı dinamik bir yapıdadır. Winzer (2012) enerji güvenliğini "talebe göre enerji arzının sürekliliği" olarak tanımlamış, ayrıca ülkelerde mevcut olan kalkınma durumu ve gelecek için yönelimi belirlemek adına önemli parametrelerden biri olarak ifade etmiştir.

Petrol fiyatları veya genel olarak enerji fiyatları dalgalanmalarının makroekonomik ve finansal sisteme etkileri akademik yazında oldukça fazla sayıda araştırmaya konu olmuş ve genel olarak ilgili piyasalar arasında farklı yönlerden ilişkiler olduğu kabul edilmiştir. Bununla birlikte enerjinin stratejik bir emtia olması ise enerji güvenliği ve finansal piyasalar bağlantısının önemini, tespit edilmesini ve araştırılması gerekliliğini göstermektedir. Politika yapıcılar, yatırımcılar ve araştırmacılar için enerji güvenliği endekslerinin önemi enerji ve ekonomi

ilişkisinde stratejik bilgiler sağlayabilir. "Enerji ve finansal piyasalar ilişkisinde enerji güvenliği endekslerinin önemi nedir?" sorusu, bu çalışmanın odağını oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda, çalışmanın amacı, enerji ve finansal piyasalar ilişkisinde enerji güvenliği endekslerinin neden önemli olduğunun ortaya çıkarılmasıdır. Bu doğrultuda alan yazındaki çalışmalar özetlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca konunun önemine binaen enerji güvenliği endeksleri bireysel olarak ve kurumsal olarak hesaplanan seçili endekslerle açıklanmıştır. Hisse senedi piyasaları için enerji güvenliği endeksleri konusu önemli olmakla birlikte ilgili değişkenler arasındaki bağlantı da önemli bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak literatürde enerji güvenliği ve finansal piyasalar ilişkisinde enerji güvenliği anlamında endeks kullanımının yeterli derecede olmadığı ve hisse senedi piyasaları açısından da temiz enerji hisse senedi getirilerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, enerji ve finansal piyasalar ilişkisinde genel olarak enerji fiyatlarının özellikle de petrol fiyatlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Enerji güvenliği endekslerinin hesaplanmasında genel olarak çok boyutlu faktörlerin kullanıldığı ve enerji fiyatlarının da bu boyutlar içerisinde yer almasından dolayı enerji güvenliği endeksleri yaklaşımının daha geniş kapsamlı olduğu düşünülebilir. Enerji güvenliği meselesi enerji arz güvenliği ve enerji talep güvenliği açısından düşünüldüğünde ülkelerin ithalatçı ve/veya ihracatçı olması durumuna göre farklı yönlerden önemli olmaktadır.

Çalışmanın literatüre katkısı enerji - finans ilişkisinde enerji güvenliğini de dikkate alan bir yaklaşım ortaya koymasıdır. Geleneksel yaklaşımda enerji piyasası çoğunlukla petrol fiyatlarının kullanıldığı fosil enerji fiyatları kullanılarak modele dahil edilmekte iken artan enerji güvenliği sorunu bu ilişkinin doğru modellenmesi ve yeni bilgi ve kavrayışlar elde edilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışma, hem enerji-finans ilişkisine sezgisel yaklaşım hem de bu ilişkinin ampirik analizinde enerji güvenliğini yeni bir boyut olarak dahil edilmesinin önemini vurgulamakta, böylece özgün bir bakış açısı sunmaktadır. Zira, yükselen petrol fiyatları, geleneksel enerji kaynaklarının alternatif enerji kaynaklarıyla değiştirilmesini teşvik etmektedir (Henriques ve Sadorky, 2008). Bu durum iklim değişikliği ve enerji güvenliği meseleleriyle de ilgili olup temiz enerji kullanımının teşvik edilmesi ve enerji güvenliğinde enerji bağımlılığının azaltılmasına katkı sağlayabilir (Kumar, 2012; Nazlıoğlu, 2023).

Çalışmanın devam eden ikinci bölümünde enerji güvenliği endekslerini inceleyen çalışmalara yer verilmiş olup üçüncü bölümde çalışmanın ana odağı olan hisse senedi piyasaları ve enerji güvenliği ilişkisini ele alan seçili çalışmalar açıklanmaya çalışılmıştır. Son olarak dördüncü bölümü oluşturan değerlendirme sonuç bölümünde tartışmalar yapılmaya çalışılmış sonuçlar özetlenerek politika önerilerine yer verilmiştir.

2. ENERJİ GÜVENLİĞİ ENDEKSLERİ

Bu bölümde enerji güvenliği endeksleri, ölçülmesi, endeks oluşturulurken karşılaşılan zorluklar ve enerji güvenliği endekslerinin neden gerekli olduğu ile ilgili olup kapsamlı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Ülkelerin enerji güvenliği politikaları için stratejilerin oluşturulması ve bunun için de enerji güvenliğinin nicel ölçümlerinin yapılması gereklidir (Jansen vd., 2004; Park & Bae, 2021). Ekonomilerin istikrarlı bir şekilde işleyebilmesi ve enerji güvenliği problemiyle karşılaşmamak için etkili enerji politikaları üretebilmelerinde enerji güvenliği performanslarının ölçülmesi ve durumlarının ne olduğu bilinmelidir (Gasser, 2020). Enerji konusunda politikalar oluşturabilmek için ülkelerin enerji sistem performanslarının iyi ölçülebilmesi önemli bir ön koşul olarak ortaya çıkmaktadır (Narula & Reddy, 2016).

Enerji açısından enerji güvenliğinin ölçülmesinde ülkelerin bireysel enerji güvenliği performanslarının hesaplanması ve enerji durumlarının görülmesi ile farklı ülkeler arasındaki enerji güvenliği durumlarına ilişkin karşılaştırma yapılabilmesine olanak sağlayan enerji güvenliği endeksleri oluşturulmuştur (Ang vd., 2015b). Ancak enerji güvenliği durumunun birçok farklı boyutunun olması ve bu boyutların değerlendirilebilmesi için gerekli verilerin elde edilmesi ile ölçülmesi zor bir konudur.

Ülkelerin enerji güvenliği durumlarının geniş bir biçimde ele alınması ve karşılaştırmaya uygun analizleri içermesi gereklidir. Bununla birlikte politika yapıcıların enerji güvenliği politikaları için değerli kararlar alabilmesine olanak sağlayan bilgileri elde edebilmelerinde stratejik olarak önemli bir konu haline gelmiştir (Tongsopit vd., 2016). Enerji güvenliğinin öneminin giderek artmasıyla araştırmacılar tarafından enerji güvenliği ölçümlerine artan ilgiyle birlikte nicel değerlendirmeler ön plana çıkmaya başlamıştır (Wang & Zhou, 2017). Enerji güvenliğinin ölçülmesinde boyutları ve göstergeleri tanımlayan çalışmalarda 1 ile 20 arasında enerji güvenliği boyutu ve 1 ile 320 arasında gösterge sayısı bulunmaktadır (Ang vd., 2015b).

Enerji güvenliği kavramının tanımının ve boyutlarının hala net olarak belirlenememesi enerji güvenliği için endeks hesaplanmasını zorlaştırmakta ve ülkelere ait verilerin elde edilme zorluluğunun olması genel kabul görmüş bir endeks için kısıtlar oluşturmaktadır (Gasser, 2020). Ayrıca enerji güvenliği boyutları için belirlenen göstergelerin standartlaşmaması birçok enerji göstergesinin kesin ve nihai olmamasına neden olmaktadır (Narula & Reddy, 2016). Bundan dolayı enerji güvenliğinin nicel olarak hesaplanmasına olanak tanıyan endekslerin çoğunda gösterge kümeleri heterojen yapıya sahiptir. Ülkelerin doğal kaynaklarının, siyasi

yapılarının, ekonomik durumlarının, coğrafi konumların ve uluslararası (ticaret) ilişkilerinin değişmesi bu farklılıklara neden olmaktadır (Paravantis vd., 2018). Ayrıca enerji güvenliği endeksleri hesaplanırken yöntemsel farklılıklar, modellerde gösterge ağırlıklarının farklı olması veya endeks puanlama sistemlerin değerlendirmesinin farklılığı ülkelerin enerji güvenliği durumlarının sıralamalarının göreli olmasına ve değişmesine yol açmaktadır (Narula & Reddy, 2016).

Enerji Güvenliği endekslerinin hesaplanması ve nicel ölçülmeleri ile ilgili alan yazında yer alan araştırmalar bu bölümde özetlenmeye çalışılacaktır. Tablo 1'de Nazlıoğlu (2023) çalışmasındaki yaklaşım benimsenerek uyarlanmış olup enerji güvenliğinin farklı boyutları ve göstergelerini içeren çalışmalar gösterilmektedir.

Tablo 1. Enerji Güvenliği Endeksleri

Yazar(lar)	Örneklem/Dönem	Endeks - (Boyut-Gösterge Sayısı)	Sonuç
Jansen vd., 2004	ABD (2000-2040)	Çeşitlendirme Endeksi – (Dört Gösterge)	Uzun dönemli enerji arz güvenliği tahmini için ilgili göstergeler uygundur.
Liao vd., 2007	Çin (1997-2006)	Tornqvist ve Sato–Vartia Endeksleri – (3 Boyut)	1997-2002 döneminde Çin için enerji verimliliğinin artması ile enerji yoğunluğu azalmıştır.
Gupta, 2008	Net petrol ithalatçısı 26 ülke (2004)	Petrol Kırılganlık Endeksi – (Yedi Gösterge)	Ülkeler için, kırılganlık dereceleri açısından sıralama yapılabilir.
Frondel & Schmidt, 2008	ABD ve Almanya (1980-2004)	Enerji Arzı Risk Endeksi – (Üç Boyut)	Almanya'nın enerji ithalat yoğunluğu enerji arz kesintisi riskinin ABD'den daha fazla olmasına neden olmaktadır.
Le Coq & Paltseva, 2009	AB - 24 Ülke (2006)	Dış Enerji Arzı Riski – (3 Endeks)	24 ülkenin enerji arz güvenliği riskiyle karşı karşıya kalma seviyeleri enerji kaynağı çeşidine göre değişmektedir.
Vivoda, 2010	ABD, Çin - Asya Pasifik Bölgesi ve Japonya (2009)	Enerji Güvenliği Değerlendirme Aracı – (On Boyut)	Petrol ithal eden ülkelerin enerji güvenliği ve ithal kaynak çeşitliliği arasındaki ilişkide sistemik göstergeler ithalat yapan ekonomileri etkilemektedir.
Sovacool & Brown, 2010	OECD-22 Ülke (1970-2007)	Enerji Güvenliği Endeksi – (On Gösterge)	Genellikle ülkelerde enerji endeks değerleri açısından gerileme olmuştur.
Badea vd., 2011	AB-27 Ülke (2010-2030)	Enerji Arz Güvenliği Endeksi – (Sekiz Gösterge)	Endeks hesaplamasında kullanılan göstergeler, enerji arz güvenliğinin artmasına katkı sağlamaktadır.
Zhang vd., 2013	Çin (1993-2011)	Petrol İthalatı Risk Endeksi – (Sekiz Gösterge)	Çin'de 1993'ten sonra petrol ithalat riski artmış, 2008 yılında zirve noktasına ulaşmıştır. En büyük zorluk ise dışa bağımlılık riskidir.
Gökçe, 2014	Avrupa Birliği ve Türkiye	Petrol, Doğal Gaz ve Kömür Kırılganlık Endeksleri – (Beş Değişken)	AB ve Türkiye'de enerji kırılganlık endeksleri, ekonominin daraldığı dönemlerde alarm vermektedir.

Ang vd., 2015b	Singapur (1990-2010)	Singapur Enerji Güvenliği Bileşik Endeksi – (Yirmi İki Gösterge)	Singapur istikrarlı bir enerji güvenliği konumuna sahiptir.
Erahman vd., 2016	Küresel - 71 Ülke ve Endonezya (2008-2013)	Enerji Güvenliği Endeksi – (On Dört Gösterge)	Endonezya'da 2008-2013 periyodunda enerji güvenliği yükselmektedir. Endeks ortalaması 0,473 olup 71 ülke içinde sıralaması 55'tir.
Radovanovic vd., 2017	AB-28 Ülke (1990-2012)	Enerji Güvenliği Endeksi – (Yedi Değişken)	Enerji güvenliği açısından dönem boyunca ekonomisi en güçlü İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya diğer ülkelere göre daha az risklidir.
Zhang vd., 2017	Çin (2013)	Enerji Güvenliği Performansı – (Yirmi Gösterge)	Tüm bölgeler enerji çeşitliliği ve mevcudiyeti konusunda riskler yaşamaktadır.
Wang & Zhou, 2017	Kürese-l62 Ülke (2014)	Enerji Güvenliği Endeksi / (Yirmi Üç Gösterge)	İyi ve mükemmel olanlar Kuzey ABD ve Batı Avrupa'da, Sınırlı olanlar Asya, Avrupa ve Orta Doğu'dadır. Yoksul ve Zayıf olan gruplar ise Asya ve Afrika'dadır.
Azzuni & Breyer, 2020	Küresel	Enerji Güvenliği Endeksi / (On Beş Boyut)	En iyi performans ABD ile Almanya, en kötü performans Türkmenistan ve Orta Afrika'dır.
Yılmaz, 2021	Türkiye (1980-2016)	Bileşik Risk Endeksi / (Dört Boyut)	Türkiye açısından kömür ve doğal gaz kaynaklarında risk yüksektir.

Kaynak. Nazlıoğlu, E. H. (2023). Enerji arz güvenliği açısından enerji fiyatları ve finansal piyasalar arasındaki ilişki. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Enerji güvenliği olgusu, ülkelerin çoğunlukla enerji ithal eden ülke konumunda olması ile enerjinin tedarik sürecinin herhangi bir aşamasında birbirlerinin ürünlerine bağımlı olması nedeniyle tek başına değerlendirilmesine imkân tanımamaktadır (Gasser, 2020). Enerji güvenliği gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için stratejik bir konudur (Nazlıoğlu, 2023). Bu alanda özellikle ABD, Avrupa, Çin ve Japonya gibi önemli enerji ithalatçısı ülkelerin değerlendirildiği dikkat çekmektedir. Tablo 1'de yer alan çalışmalarda enerji güvenliği endekslerinin farklı boyut ve göstergeler içerdiği dikkate alınırsa ülkelerin enerji güvenliği durumları için farklı bilgiler sunduğu ifade edilebilir. Nitekim enerji güvenliği kavramının tanımlarında olduğu gibi endekslerin hesaplanması açısından da belirli boyutların olduğu tek bir yöntem gibi bir sınırlandırma yapma imkânı yoktur. Ülkeleri kapsayan modellerden ve endekslerden yola çıkarak ekonomiler için yönelimler ve olumlu politika stratejileri oluşturulabilir. Endekslerin sürekli olmaması ve hesaplama yöntemlerindeki farklılıklardan dolayı, ülkeler için sıralamalarda değişiklikler oluşabilir. Ayrıca ülke performanslarının güncellenmesi ile değişimler yaşanabileceğinden bu tür endekslere göre karşılaştırma yapılırken dikkat edilmesi gerekmektedir.

Literatüre göre enerji güvenliği endekslerinin farklı yaklaşımlara göre sınıflandırıldığı söylenebilir. İlk olarak enerji güvenliğine arz odaklı yaklaşanlar ve bileşik endeks hesaplaması kullanan yöntemlerdir. Arz odaklı yaklaşımı benimseyen endeksler arz/talep endeksi, IEA Kısa

Vadeli Enerji Güvenliği Modeli (MOSES), Herfindahl Hirschmann endeksi ve riskli dış enerji arz endeksi'dir. İlgili yaklaşımlar, enerji tedarik ve taşımasında enerji güvenliğini vurgulayan yöntemlerdir. Ancak, bu yöntemler enerji güvenliği endekslerini hesaplarken çevresel ve sosyal endişeleri hesaba katmamaktadır. İkinci olarak ise bileşik endeks yaklaşımı olup araştırmacıların özel amaçlarına göre değişen göstergelerin kullanılmasına izin vermektedir ve bundan dolayı daha kabul edilebilir olmaktadır. Bileşik endeks yaklaşımını benimseyen endekslere örnek olarak ise ABD enerji güvenliği risk endeksi, güvenlik açığı endeksi, petrol kırılganlık endeksi, enerji sürdürülebilirlik endeksi ve sosyoekonomik enerji risk endeksi endeksleri örnek olarak verilebilir. Enerji güvenliği endeksleri bireysel (araştırmacılar) ve kurumsal olarak hesaplanan endeksler şeklinde sınıflandırılmaktadır.

2.1. Araştırmacılar Tarafından Hesaplanan Enerji Güvenliği Endeksleri

Enerji güvenliği endeks hesaplamalarında kurumsal olarak hesaplanmayan ve araştırmacılar tarafından hesaplanma özelliğine sahip olan endekslerde finansman için kaynak bulma, süreli olarak yayınlanmama ve veri kaynaklarına ulaşım zorluğu gibi çeşitli sorunlara sahiptirler. Araştırmacılar örneklem olarak seçtikleri bölgeler, ülkeler veya sektörlere ait veriler için sonuçları hesaplamakta ve değerlendirmektedir. Bu çalışmada açıklanmaya çalışılan seçili bireysel endeksler şu şekildedir:

i. Enerji Güvenliği Endeksi - Energy Security Index (ESI): Enerji Güvenliği Endeksi (ESI) 2016 yılında Erahman vd. tarafından hesaplanmıştır. Enerji güvenliğini satın alınabilirlik, verimlilik, kullanılabilirlik, kabul edilebilirlik ve erişilebilirlik kavramlarını içeren beş boyut şeklinde kavramlaştırmıştır. Beş boyutta, enerji güvenliği hesaplaması için 14 gösterge kullanılmaktadır. Bu endeks sayesinde yetmiş bir ülkeye ait enerji güvenliği durumunu gösteren performans durumu analiz edilmiştir.

ii. Arz/Talep Endeksi - Supply/Demand Index (S/D): Scheepers vd. (2006) tarafından hesaplanan ilgili endekste ülkelerin uzun vadeli enerji arz güvenliği durumu gösterilmektedir. Endeks, birincil enerji arz durumunu, nihai enerji talebini, enerji dönüşümü ve ulaşımını içermekte olup enerji sistemlerinin tüm yönlerini kapsamaktadır. Arz/Talep endeksi, enerji güvenliğinin şimdiki durumu ile orta ve uzun vadeli enerji güvenliğini görebilmek açısından elverişlidir. Çalışmada örneklem olarak Avrupa Birliği (AB) üyesi yirmi beş ülke için analiz yapılmış ve endeks puanları hesaplanmıştır.

iii. Riskli Dış Enerji Arzı Endeksi - Risky External Energy Supply Index (REES): Enerji arzının aniden kesintiye uğraması durumunun değerlendirildiği endeks Le Coq ve Paltseva (2009) tarafından geliştirilmiştir. Avrupa Birliği (AB) üyesi yirmi dört ülkede dışarıdan enerjinin tedarik edilmesiyle ilgili kısa dönemli risklerin varlığını değerlendiren ve ülkelere ait sıralama sunan bir endekstir. Üç adet enerji kaynağı (Kömür, petrol ve gaz) için ayrı ayrı alt endeksler hesaplanmıştır.

Endeks, tedarikçi ülkenin siyasi riskleri, net ithalat bağımlılığı, enerji taşıma riskleri, ülkedeki enerji paketi ve enerjinin değiştirilebilirliği için enerji çeşidinin ekonomik önemine göre tedbirleri birleştirip dış enerji arz güvenliği durumunu nicelleştirme özelliğine sahiptir. Endekse göre ülkeler arz risklerine maruz kalma düzeylerine açısından enerji çeşitlerine göre farklılaşmaktadır.

iv. Petrol Kırılganlık Endeksi - Oil Vulnerability Index (OVI): Enerji piyasası ve arz risklerine odaklanılan bu endeks Gupta (2008) tarafından geliştirilmiştir. Endekste net petrol ithalatçısı yirmi altı ülkenin, 2004 yılı petrol kırılganlığı durumu incelenmektedir. Endeks ülkelerin yerel rezervlerin petrol tüketimine oranı, arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi, toplam enerji arzındaki petrol payı, petrol arz eden ülkelerdeki siyasi risk, net petrol ithalatı bağımlılığı ile ölçülen jeopolitik petrol piyasası yoğunlaşma risklerine maruz kalma ve piyasa likidite durumunu yansıtan yedi gösterge ile hesaplanmaktadır. Temel bileşenler analizi yöntemini kullanan bu yaklaşımda bireysel göstergeleri birleşik bir petrol kırılganlığı endeksinde birleştirmektedir. Endeks, farklı ekonomilere ait uluslararası petrol piyasası gelişmelerine karşı göreli duyarlılığını yakalar ve endeks puanının yüksekliği, kırılganlığın yüksek olduğunu göstermektedir. Ülkelerin kırılganlık seviyelerine göre sıralanması yapılarak ayrıca karşılaştırma imkânı sağlar. Literatürde bu endeksi kullanan çalışmalardan biri olan Gupta (2008) net petrol ithalatçısı yirmi altı ülkede kırılganlık derecelerine göre ülke sıralamalarını dikkate almıştır. Diğer bir çalışmada ise Gökçe (2014) ilgili endeksi kullanmış ve Türkiye ile AB örneğinde enerji arz güvenliği riskinin belirli periyotlarda yükseldiği tespit edilmiştir.

v. Enerji Güvenliği Endeksi - Energy Security Index (ESI): Ülkelerin ulusal enerji güvenliğinde küresel olarak mekânsal eşitsizlik durumlarını tespit etmek için Wang ve Zhou (2017) tarafından geliştirilmiştir. Endekste bir ülkenin enerji güvenliğini değerlendirebilmek için Enerji Kullanımı Güvenliği, Politik/Ekonomik Çevre boyutunun istikrarı ve Enerji Arzı/Teslim Güvenliği boyutu olmak üzere üç boyut

mevcuttur. Endekste yirmi üç gösterge kullanılmış olup yüz altmış iki ülke için enerji sistemleri genel performansı sistematik ve kapsamlı olarak değerlendirilmektedir.

vi. Enerji Yakınlığı Endeksi - Energy Affinity Index (EAI): Ülkelerin enerji ihracatı ve ithalatı durumları açısından birbirleri arasındaki enerji yakınlığını ya da rekabetini ölçmektedir. María Marín Quemada ve Muñoz-Delgado (2011) tarafından geliştirilen bu endekste 160 ülke hesaplama yapılmıştır. Endekste ülkelerin AB ilişkileri yönünden tanımlanması yapılmakta olup yine ülkelerin sistematik bir şekilde kataloglanması yapılmaktadır. Böylece enerji durumu için AB ile diğer (üçüncü) ülkeler arasındaki rekabet, yakınlık ilgisizlik seviyeleri ayrıştırılmış olmaktadır.

2.2. Kurumsal Olarak Hesaplanan Enerji Güvenliği Endeksleri

Enerji (arz) güvenliğinin ölçülmesinde ve endeks olarak sunulmasında kurumsal yaklaşımların ve hesaplamaların önemi her geçen gün artmaktadır. Enerji güvenliği için risk durumunu gösteren ve kurumsal olarak raporlanan belirli sayıda endeks bulunmaktadır. Burada belirli sayıda endeks açıklanmaya çalışılacaktır. İlgili endekslerdeki ortak payda kamu kurum ve kuruluşları tarafından hesaplanması, yayınlanması açısından süreklilik arz etmesi ve detaylı incelemeler ve analizler için uygun olmasıdır.

i. Kısa Vadeli Enerji Güvenliği Modeli (The IEA Model of Short Term Energy Security-MOSES)

   Kısa Vadeli Enerji Güvenliği Modeli (MOSES), Uluslararası Enerji Ajansı (Internetional Energy Agency-IEA) tarafından üye ülkeler için enerji güvenliği riskleri ve dayanıklılık kapasitelerini değerlendirmek için geliştirilmiştir. MOSES, ülkelerin kapsayıcı enerji güvenliği durumlarını ölçmek için geliştirilmiş bir araçtır. MOSES var olan versiyonu ile IEA üye ülkeleri açısından birincil enerji kaynakları ve ikincil yakıtların durumu açısından kısa dönemli arz güvenliği analiz göstergelerini içermektedir. MOSES model olarak fiyat ve fiziksel kullanılabilirlik özellikleri ile enerji güvenliğinin etkilerini ölçen iki farklı bileşenden oluşmaktadır. Fiziksel kullanılabilirlik temelli bileşeni, petrole endeksli olan sözleşmelerdeki boru bazlı olan ithalat bağımlılığı düzeyinin bir ölçüsü olmaktadır. Fiyat bileşeni ise ihracat yapan ülkelerdeki siyasi istikrarla alakalı olup her bir yakıt piyasasındaki enerji güvenliği yoğunlaşması için bir ölçüt oluşturmasıdır (María Marín Quemada & Muñoz-Delgado, 2011). MOSES modeli özellik olarak aynı risk birleşimlerine ve dayanıklılık göstergelerine sahip olan farklı ülke performanslarını sıra ataması yapılmadan sınıflandırmaktadır (IEA, 2011; Narula & Reddy, 2016). Ülkeler için enerji güvenliği durumları tanımlanır ve aynı risk ve

dayanıklılık birleşimlerine sahip ülkeler sınıflandırılır. MOSES modeli, risk ve dayanıklılık durumları için otuz beş adet göstergeden oluşmaktadır. MOSES modeli, ülkelerin enerji güvenliği durumunu belirlemek, ülkelerin enerji sistem güvenliği açıklarını görmek ve enerji sistemleri gelişimini izlemek için analistler ve politika yapıcılar tarafından kullanabilir.

ii. Küresel Enerji Geçiş Endeksi (Energy Transition Index_ETI)

Dünya Ekonomik Forumu (World Econoic Forum), Enerji Geçiş Endeksi (ETI) ile ülkeleri mevcut enerji sistemi performansları ve elverişli ortamlarının hazır olma durumları üzerinden kıyaslamaktadır. ETI, enerji dönüşümünde etkili olunmasına katkı sağlamaktadır. ETI, ülkeler için enerji sistemleri dönüşümünde ülkelerin geçiş için hazırlıklı olup olmama durumunu işaret eden makroekonomik, düzenleyici, sosyal ve politik faktörlerle arasındaki bağımlılıklarını göstermek için oluşturulmuştur. ETI, ülkeler için enerji geçiş sürecindeki ilerlemeleri enerji üçgeninin üç alt boyutu (çevresel sürdürülebilirlik, enerji güvenliği/erişimi ve ekonomik gelişme/büyüme) için ve enerji geçişine uygun ortam temelinde karşılaştırmaktadır. ETI çerçevesi, enerji geçişine elverişli ortam ve mevcut enerji sistemleri performansı olmak üzere eşit ağırlıklı hesaplanan iki adet alt endeksten oluşmaktadır.

Alt boyutlardan biri olan enerji geçişi için aktifleştirici (geçişe hazırlık) boyutun içeriği ise altyapı ve yenilikçi iş ortamı, sermaye ve yatırım, yönetmelik ve siyasi taahhüt, enerji sistemi yapısı, hükûmet, kurumlar sonuncusu ise tüketici katılımı ile insan sermayesinden oluşmaktadır. Endeks için genel puan, iki alt endeksin puanlarının ortalaması hesaplanarak 0-100 arasında olmaktadır. ETI, ülkelerin enerji sistemleri performanslarının yanında sürdürülebilir, güvenli, güvenilir, karşılanabilir enerji geleceği için geçişe hazır olma durumlarına göre karşılaştırmaktadır. Endeks, 115 ülkeye ait enerji sistem performanslarını puanlarken, kıyaslama yapılabilmesine ve gelecek dönemler için yeni ve farklı perspektifler sağlamaktadır.

iii. Enerji Trilemma Endeksi (World Energy Trilemma Index)

Dünya Enerji Konseyi (World Energy Council) 2010'dan beri Dünya Enerji Üçlemi Raporu ve Endeksini yayınlamaktadır. Dünyada 100'den fazla ülkede geliştirilen Dünya Enerji Üçlemi çerçevesi, küresel olarak enerji geçişlerinde ilerlemeyi yönlendirmek ve sürdürmek için güvenilir ve kolay bir araçtır. Ülkelerin ulusal enerji sistemi performansları yıllık olarak hesaplanmaktadır. Endeks üç ayrı alt boyuta sahip olup her bir boyut için ayrı ölçüm de yapılmaktadır. Yıllık olarak yayınlanmaktadır. Ülkeleri farklı ağırlıklandırmalara sahip 22 ana gösterge kullanarak denge puanı ve toplam puan

bazında karşılaştırmaya imkân tanıyan sıralamalı bir endekstir. Enerji durumları için performanslar enerji eşitliği, çevresel sürdürülebilirlik ve enerji güvenliği alt boyutları ile gösterilmektedir. İlk olarak enerji eşitliğini gösteren boyut, nüfusun eşit bir biçimde enerji kaynağına ulaşım durumunu göstermektedir. İkinci boyut olan çevresel sürdürülebilirlik boyutu enerji verimliliği ana temasıyla düşük karbon düzeyi düşüklüğünü öne çıkarmaktadır. Son olarak üçüncü boyut enerji güvenliği ise ülkelerin enerji taleplerine sürdürülebilir olarak yanıt veren arz güvenliği yaklaşımını benimsemektedir. Toplam üç boyut ortak bir çatı altında tek endekste birleştirilip ülkelere ait enerji performans puanlaması gösterilmektedir. Ülke performansı denge üçgeni yaklaşımı ile gösterilmekte ve ulusal enerji sistemine ait anlık durumu yansıtmaktadır. Alt endeksler 100 baz puan yaklaşımı ile hesaplanıp değerlendirilmektedir. Dünya Enerji Konseyi ilgili endeksi 2010'dan beri düzenli olarak yayınlamaktadır. 2024 yılı raporunda Latin Amerika & Karayipler, Avrupa, Kuzey Amerika, Asya, Orta Doğu & Körfez Devletleri ve Afrika olmak üzere altı bölge için rapor düzenlenmiştir. Yine 2024 raporunda 126 ülkenin enerji sistemlerinin karşılaştırmalı sıralaması sunulmuş olup Danimarka 83.2 trilemma puanı ile birinci sırada iken Nijer 27.7 Trilemma puanı ile endeks sıralamasında en sonda bulunmaktadır. Türkiye 64.6 puan ile kırk altıncı sırada bulunmaktadır.

iv. Uluslararası Enerji Güvenliği Risk Endeksi (Internetional Energy Security Risk Index-ESRI)

Uluslararası Enerji Güvenliği Risk Endeksi (ESRI), ülkelerin enerji durumu bakımından enerji güvenliği risk durumunu değerlendirmektedir. Amerika Ticaret Odası Küresel Enerji Enstitüsünün hesapladığı endeks enerji güvenliği riskine ait puan üzerinden ülkelerin enerji güvenliği durumunu yayınlanmaktadır. Ülkelerin bireysel olarak, bölge bazında ve ülke grupları açısından enerji güvenliği risk puanları kıyaslanabilmektedir. Ülkelerin zaman yıllar itibariyle risk puanı değişimleri gösterilmektedir. Endeks, ABD Enerji Güvenliği Risk Endeksi şeklinde 2010 yılında 37 gösterge hesaplanarak yayınlanmıştır. 2013 yılında endekse bir gösterge daha eklenerek, gösterge ağırlıklarında farklılaştırılmaya gidilmiş ve enerji sektörüne ait çeşitlilik özelliğini ölçebilmek için kavramın tanımında değişiklik gibi düzeltmeler olmuştur. Endekste kullanılan verilerin toplanmasının zorlu süreçlere sahip olması ve enerji güvenliğinin çeşitli yönlerini öne çıkarması için sekiz kategori ve 29 ölçüte sahip Uluslararası Enerji Güvenliği Risk Endeksine (ESRI) olarak hesaplanmıştır. Endeks ABD ve uluslararası

olarak iki farklı rapor şeklinde 2012-2020 dönemi arasında düzenli olarak yayınlanmıştır.

Endeks puanı 1000 puan baz alınarak, ilerleyen yıllarda da bu yaklaşım benimsenerek ve 1980 yılı temel yıl olarak hesaplanması yapılmış ve puanlama sistemi oluşturulmuştur. Endekste, 1000 puan üstü risk seviyesi yüksek olarak kabul edilirken 1000 puan altı risk seviyesi düşük olarak kabul edilmiştir. Puan yorumlamasında düşük puana sahip ülke için enerji güvenliği yüksek olup risk açısından az riskli olduğunu göstermektedir. Örneğin 2018'de Norveç 869 risk puanı ile düşük riske sahip ülke konumundadır. Yine Çin 912 risk puanı ile düşük riske sahip ve Norveç'e göre daha riskli bir ülkedir. Türkiye açısından ise 1267 risk puanına sahip olup riskli durumdadır. Güney Kore 1453 risk puanı ile Türkiye'den daha riskli durumdadır.

3. HİSSE SENEDİ PİYASALARI VE ENERJİ GÜVENLİĞİ ÜZERİNE SEÇİLİ LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmanın bu bölümünde enerji güvenliği ve hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar ele alınmıştır. Enerji güvenliği değişkeni için özellikle petrol fiyatları başta olmak üzere enerji (fosil kaynaklar) fiyatlarının kullanıldığı tespit edilmiştir (Kumar, 2012; Sadorsky, 2012; Xia vd., 2019; Song vd., 2019; Zhao, 2020; Dawar vd., 2021; Yahya vd., 2021; Hassan vd., 2022; Umar vd., 2022; Hassan, 2023). Sınırlı sayıda çalışmada hisse senedi piyasaları ve enerji piyasaları (enerji güvenliği) ilişkisinde enerji güvenliği için enerji güvenliği endeksi kullanılmıştır (Iyke vd., 2021; Kök ve Nazlıoğlu, 2022; Nazlıoğlu, 2023). Literatürde hisse senedi piyasalarını temsilen enerji endeksleri, temiz enerji endeksleri ve/veya ülkelerin gösterge borsa endekslerinin değişken olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak enerji güvenliği için endeks kullanan çalışmalar incelenmiş olup daha sonra hisse senedi piyasalarını temsilen temiz enerji endekslerini kullanan çalışmalar yer almıştır.

Iyke vd. (2021) ABD örneğinde enerji hisse senedi getirileri ve enerji güvenliği endeksleri (10 adet enerji güvenli endeksi oluşturulmuştur) arasındaki ilişki incelenmiştir. Enerji güvenliğini temsilen endeks kullanan ilk çalışma olma özelliği ile öne çıkan bu çalışmada enerji güvenliği endeksleri (bireysel endeks) yazarlar tarafından hesaplanmıştır. Sonuçlara göre enerji güvenli endeksleri ile enerji hisse senedi getirilerinin tahmin edilebildiği bulgusu elde edilmiştir. Kök ve Nazlıoğlu (2022) Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye (BRICS-T) ekonomileri için enerji arz güvenliği ve hisse senedi piyasaları arasındaki nedensellik ilişkileri araştırılmıştır. Bu çalışmada hisse senedi piyasalarını temsilen ülkelerin gösterge borsa

endekslerinin kullanılması ve yine enerji güvenliğini temsilen enerji güvenliği risk endeksinin (kurumsal endeks) kullanılması ile öne çıkmaktadır. Toda Yamamoto ve Fourier Toda Yamamoto nedensellik analizlerinin kullanıldığı çalışmada 1194-2018 dönemi verileri kullanılmıştır. Bulgulara göre Brezilya hisse senedi piyasası hariç, diğer ülkelerin hisse senedi piyasalarından enerji güvenliği riskine doğru nedensellik olduğu kanıtlanmıştır. Sonuçlar BRICS-T ülkelerinde enerji güvenliği ve gösterge borsa endeksleri arasında nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Nazlıoğlu (2023) gelişmiş ve yükselen ekonomi grubunda olan 25 ülke gösterge borsa endeksleri, petrol fiyatı ve enerji güvenliği risk endeksi arasındaki ilişkileri 1980-2018 dönemi için incelenmiştir. Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiler Engle Granger, Philips Ouliaris ve Gregory Hansen Eşbütünleşme testleri ve Toda Yamamoto, Fourier Toda Yamamoto Nedensellik testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgulara göre hisse senedi piyasaları ve enerji güvenliği arasında ilişkiler bulunmuş olmakla birlikte enerji güvenliğinin hisse senedi piyasaları açısından önemli etkileri tespit edilmiştir. Piyasalar arasında birlikte hareketlilik (eşbütünleşme) ve öngörü bilgisi sunma (nedensellik) yönünde önemli kanıtlar elde edilmiştir. Sonuçlar, enerji (arz) güvenliği ve petrol fiyatlarının gelişmiş ve yükselen ülke ekonomilerinin hisse senedi piyasaları ile uzun dönemli ilişkili olduğunu göstermiştir.

Literatürün bir diğer kolu hisse senedi piyasalarını temsilen temiz enerji hisse senedi piyasaları ile enerji güvenliği ilişkisi üzerine odaklanmıştır. Konvansiyonel enerjinin artan fiyatlarının ve/veya karbon emisyonlarına bir fiyat konulmasının temiz enerji şirketlerine yatırımları teşvik edeceği beklentisi bu alana ilgi duyulmasına katkı sağlamıştır (Henriques ve Sadorsky, 2008; Kumar, 2012). Literatürde petrol fiyatı şokunun temiz enerji hisse senedi getirileri üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Dutta, 2017; Maghyereh ve Abdoh, 2021). Petrol piyasasından kaynaklanan fiyat şoklarının temiz enerji hisse senedi piyasalarına oynaklık taşması şeklinde yansıdığı ifade edilmiştir. Kumar vd. (2012) petrol fiyatı ile temiz enerji hisse senedi fiyatları arasında önemli bir pozitif bağlantı bulunmuştur. Artan petrol fiyatları ve alternatif enerji kaynaklarının ikame edilmesi nedeniyle değişkenler arasındaki ilişkinin etkilendiği vurgulanmıştır. Xia vd. (2019) fosil enerji fiyat değişikliklerinin yenilenebilir enerji hisse senedi getirileri üzerinde etkilidir. Ayrıca piyasalar arasında karşılıklı bağımlılıkların olduğu tespit edilmiştir. Petrol ve kömür, yenilenebilir enerji getirilerindeki değişikliklere en çok katkıda bulunan fosil enerji kaynakları olmuştur.

Song vd. (2019) fosil enerji piyasası, yenilenebilir enerjiye yönelik yatırımcı güveni ve yenilenebilir enerji hisse senedi piyasası arasındaki getiri ve oynaklığın dinamik yönlü bilgi

taşmasını, bağlantılılık ağı yaklaşımını kullanılarak araştırılmıştır. Özellikle ham petrol fiyatı olmak üzere fosil enerji piyasasının yenilenebilir enerji hisse senedi piyasası üzerinde anlamlı derecede pozitif bir etkisi bulunmuştur. Bu etkinin yatırımcı güveninin yenilenebilir enerji hisse senedi piyasası üzerindeki etkisinden daha büyük olduğu tespit edilmiştir.

Zhao (2020) petrol arz ve talep şoklarının temiz enerji hisse senedi piyasası üzerindeki etkisi 2001-2018 dönemi için araştırılmıştır. Petrol arz şoklarının ve toplam talep şoklarının temiz enerji şirketlerinin getirileri üzerinde olumlu bir etkisi olduğu, politika belirsizliği şoklarının ve petrol-spesifik talep şoklarının ise olumsuz bir etkisi olduğunu bulunmuştur. Bu şokların etkilerinin nispeten uzun süreli olduğu ifade edilmiştir.

Dawar vd. (2021) temiz enerji hisse senedi getirilerinin petrol fiyatı oynaklığına olan bağımlılığının azaldığını belirlemiştir. Petrol fiyatı ile temiz enerji hisse senedi getirileri arasında negatif bir ilişki olduğunu ima etmiştir. Yahya vd. (2021), güçlü bir fiyat iletim yolu ve ağırlıklı olarak CER'lerden petrol piyasasına akan doğrusal olmayan nedensellik belirlemişlerdir. Bununla birlikte değişkenler arasında doğrusal olmayan negatif ve pozitif ilişkiler de bulunmuştur (Sadorsky, 2012; Tiwari vd., 2021).

Hassan vd. (2022) NASDAQ temiz enerji hisse senedi fiyatı ile petrol fiyatı, doğal gaz fiyatları, karbon fiyatı ve enerji verimliliği değişkenlerini kullanarak piyasalar arasındaki nedensel ilişkiyi Otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeli araştırmışlardır. Sonuçlara göre temiz enerji hisse senedi fiyatları, enerji güvenliğinin bazı unsurlarını temsil eden değişkenler tarafından birlikte ve ayrı ayrı açıklandığını ortaya koymuşlardır. Umar vd. (2022) fosil yakıt piyasaları ile temiz enerji hisse senedi piyasaları arasındaki iletimlerde kısa vadede güçlü ve uzun vadede zayıf oynaklık yayılımı olduğunu tespit etmişlerdir.

Hassan (2023) enerji güvenliği için bir dizi harici unsurlar belirleyerek (petrol fiyatı, doğal gaz fiyatı, kömür vadeli işlem fiyatı, karbon vadeli işlem fiyatı ve yeşil bilgi teknolojisi hisse senedi fiyatı) ilgili değişkenler ile NASDAQ temiz enerji piyasasındaki temiz enerji getirileri oynaklığı incelenmiştir. Çalışmada, dışsal enerji güvenliği unsurlarını, dışsal değişkenler olarak içeren simetrik ve asimetrik genelleştirilmiş otoregresif koşullu oynaklık modelleri (sırasıyla GARCH ve TGARCH) kullanılarak temiz enerji hisse senedi getirileri için oynaklık modelleri tahmin edilmiştir. 01.01.2011-31.12.2021 dönemi için günlük veriler kullanılarak analizler yapılmıştır. Bulgulara göre petrol, kömür ve doğal gaz fiyatlarının NASDAQ temiz enerji getirisi oynaklığıyla negatif ilişkilidir. Karbon fiyatı NASDAQ temiz enerji getirisi oynaklığını pozitif etkilerken, yeşil bilgi teknolojisi fiyatı oynaklığı negatif etkilemiştir. Sonuçlara göre

NASDAQ temiz enerji hisse senedi piyasasında getirilere yönelik enerji güvenliği unsurlarından kaynaklı olarak çok yüksek ve kalıcı bir oynaklığın bulunmuştur.

Iyke (2024) iklim değişikliği ve enerji güvenliği arasındaki ilişkiyi temiz enerji yatırımının rolünü de katarak araştırılmaktadır. Enerji güvenliğini temsilen enerji güvenliği risk endeksi kullanılmıştır. İlgili endeks Kök ve Nazlıoğlu (2022) ve Nazlıoğlu (2023) çalışmalarında da kullanıldığı dikkat çekmiştir. Bulgular iklim değişikliğinin enerji güvenliği riskini artırdığını göstermekle birlikte temiz enerjiye yatırım yapmanın iklim değişikliğinin enerji güvenliği riski üzerindeki etkisini azaltabileceği ifade edilmiştir.

Son olarak petrol fiyatı ile temiz enerji hisse senedi getirileri arasında önemli bir ilişki olmadığı tespit edilen çalışmalar da mevcuttur (Kyritsis ve Serletis, 2019; Nasreen vd., 2020).

Seçili literatür taramasına göre spesifik olarak enerji güvenliğini yansıtan göstergelerin olduğu çalışma sayısının sınırlı olduğu dikkat çekmiştir. Hisse senedi piyasaları açısından da enerji Yenilenebilir (temiz) enerji hisse senedi piyasalarının kullanıldığı görülmüştür. İncelenen çalışmalarda genel olarak değişkenler arasındaki oynaklıkların araştırıldığı dikkat çekmiştir. Özellikle petrol fiyatları ve yenilenebilir (temiz) enerji hisse senedi endeksleri ile ilişkili olduğu, petrol fiyatlarının önemli pozitif bir etkisinin olduğu kanıtlanmıştır. Genel olarak bulgular yenilenebilir enerji hisse senedi piyasasının fosil enerji piyasasıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte enerji güvenliği bağlamında da piyasalar arasında ilişki bulunması enerji güvenliğinin hisse senedi piyasaları açısından ele alınabileceğine bir kanıt olarak düşünülebilir. Ayrıca değişkenler arasında ilişkilerin tespit edilmiş olması hisse senedi piyasaları açısından enerji güvenliğini gösteren endekslerin olmasının gerekliliğini ve önemini kanıtlamaktadır. Bu konuda sınırlı sayıda çalışma olması literatürde bu alanda boşluğun olduğunu göstermektedir. Hisse senedi piyasaları ve enerji güvenliği arasındaki ilişkiyi araştıran sınırlı sayıda çalışmaya denk gelinmiş olup ilgili alanın gelişmeye açık olduğu dikkat çekmektedir.

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmada enerji güvenliğinin endeks olarak hesaplanması ve genel kabul gören bir gösterge haline gelmesinin önemi ortaya konulmuştur. Ayrıca enerji finans ilişkisinin analizinde enerji güvenliği boyutunun önemi gösterilmiştir. Enerji güvenliği endeksleri hesaplanırken farklı boyutlar ve göstergeler kullanılması birçok enerji alt başlığında olumlu katkılar sunabilirken ülkelerin kendi durumlarını kıyaslaması veya başka ülkelerle karşılaştırması açısından olumsuzluklara yol açmaktadır. Ayrıca çalışmada görüldüğü üzere bireysel veya kurumsal

olarak hesaplanan enerji güvenliği endekslerinin sürekliliğinin olmaması başka bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Çalışmadaki değerlendirmelerden elde edilen önemli bir tespit ise temiz enerji hisse senedi piyasaları ve enerji güvenliğini temsilen özellikle enerji fiyatları ile arasında farklı sonuçların raporlanmasıdır. Bu anlamda ülkelerin gösterge borsa endekslerinin kullanılmasından ziyade temiz enerji hisse senedi piyasalarının enerji ile bağlantılı (teorik ve reel olarak) olmasından dolayı tercih edildiği ifade edilmiştir (Hassan, 2023). İncelenen sınırlı sayıda çalışmadaki genel olarak piyasalar arasında bir ilişki olması, çeşitli ve çelişkili enerji güvenliği politikalarının enerji üretim ve tüketim modellerini bozarak (temiz) enerji finans piyasalarında yüksek türbülanslara neden olduğunu doğrulamaktadır (Hassan, 2023). Bu durum, yatırımcılar, fon yöneticileri ve temiz enerji şirketlerinin finans bölümü yöneticilerinin temiz enerji finans piyasalarında riskler ve belirsizliklerle karşı karşıya olduğunu göstermektedir (Garcia-Amate, 2022; Hassan, 2023). Bu ilişkiler, risk ve belirsizliklerle birlikte değerlendirildiğinde hisse senedi piyasaların açısından potansiyel yatırımcılar için bir sinyal anlamına gelerek (Hassan, 2023) yatırım seçeneklerinin yeniden düşünülmesi ve değerlendirilmesine neden olabilir. Ayrıca enerji güvenliği açısından uluslararası veya ulusal anlamda bir sorun yaşanacağının öngörülmesi veya sorun yaşanması yatırımcı davranışlarının da değişmesine neden olabilir. Yatırımcı duyarlılığının ve/veya risk alma derecesinin farklı yatırımcı davranışlarına neden olmasından dolayı enerji güvenliği ve hisse senedi piyasaları ilişkisinde elde edilen bilgilere göre yatırımcıların sahip olduğu finansal varlıklarını satmasını tetikleyebilir (Hassan, 2023).

Enerji (arz) güvenliği ve hisse senedi piyasaları ilişkisinin öneminin anlaşılması politika yapıcılar, yatırımcılar ve araştırmacılar açısından enerji güvenliği endekslerinin nasıl ve nerede kullanılabileceğine dair bilgiler sağlayabilir. Yatırımcılar ve fon yöneticileri enerji hisse senetleriyle ilişkili riskleri değerlendirirken, enerji güvenliğinin etkilerini dikkatlice değerlendirebilirler (Hassan, 2023). Enerji (petrol) fiyatlarının artması petrol ihracatçısı ülkelerin ulusal ekonomileri üzerinde pozitif etkiler meydana getirebilirken petrol ithalatçısı ülkelerde reel ve finansal sektörün üretim ve diğer maliyetlerinde ve ayrıca enflasyon oranlarının da artmasına ve son olarak hisse senedi piyasa endekslerinde düşüşlere sebep olabilir (Sadorsky, 2012; Wang vd., 2013).

Enerji ve ekonomi arasındaki kısa ve/veya uzun dönemli ilişkilerin sosyal, çevresel ve ekonomik sonuçları her dönem önemini koruyan ve ilgi çeken bir konudur. Enerji kaynaklı krizlerin reel sektör ve finans sektörü üzerindeki etkilerinin farklı nedenlerden dolayı olumlu veya olumsuz olduğu genel olarak kabul edildiği bilinmektedir. Ülkeler için ekonomik

kalkınma, büyüme ve gelişme yolunda enerji güvenliği değerlendirmelerinin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi ulusal veya uluslararası düzeyde bir değerlendirme kriteri olması ile sağlanabilir. Enerji güvenliği alanında ülkelerin enerji durumlarını görebilmeleri için farklı şekilde değerlendirme yöntemleri veya kriterleri mevcut olmakla birlikte uluslararası geçerliliği olan bir ölçütün hala mevcut olmadığı görülmektedir. Ülkelerin hem kendilerini değerlendirmeleri hem de diğer ülkelere göre kıyaslama yapabilmelerine olanak sağlayan bir endeks/gösterge/puan/kriter gibi bir değerin aciliyetinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ekonomik ve finansal açıdan enerji güvenliği endekslerinin değerlendirilmesi enerji ekonomisi, enerji finansmanı ve finansal piyasa düzenlemeleri için stratejik kararlar alınmasına katkı sağlamakta ve politika yapıcılara bilgi sunmaktadır.

Son zamanlarda, yenilenebilir enerji sektöründe yer alan işletmeler yatırımcılardan önemli ilgi görmektedir; bunun nedeni yalnızca hisse senetlerinin genel hisse senetlerinden daha yüksek getiri sağlaması değil, aynı zamanda temiz enerji şirketlerine yapılan yatırımların belirli bir düzeyde sürdürülebilirliği sağlamaya yardımcı olabilecek olumlu çevresel ve sosyo-ekonomik etkilere sahip olmasıdır (Dawar vd., 2021). İklim değişikliği ve petrol piyasasındaki oynaklıklar ve belirsizliklerle ilgili endişeler yatırımcıları yenilenebilir enerji hisse senetlerine yatırım yapmaya teşvik etmektedir (Kumar vd., 2012; Reboredo, 2015).

Küreselleşme, uluslararası ticaret faaliyetlerin serbestleşmesi ve artması, sermaye akışlarının yaygınlaşması, finansal piyasa katılımcılarının sayısının artması ve finansal entegrasyon gibi faktörlerin artması finansal piyasaların gelişimine katkıda bulunmuştur. Enerji fiyatlarında oluşan dalgalanmalar, enerji arz ve talep şokları, belirsizlikler ve jeopolitik riskler gibi durumlardan dolayı finansal piyasalar etkilenmektedir. Enerji güvenliği olgusunun enerji fiyatlarını, arz ve talebi, verimliliği vb. konuları kapsadığını düşündüğümüzde enerji güvenliği endeksleri ve hisse senedi piyasaları ilişkisinin araştırılmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamıştır.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ang, B. W., Choong, W. L., & Ng, T. S. (2015a). Energy security: Definitions, dimensions and indexes. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 42, 1077-1093. https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.10.064

Ang, B. W., Choong, W. L., & Ng, T. S. (2015b). A framework for evaluating Singapore's energy security. *Applied Energy*, 148, 314-325. https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2015.03.088

Azzuni, A., & Breyer, C. (2020). Global energy security index and its application on national level. *Energies*, 13(10), 2502. ttps://doi.org/10.3390/en13102502

Badea, A. C., Tarantola, S., & Bolado, R. (2011). Composite indicators for security of energy supply using ordered weighted averaging. *Reliability Engineering & System Safety*, 96(6), 651-662. https://doi.org/10.1016/j.ress.2010.12.025

Bielecki, J. (2002). "Energy Security: Is The Wolf at The Door?".*The Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(2), 235-250. https://doi.org/10.1016/S1062-9769(02)00137-0

Dawar, I., Dutta, A., Bouri, E., & Saeed, T. (2021). Crude oil prices and clean energy stock indices: Lagged and asymmetric effects with quantile regression. *Renewable Energy*, *163*, 288-299. https://doi.org/10.1016/j.renene.2020.08.162

Dutta, A. (2017). Oil price uncertainty and clean energy stock returns: New evidence from crude oil volatility index. *Journal of Cleaner Production*, 164, 1157-1166. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.07.050

Erahman, Q. F., Purwanto, W. W., Sudibandriyo, M., & Hidayatno, A. (2016). An assessment of Indonesia's energy security index and comparison with seventy countries. *Energy*, 111, 364-376. https://doi.org/10.1016/j.energy.2016.05.100

Frondel, M., & Schmidt, C. M. (2008). Measuring energy security-a conceptual note. Ruhr Economic Paper, (52). http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1161141

Garcia-Amate, A., Ramírez-Orellana, A., & Rojo Ramirez, A. A. (2022). Is it attractive to invest in alternative energy? Evidence from a five-factor Fama-French model for regional DJSI and renewable stock indexes. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, *13*(1), 273-296. https://doi.org/10.1108/SAMPJ-09-2020-0317

Gasser, P. (2020). A review on energy security indices to compare country performances. *Energy Policy*, 139, 111339. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.111339

Gökçe, C. (2014). Avrupa Birliği ve Türkiye için enerji kırılganlık endeksleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* (AKAD), 6(10), 56-71. https://doi.org/10.20990/aacd.53764

Gupta, E. (2008). Oil vulnerability index of oil-importing countries. *Energy Policy*, 36(3), 1195-1211. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2007.11.011

Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since World War II. *Journal of Political Economy*, 91(2), 228-248. https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/261140

Hassan, A., Ibrahim, M., & Bala, A. J. (2022). On the pursuit of energy security: evidence from the nexus between clean energy stock price and energy security elements. *International Journal of Sustainable Energy*, *41*(7), 846-867. https://doi.org/10.1080/14786451.2021.1986043

Hassan, A. (2023). External energy security elements and the riskiness of clean energy stocks: a volatility analysis. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 14(2), 396-419. https://doi.org/10.1108/SAMPJ-09-2022-0484

Henriques, I., & Sadorsky, P. (2008). Oil prices and the stock prices of alternative energy companies. *Energy Economics*, 30(3), 998-1010. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2007.11.001

International Energy Agency, IEA (2024). https://www.iea.org/glossary#energy-security

Iyke, B. N., Tran, V. T., & Narayan, P. K. (2021). Can energy security predict energy stock returns?. *Energy Economics*, *94*, 105052. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.105052

Iyke, B. N. (2024). Climate change, energy security risk, and clean energy investment. *Energy Economics*, *129*, 107225. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107225

Jansen, J. C., Arkel, W. V., & Boots, M. G. (2004). Designing indicators of long-term energy supply security. ECN-C--04-007, ECN, Petten, the Netherlands. https://publicaties.ecn.nl/PdfFetch.aspx?nr=ECN-C--04-007

Kilian, L., & Park, C. (2009). The impact of oil price shocks on the US stock market. *International Economic Review*, 50(4), 1267-1287. https://doi.org/10.1111/j.1468-2354.2009.00568.x

Kök, D., & Nazlıoğlu, E. H. (2022). Enerji arz güvenliği, petrol fiyatları ve pay piyasalarında nedensellik ilişkisi: BRICS-T örneği. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 220-237. https://doi.org/10.30784/epfad.1081603

Kumar, S., Managi, S., & Matsuda, A. (2012). Stock prices of clean energy firms, oil and carbon markets: A vector autoregressive analysis. *Energy Economics*, *34*(1), 215-226. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.03.002

Kyritsis, E., & Serletis, A. (2019). Oil prices and the renewable energy sector. *The Energy Journal*, *40*(1_suppl), 337-364. https://doi.org/10.5547/01956574.40.SI1.ekyr

Le Coq, C., & Paltseva, E. (2009). Measuring the security of external energy supply in the European Union. *Energy Policy*, 37(11), 4474-4481. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.05.069

Liao, H., Fan, Y., & Wei, Y. M. (2007). What induced China's energy intensity to fluctuate: 1997–2006?. *Energy Policy*, 35(9), 4640-4649. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2007.03.028

Maghyereh, A., & Abdoh, H. (2021). The impact of extreme structural oil-price shocks on clean energy and oil stocks. *Energy*, 225, 120209. https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.120209

María Marín-Quemada, J., & Muñoz-Delgado, B. (2011). Affinity and rivalry: energy relations of the EU. *International Journal of Energy Sector Management*, 5(1), 11-38. https://doi.org/10.1108/17506221111120884

Narula, K., & Reddy, B. S. (2016). A SES (sustainable energy security) index for developing countries. *Energy*, 94, 326-343. https://doi.org/10.1016/j.energy.2015.10.106

Nazlıoğlu, E. H. (2023). *Enerji arz güvenliği açısından enerji fiyatları ve finansal piyasalar arasındaki ilişki*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Pamukkale Üniversitesi.

Paravantis, J. A., Kontoulis, N., Ballis, A., Tsirigotis, D., & Dourmas, V. (2018, July). A geopolitical review of definitions, dimensions and indicators of energy security. In 2018 9th international conference on information, intelligence, systems and applications (IISA) (pp. 1-8). IEEE. https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/8633676

Park, H., & Bae, S. (2021). Quantitative assessment of energy supply security: korea case study. *Sustainability*, 13(4), 1854. https://doi.org/10.3390/su13041854

Radovanović, M., Filipović, S., & Pavlović, D. (2017). Energy security measurement–A sustainable approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 68, 1020-1032. https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.02.010

Reboredo, J. C. (2015). Is there dependence and systemic risk between oil and renewable energy stock prices?. *Energy Economics*, *48*, 32-45. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2014.12.009

Sadorsky, P. (2012). Correlations and volatility spillovers between oil prices and the stock prices of clean energy and technology companies. *Energy Economics*, 34(1), 248-255. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.03.006

Scheepers, M. J. J., Seebregts, A. J., De Jong, J. J., & Maters, J. M. (2006). EU standards for energy security of supply. *Energy Research Centre of the Netherlands*, 104. https://www.biee.org/wp-content/uploads/EU_Standards_for_Energy_Security_of_Supply__2006_pap.pdf

Sovacool, B. K. (2013). Assessing energy security performance in the Asia Pacific, 1990–2010. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 17, 228-247. https://doi.org/10.1016/j.rser.2012.09.031

Sovacool, B. K., & Brown, M. A. (2010). Competing dimensions of energy security: an international perspective. *Annual Review of Environment and Resources*, 35(1), 77-108. https://doi.org/10.1146/annurev-environ-042509-143035

Song, Y., Ji, Q., Du, Y. J., & Geng, J. B. (2019). The dynamic dependence of fossil energy, investor sentiment and renewable energy stock markets. *Energy Economics*, *84*, 104564. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.104564

Tiwari, A. K., Nasreen, S., Hammoudeh, S., & Selmi, R. (2021). Dynamic dependence of oil, clean energy and the role of technology companies: New evidence from copulas with regime switching. *Energy*, *220*, 119590. https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.119590

Tongsopit, S., Kittner, N., Chang, Y., Aksornkij, A., & Wangjiraniran, W. (2016). Energy security in ASEAN: A quantitative approach for sustainable energy policy. *Energy Policy*, 90, 60-72. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2015.11.019

Umar, M., Farid, S., & Naeem, M. A. (2022). Time-frequency connectedness among clean-energy stocks and fossil fuel markets: Comparison between financial, oil and pandemic crisis. *Energy*, *240*, 122702. https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.122702

Vivoda, V. (2010). Evaluating energy security in the Asia-Pacific region: A novel methodological approach. *Energy Policy*, 38(9), 5258-5263. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.05.028

Wang, Y., Wu, C., & Yang, L. (2013). "Oil Price Shocks and Stock Market Activities: Evidence from Oil-Importing and Oil-Exporting Countries". *Journal of Comparative Economics*, 41(4), 1220-1239. https://doi.org/10.1016/j.jce.2012.12.004

Wang, Q., & Zhou, K. (2017). A framework for evaluating global national energy security. *Applied Energy*, 188, 19-31. https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2016.11.116

Winzer, C. (2012). Conceptualizing energy security. *Energy Policy*, 46, 36-48. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.02.067

World Energy Council (WEC), 2024. https://www.worldenergy.org/transition-toolkit/world-energy-trilemma-framework

Xia, T., Ji, Q., Zhang, D., & Han, J. (2019). Asymmetric and extreme influence of energy price changes on renewable energy stock performance. *Journal of Cleaner Production*, *241*, 118338. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.118338

Yahya, M., Kanjilal, K., Dutta, A., Uddin, G. S., & Ghosh, S. (2021). Can clean energy stock price rule oil price? New evidences from a regime-switching model at first and second moments. *Energy Economics*, *95*, 105116. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105116

Yılmaz, A. (2021). Energy Supply Security Index: An Analysis for Turkish Economy. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(29), 92-117. https://doi.org/10.21076/vizyoner.769887

Zhang, H. Y., Ji, Q., & Fan, Y. (2013). An evaluation framework for oil import security based on the supply chain with a case study focused on China. *Energy Economics*, 38, 87-95. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2013.03.014

Zhang, L., Yu, J., Sovacool, B. K., & Ren, J. (2017). Measuring energy security performance within China: Toward an inter-provincial prospective. *Energy*, 125, 825-836. https://doi.org/10.1016/j.energy.2016.12.030

Zhao, X. (2020). Do the stock returns of clean energy corporations respond to oil price shocks and policy uncertainty?. *Journal of Economic Structures*, 9(1), 53. https://link.springer.com/article/10.1186/s40008-020-00229-x

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 497-525

Derleme Makale / Review Article

Received / Alınma: 10.01.2025 Accepted / Kabul: 06.05.2025

THE SHARING ECONOMY BUSINESS MODEL OF E-SCOOTERS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE TRANSPORTATION*

Çiğdem SARI [1]
Nil Esra DAL [2]

Abstract

The aim of this study is to examine the integration of electric scooters (e-scooters) into sustainable transportation systems within a conceptual framework from the perspective of the sharing economy business model by addressing sharing economy applications in the context of sustainability and Sustainable Development Goals (SDGs). The study also aims to examine and discuss the ecological footprint and environmental gains of these micro-mobility tools on a scientific basis, especially by addressing the environmental sustainability dimensions of shared e-scooters. In the study the systematic review method was adopted and the relevant literature on was searched using seven academic databases with high national and international recognition and reliability: Academic Search Elite (EBSCO), ScienceDirect, SAGE Journals Online, Taylor & Francis Online, Emerald Premier, ProQuest - Science Database (ProQuest) and Google Scholar. The search was conducted using the keywords "Sharing Economy", "Sustainability", "Sustainable Development Goals", "Sustainable Transportation" and "Shared Electric Scooters" and covered the years 2008-2025 without any language restrictions. All the studies obtained were subjected to title and abstract, and then full text review, and at the end of the process, 90 academic studies that were found suitable for inclusion in the study were interpreted and integrated into the study. The results indicate that the shared usage model promoted by the sharing economy can contribute to sustainability and sustainable development by enabling more efficient and effective resource utilization. Adopting an access-based model instead of ownership-oriented approaches has been found to have the potential to generate significant environmental benefits in the context of sustainable transportation, particularly by reducing traffic congestion, lowering carbon emissions, and minimizing air pollution through shared e-scooter use. Furthermore, it is emphasized that, with appropriate infrastructure improvements and the implementation of regulatory policies, shared e-scooters could play a significant role in helping cities achieve their sustainability goals.

Keywords: Sharing Economy, Sustainability, Sustainable Development Goals, Sustainable Transportation, Shared Electric Scooter.

Jel Codes: M31, Q51, Q56.

---

* This study was presented as an online abstract titled "Examining the Sharing Economy in the Context of Sustainability: The Case of Shared Electric Scooters in Sustainable Transportation" at the 8th International Marmara Congress, held in Istanbul on October 27-28, 2024.

[1] Doktora Öğr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, E-posta: cigdemkonu@gmail.com, ORCID: 0009-0002-0436-9246.
[2]Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak İşletme Fakültesi İşletme Bölümü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Ana Bilim Dalı, E-posta: nilesradal@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3089-8873.

Atıf/Citation
Sarı, Ç. & Dal, N. E. (2025). The sharing economy business model of e-scooters in the context of sustainable transportation. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 497-525.

OPEN ACCESS
This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

SÜRDÜRÜLEBİLİR ULAŞIM BAĞLAMINDA E- SKUTERLERİN PAYLAŞIM EKONOMİSİ İŞ MODELİ

Öz

Bu çalışmanın amacı paylaşım ekonomisi uygulamalarını sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) bağlamında ele alarak, elektrikli skuterlerin (e-skuter) sürdürülebilir ulaşım sistemlerine entegrasyonunu paylaşım ekonomisi iş modeli perspektifinden kavramsal bir çerçevede incelemektir. Paylaşımlı e-skuterlerin özellikle çevresel sürdürülebilirlik boyutları ele alınarak, bu mikro hareketlilik araçlarının ekolojik ayak izi ve çevresel kazanımlarının bilimsel bir temelde irdelenmesi ve tartışılması da çalışmanın amaçları arasındadır. Çalışmada sistematik derleme yöntemi benimsenmiş ve ilgili literatür ulusal ve uluslararası tanınırlığı yüksek ve güvenilir olan yedi akademik veri tabanı kullanılarak taranmıştır: Academic Search Elite (EBSCO), ScienceDirect, SAGE Journals Online, Taylor & Francis Online, Emerald Premier, ProQuest – Science Database (ProQuest) ve Google Scholar. Tarama "Paylaşım Ekonomisi", "Sürdürülebilirlik", "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri", "Sürdürülebilir Ulaşım" ve "Paylaşımlı Elektrikli Skuter" anahtar kelimeleri kullanılarak yapılmış ve herhangi bir dil sınırlaması olmadan 2008-2025 yıllarını kapsayacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Elde edilen tüm araştırmalar başlık ve özet, ardından da tam metin incelemesine tabi tutulmuş süreç sonunda çalışmaya dahil edilmeye uygun bulunan 90 akademik araştırma yorumlanmış ve çalışmaya entegre edilmiştir. Sonuçlar, paylaşım ekonomisinin teşvik ettiği ortak kullanım modelinin, kaynakların daha etkin ve verimli kullanımını sağlayarak sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunabileceğini göstermektedir. Mülk sahipliği yerine erişim temelli bir modelin benimsenmesi sürdürülebilir ulaşım bağlamında paylaşımlı e-skuterlerin şehirlerdeki trafik tıkanıklığını azaltma, karbon salınımını ve hava kirliliğini minimize etme gibi çevresel açıdan önemli etkiler yaratma potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, uygun altyapı iyileştirmeleri ve düzenleyici politikaların uygulanmasıyla paylaşımlı e-skuterlerin şehirlerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasında önemli bir rol oynayabileceği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Paylaşım Ekonomisi, Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, Sürdürülebilir Ulaşım, Paylaşımlı Elektrikli Skuter.

Jel Kodları: M31, Q51, Q56.

1. INTRODUCTION

In recent years, factors such as the proliferation of internet applications and smartphones, accelerating globalization and urbanization, the effects of the global economic crisis, shifts in consumption habits, and growing interest in sustainable consumption have driven the development of the sharing economy (Ranjbari et al., 2018). The global sharing economy was valued at USD 149.94 billion in 2022 and is projected to grow at a compound annual growth rate (CAGR) of 32.01%, reaching USD 793.68 billion by 2028, reflecting a significant growth trend (Absolute Reports Pvt. Ltd., 2023).

Various studies in the literature (Shaheen & Cohen, 2019; Dias et al., 2021; Riggs et al., 2021; Mitropoulos et al., 2023) show that the sharing economy promotes energy savings, reduces waste generation, and has the potential to lower greenhouse gas emissions and carbon footprints. In this context, the sharing economy is regarded as an alternative economic model aimed at reducing waste and enhancing social benefits (Sung et al., 2018). Within the sharing economy framework, the sharing of various consumer goods (such as vehicles, housing, books, and toys) is considered an approach to improving resource efficiency. For instance, platforms

like Airbnb and Roomorama facilitate access to accommodation services, while Relay Rides and Wheelz enable vehicle and bicycle sharing, and applications like Uber and Lyft provide access to transportation services, supporting the expansion and impact of the sharing economy (Malhotra & Van Alstyne, 2014). Meanwhile, technological advancements in the transportation sector have heightened the interest of large corporations, encouraging investments in sustainable transportation solutions. These investments, particularly in smart mobility applications closely tied to the environmental benefits of the sharing economy, have gained prominence. Smart mobility is defined as an integrated network system that meets individuals' transportation needs through digital and physical connectivity, with the potential to optimize the environmental sustainability impacts of the sharing economy (Battarra et al., 2018). For instance, vehicle sharing has been found to reduce individual car ownership, contributing to an estimated annual reduction of around 482,170 tons of emissions (Feng & Xu, 2025).

A review of the national literature (Bölen & Çeliker, 2021; Polat et al., 2023; Ekici et al., 2023; Topçuoğlu et al., 2022; Bildirici et al., 2024; Özden & Kurtuluş Kün, 2025) shows that sustainable transportation systems have been addressed to a limited extent from the perspectives of the sharing economy model and sustainability. Accordingly, the primary objective of this study is to explore sharing economy practices within the context of sustainability and Sustainable Development Goals (SDGs), conceptually examining the integration of electric scooters (e-scooters) into sustainable transportation systems from a sharing economy business model perspective. The study also aims to scientifically assess and discuss the ecological footprint and environmental benefits of shared e-scooters, with a particular focus on their environmental sustainability dimensions. Additionally, it seeks to address challenges hindering the safe and effective use of shared e-scooter systems (such as parking irregularities and negative effects on pedestrians) while proposing solutions. The research questions identified within this framework are as follows:

1. What are the impacts of sharing economy practices on environmental sustainability?
2. What are the potential contributions and limiting factors of the sharing economy model in achieving SDGs?
3. What are the effects of the sharing economy model on reducing carbon dioxide (CO_2) emissions and enhancing energy efficiency?
4. What are the impacts of sustainable transportation systems, viewed from a sharing economy perspective, on urbanization processes and urban planning?

5. How can the effects of shared e-scooters and other transportation modes on urban mobility and traffic regulation be evaluated?
6. What are the impacts of e-scooter usage on urban traffic flow and air quality?
7. How can the parking behaviors of e-scooter users be assessed in terms of their effects on pedestrian mobility and safety?

The preparation of this study began with defining the research problem, followed by a systematic analysis of existing academic studies on the topic. Seven widely recognized and reliable academic databases were utilized: Academic Search Elite (EBSCO), ScienceDirect, SAGE Journals Online, Taylor & Francis Online, Emerald Premier, ProQuest – Science Database, and Google Scholar. The literature review employed key concepts such as the sharing economy, sustainability, sustainable development, sustainable transportation, and shared electric scooters. Given the centrality of the sharing economy in this research, it was included in all searches. However, while the literature includes related subcategories and synonyms (such as peer-to-peer rental markets, crowd-based capitalism, on-demand economy, access-based consumption, and collaborative consumption), their limited impact on search results led to their exclusion from this study.

The literature review spans academic studies published between 2008 and 2025, a period marked by significant growth and notable developments in the literature on the sharing economy and sustainable transportation systems. The year 2008 is considered a critical threshold due to the global financial crisis, which prompted individuals to reassess consumption patterns (Faraji et al., 2023), and the subsequent rise of sharing economy values in academic literature. The inclusion of 2025 ensures the incorporation of the most recent findings. The search initially targeted article titles and abstracts, expanding to full-text searches when results were insufficient. This systematic process identified 90 academic articles suitable for inclusion in the study.

The second section of the study summarizes key approaches in the relevant literature, presenting perspectives and findings from various researchers. Subsequently, the conceptual framework of the sharing economy is explored in detail from the perspectives of sustainability and SDGs. The third section evaluates shared e-scooter systems as a critical component of sustainable urban transportation from a sustainability perspective. The results and recommendations section summarizes the study's key findings, outlines its theoretical and practical contributions, and emphasizes the role of shared e-scooter systems in sustainable transportation. It also discusses

the importance of infrastructure improvements and regulatory policies to enhance the effectiveness of these systems, offering suggestions for future research.

2. LITERATURE REVIEW

Numerous studies on the sharing economy (Boar et al., 2020; Yin et al., 2021; Dabbous & Tarhini, 2021; Lai & Ho, 2020; Hu et al., 2019) have highlighted its potential contributions and limitations in terms of sustainability and SDGs. While some of the literature supports the positive environmental impacts of sharing practices, certain sharing economy applications have been found to fall short of improving environmental performance. For instance, Heinrichs (2013) examines the potential effects of the sharing economy on environmental, economic, and social sustainability, suggesting that it offers a new pathway for sustainability, with interdisciplinary sustainability science playing a role in supporting and shaping this process.

Hasan and Birgach (2016) argue that consumers' growing inclination toward the sharing economy and their interest in economically and environmentally viable alternatives are key drivers of success in business models, underscoring its potential as a sustainable economic model.

Gössling and Hall (2019) conceptualize the structure and evolution of the sharing economy, drawing attention to sustainability dimensions (such as ownership, participation, control, and profit distribution), and asserting its potential to contribute to SDGs.

Boar et al. (2020) emphasize the positive impacts of the sharing economy on sustainability and SDGs, arguing that it significantly contributes to the realization of all SDGs. In this context, the sharing economy is shown to benefit areas such as improving societal well-being, promoting economic growth, protecting the environment, conserving natural resources, reducing energy consumption, and lowering emissions. For instance, a 2014 environmental study found that Airbnb offers significant environmental advantages over traditional hotel stays (including up to an 89% reduction in greenhouse gas emissions, 48% in water use, 32% in waste production, and 78% in energy savings) (Dabija et al., 2023).

Yin et al. (2021) analyzing cross-sectional data from 165 countries, found a positive correlation between a high level of sharing economy activity and environmental performance, with reductions in CO_2 emissions and contributions to sustainability. They identified co-variables (such as broadband access, urbanization, and high education levels) as positively influencing the environmental performance of the sharing economy. In producer countries, high sharing economy levels, coupled with significant urbanization, were associated with lower CO_2

emissions and improved environmental performance, supporting the notion that the sharing economy generally contributes positively to sustainability.

Dabbous and Tarhini (2021) investigate the potential impacts of the sharing economy on sustainable economic development and energy efficiency, concluding that it has the capacity to enhance energy efficiency and promote sustainable development. Similarly, Karobliene and Pilinkiene (2021) explore the relationship between the sharing economy and SDGs, highlighting its positive impact on national economic sustainability.

Lin and Zhai (2023) examine the role of user adoption of the sharing economy in energy efficiency, demonstrating its potential to promote environmental sustainability, with energy efficiency being a key factor in users' behavioral intentions.

Pérez-Pérez et al. (2021) conclude that the sharing economy can contribute to SDG 11 (sustainable cities and communities) by enhancing mobility, reducing negative environmental impacts, and decreasing personal vehicle ownership.

Song and Hua (2024) analyze the role of carbon taxation in improving natural resource efficiency in BRICS countries from 1991 to 2022, finding that sustainability-focused strategic regulations strengthen stakeholder relationships and support the development of a green economy.

However, some studies indicate that certain sharing economy applications do not improve environmental performance. For instance, Czepkiewicz et al. (2018) found that while Airbnb reduces accommodation costs, it increases travelers' carbon footprints due to additional energy consumption and material use, highlighting the need for new regulatory frameworks as the sharing economy grows. Protecting users and businesses, ensuring fair competition, and supporting environmental sustainability are critical for its effective and healthy operation.

Lai and Ho (2020) explore the sharing economy's potential and limitations in combating environmental degradation and overconsumption from a social sciences perspective, noting that consumers unwilling to voluntarily adopt an eco-friendly culture limit its ability to reduce unnecessary consumption.

Hu et al. (2019) argue that the sharing economy system can yield effective green outcomes only when integrated with corporate social responsibility practices.

Tussyadiah and Pesonen (2016) suggest that the expansion of the accommodation and transportation sectors through the sharing economy offers affordable options but increases environmental pressure due to a significant rise in travel volume.

James et al. (2019) investigate the impacts of shared e-scooter use on pedestrians and parking behaviors, finding that 16% of e-scooters are improperly parked and 6% obstruct pedestrian rights-of-way.

2.1. Sharing Economy

Emerging in the 2000s, the sharing economy represents a convergence of economic models focusing on evolving production and consumption habits and interactions between producers and consumers (Pérez-Pérez et al., 2021). It encompasses a broad range of applications, activities, and industries, including both for-profit and non-profit initiatives (Laukkanen & Tura, 2020). While certain characteristics are commonly attributed to the sharing economy, no universally accepted definition exists (Mont et al., 2020). One definition describes it as an ecosystem that uses online platforms to provide temporary access to underutilized resources through trust-based peer-to-peer networks, reducing transaction costs (Boar et al., 2020). Some authors limit the sharing economy to activities providing temporary access (such as sharing, lending, borrowing, and renting), while others include permanent transactions like the exchange, donation, sale, and purchase of used goods (Encarnación et al., 2024). Hamari et al. (2016) define it as an activity aimed at sharing goods and services through community-based online platforms, overlapping significantly with concepts like collaborative economy, collaborative consumption, access economy, platform economy, and community-based economy (Hossain, 2020). Acquire et al. (2017) conceptualize the sharing economy through three core components: (1) access economy, (2) platform economy and (3) community-based economy (see Figure 1).

Figure 1. Three Organizing Cores of the Sharing Economy.

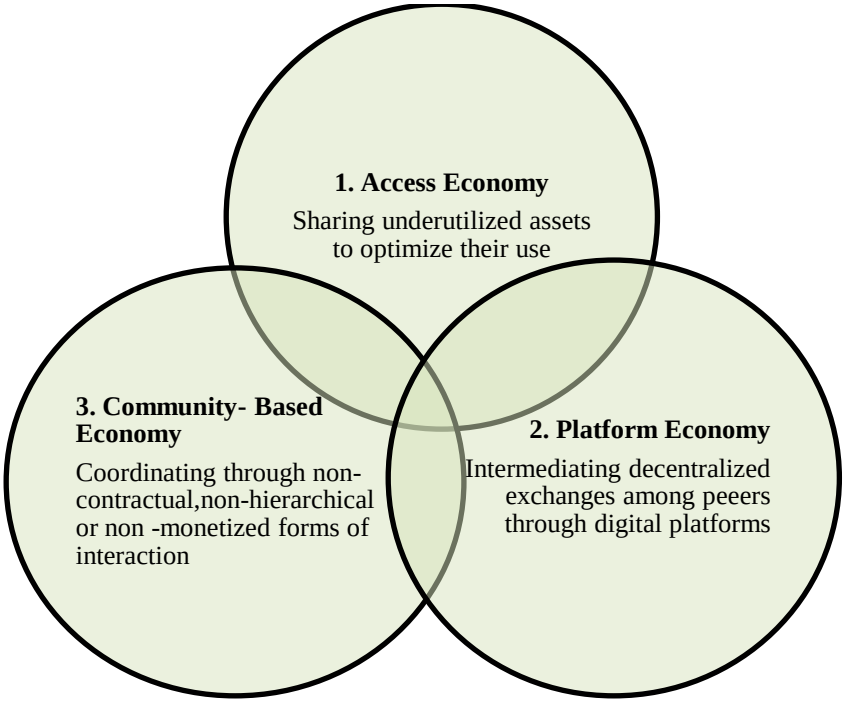

Source. Acquire et al. (2017)

1. Access Economy: This emerges as companies increasingly shift from offering products to providing services, shaped by concepts such as product-service systems, servitization, and functional business models (Mont, 2002). The nature of interactions between service providers and customers is a key determinant of the long-term success of service platforms. In the sharing economy, sustainable success hinges on balancing the acquisition, retention, and reacquisition of profitable service providers and customer bases (Kumar et al., 2018). Various consumer goods (such as cars, housing, luxury clothing, and household appliances) are now used through sharing-based models rather than purchased (Acquire et al., 2017). Leading platforms like Airbnb and Blablacar connect users with housing and vehicle owners, optimizing the use of durable goods and increasing access to high-cost assets, thereby contributing to the environmental and social goals of the access economy (Eckhardt & Bardhi, 2016).

2. Platform Economy: This constitutes the second component of the sharing economy. In contemporary applied research, the term "platform" is often linked to "ecosystem," establishing a strong connection between the two. Digital platforms are regarded as dominant structures organizing participants and creative processes within ecosystems (Gawer, 2014). The platform economy is defined as a set of initiatives facilitating decentralized peer-to-peer exchanges through digital platforms (Srnicek, 2016). Platforms externalize much of the production process to individuals via peer-to-peer interactions, leveraging digital technologies to secure and

monitor transactions remotely (Acquire et al., 2017). These technologies offer new opportunities for value creation, enabling systematic large-scale data collection and the formation of complex market organizations (Zander et al., 2025). By transforming market dynamics and fostering competition, platforms (supported by large-scale venture capital investments, scalability potential, and strong network effects) have paved the way for next-generation tech giants like Airbnb, Uber, and Blablacar (Srnicek, 2016).

3. Community-Based Economy: This constitutes the third component of the sharing economy. Conceptualizing community not as geographically based organizations but as institutional logics fostering meaningful and emotional relationships based on shared experiences and interests provides a useful framework for understanding modern virtual and technology-based communities. The rise of widespread, low-cost communication technologies like the internet and wireless networks has enabled group participation and frequent interaction within large networks sharing common goals or interests (Marquis et al., 2011). The primary aim of community-based economy initiatives is not to maximize economic value but to contribute to a community project, build social bonds, promote values, or achieve a social mission through collective efforts (Acquire et al., 2017).

While the concept of sharing is as old as human history, the “sharing economy” phenomenon has evolved as a significant part of digital transformation with the widespread adoption of the internet. The integration of information and communication technologies into daily life has transcended the boundaries of traditional sharing practices, enabling the emergence of scalable sharing economies. Individuals have shown increasing interest in the collaborative use of goods and services over purchasing and ownership (Pouri & Hilty, 2018). Particularly following the 2008 global financial crisis, people began reevaluating consumption patterns and redefining the value of sharing (Faraji et al., 2023). In this context, the sharing economy has emerged as a paradigm prioritizing access over ownership, facilitating more efficient resource use through the convergence of information, marketing, and technology (Zhu et al., 2023). It also promotes innovative business models, sustainable growth, and energy efficiency (Dabbous & Tarhini, 2021). The sharing economy aims to address societal issues such as overconsumption, environmental pollution, and poverty through collaborative consumption (Jung et al., 2021). It offers consumers greater choice and control, enabling them to sustain their lifestyles cost-effectively without ownership (Rakowska & Talouni, 2024). Alternatively, it provides a business model that facilitates sharing through online platforms based on supply and demand, offering opportunities to share idle resources (Chomachaei et al., 2024). For instance, platforms

like Uber and Airbnb have rapidly globalized the sharing economy business model (Zhu & Liu, 2021). These companies represent both business-to-consumer (B2C) and consumer-to-consumer (C2C) models, driving significant transformations in traditional hospitality and taxi industries. Airbnb's inception traces back to Joe Gebbia and Brian Chesky's idea of renting out unused space in their San Francisco home (Sung et al., 2018). The platform enables local residents to utilize idle housing resources more effectively and offer them to potential customers. Richardson (2015) identifies three key features of Airbnb as a leading sharing economy representative:

(i) Airbnb provides idle housing resources through an online platform, cost-effectively facilitating connections between potential hosts and guests via digital mediation

(ii) the platform offers a peer-to-peer service model, where Airbnb users can act as both guests and hosts, and in a broader sense, hosts can use the platform as guests when traveling

(iii) Airbnb provides access-focused services rather than ownership, granting users temporary access to specific housing resources or services for a defined period.

However, Airbnb's rapid growth and widespread adoption have raised various socioeconomic concerns. Its expansion has contributed to rising rental prices and reduced housing supply in major cities. Similarly, in Berlin, Airbnb's impact on the housing market has increased living costs for locals, negatively affecting their quality of life (Nieuwland & Van Melik, 2018). Thus, the economic and social dynamics created by Airbnb in cities extend beyond individual gains and tourist experiences, necessitating comprehensive evaluations in the contexts of housing markets, neighborhood transformation, and social sustainability.

2.2. Sustainability and Sustainable Development Goals (SDGs) from the Sharing Economy Framework

The rapidly growing global population is placing increasing pressure on natural resources, environmental systems, and economic activities. This situation lays the groundwork for various social and environmental challenges that threaten future quality of life and economic growth (Tu et al., 2023). The negative impacts of human activities on the planet and environment over centuries have led to severe consequences, including pollution, climate change, transportation issues, and resource scarcity (Meng et al., 2020). In response to this critical scenario, the United Nations (UN) 2030 Agenda and rising global awareness (amid increasing natural disasters and widespread poverty) underscore the urgent need for innovative approaches to build a sustainable future, both environmentally and socially. Among the concepts emerging as

potential solutions in this pursuit of sustainability is the sharing economy, initially defined as digital platforms facilitating exchanges between non-professional individuals (Öberg, 2024).

The sharing economy is increasingly evaluated in close relation to sustainability. This relationship is typically framed in three main ways: first, as an economic opportunity; second, as a means to promote more sustainable consumption; and third, as a pathway toward a fair and sustainable economy (Martin, 2016). This framework highlights that the sharing economy not only provides economic benefits but also contributes to environmental and social sustainability principles, suggesting it could play a significant role in achieving SDGs.

At a macro level, sustainability refers to the uninterrupted existence of all life forms, while at a micro level, it is examined by scientists considering various elements (Zhang et al., 2024). Broadly, sustainability is addressed across three core dimensions: environmental, social, and economic (Chavalittumrong & Speece, 2022). The environmental dimension aims to enhance resource efficiency, promote responsible resource use, reduce environmental harm and emissions, and improve ecological well-being. The social dimension focuses on protecting health and safety, ensuring legal compliance, respecting employee and stakeholder rights, adhering to ethical principles, mitigating negative impacts, and promoting social welfare. The economic dimension concentrates on increasing cost efficiency, boosting profit margins, ensuring operational stability, and fostering economic prosperity (Boar et al., 2020). These dimensions represent interconnected elements that must be balanced to achieve sustainability.

The complexity of defining sustainability is frequently emphasized by researchers. Nevertheless, the most widely accepted definition is based on the principle of meeting the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs (Louis & Lombart, 2024). Introduced in 1987 by the World Commission on Environment and Development and known as the Brundtland definition, this concept marked a paradigm shift in thinking about sustainable development. In this context, sustainability is also regarded as a capability enabling the realization of sustainable development (Pouri & Hilty, 2018), which is seen as a reflection of ecological modernization (Gössling & Michael Hall, 2019). Accordingly, on September 27, 2015, the UN Sustainable Development Summit in New York unanimously adopted the SDGs. This comprehensive framework, which encompasses 17 key objectives such as sustainable cities, combating drought, protecting biodiversity, and combating climate change, is presented in detail in Figure 2 (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, 2022).

Figure 2. Sustainable Development Goals (SDGs)

Source. United Nations (UN), 2015, https://sdgs.un.org/ goals

Pérez-Pérez et al. (2021) confirm that the sharing economy model positively impacts the realization of the UN SDGs. Their study identifies positive effects in areas such as ending poverty, ending hunger, improving health and quality of life, achieving gender equality, promoting decent work and economic growth, advancing industry, infrastructure, and innovation, fostering sustainable cities and communities, encouraging responsible consumption and production, and supporting peace, justice, and strong institutions. However, no positive impact was observed on the goal of life on land.

Chang and Fang (2023) highlight the growing significance of the sharing economy in the literature, examining its impact on sustainable development in the Chinese context. Using a nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) model, their analysis shows that sharing economy users and its value positively influence China's sustainable development. Additionally, foreign direct investment (FDI), renewable energy production, and consumption are found to contribute positively to sustainability.

Tu et al. (2023) emphasize the global importance of the sharing economy's contribution to sustainable development. Studies in emerging economies, such as Brazil, China, India, Mexico, Indonesia, Russia, and Turkey, show that practices like corporate social responsibility, eco-design, supplier green management, internal green management, and customer green management enhance sustainable development through the sharing economy.

A comprehensive literature review by Akande et al. (2020) analyzing 22 quantitative studies, aims to identify the key drivers of the sharing economy. The findings affirm its persistence as a long-term social phenomenon, with cities and communities playing a crucial role in supporting sustainable development.

2.3. Sustainable Transportation

Transportation is a fundamental need for human societies, yet its significant expansion in recent years has encountered substantial environmental challenges (Heidari et al., 2023). With the global population exceeding 8 billion and projected to reach 9.7 billion by 2050—approximately 70% of whom are expected to live in urban areas—transportation demand is rising, exacerbating existing environmental concerns (García-Olivares et al., 2018). The transportation sector currently accounts for about 25% of global carbon dioxide emissions, with energy consumption and pollution levels increasing at a rate surpassing other sectors (Heidari et al., 2023). Consequently, it is recognized as a primary contributor to greenhouse gas emissions (Neves et al., 2024). Given the average private vehicle usage rate of 8% in North America and Western Europe, vehicle-sharing applications hold significant potential for reducing greenhouse gas emissions. Research in North America indicates that such applications could reduce per capita annual greenhouse gas emissions by an average of 0.84 tons (Zhu & Liu, 2021). Similarly, Eckelman and Kalmykova (2023) support this finding, examining the sharing economy's impacts on physical resource use and emissions while exploring transformations in the supply processes of goods and services. Their results suggest that, particularly in urban areas with widespread vehicle sharing, reductions in emissions and traffic density can yield indirect health benefits. This emissions reduction could lower ozone levels (a key component of vehicle emissions), improving urban air quality. Furthermore, alleviating traffic congestion could enhance pedestrian and cyclist safety, reduce urban noise levels, and decrease road maintenance costs.

However, vehicle-sharing systems alone are insufficient to form the foundation of a sustainable transportation system, necessitating long-term, comprehensive strategies (Zhao et al., 2020). The physical and mental health of urban residents is significantly affected by factors such as air and noise pollution, traffic accidents, congestion, and transportation-related stress (Chakhtoura & Pojani, 2016). Addressing these negative effects and improving urban quality of life require transportation planning grounded in sustainability principles (Zietsman, 2011).

Ultimately, sustainable transportation aims to meet current needs without jeopardizing future systems, enhancing energy efficiency, and minimizing waste production (Singh et al., 2020). These systems support environmental, social, and economic well-being, contributing to sustainability goals while promoting economic development through balanced, high-quality transportation options (Mahdinia et al., 2018; Kumar & Anbanandam, 2018). Micro-mobility solutions, particularly for short-distance travel, have the potential to reduce reliance on traditional transportation modes. A deeper understanding of demand dynamics, travel purposes, preferences among transportation types, and environmental impacts is critical for shaping future urban transportation policies (Wan & Bendavid, 2024). Implementing effective sustainable transportation policies is thus vital for reducing environmental degradation and enhancing urban quality of life.

2.3.1. The Role of Shared E-scooters in Sustainable Transportation

As cities strive to accommodate rapidly growing populations, the need for transportation systems to serve more people has become increasingly critical. Currently, over half the world's population resides in urban areas, a proportion expected to rise to two-thirds by 2050. In response to this growing mobility demand, various innovative transportation concepts have emerged (Zarif et al., 2019). One such development is shared mobility, a rapidly expanding sector encompassing services like car and bicycle sharing. Consequently, cities are reevaluating transportation systems, promoting cycling, e-scooters, and pedestrian travel to reduce traffic congestion and mitigate the negative effects of individual motorized vehicle use (Gössling, 2020). Technological advancements and growing interest from large-scale businesses in the transportation sector have prompted many cities to invest in smart mobility. While defined variably, smart mobility fundamentally refers to an integrated network system meeting individuals' transportation needs through digital and physical connectivity (Battarra et al., 2018). Its key attributes (flexibility, efficiency, integration, sustainability, safety, social benefits, automation, connectivity, accessibility, and user experience) closely align with shared e-scooter systems (Dias et al., 2021).

E-scooter sharing systems were first introduced in 2017 in the United States, with Bird launching the initial dockless service in Santa Monica, California. By 2018, e-scooters surpassed bicycles as the preferred vehicle for dockless users. In 2019, shared e-scooter trips doubled compared to 2018, accounting for two-thirds of all shared micro-mobility trips in the United States (Mitropoulos et al., 2023). Empirical data indicate that in many U.S. cities, a significant proportion of people prefer shared e-scooters over cars, suggesting that they could

be an effective strategy for reducing car dependency (Wang et al., 2023). In Turkey, the first e-scooter initiative began in 2019 with Martı entering Istanbul's traffic. Its expansion to other cities and popularity among youth have fueled growing interest in the e-scooter sector. The leading e-scooter brands in Turkey (Martı, Binbin, and Link) have collectively attracted 4.4 million users. The sector is projected to grow by 80% by 2025, reaching a value of USD 38.6 billion (Özeltürkay et al., 2023).

Today, e-scooters are regarded as a vital component of modern smart transportation applications within the sharing economy and sustainability frameworks. Largely technology-driven, these applications aim to make transportation more efficient, eco-friendly, and accessible (Bozkurt et al., 2021), offering potential positive impacts on the environment and transportation. Similarly, Shaheen and Cohen (2019) assert that shared e-scooter systems have beneficial effects on both the environment and transportation, including reduced greenhouse gas emissions, decreased car use, and economic development. Another key advantage of e-scooters is their minimal physical space requirement compared to cars, significantly reducing the need for storage and parking areas (Riggs et al., 2021).

However, the widespread adoption of e-scooters has also introduced challenges. Issues such as parking difficulties, obstruction of pedestrian movement, and the need to reorganize sidewalk spaces are frequently discussed in the literature (James et al., 2019; Wang et al., 2023; Polat et al., 2023). Critics argue that e-scooters left haphazardly in cities create an unsightly appearance and impede pedestrian access. Numerous news reports and social media posts support this claim with images of e-scooters abandoned on street corners, blocking building entrances, or overturned on sidewalks (Fang et al., 2018). Moreover, improperly parked e-scooters can restrict the movement of pedestrians, particularly those using wheelchairs, creating unexpected obstacles (Brown et al., 2020). Thus, effectively regulating e-scooter use in cities requires policies and practices prioritizing efficient parking management, infrastructure adjustments, safety measures, user behavior guidance, and regulatory compliance.

3. DISCUSSION AND CONCLUSION

This study has examined sharing economy practices within the framework of sustainability and SDGs, exploring the integration of e-scooters into sustainable transportation systems from the perspective of the sharing economy business model within a conceptual framework. To this end, a literature review encompassing academic studies from 2008 to 2025 was conducted across seven nationally and internationally recognized academic databases, with 90 relevant

studies systematically analyzed. The findings, along with the perspectives of various researchers, have been synthesized and presented in the study, subsequently subjected to in-depth analysis, interpreted, and integrated into the research.

The literature review provides the following insights and findings regarding the research questions addressed in this study:

Heinrichs (2013) and Hasan and Birgach (2016) suggest that the sharing economy has the potential to offer a new perspective on sustainability and can be regarded as a sustainable economic model. Similarly, Gössling and Hall (2019) emphasize its potential to significantly contribute to SDGs. Khachaturyan and Klicheva (2025) assert that the sharing economy positively impacts sustainable development across all economic segments, though its effect on energy efficiency is more pronounced in higher segments. These findings are significant for understanding the sharing economy's contribution to SDGs and indicate that its impacts may vary across economic segments.

Ahmad et al. (2024) show that growth in the sharing economy supports long-term sustainable development, with technological innovations playing a key role in advancing sustainability in both the short and long term. Zhang et al. (2023) find that an increase in sharing economy users, coupled with reduced technology use, enables more efficient energy resource utilization, enhancing energy efficiency. They also note that the economic value of the sharing economy correlates positively with energy efficiency as technology use decreases. Additionally, rising inflation, population growth, and employment rates increase financial resources; however, the use of efficient technologies and skilled human resources positively impacts energy efficiency. The study further shows a positive relationship between the growth in sharing economy users and economic value with sustainable economic development, promoting resource efficiency and economic activity to support sustainable development. Ye et al. (2023) identify a positive correlation between the sharing economy's economic value, population growth, urbanization, and industrialization with sustainable economic development (SED), concluding that these relationships enhance sustainable development by promoting efficient energy use. These perspectives and findings are supported by various studies in the literature across different contexts (Boar et al., 2020; Karobliene & Pilinkiene, 2021; Pérez-Pérez et al., 2021; Yin et al., 2021).

Guo and Zhang (2021) show that shared e-scooters can play a significant role in the sustainability of urban transportation. Their study offers recommendations for regulations and planning strategies to enhance the effectiveness of shared e-scooter programs, making them

more sustainable transportation solutions. The environmental benefits (particularly in reducing traffic congestion, noise, and emissions) are highlighted as critical. Fuady et al. (2025) argue that micro-mobility can significantly reduce energy consumption, CO_2 emissions, and individual vehicle use, achievable through effective integration into urban transportation systems. They suggest that investments in micro-mobility infrastructure (such as in Vienna) are strategically vital for achieving long-term sustainability goals. A comparative analysis by Zhang et al. (2024) in Binjiang, Wucheng, and Xiangshan, China, examines the carbon emission reduction potential of dockless shared bicycles and e-bikes, finding that over one week, shared bicycles reduced CO_2 emissions by 41.51 tons and e-bikes by 31.84 tons.

Alongside these positive impacts, the literature highlights challenges in implementing e-scooter systems (including barriers to safe and effective use, parking issues, and negative effects on pedestrians) (James et al., 2019; Polat et al., 2023). Considering parking problems, violations of pedestrian rights-of-way, and safety concerns, the following recommendations are proposed:

- Parking area regulation and enforcement: To address haphazard parking and pedestrian access issues, local governments could establish designated parking zones strategically placed in high-use areas, with penalties for parking outside these zones. Technological solutions (such as disabling unparked e-scooters) could also be developed.
- Enhanced safety standards: To alleviate user safety concerns, e-scooter providers could implement robust safety measures (such as speed limits, improved scooter stability and user-friendliness, and mandatory helmet use in busy areas). Adding mirrors to e-scooters could enhance driver safety, reducing accident risks for both users and other road users. Awareness campaigns promoting safe riding practices could further encourage responsible use.
- Infrastructure improvements: Dedicated e-scooter lanes or paths are critical for protecting pedestrian and vehicle safety in cities. Such investments would guide scooter use effectively and improve traffic flow. For instance, creating designated areas similar to bike lanes could ensure a safer riding experience.
- Regulating user behavior: Public awareness of e-scooter use should be raised, encouraging responsible behavior. Mobile apps could inform users about parking rules and safety tips, while incentives for safe riding (such as rewards for frequent or rule-abiding users) could be offered.

- Technology-driven monitoring and management: Advanced Global Positioning System (GPS) and artificial intelligence (AI) systems could track e-scooter movements and monitor parking area occupancy, facilitating proper parking and minimizing pedestrian disruptions.

From the perspective of e-scooter manufacturers, continuous improvements in the durability, environmental compatibility, and recyclability of materials and components are essential. Platform operators should ensure regular maintenance, promote responsible use, and, where appropriate, guide user behavior through penalties. Additionally, balanced integration of shared e-scooters into urban mobility systems requires adopting dynamic distribution models aligned with usage data. Establishing such regulatory frameworks would enhance not only e-scooter systems but also other sharing economy models from an environmental sustainability perspective. However, how these proposed principles will be implemented and managed effectively remains a critical area requiring further research. Integrating environmental sustainability goals into traditional regulatory approaches and developing flexible models suited to the sharing economy's dynamic nature also warrant deeper investigation.

This study offers both theoretical and practical implications. Theoretically, it provides an original perspective by examining the globally expanding sharing economy phenomenon within the contexts of sustainable transportation and micro-mobility, contributing to the literature. It analyzes the integration of shared e-scooters into sustainable transportation systems not merely as a technological innovation but as a conceptual framework intertwined with the sharing economy's core principles and SDGs. While existing literature often focuses on singular impacts, this study holistically evaluates the multifaceted effects of shared e-scooters on urban traffic, air pollution, carbon emissions, and quality of life, aiming to enrich discussions in sustainable transportation. Practically, the findings offer guiding insights for policymakers and practitioners.

In terms of practical implications, establishing appropriate regulatory frameworks to facilitate the sharing of goods and services is crucial for promoting sustainability and protecting consumers. Governments should support and incentivize sharing economy platforms to reduce waste and enhance resource efficiency. G7 countries, as leaders in the sharing economy's development, could serve as models for others, playing a strategic role in advancing global resource efficiency. Addressing global environmental challenges effectively requires strengthening international cooperation and partnerships. International agreements like the Paris Agreement should be implemented with active government participation and supported

by concrete steps toward SDGs. The United States, a G7 member, could lead in fostering international collaboration to combat climate change and environmental degradation. Urgent support mechanisms are needed to enable low-income countries to adopt sustainable practices and access eco-friendly technologies, with capacity-building and technical assistance programs from competent authorities being vital. Effective resource coordination could reduce economic and technological disparities between high- and low-income countries, accelerating the global sustainability transition.

Policymakers should develop short-term regulations to minimize the sharing economy's negative impacts and create long-term, comprehensive policies balancing innovation and sustainability. Strategies integrating incentives for sustainable practices and innovation, urban planning with sharing economy services, and green technology adoption could maximize its long-term contributions to economic growth, innovation, and sustainable development. Given the potential positive impacts of technological innovations on sustainable development, countries should promote sustainable sharing economy models to attract both domestic and foreign investments.

The study also offers implications for urban planners. In developing countries experiencing rapid urbanization and industrialization, planning and implementing sustainable urban infrastructure are critical necessities. This acceleration will inevitably require additional urban infrastructure investments, increasing energy demand. Managing this process in line with environmental sustainability principles requires prioritizing energy efficiency and establishing urban infrastructure systems that support long-term sustainability. Efficient energy use and the integration of sustainable transportation solutions offer significant opportunities to reduce cities' environmental impacts. Furthermore, policies promoting energy efficiency and accelerating the transition to low-carbon energy systems could decouple environmental impacts from economic growth, aiding long-term SDGs achievement.

The findings suggest that, in the long term, the sharing economy could significantly contribute to sustainable development by enhancing resource efficiency. Adopting an access-focused approach over ownership-based models could reduce consumption, supporting environmental sustainability. For instance, shared transportation services could minimize carbon emissions by reducing the need for individual vehicle ownership. As the sharing economy matures, developing new business models could enhance social inclusivity and optimize resource allocation more effectively. Regulatory bodies could seize opportunities to integrate these

innovative models into economic and social systems, ensuring fair competition and crafting effective policies for environmental challenges.

The study's findings and recommendations align with various SDGs, supporting a balance between sustainable economic growth and environmental responsibility:

- SDG 7 (Affordable and Clean Energy): Countries can contribute to this goal by developing strategies to enhance energy efficiency and promote renewable energy use.
- SDG 9 (Industry, Innovation and Infrastructure): Adopting eco-friendly technologies and promoting sustainable business models fosters an ecosystem supporting innovation and resilient infrastructure.
- SDG 11 (Sustainable Cities and Communities): Promoting inclusive, safe, and sustainable urban governance, particularly through smart city solutions, plays a critical role.
- SDG 12 (Responsible Consumption and Production): The sharing economy's expansion supports responsible production and consumption habits, enhancing resource efficiency and reducing waste.
- SDG 13 (Climate Action): Implementing policies to reduce carbon emissions and providing accessible, reliable, and cost-effective energy sources for all is a key step in combating climate change.

Thus, supporting the sharing economy and sustainable business models is among the core strategies for achieving SDGs.

Limitations and Future Recommendations

This literature review was conducted within certain limitations. First, it is restricted to studies within the examined databases containing the specified keywords. While these databases are nationally and internationally recognized and widely accepted, relevant studies in other databases may have been overlooked. Additionally, the review is limited to studies published between 2008 and 2025, excluding research published before 2008.

The existing literature on the sharing economy's environmental impacts remains limited. This study discusses the potential benefits and challenges of the sharing economy in terms of environmental sustainability, identifying key elements for evaluating shared e-scooter systems in this context. However, given the diverse applications of the sharing economy and the broad industrial sectors it integrates with, determining optimal conditions for environmental

sustainability requires more in-depth qualitative and quantitative research. Future studies could conduct comparative analyses across different geographic contexts to explore how e-scooter systems can be optimized based on local dynamics and cultural factors.

Declaration of Research and Publication Ethics

This study, which does not require ethics committee approval and/or legal/special permission, complies with research and publication ethics.

Researcher's Contribution Rate Statement

Authors contributed equally to the article.

Declaration of Researcher's Conflict of Interest

There are no potential conflicts of interest in this study.

REFERENCE

Abdalla, S., Amankwah-Amoah, J., Khan, Z., & Hirekhan, M. (2025). Strategic agility in the B2B sharing economy ecosystem of emerging economies: Empirical insights from the Middle East. *Industrial Marketing Management, 125*, 431–445. https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2025.01.018

Absolute Reports Pvt. Ltd. (2023). *Global sharing economy industry research report 2023, competitive landscape, market size, regional status and prospect*. *GlobeNewswire*. https://www.globenewswire.com/en/news-release/2023/03/15/2627768/0/en/32-Growth-in-Sharing-Economy-Market-by-2023-2028-Analyzing-Views-and-Position-in-Global-Competition.html

Acquier, A., Daudigeos, T., & Pinkse, J. (2017). Promises and paradoxes of the sharing economy: An organizing framework. *Technological Forecasting and Social Change, 125*, 1–10. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.07.006

Ahmad, N., Nguyen, D. K., & Tian, X. L. (2024). Assessing the impact of the sharing economy and technological innovation on sustainable development: An empirical investigation of the United Kingdom. *Technological Forecasting and Social Change, 209*, 123743. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123743

Akande, A., Cabral, P., & Casteleyn, S. (2020). Understanding the sharing economy and its implication on sustainability in smart cities. *Journal of Cleaner Production, 277*, 124077. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124077

Balacco, G., Binetti, M., Caggiani, L., & Ottomanelli, M. (2021). A novel distributed system of e-vehicle charging stations based on pumps as turbine to support sustainable micro-mobility. *Sustainability, 13*(4), 1847. https://doi.org/10.3390/su13041847

Battarra, R., Gargiulo, C., Tremiterra, M. R., & Zucaro, F. (2018). Smart mobility in Italian metropolitan cities: A comparative analysis through indicators and actions. *Sustainable Cities and Society, 41*, 556–567. https://doi.org/10.1016/j.scs.2018.06.006

Bildirici, Z., İlyas, S., Kepenek, E., & Albayrak, Y. (2024). Kentsel mekânda e-skuter kullanımına ilişkin Türkiye ve dünyada yapılan yasal düzenleme örnekleri. *Akıllı*

Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi, 7(1), 31–42. https://doi.org/10.51513/jitsa.1311205

Boar, A., Bastida, R., & Marimon, F. (2020). A systematic literature review. Relationships between the sharing economy, sustainability and sustainable development goals. *Sustainability, 12*(17), 6744. https://doi.org/10.3390/su12176744

Bozkurt, B., Aydoğan, S., & Aktan, M. (2021). Elektrikli scooter kiralamada algılanan tüketici faydası: Tüketici yenilikçiliğin rolü. *Aurum Journal of Social Sciences, 6*(2), 171–195.

Bölen, M. C., & Çeliker, O. (2021). Paylaşımlı elektrikli scooter hizmetlerini kullanma niyetinde etkili olan faktörler. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 35*(3), 1101–1123. https://doi.org/10.16951/atauniiibd.898594

Brown, A., Klein, N. J., Thigpen, C., & Williams, N. (2020). Impeding access: The frequency and characteristics of improper scooter, bike, and car parking. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives, 4*, 100099. https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100099

Chakhtoura, C., & Pojani, D. (2016). Indicator-based evaluation of sustainable transport plans: A framework for Paris and other large cities. *Transport Policy, 50*, 15–28. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2016.05.014

Chang, C. L., & Fang, M. (2023). Impact of a sharing economy and green energy on achieving sustainable economic development: Evidence from a novel NARDL model. *Journal of Innovation & Knowledge, 8*(1), 100297. https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100297

Chavalittumrong, P., & Speece, M. (2022). Three-pillar sustainability and brand image: A qualitative investigation in Thailand's household durables industry. *Sustainability, 14*(18), 11699. https://doi.org/10.3390/su141811699

Chomachaei, F., Gal-Or, E., Letizia, P., & Roma, P. (2024). The economic viability of the sharing economy business model and its environmental impact. *European Journal of Operational Research, 315*(3), 1197–1209. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2023.12.022

Czepkiewicz, M., Heinonen, J., & Ottelin, J. (2018). Why do urbanites travel more than do others? A review of associations between urban form and long-distance leisure travel. *Environmental Research Letters, 13*(7), 073001. https://doi.org/10.1088/1748-9326/aac9d2

Dabbous, A., & Tarhini, A. (2021). Does sharing economy promote sustainable economic development and energy efficiency? Evidence from OECD countries. *Journal of Innovation & Knowledge, 6*(1), 58–68. https://doi.org/10.1016/j.jik.2020.11.00

Dabija, D. C., Csorba, L. M., Isac, F. L., & Rusu, S. (2023). Managing sustainable sharing economy platforms: A stimulus–organism–response based structural equation modelling on an emerging market. *Sustainability, 15*(6), 5583. https://doi.org/10.3390/su10124453

Dias, G., Arsenio, E., & Ribeiro, P. (2021). The role of shared e-scooter systems in urban sustainability and resilience during the COVID-19 mobility restrictions. *Sustainability, 13*(13), 7084. https://doi.org/10.3390/su13137084

Eckelman, M. J., & Kalmykova, Y. (2023). The sharing economy and environmental sustainability. In *Reengineering the sharing economy: Design, policy, and regulation* (p. 31). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108865630.004

Eckhardt, G. M., & Bardhi, F. (2016). The relationship between access practices and economic systems. *Journal of the Association for Consumer Research, 1*(2), 210–225. https://doi.org/10.1086/684684

Ekici, Ü., Kasap, E. E., & Büdeyri, B. (2023). Mikro hareketlilik sistemlerinin altyapı ve toplumsal ihtiyaçlar kapsamında değerlendirilmesi. *Recep Tayyip Erdoğan University Journal of Science and Engineering, 4*(2), 124–142. https://doi.org/10.53501/rteufemud.1335421

Encarnación, D. J., Metheney, E. A., Thuvander, L., Kalmykova, Y., & Rosado, L. (2024). Revealing patterns in household product consumption and sharing: An approach to support urban governance towards a sustainable sharing economy. *Sustainable Production and Consumption, 45*, 244–264. https://doi.org/10.1016/j.spc.2024.01.009

Fang, K., Agrawal, A. W., Steele, J., Hunter, J. J., & Hooper, A. M. (2018). Where do riders park dockless, shared electric scooters? Findings from San Jose, California. *Mineta Transportation Institute Publications*.

Faraji, M., Seifdar, M. H., & Amiri, B. (2023). Sharing economy for sustainability: A review. *Journal of Cleaner Production, 434*, 140065. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.140065

Feng, Y., & Xu, R. (2025). Advancing global sustainability: The role of the sharing economy, environmental patents, and energy efficiency in the Group of Seven's path to sustainable development. *Sustainability, 17*(1). https://doi.org/10.3390/su17010322

Fuady, S. N., Pfaffenbichler, P. C., Charalampidou, G., & Susilo, Y. O. (2025). Micro-mobility as a catalyst for sustainable urban transportation: A backcasting approach on decarbonisation and energy consumption. *Sustainable Futures, 9*, 100406. https://doi.org/10.1016/j.sftr.2024.100406

García-Olivares, A., Solé, J., & Osychenko, O. (2018). Transportation in a 100% renewable energy system. *Energy Conversion and Management, 158*, 266–285. https://doi.org/10.1016/j.enconman.2017.12.053

Gawer, A. (2014). Bridging differing perspectives on technological platforms: Toward an integrative framework. *Research Policy, 43*(7), 1239–1249. https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.03.006

Gössling, S. (2020). Integrating e-scooters in urban transportation: Problems, policies, and the prospect of system change. *Transportation Research Part D: Transport and Environment, 79*, 102230. https://doi.org/10.1016/j.trd.2020.102230

Gössling, S., & Hall, C. M. (2019). Sharing versus collaborative economy: How to align ICT developments and the SDGs in tourism?. *Journal of Sustainable Tourism, 27*(1), 74–96. https://doi.org/10.1080/09669582.2018.1560455

Guo, Y., & Zhang, Y. (2021). Understanding factors influencing shared e-scooter usage and its impact on auto mode substitution. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, *99*, 102991. https://doi.org/10.1016/j.trd.2021.102991

Hamari, J., Sjöklint, M., & Ukkonen, A. (2016). The sharing economy: Why people participate in collaborative consumption. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, *67*(9), 2047–2059. https://doi.org/10.1002/asi.23552

Hasan, R., & Birgach, M. (2016). Critical success factors behind the sustainability of the sharing economy. In *2016 IEEE 14th International Conference on Software Engineering Research, Management and Applications (SERA)* (pp. 287–293). IEEE. https://doi.org/10.1109/SERA.2016.7516158

Heidari, I., Eshlaghy, A. T., & Hoseini, S. M. S. (2023). Sustainable transportation: Definitions, dimensions, and indicators – Case study of importance-performance analysis for the city of Tehran. *Heliyon*, *9*(10), e20457. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e20457

Heinrichs, H. (2013). Sharing economy: A potential new pathway to sustainability. *GAIA – Ecological Perspectives for Science and Society*, *22*(4), 228–231. https://doi.org/10.14512/gaia.22.4.5

Hossain, M. (2020). Sharing economy: A comprehensive literature review. *International Journal of Hospitality Management*, *87*, 102470. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102470

Hu, J., Liu, Y. L., Yuen, T. W. W., Lim, M. K., & Hu, J. (2019). Do green practices really attract customers? The sharing economy from the sustainable supply chain management perspective. *Resources, Conservation and Recycling*, *149*, 177–187. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.05.042

James, O., Swiderski, J. I., Hicks, J., Teoman, D., & Buehler, R. (2019). Pedestrians and e-scooters: An initial look at e-scooter parking and perceptions by riders and non-riders. *Sustainability*, *11*(20), 5591. https://doi.org/10.3390/su11205591

Jung, J., Park, E., Moon, J., & Lee, W. S. (2021). Exploration of sharing accommodation platform Airbnb using an extended technology acceptance model. *Sustainability*, *13*(3), 1185. https://doi.org/10.3390/su13031185

Karobliene, V., & Pilinkiene, V. (2021). The sharing economy in the framework of sustainable development goals: Case of European Union countries. *Sustainability*, *13*(15), 8312. https://doi.org/10.3390/su13158312

Khachaturyan, M. V., & Klicheva, E. V. (2025). Implementing the sharing economy in the context of achieving sustainable economic development in Russia. *Journal of Innovation & Knowledge*, *10*(2), 100655. https://doi.org/10.1016/j.jik.2025.100655

Kumar, A., & Anbanandam, R. (2019). Development of social sustainability index for freight transportation system. *Journal of Cleaner Production*, *210*, 77–92. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.10.353

Kumar, V., Lahiri, A., & Dogan, O. B. (2018). A strategic framework for a profitable business model in the sharing economy. *Industrial Marketing Management, 69*, 147–160. https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2017.08.021

Lai, M. K., & Ho, A. P. (2020). Unravelling potentials and limitations of sharing economy in reducing unnecessary consumption: A social science perspective. *Resources, Conservation and Recycling, 153*, 104546. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.104546

Laukkanen, M., & Tura, N. (2020). The potential of sharing economy business models for sustainable value creation. *Journal of Cleaner Production, 253*, 120004. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120004

Louis, D., & Lombart, C. (2024). Impact of a corporate social responsibility message on consumers' sustainable behaviours and purchase intentions. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 31*(1), 579–599.

Mahdinia, I., Habibian, M., Hatamzadeh, Y., & Gudmundsson, H. (2018). An indicator-based algorithm to measure transportation sustainability: A case study of the US states. *Ecological Indicators, 89*, 738–754. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2017.12.019

Malhotra, A., & Van Alstyne, M. (2014). The dark side of the sharing economy… and how to lighten it. *Communications of the ACM, 57*(11), 24–27. https://doi.org/10.1145/2668893

Marquis, C., Lounsbury, M., & Greenwood, R. (2011). Introduction: Community as an institutional order and a type of organizing. In C. Marquis, M. Lounsbury, & R. Greenwood (Eds.), *Communities and Organizations* (*Research in the Sociology of Organizations*, Vol. 33, pp. ix–xxvii). Emerald Group Publishing. https://doi.org/10.1108/S0733-558X(2011)0000033003

Martin, C. J. (2016). The sharing economy: A pathway to sustainability or a nightmarish form of neoliberal capitalism?. *Ecological Economics, 121*, 149–159. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2015.11.027

Meng, Z., Li, E. Y., & Qiu, R. (2020). Environmental sustainability with free-floating carsharing services: An on-demand refueling recommendation system for Car2go in Seattle. *Technological Forecasting and Social Change, 152*, 119893. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.119893

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. (2022). *Sustainable development*. https://www.mfa.gov.tr/default.en.mfa

Mitropoulos, L., Stavropoulou, E., Tzouras, P., Karolemeas, C., & Kepaptsoglou, K. (2023). E-scooter micro-mobility systems: Review of attributes and impacts. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives, 21*, 100888. https://doi.org/10.1016/j.trip.2023.100888

Mont, O. K. (2002). Clarifying the concept of product–service system. *Journal of Cleaner Production, 10*(3), 237–245. https://doi.org/10.1016/S0959-6526(01)00039-7

Mont, O., Palgan, Y. V., Bradley, K., & Zvolska, L. (2020). A decade of the sharing economy: Concepts, users, business and governance perspectives. *Journal of Cleaner Production, 269*, 122215. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122215

Neves, A., Ferreira, H., Lopes, F. J., & Godina, R. (2024). Environmental assessment of electric scooters: Unveiling research gaps, analyzing factors, and charting pathways for sustainable micro-mobility. *Procedia Computer Science, 232*, 1400–1411. https://doi.org/10.1016/j.procs.2024.01.138

Nieuwland, S., & Van Melik, R. (2018). Regulating Airbnb: How cities deal with perceived negative externalities of short-term rentals. *Current Issues in Tourism, 23*(7), 811–825. https://doi.org/10.1080/13683500.2018.1504899

Öberg, C. (2024). Sharing economy models and sustainability: Towards a typology. *Journal of Cleaner Production, 447*, 141636. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.141636

Özden, A., & Kurtuluş Kün, S. B. (2025). Türkiye'de bisiklet ve e-skuter altyapısının kentsel ulaşım bakımından değerlendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 31*(1), 125–140.

Özeltürkay, E. Y., Yalçıntaş, D., & Oğuz, S. (2023). E-scooter kullananlar ve kullanmayanlar açısından e-scooter kullanmanın yararları ve engelleri: Pilot bir çalışma. *Pazarlama İçgörüsü Üzerine Çalışmalar, 7*(1), 14–26.

Pérez-Pérez, C., Benito-Osorio, D., García-Moreno, S. M., & Martínez-Fernández, A. (2021). Is sharing a better alternative for the planet? The contribution of sharing economy to sustainable development goals. *Sustainability, 13*(4), 1843. https://doi.org/10.3390/su13041843

Polat, A., Adalıoğlu, İ., Erdoğan, M. C., Bozatlı, S., & Sarısoy, G. (2023). Paylaşımlı elektrikli skuter kullanımının araştırılması: İstanbul ili örneği. *Gazi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 9*(2), 360–379. https://doi.org/10.30855/gmbd.0705077

Pouri, M. J., & Hilty, L. M. (2018). Conceptualizing the digital sharing economy in the context of sustainability. *Sustainability, 10*(12), 4453. https://doi.org/10.3390/su10124453

Rakowska, W., & Talouni, Z. (2024). Factors influencing consumer trust in sharing economy platforms—A comparative study of Polish and Moroccan consumers. In E. Mińska-Struzik & B. Jankowska (Eds.), *Is there any "new normal"? Economics of the turmoil* (pp. 201–225). Poznań University of Economics and Business Press. https://doi.org/10.18559/978-83-8211-217-7/12

Ranjbari, M., Morales-Alonso, G., & Carrasco-Gallego, R. (2018). Conceptualizing the sharing economy through presenting a comprehensive framework. *Sustainability, 10*(7), 2336. https://doi.org/10.3390/su10072336

Richardson, L. (2015). Performing the sharing economy. *Geoforum, 67*, 121–129. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2015.11.004

Riggs, W., Kawashima, M., & Batstone, D. (2021). Exploring best practice for municipal e-scooter policy in the United States. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, *151*, 18–27. https://doi.org/10.1016/j.tra.2021.06.025

Shaheen, S., & Cohen, A. (2019). *Shared micromobility policy toolkit: Docked and dockless bike and scooter sharing*. UC Berkeley Transportation Sustainability Research Center. https://doi.org/10.7922/G2TH8JW7

Singh, A., Gurtu, A., & Singh, R. K. (2020). Selection of sustainable transport system: A case study. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, *32*(1), 100–113.

Song, Y., & Hua, X. (2024). The role of carbon taxation in promoting a green economy for sustainability: Optimizing natural resource efficiency. *Resources Policy, 91*, 104874. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.104874

Srnicek, N. (2017). Platform capitalism. *Revista Brasileira de Inovação, 18*(2), 449–454. https://doi.org/10.20396/rbi.v18i2.8654960

Sung, E., Kim, H., & Lee, D. (2018). Why do people consume and provide sharing economy accommodation?—A sustainability perspective. *Sustainability, 10*(6), 2072. https://doi.org/10.3390/su10062072

Topçuoğlu, Y. H., Yılmaz, V., & Arı, E. (2022). Ortak paylaşımlı e-scooter kullanımının kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesiyle araştırılması. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 63*, 83–90. https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.1112977

Tu, Y. T., Aljumah, A. I., Van Nguyen, S., Cheng, C. F., Tai, T. D., & Qiu, R. (2023). Achieving sustainable development goals through a sharing economy: Empirical evidence from developing economies. *Journal of Innovation & Knowledge, 8*(1), 100299. https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100299

Tussyadiah, I. P., & Pesonen, J. (2016). Impacts of peer-to-peer accommodation use on travel patterns. *Journal of Travel Research, 55*(8), 1022–1040. https://doi.org/10.1177/0047287515608505

United Nations. (2015). *Sustainable development goals*. https://sdgs.un.org/goals

Wan, L., & Bendavid, I. (2024). Inferring trip purposes and mode substitution effect of rental e-scooters in London. *Transportation Research Part D: Transport and Environment, 126*, 104034. https://doi.org/10.1016/j.trd.2023.104034

Wang, K., Qian, X., Fitch, D. T., Lee, Y., Malik, J., & Circella, G. (2023). What travel modes do shared e-scooters displace? A review of recent research findings. *Transport Reviews, 43*(1), 5–31. https://doi.org/10.1080/01441647.2021.2015639

Wu, X., & Zhi, Q. (2016). Impact of shared economy on urban sustainability: From the perspective of social, economic, and environmental sustainability. *Energy Procedia, 104*, 191–196. https://doi.org/10.1016/j.egypro.2016.12.033

Ye, F., Li, Y., & Liu, P. (2023). Impact of energy efficiency and sharing economy on the achievement of sustainable economic development: New evidences from China. *Journal of Innovation & Knowledge, 8*(1), 100311. https://doi.org/10.1016/j.jik.2023.100311

Yin, W., Kirkulak-Uludag, B., & Chen, Z. (2021). Is the sharing economy green? Evidence from cross-country data. *Sustainability, 13*(21), 12023. https://doi.org/10.3390/su132112023

Zander, U., Lu, L., & Chimenti, G. (2025). The platform economy and futures of market societies: Salient tensions in ecosystem evolution. *Journal of Business Research, 189*, 115037. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2024.115037

Zarif, R., Pankratz, D., & Kelman, B. (2019). Small is beautiful: Making micro-mobility work for citizens, cities, and service providers. *Deloitte Insights*. https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/future-of-mobility/micro-mobility-is-the-future-of-urban-transportation.html

Zhang, J., Quoquab, F., & Mohammad, J. (2024). Plastic and sustainability: A bibliometric analysis using VOSviewer and CiteSpace. *Arab Gulf Journal of Scientific Research, 42*(1), 44–67.

Zhang, Y., Fu, W., Chao, H., Mi, Z., & Kong, H. (2024). A comparative analysis of the potential of carbon emission reductions from shared micro-mobility. *Sustainable Energy Technologies and Assessments, 72*, 104088. https://doi.org/10.1016/j.seta.2024.104088

Zhang, Y., Li, L., Sadiq, M., & Chien, F. S. (2023). Impact of a sharing economy on sustainable development and energy efficiency: Evidence from the top ten Asian economies. *Journal of Innovation & Knowledge, 8*(1), 100320. https://doi.org/10.1016/j.jik.2023.100320

Zhao, X., Ke, Y., Zuo, J., Xiong, W., & Wu, P. (2020). Evaluation of sustainable transport research in 2000–2019. *Journal of Cleaner Production, 256*, 120404. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120404

Zhu, J., Lin, N., Zhu, H., & Liu, X. (2023). Role of sharing economy in energy transition and sustainable economic development in China. *Journal of Innovation & Knowledge, 8*(2), 100314. https://doi.org/10.1016/j.jik.2023.100314

Zhu, X., & Liu, K. (2021). A systematic review and future directions of the sharing economy: Business models, operational insights and environment-based utilities. *Journal of Cleaner Production, 290*, 125209. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.125209

Zietsman, J. (2011). *A guidebook for sustainability performance measurement for transportation agencies* (Vol. 708). Transportation Research Board.

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Dicle University
Journal of Economics and Administrative Sciences
E-ISSN: 2587-0106

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 29, Sayfalar / Pages: 526-554

Derleme Makale / Review Article

Received / Alınma: 15.12.2024 Accepted / Kabul: 07.05.2025

ULUSLARARASI SATRANÇ TAHTASI: KOSOVA DEVLETİ'NİN BAĞIMSIZLIK İLANI İLE BÖLGESEL VE ULUSLARARASI AKTÖRLERİN KONUMLANMASI

Rejhan RAHMAN [1]

Öz

Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Balkanlar'daki etnik çatışmalar ve siyasi istikrarsızlık açısından kritik bir dönüm noktasıdır. 1990'lardan itibaren devam eden bağımsızlık mücadelesinde, NATO ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlar meseleye aktif olarak müdahil olmuş; pek çok bölgesel ve küresel devlet ise Kosova'nın bağımsızlığının lehinde ya da aleyhinde tutum almıştır. Yugoslavya'nın dağılması sürecinde yaşanan kanlı çatışmalar ve NATO'nun 1999'daki müdahalesi, Kosova'nın bağımsızlık mücadelesine zemin hazırlamıştır. 1999'da BM gözetiminde özerk bir statü kazanan Kosova, 2008'de bağımsızlığını ilan ederek uluslararası gündemde önemli bir yer edinmiştir. Kosova'nın bağımsızlığı, uluslararası toplumda bölünmüş tepkilere yol açmış; ABD ve birçok Avrupa ülkesi destek verirken, Sırbistan, Rusya, Çin ve bazı Avrupa devletleri, iç politik dengelerini koruma endişesiyle tanımayı reddetmiştir. Bu durum, Kosova'nın diplomatik tanınırlığını sınırlamış ve uluslararası alanda tam temsil kazanmasını zorlaştırmıştır. Bölgesel düzeyde, Kosova ile Sırbistan arasındaki normalleşme çabaları, AB arabuluculuğunda Brüksel Anlaşması gibi girişimlerle ilerletilse de, Sırp azınlığın statüsü ve tanınma konusundaki belirsizlikler süreci karmaşıklaştırmıştır. Kosova'nın ekonomik kalkınma, hukukun üstünlüğü ve ulusal güvenlik alanlarında gerçekleştireceği reformlar ise Balkanlar'da kalıcı barış ve istikrar için kritik önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Kosova'nın devletleşme süreci ve uluslararası toplumun bu sürece yönelik konumlanması ele alınmakta; ayrıca, bağımsızlık ilanının bölgesel aktörlerin pozisyonları üzerindeki etkileri incelenerek, Balkanlar'daki güvenlik ve istikrar dinamiklerine yansımaları değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Bağımsızlık, Arnavut, Balkan, Konumlanma, Bölgesel Aktörler.

Jel Kodları: N90, D71, H55, M14

[1] Dr., Harran Üniversitesi, E-posta: rrahman@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7583-6887.

Atıf/Citation

Rejhan, R. (2025). Uluslararası satranç tahtası: Kosova Devleti'nin bağımsızlık ilanı ile bölgesel ve uluslararası aktörlerin konumlanması. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(29), 536-554.

OPEN ACCESS

This manuscript is licensed under Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

INTERNATIONAL CHESSBOARD: POSITIONING OF REGIONAL AND INTERNATIONAL ACTORS WITH THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF THE STATE OF KOSOVO

Abstract

Kosovo's declaration of independence represents a critical turning point in the context of ethnic conflicts and political instability in the Balkans. Since the 1990s, as the struggle for independence has persisted, international organizations such as NATO and the United Nations have actively intervened, while numerous regional and global states have taken positions either in favor of or against Kosovo's independence. The violent conflicts accompanying the disintegration of Yugoslavia, along with NATO's intervention in 1999, provided the foundation for Kosovo's quest for independence. In 1999, Kosovo attained an autonomous status under UN supervision, and in 2008, it declared independence, thereby securing a significant position on the international agenda. Kosovo's independence has elicited divided reactions from the international community. While the United States and many European countries have supported its independence, Serbia, Russia, China, and some European states have refrained from recognition due to concerns over preserving their internal political balance. This division has limited Kosovo's diplomatic recognition and has impeded its full representation on the global stage. At the regional level, efforts to normalize relations between Kosovo and Serbia, such as the Brussels Agreement mediated by the EU, have progressed; however, uncertainties regarding the status of the Serbian minority and issues of recognition have further complicated the process. Moreover, the reforms that Kosovo undertakes in economic development, the rule of law, and national security are critically important for achieving lasting peace and stability in the Balkans. This study examines Kosovo's state-building process and the international community's positioning regarding this process, while also evaluating the impact of its declaration of independence on the stances of regional actors and on the dynamics of security and stability in the Balkans.

Keywords: Kosovo, Independence, Albanian, Balkan, Positioning, Regional Actors.

Jel Codes: N90, D71, H55, M14

1. GİRİŞ

Kosova'nın bağımsızlık süreci, sadece bölgesel değil, uluslararası düzeyde de derin yankılar uyandırmış bir olaydır. Balkanlar'da uzun süredir devam eden etnik çatışmaların ve toprak anlaşmazlıklarının bir sonucu olan bu süreç, uluslararası hukukun uygulanışı, devlet egemenliği ve öz-yönetim hakları gibi birçok tartışmalı konuyu yeniden gündeme getirmiştir. Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Yugoslavya'nın dağılmasının getirdiği kaotik ortamda şekillenmiş, etnik çatışmalar, uluslararası müdahaleler ve diplomatik süreçlerin bir araya geldiği karmaşık bir süreçtir. Bu süreç, bölgenin uzun süredir devam eden tarihsel gerilimlerini yeniden canlandırmış ve farklı devletler ile uluslararası aktörlerin bölge üzerindeki stratejik çıkarlarını etkilemiştir.

1990'ların başında Yugoslavya'nın dağılması, Balkanlar'daki siyasal ve etnik dengeleri altüst etmiş, çok sayıda kanlı çatışmaya ve büyük çaplı göçlere neden olmuştur. Eski Yugoslavya topraklarında birçok yeni devlet kurulurken, Kosova meselesi özellikle Sırbistan ile Arnavutlar arasında büyük bir sorun olarak gündemde kalmaya devam etmiştir. Kosova'nın tarihsel ve kültürel olarak Sırbistan için taşıdığı özel önem, bu süreci daha da karmaşık hale getirmiştir. Orta Çağ'dan beri Sırp ulusal kimliğinin sembolik bir merkezi olarak görülen

Kosova, aynı zamanda Arnavut nüfusun çoğunlukta olduğu bir bölgeydi. Bu çelişki, Sırbistan ve Arnavutlar arasında süregelen gerginliğin ana kaynağı olmuştur.

1998-1999 yılları arasında yaşanan Kosova Savaşı, bu gerginliklerin şiddetli bir çatışmaya dönüştüğü dönem olarak öne çıkar. Sırp yönetimi ile Kosovalı Arnavutlar arasındaki bu savaş, büyük çapta insan hakları ihlallerine ve savaş suçlarına sahne olmuş, bölgedeki istikrarsızlığı uluslararası bir mesele haline getirmiştir. NATO'nun 1999'da Sırbistan'a karşı gerçekleştirdiği müdahale, Kosova'nın geleceğini belirleyen en kritik dönemeçlerden biri olmuştur (Pirinççi & Arı, 2011, s. 9-14, Ülger, 2016, s. 48) Bu müdahale, Sırp ordusunun Kosova'dan çekilmesine ve BM himayesinde bir geçiş sürecinin başlamasına yol açmıştır.

Kosova'nın bağımsızlık ilanı 17 Şubat 2008'de gerçekleşmiş ve bu durum Balkanlar'da yeni bir dönemin başlangıcını simgelemiştir (Şahin, 2015, s. 527-531). Bağımsızlık ilanı, etnik kimlik, egemenlik ve ulus-devlet kavramları etrafında uluslararası hukukun sınırlarını zorlayan önemli bir örnek oluşturmuştur. Kosova'nın bağımsızlığının tanınması, başta ABD ve Avrupa Birliği (AB) ülkeleri olmak üzere birçok Batılı devlet tarafından hızla desteklenirken, Rusya, Çin ve Sırbistan gibi ülkeler bu bağımsızlığa karşı çıkmışlardır. Bu durum, uluslararası toplumun bu konuda ikiye bölünmesine yol açmıştır ve bağımsızlık süreci hâlâ tartışmalı bir konu olarak uluslararası gündemde yerini korumaktadır.

Bölgesel düzeyde, Kosova'nın bağımsızlığı Balkanlar'daki istikrar üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Sırbistan ile Kosova arasındaki ilişkiler hâlâ normalleşme sürecinden uzaktır ve bu durum bölgedeki diğer ülkeleri de etkilemektedir. Ayrıca, Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Bosna-Hersek gibi çok etnikli yapıya sahip devletlerde de benzer taleplerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu durum Balkanlar'daki istikrarın kırılganlığını artırmıştır. Bu çalışmada, Kosova'nın bağımsızlık süreci ve bu sürecin bölgesel etkileri detaylı bir şekilde incelenecek, ayrıca uluslararası aktörlerin bu süreçteki rolleri ve tutumları değerlendirilecektir.

2. KOSOVA'NIN TARİHSEL ARKA PLANI

Kosova'nın tarihsel arka planı, Balkanlar'daki karmaşık etnik, dini ve kültürel yapıların bir yansıması olarak, bölgenin tarih boyunca yaşadığı çatışmalar ve siyasi değişimlerle şekillenmiştir. Kosova'nın tarihine bakıldığında, Sırplar, Osmanlı İmparatorluğu ve Arnavutlar arasındaki güç mücadelesi önemli bir yer tutmaktadır. Kosova'nın tarihsel gelişimini anlamak için, bölgenin hem Orta Çağ'dan itibaren Sırp kimliği için taşıdığı sembolik önemi hem de Osmanlı hâkimiyeti altında Arnavut nüfusunun giderek artan etkisini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Kosova'nın Sırp tarihindeki en kritik olayı, 1389'da yaşanan Kosova Savaşı'dır. Bu savaş, Osmanlı İmparatorluğu ile Sırp Prensliği arasında gerçekleşmiş ve Sırplar için büyük bir yenilgiyle sonuçlanmıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 250-258). Bu savaş, Sırp kolektif hafızasında bir dönüm noktası olarak kabul edilmekte, Sırp ulusal kimliğinin en önemli unsurlarından biri olarak anılmaktadır. Osmanlı ordusunun zaferiyle sonuçlanan bu savaş, Sırp İmparatorluğu'nun çöküş sürecini hızlandırmış ve bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini pekiştirmiştir (Gibbons, 1998, s. 146-147). Ancak, Sırplar için bu yenilgi, bir ulusal direniş sembolü haline gelmiş ve özellikle 19. yüzyılda milliyetçiliğin yükselmesiyle birlikte, Kosova "Sırp milletinin beşiği" olarak anılmaya başlanmıştır.

Kosova, 1389'daki savaşın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi ve yaklaşık beş yüzyıl boyunca Osmanlı yönetiminde kaldı. Osmanlı dönemi, Kosova'nın demografik ve kültürel yapısında önemli değişikliklere neden oldu. Bu dönemde bölgeye yerleşen Arnavut nüfusun sayısı arttı ve zamanla Kosova'da Arnavutların nüfus olarak baskın hale gelmesine yol açtı. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren, bölgedeki Arnavutların İslam'a geçişi hızlandı ve bu durum, Arnavutlar ile Osmanlı yönetimi arasındaki bağları güçlendirdi.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Kosova, hem ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunuyor hem de bölgedeki zengin maden yatakları ile ekonomik olarak önemli bir yer tutuyordu. Osmanlı idaresi altında Kosova, genel olarak huzurlu bir dönem geçirdi; ancak 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte, Kosova'daki Arnavutlar arasında bağımsızlık talepleri yükselmeye başladı. Bu dönemde, Osmanlı yönetimi altındaki Arnavutlar, imparatorluk içindeki Arnavut kültürünü ve kimliğini güçlendirme çabalarına giriştiler. 1878'de kurulan Prizren Birliği, Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu içindeki özerklik taleplerinin bir göstergesi olarak ortaya çıktı. Ancak, Arnavutlar bu birliği bağımsızlık amacıyla değil, diğer etnik grupların bağımsızlık taleplerine karşı Osmanlı lehine bir tavır almak için oluşturmuşlardır (Shaw & Kural, 1994, s. 249). Bu gelişmeler, Arnavut ulusal bilincinin yükselmesine ve Kosova'nın Arnavut kimliği açısından daha belirgin bir hale gelmesine katkıda bulundu.

20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyeti hızla zayıflarken, Kosova da bu süreçten doğrudan etkilendi. 1912-1913 yıllarında gerçekleşen Balkan Savaşları, Kosova'nın kaderini önemli ölçüde değiştirdi. Birinci Balkan Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu Kosova'yı kaybetti ve bölge, Sırbistan Krallığı'nın kontrolü altına girdi (Šešelj, 2017, s. 1150-1152, Jelavich, 2017, s. 32). Bu dönemde, Kosova'daki Arnavut nüfus, Sırp yönetimine karşı büyük bir hoşnutsuzluk sergiledi. Sırp yönetimi altında

Kosova'da baskıcı politikalar uygulandı ve Arnavutların etnik kimlikleri üzerindeki baskılar arttı. Bu durum, Arnavutların Kosova'da daha fazla özerklik ve nihayetinde bağımsızlık taleplerinin temellerini attı. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Kosova, yeni kurulan Yugoslavya Krallığı'nın bir parçası oldu. Ancak, Kosova'daki Arnavut nüfus, bu dönemde de Sırp egemenliği altında sıkı bir baskı altında kaldı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Kosova, İtalya ve Almanya'nın işgali altındaki Arnavutluk'a bağlandı; ancak savaşın sona ermesiyle birlikte yeniden Yugoslavya'nın bir parçası haline geldi (Malcolm, 1999, s. 239-261, 371-372). Tito'nun liderliğindeki Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti döneminde Kosova'ya belirli bir özerklik tanındı ve 1974 Anayasası ile Kosova, özerk bir bölge statüsü kazandı (Bonds, 1995, s. 32-34). Bu dönem, Kosova'da Arnavut nüfusun kültürel ve ekonomik anlamda belirli haklar kazandığı bir süreç oldu. Ancak, Yugoslavya'nın dağılmasına giden süreçte, Kosova'daki Arnavutlar ve Sırplar arasındaki gerilimler yeniden arttı.

3. 1990'LAR VE KOSOVA'NIN SIRBİSTAN'DAN AYRILMA SÜRECİ

1980'de Yugoslavya'nın güçlü lideri Josip Broz Tito'nun ölümünün ardından, ülkede Tito'nun merkezi yönetimle bir arada tutmaya çalıştığı çok etnikli yapının zayıflamasıyla birlikte derin çatlaklar oluşmaya başladı. Bu zayıflama, farklı etnik gruplar arasındaki çatışmaları tetikledi. Bu etnik gruplar arasındaki en dikkat çekici gerilim, Sırplar ile Kosova'da çoğunluğu oluşturan Arnavutlar arasında yaşandı (Bellamy, 2002, s. 4-7). Tito döneminde oldukça geniş bir özerklik kazanmış olan Kosova, bu özerklik sayesinde kendi dilini kullanma, eğitim sistemini belirleme ve kültürel kimliğini koruma hakkına sahipti. Ancak Tito'nun ölümünden sonra bu hakların korunması zorlaşmaya başladı.

1989'da Sırp lider Slobodan Milošević, Sırp milliyetçiliğini ön plana çıkaran politikalarıyla dikkat çekmeye başladı. Milošević, Kosova'nın özerkliğini iptal ederek, burayı yeniden Sırbistan'ın doğrudan kontrolü altına aldı. Kosova'nın özerk statüsünü ortadan kaldıran bu adım, bölgedeki Arnavut toplumunda büyük bir tepkiyle karşılandı (Ramet, 1996, s. 77-79). Kosovalı Arnavutlar, bu durumu kendi kimliklerine, kültürlerine ve siyasi haklarına bir saldırı olarak görerek, bağımsızlık taleplerini daha da yüksek sesle dile getirmeye başladılar. Milošević'in bu politikası, Kosova'daki Arnavut nüfusu içinde bağımsızlık arzularını güçlendiren bir faktör haline geldi (Parcell, 1991, s. 35-40).

1990'ların başında, Yugoslavya'nın dağılması süreci hız kazandı. Slovenya, Hırvatistan, Makedonya ve Bosna-Hersek gibi Yugoslavya'yı oluşturan diğer federatif yapılar, bağımsızlıklarını ilan ederek Yugoslavya'dan ayrıldılar. Bu dağılma süreci, Kosova'daki

bağımsızlık yanlısı hareketleri de tetikledi. Bu dönemde Kosovalı Arnavutlar, bağımsızlık için daha sistematik bir mücadeleye giriştiler.

Bu dönemde, Kosovalı Arnavutlar bağımsızlık mücadelesini diplomatik yollarla yürütmeye çalıştılar. 1991 yılında Kosovalı Arnavutlar, Kosova'nın bağımsızlığını ilan etti; ancak bu ilan Sırbistan tarafından tanınmadı ve uluslararası toplum tarafından da büyük ölçüde görmezden gelindi. Kosova Cumhuriyeti'nin Başkanı olarak seçilen İbrahim Rugova, pasif direniş politikası izleyerek Kosova'nın bağımsızlığını barışçıl yollarla kazanmayı hedefledi (Türkoğlu, 2001, s. 117). Ancak, Milošević'in baskıcı politikaları altında bu girişimler sonuçsuz kaldı ve Arnavutlar üzerindeki Sırp baskısı artmaya devam etti.

Bağımsızlık yönündeki taleplerin en güçlü örgütlü yapılarından biri, Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK) oldu. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, UÇK, Sırp yönetimine karşı silahlı direniş başlatmaya karar verdi. Bu dönemde Kosova'da yaşanan çatışmalar, bölgedeki etnik gerilimi daha da tırmandırdı. Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK), Kosova'daki bağımsızlık mücadelesinde kritik bir rol oynadı. UÇK, başlangıçta küçük bir direniş hareketi olarak doğmuş olsa da kısa sürede Arnavut halkının desteğini alarak daha geniş bir örgütlenme kapasitesine ulaştı (Türbedar, 2017, s. 143). Sırp güvenlik güçlerine ve Sırbistan'a bağlı paramiliter gruplara karşı mücadele eden UÇK, Sırp yönetiminin Kosova'daki egemenliğini zorlaştırdı. 1998-1999 yıllarında, Kosova'da yaşanan bu çatışmalar, büyük bir insani krize yol açtı. Sırp güçleri ile UÇK arasındaki şiddetli çatışmalar sonucunda, çok sayıda sivil hayatını kaybetti, binlerce kişi yaralandı ve yüz binlerce Kosovalı Arnavut göç etmek zorunda kaldı (Emiroğlu, 2010, s. 124-167).

1999'da yaşanan çatışmalar, uluslararası toplumun dikkatini çekti. Kosova'daki etnik temizliğin boyutları artarken, uluslararası toplum, özellikle Batılı ülkeler, Sırbistan'a karşı harekete geçmek için baskı yapmaya başladı. Diplomasinin sonuçsuz kalması üzerine, NATO 24 Mart 1999'da Sırbistan'a karşı hava harekâtına başladı. 78 gün süren bu bombardımanlar sonucunda Sırp güçleri Kosova'dan çekildi ve Kosova, Birleşmiş Milletler (BM) himayesinde uluslararası bir yönetim altına girdi. 1999 yılında NATO müdahalesinin sona ermesinden sonra Kosova, BM Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararıyla geçici olarak BM idaresine bırakıldı. Bu karar, Kosova'nın nihai statüsünün belirlenmesi amacıyla bir geçiş dönemi öngörüyordu (Pirinççi & Arı, 2011, s. 9-14). Ancak, Kosova üzerindeki Sırp egemenliği fiilen sona ermişti ve bölge, uluslararası barış gücü KFOR (Kosovo Force) tarafından güvence altına alınmıştı. BM, Kosova'daki idari ve siyasi reformları organize ederken, Arnavutların

bağımsızlık talepleri giderek daha güçlü bir şekilde dile getirilmeye başlandı (Kim, 2001, s. 4-9).

Bu sürecin ardından Kosova, bağımsız bir devlet olma yolunda önemli adımlar atmaya başladı. BM'nin gözetimi altında yapılan yönetim düzenlemeleri, Kosova'nın bağımsızlık yönündeki beklentilerini daha da pekiştirdi. Bu süreçte, Kosova halkı kendi kaderini tayin etme hakkını elde etmek için diplomatik ve siyasi mücadeleye devam etti.

4. 1999 NATO MÜDAHALESİ SONRASI KOSOVA VE BM GEÇİCİ YÖNETİMİ

1999 yılında NATO'nun Sırp güçlerine karşı başlattığı hava harekâtı, Kosova'daki çatışmaların sona erdirilmesini sağladı ve bölgeye uluslararası müdahaleyle yeni bir siyasi düzen getirildi. NATO müdahalesinin ardından, BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı 1244 sayılı karar, Kosova'nın geçici olarak Birleşmiş Milletler denetimine bırakılmasını öngördü (Pirinççi & Arı, 2011, s. 9-14). Bu karar, Kosova'nın nihai statüsünün gelecekte belirleneceği bir geçiş dönemi düzenlemesi getirdi. 1244 sayılı kararla, Kosova üzerindeki yönetim yetkisi fiilen Sırbistan'dan alınarak uluslararası bir mekanizmaya devredilmiş oldu (Kim, 2001, s. 5-8). Bu geçici yönetim, Kosova'daki siyasi ve idari sistemin yeniden yapılandırılması sürecini başlattı ve BM'ye bölgenin yönetimi ve güvenliğinin sağlanması sorumluluğunu yükledi.

BM'nin Kosova'daki geçici yönetimi, UNMIK (Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu) adıyla kuruldu. UNMIK'in temel amacı, Kosova'nın idari ve siyasi altyapısını yeniden inşa etmek, demokratik bir yapı tesis etmek ve bölgenin nihai statüsünü belirlemek için gerekli şartları hazırlamaktı. UNMIK, Kosova'da kamu düzenini sağlayarak, eğitim, sağlık, altyapı ve ekonomi gibi temel hizmetlerin organize edilmesinde önemli bir rol oynadı. BM'nin kurduğu bu geçici yönetim, Kosova'nın günlük yaşamında köklü değişimlere neden oldu; yerel yönetimlerin yeniden yapılandırılması ve adalet sisteminin kurulması gibi alanlarda ciddi reformlar yapıldı (Tangör, 2008, s. 111-129). Ancak UNMIK'in asıl görevi, Kosova'nın bağımsız bir devlet olarak yoluna devam etmesi ya da özerklik gibi başka bir statüde varlığını sürdürmesi konusunda belirleyici adımlar atmaktı. Bu süreçte, Kosova'nın siyasi geleceğine dair belirsizlikler giderek arttı ve bölgedeki Arnavut halkının bağımsızlık talepleri güç kazandı.

Kosova'nın güvenliği ise KFOR isimli NATO öncülüğündeki uluslararası barış gücü tarafından sağlandı. KFOR'un bölgeye konuşlandırılması, Kosova'daki güvenlik ortamını istikrara kavuşturmak ve olası çatışmaların önüne geçmek için önemli bir adımdı (Brovina, 2017, s. 72-74). KFOR, Sırp güçlerinin Kosova'dan çekilmesi sonrası güvenlik boşluğunu

doldurarak, bölgede yaşayan halkın güvenliğini sağlamak ve sosyal düzeni korumak amacıyla oluşturulmuştu (Özlem, 2016, s. 112-135). Bu süreçte KFOR, Kosova'da etnik gruplar arasındaki çatışmaları engellemeye yönelik aktif bir rol oynadı. Özellikle Arnavut ve Sırp toplulukları arasında süregelen gerilimi hafifletmek için güvenliği sağlayan bir tampon işlevi gördü. KFOR'un mevcudiyeti, Kosova halkına güvence verirken, bölgedeki Sırp nüfusun güvenlik kaygılarını azaltmaya çalıştı.

Bu dönemde, Kosova'nın statüsü üzerindeki belirsizlik, Arnavutlar arasında bağımsızlık taleplerinin giderek daha yüksek sesle dile getirilmesine yol açtı. BM'nin geçici yönetimi altında Arnavutlar, kendi özerk yönetimlerini kurma ve kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip oldukları düşüncesini güçlendirdiler. Bağımsızlık taleplerinin giderek artmasının arkasında, Sırp yönetiminin Kosova'daki haklarına dair sert politikalarının geçmişte bıraktığı izler ve Arnavut halkının kendi kimliğini koruma isteği yer alıyordu. Bu süreçte, Kosova'nın bağımsızlığı için yapılan siyasi girişimler ve diplomatik çabalar hız kazandı. Kosova'nın bağımsızlık mücadelesi, yalnızca Kosova içindeki Arnavut toplumunun değil, aynı zamanda Arnavutluk ve bölgedeki Arnavut diasporasının da desteğini aldı.

BM'nin Kosova'daki varlığı, bölgenin siyasi ve ekonomik yapısını yeniden şekillendirse de, bağımsızlık talebine yönelik belirsizlikler nedeniyle Kosova'nın nihai statüsünün belirlenmesinde bir çözüm sunmadı. UNMIK'in yönetimindeki bu geçiş süreci, Arnavutların bağımsızlık isteklerini ertelemiş olsa da bu talebi tamamen ortadan kaldıramadı (Sancaktar, 2018, s. 66-70). Kosova'daki Arnavut nüfus, BM'nin gözetiminde kendi yönetim organlarını oluşturarak bağımsızlık sürecini hazırladı ve nihayet 2008 yılında bağımsızlık ilanıyla kendi kaderini tayin etme hakkını elde etti. BM'nin geçici yönetimi altında atılan adımlar, Kosova'nın bağımsız bir devlet olarak yapılandırılması için temel teşkil etti ve bölgenin uluslararası arenada tanınması yolunda önemli bir kilometre taşı oldu.

5. BAĞIMSIZLIK GÖRÜŞMELERİ VE PİNPON DİPLOMASİSİ

Kosova'nın nihai statüsünü belirlemek üzere 2000'li yıllarda uluslararası müzakereler başladı. Bu süreçte, Kosova'nın geleceği üzerine yoğun tartışmalar yaşandı. Kosovalı Arnavutlar, bölgenin kendi kendini yönetebilmesi ve bağımsız bir devlet olarak tanınması için tam bağımsızlık talep ediyordu. Arnavut nüfus, Sırbistan yönetiminin baskıcı geçmişinden ötürü bağımsızlık dışında bir statüyü kabul etmek istemiyordu. Sırbistan ise Kosova'nın ayrılmasına kesinlikle karşı çıkarak, bölgenin özerk bir yapıda kalması ve Sırbistan'ın egemenliği altında olmasını savunuyordu. Bu nedenle, tarafların farklı talepleri görüşme sürecini karmaşık ve uzun bir hale getirdi.

2005 yılında Birleşmiş Milletler, Kosova'nın nihai statüsünü belirlemek amacıyla müzakereleri hızlandırma kararı aldı ve bu kapsamda süreci yürütmek için Finlandiyalı deneyimli diplomat Martti Ahtisaari'yi özel temsilci olarak görevlendirdi. Ahtisaari, daha önce çatışma çözümü konusunda birçok başarılı görevde bulunmuş bir diplomattı ve Kosova gibi hassas bir bölgede ara buluculuk yapma konusunda deneyimliydi (Chernomyrdin, 1999, s. 1-2). Ahtisaari'nin liderliğinde başlayan müzakerelerde, Kosova'nın siyasi statüsüne dair farklı senaryolar masaya yatırıldı ve taraflar arasında bir uzlaşmaya varılmaya çalışıldı.

Ahtisaari'nin hazırladığı "Ahtisaari Planı" olarak bilinen öneri, Kosova'nın uluslararası toplumun gözetimi altında bağımsızlık elde etmesini öngörüyordu (Kostovicova, 2008, s. 635-636). Plan, Kosova'nın tam bağımsızlığını desteklerken, bölgede yaşayan Sırp azınlığa geniş haklar tanıyacak önlemleri de içermektedir. Özellikle, Kosova'daki Sırp azınlığın haklarının güvence altına alınması, Ahtisaari Planı'nın temel unsurlarından biridir. Plan, Sırpların yerel yönetimlerde daha güçlü bir şekilde temsil edilmesini ve Sırp belediyelerinin kendi dillerini kullanma hakkına sahip olmasını sağlamaktadır. Ayrıca, Sırp dini ve kültürel mirasının korunması için özel tedbirler öngörülmekte ve bu alanların Kosova yönetimi tarafından korunacağı taahhüt edilmektedir. Tüm bu düzenlemelerin yanı sıra, plan Kosova'nın mevcut coğrafi sınırlarının değişmeyeceğini ve herhangi bir başka devletle birleşmeyeceğini de açık bir şekilde güvence altına almaktadır.

Ancak, Ahtisaari Planı (Chernomyrdin, 1999, s. 1-2) uluslararası camiada oybirliği ile kabul edilmedi. Sırbistan, Kosova'nın bağımsızlığını öngören herhangi bir düzenlemeye karşı çıkmaya devam etti ve Ahtisaari Planı'nı kabul etmedi. Sırbistan, planın Kosova'yı fiili olarak bağımsız hale getireceğini ve Sırbistan'ın toprak bütünlüğüne zarar vereceğini ileri sürerek, bu plana itiraz etti (Karakinaris, 2009, s. 17-23). Kosova'nın bağımsızlığı konusundaki bu itiraz, yalnızca Sırbistan'la sınırlı kalmadı; Sırbistan'ın geleneksel müttefiki olan Rusya da aynı doğrultuda bir tutum sergiledi.

Rusya, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde veto hakkına sahip olduğu için, Ahtisaari Planı'nın kabul edilmesini engelleyerek Kosova'nın bağımsızlık sürecinde kritik bir rol oynadı. Rusya'nın bu vetosu, Kosova'nın nihai statüsüne dair çözüm arayışlarının BM çatısı altında sonuçlanamamasına yol açtı. Rusya'nın bu hamlesi, Kosova'nın bağımsızlık sürecinin BM aracılığıyla çözülemeyeceğini açıkça gösterdi ve Kosovalı liderlerin alternatif yollar aramasına neden oldu (Karakinaris, 2009, s. 20-25). Ahtisaari Planı, BM tarafından resmen kabul edilmese de Kosova yönetimi bu planı bir yol haritası olarak kabul ederek bağımsızlık yönünde adımlar attı.

Ahtisaari Planı'nın BM'de engellenmesinin ardından, Kosova'nın bağımsızlık süreci farklı bir yola girdi. Kosova, BM'nin desteğini alamasa da Ahtisaari Planı'nı temel alarak 2008 yılında bağımsızlığını ilan etti (Karakinaris, 2009, s. 4-7). Bu ilan, başta ABD ve birçok Avrupa Birliği üyesi ülke tarafından hızla tanındı. Ancak Sırbistan ve Rusya, Kosova'nın bağımsızlığını kabul etmeyerek bu duruma itiraz etmeye devam etti. Bu nedenle, Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Balkanlar'da yeni bir siyasi denge oluşturdu ve uluslararası hukuk alanında tartışmalara yol açtı.

6. KOSOVA BAĞIMSIZLIĞININ İLANI VE ULUSLARARASI TOPLUMUN KONUMLANMASI

Kosova'nın 17 Şubat 2008'de bağımsızlığını ilan etmesi, uluslararası toplumda geniş çaplı ve bölgesel dinamiklere bağlı farklı tepkilere yol açtı. Bağımsızlık ilanı, başta Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler olmak üzere birçok Batılı devlet tarafından hızla tanınırken, Rusya ve Çin gibi büyük küresel aktörler ve bazı ülkeler tarafından tepkiyle karşılandı. Kosova'nın bağımsızlık ilanının ardından uluslararası alanda yaşanan tepkiler, bölgesel ve jeopolitik çıkarların derin bir yansıması olarak görülmektedir.

6.1. Amerika Birleşik Devletleri ve Bazı Batılı Ülkelerin Pozisyonu

Kosova'nın bağımsızlık ilanı, ABD ve birçok Avrupa ülkesi tarafından hızlı ve kararlı bir şekilde tanındı. Amerika Birleşik Devletleri, Kosova'nın bağımsızlığını destekleyen en önemli aktörlerden biri olarak öne çıkmıştır. ABD'nin bu desteği, Kosova Savaşı sırasında 1999'da NATO'nun Sırp güçlerine karşı başlattığı hava harekâtının da devamı niteliğinde bir politikaydı. ABD, Kosova'nın bağımsızlığını, Balkanlar'da barışın ve istikrarın sağlanması için önemli bir adım olarak değerlendirdi (Pirinççi & Arı, 2011, s. 1-30). Kosova'daki Arnavut nüfusu ile tarihsel olarak iyi ilişkilere sahip olan ABD, bağımsızlık sonrası dönemde de Kosova'nın güvenlik ve kalkınma süreçlerine önemli katkılar sağladı.

Avrupa Birliği'nin birçok üyesi de Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ülkeler arasında yer aldı. Özellikle İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya gibi büyük AB ülkeleri, Kosova'nın bağımsızlığını tanıyarak, bölgedeki istikrar ve güvenliği destekleme politikasını sürdürdü (Conley & Bugajski, 2011, s. 1-3). Avrupa Birliği, Kosova'nın bağımsızlık sürecinde aktif bir rol oynayarak, özellikle Brüksel aracılığıyla Sırbistan ve Kosova arasındaki ilişkileri normalleştirme sürecinde arabuluculuk yapmıştır.

Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ülkeler, bu adımın Kosova'daki Arnavutların kendi kaderini tayin hakkının bir gereği olduğunu ve Sırbistan'ın baskıcı politikalarının sona erdirilmesi

adına önemli bir gelişme olarak gördüler. Ayrıca, bağımsızlık ilanının, Balkanlar'daki uzun vadeli barış ve istikrarın temini için önemli olduğu savunulmuştur. Kosova'nın bağımsızlığına destek veren Batılı devletler, bu kararın uluslararası hukuka uygun olduğunu ve Kosova'nın Ahtisaari Planı doğrultusunda özerklik tanıyan düzenlemelere uyduğunu vurgulamışlardır.

6.2. Rusya ve Çin'in Pozisyonu

Kosova'nın bağımsızlığına karşı çıkan en büyük uluslararası aktörlerden biri Rusya olmuştur. Rusya, Sırbistan'ın geleneksel müttefiki olarak, Kosova'nın bağımsızlık ilanını sert bir şekilde eleştirmiş ve bu durumu uluslararası hukukun ihlali olarak nitelendirmiştir. Rusya, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Kosova'nın bağımsızlığını tanımaya yönelik kararların kabul edilmesini veto ederek, uluslararası alanda Kosova'nın tam tanınmasının önündeki en büyük engellerden biri haline gelmiştir (Bajrami, 2008, s. 7).

Rusya'nın Kosova'ya karşıt tavrı, sadece Sırbistan ile olan tarihsel ve stratejik ilişkilerinden kaynaklanmamaktadır. Rusya, aynı zamanda kendi toprak bütünlüğünü tehdit edebilecek ayrılıkçı hareketlere karşı bir örnek teşkil edebileceği endişesiyle Kosova'nın bağımsızlığına karşı çıkmıştır. Rusya, Kosova'nın bağımsızlığının tanınmasının uluslararası hukukun temel ilkelerini ihlal ettiğini ve bu durumun diğer ayrılıkçı bölgelerde benzer talepleri teşvik edebileceğini savunmuştur. Bu bağlamda, Rusya Kosova örneğinin kendi içindeki ayrılıkçı bölgeler ve Sovyetler Birliği sonrası bağımsızlık arayışındaki bölgelere (örneğin Güney Osetya, Abhazya) emsal teşkil etmesinden çekinmiştir.

Çin de Rusya ile benzer bir duruş sergilemiş ve Kosova'nın bağımsızlık ilanını tanımamıştır. Çin, özellikle Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan gibi bölgelerde ayrılıkçı hareketlere karşı son derece hassas bir tavır benimsemiş, Kosova'nın bağımsızlığını uluslararası normlara aykırı olarak değerlendirmiştir. Çin, Kosova'nın bağımsızlığının BM Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararı ile çeliştiğini savunarak, Kosova'nın Sırbistan'ın egemenliği altında kalması gerektiğini ileri sürmüştür (Yürür, 2028, s. 24-29).

6.3. Avrupa Birliği'nde Pragmatik Hamleler

Kosova'nın bağımsızlığı, Avrupa Birliği içinde de tartışmalı bir konu olmuştur. Birçok AB üyesi ülke Kosova'yı tanımış olsa da İspanya, Yunanistan, Kıbrıs, Romanya ve Slovakya gibi ülkeler Kosova'nın bağımsızlığını tanımayı reddetmiştir (Shaw, 2008, s. 453). Bu ülkelerin Kosova'ya karşı temkinli yaklaşmalarının başlıca nedeni, kendi içlerinde mevcut olan etnik sorunlar ve ayrılıkçı hareketlerdir.

Örneğin, İspanya, Kosova'nın bağımsızlığını tanımayan Avrupa Birliği ülkelerinden biridir. İspanya'nın bu tutumunun arkasında, özellikle Katalonya ve Bask bölgelerindeki bağımsızlık talepleri yatmaktadır (Dinç, 2023, s. 387-411). İspanya hükümeti, Kosova'nın bağımsızlığını tanımanın, Katalonya ve Bask bölgesindeki ayrılıkçı hareketlerin taleplerini güçlendirebileceğinden ve bu taleplerin meşruiyet kazanabileceğinden endişe duymaktadır. İspanya, Katalonya'nın 2017'de bağımsızlık referandumu (Özdemir, 2017) düzenleme girişiminde bulunmasının ardından, bölgedeki bağımsızlık hareketlerini ulusal bütünlük için bir tehdit olarak görmektedir. Bu nedenle, Kosova'nın bağımsızlığını tanıyarak bir örnek oluşturmaktan kaçınmakta ve uluslararası arenada Kosova'nın tanınmasına yönelik çabalara mesafeli yaklaşmaktadır. İspanya, Avrupa Birliği'nin tüm üyelerinin Kosova'yı tanıması yönündeki çağrıları da bu endişelerden ötürü geri çevirmektedir.

Benzer şekilde Kıbrıs Cumhuriyeti de Kosova'nın bağımsızlığını tanımamaktadır (Ağır, 2017, s. 75). Kıbrıs, kendi topraklarında bulunan ve yalnızca Türkiye tarafından tanınan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) bağımsızlık talepleriyle mücadele etmektedir. Kıbrıs Cumhuriyeti, Kosova'nın bağımsızlığını tanımanın KKTC'nin bağımsızlığını meşrulaştırabileceği ve bu durumun Kıbrıs'ın toprak bütünlüğüne zarar verebileceği görüşündedir. Kıbrıs Rum Yönetimi, özellikle uluslararası arenada kendi toprak bütünlüğünü koruma çabası içerisindedir ve bu nedenle KKTC'nin varlığını tanımamaya devam etmektedir. Bu bağlamda, Kosova'nın tanınmasının, KKTC'nin de tanınması için bir emsal teşkil edebileceği endişesi Kıbrıs'ın Kosova politikasını belirleyen en önemli faktörlerden biridir.

Slovakya ve Romanya'nın Kosova'yı tanımama kararları gelince; iç siyasi kaygılar, uluslararası hukuk ilkeleri ve Sırbistan ile ilişkileri doğrultusunda şekillenmiştir. Slovakya, Kosova'yı tanımanın Macar azınlığın ayrılıkçı taleplerini teşvik edebileceğini düşünmüş ve bunu uluslararası hukukun ihlali olarak görmüştür (Lezová, 2013, s. 965-966). Benzer şekilde, Romanya, Transilvanya'daki Macar azınlığın özerklik taleplerini artırabileceğinden endişelenmiş ve AB içinde bağımsızlığını koruma yönünde bir politika izlemiştir (Buzogány, 2008, s. 441-443). Her iki ülke de toprak bütünlüğü ilkesini vurgulamış ve Kosova'nın bağımsızlığını tehlikeli bir emsal olarak değerlendirmiştir.

Yunanistan'ın Kosova'nın bağımsızlığını tanımakta isteksiz davranmasının arkasında ise, Makedonya ile yaşanan isim sorunu ve Arnavutluk ile ilişkilerdeki hassasiyetler yer almaktadır. Yunanistan, Kosova'nın bağımsızlığını tanımanın Makedonya ile olan ilişkilerini daha karmaşık hale getirebileceği ve bölgede Arnavut milliyetçiliğini teşvik edebileceği

endişesini taşımaktadır. Yunanistan, uzun yıllar boyunca Makedonya'nın ismini tanımayı reddetmiş ve bu isim konusunu ulusal bir mesele haline getirmiştir (Rahman, 2012, s. 127-140). Ayrıca, Yunanistan, kendi topraklarında da yaşayan Arnavut azınlık nedeniyle Kosova'nın bağımsızlığını tanımakta temkinli davranmaktadır (Türbedar, 2004, s. 109-120). Arnavutluk'un Kosova üzerindeki etkisi ve iki ülke arasındaki güçlü bağlar, Yunanistan açısından sınırları içindeki Arnavut azınlık üzerinde ayrılıkçı etkiler yaratabileceği endişesi doğurmaktadır.

Bu farklı endişeler, Avrupa Birliği'nin Kosova'ya yönelik ortak bir dış politika geliştirmesini güçleştirmiştir. AB'nin çoğunluğu Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ülkelerden oluşsa da Kosova'yı tanımayan üyeler bu konuda ortak bir tutum oluşturmayı engellemektedir. Kosova'nın bağımsızlığı meselesi, Avrupa Birliği içinde bölünmüşlüğe yol açmış ve bu durum, Kosova'nın Avrupa Birliği üyeliği sürecini de zorlaştırmaktadır. Avrupa Birliği, Kosova'nın istikrarını sağlamak ve Batı Balkanlar'da barışı teşvik etmek adına çeşitli projeler yürütse de üye ülkeler arasındaki bu bölünmüşlük, Kosova'nın tam anlamıyla uluslararası topluma entegre olmasını engellemektedir. Kosova'nın bağımsızlık meselesi, AB'nin genişleme politikalarında da bir çıkmaz yaratmakta ve AB'nin Batı Balkanlar'daki etkisini sınırlamaktadır.

7. KOSOVA'NIN BAĞIMSIZLIĞI VE SIRBİSTAN HAMLESİ: ULUSLARARASI HUKUK VE MAHKEME SÜRECİ

Kosova'nın 2008 yılında bağımsızlık ilan etmesi, uluslararası hukukun önemli bir sınavı olarak görülmüştür. Bu durum, yeni bir devletin tanınmasının hukuki meşruiyetini sorgulayan geniş çaplı bir tartışma başlatmıştır. Kosova'nın bağımsızlığını tanımayan Sırbistan, Kosova'nın ayrılmasının uluslararası hukuka aykırı olduğunu öne sürerek, bu konuyu Uluslararası Adalet Divanı'na (UAD) taşımıştır. Sırbistan'ın talebi, Kosova'nın bağımsızlık ilanının uluslararası hukuk ilkeleri doğrultusunda incelenmesi ve bu ilanın hukuka uygun olup olmadığının belirlenmesi yönündeydi. Bu süreçte Sırbistan, Kosova'nın bağımsızlık ilanının BM Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararı (Kuzu, 2010, s. 13-23) gibi bağlayıcı uluslararası kararları ihlal ettiğini savunarak UAD'ye başvuruda bulunmuştur (Şahin, 2015, s. 527-531).

UAD, 2008 yılında başlatılan bu süreç sonunda, 2010 yılında Kosova'nın bağımsızlık ilanının uluslararası hukuku ihlal etmediğine hükmetmiştir (Caplan, 2010). Mahkeme, Kosova'nın bağımsızlık ilanının hukuki çerçevede bir ihlal oluşturmadığını, çünkü uluslararası hukukta, bağımsızlık ilanlarına mutlak bir yasak getirilmediğini ifade etmiştir. UAD'nin bu kararı,

Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ülkeler tarafından hukuki bir zafer olarak görülmüş ve Kosova'nın egemenlik taleplerini güçlendiren bir unsur olarak kabul edilmiştir. Mahkeme, Kosova'nın BM tarafından belirlenen idari düzenlemeleri ihlal etmediğini belirterek, BM'nin 1244 sayılı kararının Kosova'nın nihai statüsünü doğrudan belirlemediğini vurgulamıştır. Dolayısıyla, UAD'nin kararında Kosova'nın bağımsızlık ilanının, uluslararası hukukun ihlali anlamına gelmediği ifade edilmiştir.

Bu karar, Kosova'nın bağımsızlığını destekleyen ülkeler tarafından memnuniyetle karşılanırken, Sırbistan ve müttefiki olan Rusya gibi ülkeler için büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Sırbistan, UAD'nin bu kararı sonrasında da Kosova'nın bağımsızlığını tanımamaya devam etmiş ve Kosova'nın tanınma sürecini yavaşlatmak için diplomatik çabalarını sürdürmüştür. Rusya ise, Kosova'nın tanınmasına karşı yürüttüğü muhalefetini UAD kararından sonra da devam ettirmiştir (Kovaçeviç, 2013, s. 53). Bu durum, Kosova'nın bağımsızlığına dair uluslararası toplumda derin bir bölünmeye neden olmuş ve bağımsızlık sürecinin tamamlanmasını zorlaştırmıştır.

UAD'nin Kosova lehine olan kararı, Kosova'nın bağımsızlığını hukuki olarak desteklese de pratikte Kosova'nın tanınması sürecini hızlandırmamıştır. UAD'nin kararının ardından bazı ülkeler Kosova'yı tanıma yoluna gitmişse de (Kosovo Thanks You, 2024), tanımayan ülkeler bu kararı kabul etmekten kaçınmıştır. Özellikle BM Güvenlik Konseyi'nde veto hakkına sahip olan Rusya, Kosova'nın bağımsızlığını tanımayarak, tanınma sürecine dair olumsuz bir tavır sergilemeye devam etmiştir. Bu durum, Kosova'nın BM üyeliğine giden yolda önündeki en büyük engellerden biri olmaya devam etmiştir.

UAD'nin 2010 yılında verdiği karar, uluslararası hukuk açısından Kosova'nın bağımsızlığına dair hukuki bir zemin oluştursa da bu zemin uluslararası arenadaki bölünmüşlüğü tam anlamıyla ortadan kaldıramamıştır. Örneğin, AB üyesi olan ve Kosova'yı tanımayan ülkeler (Shaw, 2008, s. 453), UAD kararına rağmen Kosova'nın bağımsızlığını tanımama tavırlarını sürdürmüşlerdir. Bu ülkeler, Kosova'nın bağımsızlık ilanının, kendi iç sorunları açısından emsal oluşturabileceği endişesiyle Kosova'yı tanımaktan kaçınmışlardır. Bu nedenle, UAD'nin kararı her ne kadar Kosova'nın bağımsızlığını hukuken desteklese de Kosova'nın bağımsız bir devlet olarak uluslararası toplumda tam anlamıyla kabul edilmesi sürecini hızlandıramamıştır.

UAD kararının ardından Kosova, tanınma sürecini hızlandırmak amacıyla çeşitli diplomatik girişimlerde bulunmuş ve uluslararası örgütlerde yer almak için çabalarını artırmıştır. Ancak, özellikle BM gibi örgütlerde üyelik başvuruları, Kosova'nın tanınmasına dair uluslararası

toplumdaki bölünmüşlük nedeniyle sürekli olarak engellenmektedir. Kosova, bu engellere rağmen bağımsız bir devlet olarak kendi kimliğini korumak ve uluslararası alanda tanınmak amacıyla dış politika alanında aktif bir çaba göstermeye devam etmektedir. Özetle, UAD'nin Kosova lehine olan kararı, uluslararası hukuk açısından Kosova'nın bağımsızlığını destekleyen önemli bir dönüm noktası olsa da uluslararası toplumun Kosova'ya yönelik farklı tavırları nedeniyle bölgesel ve küresel ölçekte kalıcı bir çözüm sağlayamamıştır. Kosova'nın uluslararası tanınma mücadelesi, bağımsızlığını destekleyen ve tanımayan ülkeler arasındaki diplomatik çekişmenin devam etmesi nedeniyle, halen karmaşık bir süreç olarak sürmektedir. Bu durum, Kosova'nın bağımsızlık sonrası dönemde karşılaştığı en büyük zorluklardan biri olmaya devam etmektedir.

8. BÖLGESEL AKTÖRLERİN TEPKİSİ

Kosova'nın 2008'de bağımsızlığını ilan etmesi, Balkanlar'daki bölgesel aktörlerin dış politikalarında köklü etkilere yol açmış ve bölgede hassas dengeleri yeniden gündeme getirmiştir. Balkanlar, etnik çeşitliliğin yoğun olduğu bir coğrafya olduğundan, Kosova'nın bağımsızlık ilanı diğer ülkeler için farklı açılardan riskler ve fırsatlar yaratmıştır. Bu bağlamda, Kosova'nın bağımsızlığını destekleyen ve tanıyan ülkeler ile Kosova'yı tanımaktan kaçınan ülkeler arasında bölgedeki diplomatik ilişkilerde belirgin bir farklılık ortaya çıkmıştır.

Kosova'nın bağımsızlık ilanına en hızlı ve coşkulu destek veren ülke, komşusu Arnavutluk olmuştur. Arnavutluk, Kosova'yı ilk tanıyan ülkelerden biri olarak, bu durumu Arnavut ulusal kimliğinin bir zaferi ve Balkanlar'daki Arnavut varlığının meşruiyet kazanması olarak görmüştür. Arnavutluk hükümeti, bağımsızlık ilanını takiben Kosova ile diplomatik ilişkileri derinleştirmek için girişimlerde bulunmuş ve iki ülke arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel bağları güçlendirmek amacıyla kapsamlı iş birliği anlaşmaları imzalamıştır. Arnavutluk'un bu desteği, aynı zamanda Kosova'daki Arnavut kimliğinin daha da güçlenmesi ve Arnavut diasporasının bölgedeki etkisinin artması açısından da önem taşımaktadır. Kosova ve Arnavutluk, sınırlarını daha açık hale getirerek ortak ekonomik projeler geliştirmiş ve iki ülke arasındaki ticaretin artırılmasını sağlamıştır (Ayhan, 2010, s. 73-85). Bu iş birliği, Kosova'nın ekonomik bağımsızlığını güçlendirmesine katkıda bulunurken, Balkanlar'da Arnavutluk'un siyasi ve diplomatik etkisini artırmaktadır.

Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan diğer iki önemli bölgesel aktör, Makedonya ve Karadağ olmuştur (Harland, 2005, s. 75-84). Bu iki ülke de Kosova'nın bağımsızlığını tanımakla birlikte, bu tanıma sürecinde dikkatli ve dengeleyici bir politika izlemiştir. Özellikle Makedonya, kendi nüfusunun bir kısmının Arnavut kökenli olması nedeniyle (Rahman, 2012,

s. 102-120), Kosova'nın bağımsızlığını destekleyerek bu nüfusun desteğini kazanmayı amaçlamıştır. Aynı zamanda, Kosova'nın bağımsızlığını tanımanın, Arnavut nüfusu için güven artırıcı bir hamle olacağını düşünmüştür. Bununla birlikte, Makedonya hükümeti, Kosova'yı tanımanın Makedonya'nın toprak bütünlüğüne yönelik herhangi bir tehdit oluşturmadığını vurgulayarak bu tanımanın sınırlarını çizmiştir. Karadağ ise, Kosova'nın bağımsızlığını tanıyarak bölgedeki istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmayı amaçlamış ve bu tanımanın Makedonya'nın toprak bütünlüğüne yönelik olası etkilerinden endişe etmiştir.

Diğer yandan, Kosova'nın bağımsızlığını tanımayan ülkeler arasında, bölgenin karmaşık etnik yapısı nedeniyle Bosna-Hersek ön plana çıkmaktadır. Bosna-Hersek, kendi iç yapısı itibariyle etnik ve siyasi olarak oldukça hassas bir dengeye sahiptir. Bosna-Hersek'teki üç ana etnik topluluktan biri olan Sırp nüfus, Kosova'nın bağımsızlığını bir tehdit olarak görmüş ve bu duruma karşı çıkmıştır. Bosna-Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska) liderleri (Fella, 2024, s. 8-33), Kosova'nın bağımsızlığını tanımanın, kendi özerkliklerini ve bağımsızlık taleplerini meşrulaştırmak için bir emsal teşkil edebileceğini öne sürmüştür. Bosna-Hersek'in bağımsızlık ilanını tanımaması, ülkedeki Sırp liderlerin Kosova bağımsızlığının bölgede "domino etkisi" yaratabileceğine dair endişelerini yansıtmaktadır. Sırp Cumhuriyeti, Kosova'nın bağımsızlığını kendi ayrılıkçı hareketlerine gerekçe göstererek bağımsızlık taleplerini uluslararası arenada daha güçlü bir şekilde dile getirmiştir.

Bosna-Hersek'teki Sırp liderlerin Kosova'nın bağımsızlığına dair çekinceleri, Bosna-Hersek'in bölgesel ilişkilerini de etkileyen bir unsur haline gelmiştir. Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık taleplerine yönelik bu çekince, Bosna-Hersek'in Kosova ile diplomatik ilişkiler kurma sürecini de zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, Bosna-Hersek'in Kosova'nın bağımsızlık ilanına karşı takındığı olumsuz tutum, bölgedeki diğer ülkelerle olan ilişkilerinde de önemli bir gerilim noktası oluşturmaktadır. Özellikle Sırbistan ile olan yakın ilişkileri, Bosna-Hersek'in Kosova'nın bağımsızlığını tanıma konusunda çekimser kalmasına yol açmıştır.

Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ve tanımayan ülkeler arasındaki bu bölünmüşlük, Balkanlar'daki istikrar ve güvenlik ortamını da etkilemektedir. Arnavutluk ve Kosova'nın bağımsızlık sürecine verdiği destek, bölgedeki Arnavut nüfusun siyasi temsiliyetini güçlendirirken, Sırbistan ve Bosna-Hersek gibi ülkelerin çekinceleri ise, bölgedeki etnik ve siyasi farklılıkları daha da derinleştirmektedir. Balkanlar'ın kırılgan yapısı göz önünde bulundurulduğunda, Kosova'nın bağımsızlık ilanı ve bu bağımsızlık sürecine yönelik tepkiler, bölgedeki siyasi dengeleri etkilemeye devam etmektedir.

9. KOSOVA'NIN BAĞIMSIZLIK SONRASI DÖNEMİ

Kosova'nın 2008'de bağımsızlığını ilan etmesi, ülkenin iç dinamiklerinde hem fırsatlar hem de zorluklar yaratmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde Kosova, devlet kurma sürecinde uluslararası toplumun desteğiyle birçok temel kurumunu oluşturmuş, ancak ekonomik kalkınma, altyapı gelişimi, yolsuzlukla mücadele ve hukukun üstünlüğünü sağlama gibi konularda ciddi reformlar yapma ihtiyacı duymuştur. Bu süreçte Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri gibi Batılı ülkeler, Kosova'nın devlet inşası sürecini destekleyen önemli dış aktörler olarak öne çıkmış, ülkeye mali destek sağlamış ve kapasite geliştirme projeleri yürütmüştür. Ancak bu dış yardımlar, Kosova'nın ekonomik olarak dışa bağımlı bir yapıya sahip olmasına yol açmıştır.

Kosova'nın genç nüfusu, ülke için hem bir fırsat hem de bir meydan okuma kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Genç nüfus, ülkenin potansiyel iş gücünü artırmakta ve uzun vadede dinamik bir ekonomik yapı kurabilme imkânı sunmaktadır. Ancak, işsizlik oranının yüksek olması ve istihdam alanlarının sınırlı olması, genç nüfus için ciddi bir sosyal sorun yaratmaktadır. İş bulma imkânlarının sınırlılığı, gençler arasında göç eğilimini artırmakta ve ülkenin ekonomik gelişimini olumsuz etkilemektedir. Genç nüfustaki bu işsizlik sorununun çözülmesi, Kosova'nın iç ekonomik gelişimini sağlamada ve refah seviyesini artırmada temel bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır (Marijan, 2014, s. 4-12). Ekonomik büyümeyi sağlamak için Kosova'nın doğrudan yabancı yatırım çekme kapasitesini artırması, altyapı projelerine hız kazandırması ve girişimcilik faaliyetlerini teşvik etmesi gerekmektedir.

Bağımsızlık sonrası dönemde Kosova'nın karşılaştığı diğer önemli sorunlardan biri de yolsuzlukla mücadele ve hukukun üstünlüğünü sağlama konusundaki yetersizliklerdir. Uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan değerlendirmelerde, Kosova'da yolsuzluk ve şeffaflık eksikliği gibi sorunların yaygın olduğu vurgulanmaktadır (European Rule of Law Mission for Kosovo, 2024). Bu durum, hem yerel halkın devlete olan güvenini zayıflatmakta hem de Kosova'nın uluslararası alanda yatırımcı çekme potansiyelini olumsuz etkilemektedir. Hukukun üstünlüğü ilkesinin tam olarak sağlanması ve devlet kurumlarının daha şeffaf hale getirilmesi, Kosova'nın demokratikleşme sürecinin başarısı için hayati öneme sahiptir (Esch, 2011, s. 169-176). Bu nedenle, Kosova hükümetinin yolsuzlukla mücadeleye yönelik kapsamlı reformlar gerçekleştirmesi, yerel ve uluslararası aktörlerin güvenini kazanmak açısından kritik bir adımdır.

Kosova'nın gelecekte karşılaşacağı en büyük zorluklardan biri, uluslararası tanınırlığını artırarak BM üyeliği kazanmasıdır. Bugün Kosova, BM Güvenlik Konseyi üyesi olan Rusya

(Bajrami, 2008, s. 7) ve Çin (Yürür, 2028, s. 24-29) gibi ülkelerin vetoları nedeniyle BM üyesi olamamaktadır. Rusya, Kosova'nın bağımsızlık ilanını uluslararası hukuka aykırı bulmakta ve Kosova'nın tanınmasının diğer ayrılıkçı hareketlere emsal teşkil edeceği endişesiyle BM üyeliğine karşı çıkmaktadır. Çin de benzer bir yaklaşımla Kosova'nın BM üyeliğini desteklememekte ve Kosova'nın tanınmasını Tayvan gibi kendi toprak bütünlüğüne yönelik tehditler açısından riskli bulmaktadır. Kosova'nın bu iki büyük ülke ile diplomatik ilişkiler kurma ve ikna etme süreci, ülkenin uluslararası tanınmasını sağlama mücadelesinde büyük bir engel olarak öne çıkmaktadır.

Kosova'nın uluslararası arenada daha fazla tanınma mücadelesi, ülkenin uzun vadeli dış politika hedeflerinden biridir (Kosovo Thanks You, 2024). Bağımsızlık sonrası süreçte Kosova, pek çok ülke tarafından tanınmış olmasına rağmen, özellikle BM gibi uluslararası örgütlere üyelik başvurularında zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluklar, Kosova'nın uluslararası ilişkilerdeki konumunu zayıflatmakta ve tam anlamıyla bir devlet olarak kabul görme sürecini yavaşlatmaktadır. Kosova hükümeti, bu durumu aşmak ve uluslararası topluma tam üyelik sağlamak amacıyla tanımayan ülkelerle diplomatik girişimlerini sürdürmektedir. Bu hedef, Kosova'nın sadece siyasi açıdan değil, ekonomik ve sosyal olarak da daha güçlü bir devlet yapısına sahip olması için önemlidir.

Kosova'nın bağımsızlık sonrası dönemde karşılaştığı diğer önemli bir zorluk, Sırbistan ile olan ilişkileridir. Sırbistan, Kosova'yı hâlâ kendi toprağı olarak görmekte ve bağımsızlığını tanımamaktadır (Ayhan, 2008, s. 114-131). Bu nedenle, Kosova ile Sırbistan arasındaki ilişkiler bağımsızlık sonrasında da oldukça karmaşık ve hassas bir düzeyde seyretmiştir. Ancak, AB'nin bölgesel istikrarı sağlamak amacıyla arabuluculuğunda gerçekleştirilen girişimler sonucunda, 2013 yılında taraflar arasında Brüksel Anlaşması imzalanmıştır (Reuters, 2013). Brüksel Anlaşması, Kosova ile Sırbistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi yönünde atılmış önemli bir adımdır. Bu anlaşma, Sırbistan'ın Kosova'yı doğrudan tanımadan, Kosova'daki Sırp azınlığın haklarını güvence altına alarak bazı yönetimsel düzenlemelere izin vermesi üzerine odaklanmıştır.

Brüksel Anlaşması (Brüksel Anlaşması, 2013), Sırp azınlığın yaşadığı Kosova'nın kuzey bölgesinde, bu topluluğun özerk bir yapıya sahip olmasına imkân tanımaktadır. Anlaşmaya göre, Sırp nüfusun yoğun olduğu belediyelere kendi kendini yönetme hakkı tanınmakta ve bu belediyelerin Sırbistan ile kültürel ve ekonomik bağlarını korumalarına izin verilmektedir. Bu özerklik, Sırp toplumunun Kosova içinde daha rahat bir şekilde varlık göstermesini sağlarken, aynı zamanda Sırbistan ve Kosova arasında daha sağlıklı ilişkilerin kurulmasına katkı

sağlamayı amaçlamaktadır (Prelec, 7 May 2013). Ancak, bu düzenlemeler uygulamada çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Özellikle Kosova'daki Arnavut çoğunluk, bu tür bir özerkliği ülkenin toprak bütünlüğüne zarar verecek bir adım olarak görmekte ve endişe duymaktadır.

Brüksel Anlaşması, Sırbistan'ın Kosova'yı resmi olarak tanımasını sağlamasa da iki ülke arasındaki iletişim ve iş birliği kanallarının açılmasını teşvik etmiştir (Pawlak, 2013). Ancak, anlaşmanın uygulanması aşamasında yaşanan sorunlar ve Sırbistan'ın Kosova'yı tanımama konusundaki ısrarı, normalleşme sürecini sekteye uğratmıştır. Özellikle Kosova'nın kuzeyindeki Sırp azınlık, kendi kimliklerini korumak amacıyla Sırbistan ile olan bağlarını sürdürmek istemektedir. Bu durum, Kosova'nın bağımsız bir devlet olarak egemenliğini tam anlamıyla sağlamasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca, bölgedeki Sırp azınlığın siyasi konumu, Kosova'nın iç siyaseti üzerinde de etkili olmaktadır.

Kosova'nın bağımsızlık sonrası dönemde AB üyeliği hedefi de Kosova'nın uluslararası alanda tanınma sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. AB, Kosova'yı kendi bünyesine entegre etmek ve Balkanlar'da istikrarlı bir yapı sağlamak amacıyla Kosova ile çeşitli iş birliği anlaşmaları imzalamıştır. Kosova, AB üyeliği perspektifinde, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve demokratik yapıların güçlendirilmesi gibi alanlarda reformlar yapmaktadır (Conley & Bugajski, 2011, s. 3-12). Ancak, Kosova'nın AB üyeliği de Kosova'yı tanımayan AB ülkelerinin tavrı nedeniyle karmaşık bir sürece dönüşmektedir.

Özetle, Kosova'nın bağımsızlık sonrası dönemi, uluslararası tanınma çabaları, Sırbistan ile normalleşme süreci ve AB ile ilişkiler gibi birçok farklı dinamiğin etkileşiminde şekillenmiştir. Bu süreçte, Kosova'nın bölgesel ve uluslararası alanda istikrar sağlaması, uzun vadeli bir çaba ve diplomatik süreç gerektirmektedir. Kosova, bir yandan uluslararası tanınmasını artırmaya çalışırken, diğer yandan Sırbistan ve AB ile olan ilişkilerinde istikrarlı bir denge kurmak zorundadır. Bu dengeyi sağlamak, hem Kosova'nın iç siyasetinde hem de bölgesel dinamiklerde kilit rol oynamaktadır.

10. BALKANLAR'DAKİ JEOPOLİTİK VE KOSOVA ÇIKMAZI

Kosova'nın 2008'de bağımsızlığını ilan etmesi, sadece Balkanlar'daki siyasi dengeleri değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda geniş bir coğrafyada jeopolitik sonuçlar doğurmuştur. Kosova'nın bağımsızlığı, bölgedeki etnik ve siyasi yapılar üzerinde doğrudan etkiler yaratmış, komşu ülkelerin iç politikalarına, sınır anlaşmazlıklarına ve güvenlik durumlarına yansımıştır. Balkanlar'da zaten kırılgan olan etnik ve ulusal kimlik meseleleri, Kosova'nın bağımsızlık ilanı ile yeniden alevlenmiştir (Ayhan, 2008, s. 116-120). Bölgedeki diğer ayrılıkçı

hareketlere emsal teşkil etme endişesi, Kosova'nın bağımsızlık sürecini daha da karmaşıklaştırmıştır.

Kosova'nın bağımsızlığı, Sırbistan'ın ulusal kimliği ve politikası üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Sırbistan, Kosova'yı tarihsel, dini ve kültürel bir bölge olarak görmekte ve Kosova'nın kaybı, Sırp toplumunda ağır bir travma yaratmıştır. Sırbistan hükümeti, bağımsızlık ilanının hemen ardından Kosova'nın tanınmaması yönünde uluslararası alanda diplomatik girişimlerde bulunmuş ve bu çabalar özellikle Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve diğer uluslararası örgütlerde yoğunlaşmıştır.

Sırbistan'ın Kosova'nın bağımsızlığını tanımayı reddetmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin uzun süre gergin kalmasına neden olmuştur (Karakinaris, 2009, s. 17-23). Ancak, Avrupa Birliği'nin Sırbistan ile Kosova arasında arabuluculuk yapması ve 2013 yılında imzalanan Brüksel Anlaşması, ilişkilerin normalleşmesi için bir çerçeve sunmuştur. Bu anlaşma, Sırp nüfusunun yoğun olduğu Kosova'nın kuzey bölgelerine özerklik verilmesini ve Sırbistan'ın Kosova kurumları ile iş birliğine gitmesini öngörmektedir (Reuters, 2013). Yine de Kosova meselesi Sırbistan'ın ulusal siyasetinde kilit bir unsur olmaya devam etmekte ve Sırp siyaseti üzerinde milliyetçi söylemin güçlenmesine yol açmaktadır.

Kosova'nın kuzeyinde yaşayan Sırp azınlık, Kosova'nın bağımsızlık ilanından sonra bölgede sürekli bir belirsizlik ve huzursuzluk kaynağı olmuştur. Bu bölgede yaşayan Sırplar, Kosova'nın bağımsızlığını tanımayı reddetmiş ve Kosova'nın merkezi yönetimi ile entegrasyona karşı direniş göstermiştir. Kosova'nın kuzeyindeki Mitrovica şehri, Sırplar ve Arnavutlar arasındaki etnik gerilimin sembolü haline gelmiştir (Sadıkay, 2022, s. 100-132). Bu bölgede sıklıkla Sırp bayraklarının dalgalandığı, yerel Sırp liderlerin Sırbistan'dan destek aldığı ve Kosova kurumlarının otoritesinin büyük ölçüde kabul edilmediği bir durum söz konusudur. Ayrıca, Kuzey Mitroviça ve diğer bölgelerde Sırpların Sırp Belediyeler Birliği adı altında örgütlenmesi, ayrılıkçı bir hareket olarak değerlendirilmelidir.

Kosova hükümeti, kuzeydeki bu bölgeyi entegre etmeye çalışsa da fiili olarak bölge Sırbistan'ın etkisi altında kalmıştır. Bu durum, bölgedeki etnik ayrışmayı ve tansiyonu canlı tutmakta, uzun vadede Kosova'nın toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit oluşturmaktadır. Sırbistan ile Kosova arasındaki müzakereler, özellikle kuzeydeki Sırp azınlığın hakları ve bölgenin statüsü konusunda sık sık tıkanmıştır (Sadıkay, 2022, s. 100-132). Avrupa Birliği'nin arabuluculuğundaki müzakereler kapsamında, kuzeydeki Sırp yerleşimlerine özerklik verilmesi ve Kosova ile Sırbistan arasındaki entegrasyonun sağlanması amaçlanmaktadır; ancak bu süreç son derece yavaş ilerlemektedir.

Kosova'nın bağımsızlığı, Arnavutluk ile olan ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiş ve "Büyük Arnavutluk" projesi etrafındaki tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. Arnavutluk, Kosova'nın bağımsızlık ilanını hızlı bir şekilde tanımış ve iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmeye yönelik adımlar atmıştır. Ortak bir etnik kimliği paylaşan Kosova ve Arnavutluk halkları arasında tarihsel ve kültürel bağlar güçlüdür. Bu bağlar, iki ülke arasındaki sınırları giderek daha geçirgen hale getirmiş, ekonomik ve kültürel iş birliği artmıştır (Kut, 1998, s. 53–64). Ancak bu yakınlaşma, bazı çevrelerde "Büyük Arnavutluk" fikrine yönelik korkuları da artırmıştır.

"Büyük Arnavutluk" fikri (Ayhan, 2010, s. 73-85), Kosova, Arnavutluk, Makedonya ve Sırbistan'ın Preşevo Vadisi (Beksaç, 2024) gibi Arnavut nüfusun yoğun olduğu bölgelerin bir araya gelerek bir Arnavut ulusal devleti oluşturmasını savunan bir ideolojidir. Bu ideoloji, hem Sırbistan hem de Makedonya gibi bölgedeki diğer ülkeler tarafından tehlikeli bir ayrılıkçı hareket olarak görülmektedir (Kut, 1998, s. 53-64). Arnavutluk hükümeti, bu tür iddiaları resmi olarak reddetmiş olsa da Kosova ile Arnavutluk arasındaki artan iş birliği, bölgedeki diğer ülkelerde bu tür endişelerin yeniden canlanmasına neden olmuştur.

Kosova'nın bağımsızlığı, Kuzey Makedonya için de önemli sonuçlar doğurmuştur. Makedonya, özellikle 2001 yılında Arnavut nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yaşanan silahlı çatışmalardan sonra, etnik Arnavutların haklarının genişletilmesi konusunda zor bir süreç yaşamıştır (Bellamy, 2002, s. 15-18). Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Makedonya'daki Arnavut azınlığın Kosova ile daha yakın bağlar kurmasını teşvik etmiş ve Makedonya'da yeni bir etnik gerilim dalgası yaratma potansiyeli taşımıştır.

Makedonya, Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmuştur; ancak bu tanıma kararı, iç siyasette Arnavut ve Slav kökenli Makedonlar arasında tartışmalara neden olmuştur (Ayhan, 2008, s. 120). Arnavut kökenli Makedonlar, Kosova ile ilişkilerin güçlendirilmesini savunurken, Slav kökenli Makedonlar ise Kosova'nın bağımsızlığının Makedonya'nın toprak bütünlüğüne uzun vadede bir tehdit oluşturabileceği endişesini taşımıştır. Bu dinamik, Makedonya'nın iç siyasetine yansımış ve etnik politikalar üzerindeki tartışmaları daha da derinleştirmiştir.

Kosova'nın bağımsızlığı, Bosna-Hersek içinde de önemli yankılar uyandırmıştır (Türbedar, 2008, s. 23-28). Bosna-Hersek'in bir parçası olan Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska), Kosova'nın bağımsızlık ilanını, kendi bağımsızlık talepleri için bir emsal olarak görmüştür. Sırp Cumhuriyeti'nin liderleri, Bosna-Hersek'ten ayrılarak bağımsızlık kazanma yönündeki taleplerini zaman zaman Kosova'nın bağımsızlığı ile ilişkilendirerek dile getirmişlerdir

(Richter, 2009, s. 231). Bu durum, Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğüne yönelik tehditleri artırmış ve ülkenin etnik yapısı üzerinde yeni gerilimler yaratmıştır.

Bosna-Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti, Kosova'nın bağımsızlığına karşı Sırbistan ile ortak bir tutum sergilemiş ve bu süreçte uluslararası toplumdan gelen baskılara rağmen bağımsızlık arayışını sürdürmüştür. Bosna-Hersek'in Boşnak ve Hırvat liderleri ise Kosova'nın bağımsızlığını desteklemiş; ancak bu tutum, ülke içindeki Sırplar ile diğer etnik gruplar arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştur (Richter, 2009, s. 230-232). Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Bosna-Hersek'teki ayrılıkçı hareketlerin güçlenmesine ve etnik ayrışmanın derinleşmesine katkıda bulunmuştur.

Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Karadağ'da da önemli yansımalar bulmuştur. Karadağ, Kosova ile yakın coğrafi ve kültürel bağlara sahip bir ülkedir. Karadağ, Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan ülkelerden biri olmasına rağmen, bu karar ülke içindeki Sırp nüfus tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır (Klimenko, 2020, s. 481). Karadağ'da önemli bir Sırp azınlık bulunmakta olup, bu azınlık Kosova'nın bağımsızlığına şiddetle karşı çıkmıştır.

Karadağ hükümeti, bir yandan Kosova ile ilişkileri geliştirirken, diğer yandan iç politikada Sırp azınlığın tepkilerini dengelemeye çalışmıştır. Kosova ile Karadağ arasındaki sınırın belirlenmesi süreci, iki ülke arasında zaman zaman diplomatik gerilimlere yol açmış, ancak nihayetinde 2015 yılında sınır anlaşması imzalanarak bu sorun çözülmüştür (Sınır Anlaşması Onaylandı, 2018).

Kosova'nın bağımsızlık ilanı, Avrupa Birliği'nin bölgedeki etkisini ve rolünü de tartışmalı hale getirmiştir. Birliğin bazı üyeleri Kosova'yı tanırken, bazıları tanımayı reddetmiş ve bu durum AB'nin ortak bir dış politika geliştirmesini zorlaştırmıştır (Shaw, 2008, s. 453). Özellikle İspanya, kendi içinde Katalonya ve Bask bölgelerindeki ayrılıkçı hareketlerden endişe duyarak, Kosova örneğinin bu tür hareketlere emsal teşkil edebileceği kaygısıyla Kosova'yı tanımamıştır. Bu bölünmüşlük, AB'nin Balkanlar'daki etkisini zayıflatmış ve Kosova'nın uluslararası arenada tam tanınmasını engelleyen faktörlerden biri olmuştur.

Öte yandan, Kosova ve Sırbistan arasındaki ilişkilerin normalleşme süreci, Avrupa Birliği'nin arabuluculuğunda ilerlemiştir. Brüksel Anlaşması ile başlayan bu süreç, iki ülke arasındaki etkileşimi artırmış ve Sırbistan'ın AB üyeliği sürecinin ilerlemesine katkıda bulunmuştur (Reuters, 2013). AB, Kosova ile Sırbistan arasındaki diyalogda önemli bir rol oynayarak, bölgedeki istikrarı sağlama adına arabulucu işlevi üstlenmiştir. Ancak, Sırbistan'ın Kosova'yı

tanımaya yanaşmaması ve Kosova'nın kuzeyindeki Sırp azınlık sorununun çözülememesi, bu normalleşme sürecini sekteye uğratmaya devam etmektedir.

Kosova'nın bağımsızlığı, sadece Balkanlar'daki dengeleri değil, küresel güç ilişkilerini de etkilemiştir. Rusya, Sırbistan'ın geleneksel müttefiki olarak, Kosova'nın bağımsızlığına karşı sert bir tutum takınmış ve uluslararası platformlarda Kosova'nın tanınmasını engellemeye çalışmıştır. Rusya, özellikle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde veto hakkını kullanarak, Kosova'nın BM üyeliğini engellemiştir (Heller, 2014, s. 333-343). Bu tavır, Rusya'nın Sırbistan ile olan tarihsel bağlarını koruma stratejisi ile birlikte, kendi toprak bütünlüğüne yönelik ayrılıkçı tehditlere karşı bir savunma mekanizması olarak da yorumlanmaktadır. Rusya'nın bu tutumu, Kosova'nın bağımsızlık sürecini sadece bölgesel bir sorun olmaktan çıkarıp, küresel bir jeopolitik mesele haline getirmiştir.

Çin de Kosova'nın bağımsızlığına karşı çıkan ülkeler arasında yer almıştır. Çin, özellikle Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan gibi bölgelerdeki ayrılıkçı hareketlere karşı son derece hassas bir tutum benimsemiş ve Kosova'nın bağımsızlığının uluslararası hukuka aykırı olduğunu savunmuştur (Yürür, 2028, s. 28-29). Çin'in Kosova meselesine karşıt duruşu, Çin'in iç politikasıyla doğrudan bağlantılı olup, ayrılıkçı hareketlere karşı sert tutumunun bir yansımasıdır.

Bu bağlamda, Kosova'nın bağımsızlığı, büyük güçler arasındaki rekabetin bir arenası haline gelmiş, Kosova sorunu global ölçekteki güç dengelerine yansımıştır. Batı dünyası, Kosova'nın bağımsızlığını desteklerken, Rusya ve Çin gibi büyük aktörler buna karşı çıkmış ve bu durum, uluslararası sistemdeki kutuplaşmayı derinleştirmiştir."

11. SONUÇ VE ÖNERİLER

Kosova'nın bağımsızlık ilanı, yalnızca Balkanlar'daki etnik çatışmalar ve siyasi istikrarsızlık bağlamında değil, aynı zamanda uluslararası hukuk, diplomasi ve jeopolitik dengeler açısından da önemli bir dönüm noktasıdır. 1999'da NATO müdahalesiyle başlayan ve 2008'de bağımsızlık ilanıyla sonuçlanan süreç, Kosova'nın devletleşme mücadelesinin ve bölgesel etkilerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Ancak bu süreç, bölgedeki mevcut çatışma dinamiklerini çözmek yerine, yeni diplomatik ve siyasi sorunları beraberinde getirmiştir.

Uluslararası toplumun Kosova'nın bağımsızlığına tepkisi, ülkelerin kendi iç politik dengelerine ve jeopolitik çıkarlarına bağlı olarak değişmiştir. ABD ve birçok Avrupa ülkesi Kosova'nın bağımsızlığını destekleyerek Batı Balkanlar'daki etkilerini pekiştirmeye

çalışırken; Sırbistan, Rusya, Çin ve bazı Avrupa ülkeleri bu bağımsızlığı tanımayı reddetmiştir. Sırbistan, Kosova'nın bağımsızlığını kendi toprak bütünlüğüne bir tehdit olarak görmüş; Rusya ve Çin ise Kosova örneğinin kendi nüfuz alanlarındaki ayrılıkçı hareketlere emsal teşkil edeceği endişesiyle benzer bir tutum sergilemiştir. Avrupa Birliği içerisinde de İspanya, Kıbrıs ve Yunanistan gibi ülkeler, kendi iç ayrılıkçı hareketlerinin etkilenebileceği kaygısıyla Kosova'yı tanımamış, bu da AB'nin Batı Balkanlar'a yönelik ortak bir politika geliştirmesini zorlaştırmıştır.

Bölgesel düzeyde, Kosova'nın bağımsızlığı Arnavutluk ve Makedonya gibi ülkeler tarafından hızla tanınmış, ancak Bosna-Hersek gibi ülkelerde, kendi etnik ve siyasi dinamikleri nedeniyle endişeyle karşılanmıştır. Özellikle Bosna-Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık girişimlerine ilham verebileceği endişesi, bölgedeki istikrar çabalarını karmaşık hale getirmiştir. Buna ek olarak, Sırp azınlığın Kosova'daki statüsüne ilişkin belirsizlikler ve Sırbistan ile Kosova arasındaki çözülmemiş siyasi gerilimler, Balkanlar'da kalıcı barış ve güvenliğin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Avrupa Birliği arabuluculuğunda yürütülen Brüksel Anlaşması gibi girişimler, iki taraf arasındaki normalleşme sürecine katkı sağlasa da bu süreç hem diplomatik hem de siyasi anlamda ciddi engellerle karşı karşıyadır.

Kosova'nın bağımsızlık sonrası dönemde karşılaştığı zorluklar yalnızca uluslararası tanınırlıkla sınırlı değildir. Ülkenin genç ve dinamik nüfusu, ekonomik büyüme ve kalkınma açısından önemli bir fırsat sunarken, işsizlik, yolsuzluk ve hukukun üstünlüğünün yeterince sağlanamaması gibi yapısal sorunlar, ülkenin iç istikrarını tehdit etmektedir. Kosova, ulusal güvenliğini güçlendirme ve demokratik kurumlarını geliştirme hedeflerine odaklanırken, uluslararası arenada da tam tanınırlık için diplomatik çabalarını sürdürmek zorundadır. Ancak, Rusya ve Çin'in BM Güvenlik Konseyi'ndeki veto hakkını kullanması, Kosova'nın BM üyeliği yolundaki en büyük engellerden biri olmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak, Kosova'nın bağımsızlık süreci, Balkanlar'daki ve uluslararası toplumdaki mevcut güç dengelerini etkileyen uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur. Kosova'nın gelecekteki başarısı, ekonomik kalkınmasını sağlaması, devlet kurumlarını güçlendirmesi ve uluslararası alanda tam tanınırlık elde etmesi gibi stratejik hedeflere bağlıdır. Bu hedeflere ulaşmak, yalnızca Kosova için değil, aynı zamanda Balkanlar'da sürdürülebilir barış ve istikrar için de hayati öneme sahiptir. Kosova, bu zorlukları aşmak için ulusal düzeyde reformlarını hızlandırmalı, bölgesel işbirliğini güçlendirmeli ve uluslararası toplumun desteğini sürdürülebilir kılmalıdır. Bu başarılar, Kosova'yı Balkanlar'da çatışmadan barışa geçişin bir örneği haline getirebilir ve bölgedeki diğer sorunların çözümüne yönelik umutları artırabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik komite onayı ve/veya yasal/özel izin gerektirmeyen bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Araştırmacının Katkı Oranı Beyanı

Yazar makalenin tek yazarı olduğu için katkı oranı %100'dür.

Araştırmacının Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Ağır, B. S. (2017). Bağımsızlık sonrası dönemde Kosova'da barış. *Uluslararası İlişkiler Dergisi, 14*(53), 69–90.

Armakolas, I. (2020). Greece: Kosovo's most engaged non-recogniser. In I. Armakolas & J. Ker-Lindsay (Eds.), *The politics of recognition and engagement: EU member state relations with Kosovo* (pp. 123–146). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-17945-8

Ayhan, H. (2008). Kosova'nın bağımsızlığı sürecinde uluslararası güçlerin ve Türkiye'nin tutumu. *Avrasya Etüdleri, 33*(1), 113–134.

Ayhan, H. (2010). Arnavut ve Sırp savları bağlamında Kosova'nın sahipliği sorunu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*, 73–86.

Bajrami, A. (2008). U potrazi sa konsensuzom: Šta je crvena linija za Kosovo? *Analiza Politike, 02*, 1–17.

Beksaç, E. (2024, 23 Eylül). Arnavutlar, Sırbistan'ın güneyindeki Preşevo'da ayrımcılığı protesto etti. *Anadolu Ajansı*. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/arnavutlar-sirbistanin-guneyindeki-presevoda-ayrimciligi-protesto-etti-/3338893

Bellamy, A. J. (2002a). *Kosovo and international society*. Springer.

Bellamy, A. J. (2002b). The new wolves at the door: Conflict in Macedonia. *Civil Wars, 5*(1), 117–144.

Bonds, L. J. (1995). *Yugoslavia's disintegration and the Balkan politics in transition*. Westview Press.

Brovina, N. (2017). Peacebuilding in Kosovo. *ILIRIA International Review, 7*(1), 170–178.

Brüksel Anlaşması. (2013, 19 Nisan). *RTS*. http://www.rts.rs/upload/storyBoxFileData/2013/04/20/3224318/Originalni%20tekst%20Predloga%20sporazuma.pdf

Buzogány, Á. (2008). Rumäniens Kosovo-Komplex zwischen doppeltem Präzedenzfall und EU-Verpflichtungen: Siebenbürgen, die Republik Moldau, Transnistrien. *Südosteuropa, 56*(3), 441–448.

Caplan, R. (2010, 17 September). The ICJ's advisory opinion on Kosovo. *United States Institute of Peace*. https://www.usip.org/publications/2010/09/icjs-advisory-opinion-kosovo

Emiroğlu, H. (2021). *Soğuk Savaş sonrası Kosova sorunu (1989–2000)*. Akademisyen Kitabevi.

Esch, V. (2011). A European future for Kosovo: Is the EU losing its grip? *Security and Peace, 29*(3), 169–176.

EU brokers historic Kosovo deal, door opens to Serbia accession. (2013, 19 April). *Reuters*. http://www.reuters.com/article/2013/04/19/us-serbia-kosovo-eu-idUSBRE93I0IB20130419

European Rule of Law Mission for Kosovo. (2024, 28 Temmuz). *EULEX*. http://www.eulex-kosovo.eu

Fella, S. (2024, 29 April). Bosnia and Herzegovina: Secessionism in the Republika Srpska. *UK Parliament*. https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-10013/

Gibbons, H. A. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu* (B. Arı, Çev.). Yirmibirinci Yüzyıl Yayınları.

Guzina, D., & Marijan, B. (2014). A fine balance: The EU and the process of normalizing Kosovo-Serbia relations. *The Centre for International Governance Innovation*. https://www.cigionline.org/sites/default/files/no23_0.pdf

Harland, D. (2005). Kosovo and the UN. *Survival, 52*(5), 75–98.

Heater A. Conley, Bugajski, J., David, M., & Toland, T. (2011). *A new transatlantic approach for the Western Balkans*. Center for Strategic & International Studies. https://www.csis.org/analysis/new-transatlantic-approach-western-balkans

Heller, R. (2014). Russia's quest for respect in the international conflict management in Kosovo. *Communist and Post-Communist Studies, 47*(3–4), 333–343.

Jelavich, B. (2017). *Balkan tarihi II*. Küre Yayınları.

Kalfa, E., & Dinç, C. (2023). İskoç ve Katalan bağımsızlık hareketlerinin tarihsel kökenleri ve güncel bir karşılaştırması. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10*(1), 387–411.

Karakinaris, P. (2009). *The political status in Serbia after the war of 1999* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών. https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/13872/1/Karakinaris_Msc2009.pdf

Klimenko, Z. (2020). The role of the Albanian community in the restoration and development of the statehood of Montenegro at the beginning of the 21st century. *Slavs and Russia*. https://elicit.com/notebook/2df127ca-71d7-41d6-be2f-6943100049c6#1824811c4285a048568f4561d94527cb

Kosovo Thanks You. (2024, 07 Ağustos). *Kosovothanksyou*. https://www.kosovothanksyou.com/

Kostovicova, D. (2008). Legitimacy and international administration: The Ahtisaari settlement for Kosovo from a human security perspective. *International Peacekeeping, 15*(5), 631–647.

Kovačević, M., & Madžar, L. (2013). Političke institucije, politički akteri i ekonomske performanse: slučaj Srbije. *Beograd: Alfa Univerzitet 4 Kids Media Doo*.

Kut, Ş. (1998). Kosova: Milliyetçiliğin kördüğümü. *Foreign Policy, 3*, 53–64.

Kuzu, E. (2010). Uluslararası Adalet Divanı'nın Kosova'ya ilişkin danışma görüşünün değerlendirilmesi. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, 30*(12), 1–25.

Lendvai, P. (1991). Yugoslavia without Yugoslavs: The roots of the crisis. *International Affairs, 67*(2), 251–261.

Lezová, K. (2013). The notion of Kosovo as a precedent and the impact of the Hungarian minority issue on Slovakia's policy towards Kosovo's independence. *Europe-Asia Studies, 65*(5), 965–991.

Madžar, L., Kovačević, M., & Prnjat, A. (2013). Političke institucije, politički akteri i ekonomske performanse: slučaj Srbije. *Alfa University*.

Malcolm, N. (1999). *Kosova: Balkanları anlamak için*. İstanbul: Sabah Kitapları.

Özdemir, Ö. (2017, 29 Eylül). Katalonya'daki bağımsızlık referandumuyla ilgili bilinmesi gerekenler. *BBC Türkçe*. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41437383

Özlem, K. (2016). *Türkiye'nin Balkan Türkleri politikası*. Dora Basım-Yayın ve Dağıtım.

Parcell, L., & Lendvai, P. (1991). Yugoslavia without the Yugoslavs: Roots of the crisis. *International Affairs*.

Pawlak, B. A. (2013, 19 Nisan). EU brokers historic Kosovo deal, door opens to Serbia accession. *Reuters*. https://www.reuters.com/article/2013/04/19/us-serbia-kosovo-eu-idUSBRE93I0IB20130419/

Pirinççi, T. A. (2011). Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin Balkan politikası. *Alternatif Politika, 3*(1), 1–30.

Prelec, M. (2013, 7 Mayıs). The Kosovo-Serbia agreement: Why less is more. *Crisis Group Archive*. https://web.archive.org/web/20150910130101/http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2013/05/07/the-kosovo-serbia-agreement-why-less-is-more/

Rahman, R. (2012). Makedonya'da Türk azınlık ve Makedonya-Türkiye ilişkileri (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi.

Ramet, S. P. (1996). *Balkan Babel: The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to ethnic war* (2. bs.). Boulder, Colorado: Westview Press.

Richter, S., & Halbach, U. (2009). A dangerous precedent? The political implications of Kosovo's independence on ethnic conflicts in Southeastern Europe and the CIS. *Security and Human Rights, 3*, 223–237.

Sadıkay, K. (2022). *Kosova'daki azınlıklar; Brüksel görüşmeleri* (Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi).

Sancaktar, C. (2018). Kosova'da uluslararası himaye yönetimi. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS), 4*(4), 63–71.

Shaw, M. N. (2008). *International law*. Cambridge University Press.

Shaw, S. J.-E. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye / Reform, devrim ve cumhuriyet: Modern Türkiye'nin doğuşu 1808–1975* (M. Harmancı, Çev.; 2. bs., 2. c.). İstanbul: E Yayınları.

Sınır Anlaşması Onaylandı. (2018, 21 Mart). *Kosovaport*. https://www.kosovaport.com/kosova-ile-karadag-arasindaki-sinir-anlasmasi-3-yil-aradan-sonra-onaylandi/

Şahin, A. S. (2015). Kosova'nın bağımsızlık ilanının Uluslararası Adalet Divanı kararı ve self determinasyon ilkesi çerçevesinde incelenmesi. *Ankara Barosu Dergisi, 3*, 520–533.

Šešelj, V. (2017). *The ideology of Serbian nationalism*. https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Submission/NotIndexable/IT-03-67/MSC8009R0000493566.pdf

Tangör, B. (2008). *Avrupa güvenlik yönetişimi: Bosna, Kosova ve Makedonya*. Seçkin Yayınları.

The Kosovo-Serbia Agreement: Why less is more. (2013, 07 May). *International Crisis Group*. http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2013/05/07/the-kosovo-serbia-agreement-why-less-is-more/

Türbedar, E. (2004). Yunanistan-Arnavutluk ilişkileri: Balkanların tedirgin dostları. *Karadeniz Araştırmaları, 2*, 109–120.

Türbedar, E. (2008). Kosova'nın bağımsızlık ilanının Sırbistan, Bosna-Hersek ve Makedonya'ya etkileri. *Avrasya Dosyası, 14*(1), 23–55.

Türbedar, E. (2017). Kosova sorunu. In E. B. Osman & D. (Ed.), *Balkanlar el kitabı: Çağdaş Balkanlar* (ss. 135–148). Akçağ Yayınları.

Türkoğlu, E. (2001). *Kosova Arnavutlarının milliyetçiliği: Balkan diplomasisi*. ASAM Yayınları.

United Nations. (1999). *Agreement on the principles to move towards a resolution of the Kosovo crises*. https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20S1999%20649.pdf

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi 1*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ülger, İ. K. (2016). Kosova'nın bağımsızlığının self determinasyon çerçevesinde analizi. *KOSBED, 31*, 39–64.

Woehrel, S. J., & Kim, J. (2001, Haziran). *Kosovo and US policy*. Foreign Affairs, Defense, and Trade Division. Congressional Research Service, Library of Congress.

Yürür, P. (2008). Kosova'nın bağımsızlık süreci, bölgesel ve küresel etkileri. *2023 Dergisi, 7*(83), 24–29.